DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZ VE BAHRİYE TEŞKİLÂTI

Ord. Profesör
İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

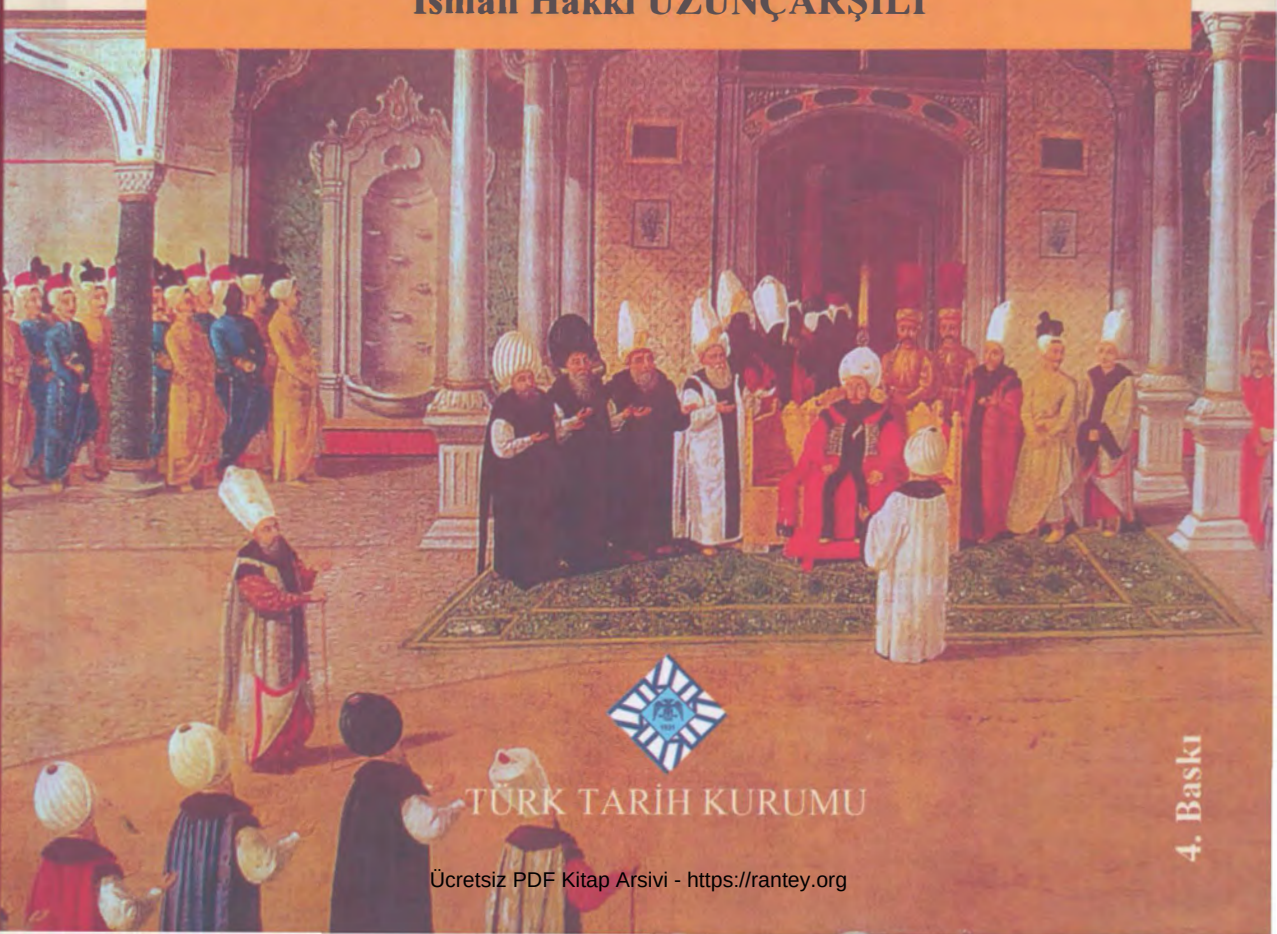

TÜRK TARİH KURUMU

4. Baskı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZ VE BAHRİYE TEŞKİLATI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birinci baskı : 1948
İkinci baskı 1984
Üçüncü baskı 1988

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi- Sayı: 16[3]

OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZ VE BAHRİYE TEŞKİLATI

Ord. Profesör
İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI

4. Baskı

ANKARA, 2020

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1888-1977

Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilatı / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. — 4. baskı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2020.

xvi, 632 s., [49] s. resim, tıpkıbasım resim, tıpkıbasım 23 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VIII. Dizi-Sayı: 163)

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 0042 - 4

1. Merkez yönetim sistemleri _ Türkiye _ Tarih. 2. Donanma _Türkiye _ Tarih. 3. Tersaneler _ Türkiye _ Tarih. 4. Türkiye _ Tarih _ Osmanlı İmparatorluğu, 1299-1918. 5. Türkiye _ Yönetim ve politikalar _ 1299-1918. I. E.a. II. Dizi.

956.1015

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 29.01.2020 tarihli ve 792/21 sayılı kararı gereği 3000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-16-0042-4

Kapak Tasarım : Emine ÇAKIR

Baskı

Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sebze Bahçeleri Caddesi Arpacıoğlu İş Hanı No:95/1 İskitler/ANKARA
Tel: (0312) 341 10 24 • Faks: (0312) 341 30 50
www.salmatbasim.com.tr • email: salmatbasim@gmail.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

I. Divan-ı hümâyun 1-7.

Divan içtimaı günleri 1

II. Kubbe-i hümâyun — Kubbealtı 8-12.

Divan-ı hümâyun binası 8

III. Divan âzâları ve divan-ı hümâyun içtimaları 13-26.

IV. Arz günleri 30-35.

V. Ulûfe divanı 36-38.

Kasr-ı Adil (Adil köşkü) 36

VI. Divân-ı hümâyun kalemleri 39-110.

Beylikçi veya divan kalemi 40
Tahvil kalemi 43
Rüûs kalemi 45
Rüûs kalemi rüûsları 46

Ordu rüûsları 46.- Rikâb-ı hümâyun rüûsları 46.

Âmedî kalemi ve âmedci. 55
Teşrifatçılık 58
Vak'anüvislik . 64
Divân-ı hümâyun hocaları . 68
Divân-ı hümâyun tercümanları 71
Hazine-i Evrak (Arşiv) . . 76
Divân-ı hümâyunun başlıca defterleri 79
Tayin muameleleri 92
Defterhâne 95

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİNCİ BÖLÜM

I. Vezir-i âzam veya sadr-ı âzamlar 111-179.

Sadr-ı âzamların ikindi divanları . . . 136
Sadr-ı âzamın diğer divanları ve teftişleri 138
Cuma divanı (Huzur mürafaası) 138 — Çarşamba divanı 140.
Sadr-ı âzamın Tersaneyi teftişi 140
Sadr-ı âzamların kola çıkmaları 141
Büyük kol . . 144
Sadr-ı âzamın şeyh-ul-islâmı ziyareti . 145
Vezirlerin sadr-ı âzam ve şeyh-ul-islâmı ziyaret etmeleri . . 147
Sadr-ı âzamın bayram alayı . . 147
Sadr-ı âzamın bayram ziyaretlerini kabulü 148
Sadr-ı âzamların tevcîhat yapmaları . 150
Vezir-ı âzamın serdar-ı ekremliği 158
Sadr-ı âzam maaşları . 164
Vezir-i âzam dairesi erkânı . . 163
Sadr-ı âzamın kavuk ve divan elbisesi. 173
Vezir-i âzam veya sadr-ı âzamların elkabı 174
Sadr-ı âzamların padişahlarla hususiyetleri 175
Sadr-ı âzam nezâretindeki vakıflar 176
Başvekâletin ihdası 177-179

II. Sadaret veya rikâb-ı hümâyun kaymakamlığı 180-186.

III. Kubbe vezirleri 186-213.

Vezirler 195-213

IV. Nişancı veya tevkiî 214-227.

V. Kazaskerler 228-241.

VI. Reis-ül-küttab 242-248.

VII. Paşa kapısı — Bâb-ı âlî 249-261.

Sadr-ı âzamın kethüda ve mektubî kalemleri 256
Sadr-ı âzam kethüdası ve kalemi. 256
Mektupçu dairesi 260

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VIII. Bâb-ı âlînin teşekkülü 262-267.

Sadaret arzodası 266

IX. Elçiler hakkında bir icmal 268-288.

X. Elçilerin pâdişah tarafından kabulleri 289-317.

Bir elçinin XV. yüzyılda huzura kabûlü . 291
XVI. yüzyılda pâdişah tarafından elçi kabulü 292
XVII. yüzyılda elçi kabulü . . . 293
Elçilerin divana gelişleri ve nâme takdim etmeleri 296
Elçilerin divana girişleri 299
İran elçisi gelirse . . . 301
Bir seyahatnâmede sefir kabûlü münasebetiyle divan merasimi hakkında. 301
Elçilere dair müteferrik malûmat 306

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. Merkez maliye teşkilâtı (Defterdarlık) 319-337.

Defterdarlar . . 325
Defterdar kapısı (Bâb-ı defterî) 334

II. Muhtelif yüzyıllarda Osmanlı maliyesi daireleri 338-361.

XVI. yüzyılın ortalarında maliye kalemleri 338

Ruznâmçe-i evvel ve sânî kalemleri 338 — Rumeli muhasebesi kalemi 340 — Anadolu muhasebesi kalemi 341 — Mukabele kalemi 341 — Mukataacı-i evvel kalemi 341 — Mukataacı-i sânî kalemi 342 —Mevkufatcı 342— Varidatcı 342 — Kılaᶜ tezkirecisi 342 — Tezkireci-i ahkâm-ı Rumeli 342 — Anadolu mukataa-i evvel ve kalemleri 343 — Anadolu mukataacı-i sânîsi 343 — Anadolu üçüncü mukataacısı 343 — Anadolu mevkufatçısı 343 — Tezkireci-i ahkâm-ı Anadolu 343 — Mukataacı-i evvel 343 — Mukataacı-i sânî 344 — Mukataacı-i sâlis 344 — Tezkireci-i ahkâm 344 — Tezkireci 344 — Kale tezkirecisi 345 — Mevcudatcı 345 — Teslimatcı ve kalemleri 345 — Divittar 342.

XVIII. yüzyılın ortalarında maliye kalemleri. 346

Ruznâmçe-i evvel 346 — Başmuhasebe kalemi 346 — Haremeyn muhasebesi 347 — Anadolu muhasebesi 347 — Suvari mukabelesi 347 — Sipah kalemi 347 — Silahdar kalemi 348 — Mevkufat kalemi 348 — Maliye kalemi 348 — Cizye muhasebesi 348 — Küçük ruznâmçe kalemi 349

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

— Piyade muhasebesi 350 — Küçük evkaf kalemi 351 — Haremeyn mukataası kalemi 351 — Piskapos mukataası kalemi 351 — Büyük kale kalemi 351 — Haslar mukataası kalemi 352 — Başmukataa kalemi 352 — Maden maa salyâne kalemi 352— İstanbul mukataası 352 — Bursa mukataası 352 — Avlonya maa Ağrıboz mukataası kalemi 352 — Mektubî-i defteri kalemi 352 — Ganem kitabeti 353.

XVIII. yüzyıl sonundaki maliye kalemleri 353

1. Büyük ruznâme 353 — 2. Başmuhasebe kalemi 354 — 3. Anadolu muhasebesi 355 — 4. Suvari mukabele kalemi 356 — 5.-6. Sipah ve silâhdar kalemleri 356 — 7. Haremeyn muhasebesi — 8. Cizye muhasebesi 357 — 9. Mevkufat kalemi 357 — 10. Maliye kalemi 357 — 11. Küçük ruznâme 358 — 12. Piyade mukabele kalemi 358 — 13. Küçük evkaf muhasebesi 358 — 14. Büyük kale kalemi 358 — 15. Küçük kale kalemi 358 — 16. Maden mukataası 358 — 17. Salyâne mukataası 359 — 18. Haslar mukataası 359 — 19. Başmukataa kalemi 359 — 20. Haremeyn muakataası 359 — 21. İstanbul mukataası 359 — 22. Bursa mukataası 359 — 23. Avlonya mukataası 359 — 24. Kefe mukataası 359 — 25. Tarihçi kalemi 350 — Malilkâne halifesi kalemi 360 — Zimmet halifesi kalemi 360—Muhallefat halifesi kalemi 360 — Kalemiye dairesi 360 — Menzil halifesi kalemi 360 — Ganem kitâbeti 361 — Piskapos halifesi kalemi 361 — Maliye mahkemesi 361.

III. Devlet Hazineleri 362-373.

Dış hazine (Maliye hazinesi) 364
Nizâm-ı Cedit hazinesi . 368
Maliyenin başlıca defterleri 370

Büyük ruznâmçe defterlerinden 371—Başmuhasebe kalemi defterlerinden 371 — Mevkufat kalemi defterlerinden 372 — Anadolu muhasebesi defterlerinden 372.

IV. Maliye nezâretinin teşkili 394-375.

V. Bazı malî ıstılahlar 376-387.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı bahriyesi teşkilâtı

Başlangıç 389-393

I. Osmanlı tersaneleri 394-405.

Gelibolu tersanesi 394

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İstanbul tersanesi 396
Süveyş tersanesi . 400
Tuna kaptanlığı ve Rusçuk tersanesi . 403
Birecik tersanesi 404

II. Tersane halkı 406-413.

Azablar. 406
Kalafatcılar 410
Kumbaracılar 410

III. Kaptan paşa ve sancakları 414-431.

Kaptan Paşa . . 414
Kaptan Paşa eyâleti 420
Derya kalemi 422
Tersane ricali 425

Tersane emini 425 — Tersane kethüdası 427 — Tersane ağası 428 — Liman reisi 428 — Tersane kâtibi (Cânib efendi) 428 — Tersane reisi 428 — Tersane defter emini 429 — Tersane defter kethüdası 429 — Tersane ruznâmçecisi 429 — İcare kâtibi 429 — Mahzen-i çub ve mahzen-i sürb emin ve kâtipleri 430 — Kalyon kâtibi 430 — Tersane başmimarı 431.

IV. Donanma ümerâsı 432-436.

Kapudâne . 433
Patrona . 434
Riyale 434

V. Donanmanın denize çıkma merasimi 437-444.

VI. Donanma inşası ve teçhizatı 445-454.

VII. Osmanlı bahriyesinde kullanılan gemiler 455-491.

Kürekle yürüyen gemiler 455

Uçurma 455 — Varna beş çifteleri 456 — Karamürsel 456 — Aktarma 456 — Üstüaçık 456 — Çete kayığı 456 — Brolik 456 — Celiyye 457 — Çamlıca 457 — Kütük 457 — Atkayığı 457 — Kancabaş 457 — Şayka 458 — İşkampavye (İşkampoye) 458 — Şahtur 458 — Çekelve 459 — Firkate 459 — kalite 460 — Pergende (Birgende veya pergandi) 460 — Mavna 460 — Girab 461 — Kadırga 461 — Baştarde 463 — Baştarde-i hümâyun 464.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yelkenle yürüyen gemiler 464

Ateş gemisi 466 — Şalope 466 — Brik 466 — Uskuna 467 — Şehtiye 467 — Ağrıpar (Agrıbar) 468 — Korvet 468 — Barça 469 — Kalyon 469 — Firkateyn 470 — Kapak veya kaypak 472 — Üç anbarlı 473.

Donanmada hizmet eden bazı bahriyeliler 479

Levendlar 479 — Kürekçiler 482 — Aylakcılar 484 — Kalyoncular 485 — Gabyarlar 487 — Sanatkârlar 488 — Sudagabolar 489.

Denize gemi indirilmesi merasimi 490

VIII. Onaltıncı yüzyılın son yarısından itibaren Osmanlı donanması hakkında bir icmal 492-506.

Gemi yapılmış olan başlıca kızaklar 505

IX. Deniz mektebinin kuruluşu hakkında bir icmal 507-511.

X. Bahriye teşkilâtına ait bazı vesika suretleri 512-546.

Osmanlı bahriyesinde bir dönüm noktası teşkil eden donanma kanunnamesi 523

Bahriye mühendishânesine dair lâyıha 528

KAYNAKLAR . 547

DİZİN 553-638

RESİMLER

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

I

DİVAN-I HÜMÂYUN

Divan içtimaı günleri :

Büyük, küçük her devletin işlerini görmek için devlet merkezinde birinci derecede birer daireleri bulunması tabiî olduğundan diğer İslâm devletlerinde görüldüğü gibi Osmanlılarda da *divan-ı hümayûn* ismiyle bütün devlet işlerinde birinci derecede mes'ul merci olmak üzere bir büyük divan vardı.

Eski tarihlerimizde Orhan Bey zamanındanberi Osmanlılarda bir divan mevcut olduğunu görmekteyiz. Tarihlerde Orhan Gazi devrinde divana gelen beylerin başlarına burma sarık sardıkları yazılıdır[1]. Zaten o devirde yani ondördüncü asrın ilk yarısında Anadolu beyliklerinde de Selçuklerle İlhanîleri takliden divan teşkilâtı olduğuna şübhe yoktur.

Yıldırım Bayezid, Bursa'da yaptırmış olduğu hastahâne için Memlûk hükümdarı Melik-i Zâhir Berkuk'tan bir tabib istemiş ve o da Şemseddin ibn-i Sagir'i göndermişti; bu zat Osmanlı hükümdarının hergün sabahları geniş bir sahada ve halktan yüksek bir mevkide oturarak bizzat ahalinin şikâyet ve davalarını dinlediğini beyan eylemektedir[2].

Bu mütalea Osmanlıların ilk devirlerinde divanın mevcudiyetini gösterdiği gibi sonraları da divanın her sabah erkenden toplandığını ve pâdişahın bu divana riyaset ettiğini belirtmektedir.

Tarih-i Saf da Yıldırım Bayezid'in Bursa hisarında hergün "Bir âlî burçta oturup„ halkın derdlerini dinlediğini yazmak-

[1] *Âşık Paşa zâde* s. 40 ve *Neşrî* ve *Rüstem paşa tarihi (Rıza paşa kitapları, numara 2438).*

[2] *Tabib Şemseddin ibn-i Sagir* memlekete avdetinden sonra âlim ve müverrih *İbn-i Hacer-i Askalânî* ile görüşüp Osmanlıların icraat ve idarelerine dâir malûmat verirken bu divan işini de anlatmış ve o da bunu انباءالغمر فى ابناءالعمر = *Enba-ul-gumr fî ebna-il-ömr* isimli eserinde yazmıştır (*Veliyyüdin Kütüphanesi nüshası, sene 805 vekayii, varak 211 b*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tadır ki [1] yukarıda Tabib Şemseddin'in, İbn-i Hacer'e söylediğini teyit eylemektedir. Çelebi Mehmed'le oğlu II. Murad'ın vefatları esnasındaki kayıtlardan da pâdişahların hergün divan kurup buna riyaset ettikleri anlaşılmaktadır [2] ve bu usulü Fatih Sultan Mehmed'in tedvin ettirdiğini *Kanunname*'de de görmekteyiz [3].

Bu kayıtlara göre Orhan'dan itibaren Fatih'in ilk devirleri de dahil olmak üzere divan, hergün hükümdarın riyasetinde toplanmakta idi; divan müzakeresi sabah namazından sonra başlayıp öğleye kadar devam eder ve sonra yemek yenilerek içtima sona ererdi. Fatih devrine kadar pâdişahlar, divandan sonra vezir-i âzam ve vezirleriyle beraber yemek yerlerken, İkinci Mehmed hem pâdişahların divana riyaset etmelerini ve hem de yemek usulünü kaldırmış ve bunu kanunnâmesinde bir madde olarak zikretmiştir [4].

Divanda görüşülen idarî, örfî işleri vezir-i âzam, arazi işlerini nişancı, şer'î ve hukukî işleri kazaskerler ve malî işleri de defterdarlar görürlerdi. Hükümdar nerede bulunursa divan orada aktedilirdi. Yalnız sadr-ı âzam seferde bulunurken büyük divan anın başkanlığı altında toplanırdı.

Fatih Sultan Mehmed'in bâdema divana riyaset etmiyerek bu işi vezir-i âzama bırakmasının sebebi hakkında an'ane olarak gelen bir rivayet vardır. Bir gün Fatih'in riyasetinde divan toplandığı sırada işini takib etmek üzere devlet merkezine gelmiş olan bir Türk köylüsü, divan çavuşlarının ellerinden kurtularak divan yerine girip " Devletlû hünkâr kangınızdır

[1] *Tarih-i Saf, s. 34.*

[2] *Neşrî ve Rüstem Paşa Tarihi (Üniversite Kütüphanesi, Rıza paşa kitapları, numara 2438 varak 94 b)* ve *Âşık Paşa zâde s. 95.* İdris-i Bitlisî de şöyle diyor «.. Âdet üzere Sultan Mehmed gelip vasıl oluncaya kadar on üç gün merhum sultanın hayatında olduğu gibi hergün divan ettiler ve anın kanununa riayet eylediler. *(Heşt Bihişt'den terceme - İkinci Murad'ın vefatının son kısmı.)*

[3] «. Divâna hergün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım geldikte çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası önlerine düşüp istikbal etsinler.» *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 23.*

[4] «.. Cenâb-ı şerifim ile kimesne taâm yimek kanunum değildir, meğer ehl-i ıyalden ola, ecdad-ı izâmım vüzerasiyle yermiş, ben refetmişimdir..» *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 27.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şikâyetim var„ demiş; pâdişahın böyle bir hale canı sıkılmış ve vezir-i âzam Gedik Ahmed Paşanın tavsiyesiyle pâdişahın divan müzakerelerini bir perde arkasından dinlemesi vezâret mührünün yani mühr-i hümâyun'un vezir-i âzam'a verilmesi şekli kabul edilmiştir [1].

Filhakika Fatih sonraları divan müzakerelerine bizzat riyaset etmeyip müzakereleri perde veya kafes arkasından dinlerdi; nitekim *Kanunnâme*'de de :

"Cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup„ kaydı buna delildir [2]. Yavuz Sultan Selim'in bazan eski divânhânede divan akdettiği görülmektedir [3]. Yine kanunnâmedeki kayda göre divan Fatih zamanında da hergün toplanmakta olup haftada dört gün vezirlerle kazaskerler ve defterdarların arzodasında pâdişahın huzuruna kabul edilip işleri hakkında maruzatta bulunmalarına müsaade edilmişti [4].

Daha sonraları divan içtimaları haftada dört güne inmiş ve bunların iki günü de arz günü olarak kabul edilmiştir. Divan günlerinin muttarid surette dörde inmesinin hangi tarihte olduğu bilinmiyorsa da onaltıncı asrın son yarısı içinde olduğuna şüphe yoktur. 961 h. 1554 m. ve 973 h. 1565 m. tarihli mühimme defterlerinde divanın haftada bazan bir ve bazan iki gün, müstesna olarak hergün devam etmekte olduğu görülüyor. Bu tarihlerdeki divan içtimalarının günleri hep aynı gün olmayıp değişmektedir. Müverrih Âlî, eserinin basılmamış olan birinci cildinde Fatih devrini yazarken divanın haftada dört gün yani cumartesi, pazar, pazartesi, salı günleri toplandığını beyan etmekte ise de bunun hangi tarihte böyle olduğunu tasrih etmemektedir [5]. Kendi zamanında divanın dört gün olması dolayısiyle bunu kendisi Fatih devrine kadar teşmil etmiş olmalıdır.

Divan-ı hümâyunun onaltıncı asrın ortalarından îtibaren bazan haftada dört ve bazan beş gün toplandığını gerek mühimme

[1] *Solakzade tarihi s. 268* ve Topkapı saray-ı hümâyunu makalesi (Abburrahman Şeref) *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 1, s. 351.*

[2] *Kanunname-i âl-i Osman s. 23.*

[3] *Cevdet tarihi c. 5. s. 189* (Takvimhâne nüshası sene 1278).

[4] «.. Evvelâ bir arz odası yapılsın, cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup haftada dört gün vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım rikâb-ı hümâyunuma arza girsünler..» *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 23.*

[5] *Âli, basılmamış birinci cilt, s. 34.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

defterlerindeki kayıtlardan ve gerekse Halkondil zeylinin teşkilât kısmiyle Âlî'nin kayıtlarından sarih olarak anlamaktayız [1].

Üçüncü Murad zamanına kadar haftada dört gün divan ve bu divan içtimalarını müteakib dört defa da arza girilirken dört defa arza girmek fazla görüldüğünden arz günleri ikiye indirilmiştir [2].

Divan-ı hümâyun müzakereleri daha sonraları yani onyedinci asrın yarısında da ikisi arz günü olmak üzere haftada dört gün olarak devam etmiştir. Divan günleri de evvelki gibi cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri idi [3]. Bu dört günde divan heyeti saraydaki divan-ı hümâyuna gelip işlere bakardı; pazar ve salı günleri müzakereden sonra vezir-i-âzam ile diğer vezirler, kazaskerler ve defterdarlar arzodasında pâdişahın huzuruna kabul olunarak divan işleri hakkında her biri ayrı ayrı izahat verirlerdi. Divan heyetine vezir rütbesinde olmadıkça yeniçeri ağası iştirak etmezdi. Vezir olmayan yeniçeri ağası arz günlerinde divan hey'etinden evvel arza girip yeniçeri ocağına dair söyliyeceğini söyler ve sonra maiyyetiyle beraber Ağa kapısına giderdi.

Avcı Sultan Mehmed zamanında ve Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde evvelâ Avusturya ve sonra Leh seferi dolayısiyle pâdişah Edirne'de bulunduğu zaman divan müzakerelerinin yalnız arz günlerine inhisar ettirilerek haftada iki yani pazar ve salı günleri toplanması tekarrür etmiş ve pâdişah 1088 h. 1677 m. tarihinde İstanbul'a geldiği zaman da yine aynı suretle haftada iki gün olarak devam eylemesi emrolunmuştu [4]. Çünkü pâdişah avda ve göçlerde oldukça ocak ağalariyle rikâb-ı hümâyun ağalarının divanda bulunmaları kanun olmadığından pâdişah

[1] *Mühimme* defterleri in ilk numaralarındaki (Bunlar 991 h. 1553 m. tarihinden başlar) içtimâ günlerinin tetkiki ve *Halkondil zeylindekî teşkilât kısmı, s. 17.*

[2] *Âlî, basılmamış kısım (Umumî Kütüphane nüshası) varak 131.*

[3] *Eyyubî efendi kanunnâmesi s. 10* ve *Kavanin-i Osmanî ve Rôbıta-i Âsitâne s. 8* ve *Zübdet-üt-tevârih, varak 200* ve *Zübdet-ül-vekayi varak 205* ve *Thévenot, fasıl 47 (Divan kısmı)* ve *Tavernier, (Paris tab'ı 1680) s. 99-100.*

[4] *Fazıl Ahmed Paşa*'nın sadaretinin ilk zamanlarında İstanbul'da bulunmuş olan *Riko*, divanın haftada dört gün olduğunu yazmaktadır. (*Fransızca'ya tercüme edilmiş nüsha*, s. 113).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ne zaman sarayında otururşa divanın da o zaman dört gün olarak toplanması muvafık görülmüştü [1]. Şu halde devlet işlerinin ağırlığı yavaş yavaş sadr-ı âzamların ikindi divanlarına yükletilmiş oluyordu.

İkinci Ahmed'in saltanatının son senesinde 1106 h. 1694 m. de haftada iki gün olan divanın azlığı ve iş sahiplerinin iztırapları gözönüne alınarak bu hükümdarın emriyle divan içtimaı yine eskisi gibi haftada dört gün olmuştu ; hattâ kendisi hasta olmasına rağmen *Kasr-ı adil* denilen kafes arkasından divan içtimalarını muntazaman dinlemeği âdet edinmişti [2].

Divan müzakereleri daha sonraları ikiye inmiştir. Onsekizinci yüzyıl başlarında Üçüncü Ahmed zamanında divan içtimaının haftada iki ve sonra bir olduğunu görmekteyiz [3]. Daha sonraki tarihlerde divan müzakereleri bütün bütün terk olunarak işlerin halli sadr-ı âzam divanına bırakılıp pâdişahların iradeleri alınmak için *telhisci* vasıtasiyle hükümdara telhis göndermek suretiyle işler Paşa kapısında görülür olmuş ve divan akdi üç ayda bir kapıkulu ocaklarına maaş verme ve sefir kabul etmeğe inhisar ettirilmişti. Yalnız Üçüncü Mustafa zamanında divan müzakerelerinin büsbütün terkedilmiş olması muvafık görülmiyerek halkın şikâyetlerini dinlemek için salı günleri divan toplanmasına müsaade edilmiştir [4] ; fakat 1182 h. 1768 m.

[1] *Nimetî efendi kanunnâmesi, s. 15,*

[2] *Zübdet-ül-vekayi* (Defterdar Mehmed paşa tarihi) *varak 278, 280* ve *281 b* «Mizac-ı nazik imtizaçlarında bir miktar ihtilâl zuhur etmiş iken yine tatil-i ibad olmasın içün haftada dört defa divanların terke ruhsat buyurmamışlardı» ; *Raşid*de şöyle diyor: «Ötedenberu saray-ı hümâyun-ı şehriyâride haftada iki kerre divan ola gelmiş iken fimâbâd bir haftada dört gün divan olmak emr-ü ferman buyurmalariyle cumartesi ve pazar ve pazartesi ve salı günleri alettevâlî tertib-i mutat üzere..» *Raşid, c. 2. s. 288.*

[3] *Kavanin-i Teşrifat mukaddimesi, varak 9 b (Üniversite kütüphânesi, numara 220)* ve *D'Ohsson* da divanın Üçüncü Ahmed zamanında haftada bir salı günleri akdedildiğini ve bunun haleflerinin, divanı daha seyrek topladıklarını yazıyor *(C. 7, s. 213).*

[4] «... Tertib-i divan an asıl istimâ-ı dad-ı mazluman içün mevzu ve bu âdet-i hasene bir zamandanberû metrûk ve merfû olduğuna binâen beher selesâ salı günü yani haftada bir kerre divan tertibine irade-i şâhâne ceryan eyledi» *Vasıf tarihi, c. 1, s. 180.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

seferinden îtibaren haftada bir gün olan divan içtimaı altı haftada bire indirilmişti [1].

***

Divan içtimalarının devam ettiği zamanlarda ve fevkalâde ahvalde müzakerelerin bazan ve ender olarak terk edildiği görülmektedir. Meselâ Yavuz Sultan Selim vezirlerine hiddet edince ya divan akdettirmez veya akdettirirse de vezirlerini arza kabul eylemezdi [2]. Kanunî Sultan Süleyman zamanında vezir-i âzam İbrahim Paşa Mısır'a gidip avdet edinceye kadar padişah divanı toplamamış ve hiç kimseye memuriyet vermemişti [3].

1115 h. 1703 m. deki Edirne vakası ve askerî ihtilâl üzerine tahta geçen Üçüncü Ahmed, bu isyanın iyice yatışmasına kadar iki ay divanı toplattırmamıştı [4]. Divan içtimaı işin ehemmiyetine mebni bazan divan günü haricindeki tatil günlerinde de olurdu; meselâ 1122 senesinde Kırım hanının müdahalesiyle azlolunan Boğdan voyvodası İskerlet oğlu Nikola'nın yerine Küçük Kantemir oğlu Boğdan voyvodası tayin edildiği zaman bayram günü divan olmak kanun değil iken zarurî divan toplanarak yeni voyvoda vezirlerden sonra huzura girmiş ve mûtad üzere kendisine süpürgeli kuka serpuş ve kadifeye kaplı samur kapaniçe kürk giydirilmişti [5]. Bundan başka divan müzakeresi gününde bitmezse fevkalâde olarak ertesi günü de toplanırdı; 1114 h. 1702 m. tarihinde Denizli âyanından Eyuboğlu, bir vesile ile elde ettiği nakiblik ile halka zulûm yapmış bir kısım halk İstanbul'a gelip divana şikâyet etmişler, Eyuboğlu gelip Şeyh-ül-islâm Feyzullah efendinin oğlu Nakib-ül-eşraf Fethullah efendinin evinde saklanmış, şikâyetcilerinin divanda bağrışarak mürafaa ve kısas istemeleri üzerine iş çatallanmışdı. Rumeli kazaskeri Dede efendinin bu hususda Eyuboğlu tarafına müsamahası görüldüğünden ve o

[1] *d'Ohsson, c. 1, s. 213.*

[2] *Münşeât-ı Feridun, s. 473, 474.*

[3] *Rüstem paşa târihi.*

[4] Naima'nın Edirne vakası tarihçesi *(Naima'nın ikinci tab'ının son cildi)* s. 31.

[5] *Raşid tarihi, c. 3, 343.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

salı günü divan müzakeresi zamanı gelip tatil edilmesi üzerine şikâyetçiler "Burada hak icra olunmazsa biz nereye varalım, diye bağırdıklarını padişah Adil köşkünden işitmiş ve ertesi günü divan akdiyle bu işin hallini irade eylemiş ve katil ve zulmü sabit olan Eyuboğlu katledilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II

KUBBE-İ HÜMÂYUN — KUBBEALTI

Divan-ı Hümâyun binası :

Divan-ı hümâyunun Topkapı sarayında şimdi gördüğümüz ve *Kubbealtı* dediğimiz binasını Kanunî zamanında vezir-i âzam Damad İbrahim Paşa yaptırmıştır[1]. Andan evvel, sonradan *Eski divanhane* ismi verilen başka bir divan yeri vardı; bu eski divanhânenin sonraki divanhâne arkasında olduğunu Solak zâde yazmaktadır[2]. Fakat d'Ohsson, evvelki divanhânenin sarayın birinci avlusunda bulunup sonradan Kanunî Sultan Süleyman zamanında ikinci avluda kubbeli olarak yapılan binaya naklolunduğunu yazmakta ve bu divan salonunun yanındaki bitişik iki binaya da Defter hâne (tapu) ile maliye evrakı konduğunu ve bunların kendi zamanında da orada bulunduğunu beyan eylemektedir[3].

Subhî tarihi huzura kabul edilecek ecnebi sefirlerin eski divanhâneden merasimi seyrettiklerini yazmaktadır[4], ki bu kayıd eski divanhânenin Kubbe altı yakınında olduğunu gösterir.

Divanhânenin kısaca tarifi şöyledir:

Divan-ı hümâyun, Yeni sarayın tarifinde söylendiği üzere sarayın *İkinci yer* veya *Alay meydanı* denilen Ortakapı ile Bab-üs-saâde arasındaki sahasında ve sol kısımdadır. Teodor Kanta-

[1] «Medhalin sol tarafında galerinin bir yüzünde şimale nazır bir oda veya bir küçük salon vardır ki burası Sultan Süleyman'ın katlettirdiği İbrahim Paşanın kesesinden verdiği para ile yaptırılmıştır. Bu salonda sabahları erkenden bâlâda zikredilen günlerde (Cumartesiden Salıya kadar) divan kurulurdu» *(Halkondil zeyli teşkilât kısmı s. 17-18). D'Ohsson*'un mütalâası da böyledir.

[2] b. *Raşit Tarihi, cilt 2, s. 432.*

[3] «.. Halâ divan-ı hümâyunun zahrında olan eski divanhânede bir gün Sultan Mehmed Han (Fatih) hazretleri tertib-i divan edip ..» *Solak zâde s. 268; Selânikî Tarihi* de *(Basılmamış nüsha, varak 335)* eski divanhâneden bahsediyorsa da yerini göstermiyor.

[4] *D'ohsson, C. 7, kitâb 6, s. 211.*

[5] *Suphî tarihi, s. 192.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kazen (Spandouyn) ile Halkondil zeyli de orada göstermektedir. Kantakazen (Onaltıncı asırda) divan odasının küçük olup bunun ötesinde nişancı odası ve defterdarlarla yazıcıların bulundukları yerin hepsinin mermerden bina olunduğunu beyan ediyor [1] ki tamamen doğrudur. *Tavernier* de divanın, küçük ahırın sol tarafını takiben sultanın hususî dairesine doğru uzanan büyük ve üstü kurşunlu, tavanı oldukça müzeyyen bir bina olduğunu yazmaktadır. Tavernier burayı onyedinci asrın ortalarında görmüştür; tarifine göre, divan yerinin ortasında büyük bir halı ve etrafında divan âzalarının oturmalarına mahsus sedirler olup direklere müstenid dehlizlerle revaklar buraya bir manastır manzarası vermekte imiş [2]. 1076 Muharreminin onbirinci cuma gecesi (25 temmuz 1665) pâdişah Dördüncü Mehmed Edirne'de bulunurken Yeni sarayın harem kısmından bir cariyenin dikkatsizliği yüzünden ateş çıkmış, Harem-i hümâyun, Adil köşkü (Kasr-ı adl) ve Divan-ı hümâyun ile Dış hazine ve Defterhânenin tavan hısmı, Dar-üs-saâde kapısı ile Harem ağaları odaları yanmıştır. Bunun üzerine bu binaların yapılmasını pâdişah emreylemiş ve inşaat da epey ilerlemişken kısmen ahşap olmasına mebni yıktırılıp kârgir olarak yaptırılmıştır [3]. Bu kayıt divânhanenin onaltıncı asrın son yarısındaki şeklinden çıktığını göstermekte ise de yeni binanın tadilen mi yoksa eskisinin aynı olarak mı yapıldığı malûm değildir.

Elimizdeki kanunnâmelerin kayıtlarına ve bugünkü vaziyetine göre Kubbealtı ve divan-ı hümâyun binası esas itibariyle üç kubbe altındadır. Bu üç kubbeden biri divan hey'etinin toplandığı müzakere salonudur. Burada hey'etin oturacağı yerler muayyendir; bu salonda vezir-i âzam ile diğer vezirlerin oturdukları mahallin üstünde pâdişahların divân müzakerelerini dinledikleri *Kasr-ı adl* veya *Kasr-ı sultanî* denilen kafes pencereli mahal vardır.

[1] Teodor Kantakazen, *Petit traicté de l'origine des Turcs*, Paris 1896. (Schefer tab'ı).

[2] Tavernier, *Nouvelle relation de l'intérieur du Serrail du Grand Seigneur*, p. 99 - 100.

[3] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 384 ve 390*; Yangına sebep olan cariye Edirne'ye getirtilip boğdurulmuş ve cesedi Tunca nehrine atılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu kapıdan girilince sağ tarafta vezir-i âzam'ın kapıya karşı Adil köşkünün altında oturuşuna nazaran solda bir kubbe altı daha vardır; burada divan-ı hümâyun hocaları ile halife ve şagirdleri bulunuyorlardı ki vazifelerini divan hey'etini yazarken söyliyeceğiz.

Bu, hacegânın bulundukları kubbeye bitişik olan üçüncü kubbe altında, devletin esas defterlerini ve kayıtlarını ihtiva eden ruznâmeler, piyade ve suvari mukabele defterleri, cizye, mukataa, mevkufat, varidat, teslimat, büyük küçük kaleler, maliye, teşrifat vesaire defterleri, sandıklar içinde hıfz olunurdu ki *Maliye defterhânesi* denilen mahaldir. Bu kısım her divan günü vezir-i âzamdaki pâdişahın mühriyle mühürlenir ve açılırdı. Bunun haricinde iki kubbe arasındaki mahal reis-ül-küttap ile divan-ı hümâyun kâtiplerinin yeri idi; yine burada fakat hariçte *seki* denilen bir mahalde divan günleri mutbak emini, şehremini, tersane emini, arpa emini ve saire otururlardı[1]. Yine burada fakat üç kubbeden hariç olarak sekiz kubbe altındaki dış hazine vardı[2].

***

Onsekizinci asır sonlarında 1792 m. de ve ondokuzuncu asır başlarında yani 1235 h. 1819 m. senelerinde tamir edilmiş olan Kubbealtı divanını merhum üstadımız Abdurrahman Şeref Bey şöyle tarif ediyorlar:

Merhum, kubbealtı'nın o zamanki harap haliyle beraber tarihî ehemmiyeti ve mimarî zerafetiyle görülmeğe lâyık bir bina olduğunu ve pâdişahların müzakereyi kafesten dinlemelerinin sebebini anlattıktan sonra sözlerine devam ediyorlar:

"Kubbealtının önünde şark tarz-ı mimarîsine tevfîkan uzun saçaklı ve sakfı müzeyyen ve etrafı zarif ve demirden mamul parmaklıkla kapatılmış vâsiyce bir gezinti mahalli zâiri bir miktar tevakkufa ve doya doya temaşaya mecbur eder; o güzel tavan dökülmek üzeredir; içeri girilince duvarları ve kubbesi gayetle müzeyyen ve musannâ ve müzehheb salon,

[1] *Eyyubî Efendi Kanunnâmesi, s. 12* ve *Kanun-ı Osmanî ve Rabıta-i Âsitâne, s. 7.*

[2] *D'ohsson, c. 7. s. 212.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hissiyat-ı esefi tahrik etmemek ve derunî hayf çekmemek mümkün değildir„ diyerek ve divan-ı hümâyunun o tarihteki harabîsini anlatarak teessüf ediyor ve sonra Kubbealtının yukarıda kaydettiğimiz veçhile muhtemel tadilâtını yazıyor ve aşağıdaki izahatı veriyorlar:

Divan-ı hümâyunun etrafında sadr-ı âzamın *Divit odası*, vezirlerin ikamet ve teneffüs odaları, kahve ocağı ve saire vardır; iç hazine [1] sekiz kubbenin altında olup para koymağa mahsus küpler halâ durmaktadır.

Abdurrahman Şeref Bey, Üçüncü Selim ile İkinci Mahmud'un divan-ı hümâyunu tamir ettirdiklerine dair olan iki manzum kitabe suretini makalelerinde tamamen yazmışlardır. Bunlardan Sultan Selim'in yirmi bir beyitlik kitabesi Galata Mevlevihânesi şeyhi meşhur Galib Dede'nindir. Divanhâne kapısının sağ tarafında bulunan bu kitabenin matlâ ve maktâ beyitleri şunlardır:

Selim Hân-ı keremver, kâmiyab ettikte dîvanı
Cihânın intizâma tuttu yüz hâl-i perîşânı

Füyuz-ı sırr-ı ilhâmiyle galib geldi bir tarih
Selim Han yaptı hemtak-ı felek bu cây-ı dîvanı
1207

Maktâ beytindeki (Füyûz-ı sırr-ı ilham فيوض سر الهام) terkibi manidardır; çünkü Üçüncü Selim'in şiirde mahlası *İlhâmî* olup *Galib Dede* burada hükümdarın ilhâmına dair bir incelik göstermiştir.

Divânhane kapısının solundaki kitâbe yirmi iki beyitlik olup Keçeci zâde İzzet Molla'nındır. Birinci ve son beyitleri şunlardır:

Şehinşâh-ı cihan Mahmud Han-ı mâdelet pîrâ
Muallâ cây-ı dîvan-ı mücedded eyledi ihyâ

Gören serdâde-i insaf olur İzzet bu tarihe
Mücedded eyledi divan yerin Mahmud-ı Han vâlâ
1233

[1] *Abdurrahman Şeref Bey* bunu İç hazine diye göstermişlerse de öyle olmayıp burası Dış hazinedir, d'Ohsson buranın sekiz kubbeli Dış hazine olduğunu ve sadr-ı âzamın mühriyle mühürlendiğini yazmaktadır (c. 7. s. 212). Zaten binanın divana bitişik olması da bunun Dış hazine olduğunu göstermektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Divan-ı hümâyunda hizmet gören bazı vazife sahipleri de vardı ; bunlar da Divan imamı, Duacı, Tenbihci ve Divan şeyhi isimlerindeki memurlardır [1]. Divan-ı hümâyunda beş vakit namazda müezzinlik eden Ayasofya camii müezzinlerinin aşı ve ekmekleri olmadığından, onyedinci yüzyıl başında herbirine ikişer akçe terakkı verilmesi mütevelli tarafından arzolunarak muvafık görülmüştür [2].

---

[1] Başbakanlık arşivi, İbnülemin tasnifi, numara 2923, sene 1135.

[2] Başbakanlık arşivi, İbnülemin tasnifi, numara 82, sene 1011 Şâban 15.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

III

DİVAN ÂZÂLARI VE DİVAN-I HÜMÂYUN İÇTİMALARI

Divan-ı hümâyun toplantısı ve faaliyeti ilk ve orta devirlerde pek mühim olup birinci ve ikinci derecedeki siyasî, idarî, askerî, örfî, şer'î, adlî ve malî işler, şikâyet ve davalar hep burada görüşülüp alâkadarlar tarafından tetkik edildikten sonra bir karara bağlanırdı.

Divan, hangi din ve millete mensup olursa olsun ve hangi sınıf ve tabakadan bulunursa bulunsun, kadın erkek herkese açıktı. İdarî, siyasî ve örfî işler resen ve diğerleri bir lüzum veya müracaat üzerine veya itiraza mebni temyiz suretiyle tetkik edilirdi. Memleketin herhangi bir yerinde haksızlığa uğrayan, zulum gören veya mahallî kadılarca haklarında yanlış hüküm verilmiş olanlar, valilerden, askerî sınıflardan şikâyeti bulunanlar, vakıf mütevellîlerinin haksız muamelelerine uğrayanlar ve sair davacılar için divan kapısı açıktı. Divanda bitmeyen veya padişaha arza muhtaç olmayan gerek resmî ve gerek hususî işler padişahın mutlak vekili olan vezir-i âzam'ın ikindi divanında yani kendi sarayında aktettiği divanda müzakere ve hal edilirdi.

Divan-ı hümâyunun ehemmiyeti onyedinci asrın sonlarına yakın bir tarihe kadar devam edip daha sonraki zamanlarda ya pek tahdit edilmiş veya tamamen ihmal ve terkolunarak bütün işler sadr-ı âzam dairesine intikal eylemiş ve bu hal halkın, işlerinin âdilâne görüleceğine dair olan itimadını azaltmıştır ki hakikat de böyle olmuştur.

Sarayda toplanan divan üç türlü olurdu; biri muayyen günlerde toplanan alelâde divan, ikincisi Kapıkulu ocaklarına maaş verilmesi ve sefir kabulü münasebetiyle toplanan *Galebe divanı* ve üçüncüsü de fevkalâde olarak divan günleri haricinde ve fakat padişahın Bab-üs-saâde'ye tahtının kurulmasiyle aktolunan *Ayak divanı*'dır. Ben burada mutad divandan bahsedeceğim. Ulûfe divanı yani Kapıkulu ocaklarına maaş verilirken

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aktedilen galebe divanı hakkında *Kapıkulu ocakları* isimli eserimizin birinci cildinde malûmat vermiştik. Ayak divanı ise *Saray teşkilâtı* isimli eserimizde gösterilmiştir.

Divan-ı hümâyunun esas âzaları, başta vezir-i âzam olduğu halde diğer kubbe vezirleri (Sonraları kaptan paşalar da dahil) sadreyn ismi de verilen Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve defterdarlar (Üçe kadar çıkmıştır) ve bir de *Tevkiî* veya *Nişancı* idi. Bunlar divanda kendilerine mahsus yerlerinde otururlar ve iş görürlerdi; bunlardan başka divanda ayakta hizmet gören reis-ül-küttab ile çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası vardı ki iki sonrakinin vazifeleri saray teşkilâtında tafsilatiyle gösterilmiştir.

Divan-ı hümâyun, yukarı kısımlarda söylediğimiz gibi evvelleri hergün ve takriben onaltıncı asır başlarından itibaren haftada dört olarak sabah erkenden toplanır ve kuşluk zamanına ve bâzan öğleye kadar devam ederdi[1]. Bu toplantı ve müzakerelere dair kanunnâmelerle bazı eski yazma eserlerden ve bir kısım ecnebî müdakkiklerin kitaplarından alarak aşağıdaki îzahatı veriyorum:

Divan-ı hümâyuna gelecek olan erkân sabah namazını çok zaman Ayasofya camiinde kılarlar, yeniçeri ocağiyle suvari bölükleri ağaları ve bir miktar (Riko'ya göre dört beşyüz) yeniçeri, sarayın *Bab-ı hümâyun* denilen ve Ayasofya camiine bakan kapısı önünde iki sıra üzerine dizilirler; *Erkân-ı divan* denilen vezirlerle kazaskerler ve diğerleri de namazdan sonra buradaki mevkilerinde sıralanırlardı. Buraya en sonra vezirler gelir ve her vezir geldikçe yeniçeri ağası atını ileri sürerek gelen veziri selâmlar ve sonra yerine çekilirdi. Evvel gelen vezire sonra gelen vezir selâm verince evvelki vezirin selâm çavuşu yüksek sesle selâm alırdı; buna kendi ıstılahlarında *alkış* denilir ve vezirlerden başkası bu tarzda selâm verip selâm almazdı.

[1] Yavuz Sultan Selim zamanında bazan müzakerenin akşama kadar sürdüğü vakiydi; «Bugün akşam namazınadek divan oldu, sene 922» *Münşeat-ı Feridun'daki Ruznâme, s. 447;* yine bir defa da 1144 hicret senesinde ve Hekim oğlu Ali Paşanın sadaretinde divan sabahtan akşama kadar devam etmişti *(Müri-üt-tevarih).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu sırada duacı meydana gelip dua edip fâtiha denildikten sonra *Bâb-ı hümâyun* kapıcıları kapıları açarlardı. İçeriye evvelâ kapıcılar kethüdası ve sonra reis-ül-küttab girip anları müteakib divan hey'eti girmeğe başlarlardı. Cebecibaşı, maiyyetiyle Ortakapı haricindeki çınar altında selâma dururdu; kazaskerler ile defterdarlar, bâb-ı hümâyundan içeri girdikten sonra doğru divanhâneye yakın reis-ül-küttabın yerinde durup vezirlerin gelmelerini beklerlerdi.

Çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası vezirleri Orta kapının iç tarafında karşılayıp selâmladıktan sonra önlerine düşüp ellerindeki gümüşlü asaları yere vura vura *Vezir yolu* denilen yoldan[1] divan mahalline doğru giderlerdi; vezirler derece sırasiyle birbirlerinin arkasında yürürlerdi; ikinci vezir en önde giderdi[2]. En öndeki vezir, kendilerine selâm duran bölük ağalariyle yeniçeri ağasına ve sairlerine muayyen ve işaretli olan selâm mahallerinde selâm verdikten sonra divanhâne kurbine gelince kapıcılar kethüdasiyle çavuşbaşı bunları selâmlayıp dönerlerdi. İkinci vezir ileri yürüyüp Bab-üs-saâde tarafına selâm verir ve bâdehû dönüp gelerek kendisini bekleyen vezirlere ve daha sonra reis-ül-küttab yerinde kendilerine intizar eden kazaskerlerle bunların karşısında selâm duran defterdarlara selâm vererek hepsi birden divanhâneye girip yerli yerinde ayakta dururlardı; İkinci vezir oturmadan evvel sağa ve sola divan erkânına selâm verdikten sonra oturup vezir-i âzamın gelmesini beklerlerdi.

Mevsim yaz ise sakabaşı helvahâneden buzlu, güzel kokulu şerbetler ve kış ise macun getirip iptida ikinci vezire ve diğer vezirlere ve sairlerine derece sırasiyle ikram ederdi.

Vezir-i âzam veya sadr-ı âzam, sabah namazını kendi sarayında kıldıktan sonra divana gitmek üzere hazırlanır, divan âzalarının tamamen geldiği *Cebeci çavuşu* tarafından

[1] Orta kapıdan sarayın ikinci avlusuna girilince doğru Akağalar kapısına (Bâb-üs-saâde'ye) giden geniş yol *Pâdişah* yolu olup bu yolun solunda divan-ı hümâyuna giden daha dar ve mailce yol da Vezir yolu idi. Bundan başka saray adamlarının yürüyecekleri yollar da vardı.

[2] Birinci vezir yani sadr-ı âzam sonradan divana geldiği için en önde giden ikinci vezirdir. Divan erkânı arasına sonradan kaptan paşalar da dahil olmuşlardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

haber verilmesi üzerine [1] atlanır; maiyyetindeki çavuşlar müteferrika ve çaşnigir ağaları, delibaşı ve gönüllüleri önünde ve vezir-i âzam kethüdası ve ocak muhzırı ağa kendi adamlariyle arkasında olduğu halde gün doğmadan evvel gelirdi [2]. Yeniçeri kâtibi sadr-ı âzamı at üzerinde olarak bab-ı hümâyun dahilindeki hastalar kapısı önünde selâmlar ve sonra orta kapı haricinde kendisini selâmlayan cebecibaşıya selâm verip orta kapıda attan iner [3] ve içeri girince çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası tarafından karşılanırdı. Bunlar sadr-ı âzamın önüne düşüp vezir yolundan divana doğru yürürler ve mutat üzere ellerindeki asaları nöbetle yere vururlardı ve sadr-ı âzam kethüdası içeri girmiyerek Orta kapıdan geri dönerdi; çünkü divanda bir mevkii ve vazifesi yoktu.

Vezir-i âzam ve sadr-ı âzam Orta kapının iç kısmında duran bölük ağalarına selâm verip yolun ortasına yakın yerdeki somaki taş önüne gelince dönüp evvelâ yeniçeri ağasına ve sonra yeniçerilere ve daha sonra ocak kethüdasına selâm verdikten sonra yoluna devem ederdi.

Sadr-ı âzamın orta kapıda attan indiği sırada divan-ı hümâyun sakabaşısı (Sim sakalar başı) ve bazan bir kapıcı başı divanhâne kapısından içeri sokulup sadr-ı azamın geldiğinden divan âzalarını haberdar etmek için yüksek sesle uzatarak *buyur* diye seslenirdi. Bunun üzerine hemen divan erkânı kalkarak önde vezirler olduğu halde divan kapısının haricinde ve

[1] Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı*, Asistan Dr. Bay Halid İlter tarafından tercüme edilmiş olan *Bâb-ı âli* kısmı *(İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası c. 9, s. 579)*.

[2] *D'Ohsson* Divanhâneye sonradan gelen kaptan paşanın vürudunu müteakip bir süvarinin (Cebeci çavuşu) dört nala sadr-ı âzama giderek divanın toplandığını haber verdiğini ve bundan sonra sadr-ı âzamın maiyyetiyle hareket eylediğini ve sarayın ikinci kapısına geldiği vakit sadaret kethüdasının içeriye girmiyerek paşa kapısındaki işleri görmek üzere avdet eylediğini yazmaktadır *(C. 7, s. 216)*.

[3] Vezir-i âzam orta kapıda attan indikten sonra divanhâneye kadar yaya olarak yürürdü. Pâdişahtan mâada hiç kimse Orta kapıdan içeri atla giremezdi, Bunun tarihte yalnız bir müstesnası vardır; o da vezir-i âzam İvaz Mehmed Paşadır. 1739 senesinde *Belgrad muahedesi*'ni akdederek muvaffakiyyetle İstanbul'a gelmiş olan sadr-ı âzam İvaz Mehmed Paşa'ya Birinci Sultan Mahmud bir cemile olarak divan kapısına kadar atla Bab-ı hümâyundan içeri girmesine müsade eylemiştir (*D'ohsson c. 7. s. 216 not*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

reis-ül-küttab efendinin mevkiinin önünde dizilirlerdi. Kazaskerler reis tahtasının yakınına durup anların karşısına da defterdarlar dururlardı.

Vezir evvelâ Divanhâne tarafına dönmiyerek ilerler ve Dış hazine önüne yakın yerdeki çınar ağacının altına gelince Bab-üs-saâde önünde sekilerde duran Bab-üs-saâde veya kapı ağası ve iç oğlanlarını ve sonra geri dönerek vezir, kazasker ve diğerlerini selâmladıktan sonra Divanhâneye girer ve arkasından vezir ve sairleri de sırasiyle kendisini takibederlerdi. Bu sırada vezir-i âzam henüz oturmadan, defterdarların yanında Dış hazinenin hazinedarbaşısı, bir evvelki içtimâda çavuşbaşı marifetiyle ve mühr-i hümâyunla mühürlenmiş olan hazinenin mum mührünü vezir-i âzamın eline verir ve o da alıp öptükten sonra mührü bozarak yine hazinedar ile defterdarlara iade ederdi [1].

Divan-ı hümâyunda vezir-i âzamın oturduğu sedir, padişahın divan-ı hümâyun müzakerelerini dinlediği *Kasr-ı adil* denilen pencerenin altında olup yarım metre (bir buçuk kadem) yüksekliğinde idi. Bu sedir üzerinde sadr-ı âzamın sağ tarafında kıdem sırasiyle kubbe vezirleri ve sol tarafında da ibtida Rumeli ve anın altında Anadolu kazaskerleri otururlardı [2]. Nişancı veya tevkiî yalnız olarak sadr-ı âzamın sağ ilerisindeki rükündeki ve defterdarlar da sol ilerisindeki rükündeki (cenahta)

[1] *Eyyubî Efendi kanunnâmesi* ile *Kavanin-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne* isimli mehazlarımız müzakereden evvel okunan *sure-i fetih* tamam olduktan sonra çavuşbaşı ve iki tezkirecinin defterhâne ve hazine mühürlerini açıp sadr-ı âzama getirdiklerini yazarlar. Bu iki me'haz onyedinci asır ortalarında yazıldığından demek o tarihlerde böyle oluyormuş. Sonradan yani onsekizinci asırda yukarıda metindeki şekilde olduğunu *Nimetî Efendi kanunnâmesi* yazar. *Nailî Abdullah Paşa*'nın teşrifat kaydı da bu son şekildedir.

[2] Kara Çelebi zâde Abdülaziz efendi, Rumeli kazaskeri iken telif ettiği eserlerden dolayı kendisine *Pâye-i fetva* yani Şeyh-ül-islâm pâyesi verilmişti. Bundan dolayı Abdülaziz efendi divan içtimalarındaki merasimde vezirlere tekaddüm eylemek istemiş. Bu münasebetsiz hale karşı « vüzera kenduyi omuzlayup efendi, müftü isen önde otur kazasker isen makam-ı muayyenine dur » diye kendi yerine sürmüşlerdi (Naima'nın yazdığı Edirne vak'ası risalesi, s. 8, ikinci tab'ının sonundadır).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yerlerinde otururlardı[1]. Eğer Rumeli beğlerbeği bir iş zımnında İstanbul'da ise 1536 da verilen müsaade üzerine o da divan içtimaında bulunarak en kıdemsiz vezirin alt yanında otururdu[2]. Bu beğlerbeği ile kaptan paşa da arza girip padişaha maruzatta bulunurdu ki[3] bunlar onaltıncı asrın sonlarında ve kaptan paşaların henüz vezir olmadıkları zamanlardadır. Kaptan paşa vezir ise diğer vezirlerin tâbi oldukları kanun ve teşrifata tâbi idi.

Hükûmet merkezine ya vazife sebebiyle veyahut mazul olarak gelen beğlerbeğiler, divan günlerinde hazır bulunurlardı; bunlardan mazul olmıyanlar vezirlerin alt tarafında ve mazul olanlar da nişancı veya defterdarın alt tarafında otururlardı[4].

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman*'da şöyle deniliyor: «Divan-ı hümâyunda sadırda oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve nişancının yoludur; evvelâ vüzera oturup bir canibe kazaskerler, anların altına defterdarlar ve ol bir canibe nişancı oturur» s. 13. Halkondil zeyli teşkilât kısmı da şöyle diyor (s. 18): «Vezir-i âzam ortada bulunan ve üzerine kıymettar bir halı örtülmüş olan takriben bir buçuk kadem irtifaındaki bir sedirin üstüne çıkıp oturur; vezir-i âzamın sağ tarafına sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü vezirler otururlar, sonra Rumeli beğlerbeği, Anadolu beğlerbeğileri, kaptan paşa (o tarihte rütbesi beğlerbeği idi) oturup en sonra divan-ı hümâyun baş tercümanı oturur. Sedirin sağ cenahındaki direğin dibine nişancı yerleşir vezir-i âzamın sol tarafına aynı sedirin üzerine Rumeli ve Anadolu kazaskerleri oturup sedirin sol cenahındaki direğin dibine de birbirinden az ara ile üç defterdar otururlardı.

Onsekizinci asrın son yarısında *d'Ohsson*'un tarif ettiği divan oturması sırası, hemen kanunnâmenin aynıdır; yalnız orada artık kaldırılmış olan kubbe vezirleri bulunmayıp yalnız kaptan paşa vardır. *d'Ohsson* şöyle diyor: «... Meclis odası üç tarafı sırma işlemeli çuhalı birer sedirle müzeyyendir; vezir-i âzam ortadaki sediri işgal eder. Sağında kaptan paşa solunda iki kazasker oturur. Nişancı sağdaki yan sedirde ve üç defterdar soldaki sedirde otururlar; meclis bu sekiz kişiden mürekkebdir. Eğer İstanbulda üç tuğlu paşalardan (vezirlerden) biri bulunursa o zaman anlar da meclise dahil olurlar; mevkileri kaptan paşanın yanıdır (*d'Ohsson* c. 7. s. 214).

[2] 942 h. 1536 m. deki Bağdat seferinden avdette «..Minbâd divan olıcak Rumeli beğlerbeğisi divana gelip paşalar ile bile otura ve Anadolu beğlerbeğisi divana gelmiyeler; meğer ki arzolunması lâzım maslahat düşe, olvakit paşalar ile otura vesair beğlerbeğiler divana gelip paşalar ile oturmayıp divanhâneden taşra çardak altında oturalar buyruldu (*Münşeat-ı Feridun, c. 1, s. 595).* [3] *Selâniki tarihi, s. 132.*

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 15.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sadr-ı âzam divanda yerine oturmadan evvel sağ ve solundaki divan hey'etine selâm verir ve sonra otururdu. Bunu müteakib ikinci defa sağa ve sola bakarak "sabahlarınız hayır olsun„ diye iltifat edince bütün divan erkânı ayağa kalkarak selâm alırlar ve sonra otururlardı.

Defterdarların arkasında ikinci kubbe altında büyük ve küçük ruznâmeciler, baş muhasebeci (muhasebe-i evvel), Anadolu muhasebecisi, suvari ve piyade mukabelecileri, cizye muhasebecisi, haremeyn muhasebecisi, mensuh mukataalar âmiri, İstanbul, Ağrıboz, Bursa, Avlonya, Kefe, Haslar mukataacıları, mâden mukataacısı, mevkufatcı, teslimatcı, şıkk-ı sâni varidatcısı, teşrifatcı, cedide-i evvel, cedide-i sâni, büyük ve küçük kal'a tezkirecileri, maliye tezkirecisi, küçük muhasebeci, beratların tarihcisi, haremeyn mukataacısı ve dıvitdarlar bulunurlardı; bunlar divan hocaları olup maiyyetlerinde halife ve şagirdleri vardı [1]. Hepsinin derecelerine göre yerleri muayyendi. Onaltıncı asır sonlarında birinci, ikinci ruznâmeciler yanyana otururlarken mukabelecilerin bunların aralarında oturması emrolunmuştu[2].

Bu kubbeye bitişik olan üçüncü kubbe altında yukarıda saydığımız kalem reislerinin dairelerinin defterleri, sandıklar içinde dururdu. Bu kısmın kapısı her divan günü sadr-ı âzamdaki mühr-i hümâyunla mühürlenir ve açılırdı; bunun haricinde ki kubbe arasında reis-ül-küttab ile divan-ı hümâyun kâtiplerinin daireleri vardı.

[1] Halkondil zeylindeki teşkilât kısmında onaltıncı yüzyıl sonlarında burası hakkında şöyle deniliyor: « Defterdarların gerisinde yere serilmiş bir halının üzerine hepsi bir sırada olmak üzere hazineye girip çıkan parayı yani varidat ile masarifatı kaydeden kâtipler (ruznâmeciler) otururlar ve anların yanına da akçe ve altınları tartmağa, saymağa, tetkik ve muayene etmeğe memur veznedarlar yerleşirler. Altın ve gümüş meskûkâtın halis ve ayarı tam olup olmadığını anlamak için divanda daima bir kızgın ateşli mangal ile bir demir soba bulunur. Esasen bu memurlar akçeleri tartarak alırlar. Yirmi duka ve sultanî muadili olan bin akçeyi saydıktan sonra terazinin bir gözüne korlar, öteki gözüne de mütebakî akçeleri koyarak tartarlar. O kadar doğru buluyorlar ki yirmi bin akçede dört beş akçe daraya çıkmaz. Memurlar akçeleri tahsil ederlerken binden fazlasını saymazlar tartarak alırlar; yalnız altınları sayarlar.

[2] *Selânikî tarihi (basılmamış nüsha), varak 362 b.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kubbealtı haricindeki sekiler üzerinde matbah emini, şehremini , arpa emini, gümrük emini, tersane emini, koyun emini ve mimar ağa oturup bir iş olur diye emre intizar ederlerdi [1].

***

Sadr-ı âzamın divana gidip oturmasından sonra divan ulûfe divanı ise vezir-i âzamın işaretiyle hazine önünde (Dış hazine) iki kişi cehren sûre-i fetih okurlar. Bu sırada askerin hüsn-i haline işâret olmak üzere kanun-ı kadîme tevfikan ocak muhzırı akide şekeri getirip [2] evvelâ vezir-i âzama ve sonra vezirlere ve nişancı ve defterdarlarla kazaskerlere verip herkes alıp yerdi. Bu esnada súre-i fetih tamam olduğundan kapıcılar kethüdası, eğer divan, galebe divanı yani ulûfe ve sefir kabülü için olan divan ise kul kethüdası tarafına, yok mûtad divan ise yeniçerilerin bulundukları tarafa dönerek selâm verir ve yeniçeriler de koşarak çorbalarını kaparlardı.

Yine bu sırada tezkire-i evvel ve tezkire-i sânî denilen iki tezkireci ile çavuş başı maliye defterhânesiyle defterhâne ve hazine mühürlerini açıp defterleri getirirlerdi [3].

[1] d'Ohsson, ikinci avlunun kenarını teşkil eden sütunlu ve kapalı bir yerde sağ tarafta yeniçerilerin başlıca ağaları ile zabitlerinin ve daha uzakta da yeniçerilerden bin ikiyüz kişinin bulunduklarını ve sol tarafta ise kapıkulu suvarisi bölük ağalariyle peykler, çavuşlar, kapıcılar ve binici gruplarının durduklarını ve otuz kadar kapıcı başıların da Bâb-üssaâde önüne yöneldiklerini ve on iki hasahır binicilerinin mükemmel takımlı atlar üzerinde bir kavis teşkil ettiklerini yazmaktadır *(C. 7, s. 214)*.

[2] *Nailî Abdullah Efendi* (Paşa) teşrifat mecmuasında çadır mehterbaşısı, bir tas yeniçeri çorbasiyle fodlasını sadr-ı âzam ile diğer divan erkânına gösterip bir miktar yediklerini yazıyor *(Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası sene 1, s. 560)*; Nailî Abdullah Efendi Teşrifat mecmuası onsekizinci asrın son yarısına ait olup onyedinci asırdaki teşrifat kayıtlarında böyle bir âdet yoktur. Şu halde sonradan ihdas edilmiştir veyahut sırf ulûfe divanına münhasır bir âdettir. Zaten bu onsekizinci asırdaki divan içtimaları yalnız ulûfe tevziine ve bu münasebetle sefir kabulüne inhisar etmişti.

[3] Yukarıda söylediğimiz gibi hazine açılması bazan daha evvel de olurdu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bundan sonra reis efendi, divanhâneye girip üst kürkünün yenlerini toplayarak yavaş yavaş defterdarların oturdukları taraftan gelip vezir-i âzamın eteğini öptükten sonra sol tarafına telhis kisesini (telhis evrak dosyasını) koyup tekrar etek öptükten sonra dönerdi. Bundan sonra divitdar efendi [1] vezir-i âzamın önüne peşkir ve bir kumaş içinde çil para koyup giderdi. Bu para bazı fıkaraya muavenet için ayrıldığı gibi divana gelip müslüman olanlara da verilirdi [2].

O sırada çavuşbaşiyle, kapıcılar kethüdası birinci ve ikinci tezkireciler [3], selâm çavuşu ve sair divan çavuşları iş için divana gelmiş olanların önlerine düşüp vezir-i âzamın huzuruna yani divana girmek üzere iki sıra üzerine dizerlerdi.

Zabıta vazifesini gören muhzır ağa ile bostancılar odabaşısı, kethüda yerleri, subaşı, asesbaşı orada hâzır bulunup hapis, tevkif ve idam edilecekler hakkında verilecek emirlere intizar eylerlerdi [4].

Divan müzakeresine ehemmiyeti haiz işlerden başlanırdı. Sefirlerin teklifleri ve verilecek cevaplar, eyaletlerin ihtiyaçları, devletlerle olan münasebata dair meseleler, halkın şikâyet ve dilekleri, arazi dâvaları ve saire divan müzakerelerinin mevzularındandı. Dava görülürken müddeî ve müddeâaleyh kendi davalarını kendileri müdafaa ederlerdi; davacı veya hasmı türkçe bilmiyorsa divan tercümanı kendisinin şikâyet veya müdafaalarını terceme ederdi. Davacılar kafile kafile kapıcılar ve çavuşlar vasıtasiyle getirilip sıraya dizildikleri yerden çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası vasıtasiyle divana girer-

[1] Divanda biri *Başdivittar* olmak üzere müteaddit divittarlar vardı. *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 389, sene 1006* ve *Vekayi-i Tarihiyye, varak 11.*

[2] Divan-ı humâyunda müslüman olanlara kanunen verilecek para ve elbiseden daha aşağıda bahsedilecektir.

[3] Tezkirecilerin vazifesi dolayısiyle anları çavuşbaşı maiyyeti olarak da görmekteyiz bu husuta saray teşkilâtına ait cildde çavuşbaşı kısmına da bakınız.

[4] Divan-ı hümâyunda vezir-i âzamın fermaniyle bir kimseye tâzir olunmak ve dayak atılmak lâzım gelirse dergâh-ı âli kapıcıları (Ortakapı kapıcıları) döverler ve divan harici yerde ise muhzır ağanın maiyyeti dayak atarlardı (*Nimetî Efendi kanunnâmesi s. 14).*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerdi. Davaları halledilip karar verildikten sonra kararlar kendilerine tebliğ olunurdu [1].

Sadr-ı âzam dava dinlerken iki taraftan tezkireciler (Birinci ve ikinci tezkireciler), çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası faaliyette olup tezkireciler nöbetle ve yüksek sesle vezir-i âzam önündeki arz-ı halleri okuyup [2] ona göre verilen kararları kaydederlerdi [3]. Bu müzakere esnasında tevcihat varsa onlar da yapılırdı; hukukî, şer'î davalar ve mürafaa varsa bakılırdı; kazaskerler kendilerine havale olunan davaları dinlerler ve icabında kendi mahkemelerine havale eylerlerdi.

[1] *Halkondil zeyli teşkilât kısmı s. 19-20.*

[2] Müverrih *Âlî*, divanda vezir-i âzamın önünde reis-ül-küttabın durup kendisine verilen arz-ı halleri okuduğunu yazmakta ise de *(Basılmamış birinci cild, s. 34)* daha sonraki asırlarda reis-ül-küttabın ehemmiyeti artmış olduğundan bu hizmet tezkirecilere bırakılmıştır. Hammer de *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* isimli eserinde gerek divan-ı hümâyunda ve gerek sadr-ı âzamın divanında iki tezkirecinin sadr-ı âzamın yakınında durarak kendisine verilen arz-ı halleri nöbetleşe okuduklarını ve sadr-ı âzamın vereceği karara göre yapılacak muameleyi kaydettiklerini yazmaktadır (Bab-ı âli kısmı: *İstanbul Hukuk Fakültesi mecmuası, sene 7, s. 581*, Dr. Halid İlteber tercemesi).

[3] *Thévenot* divan-ı hümâyundaki davaların süratle rüiyeti ve adaletin tecellisi hakkında şöyle diyor: « Burada (yani divanda) devletin bütün müham-ı umuru halledilebilir. Mühim davalar hakkında kat'î olarak hüküm verirler; zira burada herkes hangi tabakadan ve hangi din. ve milletten olursa olsun dinlenir ve fakir bir adam vezirden adalet taleb edebildiği gibi arz-ı halini de takdim edebilir; bunun üzerine vezir arz-ı hali okuttuktan sonra davanın adlî durumuna göre hüküm verir. Eğer dava bir borç yüzünden ise vezir haberdar olunca borçlunun adalet huzuruna çıkarılması için çavuş gönderir ve alacaklı da en az iki şahit getirdikten sonra borçlu borcunu hemen orada vermeğe mecbur olur; aksi takdirde hapse atılır ve borcunu verinceye kadar hapiste yatar; eğer dava bir katil davası ise ve müddeîlerin kuvvetli şahitleri varsa katil ölüme mahkum edilir ve hakkında verilen hüküm derhal infaz olunur; hiç bir dava, hüküm giymeden dört beş günden fazla kalamaz ve bu müddet de ancak mesele çok güç olursa uzatılır. Başka yerlerde olduğu gibi haklarını müdafaa için bütün mallarını yemeğe mecbur kalmaz. Bir adaletsizlik vukuundan da korkmamalıdır: zira bu divan salonunun duvarının yukarısında bir pencere vardır (Kasr-ı adl); bu pencerenin içinde uzun, siyah perdelerle örtülü bir delik olup pâdişah isterse buradan divanda yazılan ve söylenen her şeyi kendisi görülmeden dinler. Bu suretle hâkimler pâdişâhın orada olup olmadıklarını bilmediklerinden her ihtimale karşı bir adaletsizlik yapmaktan çekininirler;

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vezir-i âzam, kazaskere havale ettiği davayı mühim addederse o hususa dair hâkimden izahat ister: hükmü muvafık görmezse müdahale ile davayı nakzedebilirdi [1]. Divanda nişancı, tuğra çekilmesi lâzımgelen ferman, berat, menşur ve saireye tuğra çekmekle meşgul olurdu; örfî işleri [2] vezir-i âzam hallederdi. Şayet tuğra çekilecek şeyler fazla ise Fatih'in kanunnâmesi mucibince nişancıya yardım etmek üzere [3] vezir-i âzamın işaretiyle diğer vezirler de tuğra çekerlerdi. Defterdarlar da divanda sadr-ı âzamın havale ettiği malî işlere dair *Kuyruklu imza* denilen işaretlerini koyarlardı [4]. Defterdarlar malî vaziyet hakkında icabettikçe izahat verirlerdi.

Divanda şikâyetçi fazla olduğu zaman vezir-i âzamın müsaadesiyle ikinci vezir de dava dinlerdi; fakat bu, azil ve tayine ve yevmiye zammına dair olan işler hakkında bir karar vermeyip bunları vezir-i âzamın kararına bırakır ve diğer ikinci derecedeki işleri hallederdi. Kubbe vezirleri kalkınca fazla dava evrakı sadr-ı âzamın divanına bırakılırdı [5].

Divanın tatil zamanı geldiği vakit çavuşbaşı elindeki asasını yere vurur ve bu tatil işareti üzerine çavuşlar ve sair

zira bir adaletsizlik hayatlarına mal olur. Esasen divanda olup bitenler pâdişâha arzedilir» (*s. 47, Divan kısmı*).

Zadegân ile avam ararındaki müsavatsızlığı bilen muharrir, bir paşa veya vezir ile herhangi mütevazî bir şahsın kanun ve adalet huzurundaki musavatına karşı, İslâm ve Türk mahkemesini methetmeğe vicdanen mecbur kalmıştır.

[1] *Riko, s. 114.* Mürafaaya ait davalara da divan-ı hümâyun bakardı *(Mühimme 90, s. 65 sene 1056 ve Mühimme 91, s. 18.* Kıbrıs beğlerbeği ile şikâyetçilerinin mürafaaları ve *Nefiy ve kalebend defteri*, sene 1127 divan odası).

[2] *Örf*, âdet ve nizam-ı âlem için mevzû kanun olup içinde siyaset-i sultânî veya yasağ-ı pâdişâhî de mündemiçtir (*Tarih-i Ebülfetih, s. 13*).

[3] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 16.*

[4] Dördüncü Murad zamanında vezir-i âzam Topal Receb paşa divan-ı humâyun akdi günü boğulmuştu. O gün divanda kendisine «Bir gaflet gelebe etmişti; aslâ başını sinesinden kaldıramadı; baş defterdar bir iki defa yanaşıp bazı mesalih ki arzetti faraza hâbdan bîdar olur ve kendüye gelince bir zaman geçer tevekkuf ederdi» *Peçevî, c. 2, s. 426.*

[5] *d'Ohsson, c. 7, kitap 6.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hizmet edenler divanhâneden dışarı çıkarlar ve bundan sonra sofralar kurulup matbah-ı âmirede pişen yemekler gelirdi [1].

Eğer divan alelâde olmayıp kapıkulu ocaklarına maaş vermek ve elçi kabul etmek için galebe divanı ise yeniçeri ocağından asker daha çok gelir ve merasim daha tantanalı olurdu. Bunun için meşin kiseler içine konan ulûfenin her on kisesi bir yığın olmak üzere veznedarlar marifetiyle sadr-ı âzamın huzuruna dizildiği sırada [2] reis-ül-küttab'ın sadr-ı âzam ağzından kapıkulu efradına ulûfe verilmesine müsaade edilmesi hakkında yazdığı telhisi [3] sadr-ı âzam gördükten sonra reis-ül-küttab bunu bir destimale sarıp kapıcılar kethüdasına vererek arzodasında bulunan pâdişaha yollardı.

Kapı ağası tarafından kendisine takdim edilen telhisin üstüne pâdişah, kendi el yazısiyle *müsaade-i hümâyunum olmuştur* ibaresini yazarak telhisi geri gönderirdi. Kapıcılar kethüdası telhis ile Bab-üs-saâde'den çıkıp gelirken çavuşbaşı istikbâl ile önünde yürüyerek divana yaklaşınca sadr-ı âzam hemen kalkıp divan kapısına iki, üç adım kala karşılar ve hatt-ı hümâyunu alıp öper ve yerine oturmadan evvel mührünü koparıp okumak üzere yanına gelmiş olan reis-ül-küttab'a verir ve herkes ayakta iken hatt-ı hümâyun okunup sadr-ı âzamın işaretiyle muhzır ağa ocak ağalarına haber gönderir ve onlar da etek öperlerdi.

[1] Kapıkulu Ocakları kısmında görüldüğü üzere her divan günü, oraya gelen yeniçerilere sabahları buğday çorbası verilmek kanundu. Evliya Çelebi üç bin tas buğday çorbası verildiğini yazıyor (*c. 1, s. 20*).

[2] Ulûfe için hazineden çıkan para, orada sayılır ve meşin keselere konurdu, Bir yeniçeri ortasının parası hesap edilip keselere konur konmaz, bu oda numarası ile çağrılır, bunlar koşarlar ve salona girip keseyi kapanlar omuzlarına alıp giderler ve arkasından diğer orta çağırılırdı (*Vikont Marsellüs, Şarktan hatıralar, c. 1. fasıl 2.* Fransız sefirinin huzura kabulü münasebetiyle yapılan merasim).

[3] *Telhis*, hülâsa etmek, kısaltmak, uzun yazılmış bir yazıyı kısaltarak yazmak demektir. Sadr-ı âzam tarafından hükümdara arzolunan hülâsalara *telhis* ismi verilirdi. Fakat hükümdara her arzedilen şeye mutlaka telhis denilmeyip bazılarına *takrir* ismi de verilmiştir. Takrirler mesâlih-i cariyeden bahseden arîzadır. Sadr-ı âzam takrirde hadiseyi arz ile bu hususta kendi nokta-i nazarını da ihsas ederdi. Eğer sadr-ı âzamın takririndeki mesele bir mecliste görüşülmüş ise takrirde müzâkere neticesi beyan olunurdu; Fakat sonraları telhis ile takrir birbirlerine karıştırılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Divan müzakereleri bitince divanhâneye üç sofra kurulur;[1] sofralar kurulup yemek gelinceye kadar çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası nezaret ederler ve sonra çıkıp kendi yerlerine giderlerdi; yemekten evvel saka başı vezir-i âzamla diğer vezirlere ve nişancıya ve sakalar kethüdası kazaskerlerle defterdarlara âdet üzere leğen, ibrik ve havlu tutarlardı.

Üç yere kurulan yemek sinilerinden biri vezir-i âzamın önüne kurulurdu. Diğer iki siniden biri vezirlere ve ötekisi kazaskerlere mahsustu. Nişancı ile başdefterdar iskemlelere oturup vezir-i âzamla beraber yemek yerlerdi[2]. Eğer vezir adedi fazla olursa ikinci vezir de sadr-ı âzamın sofrasına gelirdi. Anadolu defterdariyle küçük defterdar (şıkkı sâlis) iskemlelerde oturup ikinci sofrada vezirlerle beraber yerlerdi[3]. On sekizinci

[1] *Halkondil zeylinin teşkilât kısmı*'nda onaltıncı asrın sonlarına doğru divanda üç defa yemek verildiği yazılıdır. O esere göre biri şafakla beraber divan erkânının gelmelerini müteakip (kanunnâmede bahsedilen şerbet ve macun olsa gerek) ikincisi kuşluk vakti üçüncüsü de divanın tatilinde imiş. Fakat eldeki vesikalarda bir defadan başka yemek yendiği hakkında bir kayıt yoktur. Yine bu eserde yemeklerin nevileri gösteriliyor ve etli pilâv başta geliyor, sonra tavuk, burma piliç haşlaması veya kebabı, av eti, geyik eti bu meyandadır. Bu etlere sarmısak, soğan, baharat salçaları ilâve edilirdi. Meşrubat ise portakal şerbeti, limonata ve sairedir; matbahdan altı yüz sahan yemek çıkarılırdı. Din ayırdedilmeksizin işi olup divana gelenlerin hepsine yemek verilirdi (*s. 21*); bundan başka *Vikont Marsellus*'un *Şarktan hatıralar* isimli eseri de (*c. 1, fasıl 2*) yabancılara da yemek verildiğini beyan ediyor ki on dokuzuncu asır başlarıdır. Demek Yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar divanda yabancılara da yemek verilmiştir.

[2] Fatih'in *Kanunnâme*'sinde divan-ı hümâyundaki sofralarda yemek yiyecek olanların yerleri şöyle gösteriliyor: «.. Divan-ı hümâyunumda taamda vezir-i âzam ile başdefterdar yer ve sair vüzera ile defterdarlar ve nişancı yerler ve kazaskerler başka yerler..» (*s. 15*) bu kayıtla yukarı metindeki kayda göre bunun sonra değiştiği görülüyor. Nişancı evvelâ ikinci sofrada iken sonra sadr-ı âzamın sofrasına alınmıştır.

[3] *D'Ohsson*'un (onsekizinci asrın sonlarında) kaydına göre sofralar biri sadr-ı âzamın önüne diğeri kaptan paşanın (o tarihlerde artık kubbe vezirleri bulunmuyor ve yalnız merkezde sadr-ı âzamdan sonra kaptan paşa bulunuyordu) ve üçüncüsü kazaskerlerin önüne kurulmak üzere yine üçtü ve sadr-ı âzamın sofrasında nişancı ile birinci defterdar ve kaptan paşanın sofrasında diğer iki defterdar bulunuyorlardı (c. 7. s. 218); elçi kabulü esnasında eğer sefirin maiyyeti ziyade ise nişancıya da ayrı bir sofra kurulup oraya da ecnebî misafirler oturtulurdu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

asrın son yarısında İstanbul'da kubbe veziri bulunmayıp kaptan paşa bulunduğundan nişancı ile defterdar, kaptan paşanın sofrasında yemek yerlerdi.

Vezir-i âzamla diğer vezirlerin yemek sinilerini yani sofralarını çaşnigir ağaları[1] ve kazaskerlerin sofrasını kendi muhzır başıları kurup yemek yeninceye kadar mehter başı, ekmekçi başı, matbah-ı âmire emini ve vekilharç vezir-i âzamın karşısında el kavuşturup dururlar ve yemekten sonra selâmlayıp giderlerdi. Sakalar havlu ve leğen ibrik tutup hilâl (kemik kürdan) verirlerdi.[2]. Yemekten sonra teşrifatçı efendinin gül suyu ve matbah emininin buhur vermeleri usuldendi.

Yemeği müteakib eğer kalmış dava varsa biraz daha görülür, yoksa divan heyeti dağılmaya başlardı. İçtimâ günü, pâdişahın huzuruna girmek için arz günü değilse ibtida yeniçeri ağası ocaklısiyle beraber ve sonra kapıcı başılar yavaş yavaş çıkıp giderlerdi; bunların gittikleri anlaşılınca çavuş başiyle kapıcılar kethüdası divanhâne kapısından kazaskerleri selâmlayınca anlar da kalkarlardı; bunlar divan kapısından çıkarlarken evvelâ vezirleri ve sonra dışarıda Bab-üs-saâdeyi selâmlayıp giderlerdi.

Bunları müteakip yine çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası gelip çavuşbaşı vezir-i âzamdan mühr-i hümâyunu alıp ruznâme kisesini, maliye defterhânesiyle hazineyi ve defterhâneyi mühürledikten sonra getirip mührü vezir-i âzama verirlerdi. Mühr-i hümâyunun alınıp verilmesinde divandakilerin ayağa kalkmaları kanundu.

Bu da bittikten sonra divan erkânı oturdukları yerden aşağı inip el kavuşturup sadr-ı âzamın selâmına dururlardı. Vezir-i âzam ibtida vezirlere ve nişancıya ve sonra defterdarlara selâm verip divanhâneden dışarı çıkar ve arkasından vezirler de birbirlerini selâmlayarak acele çıkarlar ve süratle

[1] *Evliya Çelebi* divanda yemek verilirken zülüflü baltacıları lere hizmet ettikleri yazıyor (*c. 1, s. 202*).

[2] Divan yemeklerinde ve ziyafetlerde onaltıncı asır sonlarında «Kanun-ı kadîm üzere mir-i alem ağa sadr-ı âzam hazretlerine *Makrama-i dest* (el havlusu) ve baş kapıcıbaşı leğen ve ibrik verdiler ve beylerbeğilere ve kazaskerlere ve yeniçeri ağası ve defterdar efendilere çaşnigir ağalar hizmet eylediler . . . » *Selânikî tarihi*, basılmamış nüsha, *varak 367*.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yürüyüp vezir-i âzamdan evvel atlarına binerler ve Orta kapıdan dışarı çıkıp vezir-i âzamın gelmesini beklerlerdi.

Vezir-i âzam divanhaneden çıktıktan sonra Bab-üs-saâde tarafına yürür ve orayı selâmlayıp geri döner ve bundan sonra atlanıp kendisinin selâmına duran vezirleri selâmladıktan sonra sarayına giderdi. Vezirler de derece sırasiyle birbirlerini selâmlarlar ve selâm ağaları bunların selâmlarını alıp herkes kendi konağına giderdi.

***

Divanda yemek yendikten sonra vezir-i âzamın önünden kalkan yemeği reis-ül-küttab ile maiyyeti ve vezirlerin önlerinden kalkan yemeği de çavuşbaşı ile nöbetçi olan maiyyeti ve kazaskerlerin önünden kalkan yemeği de kapıcılar kethüdası yerlerdi. Çavuşbaşı ve maiyyeti divan kapısı yanında ve kapıcılar kethüdası eski divanhâne önünde oturup kâtibi ile beraber yerdi [1].

Matbah-ı âmirede pişen yemekten divan-ı hümâyun hocalarına da bir iki sofra yemek verilirdi. Bunlardan biri ruznâmecilere ve diğeri muhasebe kalemiyle mukabelecilere aitti; mütebaki kâtipler birer ikişer sahan çorba içerler ve bir kısmı da yemezlerdi [2]. Defterdarların arkasında oturanlar kazaskerler sofrasına tabak koyarlar, muhzır başılar birer ikişer kaşık bunların tabaklarına yemek koyup verirlerdi [3]. Kalem şagirdleri için matbahdan birer sahan yemek veriliyordu.

Matbah-ı âmirede pişen yemeklerden bir sofrası yeniçeri ağasına ve bir sofra da bölük ağalarına giderdi. Yeniçeri

[1] *Eyyubî Efendi kanunnâmesi* vezirlerin önünden kalkan yemeği reis-ül-küttab ile çavuşbaşının yediklerini yazar (*s. 13*). Bunların yemekleri hakkında Fatih'in kanunnâmesinde şöyle deniliyor: « vezir- âzam önünden kalkan taam reis-ül-küttaba neferleriyle verilsin ve kazaskerler önünden kalkan taam kapıcılar kethüdasına verilsin . . » *s. 15.*

[2] *d'Ohsson* hacegâna verilen yemeği bunların kalem odalarında yediklerini yazıyor (*c.* 7, *kitap* 6).

[3] Başmuhasebe sofrasına maliye tezkirecisine, baş mukataacı kalemine Bursa ve Maden kalemleriyle haremeyn mukataası kalemlerine kazaskerlerin sofrasından, muhzır başılar sahanlar ile taam verirlerdi; başka yemekleri yoktu. Bunlara kazaskerler sofrasından böylece yemek verilmek kanundu, yalnız ekmeklerini kendileri tedarik ederlerdi (*1096 senesine ait Teşrifat defteri husust numara 7, Kâmil tasnifi son kısım*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ağaları evvelce sekban başının sofrasında yerken onaltıncı asrın son yarısında ona da ayrı bir sofra verilmesi emrolunmuştu. Yeniçeri ağası ile suvari bölükleri ağaları yemeklerini sütunlarla örtülü olan avluda yerlerdi [1].

Kazaskerlerin yemekten sonra el yıkamaları âdet değil iken 960 h. 1553 m. tarihinde Kadı zâde Edirne'li Mahmud Efendi yemekten sonra el yıkama ûsulünü ihdas ettirmişti; o tarihe kadar yalnız vezirlere leğen ibrik tutulur diğerleri ıslatılmış peşkire silerlerdi.

***

Yeniçerilere divanda çorba verirlerdi. Matbah aşçı yamakları avlunun ortasına bir istikamette altı yüz bakır kabın içine buğday veya pirinç çorbası koyarlar ve her kabın yanı başına üç ekmek somunu ile fodla konulur ve verilen işaret üzerine yeniçeriler yemeklerini kapışıp kaldırırlar ve bulundukları yere götürüp orada yerlerdi. Yemek yerken börklerinin önündeki bakır madenî kılıfta taşıdıkları ağaç kaşığı kullanırlardı [2]. Galebe divanlarındaki ulûfe tevziinde yeniçerilere pilâv zerde verilirdi [3].

Divan-ı hümâyunda müzakere başlamadan evvel yukarıda divitdar tarafından vezir-i âzamın yanına konan ve islâmiyyeti kabul edenlerle fıkaraya verilecek olan paradan bahsetmiştim. Kanun-ı kadîm üzere bir gayr-ı müslim divan-ı hümâyuna gelip müslüman olacak olursa ona müslüman âlâmeti olan bir destar ve bir mintan ile sünnet ve merhem akçası olarak elli akçe (onaltıncı asır sonları) verilirdi [4]. Kanunnâmelerde *Kanun-ı nevmüslim* ismi altında bir madde vardır ki o da divanda müslüman olanlar hakkındadır.

Bu kanuna göre divan-ı hümâyunda vezir-i âzam huzurunda bir gayr-ı müslim, müslüman olmak isterse derhal kelime-i

[1] *d'Ohsson c. 7. s. 218.*

[2] *d'Ohsson c. 7. s. 218.* d'Ohsson pirinç çorbasından bahsetmekte olup Evliya Çelebi ise buğday çorbası verildiğini yazıyor (c. 1. s. 202); sonraki senelerde buğdayın pirince döndüğü anlaşılıyor.

[3] *d'Ohsson* yalnız yeniçerilere altı yüz karavana pilâv ve altıyüz karavana zerde verildiğini yazıyor (*c. 7.*)

[4] *Selânikî, basılmamış nüsha, varak 339*: «Kanun-ı kadîm üzere bir kâfir divan-ı hümâyunda müslüman olsa ona islâm alâmeti olarak bir destar ve bir takke ve sünnet ve merhem akçesi elli akçe verile gelmiştir».

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şahadet[1] telkin olunup bir avuç akçe ihsan olunarak elbisesi için defterdara emrolunur ve hemen kendisini divan çavuşlarından biri alıp cerrahlardan o gün divanda nöbetçi olan cerraha götürüp oradaki muayyen yerde sünnet edilirdi. Bunun için cerrahlardan birinin hergün nöbetle divanda bulunması kanundu[2]. Onyedinci asır başlarında yeni müslüman olan bir gayr-ı müslime isim konup elli akçe ile bir destar verildiği görülüyor[3].

Yeni müslümanlardan birinin istidasiyle sadr-ı âzamın defterdara havalesine ait bir vesika suretini nümune olarak aşağıya yazıyorum; gerek bu istidanın ve gerek diğerinin fotoğrafları vesikalar arasındadır:

Devletlû merhametlû sultânım hazretleri sağolsun,

Elhamdülillâhi taâla bu kulları şeref-i islâm ile müşerref olup ve din-i Muhammed'i kabul eden kullarından olmeyle (olmağla) eltâf-ı aliyyelerinden mercudur ki bu kulları birbirinden? kisve baha ihsaniyle mesrur buyurmaları bâbında ferman efendimizindir.

Bu istidanın üstüne sadr-ı âzam şu derkenarı yazmıştır;

Sah صح

İzzetlû Defterdar efendi,

Şeref-i islâm ile müşerref olana kadimden her ne verilegelmişse ona göre viresin deyû buyuruldu.

İstidanın arkasında sekiz kuruş elbise parası ile bir mintan verildiği yazılı olup tarihi 1148 h. 1735 m. dir[4].

[1] Kelime-i Şahadet (Lâilâheillallah Muhammedün Resûlullah لا اله الا الله محمد رسول الله); mânası Allahtan başka Allah yok. Muhammed Allahın elçisidir demektir.

[2] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 49.*

[3] *Teşrifat defteri*, hususî numara 2 den iki misal:

يوم السبت
فى ٢١ ر سنه ١٠٢٥

عادتدر
نومسلم كه بثامش محمد نهاد
دستار
تقديه
قطعه
٥٠
١

يوم السبت
فى ٨ جا سنه ١٠٢٥

عادتدر
نومسلمون . مذكوروندن كه شرف اسلام ايله مشرف شد
حسن محمد محمد
نقديه الليشردن نفراً
دستار ـ قطعه
١٥٠ ٣
٣

[4] *Başvekâlet Arşivinde mühim diye ayrılan karton.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

IV
ARZ GÜNLERİ

Divan-ı hümâyunun haftada dört defaki toplantısında pâdişahın huzuruna girilecek arz günleri, pazar ve salı olup, divanın haftada iki defa içtima ettiği günlerde ise bu arz günü yalnız salı idi; bu kabul merasimi de divanı müzakeresi bitip yemek yenildikten sonra olurdu.

Pâdişah o gün Bab-üs-saâdeden sarayın üçüncü yerine girilince karşıya gelen ve *Arz odası* denilen oda da takriben altmış santim yükseklikteki taht üzerinde oturduğu halde divan heyetini kabul ederdi. Bu binayı ilk defa Fatih Sultan Mehmed yaptırmıştı [1].

[1] d'Ohsson kendi zamanındaki arz odasını şöyle tasvir ediyor: pâdişah tahtının dört sütun ile tutturulmuş sâyebanı olup sütunlar incilidir. Taht klaptan işlemeli kumaşla döşeli bir sedirdir ve yerden iki kadem yüksekliğindedir, taht veya arzodasına has odalıların bulundukları odayı geçerek havludan düz ayak girilirdi. Arzodasının dört kapısı ve orta büyüklükte bir penceresi olup şark usulünde bir de ocak vardı; dört kapıdan biri hükümdara mahsustur, ikincisi medhaldir. Üçüncü kapı yalnız ecnebî sefirlerinin hükûmetleri nâmına getirdikleri hediyeyi koymak için açılırdı. İkinci kapının karşısında olan dördüncü kapı da kapalı durur; buna *mücazat kapısı* derler, mukaddema ansızın sarayda tevkif edilen ve îdama mahkûm olan bir sadr-ı âzam bu kapının arkasına sevkolunurdu. Orada bir küçük çeşme ile bir küçük namazgâh vardı ve ölümünden evvel burada son namazını kılardı (c. 7, s. 221).

Arz odası sonradan tamir edilip aşağıdaki şekli almış olup d'Ohsson'un tarif ettiği vaziyetten çıkmıştır.

Odanın 1235 h. 1819 m. senesindeki şekline göre burada birisi oda kapısı olmak üzere üç kapı ile iki pencere ve bir ocak vardı. Binanın Bâb-üs-saâdeye nazaran mukabiline -Üçüncü Ahmed kütüphânesi tarafına düşen kapısından padişah girerdi. Bu kapı binanın köşesine doğru olup yine o dılıda bir pencere ile pâdişâhın tahtı bulunurdu, Bu dıl'ın tam mukabil tarafında ve pâdişâhın girdiği kapının karşısında bir oda kapısı ve anın yanında bir pencere ve sonra da yine o dılında Bab-üs-saâde tarafına gireceklere mahsus olan diğer kapı bulunuyordu. Bu kapıdan girilince tam karşıya pâdişâhın tahtı tesadüf ediyordu. Akağalar tarafından bakılınca Arz odasının sol tarafındaki Ağalar camii tarafına düşen

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Arza girilmeden evvel sadr-ı âzam, pâdişahtan divan azalariyle huzura kabullerini istîzan yollu reis-ül küttab tarafından hazırlanmış olan bir telhisi mühürleyip bir peşkire sardıktan sonra kapıcılar kethüdasiyle gönderirdi. Kapıcılar kethüdası çavuşbaşı ile beraber Bâb-üs-saâde'ye kadar gidip telhisi ya kapı ağasına veyahut silâhdar ağaya verirdi. Bu telhis pâdişaha takdim edilip muvafık cevap çıkınca telhis ile beraber kapıcılar kethüdası ve çavuşbaşı avdet ederler ve bunlar divanhâneye gelince telhisi sadr-ı âzam karşılar, hep birden ayağa kalkılır ve telhisi sadr-ı âzam alırdı.

Bu müsaade üzerine arza ibtida vezir değilse divan heyetine dahil olmıyan yeniçeri ağası girer ve ocak hakkında maruzatta bulunurdu. Yeniçeri ağasının arza girmeden evvel vezir-i âzamla görüşerek anlaşması ve arza gireceği zaman da muhzır ağa

dılında bir ocak bulunup binanın sağ dılında hiç bir şey yoktu. (*Teşrifat defteri, 667 mükerrer, s. 179*; *Kâmil tasnifi teşrifatçılık defterleri.*

Arzodası sonradan tamir edilip yenilenmiş ve aşağıdaki şekli almıştır :

Arz odasının Bâb-üs-saâde tarafındaki mahalli ve kapısı yer ile beraber ise de mukabil tarafındaki kütüphâne cephesi münhat olup buradaki kapıdan zemine bir tarafı on iki diğer tarafı ondört basamaklı merdiven ile inilmektedir. Odanın biri kütüphane tarafına ve ikisi akağalar tarafına olmak üzere üç kapısı ile altlı üstlü ondört penceresi vardır. Akağalar kapısına karşı gelen cephedeki sağ tarafta bulunan kapının üzerinde 1136 h. 1723 m. tarihli Üçüncü Ahmed'in kendi el yazısiyle besmele-i şerife ve sol taraftaki kapının üzerinde de 1225 h. 1810 m. tarihli İkinci Mahmud'un (حسبنا الله ونعم الوكيل) yazılı kendi el yazısı görülür. Kütüphâne tarafındaki kapının üzerinde ise Dördüncü Mustafa'nın tuğrasiyle sırkâtibinin 1222 h. 1807 m. tarihli bir kıtası vardır.

Odanın içinde ve ocak tarafında dört zarif ağaç sütuna istinat ettirilmiş nısıf kubbeli bir taht bulunmaktadır. Kubbenin dahili nakışlı ve yaldızlıdır; iç kenarında bu tahtın Üçüncü Ahmed tarafından yaptırıldığına dair iki manzume olup oradaki ocak sanatkârânedir. Kütüphâne tarafına açılan kapının ittisalinde güzel bir çeşme vardır. Akağalar kapısına mukabil olan çeşme, Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılmıştır; d'Ohsson'un söylediği çeşme belki budur. Pâdişâhlar arife günleri ikindi namazından sonra bu Arz odasının önüne konan sedef işlemeli arife tahtına oturup bu sırada dışarıda nevbet çalardı. Pâdişâhlar şehzâdelerin tebriklerini bu Arz odasında kabul ederlermiş (*Enderun devair-i aliyyesinden Arz odası - Ahmed Refik - Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası sene. s. 7. s. 110.*

un

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

vasıtasiyle vezir-i âzamı haberdar etmesi lâzımdı [1]. Daha sonraki tarihlerde görüldüğü üzere yeniçeri ağası vezir ise ilk defa ocak ağası sıfatiyle arza girer ve sonra da vezir olması dolayısiyle vezir-i âzam ve diğer vezirlerle birlikte huzura kabul olunurdu.

Yeniçeri ağasının arzdan çıkmasını müteakib çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdasının işaretleriyle divandan kalkan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri divandan çıkarlarken vezir-i âzam ile diğer vezirleri selâmlarlar, anlar da ayağa kalkıp mukabele eylerlerdi. Bunlar Arz odasına girdikleri zaman iki yerden pâdişahı selâmlayıp Rumeli kazaskeri sağ tarafından ve anı müteakiben Anadolu kazaskeri sol tarafından pâdişahın eteğini öperler ve ayakta durarak ibtida Rumeli kazaskeri Rumeli kadılarının tayin işlerini ve Anadolu kazaskeri ise kendi kadılarının tayin muamelelerini arz ve kadılara ait her ikisi de telhislerini okurlar ve pâdişahın bir emri olup olmadığını anlamak üzere beklerlerdi. Pâdişah ya muvafıktır der veya bazı şeyler söyler bunu müteakib etek öpüp arzodasının kapısında pâdişâhı selâmlıyarak çıkarlardı [2]. Bunlar dışarı çıkıp Bâb-üs-sâade aralığına gelince orada biraz otururlar ve sonra arza girmek üzere gelen vezir-i âzam ile diğer vezirleri selâmlayıp konaklarına giderlerdi [3].

[1] *Kavanin-i Yeniçeriyan*, s. 59 (yeni nüsha); Yeniçeri ağası yemek yedikten sonra muhzır ağayı sadr-ı âzama gönderip kendisini haberdar eder ve Bab-üs-saâde'de iki kapıcı vasıtasiyle arza girerdi (*Halkondil zeyli, Teşkilât kısmı* (*s.* 20-*21*).

[2] *Halkondil zeylinin teşkilât kısmında* (s. 21 - ki onaltıncı asrın sonlarına aittir - şöyle deniliyor :

« Kadî leşkerler pâdişâhın huzuruna ellerinde bulunan canilerin afv talebnâmelerini veya herhangi bir ferdin herhangi bir hususdaki istidasını hâmilen girerler, bunlar hakkında pâdişâha izahat verirler. îcabeder ise ellerindeki telhisi okurlar. Pâdişâh müftüden (şeyh - ül - islâmdan) sonra bunlara hürmet eder ve başını eğerek ve elini göğsüne koyarak selâm alır ve îcabederse onlara maruzatlar dolayısiyle cevap verirdi. Bunlar arzdan dışarı çıkıp bir müddet iki kapı arasında (yani Bâb-üs-saâde aralığında) durup sonra evlerine giderler ».

[3] *Âlî* (*Umumî Kütüphâne nüshası, varak 131*) de bunların arzdan çıktıktan sonra divana gelip oturarak vezirlerin arza girmelerinden sonra divanda bazı hukukî ve şer'î meseleleri halledip sonra Bâb-üs-saâde'de dahi bazı şer'î işlerle meşgul olduktan sonra evlerine gittiklerini yazıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kazaskerler salı ve çarşamba günlerinden başka evlerinde de hergün ikindi divanı aktiyle kendilerine taallûk eden veya divandan kendilerine havale olunan şer'i ve hukukî işleri görürlerdi[1].

İki kazaskerin pâdişâhın huzurundan çıktıklarını çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası vezir-i âzama arzedince hep beraber yani vezir ve defterdarlar ve nişancı ayağa kalkıp vezir- âzamın selâmına dururlar ve iki sıra dizilirlerdi.

Sadr-ı âzam kalkarak sağ eliyle üst kürkünün sağ yakasını ve sol eliyle de yine üst kürkünün peşinden tutup ağır ağır vakar ile yürüyüp divanhâneden çıkar ve vezirler de birbirlerini selâmlayıp anlar da aynı tarzda dereceleri sırasiyle yürürlerdi[2]. Sadr-ı âzamın önünde çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası ellerindeki gümüşlü asaları yere vurarak rehberlik ederlerdi.

Bâb-üs-sâade önüne gelen vezir-i âzam orada rikâb ağaları vesaire tarafından selâmlanırdı; vezir-i âzam ile diğer vezirler ve defterdarlar pâdişâhın yanına girince âdet üzere vezir- âzam yer öper ve sonra pâdişâhın sağ tarafına yakın varıp mütevazî surette el kavuşturup durur[3]; diğer vezirler, defterdarlar ve nişancı yalnız pâdişâhı selâmlayıp vezir-i âzamın alt yanında sıra ile dizilip elpençe divan dururlardı.

Eğer bu arza girişte kapıkulu ocaklarına ulûfe verilmişse defterdar ulûfe telhisini okur ve vezir değilse dışarı çıkar ve eğer vezir ise diğer vezirlerle beraber dururdu. Şayet bir iş zımnında beğlerbeğilerden biri (onaltıncı asırda vakîdi) divanda bulunmuşsa o da arza beraber girer ve ibtida bu beğlerbeği

Eyyubî efendî kanunnâmesi'yle *Kavânin-i Osmânî ve Rabıta-i Âsitane* isimli mehazlarımız kazaskerlerin arzdan çıkıp orta kapıya geldiklerini ve Bâb-üs-saadede bulunmadıklarını yazıyorlar (*Eyyubî efendi kanunnâmesi s. 14. ve Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Âsitâne s. 11*).

[1] *Âlî* (*Umumî Kütüphane nüshası*) *varak 131.*

[2] Kubbe vezirlikleri kalktıktan sonra kaptan paşa İstanbul'da bulunursa erza girişte sadr-ı âzama kendisi refakat ederdi (*D'Ohsson c. 7, s. 220*).

[3] Pâdisah divân hey'etini huzuruna kabul ettiği zaman yanında ve ve sol tarafında mir-i âlem ile kapı ağası hazinedarbaşı ve kilercibaşı bulunuyordu; fakat sonra bu tarz değişmiş ve hiç kimsenin bulunmaması usulü kabul edilmişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kendi işleri hakkında mâruzatta bulunduktan sonra durmayıp çıkıp giderdi; beğlerbeği izahattan evvel dışarıda sadr-ı âzamla görüşüp ondan sonra arz odasında söylenileceği söylerdi.

Yine bu onaltıncı asırda defterdarlar da evvelce sadr-ı âzamlarla görüştükleri tarzda malî işler hakkında maruzatta bulunup çıkarlar ve Bâb-üs-saâde'de durup vezirlerin çıkmasını beklerlerdi [1].

Sadr-ı âzam hükümdara maruzata başlayınca, vezirler sol tarafa geçip bir az uzakca dururlar [2] ve hiç bir şey söylemezlerdi. [3]

Arz tamam olup avdete izin verildiği zaman vezir-i âzam yer öpüp vezirler de padişahı selamladıktan sonra sadr-ı âzamı takibederler ve geldikleri tertip üzere divan-ı hümayuna gelip yerlerine otururlardı.

Bu sırada çavuşbaşı gelip mühr-i hümâyunı vezir-i âzamdan alarak ruznâme kesesini ve maliye defterhânesiyle hazineyi ve defterhaneyi mühürliyerek mührü yine sadr-ı âzama verir ve sonra divan-ı hümâyundaki alelâde içtima günlerinde olduğu üzere herkes yerli yerlerine giderlerdi [4]. Divan dağıldıktan sonra ehemmiyeti az olan evrak ve kayıtlar divan kâtiplerine bırakılırdı.

Bu arz günü, sadr-ı âzamın ilk defa gireceği arz ise o zaman sadr-ı âzam huzura girmek için hazine önüne geldiği vakit hazinedarbaşı yakası samur kaplı hilat-ı fâhire ve dibâ kaftan getirip giydirir ve o hey'etle arza girerdi [5].

[1] *Halkondil zeyli teşkilât kısmı s. 21-22.*

[2] Âlî'nin kaydına göre vezir-i âzam huzurda telhis okurken diğer vezirlerden mahrem birşey söliyecek ise okumasını kesip bekler; Pâdişâh durmasının sebebini sormadıkça bir şey söylemez; Hükümdar duruşunun sebebini sorunca mahrem maruzatla bulunacağını arzeder, bunun üzerine vezirler huzurdan çıkarlardı (*Umumî kütüphane nüshası, varak 130*); bu usul sonradan değişmiş ve vezirler arzdan çıktıktan sonra vezir-i âzamın mahrem işleri söylemesi usulü kabul edilmiştir.

[3] Halkondil zeylinde, vezir-i âzamdan sonra diğer vezirlerin de maruzatta bulundukları beyan edilmektedir (*Teşkilât kısmı s. 22*).

[4] Halkondil zeylinin Teşkilât kısmında divan içtimaı müddetinin yazın öğleden sonra saat birde ve kışın saat dörtte bittiği yazılıdır. (s. 22).

[5] *Eyyubî enendi kanunnâmesi s. 14* ve *Kavanin-i Osmânî ve Râbıta-i Âsitâne* de ise yakalı, sarılı kırmızı alaca kadife çatma kaftan giydirilmek suretiyle huzura girdiği yazılıyor (*s. 11*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Vezir-i âzamlar dördüncü Mehmed zamanında Melek Ahmed paşanın sadaretine kadar (1060 h. 1645 m.) arza girdikleri zaman pâdişâh ın karşısındaki kırmızı kadife örtülmüş sedir kenarında oturmaları kanun idi; Fakat Melek Ahmed Paşa kendisi teeddüben oturmadığından, bundan sonra vezir-i azamların pâdişâh huzurunda oturmaları usulü terkedilmiş ve ayakta durmaları âdet olmuştur [1].

Vezir-i âzam ile diğer vezirler huzura girdikleri zaman onyedinci asırdan ıtibaren pâdişâhın yanında saray erkânından hiç kimse bulundurulmaz olmuştu; hattâ İkinci Süeleyman'ın cülûsundan sonra usul hilâfına Dar-üs-saâde ağası Ali Ağa bir defa içeride kalmıştı. Bu hale sadr-ı âzam Siyavüş Paşanın canı sıkılmış, Dar-üs-saâde ağasının bunu bir defa daha ulûfe divanı günü arza girildiği zaman yapması üzerine sadr-ı âzam, bu ağaya (bir daha böyle içeride durma) diye de ihtarda bulunmuş ise de Dar-üs-saade ağası aldırış etmemişti. Bunun üzerine Siyavüş Paşa, Ali Ağayı azlettirip eski saray ağası Kaba kulak Mustafa Ağayı telhis ederek Dar-üs-saâde ağası yaptırmıştı [2].

***

Divan-ı hümâyun işleri Paşa kapısı veya Bab-ı âlî'ye intikal eyledikten sonra arza girmek usulü yalnız ulûfe tevziiyle sefir kabulü vaktine inhisar ettiğinden sonra sadr-ı âzamlar mühim bir iş için pâdişahla şifahî surette görüşmek isterlerse bir arîza ile müsaade isterler ve pâdişah da kabul edeceği gün ve saati ve mülâkat mahallini bildirirdi.

---

[1] *Vekayinâme* (Abdi Paşa) *varak 66 ve Silâhdar tarihi c. 1. s. 257.* Melek Ahmed paşanın terceme-i hâli kısmında,

[2] *Silâhdar tarihi c. 2, s. 313.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

V.
ULÛFE DİVANI

Buna *Galebe divanı* da derler ve kanun üzere salı günleri kapı kulu ocaklarına maaş verilmesi dolayısiyle yapılırdı [1]. O gün sair divan günlerinden fazla miktarda yeniçeri divana gelir ve matbah-ı âmirede pilâv zerde pişerdi.

Divanda mûtad üzere dava dinlenip işler bittikten ve eshab-ı mesalih de gittikten sonra mehterler ulûfe kiselerini divanhâneye getirip onar onar heyetin önüne dizerlerdi; yığın tamam olduktan sonra tevzii için vezir-i âzam pâdişahtan bir telhis ile müsaade ister ve müsaadeyi havi hatt-ı hümâyunu -k telhisin üzerine yazılırdı- aldıktan sonra muhzır ağa vasıtasiylei ocağa haber verilirdi.

Bunun üzerine büyük ruznâmeci defterdarın yanında durarak orta orta yani bölük bölük yeniçeriler davet olunur ve mûtad üzere kiseler kapışılırdı. Yeniçeri ocağı bittikten sonra toptan olarak diğer ocaklarınki verilirdi.

Ulûfe günü sadr-ı âzam arza girerken kendisine maaş tevziine muvaffak olmasından dolayı Bâb-üs-saâde arasında birbiri üzerine iki ve baş defterdara da bir sade hil'at giydirilirdi [2]. Bu ulûfe divanı hakkında Kapıkulu ocakları isimli eserimizin birinci cildinde mufassal malûmat verildiğinden burada tekrar olunamadı [3].

Kasr-ı adil:

Bilmünasebe yukarıda söylediğimiz gibi divan yerinde vezir-i âzam ve vezirlerin oturdukları mahallin üstündeki demir parmaklıklı ve siyah perdeli penceresi olan köşke *Kasr-ı adil*

[1] « Galebe divan oldur ki üçer ay başında cemi-i kula mevacip çıka, yahut bir koldan elçi gele. Ol gün ruz-ı mahşarden nişan verir bir divan-ı âzîm oldur ki . . » *Evliya Çelebi c. 1, s. 202.*

[2] *Abdurrahman Paşa ve Nimeti Efendi kanunnâmeleri.*

[3] *Souvenirs de l'Orient c. 2, fasıl 2* de Yeniçerilerin ulûfe divanında maaşlarını nasıl kapıştıklarına dair malûmat olup bu kitabımızın elçilerden bahsedilen kısmında yazılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

denilirdi. Divan yerine bakan buraya harem-i hümâyundan gelinirdi; Enderun halkı buna *Adil Köşkü* derlerdi. Halkondil zeylindeki teşkilât kısmındaki kayda göre buna *Tehlikeli pencere* de denilirmiş. Pâdişahlar divan içtimalarını buradan dinlerlerdi; pencerede oturan dışardan görülmediği için pâdişah dinler diye müzakerelerde lâübâlilik olmazdı.

Pâdişâhlar bizzat idareyi terkettikten sonra burada, kendilerini göstermeden bazan divan müzakerelerini dinlerlerdi; bundan dolayı divan heyeti müzakere esnasında lakaydî gösteremezmiş.

934 h. 1527 m. senesinde bir gün ulemâdan Molla Kabız isminde birinin İsa Peygamberi, Hazret-i Muhammede tafdil yollu bir takım iddialarda bulunması üzerine divana celbi icabedip orada vezir-i âzam İbrahim Paşa bu işin münazara ve mubahasesini iki kazaskere havale etmişti. İki kazasker hazırlanmadıkları böyle bir iddiaya karşı Molla Kabız'ın iddialarını ilmen ve aklen cerhedemiyerek mûtadları veçhile tehdide başlamışlar; Bunun üzerine vezir-i âzam kazaskerlere "Size lâzım olan unf ve şiddet değil شرع şeri ile ilzamdır„ diyerek bunları hiddet ve şiddetten menetmiş ve işin hallini ertesi günkü divana bırakmıştı. Meğer Kanunî Sultan Süleyman bu mübahaseyi Kasr-ı adil'den dinliyormuş [1]; içtimaın hitamını müteakıp sadr-ı âzam arza girince pâdişâh ona:

"Bir mülhid divanımıza gelir, Hazret-i Peygamber'in büyüklüğüne karşı hezeyan yapar ve ilzam edilmeden çıkar gider; buna sebep nedir„? deyince İbrahim Paşa " Kazaskerler şer'î mesâile vakıf değillerdir„ diye cevap vermişti. Bunun üzerine pâdişah o tarihte şeyh-ül-islâm bulunan İbn-i Kemal Ahmed Şemseddin Efendi ile İstanbul kadısı Kastamonulu Sadullah Sadi Efendi'nin divana davetleriyle bu işin hallini emretmiş ve ilim ve faziletiyle beraber kuvvetli bir mantığı olan İbn-i Kemal, Molla Kabız'ı ilzam eylemiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın divan müzakerelerini dinlediğini درالحبب فی تاریخ اعیان حلب *Dürr-ül-hibeb*

[1] *Tabakat-ül-memalik, s. 306, 307. Müverrih Âlî* de andan naklen şöyle diyor: «Meğer pâdişah-ı zaman ve hüdavendigâr-ı âlîşan vüzeranın bâlasında olan Kasr-ı adilde hazır ve kazaskerlerin deâvî istimâına gâh-ü-bigâh nazır olmağla olgün dahi anda bulunmuşlar...» (*basılmamış ikinci cild, varak 20*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

fî tarih-i âyan-ı Haleb isimli tarih de yazmaktadır[1]. Üçüncü Murad da bazan Kasr-ı adil'den müzakereleri dinlerdi; hattâ bu hükümdar ilk zamanlarında bizzat divan-ı hümâyuna bile gelip müzakereleri dinlemişti[2].

Pâdişâhların Kasr-ı adil'den divan müzakerelerini dinlemeleri ara sıra vakiydi; Dördüncü Mehmed bu müzakereleri kafesten dinlemeği sevdiğinden Edirne'de uzun müddet bulunduğu zaman müzakereleri takib için Edirne sarayındaki divanhânenin kalın duvarını yıktırarak bir Adil penceresi yaptırıp çerçeve ve kafes koydurmuştu[3].

D'ohsson; kendi zamanındaki Kasr-ı adlin penceresinin altın yaldızlı parmaklıklı olduğunu ve bu pencerenin etrafının adaleti tasvir eden âyetlerle müzeyyen olup iki tarafında pâdişahın altın yaldızlı tuğrası bulunduğunu beyan etmektedir[4].

***

Tavernier, Birinci Ahmed zamanında senevî 1500 akçe dirliği olan bir tımarlı sipahinin elinden tımarı alınıp divana şikâyeti vezir-i âzam tarafından is'af edilmeyip yırtıldığından dolayı divanda vezir-i âzamı vurup öldürdüğünü ve bu hadiseyi Kasr-ı adilden seyreden pâdişahın sipahiyi öldürtmeyip bizzat istintak ile haklı olduğunu anlayarak diğer vezirlere "Bu size örnek olsun„ dediğini yazarsa da[5] bizim tarihlerde böyle bir hadiseden bahsedilmemektedir. Tavernier'nin Sokullu Mehmed Paşa'nın ikindi divanındaki hadisesini burada yani büyük divanda yapılmış zannetmesi muhtemeldir.

---

[1] دارالحبب فی تاریخ اعیان حلب (Hüsrev paşanın terceme-i hâli kısmında).

[2] «... Bugün saadetlû pâdişah seherden çıkıp sadreyn efendileri istedip kazâyâların okuyup içeriden doğru divanhaneye gelip umur-ı kazâyây-ı şer'iyye dinlemeye oturdular, vüzeray-ı kiram hazretleri dahi pâye-i saltanata din ve devlet kazâyâsını arzettiler ve şehriyâr-ı gerdun vakar hazretleri umûr-ı saltanat ile ziyade tekayyüdlerinden divan-ı hümâyuna erken çıkmakla reaya ve fukara ahvali bittemam görülüb...»
Selanikî, s. 133, 134.

[3] *Silahdar tarihi, c. 1, s. 118.*

[4] *D'ohsson, c. 7, kitab 6, divan kısmı.*

[5] *Tavernier, divan kısmı, s. 99 ilâ 120.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VI.

DİVAN-I HÜMÂYUN KALEMLERİ

Divan-ı hümâyunda birinci sınıf divan hocalarından olan *reis-ül-küttab* ile maiyyeti olan *beylikçi*'nin nezâretleri altında müteaddit kısımlara ayrılmış *divan kalemi* vardı [1]. Yine burada biri tapu kayıtlarını gösteren bir defter hazinesi ile maliye defter ve vesikalarını havi başka bir hazine daha varsa da bunlardan birincisi nişancı ile defter emini'nin ve diğeri defterdarın nezâret ve mes'uliyyetleri altında bulunduğundan dolayı biz bunlardan bahsi sonraya bırakarak burada asıl divan-ı hümâyun kayıtlarını havi divan-ı hümâyun kalemiyle şubelerinden bahsedeceğiz.

Üç daire şefi olan beylikci, pek mühim ve fevkalâde ehemmiyyeti haiz olan mahrem muharreratın bizzat müsveddelerini yapar ve kendisine bağlı dairelerden yani *beylikçi*, *nişan* veya *tahvil* ve *rüûs kalemleri*'nden gelen berat, ferman ve tahriratları görüp صح *sah* işaretini kordu. Beylikci yazı işlerinden dolayı reis-ül-küttabın emri altında bulunurdu, nasıl ki büyük ve küçük tezkereciler çavuşbaşı ile alâkalı idiler, bu da öyle idi.

Divan-ı hümâyun kalemleri, Bâb-ı âlînin iyice teşekkülünden yani *Paşa kapısı* veya *Bab-ı Âsafî* denilen sadr-ı âzam dairesinin bütün devlet işlerini üzerine alıp mercî olmasından evvel *beylik* (divan), *tahvil* (kese veya nişan), *rüûs* ve daha

[1] *Beylikçi efendi* veya *Beylikçi-i divan-ı hümâyun* denilen ve mühim bir vazife sahibi olan zat, divan-ı hümâyun kalemlerine (divan veya beylik kalemiyle tahvil ve rüûs kalemleri) nezaret ve ecnebî devletlerle aktedilen muahedelerin hıfz ve tatbikine dikkat eder, ferman ve beratları yazdırarak arkasına işaret-i mahsusasını koyar ve bundan başka kanun ve nizamları kayıt ve tamim ettirirdi. Merhum Şemsettin Sami Bey, Beylikçi tabirinin aslının *Bitikci* olmasının muhtemel olduğunu beyan etmişlerdir. Beylikçi, gizlenmesi îcabeden mühim şeyleri Reis-ül-küttabın havalesiyle bizzat kendisi kaleme alırdı. D'ohsson, beylikçinin üç kalemi, yani divan veya beğlik, tahvil veya kese yahut nişan ve rüûs kalemlerini idare eylediğini yazmaktadır. Beylikçiler Tanzimat'tan sonra idare-i muhtarelere ait işlere bakan mühim bir dairenin şefi olarak bulunmuşlardır. Bu memuriyyetleri Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmiştir.

sonra ilâve edilen *âmedî* kalemi olmak üzere dört kısımdı[1]. Her bir kısmın âmirine *kesedar* denilirdi. *Beylikci kesedarı* divan-ı hümâyun mühimme kaleminin âmiri idi[2].

Beylikci veya divan kalemi :

Buraya *beylik* denilmesinin sebebi, bu kalem hey'etinden bir kısmının beylikciliğe ait muamelâta bakmasından dolayıdır. Divan işleri, divan-ı hümâyunda görülmeyip Paşa kapısına nakledildikten sonra beylikciliğin ehemmiyyeti artmıştır.

Divan-ı hümâyun kalemi, büyük divanın kararlarını tutan ve divanda müzakere edilen evrakı icabeden mahalle havale eden ve *mühimme* denilen divan müzakere ve kararlarını tesvid ve tebyiz ile tâli işler hariç olarak emir ve hüküm suretlerini yazan bir daire idi. Divan-ı hümâyun mühimmelerini yazanlara *mühimmenüvîsan* (yani mühimme defterlerini yazanlar) denilirdi. Bu daire de sonradan diğer divan daireleri gibi Bâb-ı âlîye nakledilmişti.

Merkez kalem teşkilâtına dair tertip edilen bir hülâsada gerek mühimmeye dair ve gerek müracaat dolayısiyle bir işe müteallik emir ve kararların, devlet-i aliyye ile sair devletler arasında aktedilen müsalehanâme ve sair şart ve akidelerin, kanunnâmelerin hep bu divan-ı hümâyun veya beylikci kaleminde kayıtlı olduğu görülüyor.

Ahidnâmeler ile dahilî idareye dair eski ve yeni bütün nizamlar ve imtiyazlar ve bazı maddelere dair sadır olan fer-

[1] *Dohsson*, divan-ı hümâyun kalemlerinin *beylik*, *tahvil* ve *rüûs* olmak üzere üç daire olduğunu yazmaktadır. 1192 cemaziyelâhır tarihli olup divan-ı hümâyun kâtipleri için timar ve zeamet kanununa zeyil olan kanunda gedıkli zeamet ve timar sahibi kâtiplerden bahsedilirken orada divan-ı hümâyun kalemleri beylik, kese yahut nişan, rüûs ve âmedî olmak üzere dört gösterilmektedir (*Tahvil ve nizam defteri, salon vesikaları, numara 5, sayfa 11*). 1207 muharrem (1792 m.) *Timar kanunâmesi*'nde (s. 19) divan-ı hümâyunun nişan, rüûs, beylik ve âmedî kalemlerinden terekküp ettiği yazıldığı gibi 15 receb 1222 (1807 m.) tarihli *Timar ve zeamet kanunu*'nda da «Nişan ve rüûs ve beylik ve âmedî odalarından ibaret olan divan-ı hümâyun küttabı» denilerek (s. 38) divanın sarin olarak dört daire olduğu gösterilmiştir. 1211 h. 1796 m. senesinde merkez kalem teşkilâtındaki tensikat dolayısiyle divan, rüûs ve kese kalemlerinden bahsedilmektedir (*Cevdet tasnifi, dahiliyye vesikaları 14064*). Tahvil kaleminin adının bazan nişan ve bazan kese kalemi olduğu da açıkça görülmektedir.

[110] *Lütfi Tarihi, c. 5, s. 99.*

manlarla resmî emirler, hatt-ı hümâyun ve nâme-i hümayunlar, iktiza eden çeşitli emirler bu divan kaleminde yazılır ve hıfzedilirlerdi [1].

Her zaman ecnebi sefaretlerden birisi bir madde hakkında bir şey sorduğu zaman Hariciyeye gelen bu takrir evvelâ beylikciliğe havale olunurdu; beylikci bunu *muktazî* işaretiyle divan kalemine havale eder, keyfiyyetin orada muâhedeye ve nizamâta uygun olup olmadığı tetkik edildikten sonra yapılıp yapılmıyacağı muktazî havalesinin altına tafsilâtiyle yazılır ve evrak Hariciye nezâretine iade olunurdu; diğer imtiyazlar ve patrikhâne işleri hakkında da böyle yapılırdı [2]. Divan-ı hümâyun kalemine havale edilen evrak üzerine bu halemden yazılan varakalara da *muktazî* denilirdi. Muktazî muamelesine ait tutulan defterler iki nevi olup birine *mühimme* ve diğerine *âdî* denilirdi; Başvekâlet arşivinde bu iki nevi defterden on sekiz tane vardır.

D'ohsson, Tableau général de l'Empire Ottoman isimli mühim eserinde *beylik*, *tahvil*, ve *rüûs* diye üçe ayrıldığını yazdığı divan-ı hümâyun kalemlerinden beylik kaleminden bahsederken, askerî, mülkî nizamların kanunların ve ecnebi büyük devletlerle teati kılınan muâhedelerin burada hıfzolunduğunu ve maliyeden maâdaki umur ve hususlara müteallik emir ve fermanların isdar olduğu mahallin burası bulunduğunu yazmaktadır [3]. Her iki tarif de gözönüne alınacak olursa beylikçi dairesi ile divan kaleminin aynı şey olduğu görülür. Birinci mehazımızın [4] divan kaleminden bahsedip beylik dairesinden bahsetmemesi ve ikinci mehazın yani D'ohsson'un da beylik kaleminden bahsile, divan kalemini zikretmemesi mütaleamızı teyid eder. Onsekizinci asrın ortalarına ait başka bir mehazda da beylik, tahvil ve rüûs kalemlerinden bahsedilip divan kalemi zikredilmemiştir [5]. Zaten beylikçi

[1] *Topkapı Müzesi Arşivi, numara 3208* ve Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı:* Bâb-ı âlî kısmı tercümesi, Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. 7, s. 571 ve *Hürriyyet gazetesi*, No. 45, sene 1285.

[2] *Hürriyyet gazetesi, numara 45, sene 1285.*

[3] *D'ohsson, c. 7, s. 160.*

[4] *Topkapı sarayı müzesi arşivi, numara 3208.*

[5] *Buyruldular mecmuası* (Tarih-i Osmanî Encümeni kütüphânesinden Türk Tarih Kurumuna devredilen kitaplar arasındaki mecmua, numara

reis-ül-küttaptan sonra her üç kalemin de şefi olduğundan dolayı divan kalemine beylikçi kalemi de denilmiştir.

Beylik kaleminden tahrir olunan emir ve kanunlardan fermana taalluk edenlerini buranın müdiri olan beylikçi tashih ederdi. Eğer yazılacak emir şikâyet emri ise bunların tashihi beylikçinin mümeyyizine aitti [1]. Mümeyyiz kalemden yazılan kâğıdı beğenirse üzerine kendi remzini koyarak beylikçiye verir; o da nişancıya göndererek üzerine tuğra çekilirdi [2].

1253 h. 1837 m. tarihine kadar hiristiyan reis-i ruhanîlere ait olan fermanlar, beratlar ve emr-i âlîler maliye kaleminden yazılırdı ve bu iş için maliyede *Piskapos mukataacılığı* ismiyle bir memuriyyet bulunmakta idi; muhtelif milletlere dair nizamât ötedenberi divan-ı hümâyun kaleminde mukayyed ve mazbut olmasına mebni bu iş de divan kalemine alınarak Piskapos mukataacılığı lâğvedilmiştir [3].

Beylik veya divan kaleminde müdir olan kesedardan başka *kanuncu, îlâmcı* ve *mümeyyiz* olarak üç âmir daha vardı. *Kanuncu*, Osmanlı kanunlarının muhafızıdır. Umumî kanunnâmelerden, herhangi bir maslahata müteallik kendisine havale olunan kanun maddesini veya kanunu çıkarır ve reisin emriyle

39 varak 1). Başbakanlık arşivindeki bir defterde de (دفاتر متنوعه Defatir-i mütenevvia) Divan-ı hümâyun kalemi divan, rüûs, kese diye üç kısım gösterilmektedir.

[1] Yukarıda yazılan *Buyruldu mecmuası.* Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî teşkilâtı* isimli eserinin Bâb-ı âli kısmında mümeyyiz hakkında kısmen şöyle diyor: mümeyyiz, devlet kançilaryasının bilûmum fermanlarını, evrak ve muharreratını tebyiz eder, fakat bu tebyiz yazı îtibariyle değil, composition yani tertip ve inşa îtibariyledir; bunun içindir ki mümeyyiz elindeki kalemiyle devlet kançilaryasında tanzim edilmiş olan diplomaları, fermanları, resmî muharreratı tetkik ve tashih eder, işbu tetkik usulünde yazının siyak ve sibakila beraber bunun devlet esas kanununun ruhuna ve gerek başkaca isdar olunan emr-ü-fermanlara aykırı olmamasına ve bütün muamelâtın bir vahdet temin etmesine dikkat ederdi. Kısa olarak naklettiğim mümeyyiz hakkındaki bu kaydı yazan Hammer, böyle bir memurun Avrupa devletleri hariciyyesinde de istihdamının muvafık olacağını beyan ediyor (Dr. Bay Halid İlteber tercümesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuası, sene 7, s, 573, 574*).

[2] Hammer, *Osmanlı devletinin idarî ve askerî teşkilâtı*, Babı âlî kısmı *(İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 7, s. 574).*

[3] *Lütfi Tarihi, c. 5, s. 97.*

bunu yazıp takdim ederdi. Hammer'in Teşkilât kitabının *Bâb-ı âlî* kısmında D'ohsson'dan daha tafsilâtlı olarak yazdığına göre kanuncunun esas vazifesi devlet teşkilât-ı esasiyesinin umumî prensiplerini vukua gelecek münferid hallere tatbik etmek, evrak ve muharreratın esbab-ı mucibesini mezkûr prensiplere daimî surette tevafuk eder bir hale getirmektir [1].

İlâmcı, kendi dairesindeki işler hakkında rapor tanzim etmekle mükellefti. Yine Hammer yukarıki eserinin *Bâb-ı âlî* kısmında, İlâmcının vazifesini şöyle tarif ediyor: Tenvir ve izahı istenilen münaziunfih ve şüpheli hallerde rapor vermektir; böyle bir halde reis, keyfiyyeti İlâmcıdan sorar; o da İcabeden mütaleayı yazarak reise evrakı iade ederdi. *Mümeyyiz* ise bu daire kâtiplerinin yazdıklarını tashih ederdi [2]. Bunlardan başka divan-ı hümâyun dairesinin *serdefterci* ismiyle bir memuru ile [3] maiyyetinde istenilen defterleri getirmek üzere *defterci*'ler vardı.

Beylik kalemi tarafından yazılan beher beylik fermanından onsekizinci asır ortalarında birer kuruş, eyalet mütesellimliği beratından dörder kuruş resim alınıp bunun yarısı reisülküttaba ve diğer yarısı da beylikçiye aitti [4].

Tahvil kalemi:

Buna *nişan kalemi* veya *kese kalemi* de denilirdi [5]. Birinci sınıf şehir hâkimlerinden yani *mevâli* denilen vilâyet kadılarının, vezir, beğlerbeği, sancakbeği beratlariyle zeamet ve timarların kayıtları hep burada idi. Bir kimseye zeamet veya timar tevcih olunduğu zaman ibtida derkenar olmak üzere defterhâneye gider ve orada derkenar olunup buyurultusu alındıktan sonra tahvil kalemine gönderilirdi [6]. Tahvil kaleminde yazılan evrak şunlardır:

[1] *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, c. 7, s. 575.*

[2] *D'ohsson, c. 7, s. 161.*

[3] *İbnülemin Tasnifi, Tevcihat defterleri, numara 202, sene 1086.*

[4] *Buyruldular Mecmuası, numara 39, varak 12.*

[5] 1192 Cemaziyelâhir 22 tarihli *Timar kanunnâmesi*'nde dirlikli olan divan kâtiplerinden bahsedilirken tahvil kalemine *kese* yahut *nişan kalemi* de denilmektedir (*Tahvil kalemi defteri, numara 5, s. 11, 19, 38*).

[6] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey Tarihi, s. 127.* Meselâ alaybeğlerinden bir tımarın tevcihi için arz gelince defterhâneye havale olunup orada

1. Vezir, beğlerbeği, sancakbeğlerinin beratları 2. Beratla beraber vezir, beğlerbeği ve sancak beğlerine verilmesi şart ve vazife icrasını mutazammin olan tevcih fermanı 3. Tahvilât denilen mahlûl timar ve zeametlerin tevcihini mutazammın olan tahvil hükümleri yani tahvil tezkireleri. (Bunlar burada yazıldıktan sonra beylikçi kalemine gönderilip beratları hazırlanırdı).

Tahvil kalemi bazan işinin çokluğu sebebiyle vezâret, beğlerbeğilik ve mirlivalık yani sancakbeğliği tayinlerini, mevleviyetler, arpalıklar ve saire ile mevâliye resmen yazılacak davet tezkirelerini, Anadolu müstahfızlıkları ve dizdarlıkları, kale azabları, çakırcı, şahinci timarları ve nişan kayıtlarını yazılmak üzere beylikçi dairesine havale eder ve bunlar beylikçi dairesinin emekdar ve tecrübeli memurları tarafından yazılırdı. Yine bu cümleden olarak mütevellîlik ve meşîhat ve esnaf kethüdalıkları tahriratı da buradan yazılırdı. Hülâsa devletçe yazılan bütün beratlar tahvil ve beylik kâtipleri tarafından yazılıp berat mümeyyizi tarafından tashih ve âmedci tarafından kontrol edilerek gönderilirdi [1]. Tahvil kaleminin şefine *tahvil kesedarı* denilirdi.

Onsekizinci asır ortalarında tahvil kalemi tarafından vuku bulan inhalardan yirmişer para ve tahvillerinden ikişer kuruş resim alınır ve bir kuruşun sülüsânı reis-ül-küttab'a verilirdi [2].

*
* *

derkenar olunur; orası şeraite muvafıksa derkenar eder değilse keyfiyyeti defter eminine söyler ve o da reis-ül-küttaba arzederdi. Şayet bu hata veya hile defterhânede görülmeyip sehven derkenar olmuş ve buyrultusu alınmış ise tahvil kalemine gidince orada da divan-ı hümâyun kesedarı tarafından tetkik edilip, görülen hata reis-ül-küttaba ve sonra da anın vasıtasiyle sadr-ı âzama arzolunurdu (*aynı eser, sayfa 127*).

[1] *Buyruldı Mecmuası, numara 39* ve *D'ohsson, c. 7, s. 160*. İstanbul'daki tahvil kaleminden muvakkat olarak *tahvil kâğıdı* denilen bir vesika verilmesi kanundu. Bu tahvil kâğıdı işi, bir aralık sû-i istimal edilip tahvil kâğıdı alanlar defterhâneden kayıtlarını tecdit ile berat almadıklarından dolayı merkezden dirlikleri başkalarına verilerek karışıklığı mûcib olmuştu. 943 h. 1536 m. senesinde tahvil kâğıdına sahip olanların altı ay zarfında berat almaları kat'î olarak emrolunmuştu *(Kanunnâme. Atıf Efendi kitapları, Numara 1734, varak 12 b)*. Daha sonraları bu tahvil kâğıtları berat gelinceye kadar berat, makamında tutulmuştu; fakak mutlak surette tebdil edilerek berat almak lâzımdı.

[2] *Buyruldı mecmuası, numara 39, varak 13 b.*

1289 (1872) tarihli *Tahvil kaleminin vezâif ve nizamât-ı dahiliyyesi* ismiyle bir mukaddime ve on madde üzerine tertip edilmiş olan bir nizamnâmede tahvil kaleminin vazifesi şöyle gösteriliyor:

"Bu kalem bir kesedar ve bir mümeyyiz idaresinde olup üç sınıf üzerine teşkil edilmiştir. Birinci ve ikinci sınıflar *mübeyyız* = مبيض ve üçüncü sınıf kâtipler de *mülâzım*'lardı. Bu kalemin vazifesini, kazaskerlerden İzmir mevleviyyetine kadar pâye, mansıb ve arpalık tevcihatiyle eskidenberi oradan verilen bazı memuriyyet ve rütbe ve tevcihat ve timar ve zeamet ve mülknâme ve muafnâme-i hümâyuna dair emr-i âlî ve beratlar ve varid olan suallere icabeden cevaplar teşkil ederdi. Gelen evrakı mümeyyiz ve kesedar tashih ile beylik kesedarlığı canibine gönderir ve oradan da beylikçiye takdim olunur; o da *yazıla* diye işaret ettikten sonra tebyiz olunup fermanları yazılarak mukabele edilip kesedar tarafından *sah* işareti konduktan sonra beylik odasına gönderilirdi[1]".

Rüûs kalemi:

Buna, *Rüûs-ı hümâyun kalemi* de denilmektedir. Vezir, beğlerbeği ve timar sahipleri hariç olarak Osmanlı memleketindeki bütün vakıflarla vazife sahipleri ve gümrüklerden verilen sair vazife kayıtları burada olduğundan kendisine vazife yani bir yerden maaş verilen bir kimsenin maaş bordrosu ve buna müteallik rüûs buradan yazılıp beratı ile tezkiresinin yazılması için kaydının bulunduğu kaleme gönderilirdi; yani bütün dairelerin reis ve mümeyyizleriyle kapıcı başılara, kal'a ağalıkları, dizdarlıklar, kethüdalıklar, müderris, vâız, devirhân. imam, hatib ve mütevellîlerle hazine ve evkaftan maaş ve tahsisat alanların maaş işlerine burası bakar ve bütün muamele buradan sorulurdu.[2].

[1] *Başbakanlık arşivi; tahvil ve nizam defteri, numara 5* (Salon defterleri).

[2] *D'ohsson, c. 7, s. 160.* Rüûs, küçük beratlar demektir. Dereceleri ve vazifeleri küçük olanlara verilirdi. Rüûs muamelesi hakkındaki bir *buyruldu* buranın işi hakkında bir fikir vereceğinden 1191 h. 1777 m. tarihli olan bu vesikayı kısmen yazıyorum *(Cevdet tasnifi, Dahiliyye kısmı, Nr. 17407)*:

Rüûs kalemi, oldukça kalabalık olup kâtip, şagird, şerhli, yani mülâzım kayıtlı olarak mevcutları onsekizinci asrın son yarısında yüzelli kadardı. Kâtiplerle şagirdler gedikli idiler; şerhli olanlar alelâde tımarlı olup zeamet sahibi değillerdi.

Rüûs kaleminde üç nevi rüûs vardı; 1. Rüûs kaleminden verilen rüûslar 2. Muharebe dolayısiyle ordu cephede iken ordudan verilen rüûslar 3. rikâb-ı hümâyun rüûsları; yani sadr-ı âzam cephede iken hükümdarın emriyle rikâb'da verilen rüûsler.

Rüûs kalemi rüûsları:

Şeyh-ül-islâm ile İstanbul, Eyüb, Galata, Üsküdar kadıları rüûsları ve Bab-üs-saâde ağasiyle, Yeni saray ağası ve Enderun serkilercisi nezâretlerinde olan evkaftaki vazife sahiplerinin ve sair Anadolu'daki bazı vakıfların cihetleri ve bazı kale neferlerinin rüûsları buradan tertip olunurdu.

Ordu rüûsları:

Sadr-ı âzam nezâretinde olan vakıflar ile seferber olan sipah, silâhdar, bölükât-ı erbaa, cebeci, topçu, top arabacılar, ulûfeli müteferrika, cihet rüûsleri, ordu seferde iken ordudan verilirdi.

Rikâb-ı hümâyun rüûsları:

Küçük ruznamçe ve piyade rüûsları olmak üzere iki kı-

İzzetlu Defterdar efendi,

Kapı tarafından (Bab-ı âlî'den) tevcihata dair sual ve cevap rüûs-ı hümâyun tarafından olıgelmekle kılâ ve saireye müteallik aklâmı muhasebata kayd ile tezkire ve berat verilecek mevad iptida rüûs olunup bâdehû kaleminden tezkireleri virilmek hususunda kavaid-i kadim ve zavabıt-ı müstedimeden olduğunu mutazammin mukaddemâ biddefaat sâdır olan evâmir-i aliyye aklâm-ı mezkûrede mukayyed olduğundan 147 (1147) ve 52 (1152) ve 69 ve 80 (1180) senelerinde birbirini teyîden ısdar ve baş muhasebe ve aklâm-ı saireye kayıt ettirilen evâmir-i cedide'de dahi takrihan beyan ve iş'ar olunduğu üzere kılâ ağalıkları ve dizdarlıkları ve neferatları ve haremeyn-i şerifeyn evkafından saadetlu Dar-üs-saâdet-üs-şerife ağası hazretleri nezaretlerinde olan vakıfların gayrı evkaf tevliyyetleri ve kitâbet ve cibâyet ve nezaretleri ve zaviye ve mezraadarlıklar vesair kadimden rüûs olıgelen bilcümle cihat ve esnaf kethüdalıkları ve serhaddat, mukabele tezkireleri ile zuhur iden tevcîhat muktezây-ı kaide-i kadîme üzre evvelâ rüûs olup bâdehû tezkireleri virilmek iktiza ider...» sene 1191.

sımdı. Kapıcılar ve avcı bölükleri (şikârîler) yani hassa çakırcıbaşılık, atmacacı başılık, şahincibaşılık, av ağalığı, hazineden maaş alanlar, divan-ı hümâyun kâtipleri, zevvakîn-i hassa denilen çaşnigirler İstanbul'da bulunan divan-ı hümâyun çavuşları ve mütekaid müteferrikaların rüûsları küçük ruznamçeden yazılırdı.

Tabbahîn-i hassa, alemdarlar, tabl-u-alem mehterleri, divan-ı hümâyun sakaları, hassa çamaşırcıları, ehl-i hıref cemâatleri, büyük ve küçük matbahlar, kapıcılar, Eski saray ve Galatasarayı kapıcıları, Anadolu kalelerindeki zabit ve neferlerin rüûsları ile evkaf cihetleri, tersane kethüdası neferatı, etibbâ-yı hassa, cerrâhîn-i hassa, esnaf kethüdalıkları ve mukataat kâtipleri rüusları ise piyade kalemi tarafından yazılırdı.

Gerek ruznamçe ve gerek piyade ve suvari mukabeleleri ve Anadolu muhasebesi kalemlerindeki münhallerden tevcih olunanlardan maadasının bir teşevvüşe mahal kalmamak üzere hazineye kalan yevmiyelerinin isim üzerine bir defteri yapılarak her ay rüûs-ı hümâyun kalemine ilmühaber verilmek mutat idi.

Rüûs kalemi tarafından verilen imamet, hitabet, müezzinlik, kayyumluk, devirhânlık, vâiziye, dersiye, meşihat ve sair cihetlerden beher kâğıda birer kuruş (onsekizinci asır ortalarında) ve kitabet ve cibayet cihetleri yevmiyeleri ikişer ilâ dörder akçe olanlardan ikişer kuruş harç alınırdı. Muayyen vazife ile olan tevliyetten dört kuruş, on akçe ile olan tevliyetten beşer kuruş, yirmi akçe ile olan tevliyetten onar kuruş ve kırk akçe ile olandan yirmi kuruş alınırdı.

Vazife-i muayyene olan mezrea ve zaviyeden dörder kuruş alınır ve matbah-ı âmire neferleri, saray helvacıları beher kâğıda birer kuruş rüûs resmi verirlerdi.

Bu kalemden her ay ne kadar rüûs resmi alınırsa bunun sülüsanı reis-ül-küttabın ve sülüsü ise kalem kesedarı olan rüûs-ı hümâyun dairesi müdürünün idi [1].

***

Rüûs defterleri, serdar olarak bir yere tayin edilen vezirlere de verilirdi. Serdarlar bu defterlere kendilerine verilen

[1] *Buyruldular Mecmuası (Tarih-i Osmanî Encümeninden Türk Tarih Kurumuna devredilen kitaplardan), varak 11 b ve 12.*

geniş selahiyet mucibince hükümdar namına tevcih ettikleri valilik, sancakbeğliği, zeamet, tımar ve saireye ait tayin hülâsalarını ve hüküm suretlerini kayıt ettirirlerdi. Bu defterlere *rüûs buyuruldusu* ismi verilmişti. Meselâ 986 ve 987 hicret senelerinde (1578 - 1579 m.) evvelâ Lala Mustafa Paşa ve sonra da Özdemir oğlu Osman Paşaya ait bir rüûs defteri ile Serdar Ferhad Paşa ve Satırcı Mehmed Paşaya ait rüûs defterleri elimizde bulunmaktadır [1].

Lala Mustafa ve Özdemir oğluna ait rüûs defterinin baş tarafında Serdar Lala Mustafa Paşa'nın Diyarbakır, Karaman Sivas ve Erzurum beğlerbeğilerine gönderdiği 985 zilkade ibtidaları tarihli bir hüküm suretiyle Gürcü beylerinden Birtus sancağı beği Korki'nin devlete itaati sebebiyle sancağında ibka edildiğini mübeyyin bir ferman sureti vardır. Bu rüûs defteri Lala Mustafa Paşa'dan sonra İran tarafına serdar tayin edilen Özdemiroğlu Osman Paşa'ya geçmiş; o da gerek resen yani bizzat kendisi tarafından ve gerek beğlerbeğilerin arzları üzerine bir haylı tımar ve timar terakkîleri vermiş ve yeniçerilerden gayretleri görülenlerin de yevmiyelerine zam yapmıştır [2].

Sadr-ı âzamların kendi dairelerinde ikindi divanlarında yaptıkları tevcihâta dair *ikindi rüûsu* isimli tayin ve tevcih defterleri de vardır; bunlardan 1054 h. 1644 m. tarihli bir rüûs defteri ile [3] Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti zamanından vefatı tarihine kadar tutulmuş bir rüûs kararı defterini görmekteyiz [4].

Divan-ı hümâyun kâtiplerinin miktarı zaman zaman değişmiştir. Bunlar maaşlı ve zeamet veya timarlı olarak iki kısımdı [5]. Zeametleri olan divan kâtipleriyle beraber müteferrika ve çavuşlara *zeamet gediklileri* denilirdi [6]. Onaltıncı asrın son yarısında 961 h. 1553 m. de biri *reis* (reis-ül-küttab)

[1] *Başbakanlık arşivindeki rüûs defterleri, (Bay Kâmil tasnifi).*

[2] *Başbakanlık arşivindeki A sınıfı defterler, No. 232 (Kâmil tasnifi).*

[3] *Başbakanlık arşivindeki A sınıfı defterler, No. 258 (Kâmil tasnifi).*

[4] *Başbakanlık arşivindek A sınıfı defterler, No. 261 (Kâmil tasnifi).*

[5] 1001 h. 1592 m. senesinde divan kâtiplerinin zeamet ve timarlılarının sefere gidip, ulûfeli olanların kalmaları emrolunmuştu (*Selânikî 179, basılmamış nüsha*).

[6] *Raşit tarihi, c. 4, s. 56.*

ve biri *divittar* olarak cem'an onüç ve 970 h. 1562 m. de reis-ül-küttab Naimî Çelebi ile beraber yirmi iki [1] ve 973 h. 1565 m. de ise yirmi dört [2] ve 977 h. 1569 m. de Reis-ül-küttab Feridun Bey de dahil olmak üzere yirmi yedi olup on yedinci asır başlarında yine aynı miktarı muhafaza eylemiştir; bunlardan başka *ahkâm kâtipleri* denilen ve hükümleri yazan divan-ı hümâyun şagirdleri de vardı [3]. Onyedinci asır ortalarında maaşlı kâtiplerin adedi otuz altı idi [4].

On sekizinci asrın ortalarında 1144 şaban, 1732 m. tarihli bir tımar kanunnâmesinde [5] görüldüğü üzere divan-ı hümâyun kâtiplerinin zeamet ve tımarlıları elli ve rüûslu divan şagirdleri yirmi ve divan-ı hümâyun mülâzımları ise kırk neferdi [6].

[1] *Kâmil tasnifi, Yeniçeri efendisi defterlerinden hususî 4 numaralı defter.*

[2] *Divan-ı hümâyun defterlerinden 6593 numaralı defter (Kâmil tasnifi).*

[3] *Ayn-ı Ali risalesi, s. 97 ve 110.*

[4] *Eyyubî efendi kanunnâmesi, s. 25.*

[5] Divan-ı hümâyun kâtipleri hakkında bu kanunda şöyle deniliyor: «Divan-ı hümâyunum küttap gediklilerine elli kitâbet, yirmi şagirdlik gediği ve otuz mülâzimet. Zikrolunan gedikliler ve mülâzımlar fenninde mâhir ve hatlarında ve umur-ı mühimme tahririne kadir olup gece, gündüz kaleme müdavemet ve mülâzimet eyledikçe kadr-ü-itibarları mültezem ve kanun-ı tevcihatları bu veçhile rasih ve müstahkem ola ki küttabın biri fevt oldukta birkaç oğlu olup cümlesi kitâbete kadir ise babalarının zeameti iştiraken ve gediği, gediğe müstahik olan büyük oğluna verilip gediksiz kalan oğlu gedik edininceyedek kaleme müdavemet etmek şartiyle sancağında olmak teklif olunmaya ve eğer oğullarının içinde kitâbete kadir ve sairi âhar sanata meşgul bulunur ise kitabete müstahik olana zeameti ve gedüği tamamen verilip kitabet bilmiyen oğluna müşterek olmak ve müstakillen verilmek caiz olmaya ve eğer veled-i mezkûr sabi bulunursa cebelü verip kitabet ve marifeti kesb-ü-teallüm eylemek şartiyle yine zeameti tevcih oluna ve eğer evlâd-ı zükûrı yok ise şagird ve küttap ve mülâzımının zaamet ve tımarı kat'iyyen hariçten olan kimesneye verilmeyip mülâzımlardan talibi zuhur eder ise ve talibi olan mülâzımın kitâbet ve marifeti rical-i kalem beyninde müsellem ve mûteber ise ol makule mülâzıma verilip ve ol mülâzımın üzerinde bulunan zeamet ve timar rüûslı şagirdlerden kaleme müdavemet üzere olup müstahik ve ehak her kim ise ona verile; eğer mülâzımlardan tâlibi zuhur etmez ise kaleme müdavemet eden müsteid rüûslı şagird olanlara verile (*Tahvil ve nizam defteri, 1144 ilâ 1316 seneleri, numara 5 - Kâmil tasnifi tahvil kalemi defterleri*).

[6] *Tahvil ve nizam defteri, Kâmil tasnifi, Nr. 5* ve *Buyruldular Mecmuası Nr. 39, varak 19,*

Pâdişah veya sadr-ı âzam sefere gidecek olursa timar ve zeametli kâtipler mutlak sefere giderler ve ulûfeliler verilecek emre göre ya kalırlar veya kısmen seferber olurlardı [1]. Kıdemli katiplerin dirlikleri zeamet, kıdemsiz kâtiplerin ve şagirdlerin ise timar idi. Bunlardan başka müteveffâ kâtip evlâdlarından olup kaleme mülâzım olarak devam edenlerle diğer müstaidlerden mürekkeb ve kadroları muayyen bir mülâzım sınıfı vardı; bunlar bir yukarı derecedeki münhallere geçerek terfî ederlerdi [2].

Divan-ı hümâyun kalemi hâcegânından yani daire şeflerinden ihtiyar, sefer ve harekete muktedir olamayanlara birer miktar maaş verilirdi; bazıları sefere cebeli göndermiyerek mutasarrıf oldukları zeametlerle ve bazıları da gümrükten almak üzere bir mikdar maaş ile tekaüd edilirlerdi [3].

1211 h. 1796 m. de divan, rüûs ve kese kalemleri teşkilâtında kalem şagirdlerinin çokluğu hasebiyle onbir senesi şabanından başlayarak iki sene müddetle divan, rüûs ve kese

[1] *Raşid, c. 4, s. 56.* Zuamâ gediklileri denilen müteferrika, kâtib ve divan çavuşlarının beratlarında daimî surette divanda hizmet edecekleri ve seferde serdar-ı ekrem ile sefere gidecekleri mukayyed olup sonra bu nizama halel gelmiş ve Şehid Ali paşa sadaretinde bu zeamet sahibi kâtiplerden işe yaramıyanlar ayrılıp müteferrika ve çaşnigir gibi selâm durmak vazifesiyle tavzif edilmişlerdi (*D'ohsson c. 7, s. 161*).

[2] Divan-ı hümâyun kâtiplerine dair *Mühimme defteri, Nr. 160, s.1* (*sene 1171*) deki bir kayıd : «Divan-ı hümâyun kâtipleri ve mülâzimîn ve şagirdlerinin nizam-ı hal ve medar-ı maişetleri içün tahsis olunan gediklü zeamet ve şerhli timarlardan vaki olan mahlûlât taife-i mezbûrenin müstait ve mülâzımlarına verilip ecanib ve nâ ehle verilmemek üzere merhum cennetmekân Sultan Mustafa Han (ikinci) zaman-ı saâdetlerinde hatt-ı hümâyun ve mağfur firdevs âşiyan Sultan Ahmed Han hazretleri zaman-ı mâdelet iktiranlarında müekked fermân-ı âlî şerefsudur ve merhum ve mağfûrün leh Sultan Mahmud han hazretleri evân-ı saadetlerinde dahi şurut-ı mezkûre mer'î iken bir müddettenberi muhtel olduğuna binaen hutut-ı hümâyun ve ferman-ı âli zaman-ı şevket nisâb-ı hüsrevânîde tecdid ve nizam-ı kadimleri ihya olunmak bâbında arz-ı halleriyle istirham ve inâyet istid'a itmeleriyle . . . ».

[3] 1150 h. 1737 m. senesinde hâcegân-ı divan-ı hümâyundan (جعی) Cemî ve Mustafa efendiler bilâ cebeli mutasarrıf oldukları zeametleriyle Hatemî Süleyman Efendi yevmî yüz akçe ve Kürd Ali Efendi doksan akçe ve Mehmed Efendi altmış akçe ve arap Yahya Efendi elli akçe gümrük vazifeleriyle tekaüd edilmişlerdi *(Suphi tarihi, varak 122).*

kalemlerine şagird kabul edilmemesi ve iki sene tekmilinde dahi ancak kâtip oğullarından mâadasına senede oniki neferden ziyadeye müsaade olunmaması ve alınacak on iki neferin altısı divan-ı hümâyuna ve üçeri dahi rüûs ve kese taraflarına verilmek hususu kabul edilmişti[1].

***

Divan-ı hümâyun kalemi vazifelerine dair bir defterden hülâsa ettiğim aşağıdaki malûmat bu dairenin işleri hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir :

Divan-ı hümâyun kalemi ötedenberi devletin mahzen-i esrarıdır; Osmanlı devletinin Avrupa devletleriyle müsalehası mün'akid olduğu tarihlerden îtibaren eski ve yeni ahidnâmelerin hepsi bu dairede saklanır, İstanbul'daki elçilerin devletlerine müteallik işler ve ticaret muameleleri ve sair maddelerinin berat ve emirleri de burada bulunurdu.

Bunlardan başka eyâlet ve liva mutasarrıfları yani vali olan vezir, beğlerbeği ve sancakbeğleri ve kale muhafızları ve sairenin azl ve nasb ve tebdilleri vukuunda vaziyetin icablarına göre kendilerine verilecek direktiflere ait hususlar, Anadolu ve Rumelide vuku bulan şer'i davalarla kanunî maddeler ve umur-ı idarenin rüyet ve tesviyesi zımnında lâzım olan bütün emirler hep bu divan-ı hümâyun kaleminden yazılırdı.

Gizli tutulması icabeden mühim işlerle sair iktiza eden emirlerin ve tahriratın tanzimi reis-ül-küttab tarafından divan-ı hümâyun beylikçilerine havale olunup anlar da gündüzleri beylikçi odasında ve geceleri kendi evlerinde kaleme alıp yazılacak emirlerin müsveddesi makamında olan *kalem buyrultusu*'nu ibtida reis-ül-küttaba arzedip yazılması muvafık görülürse bu kalem buyrultusunun üzerine *pençe* koyup sadarete takdim edilir ve oradan da bunun üzerine *sahh-ı âlî* denilen ve bizzat sadr-ı âzam tarafından konan *sah* işareti[2] konduktan sonra muamele görürdü.

[1] *Başbakanlık arşivi, Cevdet tasnifi vesikalar (Dahiliye kısmı) numara 14064.*

[2] Sadr-ı âzamın bu *sah* işaretini koyması yazılan şeyin anın emriyle olup, görüp muvafakat eylediğini gösteren bir remizdi.

Yazılacak emrin mahrem tutulması lâzım ise bunu bizzat beylikçi yazardı; o kadar mühim bir iş değilse emin ve ftimada şayan bir kâtibe yazdırılırdı. *Mühimmenüvis* olan yani mühim işlere ait emirleri yazan ve mühimme kayıtlarını tutan kâtiplerin ketum ve haysiyet sahibi olmalarına çok dikkat edilirdi. Yazılacak şeyler için beylikci efendi bunları odasına getirip eskidenberi âdet olduğu üzere orada yazdırırdı; gizli olmıyan emirler ve tahriratlar ise kalem odasına gönderilip kesedarlar yani *divan, tahvil* ve *rüûs* daireleri müdürlerinin nezaretleri altında yazılmak usuldendi. Tamim hükmünde olan emirler, tabiî pek çok olacağından kalem kâtiplerinin içlerinden bir müsteidi müsveddenin tasarruf olunacak mahallerine ve suretlerine bakıp herbir fermana yazılacak tenbihâtı derk ve istihzar ederek müsveddeyi kıraet ve yirmi otuz efendi dahi birlikte olarak söylenen emir ve fermanı tahrir eylerler ve bu suretle valilere ve sairelerine gönderilecek tamim hep birden yazılıverirdi.

1211 h. 1796 m. senesinde verilen bir kararla ecnebi tercümanlariyle vezir ve beğlerbeği kapı kethüdaları ve saireleri, Bâb-ı âlîde büyük bir salonda bulunan Âmedî odasına girip işlerini takib ettiklerinden dolayı bu tarihten îtibaren mühimme nüvislerin ayrı bir odada çalışmaları ve büyük kalemden ayrı bulunmaları emrolunmuştu. Bundan başka müste'menlere yani ecnebi tüccarlara ait defterleri tutanlarla eshab-ı mesalih kâğıdı yazan sair kâtipler için ayrı bir oda tahsis edilmişti [1].

***

Yine bu divan kalemine ait yeni bir kalem nizamnâmesinde (Ondokuzuncu asır başlarında) şöyle deniliyor:

Divan-ı hümâyun kalemi, *divan, rüûs* ve *kese* kalemlerine ayrılmıştı. Buraya divan kalemlerinde hizmet eden kâtiplerin oğulları alınmakta idi; bu üç kalemden divan kaleminde *mühimmenüvis* isimli kâtipler vardı ve bunların âmiri beylikci kesedarı idi [2]. Üçüncü Selim zamanında bu mühimmenüvis odasına otuz kişi alınması tekarrür etmişti; ilk defa mevcut kâtip-

[1] *Başbakanlık arşivi mahzen defteri (Defatir-i mütenevviadan 4 numaralı defter)* Kalem nizamnâmesi.

[2] *Lütfi Tarihi, c. 5. s. 99.*

lerin içlerinden yazıları güzel ve îtimada lâyık kâtipler alındı. divan-ı hümâyuna ait zeamet ve timarlardan, yani bu daireye mahsus dirliklerden münhal oldukça hatt-ı hümâyunla bu kâtipler diğerlerine takdim kılınacaklardı. Bu yeni nizamla divan-ı hümâyunda mühimmenüvis olarak otuzdan fazla kâtip bulunmaması icabederken II. inci Mahmud devrinde ve 1234 h. 1818 m. de rica ve şefaat ile bunların adetleri elliye yaklaşmıştı. Bunun üzerine bundan sonra münhal vuku buldukça kâtip adedi otuza ininceye kadar buraya kâtip alınmaması emrolunmuştu [1]; fakat yirmi sene sonra bu miktarın yine arta arta yüzü geçtiği görülmektedir [2].

Mühimme'nin âmiri olan beylikçi kesedarı her zaman mühimme odasında bulunmadığından dolayı bu daire işlerini tanzim etmek üzere 1253 h. 1837 m. senesinde bir mühimme müdürlüğü ihdas olunmuştu [3].

4 muharrem 1255 (20 mart 1839) tarihinde umur-ı hariciyye müsteşarına yazılan *buyruldu-i sâmi* de, yani sadr-ı âzamın buyruldusunda, Bâb-ı âlî ve maliye kalemlerindeki şagirdlerle bâdema buraya alınacak kâtipler hakkında tahsil meselesinin aşağıdaki şekilde yapılması emrolunmuştu:

Şagirdler, sekiz, on yaşına kadar mekteplerde yalnız Kur'an-ı kerîm okuyup arabî ve farisîye dair hiçbir şey görmeden bir takrib rüûs alarak kaleme intisap ediyorlardı. Bâdema kalemlerde mevcut bu gibiler yeni açılmış olan *Mekteb-i maarif-i Adliyye*'ye kayıt olunarak orada tahsilden sonra kalemlere alınacaklar ve bu suretle mektebe devam edeceklerin maaşlarına halel gelmiyecekti. Hariçten alınacak olanlar da Mekteb-i maarif-i Adliyye'de okuyup imtihanda muvaffak oldukları takdirde alınacaklardı. Bu emir mucibince kalemlerdeki şagirdlerden yaşları yirmiyi geçmemiş olanlar mektebe gönderilmişlerdi [4].

[1] *Başbakanlık arşivi mahzen defterlerinden Kalem nizamnâmesi defteri (Defatir-i mütenevvia, numara 4).*

[2] *Başbakanlık arşivi mahzen defterlerindan Kalem nizamnamesi defteri (Defatir-i mütenevvia, numara 4).*

[3] *Lütfi Tarihi c. 5, s. 99.*

[4] *Başbakanlık arşivi mahzen defterlerinden Kalem nizamnâmesi defteri (Defatir-i mütenevvia No. 4).*

Mekteb-i Maarif-i Adliyye talebeleri ilm-i nahivden Avamil'i okuyup istidat ve kabiliyyetleri mektep muallimleri tarafından tasdik edilip inha olunmadıkça yeniden mindere çıkarılmıyacak, yani kendilerine kalemde mevki ve vazife verilmiyecekti [1].

***

Divan-ı hümâyun rüûs ve tahvil kalemleri kâtiplerinin zeametleri az olup maişetlerine kâfi gelmediğinden dolayı 1267 h. 1850 m. de zeametleri uhdelerinde kalmak üzere her bir kaleme toptan bin ikiyüz ellişer kuruş tahsis edilmiş ve bundan başka rütbe ve mansıbların tevcihatından da birer miktar daha harç almaları münasip görülmüştür. Bu harçlar teşrifat kalemi vasıtasiyle alınıp her ay kalemlere verilecekti. Vezirlere mansıb tevcihinde 400 kuruş, Rumeli kazaskerliği tevcihinde 300, Anadolu kazaskerliği tevcihinde 200, ilâh.. Bu suretle bütün mülkiye ve ilmiye rütbelerinden alınacak resimler tayin edilmişti. En son rütbe hâcegân rütbesi olup bunun tevcihinde ise yirmi beş kuruş harç alınacaktı [2].

Divan-ı hümâyunun bütün kalemlerine ait dirlikler 1277 h. 1860 m. senesine kadar eskiden olduğu gibi mahlûl vukuunda kanun üzere kaleme devam etmek şartiyle evlâdlarına veya istihkak sahiplerine verilmek suretiyle muamele yürütülmüştü. Fakat bu tarihten îtibaren zeametlerin senevi bedelleri maaşa tahvil olunmuş ve evlâdı olanların zeametleri vefatlarında evlâdlarına terkedilmek usulü kabul edilmişti.

1297 h. 1880 m. tarihinde sadaret makamından maliye nezâretine yazılan tezkire üzerine bâdema kalem zeametlerinden mahlûl olanların hazineye kalacağı bildirilmiştir. Hattâ gariptir ki bu tarihe kadar divan-ı hümâyun kalemlerinde hizmet edenlerden, sonradan âmedci, beylikçi hatta vezir ve sadr-ı âzam olanların üzerlerindeki zeametler, bu yüksek makamlarda bulunurlarken de undelerinde olduğundan [3] bu 1297 kararıyle bunlar da hazineye alınmışlardır [4].

[1] *Başbakanlık arşivi mahzen defterlerinden Kalem nizamnâmesi defteri* (*Defatir-i mütenevvia No. 4*).

[2] *Başbakanlık arşivi tahvil ve nizam defteri* (Salon defterlerinden) *No. 5, s. 90.*

[3] Londra'da basılmış olan *Hürriyet Gazetesi*, sene 1285, numara 5.

[4] *Tahvil ve nizam defteri, numara 5, s. 128.* Hariciye nâzırı

*
* *

Divan-ı hümâyunun yukarıda bahsettiğimiz esas üç kaleminden başka dairesi olmayıp [1] divan işlerinin sonradan Paşa kapısı veya Bab-ı âlîde görülmesinden dolayı sadr-ı âzam dairesine merbut olarak *Mektûbî-i sadr-ı âlî kalemi* ve *kethüday-ı sadr-ı âlî kalemi* gibi mühim iki oda varsa da bunlar sonradan birleşmekle beraber eski teşkilâtta divan kalemleriyle alâkaları olmadığından, Bab-ı âlî kısmını yazarken bunlardan ayrıca bahsedeceğim.

Divan-ı hümâyunda *teşrifatçı* ve *teşrifat kalemi* ismiyle bir kalem bulunduğu gibi (burası sonradan sadaret kethüdalığına bağlanmıştı) *divittar-ı divan-ı hümâyun* ismiyle üç divittar, evraka tarih koyan *divan-ı hümâyun tarihcisi, vak'anüvis* gibi vazife sahipleri de vardı.

Her sene ramazanda bazı kalem şefleriyle maaşsız kalem kâtiplerine ve sair bir kısım memurlara *mevkuf* namiyle pâdişah tarafından para verilmek usuldendi. Bu para ikiyüz elli keseden fazla bir miktardı. Bazı kâtiplerin maişetleri senede bir kere verilen bu mevkufa mütevakkıf idi [2].

Âmedî kalemi ve âmedci:

Âmedci efendi; reis-ül-küttab'ın birinci derecede maiyyeti yani kalem-i mahsus müdürü demekti. Pâdişâhın kendisine sadr-ı âzam tarafından yazılacak *takrir, telhis* ile ecnebi devletler mesalihine dair ahidnâme ve müsalehanâme suretleri ve ecnebi devletlerin başvekillerine sadr-ı âzam tarafından gönderilen mektup müsveddeleri [3] ve mukâleme mazbatalariyle

Rifat Paşa uzun seneler hariciyye nazırlığı ile meclis-i vâlâ reisi bulunduğu halde o zaman bile uhdesinde olan divan kalemi zeametini alırdı; hatta vefatında bu zeamet ailesine maaş verilmişti. Keza Âlî Paşa da senevî otuz bin kuruş olan yine bu divan kalemi zeametini sadr-ı âzam iken dahi almıştı (*Hürriyet gazetesi, numara 5*).

[1] Divan-ı hümâyun kalemi esasta üç ise de divan-ı hümâyun kalemi içinde ehemmiyetli olan amedî odası da bulunduğundan dolayı hakikatte dört idi.

[2] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi, s. 23.*

[3] *Topkapı sarayı arşivi*, numara 3208 ve *Başbakanlık arşivi*, Âmedî kalemi kayıtları (Kâmil tasnifi) ve *D'ohsson, c. 7, s. 166.*

protokollar, elçi, konsolos, tercüman ve ecnebi tüccarlarına dair iktiza eden tahrirat ve evrak hep buradan yazılır ve burada hıfzolunurdu. Osmanlıların Avrupada daimî sefir bulundurmaları üzerine anlardan gelen raporları kayıt ile cevap yazmak, şifre halletmek ve sair işler sebebiyle de bu daire ehemmiyet kesbetmişti [1]. Bu kayıtlara göre âmedî kalemi divan-ı hümâyunun en mühim dairelerinden biri idi.

Âmedî kalemi, devlet esrarına dair olan şeyleri yazdığından dolayı buraya alınacakların fevkalâde ketum ve iyi ahlâklı olmalarına çok dikkat edilirdi.

Âmedî kaleminin reisine *âmedî-i divan-ı hümâyun* yahut *âmedî* veya *âmedci* denilirdi. *Âmedî* veya *âmedci efendi*, reis-ül-küttabın sadr-ı âzama takdim edilmek üzere müsveddesini yaptığı muharreratı beyaza çeker ve tali derecedeki işler hakkında kendisi de telhisler hazırlardı. Reis-ül-küttabın bütün gizli ve âşikâr muharreratı âmedci'nin elinden geçerdi. Âmedî efendinin maiyyetinde evvelce beş altı kâtip varken adedi sonradan artmıştı [2]. Yeni verilen timar ve zeametler dolayısiyle reis-ül-küttab'a verilmesi icabeden rüsumı âmedci toplardı. Rivayete göre timar ve zeamet sahiplerinin reis-ül-küttab'a tesviyesi lâzımgelen berat resmi mukabilinde, bunun verdiği senedlerin üzerine *âmed* yani geldi ve ödedi diye yazmasından dolayı bu daire müdürüne âmedci denilmiş olduğunu D'ohsson yazmaktadır [3]. Divan-ı hümâyun nuamelâtı Paşa kapısı yani Bâb-ı âlî'ye intikal ettikten sonra sarayla paşa kapısı arasındaki muhaberat yani sadr-ı âzımın pâdişaha takdim ettiği telhis ve takrirler âmedî kalemiiden

[1] *Başbakanlık arşivi*, dolap 1, sandık 28, hatt-ı hümâyun Nr. 11.

[2] Bu kâtip miktarı son zamanlarda arta arta elliye kadar çıkmış olup bunlara *âmedî hulefâsı* veya *âmedî-i divan-ı hümâyun hulefâsı* denilirdi (*İslâm - Türk Ansiklopedisi - Âmedci maddesi*).

[3] *D'ohsson, c. 7, s. 166;* Hammer de *Osmanlı devletinin siyasî ve İdarî teşkilâtı* isimli eserinde aynı şeyi söylüyor (Tercüme edilen Bâbı âlî kısmı, (*Hukuk Fakültesi mecmuası c. 7, s. 573*). Üstadımız Bay Esad Sâlüddin « Âmedcilik esasında, Bâb-ı âlî ile divan-ı hümâyun arasında cereyan eden muhaberat evrakını takib ve tanzim eder idi ki gelen evraka آمد *âmed* yani *varide* diye işaret koyduğu için آمدجی âmedci unvanı verilmiştir » diyorlar *(İslâm-Türk Ansiklopedisi - Âmedci maddesi).*

yazılır; gerek bunların asıl ve müsveddeleri ve gelen cevaplar âmedî kaleminde hıfzedilirdi. Âmedci, hacegân-ı divan-ı hümâyun rütbesinde idi.

Âmedî kaleminin ehemmiyeti Tanzimattan sonra artmıştır; daha doğrusu Bab-ı âlînin onsekizinci asrın son yarısından îtibaren devlet işlerini tamamen eline almasından sonra bu daire tedrici surette ehemmiyet kesbetmiştir. 1839 da Tanzimât-ı hayriyyeyi müteakıb meclis-i vükelâ teşekkül ettikten sonra bu meclisin zabıt kâtipliği de âmedcilere verilmiş ve böylece 1908 inkılâbına kadar devam etmiştir; yetmiş senelik bu müddet zarfında âmedciler sarayla muhaberata dair arzları yazarlar, sadaret tebeddülü dolayısiyle Bab-ı âlîye gelen hatt-ı hümâyunları okurlar, vükelâ meclisi zabtını tutarlar, kararları yazıp mazbata şekline sokarlar, saraydan gelen iradeleri kaydederler, sadr-ıâzamın saraya yazacağı arizaları yazarlardı.

Tanzimat-ı hayriyyenin ilânına kadar ve hatta daha sonraları *Bab menâsıbı* denilen Bâb-ı âlî tâyinlerine ve Avrupa'daki sefirler maiyetine gönderilecek başkâtip ve maslahatgüzar gibi hizmetlere âmedî odası mahrec idi. Daha sonraları bu oda memurlarının lisana âşina olmalarına ehemmiyet verildiğinden buraya alınacaklar terceme odası kâtiplerinden intihap olunmağa başlamıştı[1].

***

Üçüncü Selim, Âmedî odasına alınacak efendilerin kendisinin müsaadesiyle alınmalarını şart koymuştu[2]. Meşhur Pertev Efendinin (Pertev Paşa) Âmedî odasına alınması hakkındaki sadr-ı âzamın telhisini, âmedî odasına alınacak olanlara verilen ehemmiyeti göstermesi itibariyle kısmen buraya yazıyorum[3].

Şevketlû kerametlû... ilâh,

Serâir ve hafâyây-ı devlet-i aliyye tahririne hâs olan âmedî odasının memurları tesvîden ve tebyîzen âmedci

[1] *Lütfi tarihi, c. 6, s. 67.*

[2] Buraya alınacak kâtiplerin hal ve şânı âmedci marifetiyle tahkik olunup reis-ül-küttaba bildirilecek, o da sadr-ı âzama ve sadr-ı âzam da pâdişâha arzeyliyecekti (*Dolap 1 sandık 28 hat 11).*

[3] *Dolap vesikaları, dolap 1 kutu 28 hat numarası 7.*

bulunan kullarına ianete muktedir ve begayet ketûm ve mahfuz-ül-lisan olmak ve eshâb-ı ülfetten olmamak ve el-hâletühazihi mevcut olan hulefâ derece-i kifayede olmamağla rica ve şefaat ve ahar cihetle müceddeden kimesne memur kılınmamak ve iktiza eder ise ibtida aklâm-ı sairede istihdam ve tecrübe olunarak istihkakı bâdettebeyyün hatt-ı hümâyunları sudûriyle alınmak hususı, müekkit hatt-ı hümâyun-ı şevket makrunlariyle nizam-ı kavîye rabtolunmuş olmağın bu hususa aleddevam ltina olunmakta idüği malûm-ı hümâyunlarıdır. Elhaletühazihi zabt-ı vekayi hususı hâcegân-ı divan-ı hümâyundan Pertev Efendi kullarına ihale olunup mumaileyh eğerçi eshab-ı haysiyyetten ise de filasıl inziva suretiyle avangüzar ve vukuata hariçten kesb-i vukuf etmek mümkünattan olduğu vareste-i kayd-ü-iş'ar olmağla zabt olunan vekayi habt-u-galattan sâlim olmak ve maslahatın hakikati üzere yazılmak için efendi-i mumaileyh kullarının odaya memuriyyeti hususını âmedî efendi kulları bir kıt'a takrir ile inha ve bu suret cedîden hulefâ memuriyyeti gibi olmadığından....

Pâdişah bu telhisin üzerine *(memur olsun)* diye yazarak teklifi kabul eylemiştir.

Teşrifatçılık :

Divan-ı hümâyundaki mühim vazifelerden biri de teşrifatçılık idi. Hammer'in kaydına göre Kanunî Sultan Süleyman tarafından ihdas edilmişti. Saray seremonilerini ve bütün merasimi bilmesi lâzımdı. Gerek saray ve divan-ı hümâyunda ve gerek Paşa kapısında yapılan merasimde elindeki defter mucibince protokolu tatbik ederdi. Divanda mevâcib [maaş] verilmesi, ziyafetler, elçilerin vürudu, Mısır hazinesinin gelmesi, pâdişâhın cülûsunda veya bayramlarda sarayda yapılan muayede ve tebrikler, donanmanın denize çıkması ve bir geminin denize inmesi, hükümdara peşkeş çekilmesi, hil'at giydirilmesi, senelik tevcihat ve huzurda tayin münasebetiyle giydirilen hil'atlar ve daha sonra sadr-ı âzam dairesindeki merasim dolayısiyle mevcut teşrifat kanununa tatbikan yapılan işler hep teşrifatçıya aitti. Bundan başka vezir, beğlerbeği ve erkân-ı devlete ait olan rüsum ve harçların da defterini tutardı. Evvelce

teşrifatçı divan-ı hümâyuna merbut iken üçüncü Ahmed zamanında Paşa kapısına nakledilmiştir.

Teşrifatçının emri altında bir teşrifat kalemi vardı. Kalem şefi olan teşrifatçıdan sonra derece sırasiyle muavin olarak *teşrifat kesedarı*, *teşrifat halifesi*, *kaftancı başı* ve *teşrifat kesedarı yamağı* gelirdi. Teşrifat halifesi veya teşrifatçı kalfası ve kesedar teşrifatçının muavinlerinden olup saray ve devlet merasiminin tekmil sicillerini muhafaza etmekle mükellefti; kaftancıbaşı ise pâdişâh veya sadr-ı âzamın huzurlarına kabul edilecek olanlara giydirilecek hil'atleri muhafaza eder ve icabettikçe çıkarırdı [1].

Burada teşrifat şagirdleri ismiyle bazı kâtipler olup münhal vukuunda bunlardan ehliyetlisi kesedar yamağı olurdu [2].

Vesikalar arasındaki nümunelerde görüleceği üzere teşrifatçının dairesinde yevmî, mufassal ve müteferrik müteaddit defterler vardı. Yevmiye defteri, gün ve tarih sırasiyle tutulmuş olan defterler olup pâdişaha takdim edilen zevatın isimleri, giydikleri hil'atların nevileri, kürk masrafları ve ziyafetler dolayısiyle yapılan sarfiyyat, sefirlerin kabulleri esnasındaki tertip ve masraflar, divan içtimaı zamanlarında bulunan âzaların isimleri ve sair bütün merasim hulâsa olarak burada gösterilmiştir. Bu yevmiye defterine *teşrifat yevmiye defteri* denilirdi [3]. Bundan başka ayrıca bir de sırf teşrifata ait mufassal defter vardı. Bunda meselâ pâdişah cülûsunda yapılacak merasim ibtidadan sonuna kadar mufassalan yazılı idi; bundan başka bayram tebrikleri, mevlud alayı, sefir kabulü, kılıç alayı, sürre alayı, pâdişah veya sultan ve kadın efendilerin cenaze alayı, sadr-ı âzam, kaymakam, reis-ül-küttab, kazaskerler, nişancılara ait teşrifat kanunları, divan merasimi ve ulûfe ve arz divanları ve saire inceden inceye yazılmıştı. Bunlardan başka giydirilen hil'atlerin cins ve miktarlarını gösteren defterler ile teşrifata

[1] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat*, *s. 44* ve *Halil Nuri Bey tarihi*, *s. 115.*

[2] Hammer'in *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı*'ndan tercüme edilmiş olan Bâb-ı âlî kısmı (*İstanbul Hukuk Fakültesi mecmuası*, *c. 7. s. 583*).

[3] Bu defterden sekiz, on nüshası Başbakanlık arşivinde vardır.

tabi tahvilât defteri, bîrun hazinesi için mübayea olunan kumaşlarla hil'atlerin defterleri, in'am, hil'at defterleri, ziyafet masraf defterleri, samur muhasebesi defteri ve saire isimleri altında bir kısım defterler de vardı[169].

Teşrifat defterlerinin pek eskileri hazinede durur ve icabında bir tereddüt hasıl olduğu zaman müracaat edilirdi[1]. Aşağıdaki bazı nümuneleri teşrifat defterlerinden alarak yazıyorum. Onyedinci asrın ilk yarısına ait bir teşrifat defterinden:

Yevm-ül-isneyn يوم الاثنين

Fî 2 Muharrem sene 1029

Bugünkü gün güzel olup hünkâr-ı kâmkâr-ü-kâmran hazretleri Davutpaşa Bahçesi'nde olup divanı, sahib-i devlet görüp arzolmadı. Bugün divan-ı hümâyuna gelen vüzerây-ı izam ve ulemâyi kiram hazretleridir:

Hazret-i Vezir-i âzam Mehmed Paşa — Vezir Halil Paşa — Vezir Gürcü Mehmed Paşa — Vezir Nakkaş Hasan Paşa — Vezir Mahmud Paşa — Vezir Ali Paşa (Kaptan) — Vezir Mehmed Paşa (an Şam âmed) — Vezir Ahmed Paşa (Tevkil) — Vezir Abdülbaki Paşa (Defterdar-ı kebir) — Vezir Hüseyin Paşa (an Rumeli âmed)

Kazaskeran:

Abd-ül-gani zâde Efendi (Rumeli) Mehmed Şeyhî Efendi (Anadolu)

Bu teşrifat hülâsasında padişahın 2 Muharrem pazartesi günü Davutpaşa Bahçesinde bulunduğu kayd edilip arza girilmediği beyan ediliyor. Bu divan içtimaında bulunan âzâların ve vezir valilerden İstanbulda bulunup da divana gelenlerin isimleri da yazılıyor.

M (yevm) ül-ehad يوم الاحد

Fî 12 Şehr-i zâ (Zilkade) sene 1036

Yevm-i mezburda saadetlû pâdişâh, Üsküdar Bahçesi'nden arza gelmişlerdir ve arzolup destbus edenlerdir:

Edirne kadılığı sadaka buyurulan Mevlânâ Musa dâîleridir.

[1] *Nimetî efendi kanunnâmesi*, s. *60*,

Şâm-ı şerif kadılığı sadaka buyurulan Mevlânâ Mustafa daîleridir.

Hazret-i Eyüb kadılığı sadaka buyurulan Mevlânâ Ömer daîleridir.

Burada zilkade ayının yevm-ül-ehad = يوم الاحد denilen onikinci pazar günü divan-ı hümâyun mûtad üzere toplanmıştır. Pazar günleri arz günü olduğundan pâdişah Üsküdar Bahçesinde bulunurken divan erkânını kabul etmek üzere Yeni saraya gelmiştir. Kanunen muayyen vazife sahipleri bir hizmete yeniden veya terfian tayin edildikleri zaman teşekkür için anların huzura kabul edilmeleri usulden olmasına mebni Edirne, Şam ve Eyub kadılıklarına tayin edilen üç kişi de bu arz gününde pâdişah tarafından kabul edilmişlerdir.

***

M (Yevm)üs-selâsin يوم الثلاثين

Fî 12 şehr-i R [rebiulâhar] sene 1037.

Yevm-i mezbûrda galebe divanı olup Erdel elçisi destbûs eylemiştir.

Terceman Zülfikar kullarıdır.
Elçi ile gidecek Yusuf kullarıdır.
Erdel elçisi Nikokarsi (?) kullarıdır.
Sabıka kapı kethüdası kullarıdır.
Hâlâ kapı kethüdası kullarıdır.

1038 h. 1627 m. senesi rebiulâhırının on ikinci salı günü kapıkulu ocaklarına ulûfe verilip Erdel kırallığı elçisi divan-ı hümâyuna gelmiş ve sonra arz günü olan salı günü huzura kabul edilmiştir. Bu kabul resminde mûtad üzere vezir-i âzam ve vezirlerden başka divan tercemanı ve elçi ile beraber gönderilen memur ve Erdel elçisi ve Erdel kırallığının eski ve yeni kapı kethüdaları da huzura kabul olunmuşlardır. Elçi kabulleri mûtad üzere hep yeniçerilere ve diğer kapıkulu ocaklarına maaş verilen salı gününe tesadüf etmektedir [1].

[1] *Başbakanlık arşivi, Kâmil tasnifi teşrifat defterleri.*

M(Yevm)üs-selâsîn يوم الثلاثين
Fî selh-i şehr-i ca [Cemaziyelevvel] sene 1060

Yevm-i mezburda vüzeray-ı izam arza girip Melek Ahmed Paşa hazretleri dördüncü vezir olup sadrında karar edip destbûs-ı Hazret-i pâdişah-ı âlempenah hazretleri ile müşerref olmuşlardır. Fî tarih-il-mezbur.

Telhis

Hâlâ vezirlik sadaka buyurulan Melek Ahmed Paşa kullarıdır.

Hâlâ kapıcıbaşılık sadaka buyurulan İbrahim Ağa kullarıdır.

Hâlâ kapıcıbaşılık sadaka buyurulan Suci Ağa kullarıdır.

Sabıka kapıcılar kethüdası iken kapıcıbaşılık sadaka buyurulan Salih Ağa kullarıdır.

Hâlâ kapıcıbaşılık sadaka buyurulan Hasan Ağa kullarıdır.

Hâlâ top arabacıbaşılık sadaka buyrulan Şakir Ağa larıdır.

Vech-i meşruh üzere mezbûrûn destbûs-ı hazret-i pâdişah-ı alempenah ile müşerref olmuşlardır.

Yevm-ül-isneyn يوم الاثنين
Fî 9 şehr-i n [Ramazan] sene 1061.

Yevm-i mezkûrda cümle ehl-i dükkân cemm-i gafirle gelip, senede cümlemize onbeş kerre teklif-i şakka ile bize zulum ederler deyu şeyh-ül-islâma varıp müftü efendi hazretlerini önlerine düşürüp azametlû pâdişah-ı âlempenah hazretlerine götürüp elbette bizim ahvalimizi saadetlû pâdişahımıza ilâm eyle bize "bire kâfirler sizi küreğe veririm„ deyu cümlemize hitap eyledi[1]. Saadetlû pâdişah-ı rûy-ı zemin hazretleri Melek Ahmed Paşa hazretle-

[1] Esnaf kendilerine yapılan salgın ve gayr-i kanunî muameleden dolayı Paşa kapısına gidip, vezir-i âzam Melek Ahmed Paşaya şikâyet etmişler; o da bunları kovmuştu. Bunun üzerine esnaf, şeyh-ül-islâma gidip anı önlerine düşürüp pâdişaha götürüp derdlerini anlatmışlar. Bu hadise Dördüncü Mehmed'in on yaşında bulunduğu zamana tesadüf eder.

rini huzurlarına davet edip mühr-i şerîfi alıp dördüncü vezir olan Siyavüş Paşa hazretlerine verip vezir-i âzam eyledi.

***

Teşrifatçıların defterlerindeki hil'atler bîrun hazinesinde hazinedarbaşı olanlar tarafından verilir ve sonra tezkire ile hisabı kapatılırdı [1].

Teşrifatçıların teşrifat merasimine iyi vakıf olmaları ve bir yanlışlığa mahal kalmadan bunu tatbik eylemeleri lâzımdı. 1156 h. 1743 m. senesinde teşrifatcı Mehmed Akif Bey, sarayda pâdişaha yapılan bir bayram tebrikinde sadr-ı âzam Seyid Hasan Paşa'nın yanında bulunup teşrifata bizzat nezaret edemediğinden dolayı diğer ocaklardan evvel tebrik yapması lâzım gelen yeniçeri erkânına Cebeci ocağı takdim edilmiş ve anın arkasından topçu ve daha sonra toparabacı ocağı erkânı gelip yeniçeri ocağı en sona kalmış olduğundan ocaklı arasında bir sızıltı çıkmasından korkan I. Mahmud, teşrifatçının katliyle üzerinden asker geçmesini emretmişti. Bunu haber alan reis-ül-küttab Ragıb Mehmed Efendi (meşhur Koca Ragıb Paşa) işten sadr-ı âzamı haberdar etmiş ve o da yeniçeri ağasiyle görüşüp anlaşarak ocak ricalinin Akif Beğin afviyle tatyip olunacaklarını ocaklı lisanından padişaha arz eyliyerek zavallı Akif Beği Bozcaada'ya sürgün edilmek suretiyle ölümden kurtarmıştı [2].

[1] *İbnülemin Tevcihat dosyaları, numara 1385, sene 1115 h.* (1129 h. 1716 m. senesinde mirî [hazine] için mübayea olunacak hilatlar hakkında defterdarın sadr-ı âzama takdim ettiği telhis sureti bu hilat işi hakkında bir fikir vereceğinden bazı kısımları aşağıya yazıldı:

Arz-ı bendeleri budur ki,

Mirî içün mübayea olunup ilbas olunan hilatlerin kumaşları alçak olduğundan gayrî müstamel ve dar olup . . . bundan akdem hazinederbaşı kulları istintak olundukta, kadimden ilbas olına gelen hil'atler hassa kârhanede hazinedarbaşı marifetiyle işlettirilip bütün bir toptan kârhâne kesimi bir kaftan kat olunup ruzname-i hümâyunda mukayyet oldığı üzre *hassülhas* kırk dokuz kuruşa ve *kuşaklık* otuz altı kuruş ve *âlâ* yirmi altı kuruşa ve *hass-ı sade* onsekiz kuruş bahaların dikmek üzere kumaşları islâh olmak şartiyle mirî kârhanede işletilip ve kesimi âdet üzre katolunup ve damgalatıp bundan böyle kârhâne işi olmayan hil'ât mübayaa olunmamak üzere . . . . (*İbnülemin Tevcihat dosyaları, numara 1252*).

[2] *Suphi tarihi, varak 236.*

Teşrifatçılık sonradan Bab-ı âlî'ye devredilen vazifelerden olmakla eski mûtena mevkiini burada da muhafaza etmiştir. Bundan dolayı teşrifatçı üzeri menekşe ipek kumaşla dikili üst kürkü giyerdi; halbuki bu kürkü sadr-ı âzamın maiyyeti olan âmedci ve kethüda beyin maiyyeti giyemezlerdi.

***

Divan-ı hümâyunda ve daha açık tabirle divan-ı hümâyun kalemlerinden yazılacak nâme, hüküm veya ferman, kaime veya tahrirat, telhis vesaire için muhtelif cins kâğıtlar kullanılırdı. Bu kâğıtlardan bazılarının isimleri şunlardır:

İstanbul kâğıdı, telhis kâğıdı, fıstıkî kâğıt, battal kâğıdı, âbâdî kâğıt, habeşî kâğıt [1]. Bunlardan âbâdî kâğıda hükümler yazılırdı; bu kâğıtlar zaman zaman ihtiyaç halinde deste deste beylik, kese ve rüûs kalemlerine verilirdi [2].

Vak'anüvislik:

On sekizinci asırdan îtibaren divan-ı hümâyun dairesinde *vak'anüvislik* ismiyle bir memuriyyet vardı; bu, devletce zabt ve tahriri kendisine verilen vesikaları kayıt ederdi; bütün vesâikin vak'anüvise verilmesi icabetmezdi. Bundan dolayı vak'anüvis tarihleri dördüncü, beşinci derecedeki malûmatı havi olup bunların içinde tevcihata taalluk eden şeyler mühim bir yekûn teşkil ederdi. Tevcihat yani memuriyete tayin evrakı tahvil ve rüûs kalemlerinden ve neşriyyata müteallik olanlar da teşrifat kaleminden vak'anüvislere verilmek usuldendi. Fakat bir müddet terk edilen bu usul 1210 h. 1795 m. de tekrar meydana konmuş ve bâdema mektûbî, beylikci ve âmedî efendiler tarafından zabtedilecek hususatın derhal vak'anüvise verilmesi ve tevcihat ile teşrifatın da eskisi gibi yazdırılması emrolunmuştu[3].

Bundan anlaşıldığına göre Osmanlı vak'anüvisleri bütün vesaiki görmeyip gizli olanları ağızdan ve tayin ve teşrifat merasimi gibi pek ehemmiyetsiz şeyleri de tahvil, rüûs ve teşrifat kalemlerinden aldıklarından dolayı bu tarihlerde ehemmi-

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar (Dahiliyye kısmı), numara 15907, 15910, 15911, 16008, 16047 ve İbnül Emin (Dahiliyye kısmı) numara 185.*

[2] *Mühimme defteri, numara 93, sene 1069.*

[3] *Halil Nurî Bey tarihi, s. 114.*

yetli şeylere tesadüf edilmemektedir; Halil Nuri Bey, Vasıf'ın basılmamış kısmı ve Cevdet Paşa ile Lütfi tarihleri vesikalardan istifade veya nakil itibariyle diğer vak'anüvislerden daha zengin malzemeye maliktirler.

***

Osmanlılarda vak'anüvisiik ismiyle resmî bir memuriyet yukarıda söylediğimiz gibi ancak onsekizinci asır başlarından başlar; ondan evvel bu isimde bir memuriyet olmayıp vak'anüvisliğe *şehnâmenüvislik* derlerdi ve bu resmî bir vazife olup Kanunî Sultan Süleyman'ın şehnâmecisi Fethullâh Arif Çelebi idi[1]. Şehnâmeciler onaltıncı asır sonlarında Lokman zamanına kadar eserlerini manzum olarak yazmışlardı.

Şehnâmenüvis denilen Lokman, Üçüncü Murad zamanına kadar olan şehnâmeyi nazmedip Üçüncü Mehmed'in zamanına ait vukuattan hiçbir şey yazmamasından dolayı pâdişahın canı sıkılmış ve bundan dolayı 1004 hicret senesi başında kendisini bu vazifeden azleylemişti[2]. Mâzul Şehnâmeci Lokman, Üçüncü Mehmed namına olan şehnâmeyi tamamlamak üzere ordudan İstanbul'a gönderilmiş ise de[3] tekrar şehnâmeci olamamıştı. Urmiyeli Seyyit Lokman Hüseyinî'nin *Hünernâme* isimli nefis eseri Topkapı Sarayı Kütüphânesindedir[4].

[1] *Kınalı zâde tezkiresi, (Ârif) maddesi.*

[2] «... Kadimden südde-i saâdet medarda *şahnâmegûyluk* mansıb ve mertebe olup fezâil ve maarif ve nazm-ı tab'ı ile araste nice zî kadr-üz-zîşan fuhul-i şuaradan şehnâmeciler yerine Molla Lokman dahi gelüp nice yıllar şehnâmeci olup *Hünernâme-i âl-i Osman* deyu bir kitab-ı nefis nazm ve nesir üzere musavver tezyin ve tertip eyleyip der-i saâdete (saraya) teslim eylemişti ve cülus-ı saltanat-ı cihanbânî Sultan Mehmed han vaki olalıdanberi nazım ve nesirden taze dastan ve kaside ve terci-i bendle takayyüd etmeyip kendüsin izz-i huzur-ı şehinşâhide yadettirmemiş ve belki sabıka eczâki pâdişah-ı zemin-ü-zaman hazretleri şehzâde iken seyretmişler, yine anı göstermekle bâis-i itab ve belki ikab ola yazıp şehnâmecilikten ref buyuruldu ve şehnâmecilik divan-ı âlişan kâtiplerinden nazım ve şiir ve inşada kâmil, daniş... Talikizâde Mehmed Çelebi Efendiye dergâh-ı âlî müteferrikalığı ile ve hazine-i âmireden tâyin buyurılan âdet-i kadime ve hil'at-ı fahire ile teşrif buyurulup...». *Selânikî, basılmamış nüsha, varak 287.*

[3] *Selânikî, basılmamış nüsha, varak 338.*

[4] Merhum üstadımız Ahmed Tevhit Bey, *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*'nda *Hünernâme*'den bahsetmişlerdir (*sene I, s. 103*).

Seyyit Lokman kendisinden evvel şehnâmenüvis olup on fasıl üzerine manzum ve mensur olarak Eflâtun tarafından yazılan ve tamam etmeden vefatına mebni noksan kalan şehnâmeyi ikmal eylemiş ve alt tarafını yazmıştı[1].

Seyyit Lokman'dan sonra müteferrikalık ile divan-ı hümâyun kâtiplerinden Talikî zâde Kâtip Mehmed Çelebi kısmen manzum ve kısmen mensur olarak Üçüncü Mehmed devrini yazmıştır.

Resmî olarak ilk vak'anüvis Halepli Mustafa Naima Efendi olup meşhur tarihini sadr-ı âzam Amca zâde Hüseyin Paşanın emriyle yazmış ve tarihine Ravzat-ül-hüseyin fî hülâsat-i ahbar-il-hâfikîn روضة الحسين فى خلاصة اخبار الخافقين adını vermiştir. Naima, tarihine 1000 hicret senesinden başlamış ve kendisinden evvel yazılmış olan hususî tarihlerden istifade eylemiş ve bazı hadiselere şahit olanların mütalealarını da eserine kaydeyliyerek bize çok mükemmel tasvir edilmiş bir tarih yadigâr bırakmıştır. Yavuz zamanına kadar yazılmış olan Tâc-üt-tevârih muhtelif hususî tarihlerden (Âşık Paşa zâde, Neşrî, Heşt Bihişt) istifade edilerek vücuda gelmiş ise de resmî bir tarih değildir. Gerek Tâc-üt-tevârih'ten evvelki (yukarıdaki Âşık Paşa zâde ve diğerleriyle Oruc Bey, Bihişti vesaire gibi) ve gerek sonraki (Âlî, Peçevî, Selânikî vesaire gibi) tarihler de vak'anüvisler tarafından yazılmış değildir.

[1] Dergâh-ı muallam müteferrikalarından şehnâmegûy Seyyid Lokman'a hüküm ki,

Mektup gönderip cennetmekân merhum Sultan Süleyman Han aleyhirrahmetü verrıdvan'ın sayd-ü-şikâr vesair etvar-ı ferhunde âsarına müteallik hünerlerini zaman-ı şeriflerinde şehnâmegûy olan müteveffa Eflatun on fasıl üzere nazım ve nesir ile yazıp itmama eriştirmedin, üç fasıl yazıldıktan sonra fevt olup na tamam kalmağın hâlâ tekmil olunmak ferman olunup mübaşeret olundukta müteveffay-ı mezburun yazdığı üç faslın ıslâh ve tebdile mühtaç haylı ebyat ve fıkaratı olmağın hali üzre ibka olunmak münasip görülmeyüp ve tezhib ve tezyinde dahi israf edip min bâd yazılan dahi ol veçhile olursa ziyade harç lâzım olup talik hatla sâde zerefşân kâğıtta yazılmak evla idügin bildirmişsin. İmdi zikrolunan üç faslın islaha mühtaç olan yerleri ıslâh olunup bakisin dahi ehli vukuftan tefehhus olunup sıhhati üzre tahrir ve tekmil kılınıp ve harcında ziyade israf olmayıp erüşince talik hatla yazılmak münasip olmağın buyurdum ki, vardıkta tehir etmeyib ehl-i vukuf olanlardan vaki hal-i haber aldıktan sonra zikrolunan hünernameyi sıhhat üzre talik hatla yazıp ve tezhib edip ziyade harç ettirmiyesin (*Mühimme 34, s. 191*).

Naima'dan sonra Rifat Efendi isminde bir zatın vak'anüvis olduğu elde edilen vekayinâme müsveddelerinden anlaşılıyor. Müverrih Raşid bunun müsveddelerinden istifade etmiş ve hattâ bazı yerlerini aynen tarihine geçirdiği halde Rifat Efendiden bahsetmemiştir. Şu halde Naima'dan sonra Rifat Efendi vak'anüvis olup anın bıraktığı yerden yazmışsa da eseri müsvedde halinde kalıyor. Rifat Efendi 1115 h. 1703 m. de bunları yeni vak'anüvis Raşid'e devreylemiştir[1]. Raşid. Küçük Çelebi zâde Âsım, Sami, Şakir, Refet, Hıfzı, Suphi [2] İzzî, Şefik, Rahmi, Hakim, Mehmed Saîd, Musâ zâde Ubeydullah, Behçetî, Süleyman Molla, Enverî, Edip, Halil Nuri, Vasıf, Pertev, Âmir, Mütercim Âsım, Şâni zâde Ataullah, Esat, Mehmed Recai efendilerle Cevdet Paşa, Lûtfi Efendi ve ismen Muallim Naci Efendi[3] ve en son olarak Abdurrahman Şeref Bey sırasiyle vak'anüvis olmuşlardır. Cevdet Paşa, Vasıf tarihinin matbu kısımda bıraktığı 1182 h. 1768 m. senesinden başlıyarak gerek Vasıf'ın basılmamış cildi ve gerek 1182 h. 1798 m. ile 1241 h. 1826 m. seneleri arasındaki vak'anüvislerin eserlerinden ve biraz da arşiv vesikalarından istifade eylemiştir.

Lütfi Efendinin çekilmesinden sonra vak'anüvisliğe uzun zaman kimse tayin edilmemişti. Abdurrahman Şeref Bey meşrutiyyetin ilânı ve Tarih-i Osmânî Encümeninin teşekkülünden

[1] *İstanbul kütüphaneleri tarih, coğrafya yazmaları kataloğları* (Maarif Vekâleti yayınlarından), Fasikül 2, s. 239.

[2] Suphi Efendi 1143 den 1155 senesine kadar Samî, Şakir, Refet ve Mustafa efendilerin cemettikleri müsveddeleri kendi zamanı vukuatiyle cem ve meze ederek oniki senelik vukuatı yazmıştır *(Müri-üt-tevarih, 1182 vukuatı arasında).*

[3] *Osmanlı tarih ve vak'anüvisleri.* 1310 h. 1892 m. tarihinde vefat eden Muallim Naci merhumun terceme-i halinde kendisinin İkinci Abdülhamid tarafından müceddeden ihdas edilen vak'anüvisliğe tayin edildiğini *Nevsâl-i Servet-i Fünun* yazmaktadır *(Birinci sene, s. 75, sene 1310). Nevsâl-i Servet-i Fünun'un* müceddeden teşkil edilen vak'anüvislikden bahsedişine göre Lütfi Efendinin vak'anüvislikten tekaüdü icra edilmesi üzerine Naci'nin tayinine kadar bu hizmet metrûk kalmış ve İkinci Abdülhamid *Tarihnüvis-i selâtin-i âl-i Osman* ismiyle 27 şaban 1308 ve 25 mart 1307 [1890 nisan] da bunu yeniden teşkil ederek *Galatasaray Sultanisi Edebiyat-ı Türkiye muallimi* Naci Efendiye vermiştir. Naci, Lütfi Efendi'nin bıraktığı yerden başlamıyarak manzum bir mukaddime ile Ertuğrul ve Osman Gazi'den başlayarak Yıldırım Bayezid'e kadar yazmıştır.

sonra resmen vak'anüvis olmuş ve Lütfi Efendinin bıraktığı yerden başlaması emrolunmuştu; fakat Abdurrahman Şeref Bey bunu yapamamış ve kendi zamanının bazı vak'alarını kaleme almış ve bir de Lütfi tarihinin basılmamış cildlerinden sekizinci cildini bastırabilmiştir.

Divan-ı hümâyun hocaları:

Gerek divan-ı hümâyun ve gerek Paşa kapısındaki kalemlerin şefleriyle bunlardan başka maliye, kapıkulu ocakları, kâtipleri tersane emini, şehremini, arpa, matbah ve darphane eminleri, teşrifatçı, tophâne, baruthâne ve saire gibi daire ve hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri *hâcegân-ı divaa-ı hümâyun* denilen rütbe sahiplerinden tayin edilirlerdi. İlk devirlerde bu unvan sırf divan-ı hümâyun daireleri şeflerine verilirken sonradan bir rütbe halinde bunun haricindeki hizmet sahiblerine de verilmiş ve daha sonra, yani onsekizinci asırdan itibaren devlet merkezi haricindeki bazı hizmet sahiplerine ve vezirlerin maiyyetlerindeki divan efendisi ve saire gibi eşhasa kadar teşmil edilmişti.

Onsekizinci asır ortalarında müverrih Vasıf'ın yazdığına göre hâcegân rütbesinde olan memurlar, sadr-ı âzam kethüdası ve çavuşbaşıdan sonra başlıca şunlardı:

Şıkk-ı evvel, şıkk-ı sanî, şıkk-ı salis defterdarları, nişancı, defter emini, reis-ül-küttab, büyük tezkireci, küçük tezkireci, ruznamçe-i evvel, beylikci, başmuhasebeci, mektubçu, şehremini, tersane, darphane, matbah ve arpa eminleri, teşrifatçı, Anadolu muhasebecisi, atlı mukabelecisi, yeniçeri kâtibi, sipah kâtibi, silahdar kâtibi, cizye muhasebecisi, maliye tarihcisi, maliye tezkirecisi, büyük, küçük ruznâmeciler, piyade mukabelecisi, divan çavuşları kâtibi, cebeciler kâtibi, küçük evkaf, kalyonlar kâtibi, ulûfeciler kâtibi, garibler kâtibi, Tophâne nazırı, İstanbul ve Selânik baruthâneleri nazırları, sergi nazırı, başmuhasebe kesedarı[1].

Sonraları divan-ı hümâyun işlerinin Bab-ı âlîye intikal ve bütün devlet işlerinin oradan görülmesi üzerine bu hâcegândan kethüdayi sadr-ı âlî denilen sadr-ı âzam kethüdası, reis-ül-küt-

[1] *Vasıf tarihi, c 1, s. 33.*

tab, çavuşbaşı, büyük ve küçük tezkirecilerle beylikci, mektupçı, teşrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlara *Hademe-i Bab-ı âsafî* veya *Hademe-i Bab-ı âlî* deniliyordu [1].

Ondokuzuncu asır başlarında maliyeden bir hayli mukataa memurları ile enderun ve bîrun kâğıt eminleri ve asakir-i mansûre nazırı ve sairenin de hâcegândan oldukları görülüyor [2].

Senelik tevcihata tabi olan bu hacegân memuriyetleri onsekizinci asırda dört sınıf üzerine idi. Birinci sınıf hâcegân, üç defterdar ile nişancı, reis-ül-küttab, ve defter emini olup bu vazifeye yeniden tayin edilir veya senelik tevcihatta vazifelerinde ibka edilecek olurlarsa Arzodası'nda pâdişahın huzuruna girip teşekkürlerini arzederlerdi; bu altı kişinin mansıbına *menâsıb-ı sitte* denilirdi.

İkinci sınıf hâcegân, maliyeden büyük ruznâmeci ile baş muhasebeci ve Anadolu muhasebecisidir; bunlar da tayin ve ibkalarında pâdişah tarafından kabul olunurlardı. Üçüncü sınıf hâcegân, tersane emini (Bahriye nazırı) ile sarayın bîrun ağalarından olan şehremini, darphane emini, arpa emini ve masraf-ı şehriyârî kâtibi idiler.

Dördüncü sınıf hâcegân ise otuz sekiz kişidir; bunların yirmi ikisi maliye dairesinin kalem âmirleri olup bunlardan başka dört piyade ve dört suvari mukabelecileri, kalyonlar kâtibi, tersane anbarları emini, tersane anbarları nazırı, tersane reisi, Tophâne nazırı, hazinenin tahsilât ve tediyat müfettişi olan sergi nazırı, enderun kâğıt emini [3], bîrun kâğıt emini [4].

İşte bilfiil hâcegân memuriyetleri bunlar olup bazı kere adetleri artmış veyahut bir kısım hâcegânlıklar lağv ve bazıları ilâve edilmiştir; meselâ Kapıkulu ocaklarının ilgalarından sonra

[1] *Defter-i yevmiye-i Oda-i Teşrifat (677 Mükerrer Kâmil tasnifi) s. 4, sene 1235* ve *Dahiliye vesikaları (Cevdet tasnifi), numara 7849, sene 1241 h. 1825 m.* ve diğer vesika, *Başbakanlık Arşivi, dolab 1, sandık 28, hatt-ı hümâyun numarası 53.*

[2] *Dahiliye vesikaları (Cevdet tasnifi) 7849.*

[3] Kalemlerin kırtasiyelerini temin eden memur.

[4] Zeamet ve timar eshabının timar ve zeamet tevcihinde verdikleri rüsumu alan memur.

yeniden Asakir-i mansûre nezâreti, Asakir-i mansûre kitabeti, Muallem asakir-i bostaniyan-ı hassa nezâretleri ihdas edilip bunlar hâcegânlık addedilmişlerdir.

Hâcegânın tayinleri her sene şevvalin ilk yarısı içinde yapılır, vazifeden afvedilenlere derecelerine göre maişetlerine yardım olmak üzere atıyyeler verilirdi[1]. Çünkü o tarihlerde henüz daimî maaş ve mâzuliyet maaşı yoktu; nöbetle hersene tayin yapılır ve îcabederse bazıları memuriyetlerinde ibka olunurlardı.

Hâcegân memuriyetlerinin ibkası veya yeniden tayini şöyle olurdu: Vezir-i âzam tevcihat listesini tertip edip pâdişaha arzederek muvafakat hatt-ı hümâyununu alır, eğer bir büyük memurun azlini istiyorsa listenin üzerine üç isim koyar; en sonra yazdığı isim intihap ve tercih ettiği kimsenin adıdır; Padişah bunu bilir, iki evvelki isimleri çizip listenin üzerine *mucibince amel oluna* veya *müsaade-i hümâyunum olmuştur* yahut bu mealde bir yazı yazıp listeyi iade ederdi.

Memuriyete tayin edilen zat evvelâ sadaret kethüdasını görür ve sonra sadr-ı âzamın huzuruna girerdi. Sadr-ı âzam kabul salonunda makamında oturup yanında reis-ül-küttab, teşrifatçı vesair Bâb-ı âlî erkânı bulunarak ayakta dururlardı. Sadr-ı âzamın solunda ve sedirin üzerinde paketle memuriyet beratları olup daha ileride de hil'at veya kaftanlarla beraber *kaftancıbaşı* dururdu.

Memuriyete tayin olunan kimse teşrifatçının elindeki defter mucibince çağırılarak salona sadr-ı âzamın yanına girer; hangi memuriyetin kendisine verilmiş olduğunu daha evvel reis-ül-küttab'tan öğrenmiş olduğundan bu memuriyete müteallik hil'atı kaftancıdan giyer ve sonra gelerek sadr-ı âzamın eteğini öpüp ondan da memuriyetinin beratını alırdı[2].

Aşağıda sadr-ı âzamların yıllık tevcihatları kısmında da görüleceği üzere şevval tevcihatı bir aralık şaban ayına bırakılmış ve daha sonra 1254 h. 1838 m. senesinde memuriyetlere maaş tâyin olunduğundan dolayı münavebe suretiyle tevcihat yapılmasına lüzum kalmamıştı[3].

[1] *Vasıf tarihi c. 1, s. 56, sene 1170*; bu hususa dair sadr-ı âzam kısmındaki yıllık tevcîhata bakın.

[2] *D'ohsson c. 7, s. 197, 198.*

[3] *Lütfi tarihi c, 5, s. 114.*

Bir harp vukuunda sadr-ı âzam serdar-ı ekremlikle İstanbul'dan sefere hareket ettiği zaman kendisine mensup hâcegân ile beraber diğer bütün hâcegân anınla beraber dairelerine ait olan mühim evrak ve defterlerle birlikte giderlerdi; bunların yerlerine İstanbul'da birer vekil ile münasip miktar kâtip bırakılırdı[1]. Bu kalan daire müdürü kendi dairesinin rikâb memuru idi; meselâ defterdar veya reis-ül-küttab yahut başmuhasebeci, âmedci sefere gittikleri vakit devlet merkezinde, bunların yerine vekil olarak tâyin edilen müdürlere rikâb defterdarı, rikâb reisi, rikâb baş muhasebecisi, rikâb âmedcisi denilirdi. Asılları seferden dönünce bunların vazifeleri nihayet bulurdu.

Divan-ı Hümâyun tercümanları:

Divan-ı hümâyunda müzakere esnasında Türkçe bilmiyen bir yabancının davasını anlatmak için bir tercümanın bulunması kanundu; bundan başka divan tercemanı ecnebi devlet sefirlerinin sadr-ı âzamla ve pâdişahla görüşmelerine vasıta olup nâmeleri de terceme eylerlerdi. Tercümanlar divanda muayyen yerlerinde ayakta dururlar[2] ve hizmete intizar ederlerdi.

Bilhassa Onsekizinci asırdan îtibaren reis-ül-küttab ile ecnebî sefirler arasındaki tebligata ve görüşmelere vasıta olan tercümanların ehemmiyetleri artmıştı. Bir sefirle reis efendi görüşürken sefirin tercümanı reise türkçe olarak sefirin mütaleasını söylese bile reis efendi sefire anın vasıtasiyle hitap etmeyip divan-ı hümâyun tercümanı vasıtasiyle cevap verirdi; çünkü divan tercümanı reis-ül-küttabın Avrupa sefirleriyle vukubulacak resmî tebligatının bir vasıtası olduğundan reis, mükâlemesine onu iştirak ettirmek mecburiyetinde idi.

Tercümanların hemen pepsi onaltıncı ve onyedinci asırlarda müslüman olup kendilerinin maaş olarak timarları vardı[3].

[1] *Dahiliye vesikaları (Cevdet tasnifi) numara 17103.*

[2] *Teodor Kantakazen* (Fermanlara tuğra çeken kâtip [Nişancı] faslı).

[3] *Mühimme defteri 1, s. 150 ve 154.* Terceman Keyvan'ın timarı sebebiyle Rumeli Beğlerbeğisine yazılan hüküm ve yine *mühimme 2 s. 179, sene 964. Daramon seyahatnâmesi*'nde tercümanların ecnebi sefirlerden aldıkları para ve hediyelerden başka senevî beşyüz dukalık tahsisatları ve o kadarda timarları olduğunu yazılmaktadır (Pâdişahın sarayının tarifi

Sonradan yani onsekizinci asırdan itibaren ondokuzuncu asrın ilk yarılarına kadar divan tercümanlığı tamamen Fenerli Rumların elinde kalmıştı; bu tercümanların bazıları devlet esrarına vakıf olarak ecnebî devletlere casusluk ederlerdi. Bunlardan elde edilenlerin haklarından gelinir ise de birçokları duyulmazdı. Hükümet eskiden olduğu gibi bu asırlarda islâmiyetle de telif kabul etmiyen kaba bir taassubun tesiri altında kalarak müslüman tercüman yetiştirmesini aklından bile geçirmezdi. Hattâ bu Fenerli Rumlar'ın içinden işe yarayacak diye seçilen tercümanlar Eflâk ve Buğdan voyvadalıklarına tayin edilmek suretiyle de kendilerine geniş bir itimad gösterilmekte idi. Rum tercümanların içinde İstanbul fethindenberi tercümanlık yapmış olan İskerlet zâde ailesinden Aleksandr onbeş seneden fazla divanda bulunup kendisine teveccüh gösrilmesine rağmen 1153 h. 1740 m. senesinde Avusturya ve Rusya ile yapılan muahede esnasında devlet esrarını karşı tarafa söyliyerek casusluk ettiği gibi Avusturya ve Rusya murahhasları tarafından söylenen şeyleri gizlemek ve Avusturya ile Belgrad'da aktedilen müsalehanâmenin bazı yerlerini ve mükâlemelerini tebdil ve tagyir etmek gibi mel'aneti, hudutların tesbiti esnasında anlaşıldığından idam edilmişti [1]. Bundan başka tersane tercümanlarından olup yirmi seneye yakın burada tercümanlık eden Kostantin de ecnebi devletlere casusluk etmişti [2]. Bu Fenerli Rum tercümanlarının arasında devlete sadıkâne hizmet eden ve bazı nimetşinas olanlara da tesadüf edilmektedir. Meselâ 1699 senesinde Karlofça muâhedesinin akdinde divan tercümanı bulunan ve devlete sadakatiyle şöhret

kısmı); ayrıca bk. *Kâmil tasnifi teşrifat defteri hususî numara 4.* 1037 senesinde de Erdel elçisinin kabulü esnasındaki tercümanın adı Zülfikar idi. Hammer de bunu te'yiden *Osmanlı devletinin idarî ve siyasî teşkilâtı* isimli eserinde Bâb-ı âlî kısmında bu husus hakkında şöyle diyor: «ilk devirlerde Bâb-ı âlî ve Avrupa devletleri arasındaki siyasî mükâlematta divan-ı hümâyun tercümanları, ekserisi hıristiyanlığı terk ile din-i islâmı kabul etmiş olan Türklerden mürekkebti; fakat hemen hemen iki asırdan beri münhasıran rumlardan ibarettir..» İstanbul Üniversitesi Hukuk fakültesi mecmuasında Dr. Halid İlteber tarafından terceme edilmiş kısım *c, 7. s. 476.* İstanbul'da mahallesi olan Tercüman Yunüs, Kanunî zamanında meşhurdur.

[1] *Suphi tarihi, varak 186 b ve 197.*

[2] *Suphi tarihi, varak 34, sene 1144.*

bulan İskerlet zâde Mavrokordato Panayot Efendi ile ayni aileden olup divan tercümanlığı ve Eflâk ve Boğdan voyvodalıklalarında bulunan Kör Kostantin bunlardandır.

Divan-ı hümâyun tercümanlığı Fenerli Rumlardan, İskerlet zâde, Yanaki zâde, Drako zâde, Kalmaki zâde, İpsilanti zâde, Mihal zâde, Sarıbey zâde gibi kibar Rum ailelerinden olanlara verilmekte idi ; fakat onsekizinci yüzyıl ortalarına yakın zamana kadar tercümanlık hemen İskerlet zâde'lerde olup daha sonraları bunlarla uzaktan ve yakından karabetleri olan diğer ailelere de verilmişti [1].

Bunların gerek tercümanlıkta ve gerek voyvadalıklarda bir birini takibeden hiyanetleri son Rum tercümanı olan İstavraki'den evvel hain olduğu bilinmekle beraber Halet Efendi'nin israriyle tercüman tayin edilen Kostaki'nin nihayet casusluğunun tebeyyün etmesi üzerine îdamından sonra Rum tercümanlarından emniyet tamamen münselib olmağla beraber elde yetiştirilmiş bir tercüman bulunmadığından zarurî olarak yine Fenerli Rumlardan İstavraki divan tercümanı tayin edilmişti; fakat mahrem kâğıtlar kendisine tercüme ettirilmeyip Bâb-ı âlîde aslen Rum olup müslüman olan Bulgar oğlu Yahya Naci Efendiye tercüme ettiriliyordu. Yahya Efendi, Bab-ı âlîde ecnebî lisanı öğrenmeğe hevesli gençlerden bir kısmına Fransızca göstermeğe de memur edilmiş ve bu suretle Bab-ı âlîde bir tercüme odası açılmıştı (1236 h. 1821 m.). Bu sırada İstavrakinin yerine bir müslüman tercüman aranmış ve tabib ve müverrih Şani zâde Ataullah Efendi'nin lisana âşina olmasına mebni tercümanlığa getirilmesi de düşünülmüş ise de mevâliden olmasına mebni münasip görülmemiş ve mecburen 1237 h. 1821 m. tarihinde Bulgar oğlu Yahya Naci Efendi divan-ı hümâyun tercümanı olmuştur [2]. Bu sırada tersane tercümanı bulunan mühtedi İshak Efendi, Yahya Naci Efendiden sonra divan tercümanlığına tayin edilmiştir. Bundan sonra Bâb-ı âlî tercüme

[1] Onsekizinci asırda Boğdan'a Voyvoda tayini *(İstanbul Üniversitesi Tarih semineri dergisi, sayı 1, s. 32)*

[2] *Defter-i Yevmiye-i Oda-i Teşrifat* (Kâmil tasnifi defterler, numara 677 mükerrer s. 54, sene 1051) ve *Şânizâde*, c. 4, s. 33 ve *Cevdet tarihi* c. 11, s. 166. Yahya Naci efendi meşhur Ahmed Vefik Paşanın büyük pederidir.

odasında Türklerden tercüman yetiştirmek üzere 1833 de divan-ı hümâyun hocası Tecelli Mehmed Efendi tarafından Bâb-ı âlî'de Fransızca ders gösterilmeğe başlanmış ve bir mektep halini alan buraya giren ve girecek gençleri teşvik için kendilerine atıyyeler verilmişti[1]. Buraya ilk devam eden Nedim, Âlî ve Safvet efendilerdir. Bunlardan Nedim Efendi sefaret müsteşarı iken vefat etmeş olup diğerleri ise sadr-ı âzam Âlî ve Safvet paşalardır[2].

Hıristiyan olan divan-ı hümâyun tercümanlarının, hizmetleri mukabelesinde muafiyetlerine dair ellerine berat verilir ve bunda kendilerinin vazife ve imtiyazları zikredilirdi; bundan başka kendilerine muayyen bir tahsisat verildiği gibi sefirlerden de hediye ve paraları vardı.

Divan tercümanlarına verilen beratların nasıl olduklarını anlayıp bir fikir hasıl edebilmek için 27 ramazan 1177 tarihiyle (1764 nisan) Tercüman İskerlet zâde Yorgaki Logofet Bey'e verilen berat suretini aşağıya yazıyorum[3]:

> Nişan-ı hümâyun oldur ki,
>
> Saltanat-ı seniyyemde divan-ı hümâyun tercümanlığı hizmet-i celîlesine memur olanlar hâmil-i esrar ve sahibi intibah ve istibsar ve her veçhile mûtemedün aleyh ve sadakatkâr olmak lâzim-i halden olup binaenaleyh memuriyet-i mersûmede icray-ı levazım-ı sadakat ve îfa-i merasim-i istikamet ile mülûk-i nasâra taraflarından gelen müraselâtı tercemeye liyakat ve atabe-i şâhâneme cebin fersa olan elçilerin kelâm ve meramlarını tefhime istidat ve kudret nâsıye-i hallerinde nümâyan olanların yedlerine nişân-ı hümâyunum ihsaniyle akranlarına taali ve teveffuk derecesine îysal olunmaları şîme-i kerîme-i şehinşâhânemden olduğuna binâen ecdadı ebenanced feth-i hâkanîden (İstanbul fethinden) beru hidemat-ı devlet-i aliyyemde sadakat ile serfrâz ve mümtâz olduklarından mâada ceddi İskerlet-i sadakat iştihârın silsile-i zükûrundan

[1] *Başbakanlık arşivi Cevdet tasnifi vesikalar (Dahiliye kısmı) numara 17031 ve 1705.*

[2] *Lütfi tarihi c. 4. s. 99. sene 1249 h. 1833 m.*

[3] *Başbakanlık arşivi hariciye vesikaları (Cevdet tasnifi) numara 920,*

olup sıgar-ı sinninden berû tahsil-i fünun ve maarife bezl-i mechut ve teallum-i elsine-i mütenevviaya sarf-ı sermâye-i ömür ve vücut idegeldiğinden divan-ı hümâyun tercümanlığı hizmetine vücüh ile kesb-i istidad ve istihkak etmekle bundan akdem şurut-ı mufassala ile muafiyyeti hâvi maliye tarafından yedine muafnâme-i hümâyunum inayet ve ihsan olunup akranı beyninde haiz-i imtiyaz-üş-şân eden râfi-i tevkî-i refi-üş-şan-ı hâkanî ve nakil-i yerliğ-i (yarluğ) beliğ-i meserret unvan-ı cihanbânî kıdvet-ül-kübera-il-millet-il-mesihiyye İskerlet zâde Yorgaki Logofet hatemet avakibühû bilhayırdan kemal-i sıdk ve taharri ile istikamet üzere hidemât-ı hamide ve harekât-ı pesendide zuhurı meczum olduğundan nail-i nevâl-i inâyet ve iltifat-ı mülûkânem olmağa ahrâ ve elyak olmağla hakkında mekârim-ı seniyye-i hüsrevânem ve avatıf-ı celile-i şehinşâhânem zuhura gelip hil'at-ı fâhire-i hidivânem ilbasiyle kadr-ü-menzileti terfî ve divan-ı hümâyunum tercümanlığı mûmâileyhe tevcih ve ihsân-ı hümâyunum olmağın işbu nişan-ı inâyet unvan-ı şâhânemi verdim ve buyurdum ki mûmâileyh İskerlet zâde Yorgaki Logofet zîde rüşdühû divan-ı hümâyunum tercümanı ve mahrem-i esrâr ve mutemed-i kârdânı olup makam-ı hizmet-i memurün bihâsında kıyam eyliye ve olageldüği üzre cemî-i tekâlif-i şer'iyye ve örfiyyeden muaf olup evlâdı ve sekiz nefer dil oğlanları (esir hizmetkârları) ve on iki nefer hizmetkârları yedlerinde verilen evâmir-i şerifem mucebince cizye-i şer'iyye vesair cemî-i rüsum ve tekâlif ile bir kimesne tarafından vechen minelvücuh remide ve rencide olunmaya ve mûmâileyhin melbusat ve mefruşatına ve evlât ve etbaının elbiselerine ve bindiği beygir ve at ve bisâtına ve kayık ve koçı (araba) ve çadırına ruhsatnâme verilip bir veçhile müdahale olunmaya ve istihdam eylediği kul ve cariyelerine taarruz olunmayıp ispence talebiyle rencîde olunmaya ve mumaileyh hidemât-ı pâdişâhanemde oldığı ecilden akranı beyninde serfrâz ve mümtâz olması lâzıme-i halden ve şan-ı devlet-i aliyyemden olmağla sıyânet ve himâyet ile âsûde olup umur ve hususlarına müsâade zımnında işbu nişan-ı hümâyunumun mazmun-ı

münîfiyle amel ve hilâfına rıza ve cevaz gösterilmekten tehâşî ve mücanebet oluna ve işbu nişan-ı hümâyunumda mastûr olan elkab ve şurût mûmâileyhe mahsus olup ahlâfına sirayet ve tecavüz eylemeye. 17 N (Ramazan) Sene 1177.

Divan-ı hümâyun tercümanından başka bunun haricinde Tersanede ve Mora eyaletiyle Kıbrıs'taki eyalet divanlarında da tercümanlar vardı [1]. Mora tercümanlığı evvelce 1250 kuruş ile divan-ı hümâyun tercümanlığına bağlı olup buranın tercümanları divan tercümanları tarafından tayin olunurlardı; sonra bir aralık bu tarz değişerek tercümanın yerine *yazıcı* namiyle biri tayin edilmişti; 1221 rabiulevvel 13 den (1806 haziran) itibaren Mora tercümanlığı divan tercümanlığından ayrılarak müstakil tercümanlık olmuştur [2].

Hazine i Evrak (Arşiv):

Divan-ı hümâyun ve Bab-ı âlîdeki evrak ve vesikaların çoğu parça yani kağıt ve bir kısmı defter halinde olup cildli idi. Bu defterler muntazam surette tasnif edilmiş bir halde senelerine göre muntazam surette evrak mahzenlerinde saklanırlardı. Diğer bir kısım müteferrik isimler altında evrakın derece ve ehemmiyetine göre *kese* denilen atlas veya âdi kumaşlardan kırmızı mahfazalar ve torbalara konulurdu. Muameleleri bitmiş olanlar ise takımiyle hıfzolunurdu. Her dairede günün evrakı bir tomarı ve her ayın tomarları bir torbayı ve her yılın torbaları da bir sandığı teşkil etmiş ve icabında sandıkların adedi artmıştır. Her sandığın üzerinde o sandığın ihtiva ettiği vesikaları gösteren etiketler vardı.

Eskiden evrak mahzeni iki tane idi; bunlardan birisi Paşa kapısı'nda ve diğeri de Saray'da Eski divanhâne yeri kurbinde bulunuyordu. Ötedenberi bütün kanunlar, nizamlar ve mühim emirler iktizasına göre ait oldukları kalem defterlerine kayıt

[1] Donanma tercümanlığı *(İbnülemin Tevcihat kısmı numara 1115* sene 1051*)* ve Mora tercümanı (*Cevdet tasnifi vesikalar-dahiliye kısmı numara 15679)* ve Kıbrıs divan tercümanlığı *(İbnülemin tasnifi tevcihat kısmı numara 843, sene 1114)*

[2] *Mühimme defteri, numara 223.* (sondan ikinci yaprak).

olunurlar ve bu defterler doldukça bunları ihtivâ eden sandıklar yukarıda söylediğimiz gibi saraydaki evrak mahzenine gönderilir ve yeni kayıtlar da Paşakapısı veya Bab-ı âlîdeki mahzen de saklanırdı. Eski kağıtlara bakmak icabettiği zaman veya bazı kayıtların tashihi lâzımgeldikçe müsaadesi alınarak saray mahzenindeki eski kayıtlara bakılırdı [1].

Paşa kapısı hazine-i evrakı, orada kârgir olarak yapılmış olan mahzende durup her gün o evraktan lâzım olanlar kalem dairelerine getirilir ve işi bitsin, bitmesin akşamları tekrar mahzene konur ve sabah yine getirilirdi; hattâ bazan bu hususa riayet edilmemesi yüzünden Bâb-ı âlî yangınlarında odalarda bulunup mahzene konmıyan bir haylı evrakın yandığı görülmüştü [2].

Pâdişahların hatt-ı hümâyunları görüldükten sonra reisül-küttaba teslim edilir ve o da her ay bunları birer torbaya koyup mühürledikten sonra nezareti altında mahsus bir sandığa koyup hıfzederdi ve bu suretle Pâdişahların sadr-ı âzamlara ya resen veya telhis ve takrir üzerine derkenar suretiyle gönderdikleri hatt-ı hümâyunlar ayrı ayrı torbalarda saklanırdı; bu hatt-ı hümâyunları îcabında okumak üzere pâdişah isterse emaneten kendisine gönderilir ve sonra geri alınarak tekrar yerine konurdu. Bu tekayyüdata sebep, Pâdişahların iradelerinin kanun mahiyetinde olması ve îcabında bunlarla ihticac olunması idi. Bu hususa dair aşağıdaki telhisi aynen yazıyorum:

> Şevketlû kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinimetim efendim pâdişâhım.
>
> Selef-i çâkeri tarafına gönderilmiş olan hutût-ı hümâyunun huzur-ı şâhanelerine arzolunması emir ve irade buyurulmuş ve hutût-ı mülûkânenin mecmuı, Bâb-ı âlîde'de hıfzoluna geldiğine dair huzur-ı mekârım mevfûr-ı şehriyârilerine arzolunan takrir-i çâkeri balâsı dahi "taraf-ı hümâyunıma gönderilmesi emri hümâyunımdır„ deyu hatt-ı şerif-i şevketredif-i cihandârîleri tevşih buyurulmuş olduğuna binâen zikrolunan hutût-ı hümâyunun reis efendi kullarının mühriyle memhûren hıfzolunageldiği dünkü

[1] *Vak'anüvis Halil Nuri bey tarihi, s. 168.*
[2] *Edip efendi tarihi, s. 71, 72.*

gün rikâb-ı kamer tâb-ı tacidârilerine rûsây-ı âcizanemde şifahen ifade kılındıkta yine iade olunmak üzere, mütalea-i mülukâneleri için arzolunması emr-ü ferman-ı pâdişâhaneleri buyurulmuş olduğundan selefi çakerinin nasbı tarihinden azli gününe gelince ne miktar hutût-ı hümâyun var ise cümlesi reis efendi kullarının hıfzeylediği sandıktan ihrac ettirilip tobralariyle memhuren mâruz-ı huzur-ı cihanbanileri kılınmağın nazar-ı mülûkâneleri teallûk eyledikten sonra kaide-i kadime üzre yine Bâb-ı âlî civarında kâin mahzende hıfz için yine taraf-ı çakeraneme iadesi hususunda emr-ü ferman şevketlû, kerâmetlû, mehabetlû, kudretlû velinimetim pâdişâhım hazretlerinindir.

Pâdişah Dördüncü Mustafa hatt-ı hümâyunları gördükten sonra sadr-ı âzamın bu telhisi üzerine "*gine Bâb-ı âlî civarında kâin mahzende hıfz için tarafına irsal olundu*„ hatt-ı hümâyununu yazıp torbayı iade etmiştir [1].

***

Eski teşkilâtta, bütün şube ve daireleriyle Bâb-ı âlı'ye ait vesaik Başbakanlığa bağlı olan arşivde keselerde, kartonlarda ve sandıklarda bulunmakta ve tasnif olunmaktadır. Eski devirlerde evrak evvelâ torba ve keselerde ve sonra da sandıklarda saklanırdı. Evrak keselerini Maliye hazinedarbaşısı yaptırıp hazırlar ve lüzumunda sadr-ı âzamın buyurultusiyle icabeden yerlere verirdi. Sefere gidilirken çok miktarda kese götürülürdü. Keselerin muhtelif nevileri vardı; mektup kesesi, kupon kesesi, ferman kesesi, han kesesi, rüûs kesesi, kaime yani tahrirat kesesi, büyük telhis kesesi, küçük telhis kesesi, hatt-ı hümâyun kesesi, atlas büyük torba. Telhis kesesinin sarıldığı destimal bu gibi evrak için kullanılırdı; keseler, bez, atlas ve kumaştan olurdu. Arşivdeki keselerin hemen hepsi kırmızı atlas keselerdir. Torbalar da hem bez ve hem atlastan olurdu [2].

[1] *Dulap 1 sandık 9 Hatt-ı hümâyun numarası 285* ve *dolap 1 sandık 10 hat 147.*

[2] *Dahiliye vesikaları* (Cevdet tasnifi) *numara 16078*; *Hariciye vesikaları* (*Cevdet tasnifi*) *2036* ve bir buyruldu (fotoğrafisi vardır).

Divan-ı Hümâyunun başlıca defterleri:

Divan-ı hümâyunda muhtelif işler hakkında bir hayli defter tutulmakta idi. Bunların içinde en mühimleri mühimme, ahkâm, tahvil, rüûs, nâme, ahidnâme gibi defterler olup bunlardan başka işine göre bir çok defter daha vardı. 1059 h. tarihinden itibaren şikâyetler mühimmeden ayrılıp müstakil olmuştur. Bu defterlerden bazıları hakkında kısaca izahat vermek faideden hâli değildir.

Divan-ı hümâyun'un muntazaman aktedildiği zamanlarda her divan toplantısında müzakere edilen siyasî, içtimaî, malî, örfî, idarî kararların kaydını havi defterlere *mühimme defterleri* denilirdi; divanda zabıt tutmak usulü olmayıp müzakere edilen işin neticesi yani karar sureti divan kâtipleri tarafından kaleme alınırdı. Bu karar suretini sonra reis-ül-küttab gözden geçirip tashih eder ve daha sonra icabeden mahalle yazılır ve en son olarak yazılan hüküm veya fermanın tuğrasını nişancı çekerdi.

Mühimme defterlerinin hangi tarihten tutulduklarını bilmiyoruz; elimizdeki en eski mühimmeler onaltıncı yüzyılın ilk yarısına ait olup daha eskileri henüz görülmemiştir. Osmanlıların onbeşinci yüzyılın ilk yarısında arazi tahrir defterleri tuttuklarına göre divan müzakeresine ait defterlerin de her halde Fatih devrinden itibaren tutulmuş oldukları kuvvetli ihtimal dahilindedir. Divan-ı hümâyun işlerinin Paşa kapısına naklinde de divan-ı hümâyun kalemleri ve bu miyanda mühimme defterleri oraya nakledilmişiir.

Onaltıncı yüzyılın son yarısında 15 muharrem 981 (18 mayıs 1593) tarihinde divanda müzakere edilen şeylerden şikâyet ruznâmesini aşağıya yazarak o günkü divan müzakeresinin şikâyet kısmı hakkında bir fikir vermek istiyorum. Müzakere esnasında her zaman bir ruznâme (gündem) varsa da bu her zaman deftere kaydedilmediğinden mühimme defterlerinin hemen hepsinde, aynen aşağıya yazdığımız şikâyet ruznâmesi yoktur. Bu ruznâmeye göre o gün divanda şikâyete dair şu işler görüşülmüş [1]:

1. Kıbrıs'ta tezkiresini zâyi edenin rük'asıdır.
2. Yüzbaşı olanın rük'asıdır.

[1] *Mühimme defteri*, numara 21, s. 3.

3. Babam tımarı bana verilmişken âhara dahi verildi diyenin rük'asıdır.

4. Otuz yıldanberi mülkiyyet üzere mutasarrıf olduğum evimi vakfa çıkardı deyu mütevelliden şikâyet edenin rük'asıdır; içinde fetvây-ı şerif, bile sarılıdır.

5. Küffardan baha ile (fidye-i necat ile) çıkanın rük'asıdır.

6. Şuhut kadısından şikâyet edenin rük'asıdır, bahçelerimi ve yerlerimi sipahiye hükmetti deyû.

7. Tımarı sancağa ilhak olundu diyenin rük'asıdır.

8. Bali nam yeniçeriden şikâyet edenin rük'ası. Hatt-ı şerîf vardır.

9. Mülâzimet rica eden danişmend rük'asıdır.

10. Ayşe nam hatun rük'asıdır, yeniçeriden şikâyet eder, hatt-ı şerîf vardır. Hüccetleri bile-divanda çavuş başına verildi.

11. Ayşe nam hatunun rük'asıdır, Kite kazasında bir yeniçeri zulum eyledi deyu şikâyet eder.

12. Şaban nam kimesneyi tımarım aldı deyu şikâyet eder, hatt-ı şerîf vardır.

İşte divan günü resmî yani siyasî, malî, idarî muamelât haricinde davâya müteallik yukarıki maddeler müzakere edilmiştir.

Diğer mühimmelerde böyle ruznâme yoksa da muamelâtın siyakından daimî surette sadr-ı âzamın önüne böyle bir dava cetvelinin konduğu anlaşılıyor; zaten başka türlü olmasına da imkân yoktu. Mühimmelerde siyasî ve idarî işlerden başka bilhassa onaltıncı asırla onyedinci asrın ilk yarısı içinde muhtelif kırallara yazılan nâme müsveddeleri de görülmektedir.

Onaltıncı asırda 973 h. 1565 m. şevvalinde akdedilen divanda görüşülen ve hüküm yazılan işler şunlardı. Evvelâ defterin başında şöyle:

يوم الاحد

M [yevm] ül-ahad, Fî 7 şevval sene 973 Kostantaniyye

Şeklinde divan içtimaı günü kaydedildikten sonra:

1. Mora sancağı beğine. Balyabadra kalesinin tamiri hakkında

2. Karinâbad kadısına, orduya dört mud buğday göndermesi için.

3. İzmit'te evinde mecruhan vefat eden bir yeniçerinin ahvali hakkında.

4. Hasırcı esnafının, hasırların eni ve boyunu noksan yapmaları sebebiyle müşterilerin şikâyetine mebni İstanbul kadısına, işin tahkiki ve hasır eb'adının tayini ile sicille kaydı hakkında.

5. Silistre'deki Tatarların Bosna beği yanına gidip hizmet etmeleri hakkında Silistre sancağı beğine.

6. Temeşvar tarafına gidecek olan vezir Pertev Paşa'nın Tuna'yı geçerken kendisine at gemileri tedarik ve hazır edilmesine dair Semendire sancağı beğine.

7. Sefere çıkacak olan orduy-ı hümâyuna koyun tedarik eden ve askerin geçmesi için köprünün eski olduğunu bildiren Sirem sancağı beğine koyunların beslenmesi ve köprünün iki araba geçecek surette tamiri hakkında.

8. Draç kazasının bir kalesinde Mehmed isminde birinin hırsız ve ehl-i fesad olması sebebiyle küreğe konulmasına dair Elbasan sancağı beğine.

9. Sakız adasının fethi ile muhafazasına Kırşehir sancağı beği Gazanfer'in konup burasının sancak tarikiyle Gazanfer'e verilmesine dair Cezair Beğlerbeğisinin (aynı zamanda kapdan-ı derya) gönderdiği arizaye karşı verilen.

10. Manisa sancağı beği şehzâde Murad'ın yanına kırk nefer sipahi yollanması hakkında Anadolu beğlerbeğisine.

11. Arafat mahalline getirilecek su yolunun binasına taşçı gönderilmesi hakkında Şam beğlerbeğisine hükümler yazılmıştır.

Bu kayıtlardan başka bittabi halkın istida veya şikâyet suretiyle vaki müracaatları ayrıca görülüp, onlar her vakit buraya geçmezdi.

On yedinci yüzyılın son yarısından itibaren mühimme defterleri müzakere gününü gösteren tarihle başlamayıp müzakerelerin herhangi bir ay birden ona ve ondan yirmiye ve yirmiden otuza kadar olmak üzere üç kısım gösterilmiştir. Meselâ 1125 senesindeki divan müzakerelerinde recep ayının ilk on günündeki toplantı ve müzakerelerinde yazılan hüküm müsveddesinin sonuna (fî evail-i b [Receb] sene 1125), ayın onuyla yirmisi arasındaki müsveddelerin sonuna (fî evasıt-ı b sene 1125) ve

yirmi ile ayın sonu arasındaki müzakerelere de (fî evahir-i b sene 1125) diye tarih atılmıştır ; bu tarz son senelere kadar böyle, devam etmiştir.

Mühimmeler bir kaç nevidi ; biri alelâde tutulan mühimme olup açık olarak divan müzakerelerini havi idi [1]. Diğer bir mühimme defterinin adı *mektum mühimme* defteri olup gizli olarak yazılan hüküm veya fermanları havidir. Bunlardan şimdi mevcut olanları onsekizinci yüzyıl sonlarından yani 1203 h. 1788 m. tarihinde başlar ve daha evvele ait böyle bir defter şimdilik görülmemiştir [2].

Muharebe zamanında lâzım olan bütün defterler sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem ile beraber sefere gönderildiğinden seferdeki müzakerelere ait tutulan mühimme defterlerine *ordu mühimmesi* denilirdi. Sadr-ı âzamın seferde bulunması münasebetiyle devlet merkezinde rikâb-ı hümâyun kaymakamının riyaseti altında toplanan divan veya meclisteki müzakereye dair tutulan deftere de *rikâb mühimmesi* ismi verilmiştir.

Ordu ve rikâp mühimmelerinden en mühimi birincisi idi ; sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem bütün işlerde pâdişâhın mutlak vekili olduğundan dolayı mühim işleri kendisi görürdü ; rikâb kaymakamının işleri tâlî derecedeki şeylere aitti ve çok zaman sadr-ı âzamın direktifiyle görülürdü. Hattâ bazan sadr-ı âzamın verdiği bir karara muhalif olarak pâdişah bir şey yapmak isterse sadr-ı âzamın muvafakatini alırdı ; ehemmiyetli tayinlerde mutlak surette cephede bulunan sadr-ı âzamın rızası alınır ve sonra tayin yapılırdı.

***

Divan-ı hümâyun defterleri arasında *ahkâm defterleri* denilen pek mühim defterler vardı. Bunlar bazan bir eyalete ve bazan muhtelif eyaletlere ait olarak tutulmuştu. Bunların

[1] Bu mühimmelerden Başbakanlık arşivi defterleri arasında 277 adedi kayıtlı olup birincisi 961 Ramazan ayı ibtidasında (1533 Ağustos) başlar ; son mühimme defterinin tarihi 1286 h. 1869 m. dir.

[2] *Mektum mühimmeler* 1203 ilâ 1276 tarihleri arasındaki gizli muhabereta dair olup hepsi on tanedir. Bunlardan başka Mısır'a ait olarak on beş kadar da *Mühimme-i Mısır ve mektûmı* ismi altında mektum Mısır mühimme defterleri de vardır. Bunun ibtidası 1119 receb'den (ekim ayı 1707) başlayıp 1280 (1864 ocak) senesi receb'ine kadar devam eder.

içlerinde muhtelif meseleler hakkında eyaletlere gönderilmiş hükümler vardı.

Ahkâm defterlerinden bugün elde bulunan en eski defter 927 h. 1521 m. tarihli olanıdır [1]. Ahkâm defterleri sonradan karışmış veya zayi olmuş ve ancak 1152 h. 1793 m. tarihinden itibaren 1295 h. 1878 m. senesine kadar muntazaman devam etmiştir. Sonra Bay Kâmil Kepeci'nin himmetiyle onaltıncı yüzyıl ve sonraki senelere ait defterlerden bulunabilenleri ayrı bir tasnif olarak tertip edilmiştir.

Ahkâm defterleri seferde sadr-ı âzamın ve devlet merkezinde sadaret kaymakamının riyasetindeki heyet de olmak üzere iki kısımdı. Bunların içinde *Kuyud-i ahkâm-ı mirî* denilen defterler de vardı. Ahkâm defterleri yukarıda da söylediğimiz gibi eyaletlere ait işler hakkında valilere, kadılara ve saireye hitaben yazılan hükümleri havi idi.

***

Divan defterlerinden iki mühim defter de *tahvil* ve *rüûs* defterleri idi.

Bunlardan tahvil defterleri, *atik divan defteri, atik kaza* (kadı tayinleri) *defteri, atik Haleb, Mısır, Sivas, Karaman defteriyle sânî* ve *sâlis Anadolu defterleri, atik sânî Anadolu defteri, orduy-ı hümâyun defteri, nişan-ı hümâyun, imâmet, hitabet defteri, kaza tahvil defteri, Anadolu ve Rumeli mustahfızları defteri, evvel, sânî, sâlis Rumeli defterleri, mahlûl Anadolu defteri, atik eşkinci suret defteri, sancak defteri, tahvil, nizam defteri, salyâne defteri, atik vüzera defteri, paşa defteri, atik paşa defteri, humbaracı, lağımcı defterleri, menşur defteri, şerh defteri* ve saire isimleri altında bir haylı defteri ihtiva etmektedir.

Tahvil muamelâtı sadr-ı âzamın buyrultusunu müteakip en son olarak yapılırdı; meselâ bir tımar verilmesi için alay beğinden gelen arz üzerine sadr-ı âzam, bu arzın üstüne:

Defterhânesi, tahvili, şurutı, hasılatı, yoklaması

diye yazarak veya yazdırtarak derkenar edilmesi için ibtida bunu defterhâneye gönderirdi. Defterhâne bu tımarın kimin

[1] Kâmil tasnifi defterlerden *Ahkâm defteri*, numara 61.

üzerinde bulunduğunu tetkik ile kaydını çıkarır ve senevî hasılatını gösterir, yoklama neticesinde bu timar sahibinin yerinde bulunup bulunmadığını ayrıca derkenar eder ve sonra bunu tahvil kalemine gönderir. Burası kendi defterlerindeki hülâsaya bakar, başkasına verilip verilmediğini araştırır; eğer tevcih edilmemiş ise tahvil kalemi de derkenar suretiyle arzederdi. Şayet defterhâne bir yanlışlık yapmış ise tahvil kalemi kendi kayıtlariyle anın hatasını tashih ve keyfiyyeti reis-ül-küttab vasıtasiyle sadr-ı âzama arzederdi; çünkü buradan sonra artık o timar tevcih edilecekse rüûs kaleminden beratı verilmek icabederdi.

Eğer bir mülâzıma ibtidadan yani ilk defa timar veriliyorsa en sonunda reis-ül-küttab bu tevcihin şurutuna uygun olduğunu yazarak sadr-ı âzama gönderir. Eğer timar mahlûlden tevcih olunuyorsa üzerine "*mucibince mahlûlünden tevcih olunmak buyruldu*„ diye yazar, eğer yeniden bir tevcih ise "*şurutı mucibince beratı verilmek buyruldu*„ diye havale eder; tevcih terk-i hizmetten ise "*mucibince terk-i hizmetten tevcih ve eski beratı kaleminde hıfzolunmak buyruldu*„ mütaleasiyle derkenar eder; şayet verilen timar kasr-ı yed'den yani birinin kendi rızasiyle timarını başkasına vermekten dolayı ise "*mucibince kasr-ı yed'den tevcih ve beratı kaleminde hıfzolunmak buyruldu*„ diye yazardı; daha başka türlü derkenarlar da olurdu. Tahvil kalemi defterlerine göre bu kalemdeki defterlerde geçen bazı muameleleri nümune olarak aşağıda gösteriyorum:

Bosna eyaletinin Kilis sancağında Osman veled-i Malkoçun çocuk bırakmadan vefatı sebebiyle üzerindeki timarının Mustafa'ya verilmesini 1179 h. 1765 m. tarihinde Bosna valisi Ali Paşa inha etmiş ve eline tezkire vermiş; bu tezkire muamele görürken tahvil kalemine de havale edilmiş, orası "*timar-ı mezbur derkenarda mastûr* (yani defterhane kaydında) *Osman veled-i Malkoç'un beratiyle üzerinde olup ahara tahvil verildiği kaydı bulunmamıştır, emr-ü ferman devletlu sultanım hazretlerinindir*„ diye derkenar etmiştir. Görülüyor ki tahvil kalemi, bir dirliğin birinden diğerine geçip geçmediğini gösteren ve defterhâneyi kontrol eden bir kalemdi. Her iki tarafın kaydı

bir çıkacak olursa muamelede yanlışlık ve hile yok demekti. Tahvil yeni kayıtta şöyle olurdu:

مستحفظلق ـــــــــــــــــــ قلعهٔ آنقره

حکم‌که دارنده اسماعیل کلوب آنقره صنجاغنده چوق ناحیه‌سنده طوملی پیکار نام قریه و غیریدن دوقوز یوز اوتوز آلتی آقچه کدیك تیمار ایله قلعهٔ مزبوره مستحفظلرندن باباسی اسماعیل فوتندن قلعهٔ مزبوره دزداری محمد اعلامیله سنه ۸۷ صفرینك اونونجی کونندن میرمیران طرفندن کندویه توجیه اولونوب برات ویریلك موجبنجه تحویل تذکره‌سی اواسط ج (Cemaziyelevvel) سنه ۱۰۸۸

***

Diğer bir tahvil kaydı

اورته بویلو الاکوزلو قره قاشلی دارنده بایزید کلوب قیرشهر صنجاغنده وناحیه‌سنده کوجی اغیل نام قریه و غیریده درت بیك آقچه تیماره متصرف اولان رمضان مأمور اولدیغی سفر همایونه کلمیوب تیماری محلول اولدیغین لواء مزبور آلایکیسی اعلامیله سنه تسعین والف رجب‌المرجبنك اوائلندن ازدوی همایون طرفندن توجیه و تحویل حکمی ویریلمکله موجبنجه حکم یازیلشدر.

***

Sani Anadolu: Kastamonu, Menteşe (Muğla) tahvil defterinden [1].

قسطمونی

تیمـــــــــــــــــــــــــــــــــار

۱٦۸ [2]

محمود ولد احمد

قره‌بورجك تابع اراج

٥۰۰

تیمار مزبور اورته بویلو الاکوزلو آچیق باشلو دارنده مذکور محمود ولد احمدك برات شریفله اوزرنده اولوب تیمارینه بر وجهله دخل اولونمق ایجاب ایتمز ایکن غرضه مبنی فوت اولدی دیو تیماری آخره توجیه اولونوب غدر و مذکور

[1] Numara 8, sene 1159 ilâ 1259 (*Başbakanlık arşivi, salon defterlerinden s. 228*).

[2] Bu 168 rakkamı, timarın Mahmud veled-i Ahmed'e tevcih edildiği 1168 hicret senesini göstermektedir.

محمودك فوتی غیر واقع اولدیغی لواء مذبورك زعما و ارباب تیمارلری شهادت ایتملریله تیمار مزبور آلانك رفتدن صاحب اول مذکور محمود ولد احمده ابقا اولونمق بابنده عنایت رجاسنه لواء مزبور آلای بکیسی محمد زید قدره عرض و دیوان همایونده محفوظ اولان قیود و احکامه مراجعت اولوندقده تیمار مزبور مذکور محمود ولد احمدك بلا ولد فوتندن باعرضحال عثمانه توجیه و تحویل حکمی ویریلدیکی مسطور و مقید بولونماغین فوتی غیر واقع اولمغله موجبنجه عثمانك رفتدن ابقا و توجیه اولونوب تحویل ویریلمشدر.

۱۷ جا ۱۱۷۱

***

Kasr-ı yed'den tahvil :

تیمار — قسطمونی

محمد ولد احمد ۱۶۸

کوسر تابع خوش آلای

۵۰۰

تیمار مزبوره صبی قیدیله متصرف اولان محمد ولد احمد یدنده اولان براتی ویروب تیمار مزبوردن حسن رضاسیله قصرید ایدوب اول وجهله محلول اولمغله قصریدندن اورته بویلو الاکوزلو آچیق قاشلی دارنده دیکر محمده توجیه اولنوب تحویل ویریلمشدر.

رأساً ۸ ر [Rebiulâhır] سنه ۱۷۲ [1]

***

Tahvil defterleri arasındaki mahlûl defterinden

زعامت — منتشا

بنام محمد ولد علی ۲۱۷ (سنه ۱۲۱۷)

بویوك یکیجه تابع موغله

۲۵۴۵۰

مذکورك فوتندن زعامتی صحیح صلبی اوغلی الاکوزلو تحیناً بر یاشنده دارنده علیه میرآلای مصطفی زید قدره یوقلاماجی معرفتیله عرض و ایکی نفر سنجاقلوسی محضر

[1] *Sani Anadolu (Kastamonu ve Menteşe tahvil defterlerinden) numara 8, s. 232 b.*

ایتملریله موجبنجه بهر سنه فرمان بویرولان ایکی نفر جبهلو بدلیهسیله صبیٔ مومیالیهه توجیه اولونوب تحویل ویریلمشدر. ١٤ م [Muharrem] سنه ٢٣٠ [1]

***

قره‌سی

تیمار

احمد بر وجه تقاعد — سنه ٧٦ (١١٧٦)

داده‌لر تابع ایورینده‌ی

٥٠٠

مذکورك بلا ولد فوتندن تیماری یدینه امر ویریلن ملازملردن اورته بویلو دارنده اسماعیله میرآلای [alaybeği] ابراهیم عرضیله توجیه اولونوب تحویل ویریلمشدر.

فی ٩ ن سنه ٢٠٦

***

Aşağıdaki iki nümûne de Tahvil kaleminin şerh defterinden alınmıştır [3].

صاروخان

تیمار

السید نعمان

قره‌جه قایا تابع مرمره

٧٩٠٠

دارنده مذکور السید نعمان بروجه آرپالق اغربیوز و قارلی‌ایلی سنجاقلرینه متصرف وزیر مکرم حسن پاشانك خدمتنده اولدیغنه بناءً تیمارینه ضرر کلمهمك ایچون با خط همایون ویریلن نظام مستحدثنك شروطی موجبنجه مرتب بش نفر دفترلوسندن اولمق اوزره قیدینه شرح ویریلمسی بابنده وزیر مشارالیهك قاپوکتخداسی وترسانه امینی سلیم سری استدعا ایتمکله موجبنجه قیدینه شرح ویریلك ایچون امر شریف یازیلمشدر.

فی ١٨ سنه ١٨٩

***

[1] *Tahvil dairesi Mahlûl defteri, numara 18 (sene 1173'den başlar). 18 s. 16.*

[2] *Mahlûl defteri (mahlûlden yapılan tevcihatın tahvil kaydı) No. 18 s. 16 ve 275.*

[3] *Tahvil kalemi Şerh defteri, numara 5, s. 4.*

تيمار

الحاج احمد كيهٔ رئيس الكتاب عن خواجكان ديوان همايون
حصار كوچك
تابع ديمتوقه

١٦٤٢٦

تيمار مزبوره متصرف و خواجكان ديوان همايون اولوب كوچوك اوقاف پايه‌سيله رئيس الكتاب كيه‌دارلغى خدمتنده مستخدم و ديوان همايون قلمنك باخط همايون شوكتمقرون ويريلن نظام مستحسنه شروطى موجبنجه كذيكسز مرتب قرق نفر ملازملرندن قيدى مشروح دارنده الحاج احمد زيد مجده‌يه پاشا سنجاغنده مناسقر ناحيه‌سنده اويلا اوه نام قريه‌دن ١١٧٩٩ آقچه دخى الحاقاً توجيه اولونوب شرحى قيد عتيقده قالمقله شرح مزبور قيد جديدينه نقل برله مجددا شرح ويريلك ايچون امر شريف يازيلمشدر . ٢ ن سنه ١٨٩ [1]

Divan-ı hümâyun defterleri de buranın ana defferlerinden olup gerek salon defterleri arasında ve gerek Bay Kâmil tasnifinde bunlardan pek çoğuna tesadüf edilmektedir. Rüûs, küçük memuriyet, vazife veya mültezimlere o işin tevcihini gösteren tayin ve tavzif vesikası idi ki küçük berat demektir. Salon tasnifindeki rüûs defterleri 216 ve Kâmil tasnifi rüûsları ise 72 tanedir. Kâmil tasnifi defterlerin en eskisi 953 h. 1546 m. tarihli olup [2] salon rüûsları ise 1027 h. 1617 m. den başlamakta ve 1196 h. 1781 m. den sonra muntazam surette tarih sırasını takib eylemekte ve 1286 h. 1869 tarihinde nihayet bulmaktadır.

Rüûs defterleri, rüûs-ı kaza (kadı rüûsları) mukataat rüûsu, rikâb rüûsu, vakıf rüûsu, müderrislik rüûsu, zeamet ve saire rüûsu gibi muhtelif kısımları havidir; bunlardan başka daha yukarıda da söylediğimiz gibi divan-ı hümâyun rüûs defteri, sadr-ı âzamların ikindi rüûs defterleri, serdar rüûs defteri ve saire gibi rüûs defterleri de vardı [3].

[1] *Tahvil Şerh defteri, numara 5, s. 1.*

[2] Bu 953 h. 1546 m. tarihli defter Kanunî Sultan Süleyman'ın, vezir-i âzam Rüstem Paşa ile birlikte Yanbolu'ya ava giderken yollarda verdiği rüûs kayıdlarını havi olup divan-ı hümâyun rüûs defterleri arasında sayılmak lâzımdır.

[3] 979 h. 1571 m. de İnebahtı seferi esnasında rüûs defteri 982 h.

Umumî rüûsları havi defter cebeci, sipah, silâhdar ve bölükât-ı erbaa, müteferrika, azab, bayrakdar, dizdarlık, kale topçuluğu, kal'a müstahfızlığı, mukataacılık, ibtidadan rüûs, zayiinden rüûs, zaviyedarlık, tevliyet, imamet, muhtesiblik, kethüdalık ve saire rüûslarını göstermektedir. Bu rüûs defterleri kayıdlarından bazı nümuneler [1]:

كاتبان ديوان همايون

شاكردلك

ارباب قلمدن احمد عرضحال صونوب اهل قلم و صاحب رقم اولدوغندن ماعدا كاتب زاده اولوب هروجهله محل ومستحق اولمغله ديوان همايون كاتبلرى شاكردلرى زمره‌سنه الحاق اولونمق بابنده عنايت رجا ايتمكين تيمارسز و علوفه‌سز ديوان همايون كاتبلرى شاكردلرى زمره‌سنه الحاق اولونمق. فى ١٦٦ (ربيع‌الاخر) ١٠

***

سپاهيان

عن جماعت

٢٠ يوسف سلاحدارلردن ٨٢ نجى بلوكده يكرمى اقچه علوفه‌سى اولان احمد عرضحال صونوب مذكور (يعنى يوسف) فوت اولوب ترتيبى محلول اولمغله ترقى ويريلمك بابده عنايت رجا ايتمكين محلول مذبوردن بش اقچه ترقى توجيه و اون بش اقچه‌سى خزينه مانده اولوب علم وخبرى كملك.

سنه ١١٦

***

نشانجى پاشاى جديد

مدرسه

صحن مدرسى حسين پاشا زاده مصطفى افندى‌يه التمشلى ايله

***

1574 m. de Halk-ul-vâd ve Tunus muharebelerinde tutulan rüûs defteri ve 988 h. 1580 m. de köprü başında yazılan rüûs defteri ve 989 h. 1581 m. de Erzurum'da tutulan ibtida rüûs defteri yani dirlik verilmesi için yazılan rüûs defteri ve 994 h. 1586 m. de İran seferi münasebetiyle Üsküdar'dan itibaren serdarın tuttuğu rüûs defteri hep rüûs buyruldularını havi olup bundaki kayıt mucibince berat veya rüûs verilirdi.

[1] *Başbakanlık Arşivi rüûs defteri, numara 1.*

در محاسبهٔ اول

شاکردلك

ارباب قلمدن محمد اهل قلم و صاحب رقم اولوب هرﻭجهله محل و مستحق اولمغله قلم مزبورده شاکردلك خدمتنده استخدام اولونمق اوزره دیوان تذکره‌سی ویریلمکله ویریلن دیوان تذکره‌سی موجبنجه قلم مزبورده شاکردلك خدمتنده استخدام اولونمق.

سنه ۱۱٦ را ه

***

درکاه عالی

قاپوجی باشیلغه

سابقا میراخور ثانی اولان افتخارالاماجد و الاکارم مصطفی آغا دام مجده امکدار اولوب عنایت رجا ایتمکین درکاه عالی قاپوجی باشیلغی توجیه اولونمق.

٦ جا سنه ۱۱٦

***

احتساب ادرنه

سرترازوجیلغه

درکاه عالی چاوشلرندن یومی اون آقچه‌یه متصرف اولان عبدالله یوسف ادرنه عرضحال صونوب متصرف اولدیغی علوفه‌سی خزینه مانده ایدیلوب سرترازوجیلق کندویه توجیه اولونوب برات ویریلمك بابنده عنایت رجا ایتمکین استانبول مقاطعه قلمندن حسین بن اسماعیل اوزرنده اولدیغی درکنار اولمغله اسامیسی مقابله‌سنده صداقت و استقامتله خدمت ایتمك شرطیله توجیه اولونمق. ۳ ر سنه ۱۱٦

***

Ruûs defterleri arasında bir de *Ruûs buyruldu defteri* vardı; bu defterde kime ne hizmet verilirse kısaca yazılırdı; divan-ı hümâyunda vezir-i âzamın buyruldusu, rüûs buyruldu defterine şöyle kaydedilirdi [1]:

"Rodos beyi mektup gönderip kale-i Narinc (نارنج) topçularından altı akçesi olan Mehmed bin Hüseyin nâ ehildir deyu yeri İlyas bin Hızır'a olmasını rica itmeğin buyruldı. Ft 19 Zilhicce sene 977

[1] ***Mühimme defteri*, numara 8, s. 3 ve 13.**

ناحيـــــــ

(Rumeli kaydı, derzaman-ı hazret-i Medhî Efendi tavvelallahü taalâ ömrehu ve devletehû) ve yine aynı tarihli diğer bir defterin başında:

(İkinci Anadolu kaydı, derzaman-ı Medhî Efendi tavvelallah) ve 1046 h. 1636 m. deki başka bir divan kayıt defterinin üzerinde:

(Kayd-ı divan der zaman-ı reis-ül-küttab kaymakamı İsmail Efendi ve zaman-ı kaymakam vezir Mustafa Paşa) ve aynı defterin orta yerlerinde:

(Derzaman-ı hazret-i Ebu Bekir Efendi reis-ül-küttab tale bekahu fî şehr-i şaban-ül-muazzam sene 1047) başlığı vardır [1].

Divan-ı hümâyunda reis-ül-küttab'ın emri altındaki divan kaleminde tutulan bu defterler sefer esnasında sadr-ı âzam ve serdar-ı ekremin riyasetindeki divanda reis-ül-küttab'ın ve devlet merkezinde de sadaret kaymakamının riyaseti altındaki divanda reisülküttap vekili veya rikâb reisinin nezaretleri altında tutulmakta idi.

***

Başbakanlık arşivindeki nâme defterleri on beş tane olup 1111 h. 1699 m den başlayıp 1314 h. 1896 m. senesine kadar devam etmektedir; daha evvelki tarihlere ait defterler yoktur. Onaltıncı yüzyıldaki nâmeler mühimme defterlerine yazılmış olduğundan bu nâme defterlerinin daha sonra ihdas edildikleri anlaşılıyor. Çünkü onsekizinci yüzyıldan itibaren hükümdarlara yazılan nâme müsveddelerini artık mühimmelerde görmemekteyiz.

Bundan maada *düvel-i ecnebiye defâtiri* ismi altında Osmanlılarla münasebatta bulunan devletlere ait mütenevvi defterlerden mürekkeb ahidnâme ahkâmını havi defterler vardır; bunlar 1315 h. 1897 m. tarihine kadar tescil edilmiştir.

Bunlardan başka bir haylı defter varsa da burada hepsi uzun uzadıya sayılmayarak başlıcalarının gösterilmesiyle iktifa edildi.

Tayin muameleleri:

Dolayısiyle bu bahisle alâkası olduğu için hükûmetçe herhangi bir tayin üzerine yapılan muameleyi de kısaca zikredelim.

[1] *Divân-ı hümâyun defterleri (Kâmil tasnifi) numara 140, 179.*

Re'sen istida ile vaki müracaatlar ya pâdişâha veya sadr-ı âzama yapılırdı. Pâdişâha hitaben yazılan istidalar saray halkının herhangi bir suretle tayin ve çırak olmalarına dairdi. Bu istidalara pâdişah hatt-ı hümâyunla muvafakat eder ve cevap verirdi. Eğer saraydan pâdişâha verilerek iradesi alınan bu istida bir saray memurunun hükümet hizmetlerinden birine tayinine ait ise keyfiyyet kapıcılar kethüdası vasıtasiyle sadr-ı âzamlara bildirilirdi. Doğrudan doğruya sadr-ı âzama yapılan müracaatlarda sadr-ı âzama vekâleten sadr-ı âzam kethüdası istidanın üst kenarının sağ köşesine *mahalli görüle* ibaresini yazarak kaydına bakılmak üzere baş muhasebeye veya mevkufata, defterhâneye, rüûs kalemine, hülasa aidiyyeti nereye ise oraya havale eder. İstida burada tetkik edilir, baş muhasebe, rüûs ve sair kayıtlara müracaatla tayini istenilen memuriyete bakılır ve kimin uhdesinde veya münhal ise yukarıki derkenarın altına ve kenara îcabeden kayıd çıkarılıp yazılırdı. Bundan sonra istida tekrar sadarete gönderilir ve bundan sonra muvafıksa sadr-ı âzam istidanın üstüne *mucebince tevcih olunmak buyruldu* ibaresini yazar ve bunu müteâkib muâmele yürütülürdü. Baş muhasebe mevkufat ve sairenin derkenarının altında baş muhasebecinin imzası bulunur, rüûs derkenarında imza bulunmazdı; yalnız bu sonraki, kaydın üstünde *sahihtir* diye o daire şefinin yazısı bulunurdu. Sadr-ı âzam yapılan muamelenin kendi muvafakatiyle olduğunu anlatmak için muvafakat derkenarının üst kenarına *sah* diye yazar ve bu suretle muamelenin doğru olduğunu bildirirdi. Bundan başka dairesinin inhasiyle yapılan tayinler de vardı. Resen sadr-ı âzama verilen istida üzere yapılan muameleye dair bir kaç misal zikredelim:

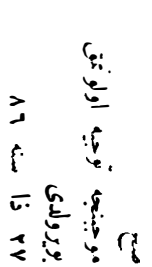

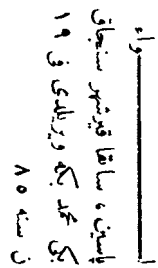

سعادتلو و مروتلو سلطانم حضرتلری صاغ اولسون
پاسین سنجاغی بو قوللرینه صدقه و احسان بیورلمق رجاسنه عرضحال اولوندی ؛
باقی فرمان سلطانم حضرتلرینکدر .
بنده
ابراهیم
میرلواء چنات سابقا

İbrahim isminde sabık Çınat sancağı beği, münhal olan Pasin sancağına tayinini istiyor. İstidası ibtida rüûs kalemine havale edilip orada bu vazifenin 1085 senesi zilhiccesinin ondokuzunda sabık Kırşehir beği Mehmed Beğe verildiği görülüp derkenar ediliyor ve sonradan her hangi bir sebeple münhal kalan burasının İbrahim Beğe verilmesine muvafakat olunuyor [1].

***

محل کورله
تحریرات
دفتردارلق مالیه بوسنه
سابقا بدون دفتردارلی اولان
موصلی افندی یه ویریلمشدر .
فی ۱۵ ش سنه ۱۰۸۶

موجبنجه مقرر اولمق
بیورلدی فی ۱۴ سنه ۸۷

سعادتلو و مروتلو سلطانم حضرتلری صاغ اولسون
بوسنه دفتردارلغی اوزرمده اولمغله مقرر بیورلمق رجا اولونور ، فرمان سلطانمکدر
بنده
موصلی

Bosna maliye defterdarı, bu hizmetin üzerinde bırakılmasını istida ediyor. Bu vazifenin üzerinde olduğu anlaşılarak mukarrer yani bu hizmette ibkası muvafık görülüyor [2]. İltizam, timar, alaybeğliği, kethüdalık vesaireye tayin muameleleri hep bu suretle cereyan ediyordu. Maliyede bulunamayan kayıtlar olursa nişan kaydı ile divan kaydına da müracaat edilirdi. Meselâ bir istidanın havale olunduğu başmuhasebede

[1] *Başbakanlık arşivi İbnülemin tasnifi Tevcihat kısmı Nr. 44.*
[2] *Başbakanlık arşivi İbnülemin tasnifi Tevcihat kısmı No. 65.*

kaydı bulunmadığı arzedilir ve bundan sonra istida divan (rüûs) evkaf, mevkufat ve icabeden dairelerden sorulur ve nerede bulunursa oranın derkenarı üzerine muamele yürütülür. Şayet hiç bir yerde bulunmazsa yeniden alâkalı daire kaydına geçirilip o suretle muamele yapılırdı. Eğer istida münderecatı dizdarlık ve saire gibi yeniçeri ocağiyle alâkadar ise (esamisi derkenar oluna) diye yeniçeri efendisi kalemine havale olunup orada yeniçeri kâtibinin imzasiyle esami kaydı aranır ve sonra muamelesine bakılırdı. Bazı istidalardaki muameleye göre başmuhasebe ve rüûs kayıtlarının ikisi de görülürdü.

Defterhâne :

Osmanlı devleti zamanında divan-ı hümâyunda, her divandan sonra pâdişâhın vezir-i âzamdaki mühriyle mühürlenen ve içtima günlerinde açılan üç hazineden [1] biri de *defterhâne* idi. Defterhâneye bu kadar ehemmiyet verilmesinin sebebi devletin esas bünyesi olan muhtelif kısımları havi toprak işlerini, reaya [halk] hukukunu muhafaza etmek ve tımarlı asker teşkilâtını ve toprak hizmet erbâbını sıkı tutmak içindi.

Bir mehazımız defterhâne muamelâtı hakkında şöyle demektedir :

"Memâlik-i mahruse-i şâhânenin fethi vakitlerinde ber mûcib-i kanun müceddeden tahrir olunduğuna binaen arazi-i devlet-i aliyyenin kayıtları, tımar ve zeamet, mukataat ve havas ve evkaf-ı selâtin ve evkaf-ı saire kayıtları düsturları defterhâne-i âmirede mukayyetdir„ [2].

Defterhâne, bazı kalem şubelerini havi olup bir daire halinde idi [3]. Burada işleri idare eden müdüre *defter emini* denilirdi. Defter emini, Fatih'in kanunnâmesinde defterdar namzedi olarak gösterilmekte idi; Nişancılar onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar divan-ı hümâyuna nazır iken defter emini de

[1] *Dış hazine* (maliye hazinesi): Maliye defterhânesi ve tapu kayıtlarını havi defterhâne. « Mühr-i şerifim vezir-i âzam'da dursun ; hazinem ve defterhânem mühürlenmek lâzımgelse ve açılmak lâzımgelse defterdarlarım emriyle huzurlarında açılıp kapansın » *Kanunnâme-i âl-i Osman s. 27.*

[2] Topkapı sarayı müzesi arşivi, numara 3208.

[3] *Başbakanlık arşivi «Tahvil ve nizam defteri», sayı 5, sene 1144 ilâ* 1316.

reis-ül-küttab gibi anın maiyyetinde idi. Daha sonraları nişancılar yalnız tuğra işleriyle meşgul ve defterhâne kayıtlarını bizzat tashih vazifesiyle kalıp reis-ül-küttab ile defter emini ana tekaddüm etmişlerdi [1]. Defterhâne kâtip, şagird ve memurlarının tayinleri, defter emininin arziyle olurdu [2].

Defterhâne, *icmal*, *mufassal* ve *ruznamçe* olarak üç kalemden (yâni daire) mürekkebti.

İcmal kalemi aşağıda izah edileceği veçhile vilâyetlerin hudut taksimatını toprağın mîrî, has, zeamet ve tımar olduğunu ve topyekûn hasılatını gösteren defterleri tutardı.

Mufassal kalemi, efradın tasarrufunda olan araziye ait hüccet ve vesaiki havi kayıtları tutup *öşr-i tediye* ve *vergi* olarak iki kısımdı.

Ruznamçe kalemi ise, askerî tımar eshabının ferağ ve intikal muamelelerine dair olan defterleri tutmakta idi [3]. İcabında ibtida bu ruznamçeye müracaat olunurdu.

Bu üç kalemdeki kâtiplerin miktarı zamanla değişmiş ve gittikçe artmıştır. Onsekizinci yüzyıl ortalarında onbeş kâtip ile onbeş şağird ve otuz mülâzım [4] ve onsekizinci yüzyıl sonlarında ise mevcudu yüz kâtipti [5]. Bunların zeamet ve tımarları olup mülâzımların dirlikleri yoktu [6].

***

Defterhanede arazi işlerine ait olarak müteaddit ve muhtelif tahrir defterleri vardı. Bütün toprak işleri, has, zeamet, tımar, mirî veya mukataat, vakıf, mülk kayıtları, hülâsa araziye taalluk eden bütün muameleler ve kayıtları havi defterler burada idi.

[1] Defter eminliği münavebe memuriyetlerinden olarak sona kadar devam etmiştir. Defter eminliği 1256 h. 1840 m. de lağvedilmiş ise de 1258 h. 1842 m. de tekrar ihdas edilmiş ve 1288 h. 1871 m. de ise müceddeden *Defter-i hâkanî nezareti* teşkil edilip nazırlığına da Kâni Paşa tayin kılınmıştır (تحبة الوقايع - *basılmamış nüsha*).

[2] *Tevcihat kayıtları*, İbnülemin tasnifi numara 187.

[3] *D'ohsson, C. 7, kitap 3, (senevî memuriyetler).*

[4] *Tahvil ve nizam defteri, numara 5, s. 11.*

[5] *D'ohsson, C. 7, kitap 3, (senevi memuriyetler).*

[6] *Mühimme, 1, s. 260, sene 962 ve Mühimme 13, s. 8, ve 11.*

Defterhânede en mühim defter arazi tahririne ait olan *mufassal* denilen defterlerdi; bu defter mıntaka tahrir memurları tarafından tutulmuştur; her yeni tahrirde daha evvelki tahrirde *hariç ez defter* yani kayıttan hariç kalanlar da ilâve edilmek suretiyle defterler tamamlanırdı.

Mufassal tahrir defterleri, her bir sancak ve kazadaki vergi ve rüsumu mahalle mahalle köy köy yazmaktadır. Yani kasaba ve köylerdeki vergi ile mükellef halk ve köylü ile vergiden muaf olanların isimleri ve köyün arazisi kimin dirliği veya mülkü veya mukataat ve vakfı olduğunu ve senevî hasılatının neler olup her bir neviden neler yetişip ne kadar resim alındığı, kasaba ve şehirlerdeki ihtisab, gümrük, bac, transit resimleri, hülâsa hiç bir şey hariç kalmamak üzere rüsum ve vergiler bu muaffel deftere yazılırdı. Eğer herhangi bir köy kısmen veya tamamen vergiden muaf ise bunun sebebi, vakıf ise nerenin ve mülk ise kimin vakfı ve mülkü olduğu gösterilirdi. Bundan başka her mıntaka veya vilâyete ait mâmulünbih kanunnâme o vilâyetin tahrir defterinin baştarafına konurdu. Bu tahrir defterlerinin hükümetçe tatbiki kabul edildiğine dair defterlerin baş tarafında hükümdarın tuğrası bulunurdu.

Bundan başka bir de bu mufassal defterin *defter-i icmal* veya *defter-i mücmel* denilen kısaltılmış nev'i vardı. Bu defterde, köylerdeki mükellef reaya ve mükellef kasaba ve şehir halkı isimleriyle kalem kalem gösterilmiyerek her eyalet veya sancağın yine köy ve kasaba üzerine verecekleri vergi miktariyle kimlere ne verildiği beyan edilmektedir.

Bundan sonra hergün tevcih edilen has, zeamet ve timarların berat kayıtlarına ait *ruznamçe* denilen defter vardı.

İşte bu üç esas defterden başka defterhânede mıntaka mıntaka tutulan has, zeamet, timar, yaya, müsellem, yörük, akıncı, evlâd-ı fatihan, zeametli müteferrika ve yine timar ve zeametli çavuş, kâtip defterleri ve timar yoklaması, voynuk, taycı, cebeli ve saire gibi her biri bir teşkilâta ait müteferrik defterler de vardı. Bugün tapu defterleri olarak Başbakanlık Arşiviyle Ankaradaki Tapu Umum Müdürlüğünde bulunan arazi defterlerinin en eskileri Arşivde bulunmakta ve bunlar Osmanlı devleti zamanındaki toprak teşkilâtının ne kadar sağlam esaslara istinad ettirildiğini göstermektedirler.

İki nüsha olarak tertip edilen tapu defterlerinin birer nüshası ait oldukları eyalet veya vilâyetlere gönderilir [1], eyaletlerde zeametlere bakan *defter kethüdası* ile timarlara bakan *timar defterdarı* bu defterler ile iş görürlerdi.

Yukarıda söylediğimiz gibi defterhânenin müdürü *defter emini* ise de onbeş ilâ onyedinci asırlarda nişancılar bunların ve bütün divan-ı hümâyunun âmiri olduklarından dolayı bu defterler üzerinde yapılacak tashihat ve tâdilat gerek bu asırlarda ve gerek daha sonraları nişancıların kalemleriyle yapılır ve kat'iyyen başka birinin kalemi karıştırılmazdı.

Gerek daha evvel ve gerek onyedinci asır sonuyla onsekizinci asırda divan-ı hümâyunun seyrek olarak toplandığı zamanlarda tapu defterlerinden birinde bir kayıt tashihi icabetse bu kaydın tashihi için nişancıya yazılacak fermanın tuğrasını bizzat sadr-ı âzam çekerdi [2]. Nişancı kendisine gelen fermanın bir köşesine *defteri gele* diye yazıp defter eminine gönderir, bunun üzerine defter emini tashih yapılmak üzre istenen defteri, defterhâne kesedarına vererek nişancıya yollar ve o da tashihi yaptıktan sonra defteri iade ile vesika olarak kendisine gönderilen sadr-ı âzamın tuğra çektiği fermanı yanında alıkoyardı [3]. Fakat bu defterlerden tali derecede olanlarından bazılarının icabında defterhâneden çıkarılıp bir kumandana gönderilmesi lâzım gelirse sadr-ı âzamın defter eminine yazılan bir buyruldusiyle bunlar defterhâneden çıkarılarak istenilen yere gönderilir ve kayıtlarının terkinini defter emini yapardı [4].

[1] *Mühimme 3, s. 71, sene 966 h.*

[2] " . . . Nişancıya hitaben yazılan tashih evâmirine tuğra çekmek sadr-ı âzam hazretlerine mahsustur . . . , *Nimetî efendi kanunnâmesi s.3.*

[3] *Nimetî efendi kanunnâmesi s. 20.* Bu tashihler hakkında nişancı kısmına da bakın.

[4] *Mühimme defteri, numara 111, s. 616, sene 1113*; bir mecmuada bu hususa dair defter eminine yazılmış olan buyruldu suretini aşağıya yazıyorum :

İzzetlu defter emini efendi,

Diyarbekir, Erzurum eyaletlerinde vaki zuamâ ve erbab-ı timarı Çıldır valisi vezir-i mükerrem izzetlû Hasan Paşa hazretleri maiyyetlerinde kışlaya memur olduklarına binaen eyâlet-i mezkûre zuamâ ve erbab-ı timarının cebe defterleri müşarünileyh canibine irsal olunmak içün

Nişancıların dereceleri sonradan aşağı düşünce kayıtlarda yapılacak tashihler son devirlere kadar yine anların kalemleriyle yapılmakla beraber timar ve zeamet işlerine divan-ı hümâyun reisi olan reis-ül-küttablar bakarlardı[1].

Defterhâneden kayıt tashihi icabettiği zaman bunun tashihi için nişancıya hitaben yazılıp tuğrası sadr-ı âzam tarafından çekilen bir ferman suretini nümune olarak aşağıya yazıyorum[2]:

Tevkîî vezir Mustafa Paşaya hüküm ki,

Dârendegân Musahib zâde Ömer ve Abdi zîde kadrühümâ rikâb-ı kâmyabıma arz-ı hal sunup Saruhan sancağında Adala nahiyesinde Mendehorye çiftliği demekle maruf çiftlik eben an ced mülkiyyet üzere tasarruflarında iken müteveffa dar-üs-saâde ağası Elhac Beşir ağa çiftlik-i mezburı iştira eyledim, mülk-i sarfımdır deyu sair altı adet çiftlikler ile maan elli sekiz tarihinde (1158) tevkîî kalemiyle tashih ve vakfına zam ve ilâve ettirip gadretmekle çiftlik-i mezbur ağay-ı merkumun vakfından tefkik ve kadimîsi ve mülkiyet üzere kendûlere tevcih ve inâyet ve ihsan buyurulması bâbında istiday-ı merhamet etmeleriyle derun-ı arz-ı halde mezkûr Mendehorye çiftliği mukaddema müteveffa Dar-üs-saade ağası Elhac Beşir Ağaya temlik ve ağay-ı mûmâileyhin evkafından olmak üzere eğerçi tashih olunup ancak çiftlik-i mezbur eshabının rikâb-ı hümâyuna refeyledikleri arz-ı halleri bâlâsına merhum ceddim Sultan Mehmed'in temlik ve ihsanına riayeten benim dahi Musahip zâdelere ol veçhile ihsan-ı hümâyunum olmuştur. Taraf-ı ahardan kimesne taarruz eylemiye deyu hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrunum şeref bahş-i sudur olmağla senki vezir-i müşarünileyhsin defterin getürüp sâdır olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrunum mûcebince çiftlik-i mezburı müte-

defterhâneden ihrac ve arzeyliyesin deyû buyruldı (Tarih Encümeninden, Türk Tarih Kurumuna nakledilen kitaplar arasındaki mecmua, numara 39, varak 20).

[1] *Aynı mecmua varak 18 b.*

[2] *Başbakanlık arşivi (Atik divan defteri) numara 1.*

veffay-ı müşarünileyhin evkafından tefkik ve eshab-ı arz-ı hale temliken tevcih olunmak için mahallini kaleminle tashih eyliyesin. fî 16 s (Safer) sene 1174.

Bazan pek zaruret hasıl olduğu zaman ki enderdir sadr-ı âzamın veyahut sadaret kaymakamının defterde yapılacak bir tashih dolayısiyle göndermesi icabeden tuğralı fermanın tuğrasını reis-ül-küttab çekerdi. Meselâ Birinci Abdülhamid zamanında Halil Hamid Paşanın sadaretten azlinden sonra bunun kendi vakfına tashih ettirdiği İzmir'deki Karaburun mukataasının vakıftan alınması emrolunmuş ve sadr-ı âzam kaymakamı Cezayirli Hasan Paşa okuyup yazma bilmediğinden bittabi kendisi tarafından nişancıya hitaben yazılan tashih fermanına tuğra çekememiş ve ferman tuğrasının reis-ül-küttab kalemiyle olması emredilmiştir [1].

Eğer defterhâne kaydında yapılacak muamele tashih olmayıp defterhânedeki bir beratın ref'i ve kayıt terkini gibi bir şey ise sadr-ı âzam bu defa da defter eminine hitâben buyruldı yazardı [2].

Defter emini Elhac Yusuf dâme mecdühû'ya

Biga sancağında Ezine nahiyesinde مرحلو *Merhalu nam karye ve gayrıdan altı bin akçe timara mutasarrıf Elhac Ali veled-i Süleyman bilâ veled fevt olup timar-ı mezbur mahlûlünden bâ arz-ı hal 1182 senesi saferinin yirmi yedinci gününde Ahmed veled-i Mustafa'ya tevcih ve berat olunup lâkin şerefyafte-i sudur olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrun mucebince timar-ı mezbur, mezkur Elhac Ali veled-i Süleyman'ın fevtinden ve merkum Ahmed veled-i Mustafa'nın ref'inden hassa kozbekci emekdarlarından kahveci yamağı Mehmed'e nanparesi mukabili tevcih ve merkum Ahmed veled-i Mustafa'nın kayıtları ref ve terkin olmak ferman buyurulmağın şerefyafte-i sudur olan ferman-ı âlişânâ imtisâlen tahvil kaydı ref ve terkin*

[1] *Başbakanlık arşivi; Emirî. tasnifi Birinci Abdülhamid dosyaları 25758 ve 25784.*

[2] *Başbakanlık arşivi (Atik divan defteri)*; bu defterde berat kaydı terkinine dair pek çok emir vardır.

olmağla mezkûr Ahmed veled-i Mustafa'nın defter-i hakanîde olan berat kaydını ref ve terkin eyliyesin.

Bu ve diğer birçok emirlerle defter eminleri berat kayıtlarını terkin ederlerdi. Buyrultuda ibtida bu kaydın tahvil kaleminden ve sonra da defterhâneden silindiği anlaşılmaktadır.

***

Pâdişah veya serdar-ı ekrem olan sadr-ı âzam sefere gittiği zaman îcabeden defterhâne kayıtları da beraber gider[1] ve ordugâhtaki defterhâne çadırında hıfzedilip lüzumu hâlinde müracaat olunarak tıpkı İstanbul'daki divanda olduğu gibi muamele yapılırdı. Onaltıncı yüzyıl sonlarına kadar, padişah sefere gitmedikçe defterhâne de gitmezdi; fakat 1002 h. 1593 m. senesinde vezir-i âzam Sinan Paşanın cepheden istimdadı üzerine yeniçeri ağası ve cebeci başı ile beraber defterhânenin de gönderilmesi kanun oldu[2][46] ve bu kanun Asakir-i mansûre teşkilâtına kadar devam etti. Düşman arazisine girildiği zaman bazı defterler geride emin bir kalede hıfzolunurdu[3]. Bunun için sefere nişancı ile defter emini de beraber gider ve İstanbulda yerlerine birer vekil kalırdı[4].

Arazi tahrir defterlerine ait malûmat, Osmanlı devletinin toprak işlerine dair izahat verilirken yazılacağından burada yalnız kısaca tahrir işlerinden bahsedeceğim.

Osmanlıların arazi tahrir defterleri ilk zamanlardan itibaren tutulmuş ise de[5] maalesef elimizde Çelebi Sultan Mehmed

[1] Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferine giderken ahmâl ve eskal ve defâtir-i hazine ve timar, Sivas kalesine gönderilip otağ-ı hümâyun ileri gitti (*Münşeat-ı Feridun-Ruznâme s. 339*) ve yine bu hususa dair *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 485.*

[2] *Fezleke-i Kâtip Çelebi, c. 1, s. 12 ve 28.*

[3] 1105 h. 1693 m. senesinde ve Bozoklu Mustafa Paşa sadaretinde ordu ile beraber götürülen defterhâne ve saire kalemlere ait defterler ordunun Totregan'a doğru hareketinde Rusçuk kalesine emanet bırakılmıştı (*Silâhdar tarihi c. 2, s. 712.*)

[4] *Dahiliye vesikaları No. 17103* (*Cevdet taksnifi*) 1182 seferine gidilirken rikâb-ı hümâyunda kalanların listesi.

[5] Fatih zamanında Sultan öyüğü (Eskişehirde Karacahisar)nün tahriri esnasında Orhan Bey bin Osman Bey, Birinci Murad Bey, Yıldırım Bayezid, Emir Süleyman, İsa Çelebi ve Mehmed Çelebi'nin tahrir münasebetiyle

zamanına ait olup Kadıköyünden İzmit'e ve Anadolu Fenerinden Kandıra'ya kadar olan vakıf yerleri gösterir bir defterden başka daha evvelki seneleri gösteren bir defter yoktur [1]. Bundan sonra eski olarak Umur ibn-i Karaca Paşa'nın tahrir ettiği 835 h. 1431 m. tarihli mücmel bir timar defteri ve 859 h. 1455 m. senesindeki Sofya sancağiyle aynı tarihte yazılmış Sırbistan tahrir defterleri ve 884 h. 1479 m. tarihli noksan bir timar defteri görülmektedir. Bunlardan sonra İkinci Bayezid devrinden itibaren elimizde daha fazla tahrir defterleri vardır.

Arazi tahrir defterlerinin arasında ismen en eski olarak Timurtaş Paşanın Anadolu beğlerbeğliği zamanında yapılan tahriri biliyoruz. Bu zat Birinci Murad Beğle Yıldırım Bayezid zamanında yaşamış olup Ankara muharebesinden evvel beğlerbeği bulunurken Ankara'da arazi tahriri yaptırmış olduğunu 929 Zilhicce (1523 Ekim) tarihli atik Ankara tahrir defterlerindeki bazı kayıtlardan anlamaktayız [2].

Kanun üzere vilâyet tahririnden murat, her tahrirde hariç ez defter olanları dahil-i defter etmekti [3]. Mücmel ve mufassal tahrir defterlerinin ikisi de makbul ve muteber oldukları halde defterhânece icmal defterine daha ziyade ehemmiyet verilirdi.

verdikleri nişan yani beratlardan bahsedildiğine göre arazi tahririnin daha evvelden yapılmış olduğu anlaşılıyor.

[1] Çelebi Mehmed devrine ait olan bu defteri Kurumumuzun Belleten ismindeki mecmuâsında neşredeceğiz.

[2] *Başbakanlık arşivi Atik Ankara defteri, numara 457* den bir kayıt: «Karye-i İlgazi tabi-i ın (yani Ankara) Kadı Çelebi veled-i Melek Ahmed Çelebi ve veled-i Kadı Çelebi el-mezbur. Amma mezburun iki çeyreğin Kadı Çelebi ve bir çeyreğin Cemal yerlermiş. Timurtaş paşa ilyazıcak (memleket tahrir edince) kula vermiş ; sonra kendü Hüdavendigâr zamanında Kadı Çelebi'ye vermiş, bundan sonra Kadı Çelebi oğlu Ahmed Çelebi, merhum Sultan Murad hana (ikinci) mülkdür deyu arzedip . . »

« Kutlu diken, tabi-i m. Emir Mahmud'un mülkü imiş, Timurtaş bey ilyazıcılık alıp kula vermiş, Timur'dan sonra yine Emir Mahmud'un mülküdür vermiş (ez defter-i akdem). » Buradaki defter-i akdem'den murad buraya ait tahrir defterinin en eskisi demektir.

[3] Bir mıntaka tahrir olunurken defter-i atikte yazılı olduğu halde yeni tahrirde kimseye tevcih edilmemiş olduğundan dolayı yeni deftere yazılmamış arazi ile evvelce orman ve kûhistan iken sonradan araziye kalbedilmiş olan yeni mezrealara ve nehir ve denizlerin teressübatından hasıl olan yeni araziye divan istılahında *hariç ez defter* denilmişti.

Defterhane ıstılahında *mahlûl-ı mufassal* denilen bir usul vardı ve iki kısımdı; biri defter-i mufassalda kayıtlı olup da icmal defterinde kaydı olmıyan köyler ve mezrealar tımar olup her kime berat ile verilmişse ana aitti; diğeri ise icmal defterinde noksan ve defter-i mufassalda fazla olarak kayıt olunandır; buna da sebep vilâyetleri yazan tahrir memurlarının hilekârlıklarıdır. Meselâ bir tımarın defter-i icmalde adedini tayin edip verilen tezkire mûcebince beratı alınmışken sonra mufassal deftere ziyade edip haksız yere zam yapılması gibi sû-i istimale yol açılmasıdır; bundan dolayı defterhânede mücmel defterin kaydına itibar edilerek mufassala kaydolunan fazlalık nazar-ı itibare alınmazdı [1].

Arazi tahriri için, doğruluğuna ve tahrir işini başarabileceğine ıtimad edilen ve kendilerine *muharrir-i memleket* denilen memurlar gönderilirdi; bu işe defterhâne kâtipleriyle divan-ı hümâyundan adamlar tayin edildiği gibi sancak beyleri, kadılar, müderrisler, timar defterdarları, hülâsa işin ehemmiyetine ve vaziyetine göre iffet ve doğruluğuna inanılan kimseler tayin olunurlardı [2].

Onbeşinci yüzyıl sonuyla onaltıncı asır başlarında ulemâdan Sarıgürz diye meşhur olan Nurettin Efendi ve meşhur İbn-i Kemal Ahmed Şemseddin Efendi gibi ahlakî selâbet sahibi kıymetli âlimleri tahrir işlerine memur edilmiş görmekteyiz [3].

Tayin olunan tahrir memurlarından biri *emin* ve diğeri *kâtip* olup kendileri hangi vilâyet veya sancağı tahrire memur edilirlerse defterhâneden verilen bir evvelki tahrire ait mücmel ve mufassal defterler ile birlikte vazifelerine giderlerdi. Eğer tahrir memuru akıncı veya müsellem, yörük ve saire gibi tahrir işlerine memur oldu ise bunlara da hazineden bu hususa ait en son tahrir defterleri verilip gönderilirlerdi; bunlar tahrir esnasında götürdükleri defterler ile tahrir işlerini kontrol eder-

[1] *Hususî kütüphanemizdeki hükümler ve emirler defteri s. 46.*

[2] *Mühimme defteri* 5, s. 16, 17 - 973 h. 1565 m. senesinde Diyarbekir tahriri Akşehir beyi Musa beye ve Çemişkezek tahriri defterhâne kâtiplerinden Sinan'a, Karesi ve Biga sancaklarının tahriri Mihaliç kadısına ve kâtipliği defterhâne kâtiplerinden Piyale'ye yerilmişti (*Mühimme 7, s. 135, 322* ve *Mühimme 46, s. 80*).

[3] *Musa bey tasnifi tapu defterleri.*

lerdi. Defterhâneden muharrirlere verilen defterler mühürlü torbalar içinde kendilerine verilir veya gönderilirdi [1].

Arazinin zaman zaman tahriri iyi düşünülmüş bir kanundu; her yeni tahrir bir takım yolsuzlukları meydana çıkardığı gibi *kûhî* yerlerden açılan arazinin işletilmesi itibariyle hükümet kazanırdı; bu suretle evvelce işlenilmeyen ve istifade edilemeyen yerler kabil-i istifade bir hale gelmek dolayısiyle istihsal miktarı artmış olur ve sipahisine fazla menfaat temin ederdi; çünkü timarlı sipahinin, toprağın işlenmesine mukabil oradan kendisinin istifadesi hükûmetce nazarı dikkate alınmıştı; fakat bu istifade yeni arazi tahririne kadar devam eder ve yeni tahrir de (خارج از تحریر) *hâric ez tahrir* olan bu fazlasını hükûmet alır başkasına dirlik verirdi.

Arazi tahriri bitip yeni tahrir defterine hükümdarın tuğrası konularak kat'iyyet kesbettikten sonra birer sureti keselere konup mühürlenerek ait olduğu vilâyetlere gönderilip bâdema bu yeni tahrir mucibince hareket edilmesi emrolunurdu; defterler mücmel ve mufassal olarak iki kısım olurdu; bazan bir sancağın mücmel ve mufassalı ayrı olur ve bazan da birkaç sancağın mücmel ve mufassalları bir arada toplanırdı; hükümdar (Hazine) haslarına ait mücmel ve mufassal defterlerdeki kayıtlardan maada müstakil surette hükümdar ve vezirlere ait has defterlerinin tertip edildikleri de görülmektedir [2]. Bu mücmel ve mufassal defterlerden başka zeamet, timar, akıncı, yaya, müsellem, yörük ve saire isimleri altında müteaddit tahrir defterleri de vardı.

Yeni tahrir defterlerinin birer nüshası beğlerbeğilere gönderildikten sonra, beğlerbeği o yeni tahrir üzerine dirlik tezkireleri verirdi [3].

Yeni tahrirden sonra zeamet ve timar sahiplerinin dirlikleri hep eski yerler olmaz, bazan kendilerine başka yerlerden de dirlik verilirdi ; buna da sebep geliri fazla olan dirliklerin

[1] *Mühimme defteri 3, s. 332.*

[2] *Mühimme defteri* 3, s. 71, sene 966 da Van, Bitlis, Âdilcevaz, Erciş, Bargiri, Erzurum'a tabi Hınıs sancaklarının tahririni müteakip Van beğlerbeğisine yazılan hüküm.

[3] *Mühimme defteri 3. s. 189 sene 767.*

padişah hası [Hazine Hası] olarak alınması idi [1].

Yeni tahrir hükûmetçe kabul edilip beğlerbeği veya valiye tevzi etmesi için emir verildiği zaman beğlerbeği yeni tahrir üzerinden berat almak üzere kendisine müracaat eden dirlik sahiplerinin ellerine yaftalarını yani istihkak sahibi olduğuna dair hüviyet kâğıdı verirdi. Her mıntaka sahiplerinden bu yaftaları alanlar *muharrir-i memleket*'ten de tezkirelerini alıp yerleri uzaksa içlerinden birini veyahut çeribaşı'larını İstanbul'a gönderip yeni tahrire göre kendilerine berat verilirdi [2]. Eğer tahrir gören yer hudud'ta veyahut hududa yakın bir mahalde ise sipahilerin İstanbul'a kadar tezkirelerini getirip berat almaları uzun süreceğinden ve bu hal ise muvafık olamıyacağından dolayı bunların da toplu gelmiyerek kifayet miktarı gönderilmeleri emrolunmuştu [3].

Yeni tahrirde epey yeni yerler, yani *hâric ez defter* mezrû arazi meydana çıkardı, bunun üzerine keyfiyyet divana bildirilir ve verilen emir üzerine yeni dirlikler tevzi olunurdu; meselâ Antalya kadısı olan Yahya Bey 976 h. 1568 m. senesinde Teke ve Hamid sancaklarında tahrir yapıp dirliklerini sipahi-

[1] Kanunnâme-i âl-i Osman'da şöyle deniliyor; ...Bana yarar has'sı defterdarlarım her kimde bulsalar gerek vüzeramda ve gerek gayride ellerinden alıp yerine benim haslarımdan bî hasıl olanları vireler..» (s. 28) Kanunnâmedeki benim haslarımdan maksad devlet hazinesine âid haslardır.

[2] *Mühimme defteri 3, s. 191 ve 327* ve *Mühimme defteri 46, s. 55, 108*, Semendire beğine ve Budin beğlerbeğisine giden hükümlerden. Keza Kerkükte de aynı muamele yapılarak Bağdad beğlerbeğisine emir verilmiştir. yafta tevziine dair olan bir hüküm sureti:

Bosna beğlerbeğisine hüküm ki:

Sancağının tahriri itmama erişip tevzii ferman olunmağın livâ-i mezbur zuamâ ve sipahilerinin yaftaları verilmesini emredip buyurdum ki... vardıkta livâ-i mezbur zuamâ ve sipahilerinin yaftalarını veresin ki ana göre muharrirden tezkirelerini alalar; amma mukayyet olasın ki her birinin timarlarında fevt olmuştur deyu hilaf-ı vâki noksan ve terakkileri bedeli beratlarına hisse katıp bilâ sebep timarlarını ziyade edenlere ellerinde olan beratlarına göre yaftalarını vermeyip tahrir ferman olunmazdan mukaddem asıl timarı ne miktar ise tamam malûm edinip ana göre sıhhati üzere yaftalarını verip sonradan bir tarik ile beratlarına havâî hisse ilhak edip timarların ziyade edenlere istihkaklarından ziyade yaftaverilmekten ziyade ihtiyat ve ihtiraz eyliyesin *(Mühimme defteri 46, s. 108, sene 989)*.

[3] *Mühimme defteri No. 2, s. 450, sene 967* Tahrir: memuru Murad Çelebi'ye yazılan hüküm.

lere verdikten sonra on yük akçelik *ifraz* zuhur etmiş idi. Merkezden verilen emir mucebince tahrir memuru bu fazlanın dört yük akçesini hükümdar haslarına, yani maliye hazinesine, altı yük akçesini ifrazdan [1] timar verilmesi emir olunanlara tevzi eylemiştir [2]. Keza yaya ve müsellem yerlerini tahrir eden Hamza Bey'e 986 muharrem, 1578 m. tarihiyle gönderilen bir hükümde yaya ve müsellem tayfalarının kanun üzere kendilerine tayin olunan birer çiftlik yerlerinden mâada arazi bulunduğu takdirde bu fazlayı çiftliğe ve yeri olmayıp ihtiyaç üzere olan yaya ve müsellem ocaklarına tevzi eylemesi emrolunmuştu [3]. Yine bu cümleden olarak yeni tahrir olunan Alacahisar ve Vilçitrin sancaklarındaki sancakbeği, zuamâ, erbab-ı timar, hisarerleri ve bâzdârân denilen avcı timarlarından istihkaktan fazla bulunması hasebiyle bu fazla, padişah haslarını ilhak edilmişti [4].

Muharrir-i memleket denilen tahrir memuru araziyi tahrir ederken dirlik (has, zeamet, timar) vakıf, mülk veya hazineye ait mukataa olduğuna dair alâkadarların ellerindeki berat, vakfiye, mülknâme ve mukataa ise mültezime verilen mukataa beratını iyice tetkik eder ve bunlardan biri vesikasını göstermezse yeni defterde o dirlik veya diğerlerini mevkuf tutup tevzie geçirmezdi [5]. Bir yerin tahriri esnasında tahrir işi

[1] Yirmi binden bir akça eksik olan timarın altı bini kılıç, yani timar sahibinin ekmeği itibar olunup mütebaki olanına kanun ıstılahında *ifraz* denilirdi.

[2] *Mühimme defteri 7. s. 928*; yine bu hususa dair bir emir sureti de şudur :

Mohac sancağını tahrir eden zaim Kasım Beğe hüküm ki mektup gönderip Vilçitrin sancağında ondokuz bin akçe timara mutasarrıf olup iki bin akçe terakkiye hüküm verilen dârende Çerkes Ali vilâyet tahririnin ibtidasından bu zamana gelince kitâbet hizmetin edip sınur müyesser olmadığın bildirip Mohac sancağının ifrazından verilmesini îlâm ettiğin ecilden evvel hüküm alıkonulup buyurdum ki livâ-i mezburun tevzii tamam olup baki kalmış ifraz var ise ki hassa-i hümâyuna yaramaya elinden giden ile terakki ine bedel ol miktar bir timar tedarik edip tevcih edip tezkiresini viresin (*Divan-ı hümâyun kalemi, numara 74, s. 164, Kâmil tasnifi).*

[3] *Mühimme defteri 64, s. 66.* [4] *Mühimme defteri 46, s. 82.*

[5] Arab defterdarına hüküm ki,
Südde-i saadetime kazaya defterin gönderip Vilâyet-i Dulkadir mü-

bitinciye kadar karışıklığı mucip olmamak için hiç bir dirlik sahibine terakki ve hisse verilmezdi [1].

Tahrir işi yolunda gitmeyip hileli olduğundan dolayı şikâyet olunup şüphe ve tereddüt olunursa, tahrir defteri evvelâ o mahallin beğlerbeğisine gönderilerek mahallinda tahkikat yaptırılır [2]; iddia sâbit olursa o tahrir feshedilip tekrar tahrir yapılmak üzere muharrirlik başka birisine verilirdi. Tahrir makbul olup tevzii emrolunur ve defterin musaddak (tuğralı) suretleri eyalete gönderilirse *yafta* tevziinde o eya-

ceddeden tahrir olundukta defter-i atikte bazı kurâ ve mezariden nısıf mâlikâne mukayyed olmağın defter-i cedidde dahi nısıf mâlikâne yazılıp sahipleri mülkiyetini isbat edemeyip defter-i cedid-i mufassalda mevkuf kaldığın bildirmişsin. Buyurdum ki hükm-i şerifim varıcak göresin vilâyet müceddeden kitabet olundukta sahipleri mülkiyetlerini isbat etmemekle defter-i cedidte mevkuf kalıp timara verilmiyen nısıf malikâneleri havas-ı hümâyunum için zabtettiresin (*Mühimme defteri 6, s. 135 sene 972).*

[1] Rumeli beğlerbeğisine hüküm ki,

Hâliyâ beğlerbeğiliğine müteallik olup tahrir olunan sancaklarda zeamet ve timara mutasarrıf olanlara tevzi tamam olmayınca berveçh-i tekmil ve terakki hisse verilmemek emredip buyurdum ki vusul buldukta bu babta mukayyed olup beğlerbeğliğine müteallik olup kitabet olunan sancakların zuamâ ve erbab-ı timarına tevzi tamam olmayınca berveçh-i tekmil terakki ve hisse vermiyesin (*Mühimme defteri 7, s. 280*) Birer sureti Temeşvar, Anadolu, Maraş, Haleb, Şam, Karaman, Rum (Sivas) ve Erzurum beğlerbeğilerine gönderilmiştir.

[2] Budün Beğlerbeğisine hüküm ki

Livâ-i Pozeganın zuamâ ve erbab-ı timarı südde-i saadetim arz-ı hal sunup hala liva-i mezburı tahrir eyleyen Budün defter emini zaim Behram adalet üzre tahrir eylemeyüp bâzının timarını tehammülünden ziyadeye yazup bâzının tahammülünden noksan üzre tahrir olunup teaddi olmuştur deyu bildirdikleri ecilden sıhhat üzre görülmek içün muharrir-i mezburun südde-i sâadetime getürdiği defter mühürlenüp sana gönderildi; buyurdum ki varıcak liva-i mezburun tahrir hususuna mukayyed olup defter-i atik ve Cedide nazar idüp onat vechile tetebbû idüp göresin şöyleki muharrir-i mezbur ferman-ı hümâyunum mucebince ber vech-i adalet yazup itmama iriştirmişmidir? yoksa zuamâ ve erbab-ı sipahın takrirleri üzre bazının timarlarını ziyade yazup bazının noksan üzremi yazmıştır? temam gavrına irişüp dahi filvaki her timar tehammülünden mikdarı tahrir olunmayup bazı ziyade ve bazı noksan üzre olmuş ise adalet üzre tahrir ittürüp... (*Mühimme 39, s. 95 sene 987*).

let valisi her yaftadan birer altın alır ve timar defterdarı için de oniki akçe alınırdı[1].

Bazı tahrirlerde esas defterde yazısı aşağı yani mikdarı az olan bir timar sonradan daha yüksek dereceye çıktığı zaman yeni deftere yeni geliri ile yazılmak lâzımdı; halbuki bazı tahrir memurları bunu yapmadıklarından dolayı suçlu sayılırlardı; meselâ zeamet sahibi olup Kütahya sancağı tahriri kendisine havale olunan Rahimî Bey, defterde 22000 akçe yazısı olan bir timara (zeamet) sonradan yirmibeş bin akçeye talibi çıktığı halde kabul etmiyerek yine eski yazısı üzerinden yazdığı için kendisine tekdiri ve suali havi hüküm gönderilmişti[2].

Yeni zabtedilmiş olan bir memleketin tahririnde acele edilmeyip yeni tebaayı ısındırmak için basiret üzere hareket olunurdu; hatta İran seferine serdar olan vezir Ferhad Paşa, Azerbaycan ve Gürcistan'ı fethetdikten sonra eraziyi hemen tahrire başlatmış ise de bu hal halkın tevahhuşunu mûcib olur diye serbest bırakılmış ve halka ftminan geldikten sonra tahrir yapılması kendisine yazılmıştır[3].

Tahrirden sonra mücmel ve mufassal defterler İstanbul'a gönderilir[4]; Bir şikâyet olmayıp tahriri iyi yapıldığı anlaşıldıktan sonra yeni tahrir üzerinden tevzi olunurdu.

***

Tahrir yalnız umumî surette arazi üzerine olmayıp, ayrıca askerî geri hizmetlerinden olan yaya, müsellem, yörük

[1] Temeşvar beğlerbeğisine hüküm ki,

Temeşvarın timarları defterdarı olup vilâyet tahrir iden kıdvet-ülemâcid-i vel-ekârim Muharrem zide mecdühû tahrir ittüği yerlerin defterin südde-i saadetime getürüp paye-i serir-i âlemmasırime arzolup makbul-i şerîfim olmağın tevzi içün emr-i hümâyunım verilmiştir, her yaftada beğlerbeği içün birer altun ve defterdar içün oniki akçe alınmak kanun-ı kadim olmağın.... (*Mühimme defteri 7. s. 322 sene 975*).

[2] *Mühimme defteri 8, s. 811* Zuamâdan olup Kütahya sancağını tahrir eden Rahimî beğe gönderilen (976 h. 1568) tarihli hüküm.

[3] *Mühimme defteri 64, s. 127. sene 996 h 1588.* m.

[4] Mora muharriri Balyebadra kadısı Mevlânâ Muhiddin'e hüküm ki tahrir eyledüğün yerlerin defter-i icmal ve mufassalını adamın ile südde-i saadetime göndermek emridüp buyurdum ki vusul buldukta te'hir eylemeyip emrim mucebince icmal ve mufassal defterlerini adamın ile gönderüp sen memur olduğun hizmetlerde olasın, sene 979 (*Mühimme defterî 12, s. 499*).

ve voynuklarla akıncıların da tahrirleri yapılırdı. Bunlar için de birer tahrir memuru (emin) ve birer kâtip tayin olunurdu ; bunların ellerine bir evvelki tahrir defterleri verilip her iki tahriri karşılaştırırlardı.

Bu tahrirler yapıldıktan sonra defterlerin birer sureti de tahrir yapılan mahallerin tâbi oldukları beğlerbeğliklere gönderilirdi [2]. Tahrirlerde eldeki beratlar iyice tetkik edilirdi; çünkü bazı mahallerin uzun müddet tahrir olunmadıklarından dolayı yaya, müsellem ve yörüklerin, timarlı sipahilere ait yerleri ilhak eyledikleri görülmekte idi; bundan dolayı yaya ve müsellem çiftliklerinin ölçülmeleri için hazineden verilen mühürlü mesaha organı ile çiftlik arazileri ölçülürdü [3]. Bundan başka tahrirde dikkat edilecek ikinci bir nokta da reâyânın raiyetlikten kurtulmak için kendilerini akıncı ve müsellem, yörük, yaya, güreci, taycı vesaire gibi hizmette göstermeleri idi. Bu hizmetlerde bulunacak olanların ebenanced yani baba, evlâd ve torunlara intikal suretiyle devam etmeleri lâzımdı [4].

***

Osmanlı memleketlerinde tahrir otuz senede bir yapılmak kanundu [5]. Her pâdişah değiştikçe gerek dirlik sahibi olan has, zamet ve timarlılarla kale mustahfızlıkları, imam, hatip ve sairenin beratları değişip yeni padişah adına beratlarını yenilemeleri kanun ise de mutlak surette umumî şekilde tahrir yapmak kanun değildi, Onlatıncı yüzyılın son yarısındaki tahrir işlerinde bir aksaklık olacak ki vilâyet tahrirlerinin otuz sene-

[1] *Mühimme defteri 3, s. 149 ve 318.*

[2] Anadolu Beğlerbeğisine hüküm ki hâliyâ Kastamonu ve Kengari ve Ankara sancaklarının piyadelerinin ve müsellemlerinin müceddeden tahrir olunan beş cild defterleri Anadolu çavuşlarından Mehmed çavuş ile irsal olunmuştür. Buyurdum ki varıp vusul buldukta zikrolunan defterleri alıp hıfzidesin. *(Mühimme defteri 7, s. 289.*

[3] *Mühimme defteri 3, s. 532 ve Mühimme 7. s. 326* bir çiftlik yer kanun üzere alâ yerden, seksen dönüm, orta derecedeki topraktan yüz dönüm ve kısır topraktan yüz otuz ilâ yüzelli dönüm arasında idi. *Mühimme defteri 7, s. 444).*

[4] *Mühimme defteri 7, s. 380 ve Mühimme defteri 8, s. 470.*

[5] *Âsafnâme* (Lütfi Paşa) matbu nüsha, s. 24.

de bir yapılması 1000 h. 1592 m. tarihinde vezir-i âzam Ferhad Paşa zamanında tekrar kanun halinde tatbik edilmiştir [1].

Onyedinci yüzyıl ortalarında da tahririn otuz senede bir yapıldığını Koçi Beğin Teşkilat mecmuasındaki kayıttan anlamaktayız [2]. *Netayic-ül-vukuat*, tahririn yüz senede bir yapıldığını ve İkinci Selim'den sonra tahrir usûlünün terk edildiğini yazmakta ise de [3] doğru olmayıp bunun daha sonraları da devam ettiğini, mühimme defterleriyle Koçi Beğin kaydından anlamaktayız. Maamafih onyedinci yüzyılın son yarısından sonra mühimme ve diğer defterlerde umumî tahrir yapıldığına dair hemen hemen bir kayıt görülmemektedir ki bu hal toprak işlerinin de diğer teşkilât gibi ihmal ve terk olunduğunu gösterir. Arazi tahririnde ocaklık olarak Kürd beylerine ait yerler yazılmaz ve hariç ez defter addolunurdı. Bu gibi ocaklık yerlerdeki mahlûller beyleri tarafından tevcih olunurdu [4].

***

Divan-ı hümâyun teşkilâtı muntazaman devam ettiği müddetçe defterhâne, Topkapı Sarayında divan-ı hümâyun yanındaki mahallinde olup divan içtimaları tavsayınca defterhânenin burada bulunmasına lüzum kalmadığından onsekizinci yüzyılın ilk yarısı içinde şimdi İstanbul Tapu Müdürlüğünün bulunmakta olduğu yere nakledilmiştir.

[1] *Selânikî tarihi, s. 323.*

[2] " . Muharrir-i memleket gayet lâzımdır, otuz yılda bir kerre tahrir-i memleket kanundur, bu hususa gayet takayyüd lâzımdır . *Kütüphânemizdeki Koçi Bey mecmuası, s. 24).*

[3] *Netâyic-ül-vukuat, c. 1, s. 122.*

[4] *Mühimme No. 90, s. 73*

İKİNCİ BÖLÜM

I

VEZİR-İ ÂZAM VEYA SADR-I ÂZAMLAR

Devlet işlerini idarede pâdişâha vekâlet eden hükümet reisine vezirin bir olduğu zamanda yalnız *vezir* ve adedi artınca diğerlerinden tefrik için *vezir-i âzam* denilmiştir. Bundan başka *sadr-ı âlî, sâhib-i devlet, zat-ı asafî, vekil-i mutlak* ve saire gibi bilmünasebe söylenen tabirler de var ise de bunlar esas elkabdan değillerdir. Osmanlı sadr-ı âzamlarının mühr-i hümâyundan başka kazdırmış olduklari sadaret mühürlerindeki ibare *vezir-i âzam* klişelidir ve son zamana, yani saltanatın ilgasına kadar böyle devam etmiştir.

Osmanlı devletinin bir beylik halinde kurulduğu sırada İlhanlerle Memlûklerde olduğu gibi vezir, askerî işlerden mâada diğer hükümet işleriyle meşgul olup buraya ulema sınıfından yetişmiş olanlar tayin edilirlerdi; bu devletin ilk vezirleri hep ilmiyye mesleğinden ve bu mesleğin en yüksek mertebesi olan dereceden o mevkie gelmişlerdi. Orhan Bey devrindeki vezir Alâeddin Paşa ile Ahmed Paşa bin Mahmud, Hacı Paşa ve Sinaneddin Yusuf Paşa isimlerindeki vezirler hep böyle vezir olmuşlardır [1] ve nihayet Çandarlı Kara Halil Efendi ile oğulları da kazasker iken vezirliğe tayin edilmişlerdir.

Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya kadar gelmiş olan vezirler ordu kumandanı olmayıp kumandanlar, askerî sınıfından yetişmiş şahsiyetlerdi; fakat Hayreddin Paşa'nın Rumeli fütûhâtında bizzat kumandanlığı vezirlikle birleştirip mühim muvaffakiyetler kazanması idarî ve askerî işlerin bir elde toplanmasını mûcib olmuş ve bundan sonra gelen birinci vezirler hep aynı suretle hareket etmişlerdir.

[1] *Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanın ehemmiyyeti ve îzahı ve bu müsaabetle Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalea* (Belleten, Nr. 9 1939 Ankara s. 99).

Tarihlerin Halil Hayreddin Paşa'yı vezir-i âzam göstermeleri, bunun zamanında vezir adedinin [1], birden ziyadeye çıkmasından dolayıdır ; yine tarihlerin aynı zatı Osmanlıların ilk veziri olarak zikretmeleri de kendisinin idarî - askerî bütün işlerde pâdişâhın vekil-i mutlakı olmasından ileri gelmiştir.

Daha sonraki tarihlerde vezirlerin adedi artmış ve onaltıncı asır ortalarına yakın zamana kadar vezirlik yalnız İstanbul'da bulunan mahdut kimselere münhasır iken Kanunî devri vezirlerinden Çoban Mustafa Paşa ile Hain Ahmed Paşa ehemmiyetine binâen vezirlikle Mısır valiliğine tayin edilmişler ve muahhar tarihlerde de Budin, Yemen, Bağdat eyaletlerine de vali olarak vezirler gönderilmiştir.

***

Vezir-i âzam, pâdişâhtan sonra devletin en büyük reisi ve hükümdarın mutlak vekili olduğundan sözü ve yazısı pâdişahın iradesi ve fermanı demekti. Çandarlı hânedanının sukutuna kadar bütün işlerde birinci merci sadr-ı âzam idi. Bilhassa Çelebi Mehmed zamanındaki Amasyalı Bayezid Paşa'nın vezir-i âzamlığı müstesna olarak Çandarlı ailesinin bir silsile halinde kazaskerlikten gelmek suretiyle yetmiş seneden fazla bir müddet fasılasız olarak o mevkii işgal etmeleri ve bunların hükümdarların tam surette itimadlarını haiz olmaları bütün Türk devlet adamlarını bu ailenin etrafında toplamıştı. Hattâ *Segedin* muahedesinin akdi üzerine saltanatı oğlu Mehmed'e bırakan İkinci Murad, tekrar hükümdar olmak istediği zaman, vezir-i âzam Çandarlı zâde ikinci Halil Paşanın teşebbüsiyle ikinci defa o makama getirilmişti; bu hadise, Çandarlı ailesinin nüfuz ve kudretini göstermeğe kâfi bir misâl olup Fatih Sultan Mehmed, İstanbul fethindeki muvaffakiyetinden istifade ederek kendisini saltanattan muhrum bırakmış olan Halil Paşadan inti-

[1] Birinci Sultan Murad zamanında Lala Şahin Paşa ve daha sonra Demirtaş Paşa beğlerbeğilikten vezir olmuşlardı (*İbn-i Kemal tarihi*, Nur-i Osmâniye kütüphânesi, numara 3078, s. 72) ve Lala Şahin Paşanın 749 h. 1348 m. tarihli vakfiyesindeki *El-emir-ül-âzam ves-sahib-ül-muazvam* kaydı. Timurtaş Paşa, Birinci Murad zamanında Karaman oğluna karşı yapılan ilk muharebedeki hizmetinden dolayı vezirliğe terfi ettirilmişti.

kam almış ve bundan sonra da sadaret pek az istisnasiyle on sekizinci yüzyıla kadar mütemadiyen devşirmeden yetişmiş olanlara verilmiştir.

***

Fatih Sultan Mehmed'in Kanunnâme'sinde vezir-i âzam hakkında şöyle deniliyor :

"Bilgil ki vüzera ve ümeranın vezir-i âzam başıdır, cümlenin ulusudur, cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol vezir-i âzam nâzırıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i âzam cümleden mukaddemdir..„[1].

Abdurrahman Paşa ve Nimetî Efendi Kanunnâmelerinde de vezir- âzam hakkında şöyle deniliyor :

"Evvelâ vezir-i âzam olanlar cümleyi tesaddur edip amme-i mesalih-i din-ü-devlet ve kâffe-i nizam-ı ahval-i saltanat ve tenfîz-i had ve kısas ve hapis ve nefiy ve enva-ı tâzir ve siyaset ve istima-ı dava ve icray-ı ahkâm-ı şeriat ve def'-i mezâlim ve tedbir-i memleket ve tevcîh-i eyâlet ve emâret ve ulûfe, zeamet, timar, tevliyyet ve hitâbet ve imâmet ve tahsil ve kitâbet ve cem-i cihet ve taklîd-i kaza ve nasb-ı müvella ve tefviz ve tevkil ve tayin ve tahsil ve umûr-ı cümhur ve tevcihat velhâsıl manâsıb-ı seyfiyye ve ilmiyyenin tevcih ve azli ve cem-i kazayây-ı şer'iyye ve örfiyyenin istima ve icrası için bizzat cenâb-ı pâdişâhîden vekil-i mutlaktır[2]„.

Kanunnâmelere göre vezir-i âzam veya sadr-ı âzamlar, hükümdarın mutlak vekili olduklarından dolayı anın beyzi ve yüzük şeklinde altından tuğralı mührün ü taşırlardı[3]. Vezir-i âzamların diğer vezirlerden farkları *mühr-i hümâyun* denilen bu

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 10.*

[2] *Abdurrahman paşa kanunnâmesi* ve *Nimeti efendi kanunnâmesi s. 2.*

[3] " . . . Mühr-i şerîfim vezir-i âzamda dursun, hazinem ve defterhânem mühürlenmek lâzımgelse defterdarlarım emriyle huzurlarında açılıp kapansın . . „ (*Kanunnâme s. 27*) Nimeti Efendi de şöyle diyor :

«Alâmet-i sadaret mühr-i hümâyundur ki taraf-ı pâdişâhîden kendüye emanet verilmiştir, sair vüzeray-i izâmdan kemal-i imtiyazları mühr-i hümûyundur, daima koynunda hıfzeder» (s. 3).

mühür ile olup hükümdarlık selâhiyetinin icrasına pâdişâhın anı vekil ettiğine delil olduğundan dolayı anlar bu mührü örülmüş bir kese içinde koyunlarında taşırlardı[8]. Bundan başka yine diğer vezirlerden farkları her hafta cuma ve salı günlerinden başka ikindi zamanı kendi sarayında mücevveze (onyedinci asrın son yarısına kadar giymişlerdi) olduğu halde divan aktetmek idi ki bunu ayrıca göstereceğiz. Bu kayıtlardan maada sadr-ı âzamların diğer vezirlerden daha imtiyazlı oluşlarının aşağıda hülâsa ettiğimiz şeylerle olduğunu Âlî anlatıyor ve bunu diğer vezirlerin yapamıyacaklarını yazıyor[2]:

Sadr-ı âzam ikindi divanında, çavuşbaşının, divan-ı hümâyunda olduğu gibi vazife görmesi ve cuma günleri vezir-i âzamı alayla cuma namazına götürmesi[3], defterdarların çarşamba ve kazaskerlerin perşembe günleri divan-ı hümâyuna gittikleri merasim elbiseleriyle sadr-ı âzamın ziyaretine gitmeleri, rikâb-ı hümâyun ağalarının her hafta pazartesi günleri alayla sadr-ı âzamın ikindi divanına gelmeleri, yeniçeri ağasının her hafta veya her ay (zamanla değişmiştir) divan elbisesi ve ocak ağaları ve bir kısım yeniçeri ile ve alayla gelip sara-

[1] " . . Amma sadr-ı âzama mahsus bazı hâlât ve iltifât vardır ki devlet-i Osmaniyyede elbette mer'îdir. Cümleden biri mühr-i şerîfdir ki ol, gönderildiği gibi mansub ve alındığı gibi mâzul ve menküb olur, daima koynunda götürür, tuğray-ı garra resminde bir altın hâtemdir ve her divan günü hazineyi çavuşbaşı anınla mühürler, bâdehû kendüye teslim ider . „ *Âlî, basılmamış nüsha, c. I, s. 35.*

Pâdişâhın mührünün yüzük şeklinde olduğuna dair epi kayıt vardır. *Yavuz zamanına ait ruznâme* (*Feridun Münşeatı, c. 1, s. 424*) ve *Halkondil zeyli, Teşkilât kısmı* ve *Vekayi-i tarihiyye, varak 2 b, 13, 30 b, 52, 53, 105*). Üçüncü Ahmed, saraya gelen Kavanoz Ahmed Paşadan silâhdar vasıtasiyle mühr-i hümâyunu istediği zaman:

«Kemal-i iztirab ile mühr-i şerîfi, yakasına kaytan ile bağlı olmağla telâşından çözemeyip kaytanla yakasından çekip» koparmıştı (*Raşid tarihi, c. 3, s. 105*). Daha böyle bir hayli tarihî kayıtlar vardır.

[2] *Âlî, basılmamış birinci cild, s. 35.*

[3] Pâdişah namaza çıktığı vakit vezir-i âzam ve ağaları mücevveze ve maiyyeti üsküf ile namaza çıkarlardı; vezir-i âzamın cuma namazında çavuşbaşı, çavuşlarla ve divan-ı hümâyunda hizmet eden çaşnigirler ve müteferrikalar divan elbiseleriyle ve rikâb ağaları önüne düşüp alayla namaza götürüp aynı alayla paşa kapısına getirirlerdi (*Âlî*). Bu kaide zamanla değişmiştir, Âlînin kaydı onaltıncı asır sonlarına aittir. Vezir-i âzamlar, pâdişâhın namaza çıktığı camiden başka camiye giderlerdi.

yında vezir-i âzamı ziyaret eylemesi, vezir-i âzamın İstanbulu ve tersaneyi teftiş etmesi, arife günleri vezir-i âzamın kendi divanına çıkarak (padişahların yaptıkları gibi) çavuşbaşı ve divan çavuşları bulundukları halde sağında defterdar ile eminler (şehremini ve saire) ve eşraf ve sol tarafında beğlerbeğiler ve bölük ağaları tertip ve rütbe sırasiyle durarak bayram tebriki yapılması gibi merasim yalnız vezir-i âzamlara mahsustu.

Bu merasim ve teşrifatın aynı daha büyük tantana ile yalnız hükümdarlara yapıldığından, vezir-i âzamların devlet işlerinde ne kadar büyük îtibar sahibi ve adetâ ikinci bir hükümdar vaziyetinde oldukları görülür.

Vezir-i âzamların divan-ı hümâyuna nasıl riyaset ettiklerini ve Bab-ı âlînin teşekkülüne kadar arz günlerinde müzakere edilen divan işleri hakkında hükümdara nasıl marûzatta bulunduklarını daha yukarıda gösterdiğim için burada anı tekrar etmiyerek sadr-ı âzamlara ait diğer işler hakkında malûmat vereceğim.

Vezir-i âzam yukarıda kanunnâmede gösterdiğimiz gibi İmparatorluktaki ilmiyye tevcihleri de dahil olmak üzere bütün tayin ve aziller, katiller, terfi ve terakkilerde birinci derecede merci olup her iş anın emir ve muvafakati yani buyruldısiyle olurdu; bu hususlara dair en büyük tayin ve azilden en küçüğüne kadar yalnız enderun kısmı hariç yapılan muamele hakkında arşiv vesikaları arasında binlerce kayıt vardır [1]. Sefer haricindeki zamanlarda vezir, kazasker, şeyh-ül-islâm gibiler hakkındaki muamelede pâdişâhın muvafakatini alırdı. Keza vezirlerin îdamları için yine sefer harici vakitlerde pâdişâhın fermanı alınırdı.

Onaltıncı asır sonlarına yakın zamana kadar selâhiyetleri çok geniş olan ve mutlak pâdişah vekili ve işlerinde müstakil olan sadr-ı âzamların daha sonraları bu istiklâllerine yavaş yavaş halel gelmiş ve sarayın nüfuzlu adamlarının tesirleriyle işlerine müdahale edilir olmuştu. Bundan dolayı ara sıra ve bilhassa harp zamanlarında bunları teşci için istiklâllerini teyid eden hatt-ı hümâyunlar gönderilirdi; meselâ 1105 h. 1693 m.

[1] Bu hususa dair bilhassa İbnülemin tasnifi vesikaları arasındaki tevcihat dosyalarında yüzlerce kayıt vardır.

senesinde seferden avdet eylemiş olan sadr-ı âzam Bozoklu Mustafa Paşaya pâdişâh II. Ahmed: "Umur-ı devlet-i aliyye senin rey ve tedbirine havale olunmuştur, azli iktiza edeni azil ve nasba lâyık olanı nasbedip bâdehû rikâb-ı hümâyunuma arz eyle„ diye hatt-ı hümâyun göndermişti[1]. Bazı defa fakat ender olarak sadr-ı âzam tayin edilirken anın şeyh-ül-islâmla meşveret etmesi gibi pâdişâhın sadaret istiklâline külliyen münafi tavsiyede bulunduğu da görülüyor; meselâ İkinci Mustafa, Rami Mehmed Paşayı sadr-ı âzam yaptığı zaman ana, şeyh-ül-islâm olan hocası Feyzullah Efendinin reyinden hariç hareket etmemesini ve ederse itâba müstahik olacağını söylemişti[2].

İlk vezir-i âzamların arzları derhal kabul edilerek istedikleri yapılmış ise de yukarıda da işaret ettiğimiz gibi onyedinci asırdan îtibaren bu işlerin muhtelif tesir ve müdahalelerle ve bazan da sadr-ı âzamın iktidarsızlığı ve idaresizliğiyle sekteye uğradığı görülmektedir[3]. Hattâ sadaret Köprülü Mehmed Paşaya verilmek istendiği zaman anın şartlarından birisinin marûzatının kabul edilip reddedilmemesi olduğu tarihçe malûmdur.

Kuvvetli bir sadr-ı âzam muhitini iyi hazırlamak suretiyle çok zaman dediğini yaptırır ve îcabında hükümdarı bile tehdid ederdi[4]. Bazan müdebbir bir sadr-ı âzam, hükümdar

[1] *Zübdet-ül-vekayi, varak 256 b.*

[2] *Zübdet-ül-vekayi, varak 424 b.*

[3] 1109 h. 1697 m. tarihinde sadr-ı âzam deniz ümerasından Veli Paşa zâde Ali Paşanın bazı kusuru sebebiyle azlolunarak sefine ve salyânesinin başkasına verildiğini ve kendisinin emekdar ve deniz işlerine vakıf bulunması sebebiyle kusurunun afvini kaptan paşanın iltiması üzerine sadr-ı âzam arzetmiş. Pâdişah bu telhisin üzerine: «*mukaddem ne veçhile sefinesi elinden alınıp ahâra verilmiştir, arzeyliyesin, bu kâğıda derkenar oluna*» diye yazmış. Bunun üzerine sadr-ı âzam kaptan-ı derya Mezomorto Hüseyin Paşanın ricasiyle inha edilen Ali Paşanın künyesinden çıkarılan azıl sebebinin mühim olduğundan ve kaptan paşanın ilk arzı olup geri çevrilmesi muvafık görülmediğinden bahs ile işi tevil etmek istemiş ve pâdişâh bu telhisin üstüne:

«*İkaz-ı fitneye bâis ve bâdi olan eşhası tekrar ibkaen beylik münasip değildir. Müsaade-i hümâyunum olmamıştır*» derkenariyle sadr-ı âzamın telhisini reddetmiştir (*Emirî tasnifi, İkinci Mustafa devri vesikaları, numara 3448*).

[4] İkinci Süleyman zamanında Köprülü zâde Fazıl Mustafa Paşa, sefere gitmeden evvel, pâdişah üzerinde müessir ve bazı maruratına mâni olan Dar-üs-saâde ağası Hacı Mustafa Ağayı ve pâdişahın hocası Arap zâde

yanında her hangi bir meseleyi açarak kendisinin işini bozacak olanları bir vesile ile anın yanından uzaklaştırır ve kimse farkına varmaz, duyanlar da sükût ederlerdi [1].

Vekili mutlak olan sadr-ı âzamı, sarayda dönen bir entrika veyahut aleyhine hariçte tertip edilen bir ısyan birdenbire hiçe indirir ve yok edebilirdi. Bundan dolayı bilhassa devlet nizamının bozulduğu tarihlerde sadr-ı âzamlık pek müşküldü ve her an hayat kaygısı vardı; azil ve nefiy ile yakayı kurtarmak bir şans eseri sayılacak kadar nazik devirler çok görülmüştür.

***

Vezir-i âzamlar, Fatih'in Kanunnâme'sinde gösterildiği üzere altı bin akçeden bir eksik yani 5999 akçeye kadar olan bir timarı pâdişâha arzetmeden istihkak sahiplerinden birine verebilirlerdi [2]. Bundan başka bir zeametin timara veya bir hass'ın zeamete tebdili veyahut bunlardan birinin vakıf veya mülke tahsisi lâzımgelse pâdişâhın iradesi alındıktan ve nişancı kuyud-ı hâkanî denilen defterhâne kayıtlarını tashih ettikten sonra bu tebeddül fermânının tuğrasını mutlaka sadr-ı âzamın çekmesi kanundu.

***

Vezir-i âzamın azl ve tebdili icabettiği veya vefat eylediği vakit divanda kubbe vezirleri bulunduğu tarihlerde çok defa mühr-i hümayun kapıcılar kethüdası vasıtasiyle ikinci veya ü-

Şeyh Abdülvehhab Efendiyi israr ederek azlettirmiş, hattâ Dar-üs-saâde ağasının azli için Şeyhülislâm ile kazaskerleri ve sadaret kaymakamı ve ocak erkânını ileri sürerek bu vesile ile Dar-üs-saâde ağasını istifaya mecbur eylemişti *(Zübtet-ül-vekayi, varak 189)*.

[1] Koca Ragıb Paşa, Galata kadılığından mazul hekim ve hattat, Kâtip zâdenin, Üçüncü Mustafa'ya şehzâdeliğinde yazı hocalığı etmesinden dolayı hekimbaşılık ile saraya daha ziyade yakınlaşmasından ürkerek pâdişâhın Eyüb camiine namaza gitmesinden istifade ile halk tarafından Eyüp kadılığındaki hallerinden şikâyeti mutazammın verdirilen istidalar üzerine zavallıyı azl ve sürgün ettirmişti *(Müri-üt-tevârih, 1171 senesi vekayii)*.

[2] «.. Vezir-i âzam altı binden bir eksik tımarı bilâ arz vermesi kanunum olmuştur .» *Kanunnâme, s. 21.*

çüncü vezirlerden birisine gönderilirdi[1]. Fakat bunun haricinde de mühürün, ordu ile cephede bulunan ve kubbe veziri olmayan vezirlere gönderildiği de vakidi. Nitekim onyedinci asır başlarında Mısır valisi Yavuz Ali Paşanın oradan sadarete davetiyle yapılmağa başlanan bu tevcih daha sonra Avusturya harbinde Serdar Lalâ Mehmed ve Kuyucu Murad paşalara vaki olmuş ve bunlar kubbe veziri olmadan sadr-ı âzam olmuşlardı[2]. Şu halde doğrudan doğruya kubbe vezirlerinden vezir-i âzam tayini işi onyedinci asır başlarından îtibaren kalkmış oluyor. Daha sonraki tarihlerde def'aten yeniçeri ağalığından, mirahurluk, kapıcılar kethüdalıklariyle sadaret kethüdası, pâdişah silâhdarlığından ve hattâ çavuş başılıktan sadr-ı âzam tayin edilmesi âdet olmuştu[3].

Sadr-ı âzamlara mühr-i hümâyun ya divan-ı hümâyuna gönderilmek veya huzura kabul edilmek suretiyle verilirdi[4].

[1] Kanunî zamanındaki İbrahim Paşa'nın tâyini gibi bazan taamül hilâfına bu ilk iki buçuk asırda ender muameleler olduysa da esas yine bozulmamıştı. Kanunî'nin damadı Rüstem Paşa, üçüncü vezirlikten, vezir-i âzamlığa geçmişti. Sokollu'dan sonra vezir-i âzam olan Ahmed Paşa'nın vefatında mühr-i hümâyun İran seferinde bulunan üçüncü vezir Sinan Paşa'ya gönderilmişti. Üçüncü Murad ve oğlu Üçüncü Mehmed zamanlarında mühr-i hümâyunun mutlaka hükümdarın eliyle vezir-i âzam tâyin edilen zata verilmediği görülüyor. Kapıcılar kethüdası celbolunarak vezir-i âzamdan mührü al filana ver diye emrolunur ve öyle yapılırdı (*Selânikî, gayri matbû nüsha, varak 387 ve daha sonraki sayfalar).* Keza *Vekayi-i tarihiyye*'de de 1000 h. 1591 m. den 1007 h. 1598 m. tarihine kadar mühr-i hümâyunun hep kapıcılar kethüdası vasıtasiyle alınıp verildigi görülüyor (varak 53); daha sonraki devirlerde de sadr-ı âzamlardan mührün istirdadı mirahur veya sair münasip biri vasıtasiyle olur ve yeni sadr-ı âzam huzura kabul olunarak bizzat pâdişah tarafından mühür kendisine verilirdi *(Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat s. 17).* Tarihlerde de malûmat vardır.

[2] *Vekayi-i tarihiyye*, varak 105 ve 125 ve *Peçevî* c. 3 s. 296, 329 ve *Naima tarihi* c. 1. s. 382,434. Orduda bulunan serdar Lala Mehmed Paşa'ya kapıcılar kethüdası olan Cafer ağa kırk kadar kapıcı ile gitmişti. İstikbaline yeniçeri ağası ve bölük halkı çıkıp vezir-i âzamın otağına girmişlerdi. Mührü istikbal eden Mehmed Paşa, bunu alıp yüzüne sürdü ve tâzimle yerine oturdu (*Vakayi-i Tarihiyye 105*).

[3] Bu husus hakkında *Hadikat-ül-vüzera* ve *Sicill-i Osmanî*'ye bakınız.

[4] *Selânikî 295, 311*; *Naima c. 1 s. 164*; *179, Silâhdar tarihi c. 2. s, 413.*

Eğer mühür gidecek zat taşrada veya harp cephesinde ise kapıcılar kethüdası, mirahur veya münasib ve mûtemed bir adam vasıtasiyle yollanırdı; mührü götürenlerin oldukça kalabalık maiyyetleri olması lazımdı [1].

Özdemiroğlu Osman Paşa divanda ikinci vezir bulunurken divan esnasında Siyavüş Paşa'nın yerine kapı ağasının altın işlemeli havlu içinde getirdiği mühr-i hümâyunu kapıcılar kethüdası vasıtasiyle alarak vezir-i âzam olmuştu [2].

Mühr-i hümâyun bazan camide iken bile yeni sadr-ı âzama gönderilirdi. Koca Sinan Paşa sadr-ı âzam iken 1004 şaban (1596 m.) da vefat ettiği zaman cenaze namazı Ayasofya camiinde kılınırken kapıcılar kethüdası mühr-i hümâyunu camiye getirip kubbe vezirlerinden İbrahim Paşa'ya vermişti [3]. Daha sonraki tarihlerde sadr-ı âzamlara mühr-i hümâyun verilirken bir saat-i muhtar yani uğurlu bir saat intihap olunup o anda verilmek usulü meydana çıktı. Meselâ Mora valisi iken Şahin Ali Paşa'nın yerine 1200 rebiulevvel 24 (1786) tarihinde sadr-ı âzam olarak İstanbul'a davet edilen Koca Yusuf Paşa'ya mühr-i hümâyun tevcihi için birinci ve ikinci müneccimlerin tayin ettikleri saat-i muhtardan biri perşembe günü alaturka beş saat elli bir dakika diğeri aynı günde saat yediyi dört dakika geçe olarak tesbit edilmişti.

Yusuf Paşa sadaret kaymakamına gönderdiği tezkirede salı günü Büyük çekmece'ye ve Çarşamba günü İncirli çiftliğine geleceğini bildirmiş olduğundan keyfiyyet pâdişah I. Abdülhamid'e arz olunmuş, o da birinci müneccimin zayiçesini kabul ederek:

[1] Âlî'nin basılmamış ikinci cildinde (*varak 267*) yazıldığına göre valilerden biri sadarete davet edilince mühr-i hümâyun kırk kadar üskuflü kapıcılarla ve bunların başında kapıcılar kethüdası olarak gönderilirmiş. İbşir Mustafa Paşa sadarete davet edildiği zaman kendisini davete giden kapıcılar kethüdası, bu merasime riayet edilmediğinden dolayı istiskal görmüştü (*Naima, c. 6. s. 4,5 ve 106*).

[2] *Âlî* (*varak 284, basılmamış ikinci cild*) bunun, o zamana kadar gelen âdete muhalif olduğunu şöyle anlatıyor « Eğerçi kanun-ı Osmanî'de hâtem-i vekâlet irsali ekseriyya saraylarında iken olurdu. Divan-ı pâdişâhiden gönderilmesi ne olurdu ve ne vuku bulurdu, lâkin Osman Paşa gayre kıyas olunmazdı..»

[3] *Naima, c. 1. s. 138.*

"Hemen işbu kaimenin iktizasınca yevmî saat 5 dakika 51 de teslim-i mühr-i hümâyun ile hil'at-ı sadaret-i uzmâ iksasını„ emreylemiştir[1].

Onyedinci yüzyıl sonlarından îtibaren eyaletlerdeki vezirlerden biri sadarete getirilmek istense eskisi gibi mühr-i hümâyun gönderilmeyip devlet merkezine geldikten sonra bizzat pâdişah tarafından huzura kabul edilip kendisine mühür teslimi âdet oldu.

Sadarete davet edilen vezir, Anadolu tarafından geliyorsa kendisine Üsküdar'da Mehmed Paşa Köşkü'nde ziyafet çekilmek âdetti; bu ziyafete *yemeklik* denilirdi. Yeni sadr-ı âzamı, sadaret kaymakamı şeyh-ül-islâm, kazaskerler, devlet ricali, kapıkulu suvari ocağı yani altı bölük ağaları ve maiyetleri, divan-ı hümâyun çavuşları, müteferrikalar karşılarlardı. Yeni sad-ı âzam hava müsaitse Kartal'dan kayığa binerek Üsküdardaki Kavak iskelesine çıkar, deniz ve hava müsait değilse Kadıköy yoluyla gelirdi. Sadr-ı âzam köşkte yemekten sonra şeyh-ül-islâmla beraber sandal ile Yalı köşküne çıkıp oradan saraya gider ve huzura kabul olunurdu. Yalı köşkünde kendisini yeniçeri ağası karşılardı.

Eğer yeni sadr-ı âzam Rumeli tarafından geliyorsa yemeğin mahalli Eyüp'te Bahariye'deki Sahilsaray yani Büyük Yalı idi. Devlet ricali kendisini Davudpaşa'da karşılarlar ve orada Mehmed Paşa köşkünde istirahat ettikten sonra Bahariye yalısına gelir ve sonra şeyh-ül-islâmla beraber saraya gider ve mührü aldıktan sonra sadaret alayiyle Paşa kapısına gelirdi.

Sadr-ı âzamın Üsküdar'a veya Davudpaşaya gelişinde yemeklik mahalline kadar gelmesi için padişah tarafından gönderilmiş olan ata binmesi ve yemeklik mahallinden saraya kadar gitmek için de sadaret kaymakamının takdim eylediği ata binmesi kanundu. Sadr-ı âzam, pâdişâhın gönderdiği ata binerken teşekkür makamında atın yularını öper ve atı getiren birinci mirahura hil'at giydirip atıyye verirdi[2].

***

Onaltıncı asrın sonlarından îtibaren sadr-ı âzamların mevkilerinde tutunabilmeleri için sarayda ileri gelen nüfuzlu şah-

[1] *Abdülhamid-i evvel dosyaları (Emirî Tasnifi) numara 1180.*
[2] *Teşrifatçılık defteri (Kâmil tasnifi) 676 mükerrer s. 53, 55.*

siyetlerden valide sultan, pâdişâh zevceleri, dar-üs-saâde ağası, silâhdar ağa vesaire gibi erkek ve kadınlardan hâmiler elde etmeleri lâzımdı. Bu saray adamları tecrübesiz veya korkak ve vehham olan ve hariçle alâkaları pek olmayan pâdişâhlar üzerinde müessir olurlar ve sözlerine pâdişâhları inandırırlardı. Bazı pâdişâhlar tebdil gezmek suretiyle bir dereceye kadar halkın ahvalini anlarlarsa da bu mahdut ve münferit hadiselere aitti. Pâdişâh üzerinde tesirleri görülen şahsiyetler, vezir-i âzamın istiklâline halel verecek şeyler yaparlar, istedikleri gibi hatt-ı hümâyun alırlardı [1]. Eğer bu saray şebekesinin sadr-ı âzamla araları açılırsa türlü desiselerle anı makamından uzaklaştırırlar, hattâ katline kadar ileri giderlerdi. Bunun için tecrübeli ve kurnaz ve nüfuzlarını muhafaza etmek isteyen sadr-ı âzamlar, saraydan el tutarlar, olup bitenden haber alırlar, lehlerine propaganda yaptırırlar ve bu sayede saray tarafından emin olup iş görürlerdi.

Köprülü Mehmed Paşa ile oğlu Fazıl Ahmed Paşanın, Dördüncü Mehmed'in çok sevdiği validesi Turhan Sultana karşı gösterdikleri büyük hürmet ile sarayda birinci sınıf bir hâmi elde etmeleri, hariçteki işlerinde emniyet içinde çalışıp muvaffak olmalarını temin etmişti. Köprülü zâde Fazıl Mustafa Paşanın kendisine muhalif olan dar-üs-saâde ağasını azlettirmek için ısrar etmesi bu adamın icabında aleyhinde bir entrika çevirerek başına bir çorap örmesinin önünü almak içindi. Tarihte daha böyle bir haylı misâl vardır. Saray mensuplarının yine

[1] Üçüncü Murad zamanındaki hatt-ı hümâyunun çokluğundan bahseden müverrih Âlî şöyle diyor:

«Hâlâ hatt-ı hümâyun edası bunların devrinedek işidilmemiştir; vüzera ki arza girerdi, vezir-i âzam olan zat-ı muhterem, telhislerini birer birer okurdu; buyrulanlarını sairinden tefrik edip taşra çıktıkda mucebince amel kılardı; amma bunlar zamanında vech-i âhar hüveyda yani mutlaka menâsıb tevcihinden kavl-i pâdişâhiyle amel edip hatt-ı şehriyarî temessükü peydâ oldu, sadr-ı âzam olanlara îtimad daireleri münadim olmağın telhisleri bizzat okunmakla verilmeyip gönderilmekle ve üstüne buyuruldu yazılmakla ceryan buldu; ancak vüzera ile girdiklerinde okudukları terakki ve ibtida emirleri makulesi bazı cüziyyat kaldı ve bu heyetle sadr-ı âzam olanlara kat'î istiklâl kalmayıp harem ağaları ve muhadderâtın takarrüp ile müstesnaları umur-ı memlekete karıştı. Giderek bir hale vardı ki tuğray-ı ahkâm rağbetten düştü».. *Âlî, basılmamış nüsha, ikinci cild, varak 234.*

bu himayesi yüzünden bir takım liyakatsiz adamların sadaret sandalyesini işgal ettikleri de görülmektedir; sadr-ı âzamların arasında kapıkulu ocaklarının ısyanları neticesinde o yüksek makama gelenler de görülmüş ise de bunların bazıları başlarını vererek bu mevkiden ayrılmışlardır.

Osmanlı sadr-ı âzamlarından ilk iki yüzyılda hükümet idaresini ellerine alanların hemen hepsi, ilk padişahlar gibi cidden liyakat erbabından idiler; bunlar sonradan olduğu gibi bir emir kulu değil, hükümdarın müşaviri ve hayırhâhı olarak kabul edilip riayet görmüşlerdi. Arz günlerinde pâdişahların huzurunda telhisleri ve tayin ve saireyi okudukları zaman pâdişahlar şifahen olsun veya olmasın diye mukabele ederler ve söyliyecekleri şeyleri ve verecekleri direktifleri kısaca söyliyerek alt tarafını anların kabiliyet ve kiyasetlerine bırakırlardı; fakat sonraları yani onaltıncı asrın sonlarından îtibaren sadr-ı âzamlara karşı olan bu itimad kalktı, muhtelif tesirlerle sadr-ı âzamların istiklâllerine halel geldi ve saray halkı mütehakkim bir vaziyet alarak işlere müdahale eylediler[1]. Bu hale bir kısım sadr-ı âzamların acizleri de inzimam edince hükümet reisinin mevkii eski ehemmiyetini kaybetti.

Kanunî Sultan Süleyman hüsn-i idaresiyle beraber ilim ve faziletine, vakar ve terbiyesine meftun olduğu meşhur Pirî Mehmed Paşa'ya karşı hörmet eder, her arza girdikçe kendisinden utanır ve pek ziyade tevkir ve ihtiram gösterirdi[2]. Sokullu Mehmed Paşa'ya kadar gelen sadr-ı âzamlar muktedir ve hemen her işte geniş selâhiyeti haiz idiler; bundan dolayı mühim muvaffakiyetler temin eylemişlerdi. Yavuz Sultan Selim gibi asabi ve şedit bir hükümdar bile bâzan hiddetlenerek dövdüğü sadr-ı âzamlarının kıymetlerini takdir ederek her işinde anlarla görüşür ve mütalâalarından istifade ederdi[3]. Bu hü-

[1] Bundan evvelki nota bakınız.

[2] *Peçevî tarihi, c. 1 s. 20.*

[3] 22 rebi-ul-evvelde Diyarbekir taraflarında İranlıların bâzı muvaffakiyetlerini duyan Yavuz Sultan Selim köpürerek divan akdini emredip kazaskerleri çağırmamış ve vezir-i âzam Hersek zâde'nin yakasından yapışıp başına birkaç yumruk vurup kavuğunu başından düşürdükten sonra kapı ağasına emir vererek vezir-i âzam ile ikinci vezir Pirî Mehmed Paşanın ellerini bağlatıp kırk elli kadar bölük halkiyle Yedikule'ye göndermiş ve her ikisini de azleylemiştir. Hersek zâdenin yerine Hadım Sinan

kümdarın meziyetlerinden birisi de iptida hiddet ve şiddet göstermesine rağmen hak sözü kabul etmesi idi[1].

***

Şeyh-ül-islâmlığın ehemmiyet kasbetmesi üzerine onyedinci asırdan îtibaren sadr-ı âzam tâyinlerinde bunların sadr-ı âzamla beraber huzura kabulleri kanun oldu; bunun muttarid surette devamını onyedinci asır ortalarından îtibaren görmekteyiz[2]. Sadr-ı âzama tayini münasebetiyle sadaret kürkü giydirilirken şeyh-ül-islâma da *ferve-i beyzâ* denilen beyaz meşihat kürkü giydirilmesi âdetti[3].

paşa vezir-i âzam olmuş ve aynı gün yeni vezir-i âzamın istirhamiyle iki mazul vezir afvedilmiştir. Bir ay sonra padişah Mısır seferine giderken Pirî Paşayı Istanbul muhafızlığına tayin etmiştir. (*Haydar Çelebi ruznâmesi s. 476 ve 477*).

[1] Yavuz Sultan Selim bir gün Pirî Paşaya bir hatt-ı hümâyun göndermiş. O hat'da «ahval-i umûr cümle senden sual olunur; şöyle ki tehâvün ve tekâsül etmiş olasın elimden halâs olmayı muhâl bilesin..» ilh yollu tehditler varmış. Bu hatt-ı hümâyun münasebetiyle bir gün Pirî paşa, pâdişâha «Efendim en son bir behâne ile beni de öldüreceksin bari bir gün evvel halâs buyursanız da endişeden kurtulsam» demiş; bu söz üzerine Sultan Selim bir haylı güldükten sonra «Benim de hatırıma gelmiyor değil. Fakat henüz yerini tutacak birini bulamadım ki hizmet-i vezareti ona tevcih edeyim; yoksa seni muradına vasıl etmek kolaydır» sözleriyle bu kıymetli vezir hakkındaki kanaatini izhar etmişti «*Hayrullah efendi c 8 si 92 ve Hammer tercümesi c. 4. s. 341*».

[2] Eğer padişah tahta yeni çıkmış ise sadr-ı âzama mühür verilmek için huzura davet edilir. Bunun üzerine reis-ül-küttab, şeyh-ül-islâmı almağa gider. Paşa kapısına gelen şeyh-ül-islam ile birlikte sadr-ı âzam saraya giderler, pâdişah tarafından kabul olunurlar, yeni pâdişah kendi eliyle mührün sadr-ı âzama verir, vesayada bulunur ve sadr-ı âzama biri sade diğeri ağır iki kürk giydirilip şeyh-ül-islama da *ferve-i beyzâ* denilen beyaz çuhaya kaplı samur kürk giydirilirdi. Bunlar huzurdan çıkınca kendilerine padişah tarafından hediye edilen atlara binerler ve sadaret alayı ile Paşa kapısına gelirlerdi. Paşa kapısında hem hükümdarın ve hem de sadr-ı âzamın mehterhanesi vurulurdu (*Teşrifatcılık defterleri. Kâmil tasnifi numara 676 mükerrer s. 5*).

[3] *Silâhdar tarihi c. 2, s. 740.* Bu kürk usulü 1244 h. 1828 m. senesinde elbise nizamnamesinin ihdasına kadar devam etmiştir. O tarihten îtibaren yeni sadr-ı âzama, pâdişah huzurunda kürk yerine sırmalı beyaz harvanî ve yeni şeyh-ül-islama da beyaz çuhadan ferace giydirilmesi âdet oldu. Sadr-ı âzam kaymakamları huzurda güvez çuhadan yakası sırma işlemeli harvanî giyeceklerdi (*Lütfi tarihi, c. 2. s. 269*).

Sadr-ı âzam biri sade ve diğeri serasere kaplı iki samur kürk giyip [1] pâdişahtan mühr-i hümâyunu aldıktan sonra şeyh-ül-islâmla beraber dışarıya çıkararak bab-üs-sâade ağası odasında bir az istirahati müteakip sarayın orta kapısından dışarı çıkınca hazırlanmış olan solak, peyk ve divan-ı hümâyun çavuşlarından müteşekkil alayla *Bab-ı âsafî* veya *Paşa kapısı* denilen sadr-ı âzam konağına gelirdi [2].

Bu suretle alayla Paşa kapısı veya Bab-ı âlîye gelen yeni sadr-ı âzam, evvelâ şeyh-ül-islâm ve sonra eğer varsa vezirler, kaptan paşa, kazaskerler, ulemadan teşrifata dahil olanlar tarafından tebrik olunur ve sadr-ı âzam tarafından şeyh-ül-islâm efendiye bir ferve-i samur hediye edilirse de giydirilmek kanun olmadığından kendisine gösterilip adamına verilir ve bundan başka altına takımı mükemmel bir at da çekilirdi. Bundan sonra sadr-ı âzam vezir, kaptan paşa, kazaskerlere icabedenlere hil'atler giydirip anları gönderdikten sonra kendisi divanhâneye çıkarak divan-ı hümâyun ve Paşa kapısı ricalinin tebriklerini kabul ile teşrifat mucebince hil'at giydirir ve bu kürk giyme merasimine resmî lisanda *Umum hil'ati* denilirdi [3].

Yeni sadr-ı âzam bundan bir kaç gün sonra şeyh-ül-islâmı ziyarete gidip ya yeniden tayini veyahut makamında

[1] *Silahdar tarihi c. 2. s. 131 ve 299.*

[2] *Suphi tarihi, varak 21 ve İzzî tarihi, varak 65, 66 ve 274.*

[3] *İzzî tarihi, varak 274; Vasıf tarihi c. 1, s. 51* ve *D'Ohsson c. 7, fasıl 10*, onyedinci asır sonlarında bir vezir, sadr-ı âzam olunca şeyh-ül-islâma beyaz çuhaya kaplı *postin samur*, yeniçeri ağası, kaptan-ı derya ve nişancıya *hass-ul-has ba postin samur*, reis-ül-küttab, çavuşbaşı, tezkire-i evvel tezkire-i sânî ve mühürdara *hass-ul-has*, sadr-ı âzam tezkirecisine *hil'at-i has*, beylikci, muhzır ağa, sipah, silahdar kethüda yerlerine, bostancılar odabaşısına, dış hazinedar ile çavuşlar kâtibi ve çavuşlar eminine sadr-ı âzam tezkireci şagirdine, cebeci ve topçu kethüda yerlerine, sadr-ı âzam alay çavuşuna *kuşaklık hil'at*, ases başı ile su başıya *hil'at-ı âlâ* ve defter emini, şehremini, matbah emini, ruznamçe-i evvel, muhasebe-i evvel, ser gulâm-ı baki'ye (baş baki kulu) *hil'at-ı has*, muhasebe-i Anadolu, cizye muhasebecisi, piyade mukabelecisi, mevkufatcı haremeyn mukatoacısı, maliye tezkirecisi, divan veznedarı ve masraf-ı has kâtibine *kuşaklık hil'at* giydirilirdi. Hil'at giydirilen daha birhaylı memur varsa da yazılmadı *(Teşrifat defteri, hususî numara 7, Kâmil tasnifi, sene 1096 h. 1684 m.)*.

ibka edildiğinden dolayı tebrik ile gittiği merasimin ayniyle Paşa kapısına avdet ederdi.

Sadr-ı âzam tayininden birkaç gün (üç gün) sonra müsveddesi reis-ül-küttab tarafından yapılıp pâdişâh tarafından sadr-ı âzama hitaben yazılmış olan bir hatt-ı hümâyunla bir at gönderilirdi. Bu hatt-ı hümâyunun Paşa kapısı yani Bab-ı âlîye geleceği gün ve saat sadr-ı âzamın bir telhisi ile pâdişâha arz olunarak [1] ona göre tertibat alınıp icabedenler tezkirelerle davet olunarak hatt-ı hümâyun kıraatinden haberdar edilirlerdi. Hatt-ı hümâyun, yapılması icabeden işler hakkında umumî bir direktif mahiyetinde idi. Hatt-ı hümâyun, Paşa kapısında merasimle karşılanır ve Arzodasında reis-ül-küttab tarafından umum muvacehesinde okunurdu [2]. Bu hususiaki merasim şöyle olurdu:

Pâdişah tarafından vezir-i âzama gönderilen hatt-ı hümâyun makrama denilen bir peşkir içine konup üzeri mühürlendikten sonra yollanırdı. Sadr-ı âzam, divan ve Paşa kapısı erkânı hatt-ı hümâyunu karşılayıp bunu elinde ve başının hizasında mühürlü bir makrama içinde getirmiş olan saray adamının elinden bizzat sadr-ı âzam alır ve öpüp başına koyduk-

[1] Şevketlû kudretlû .... pâdişâhım,

Bâlây-ı takrir-i çakerâneme mevhibet efzây-ı sudur olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrunları mefhum-ı münifi karin-i ittılâ-ı bendegânem olmuştur... mûtad üzre kapuda (Paşa kapısı) kıraet olunacak hatt-ı serif-i mülükâneleri mühr-i vekâlet îtasının üçüncü günü vürud ide gelüp yarınki cuma günü sadreyn efendilerin divana gelecekleri yevm ve iptidaki divan oldığından inşaallah cumartesi günü ki üçüncü rûz-ı firuzdır hatt-ı hümâyun-ı mekârım meşhunları dörtte îsal buyruldıkta yine yevm-i mezburda semahatlu efendi [şeyh-ül-islâm] dâîlerinin ziyaretlerine gidilmek kavânin-i mer'iyyeden olmağın saat altı buçukta [alaturka] dahi müşarünileyh dâîlerinin ziyaretlerine varulır, okunacak hatt-ı şerifin tesvidi mâruz-ı atebe-i ulyaları kılınmağın herhalde emr-ü-ferman...

Bu takrir üzerine I. Abdülhamid şöyle yazmıştır:

Bimennihi teâlâ cumartesi « بارك الله يوم السبت *» bârekâllahü yevm-es-sebt mazmunınca gerek alenen kıraat olunacak hatt-ı hümâyunım ve gerek donanmış esb dahi yevm-i mezkûrda irsali mutad-ı kadimdir. Vaktiyle gönderilür; hemen Allah seni muvaffak eyleye âmin (Emirî tasnifi Birinci Abdülhamid vesikaları, numara 1117).*

[2] *İzzî tarihi, varak 66.*

tan sonra mührünü açıp okumak üzere reis-ül-küttab'a verir; bu da umum müvacehesinde yüksek sesle, gelen hatt-ı hümâyunu okurdu [1]. Bundan sonra hattı getiren ağaya hil'at giydirilir ve kendisine mühim miktarda atıyye verilirdi. Bu hattın okunmasından sonra sadr-ı âzam salona geçip orada kendisi tebrik edilirdi [2]. Yeni sadr-ı âzam tayininde İstanbul'da bulu-

[1] *Silâhdar tarihi c. 2, s. 633, 644 ve D'ohsson c. 7, fasıl 10 ve 676 ve 677 mükerrer numaralı teşrifat defterleri (Kâmil tasnifi).* Onsekizinci asır sonlariyle ondokuzuncu asrın ilk yarısında sadaret hatt-ı hümâyununun Paşa kapısına vürûdundan evvel sadr-ı âzam kethüdası tarafından yazılan tezkire mucebince hatt-ı hümâyun-u dinlemek üzere davet edilen zevat arzodasında sadr-ı âzamın sağında ve solunda aşağıdaki tertip üzerine otururlardı:

Sadr-ı âzamın sağında kaptan paşa, yeniçeri ağası, sipah ve silâhdar ağaları, sekbanbaşı, cebecibaşı, topcubaşı, arabacı başı, humbaracı başı, lâğımcı kâtibi, yeniçeri kâtibi, kul kethüdası, sipah, silâhdar, cebeci ve topcu, arabacı, lâğımcı, humbaracı ocakları kâtipleri, zağarcı, samsuncu, turnacı başılarla ocak imamı.

Sadr-ı âzamın sol tarafında başdefterdarla ikinci ve üçüncü defterdarlar, nişancı, defter emini, zahire nazırı, ruznamçe-i evvel başmuhasebeci, haremeyn ve cizye muhasebecileri, şehremini, tersane emini, tophane nazırı, cebehane-i mühimmat nazırı ve saire bulunurlardı, Reis-ül-küttab sadr-ı âzam kethüdası, çavuşbaş, tezkireciler, paşa kapısında dairelerinde bulunduklarından anlar bittabi davetlilerden olmayıp bilfiil vazife sahibi idiler. Hatt-ı hümâyunu getiren memur, arzodasına girince herkes ayağa kalkar ve sadr-ı âzam hatt-ı hümâyunu arzodasının ortasında karşılayıp memurdan alıp öptükten sonra yerine gelir ve boğçasından çıkarıp tekrar öptükten sonra pâdişaha dua olunurdu. Gelen davetlilere tatlı, kahve, buhur merasimi yapıldıktan sonra gelenler sadr-ı âzamın eteğini öpüp tebrik ile avdet ederlerdi (*Başbakanlık arşivinde tasnif edilmekte olan numarasız evrak ve Defter-i yevmiye-i teşrifat s. 10, sene 1235).*

[2] Son devirdeki sadr-ı âzamlar tebdillerinde mühr-i hümâyun kendisinden bilvasıta alınır ve yeni sadr-ı âzam olacak zat saraya davet olunarak mühr-i hümâyun pâdişah tarafından kendisine verilir ve hazırlanmış olan hatt-ı hümâyun da atlastan kırmızı kese içinde olduğu halde yeni sadr-ı âzamın yanında pâdişah tarafından başkâtip veya baş mabeyinciye teslim edilir ve alayla Bâb-ı âlî'ye gönderilirdi, Bu alay, pâdişah Beşiktaş'ta bulunurken Sirkeci'den itibaren yapılırdı. İkinici Abdülhamid zamanında ise kendisi Yıldız'da bulunduğundan sadaret alayı iki kısım üzerine olurdu. Biri Yıldız'dan îtibaren sadaret hatt-ı hümâyununu getiren başkâtip veya başmabeyinci öne düşerek sadr-ı âzam ile şeyh-ül-islâm istabl-ı âmireden gelen araba-

nan ecnebi sefirler ve kapı kethüdalarının da kendilerine tayin edilen muayyen gün ve saatlerde Paşa kapısına gelerek tebrik eylemeleri âdetti; sadr-ı âzam, bunların gelecekleri gün ve saati bir telhis ile pâdişâha arzeylerdi [1].

lara binerler, arkalarında mabeyin çavuşları atlanıp muhtasar bir alayla Dolmabahçe sarayının hazine-i hassa dairesine gelip muhasebecinin odasında biraz istirahat ile kendilerine ikram edilen şerbetleri içerek rıhtıma yanaşmış olan istimbota binip Sirkeciye geçerlerdi. Buradan itibaren sadaret alayının ikinci safhası başlardı.

Sirkeci'de sadaret dairesi erkânı sadr-ı âzamla şeyh-ül-islâmı karşılarlar. En önde elinde atlas kese olduğu halde başkâtip, arkada sadr-ı âzam ile şeyh-ül-islam hasahırdan getirilen atlara binerek Bâb-ı âli'ye giderlerdi. Bâb-ı âli'ye gelinince Arzodasına girilir ve orada Âmedci bey tarafından devlet erkânı huzurunda hatt-ı hümâyun yüksek sesle okunurdı. Ata binerek Bâb-ı âli'ye gelen son sadr-ı âzam merhum Ahmed Tevfik Paşa'dır. Daha sonra araba usulü ihdas edilmiştir. Sadr-ı âzam'ın azli mabeyinci vasıtasiyle mührün geri alınması ve son zamanlarda şeyh-ül-islâm'ın azli de ferve-i beyzânın istenmesiyle olurdu.

[1] *Şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû velinimetim pâdişâhım, Der-i saâdet'te mukim düvel-i nasâra elçileri tebrik-i sadaret-i uzmâ için kapıya gelmeleri mûtad olmağla tatil olduğuna binâen işbu pazartesi günü kabl-ez-zuhur Franca elçisi ve bâd-ez-zuhur İngiltere elçisi vesair elçiyan dahi rütbelerinin iktizasına göre divan olduğu gün bireri ve tatil günleri ikişeri kapıya gelip icray-ı merasim-i tebrik edecekleri ve mûtad üzre ongün fasıla ile Sicilyateyn elçisi dahi kezalik kapıya (Paşa kapısına = Bâb-ı âlî'ye) gelmeleri tasmim ve kaideleri üzre tertip olunmağla, tertipleri defteri marûz-ı atebe-i ulyây-ı mülûkâneleri kılındı. Manzur-ı hümâyunları buyrulduktka tertip olunduğu vechile gelmeleri hususuna müsaade-i aliyye-i hüsrevâneleri buyurulur ise emr-ü-ferman şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû velinimetim efendim padişahım hazretlerinindir.*

Bu telhise merbut liste aynen şöyledir:

Mutat üzre tebri-i sadaret-i uzmâ içün kapıya gelecek elçilern tertipleri defteridir.

İşbu pazartesi günü
Fransa ve İngiltere elçileri

Salı günü
Venedik balyosu

Çarşamba günü
Nemçe Orta elçisi

Perşenbe günü
İsveç ve Danimarka

Cumartesi günü
Prusya elçisi

Pazar günü
Rusya kapı kethüdası, Felemenk elçisi olmayıp vekili olmakla yevm-i mezkûrda vekili

On gün fasıla ile
Sicilyateyn orta elçisi

Evvelce vezir değil iken vezaretle doğrudan doğruya sadr-ı âzam olanlara vezaret beratı da verilmek kanundu; çünkü vezir olmayan sadr-ı âzam olamazdı. Vezir olup sadr-ı âzam olmayanların vezaret beratının kuburu yani mahfazası yeşil atlas keseden olup birdenbire vezirlikle sadr-ı âzam olanların berat keseleri ise beyaz dibâdan idi [1].

Sadaret makamına gelenler içinde tecrübeli, işgüzar kıymetli, fazl ve kemal sahibi, siyasî ve idarî işlerde kiyasetleri ve görüşleri yüksek şahsiyyetler bulunduğu gibi, tecrübeli, cahil, tecrübesiz ve liyakatsiz cahil, lâkayıt ve acemi olanlar da vardı.

Türk olan ilk Osmanlı vezirleri, Fatih devrinde İshak Paşa veya Mahmud Paşa'nın vezir-i âzamlığına kadar (Bayezid Paşa hariç) ulema sınıfından yetişen âlim ve güzel idareli şahsiyyetlerden mürekkebti. Bundan sonra gelenler arasında Mahmud Paşa, Karamanî Mehmed, Çandarlı zâde İbrahim Paşa, Pirî Paşa gibi cidden kıymetli vezir-i âzamlar da vardı. Kanunî Sultan Süleyman'ın vezir-i âzamı İbrahim Paşa has odabaşılıktan ibtida Rumeli beğlerbeği, vezir ve arkasından hemen vezir-i âzam olduğundan dolayı hükûmet idaresine hiç vukufu yoktu. Bununla beraber kendisine mahrem olarak tezkireci intihap ettiği Tosyalı Celâl zâde Mustafa Beğin gayreti ve kendisinin yüksek ihatasiyle işleri çabuk kavrayarak acemiliğini gidermişti [2]. Sokullu Mehmed Paşayı takib eden vezir-i âzamlar içinde eski kudrette hükûmet reisleri yoktu. Bununla beraber tecrübeli ve oldukça idareye muhtedir olanlar gelmişti. Dördüncü Murad'

Bu telhisten Bâb-ı âlide salı, çarşanba ve cumartesi olmak üzere üç gün divan aktedildiği ve cuma gününün de tatil olduğu anlaşılıyor.

[1] *Teşrifat defterinden; 10 Receb 1238 Pazar:*

Zat-ı mekârım simat-ı sadr-ı âliye (Silâhdar Ali Paşa) vezaret-i samiye içün ancak berat-ı âliye verilecek olduğundan zikrolunan (beratın) kuburu sair vüzera beratları gibi yeşil atlas kese ile olmayıp beyaz dîbâdan kese içinde olmak üzere reis efendi hazretleri getürüp teslim etmekle müşarünileyh vasat-ıodadan istikbal ve takbil ederek ahz ve hazinedarlarına teslim ve onlar dahi yastık üzerine koyup efendi-i müşarünileyh ikad ve kahve ve çubuktan sonra 3500 kuruş kıymetlû erkân paça samur kürk iksa ve kesedarları efendiye avâid olan üçyüz kuruş îtâ olunmuş ve başka kimseye bir şey verilmemiştir (*Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat s. 81*).

[2] *Beyânî tezkiresi.*

ın son vezir-i âzamı olup Sultan İbrahim tarafından öldürülen Kemankeş Kara Mustafa Paşa cahil olmakla beraber idaresi iyi idi ve kendisi dürüst ve dürüştlüğü ile tanınmıştı; Köprülü Mehmed Paşa ile oğulları Fazıl Ahmed ve Fazıl Mustafa paşalar en tehlikeli zamanda devlet işlerini muvaffakiyetle başarmışlar ve büyük hizmetler etmişlerdi. Bunlardan birincisi kurnaz, tecrübeli, şedit ve icraatcı, ikincisi mülâyim ve disiplinci, Fazıl Mustafa Paşa ise hem şedit ve hem disiplinci idi.

On sekizinci yüzyıldaki sadr-ı âzamlar içinde Şehit Ali Paşa, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Hekim oğlu Ali Paşa, Yeğen Mehmed Paşa, İvaz Mehmed Paşa, Koca Ragıp Paşa, Halil Hamid Paşa ve Koca Yusuf ve Cezayirli Hasan Paşalar gibi kimisi muharebe sahasında ve kimisi idarî işlerde ve islahatta muvaffakiyetler gösteren kıymetli devlet adamları görülmüşse de hizmetleri devletin inhitatını durduramamıştır.

Bunlardan Şehid Ali Paşa, Karlofça muahedesiyle Venediklilere terkedilmiş olan Mora'yı istirdat etmiş ve Avusturya seferinde şehîden vefat eylemiş olup sadareti devam etmiş olsa idi kendisinden epi islahat ümit ediliyordu. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, garp usul ve tekniğini tatbike taraftar olup bazı icraatı da görülmüştü. Hekimoğlu Ali Paşa âlim, şâir, azimli ve çok değerli bir kumandandı; icraatında ve işinde Köprülü zâde Fazıl Ahmed Paşayı andırırdı. Yeğen Mehmed Paşa ile İvaz Mehmed Paşa Avusturya seferindeki muvaffakiyetleriyle iyi isim bırakmışlardır. Koca Ragıp Paşa, teslim aldığı devlet idaresini hiç bozmadan ve sarsmadan eyi idare etmiş ise de fazla ihtiyatı sebebiyle bazı fırsatlar kaçırmış ve istikbalde geleceği belirten tehlikeye karşı hiç bir tedbir almamıştır. Halil Hamid Paşa, Avrupa nizamının geniş bir surette Türkiye'ye girmesini temin ile islahat yapmış ve Üçüncü Selim zamanında *Nizam-ı Cedid*'in esasını hazırlamıştır. Koca Yusuf Paşa, azimli ve disiplinci idi.

Üçüncü Selim sadr-ı âzamları içinde Nizam-ı cedide hizmet eden Safranbolu'lu İzzet Mehmed Paşa ile Yusuf Ziya Paşa bir dereceye kadar bu nizamın yerleşmesine hizmet etmişlerdir; fakat zaman ve vaziyet icabı kendilerinden sonrakiler onların şöyle böyle yaptıklarını da muhafaza edememişlerdir. Ümmî olan Alemdar Mustafa Paşa, büyük bir hüsnüniyetle başladığı ıslahatta gafletinin neticesi olarak irticaın kurbanı olmuştu.

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında sadr-ı âzamlar içinde, Mustafa Reşit Paşa siyasî mektebinin müessisi olan Mehmed Said Galip Paşa ile yeniçeri ocağının kaldırılmasında hizmet eden Benderli Selim Mehmed Paşayı zikretmek lâzımdır. Galip Paşa, Üçüncü Selim devrindenberi bütün siyasî işlerde bulunmuş, mürtecilere karşı hayatı tehlikeye girmiş ve Mora isyanının bastırılmasında muvaffak olmuş ve Avrupa ile olan münasebâtı vukuflu surette temin eylemiş kıymetli bir zattı.

***

Sadr-ı âzamların merkezdeki mühim işlerinden biri de Kapıkulu ocaklarının üç ayda bir verilen maaşlarının temini idi. Malûm olduğu üzere yeniçerilerin ulûfeleri divan-ı hümâyunda verilip diğer ocaklarınki Paşa kapısında sadr-ı âzamın huzuriyle tevzi olunmak kanundu. Bu sonraki tevzie *sergi döşenmek* denilir ve sonunda *devr-i muhasebe* veya daha muhtasar olarak *devir* muamelesi yapılıp maaş tevziine nihayet verilir ve bu münasebetle muvaffakiyyetinden dolayı sadr-ı âzama teşekkürü havi bir hatt-ı hümâyun ile *devir kürkü* ve bir de hançer gönderilirdi [1].

[1] 1065 h. 1655 m. de ulûfe verildiği vakit her ulûfede olduğu gibi vezir-i âzama pâdişah tarafından bir âlâ samur kaplı hil'at-ı hassa ve üzerine zamime olarak bir seraser ve defterdara dahi hil'at gönderilmişti (*Silâhtar tarihi* c. I. s. 9) 1066 Receb 1656 da Köprülü Mehmed Paşa Kupıkulu halkına *recec* mevacibini tevzi ederken kendisine bir âlâ samur kürk ile bir murassa hançer yollanmıştı (ayn-ı tarih, c. 1, s. 75) ve yine bu cümleden olarak Silâhdar'da (*c. 2, s. 649*) ve Raşit tarihinde ve diğer tarihlerde bir çok kayıtlar vardır.

Ulûfe devri münasebetiyle Üçüncü Sultan Ahmed'in 1138 h. 1725 m. de Damad İbrahim Paşaya gönderdiği fevkalâde iltifatı hâvî beyaz üzerine hatt-ı hümâyunu sureti (*Raşit tarihi zeyli, s. 300*):

Hazret-i hallâk-ı cihan cellet azametühû seni benden bir an dûr itmesün amin bi hürmeti ruh-il-emin. Benim vezirim ve damad-ı muhterem-i âlîşânım, sana selâm ederim ve hal ve şanını terfî ederim, hizmet-i humayunumda sadâkat ile bezl-i makdurın kat ender kat makbul-i hümâyunum olup bu def'a dahi kallarımın müstahik oldukları mevaciblerini ihrac ve tevzi eylediğinden tekrar duay-ı hayr-ı mülûkâneme mazhar oldun. Kemal-i muhabbet-i hümâyunumdan bana mahsus olan kürklerimden bir sevb samur kürk ve bir kabza murassa hançer ihsan-ı hümâyunum olmuştur. Duay-ı hayrıma müdavim olasın.

Devir kürkü ve hançer ile beraber gönderilen hatt-ı hümâyunun, Paşa kapısına gelişinde istikbal merasimi yapılır ve hatt-ı hümâyun umum muvacehesinde okunarak getiren ağaya kürk giydirilip atıyye verilirdi; Hammer tarihi muhasebe devri dolayısiyle ilk defa taltif edilenin Köprülü Mehmed Paşa olduğunu yazmakta ise de bunun daha evvel de mevcut olduğunu *Silâhdar tarihin*'deki bir kayıttan anlamaktayız [1].

Muhasebe devri dolayısiyle sadr-ı âzama gönderilen devir kürkü ve hançer merasimi hakkında aşağıya naklettiğim bir vesika hülâsası, bu hususta teşrifata ne kadar îtina edildiğini göstermektedir:

Sadr-ı âzama devir kürkü ve hançer ve hatt-ı hümâyunun gelmekte olduğunu teşrifatçı kesedarı sadr-ı âzama haber verir, hemen yerinden kalkar; koltuklarına defterdar ile sipah ağası girer ve gelen şeyleri karşılamak üzere merdiven başına gider. Hatt-ı hümâyun ile kürkü getiren saray memuru getirdiği hatt-ı hümâyunu öpüp sadr-ı âzama verir; o da öperek koynuna kor, bu sırada alkış yapılır; bunu müteakib saray memuru getirdiği kürkü boğçasından çıkarıp sadr-ı âzama verir, o da öperek arkasına giyer, hançeri beline takar, bu sırada tekrar alkış yapılır; bu birinci merasimi müteakip sadr-ı âzam maaş sergisine gelir ve koynundan hatt-ı hümâyunu çıkarıp öper ve okumak üzere reis-ül-küttaba verir ve o da öptükten son-

Mevâcib sonunda devir kürkü ile hançer ve hatt-ı hümâyun gelip hatt-ı hümâyun kıraet olunduktan sonra sadr-ı âzam veya sadaret kaymakamı Arzodasına gitmek üzere kalkınca başdefterdar ile sipah ağası koltuğuna girip Arzodasına götürmek kanundu; Birinci Abdülhamid zamanında meşhur Cezayirli Hasan Paşa sadaret kaymakamı iken böyle bir ulûfe devrinde baş defterdar Peykî Hasan efendi ile Ağrıbozlu Bekir paşa o tarihte sipahiler ağası bulunduğundan pek kibirli bir adam olan Hasan efendinin, okuyup yazması olmayan Cezayirli Hasan Paşanın koltuğuna girip götürmesi kendisinin gururuna dokunduğundan dolayı canı sıkılmış ve kaymakam paşayı Arzodasında makamına oturtan Peykî Hasan Efendi «işte efendim bu da böyle bir resm imiş» diye mecburen bu işi yaptığını îmâ eylemişti; Hasan paşa defterdarın bu imasından bir şey anlamamış ise de Bekir ağa (Bekir Paşa) farkına vararak defterdarın azametine kızmıştı (*Süleyman Faik efendi mecmuasından naklen Cevdet tarihi c. 7, s. 45*).

[1] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 9* da 1065 h. 1655 m. tarihindeki devir kürkü merasiminden bahsedilirken her ulûfede olduğu gibi kaydı vardır.

ra okur ve tekrar öptükten sonra sadr-ı âzama iade eder; bunu müteakib sadr-ı âzam tarafından hatt-ı getiren saray memuruna kürk giydirilir ve sadr-ı âzam kethüdası, saraydan gelen ağayı alarak Arz odasına götürür; burada tekrar reis-ül-küttab kendisine verilen hatt-ı hümâyunu okur ve bunu müteakib sadr-ı âzam kethüdasiyle, reis-ül-küttab, tezkireciler ve mektupcu etek öperek sadr-ı âzamı tebrik eylerler ve dışarı çıkarlar. Bu sırada defterdar efendi sergiye gelerek Kapıkulu ocaklarının bakiyye kalan maaşlarını tamam eder; sadr-ı âzam saraydan kendisine kürk getiren ağa ile oturup kahve içilirken dışarıda da bunun adamlarına hil'atler giydirilip bahşişler verilirdi. Bu görüşme sırasında reis-ül-küttab pâdişahın gönderdiği hatt-ı hümâyunun cevabını hazırlar, sadr-ı âzama gösterir ve sonra reis-ül-kütabın kesedarı hattın cevabını bağlar ve sadr-ı âzam ayağa kalkarak koynundan çıkardığı mühr-i hümâyunla mühürledikten sonra yerine oturur ve kendisine ve misafir saray ağasına gül suyu ve buhur verilir ve hatt-ı hümâyunun cevabı olan telhis saraydan gelen ağaya teslim edilir ve o da sadr-ı âzamın eteğini öpüp odadan çıkar, Bâb-ı âlî erkânı tarafından merdiven başına kadar teşyi olunur ve buradan sadr-ı âzamın kapıcılar kethüdasiyle selâm ağası bunun koltuğuna girip sadr-ı âzam tarafından hediye edilen atın yularını öptükten sonra biner, sadr-ı âzam tarafından hediye edilen para keselerini alıp maiyyetiyle saraya giderdi[1].

Bu merasimden iki gün sonra sadr-ı âzam, gönderilen kürk ve hançer dolayısiyle teşekkür için pâdişahı ziyarete müsaade ister ve tayin edilen gün ve saatte huzura kabul olunarak teşekkür ederdi.

***

Sadr-ı âzamların pâdişahlara yazı ile olan mâruzatlarına, yazılan şeyin nevine göre *telhis* veya *takrir* denilirdi. Telhis veya takrirler, telhis kesesi denilen keseye konup mühürlendikten sonra makrama denilen el peşkirine sarılarak takdim edilirdi. Bu telhislerde bazı resmî muamele yapılacak olanlar

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar (saray kısmı) numara 770, sene 1207 cemaziyelevvel.* Bu vesikanın baş tarafı yırtık olup devir kürkünün kimin vasıtasiyle gönderildiği anlaşılmıyor.

hakkında sadr-ı âzam, yapılacak şeyleri arzederek bunların yapılmasına müsaade ister ve müsaade alırdı; meselâ filan adam terfîa müstahiktir veya filan adama vezaret veya filanca rütbenin verilmesine müsaade buyurulsun vesaire yollu telhis ile hükümdardan müsaade istenir ve o da *ihsan-ı hümâyunum olmuştur* veya *mucebince amel eyliyesin* diye yazarak telhisi iade eder; eğer telhis, hazineden para çıkmasını icabettiriyorsa *izn-i hümâyunum olmuştur* hattiyle geri yollanırdı[1]. Diğer hususlara ait telhis pâdişahları cereyan eden işlerden haberdar etmek veya bir meseleyi arzetmekten ibaret olup üzerlerine pâdişah tarafından îcabeden cevaplar yazılıp iade edilirdi.

[1] Sadr-ı âzam Damad İbrahim Paşanın iki telhisi:

Mûcebince amel eyliyesin

Arz-ı bende-i bîmikdar budur ki, şevketlû kerametlû mehâbetlû, kudretlû velinîmetim efendim pâdişahım; Hak sübhânehû ve teâlâ zîynet bahşay-ı erike-i saltanat ve revnak efzây-ı serir-i hilâfet olan mübarek vücûd-ı fâiz-ül-cûd-ı cihandarîlerin kemâl-i şevk ve safây-ı bal ve mezid-i şevket ve azamet ve ikbal ile hemvâre, vikaye-i aliyye-i nâmütenâhisinde dâim ve lâyezal eyleyüp sebeb-i husul-i âmal ve kâm ser-i cümle-i havas ve avam olan nazarı kimya hasiyyet-i pâdişâhanelerini bu abd-i nâçiz ve müstehamları üzerinde memdud ve berdevam eyliye Âmin binûr-i Muhammed-ül-emîn.

Şevketlû, kerametlû, necabetlû efendim, hâlâ dergâh-ı alempenâh-ı muâllaları kapıcılar kethüdası olan Ali bey kulları sezaver-i refet-i cihandarîleri olmağla mekârim-i celile-i bendeperver-i mülûkânelerinden rütbe-i vâlây-ı vezaret ihsan ve inayet ve hâlâ Şam mir-i haccı vezir Osman Paşa kullarının oğlu olup Sayda beğlerbeğisi olan Ahmed paşa kullarına dahi rütbe-i celile-i vezaret ihsan-ı hümâyunları buyrulup abd-i ibn-i abdleri ve feyizyafte-i nazar-ı inayetperver-i iksir eserleri Mehmed Bey kullarına (İbrahim Paşanın kendi oğlu) hil'at-i vezaret olmak üzere ferace kürk ilbas ve ihsan-ı hümâyunları buyrulmak bâbında emr-ü-ferman şevketlû kerametlû mehâbetlû kudretlû velinîmetim efendim hazretlerinindir. Kapıcılar kethüdalığı hâlâ mirahur-ı sani olan Mustafa Bey kullarına ve küçük mirahurluk sabıka yine mirahur-ı sânî olan surre emini Ahmed Ağa kullarına ihsan-ı hümâyunları buyrulmak bâbında emr-ü ferman şevketlû, kerametlû, mehâbetlû velinimetim efendim pâdişâhım hazretlerinindir. (*İbnülemin tevcihat dosyaları, numara 1636*).

Diğer vesika:

Mucebince ihsan-ı hümâyunum olmuştur.

Sah
Sâdır olan hatt-ı hümâyun-i şevketmakrun mucebince tevcih olunmak buyruldu, fî 10 s 1142

Telhisleri, Paşa kapısından saraya telhisci denilen memur götürürdü[1]. Eğer telhis divan günü pâdişaha takdim edilecek ise o zaman kapı ağası ve kapıcılar kethüdası vasıtasiyle takdim olunmak kanundu[2].

Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekremler tarafından cepheden gönderilen telhislerle arz ve istizan olunacak meseleler mühürlü olarak pâdişaha takdim edilmek üzere rikâb-ı hümâyun kaymakamına yollanır ve o vasıta ile hükümdara takdim olunarak yine mühürlü olarak cevabı alınırdı[3].

Şeyh-ül-islamın, kadıların, valilerin ve sair devlet erkânının yazacakları tahriratların başları çok defa şeyh-ül-islam tarafından *marûz-ı dâî budur ki* veya *marûz-ı dâîleridir ki* ve kadılarla diğer ilmiyye sınıfı tarafından *der-i devlet mekine*

Arz-ı bende-i bîmiktar budur ki şevketlû kerametlû mehabetlû velinimetim sebeb-i devletim efendim pâdişâhım,

Hâlâ Cidde valisi olan vezir-i âzam sabık Mehmed Paşa fevt olmağla Cidde mansıbı sâbıka Mısır valisi olan Elhac Ebubekir Paşa'ya ve Mısır, hâlen Kandiye mutasarrıfı vezir Abdullah Paşa'ya ve Kandiye muhafızlığı halen Ağrıboz muhafızı vezir Mustafa Paşa'ya ve Ağrıboz sancağı sâbıka Bahr-i sefid kaptanı Canım Hoca Mehmed Paşa'ya tevcih ve ihsan ve inayet-i şahâneleri buyurulup başka başka divan-ı hümâyunları kaleminden evamir-i âlişanları tahrir olunmak bâbında emr-ü-ferman-ı hümâyun şevketlû kerametlû mehabetlû kudretlû celâletlû velinimetim sebebi devlet bî minnetim efendim pâdişâhımındır. (*İbnülemin tevcihat dosyaları, numara 1727, sene 1142*); daha bu yolda pek çok telhis vardır.

[1] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi c. 1, s. 71*; telhisci, gedikli çavuş veya müteferrikalardan olup saraya götürdüğü telhis veya takriri kapı ağası, silahdar ağa veya diğer bir alâkadara teslim ederdi.

[2] *Kanunnâme-i âl-i Osman s. 23*; «ve bazı mesalih için benden taşra haberi kapı ağası kapıcılar kethüdasına söylesin ve ol dahi vüzerama ve kazaskerime ve defterdarlarıma söylesün ki...» ve *Nimetî efendi kanunnâmesi.*

[3] Sonraları bu usule riayet olunmayıp bu suretle mühürlü olarak padişaha takdim edilen telhislerin mühürleri çıkarılıp okunduktan sonra Bâb-ı âli'ye gönderilerek cevabının oradan yazılması doğru olmayıp, yazılacak şeylerin şüyûunu mûcib olacağından dolayı mahzurlu olduğunu 1223 h. 1808 m. tarihli tahriratiyle sadr-ı âzam ve serdar ekrem Çelebi Mustafa Paşa, Dar-üs-saâde ağasına yazmış ve bu halin devamı sadaret makamının nüfuzunu kesr ile esrâr-ı devletin ağızdan ağıza yayılmasını mûcib olacağından bahis ile şikâyet eylemiş ve bunun men'ine delâletini kendisinden rica eylemiştir (*Kâmil tasnifi defterlerden sadaret mektupçuluğu defterleri, numara 18*).

arz-ı daî-i kemine oldur ki, Kaptan paşa ve valilerle dar-üs-saade ağası ve sairleri taraflarından *der-i devlet mekine arz-ı bende-i kemine oldur ki* veya *budur ki, dergâh-ı felek mâdelet penah türabına arz-ı bende-i bîmikdar budur ki, dergâh-ı felek medâr ve bargâh-ı gerdun iktidar lâzâle âliyen ilâ yevmilkarar türabına arz-ı bende-i bîmikdar budur ki, arz-ı bendeleri budur ki, der-i devlet medâra arz-ı bende budur ki, atebe-i aliyye-i sidre makam türabına arz-ı bende-i müsteham budur ki* ve saire gibi elkab ile yazılır ve bu sadr-ı âzama gönderilir ve hükümdara arzolunarak icabeden iradesi alınıp muamelesi yapılırdı. Diğer küçük memurlar tarafından yazılan arz-ı haller bizzat sadr-ı âzama yazılıp orada serlevha olarak *devletlû saadetlû mürüvvetlû merhametlû sultânım hazretleri sağ olsun* veya *devletlû ve mürüvvetlû sultanım hazretleri sağ olsun* ve sair bunlara benzer elkab kullanılırdı. Bu gibi elkaba dair Başbakanlık arşivindeki *İbnülemin* tasnifinin tevcihat kartonlarında yüzlerce nümune vardır. Sadr-ı âzam seferde bulunacak olursa bütün tevcihatı sormadan yapar ve sormadan fermanlarını verirdi; lâkin devlet merkezinde bulunduğu zaman bunları arzetmek usuldendi [1].

***

Sadr-ı âzamlar veya devlet merkezinde vekilleri olan rikâb-ı hümâyun kaymakamları Erdel, Eflak-Boğdan voyvodalariyle ecnebî devlet kıral ve başvekillerine yazdıkları mektupların sağ kenarı başından başlıyarak son satır hizasına kadar kendi isimlerini havi pençe denilen kendi alâmetlerini çekerler ve bu pençenin keşidesinin ortasına mühürlerini basarlardı [2]. Bundan başka yine sadr-ı âzamlarla sadaret veya rikâb-ı hümâyun kaymakamlarının dahildeki işler hakkında yazdıkları mektuplarla

[1] *Nimetî efendi kanunnâmesi, s. 2.*

[2] Tuğra ve pençelere dair olan makalemize müracaat (*Belleten sayı 17-18, sene 1941*); bundan başka sadr-ı âzam Koca Ragıb Paşanın Prusya kıralı İkinci Frederik'e gönderdiği mektup ile pençenin fotoğrafisi için *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, sene 8, s. 69*) daki merhum Abdurrahman Şeref Beğin *Berlin hazine-i evrakında vesaik-i Osmaniyye* isimli yazısına bakın. Yine burada Mehmed Paşanın pençesiyle Prusya kıraliyle başvekiline gönderilmiş mektup ile daha sair mektuplar da vardır.

verdikleri emirlerin pençeleri yukarıda söylediğimiz pençelerden farklı olup bunu mektuplarının altına çekerlerdi ve bu pençeler keşidesiz olup tuğra gibi toplu bir şekilde idi [1]. Bir de sadr-ı âzamlar istidaları havale ederken ve birine bir memuriyet verirken *pençe* denilen şekilde alâmetini koymayıp buyruldunun bir şekl-i mahsusu olan işaretini kordu [2]. Hattâ bu işareti bizzat kendisi koymayıp sadaret kethüdası veya anın emriyle mektupçu yazar ve sonra sadr-ı âzama gösterilerek o, muamelenin kendi tarafından görüldüğünü anlatmak üzere buyruldu derkenarının üzerine ya doğrudan doğruya kendisi veya huzurunda memur-ı mahsus *sah* صح yazısını yazardı. Bu işaret muamelenin sadr-ı âzam tarafından görülüp tasvib edildiğine ve doğruluğuna işaretti.

Ecnebî kıral veya başbakanlarına gönderilen sadr-ı âzam mektupları atlas keselere konur ve *kulak* denilen müselles veya beyzî şekildeki kâğıt mektubun kimden kime ve kim vasıtasiyle gönderilmiş olduğunu gösterirdi.

Sadr-ı âzamların ikindi divanları

Bab-ı âlî teşkilâtının ilk şekli olarak divan-ı hümâyunun muntazaman muayyen günlerde içtima ettiği zamanlarda vezir-i âzamlar da divanda intac edilmeyen veya arza lüzum görülmeyen işleri kendi konaklarında salı ve perşembeden mâada [3] günlerde hal ederlerdi; bu divan ikindi ezanından sonra top-

[1] *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyruldulara* dair *(Belleten 17 - 18 sene 1941)*.

[2] Buyruldı makalesi (*Belleten numara 19, s. 289, sene 1941*); bu makalenin sonunda buyruldı işaretlerini gösteren bazı vesika suretleri vardır.

[3] *Nimetî efendi* salı ve perşembeden gayrı günlerde diyor (sayfa 4) ve yine bu zat kanunnâmesinin diğer bir yerinde de perşembe tatil günü olduğundan o gün divan olmadığını yazar (s. 10). Üçüncü Ahmed'in hal'ine dair olan *Abdi*'nin tarihçesinde (*Millet kütüphanesi numara 409 s. 72,76*) perşembenin tatil günü olduğu yazılıdır. Bu kayıtlara göre salı ve perşembe günleri, ikindi divanı yapılmıyordu. Müverrih *Âlî* de yalnız salı günü ikindi divanı olmadığını kaydediyor. Hammer de pazartesi ve perşembenin tatil olduğunu yazıyor (*Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilât'ı, Bâb-ı âli. kısmı*). Şu halde perşembe tatili onyedinci asırda ilâve edilmiş olacak.

landığı için adına *ikindi divanı* denilmişti. Vezir-i âzamlardan maada hiç bir vezir ikindi divanı aktedemezdi.

İkindi divanında müzakere başlamadan evvel âdet üzere mehterhane çalınır ve sonra müzakereye başlanırdı. Padişahla beraber bulunulan seferlerde 938 Zilhicce (1532 m.) tarihine kadar Paşa kapısında ikindi nöbeti çalınmazken pâdişâh sefer esnasında da sadr-ı âzamın otağı önünde nöbet çalınmasına müsaade etmişti [1].

İkindi divanında sadr-ı âzam başına *mücevveze*, daha sonraki devirlerde *selimî* denilen kavuğu giyip divana çıkar, dava dinler ve akşama kadar bu işlerle meşgul olurdu. İkindi divanının yaz ve kış saatleri mevsime göre değişirdi. Yazın takriben saat onbeş veya onaltıda, kışları ondört ile onbeş arasında açılırdı; çavuşbaşı divan-ı hümâyunda olduğu gibi vezir-i âzamın ikindi divanında da hizmet ederdi; vezir-i âzam ve diğer vezirlerin kalemi mahsus müdürü gibi birer tezkirecileri vardı. Bunlar kalem âmiri idiler; vezir-i âzamın ikindi divanında ve diğer akdettikleri divanlarda bu tezkireciler sadaret makamına takdim edilen arz-ı halleri okurlar ve ona göre icabeden muamele yapılırdı.

Bunlar vezir-i âzam divanında ayak üzerinde iş görürlerdi; divan-ı hümâyunda reis-ül-küttabın ilk zamanlardaki vazifesi ne ise tezkireciler de vezir-i âzam divanında aynı işi yaparlardı [2]. Tezkireciler de divanda başlarına mücevveze giyerlerdi [3]. Divandaki birinci ve ikinci tezkireciler vezir-i âzam tezkirecileri idi.

Bu divanda tercümanlar da bulunurdu; Türkçe bilmiyenlerin dilekleri bu suretle dinlenirdi. Davacıların sıra ile vezir-i âzamın yanına girmelerini temin için kapıda ellerinde kamıştan asa bulunan kapıcılarla muhafız yeniçeriler vardı; eğer dava vezir-i âzamın halledeceği bir işe tealluk ediyorsa derhal yap-

[1] *Feridun bey münşeatı (ruznâme), s. 579.*

[2] *Âli (basılmamış birinci cilt), s. 35.*

[3] Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde bir salı günü divan-ı hümâyun olup tezkire-i evvel Habeşî zâde Abdurrahim bey ve tezkere-i sânî Seyyid Haşim Efendinin hilaf-ı usul başlarına mücevveze yerine destarlı kavuk giydiklerinden dolayı azledilmişlerdi (*Raşid zeyli Çelebi zâde, s. 241*).

tırır veya emrini verirdi[1]; değilse veya arza muhtaç ise divan-ı hümâyuna havale eder ve eğer şer-î ve hukukî ise kazaskerlere ve İstanbul kadısına bırakırdı[2].

Sadr-ı âzamın divanındaki davalara ait evrak sıraya konmuş olup evvelâ müddeînin istidasının okunmasiyle işe başlanır ve iki tarafın iddiaları ve cevapları dinlenirdi. Bu işe memur olanlar derhal davayı hülâsa eyliyerek şer'an ve hukukan ne yapmak lâzım geleceğini irâe ederler; eğer sadr-ı âzam bunu kabul ederse arz-ı halin altına yazılır ve sadr-ı âzamın buyruldusiyle tasdik olunurdu. İstidanın bir tarafına da kararı havi ilâmın yazılması usuldendi[3]. Vezir-i âzam serdar-ı ekrem olarak sefere memur olduğu vakit ikindi vakti ezan okunup sonra nöbet vurulur, bir tarafta çavuşlar saf saf dizilip mukabil tarafta da kapıcılar kethüdası ile kapıcılar durup nöbet tamam olunca dua edilir ve sonra vezir-i âzam kendi otağında divan akdederdi[4].

Sadr-ı âzam Sokullu Mehmed Paşanın İstanbul'da bir ikindi divanı akdettiği esnada şehit edildiği malûmdur.

Sadr-ı âzamın diğer divanları ve teftişleri

Bab-ı âlînin teşekkülünden evvel sadr-ı âzamların ikindi divanlarından başka cuma ve çarşamba divanları da vardı.

Cuma divanı (Huzur mürâfaası):

Cuma günleri sabah namazından sonra kazaskerler başlarında örfleriyle vezir-i âzamın sarayına yani Paşa kapısına gelirler, divanhânede divan çavuşları, kethüda yerleri mücevveze ve muhzır ağanın maiyyeti olan yeniçeriler, üsküfleriyle hazırlanır ve çavuşbaşı da selimî kavuğu ile gelip divanın hazır olduğunu sadr-ı âzama haber verirdi; bunun üzerine evvelâ kazaskerler kalkıp divanhâneye geçerler ve bunu

[1] *Âli (basılmamış nüsha), varak 35.*

[2] *Halkondil zeyli Teşkilât kısmı s. 27, ve Âli (basılmamış cilt, Umumî kütüphane nüshası), varak 130.*

[3] Thornton, *Etlat actuel de la Turquie Paris 1812. C. 2 (Mahkeme kısımları).*

[4] *Vekayi-i tarihiyye varak 16 b ve 17, 20, 37 b, 38, 58.*

müteakib çavuşbaşı tekrar gelip sadr-ı âzama haber verir; o da hemen kalkar ve çavuşbaşı önüne düşer, iki tarafa selâm vererek divanhânede yerine oturur ve bu sırada çavuşlar alkış yaparlardı.

Divanhânede sadr-ı âzamın sağında Rumeli kazaskeri ve solunda Anadolu kazaskeri otururlardı; yine sadr-ı âzamın solunda ayakta olarak büyük tezkireci, çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi ve diğer divan çavuşları ve bunların alt tarafında subaşı, ases başı dizilip çavuşbaşının arka tarafında muhzır ağa ile bostancılar odabaşısı, kethüda yerleri, cebeci ve topcu çavuşları dururlardı. Vezir-i âzamın kapıcılar kethüdası, büyük tezkirecinin arkasında durup anın arkasında da nöbetçi olan iki kapıcı bulunurdu; vezir-i âzamın sağ tarafına küçük tezkireci ile selâm çavuşu ve diğer çavuşlar dizildikleri gibi muhzır ağanın maiyyeti olan muhafız yeniçeriler de divanhane merdiveninin aşağısında durarak verilecek emre intizar ederlerdi.

İki tezkireci nöbetle iş sahiplerinin arz-ı hallerini okuyarak îcabeden şer'î, hukukî, örfî hükümler verilip davalar görülürdü. İcabederse bazı mühim hukukî meseleler Rumeli kazaskerine havale olunur ve bu yoldaki işler fazla olursa vezir-i âzam, Anadolu kazaskerini de dava tetkikine memur ederdi.

Bu suretle gelen evrak bittikten sonra çavuşların alkışlariyle vezir-i âzam kalkar ve kazaskerler ayağa kalkıp selâma dururlar ve sadr-ı âzam iki tarafa iltifat ederek içeri gider ve hemen kazaskerleri davet ederdi; çünkü bazan mühim bir mazeret sebebiyle sadr-ı âzamın kazaskerleri divandan sonra kabul edememesi vaki olduğundan dolayı kazaskerler mutlaka davete intizar eylerlerdi.

Bir az musahebeden sonra kazaskerlere yemek verilir, eğer divanda müşkül ve tetkike muhtaç dava olup tehiri icabetmişse yemekten sonra onlar iyice gözden geçirilir ve sonra kazaskerler evlerine giderlerdi [1].

***

1066 h. 1655 m. senesine kadar cuma günleri mevâli ve müderrislerin divan aktinden evvel sadr-ı âzamların ziyaretine

[1] Bu, cuma günkü *huzur mürâfuası* için kazaskerler kısmına da bakın.

gelip Arzodasında bir az oturduktan sonra gitmeleri âdetti; fakat sonraları işlerin çokluğu ve seferler münasebetiyle Köprülü Mehmed Paşa sadaretinden ıtibaren bu ziyaret işi terkedilmiştir [1]. 1144 (1731) senesindeki bir kayda göre [2] İstanbul'da bulunan vezirlerin cuma namazından sonra *saray-ı âsafî* veya *saray-ı sadr-ı âzamî* denilen sadr-ı âzam konağına yani Paşa kapısına gelip kendisini ziyaret etmeleri âdetti.

Çarşamba Divanı:

Her çarşamba günü İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar yani İstanbul ve Bîlâd-ı Selâse kadıları sadr-ı âzamın ziyaretine gelirler, o da selimî kavuk ve erkân kürküyle divanhâneye çıkar ve tertip ve derece sırasiyle oturularak dava dinlenirdi. Bu divanda müracaat sahiplerinin şer'î ve kanunî davaları dinlenip kararlar verilirdi. İş fazla olursa kadılara da dava dinletilirdi. Divandan sonra yemek yenilerek herkes yerlerine giderlerdi.

***

Bu çarşamba divanında İstanbul'da bulunan beğlerbeğiler ile sancakbeğlerinin divandan evvel gelip vezir-i âzamı ziyaret etmeleri âdetti [3]. Ertesi perşembe günü de sadr-ı âzamı ziyaret etmeleri mutat olan paşalar ve beyler ile rikâb-ı hümâyun ağaları, bölük ağaları, erkence gelip ziyaretten sonra giderlerdi; perşembe tatil günü olduğundan ikindi divanı olmazdı.

Sadr-ı âzamın Tersaneyi teftişi:

Sadr-ı âzamların zaman zaman tersaneyi teftiş etmeleri kanundu. Sadr-ı âzam kendisine mahsus kıç tarafı yeşil çuha ile örtülü oniki çifte kayık ile tersaneye gider; iskelede kaptan paşa tarafından karşılanır ve kaptan paşa kendi elindeki sedefli asayı sadr-ı âzama verir ve önüne düşüp tersaneyi gezdirirdi [4]. Tersane teftişi mühim olup sadr-ı âzam bütün işler hakkında izahat alır ve eğer kaptan paşa ile arası açıksa anı mes'ul etmek için sebepler bulabilirdi.

[1] *Nimetî efendi kanunnâmesi* (*Kanun-ı divan-ı cuma*) *s. 6.*
[2] *Suphi tarihi*, s. 24.
[3] *Nimetî kanunnâmesi s. 7* ve *Ollivier* (Sadr-ı âzam faslı, 18).
[4] *Nimetî kanunnâmesi s. 45.*

Sadr-ı âzamların kola çıkmaları:

Devlet pâyitahtının âsâyişinin temini, havayic-i zaruriyyesinin tedarik ve kontrolu, zahire işlerinin tertip ve tanzimi, ölçülerin muayenesi suretiyle yapılan murukabe ve teftiş, sadr-ı âzamın vazifesi cümlesindendi. Her ne kadar, İstanbulun iktisadî muamelâtiyle meşgul olmak üzere İstanbul kadısı ve maiyyeti ve inzibatın teminiyle mükellef yeniçeri ağası ve sahillerin inzibatını temin eden bostancıbaşı varsa da bunların hepsinin üstünde bütün bu işleri tetkik ve teftiş işi ve mesuliyeti sadr-ı âzama bırakılmıştı. Sadr-ı âzam seferde bulunacak olursa bu vazifeyi vekili olan sadaret kaymakamı görürdü.

Sadr-ı âzamlar arzu ettikçe zaman zaman İstanbulu teftişe çıkarlardı. Onsekizinci asırda bu teftiş ekseriyetle sabahleyin Paşa kapısından çıkarak Salkımsöğüt'de Aydınoğlu tekkesi, Hocapaşa çarşısı, Meydancık, Bahçe kapısı, Gümrükönü, Odunkapısı, Unkapanı ve Kovacılar yoluyla Fatih'e gelip orada öğle namazını kıldıktan sonra Sarachâne, Şehzade camii, Vezneciler, Hasanpaşa hanı (Beyazıt'da) Divanyolu, Irgatpazarı, Validehamamı ve At meydanı başından, Ayasofya çarşısından geçmek suretiyle olurdu. Sadr-ı âzam bu teftiş esnasında vezn ve ayarları muayene eder, yollarda yeniçeri kulluklariyle, dul, yetim ve ihtiyarlara pâdişâha hayır dua için atıyyeler dağıtırdı[1].

Bu teftiş esnasında sadr-ı âzamın kalabalık bir maiyeti vardı: bundan başka İstanbul kadısı, muhtesib, şehir subaşısı kendisinin önüne düşüp beraber dolaşırlardı[2]. Onyedinci asırda sadr-ı âzamın kola çıkması ve icraati şöyle olurdu:

Sadr-ı âzam, *selimî* denilen kavuk ve erkân kürkü giyer ve divana gittiği ağır takımlı ata binerdi. Alayın en önünde barında *perişanî* denilen kavuğu ile *subaşı*[3] ve başında süpür-

[1] *Telhis mecmuası (Umumî kütüphâne, numara 5867).* Bu mecmua birinci Mahmud ve Üçüncü Osman devirlerine ait olup Bâb-ı âli'nin şimdiki İstanbul vilâyeti binasında bulunduğu tarihlere tesadüf eder.

[2] *Âli, basılmamış nüsha, birinci cild s. 35,*

[3] Subaşı pâyitaht yani devlet merkezi olan İstanbul'un emniyet umûm müdürü olup yeniçeri ocağına mensuptur, Fakat daimî surette Bâb-ı âlîde bulunurdu. Askerî sınıftan maada tevkif ve idam cezaları, bu ve arkadaşı olan *asesbaşı* tarafından yapılırdı. Maiyyetlerinde asesler

ge sorguciyle *ases başı*[1] at başı beraber kendi maiyyetleriyle birlikte yürürler; bunları takiben *Çardak çorbacısı*[2] süpürge sorgucu ve İstanbul kadısının kethüdası perişânî kavuğu ile yanyana giderlerdi. Bunların arkasında dergâh-ı âlî çavuşları başlarında *mücevveze* ve çavuşbaşının başında *selimî* olduğu halde geçerler. Bunlardan sonra yalnız olarak İstanbul kadısı başında *örf* denilen büyük ulemaya mahsus kavuğiyle yürürdü. Bunun arkasından selimî kavuk ve divan atiyle yeniçeri ağası gelirdi; ağanın arkasında maiyyeti olan seraser kuşaklı *mumcular* iki sıra yaya olarak yürürlerdi; Mumcuların önlerinde ocağın kapı kethüdaları bulunurdu; iki sıra mumcuların ortasında kol oğlanları bulunup bunlar geriden gelen sadr-ı âzamın önüne düşerlerdi.

İhtisab ağası[3] başında perişanî kavuk ve orta kuşak ve elinde deynek ile vezir-i âzamın sağ tarafında piyade gidip önünde terazi taşıyan bir memur yürüdü. Sadr-ı âzamın sağ tarafında kendisine yakın olarak başında süpürge sorguçla muhzır ağa ve solunda yine kendisine yakın olarak bostancılar odabaşısı[4] ve sadr-ı âzam'ın arkasında da üsküfleriyle muhzır yoldaşları denilen yeniçerilerin muhzır ağası ortası

vardı. Atlı ases tabirini hâlâ kullanmaktayız. «Atlı hasas [ases] gibi dolaşıyorsun» darb-ı meseli meşhurdur.

[1] Bu da yeniçeri ocağına mensup zabitlerden olup Paşa kapısında sadr-ı âzam maiyyetinde bulunurdu. Bu günkü tabirle hapishâne müdürü demektir. Divan-ı hümâyun ve Bâb-ı âli içtimalarında subaşı ile beraber bulunup tevkif ve îdam işlerinde ve sadr-ı âzamın kola çıkışlarında beraberinde bulunurdu.

[2] Hâlâ İstanbul'de Yemiş iskelesi tarafında bulunup Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan ilk rüsûmat dairesine *Çardak* ve o mevkie de Çardak iskelesi denilirdi; hariçten gelen bütün eşya, emtea, zahire, kereste, odun, kömür, meyve ve saire gerek burada ve gerek diğer çardak mevkilerinde bulunurdu. Bu, yemiş Cardak iskelesi meşhur olup burada Yeniçeri ocağı yayabaşı veya bölük başılarından biri bulunur ve buna *Çardak çorbacısı* denilirdi. İstanbul'a gelen eşya Çardak mevkiinden başka yere çıkarılamazdı.

[3] İhtisab ağası; bugün Belediye reisi dediğimiz memurdur.

[4] Bostancılar odabaşısı, bostancı başının Bâb-ı âlîde mümessili olup daimî surette sadr-ı âzamın maiyyetinde bulunurdu. Anın kayıkla bir yere gidişinde bindiği kayığın dümenini tutardı.

efradı [1] giderlerdi; bunların elinde alât-ı darb-ü-tâzir denilen falaka, deynek vesaire bulunurdu; daha geride ise kapıkulu efradının kethüda yerleri, cebeci ve topçu çavuşları vezir-i âzamın ağalariyle beraber karışık surette yürürlerdi. İşte vezir-i âzamın kol dolaşmak için tertip edilen alayı böyle idi.

Paşa kapısından bu tarz üzere hareket eden sadr-ı âzam iskele yolundan gidip Unkapanı'na uğrar, icabederse zahireyi yoklardı; bu sırada çavuşlardan mâada herkes atlarından iner ve yeniçeri ağası, ihtisab ağasının elindeki deyneği alıp vezir-i âzama verir, narha riayet etmiyenler cezalandırılır ve hattâ şer'an siyasete müstahik olanlar îdam edilirlerdi; bundan sonra Zeyrek tarafına doğru gidilir, yollardaki fırınlar teftiş olunarak ekmekler yoklanırdı; ihtisab ağası dükkândan aldığı ekmeği sadr-ı âzama verir, o da koparıp bakar, tarttırır, matluba muvafıksa geçer, değilse sahibi hemen orada yatırılıp falaka deynek yer, eğer bu ekmekci kapıkulu ocağına mensupsa - ki askerî teşkilât bozulunca yeniçeriler esnaflık ederlerdi - zabitine teslim edip o vasıta ile ortasında dövdürürdü.

Sadr-ı âzam teftiş için nerede tevakkuf ederse yeniçeri ağasiyle kadı efendi karşısına gelip at başını çekip dururlar ve sadr-ı âzam kendilerine sormadıkça ses çıkarmazlardı. Sadr-ı âzam narha ait şeyleri bazan İstanbul kadısına ve bazan ihtisab ağasına sorardı. Eğer et hususunda müzayeka olursa o vakit yeniçeri ağası suale maruz kalırdı.

Sadr-ı âzam böylece teftiş yaparak Zeyrek başına geldikten sonra *Uluyol* denilen Divan yolundan kendi sarayına kadar gelir ve orada kol heyeti kendisini selamlıyarak dağılırdı Sadaret kaymakamlarının kol gezmeleri aynı tertip üzere olur ve yeniçeri ağasının yerine sekban başı ve ağa mumcularının yerlerine kollukcular kaim olurlardı [2].

*
* *

Esnaf eşya fiyatlarını yükseltip halka zarar vermeğe başlayıp narh tayini lâzımgelince evvelâ sadr-ı âzam garezsiz,

[1] *Muhzır başı*, Paşa kapısında yeniçeri ocağının mümessili olup aynı zamanda maiyyetindeki bölükle sadr-ı âzamın muhafazasına memurdu. [2] *Nimetî efendi kanunnâmesi, s. 7 ilâ 9.*

munsıf ehl-i vukuf ile görüşür, bayilere ve müşterilere zarar vermiyecek bir fiyat tesbit olunur ve bu hususlar için İstanbul kadısiyle muhtesibe emir verilirdi. Narha riayet etmiyenler cezalandırılırdı; bu işle bizzat sadr-ı âzam meşgul olurdu; çünkü bu halin devamı halkın hoşnutsuzluğunu ve binnetice sadr-ı âzamın azil ve hatta katlini mûcib ola bilirdi. Bundan dolayısadr-ı âzamlar şehrin iktisadî vaziyetini yakından anlamak üzere vakitsiz yani gayri muayyen bir zamanda kola çıkarlar; bu suretle hem vaziyeti ve hem de İstanbul kadısı, muhtesib ve yeniçeri ağasının bu teftiş işleriyle ne dereceye kadar alâkadar olduklarını anlamış olurlardı. Sadr-ı âzamlar koldan döndükten sonra teftişleri esnasındaki vaziyeti bir telhis ile pâdişâha arzederlerdi.

Büyük kol:

Sadr-ı âzamların bir de *büyük kol* denilen bir teftiş kolu daha vardı ki bayramın üçüncü gününe tesadüf etmekte idi; sadr-ı âzam ogün Eyüb'a gidip ikindi namazını orada kılar ve sonra küçük koldaki gibi alayla yürürdü; burada fazla olarak çavuşbaşiyle beraber yürüyen reis-ül-küttab, ocak kethüdası, başçavuş, sadr-ı âzam silâhdarı, çuhadarı, tezkireci, telhisci, kapıcılar kethüdası, bölük ağaları, bölük kethüdaları bulunurlardı. Sadr-ı âzamın önünde ocağın orta çavuşu elinde deynekle ve saraç başiyle beraber yürürdü. Sadr-ı âzamın sağında muhzır ağa ve solunda baş bölükbaşı giderlerdi.

Bu alay Edirnekapısından şehre girip Ulu yoldan yürürdü. Şehzâde camii önüne gelince Eski odalardaki altmış birinci cemaatin solak ortası odabaşısı sadr-ı âzama bir kâse şerbet takdim eder, şerbeti içen sadr-ı âzam bir miktar altın ihsan ederdi. Bunu müteakib yeniçeri ağasiyle yeniçeri kethüdası ve başçavuş sadr-ı âzamı acemi oğlanları meydanı önünde (şimdiki Vezneciler) selâmlayıp ayrılırlar, fakat ağa mumcullariyle ocak bölük başıları orta çavuş ve sairleri ayrılmayıp sarayına kadar götürürlerdi. Büyük kol kanununu 1088 h. 1677 m. de Merzifonî Kara Mustafa Paşa ihdas etmişti [1].

[1] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 27, 28.*

Sadr-ı âzamın şeyh-ul-islâmı ziyareti:

Sadr-ı âzamların kanun üzere senede üç defa şeyh-ul-islâmları ziyaret etmeleri âdetti. Bunlardan biri, sadr-ı âzamın yeni tayininde olup onaltıncı asrın son yarısında kanun olmuştu [1]. Bu kaide ilk defa 992 h. 1584 m. senesinde ve Özdemir oğlu Osman Paşanın vezir-i âzamlığında konmuştu; yine bunun zamanında şeyh-ul-islâm ile kazaskerler Hünkâr hocasına takaddüm ettirilmişti [2]. Bu tarz Osman Paşadan sonra kanun olarak devam edip gitmiştir; sadr-ı âzamın, şeyh-ul-islâmı ziyareti, tayininden birkaç gün sonra olurdu; buna da sebep şudur: sadr-ı âzam tayin olunacak zat, şeyh-ul-islâmla beraber saraya davet edilir, beraber padişahın yanına girerler ve sonra beraberce avdet ile paşa kapısına gelirler ve orada sadr-ı âzamı ilk önce şeyh-ul-islâm tebrik eder ve buna mukabil birkaç gün sonra da sadr-ı âzam şeyh-ul-islâmı ziyarete giderdi [3].

Bu ziyaretten başka onsekizinci asır başlarına kadar bayrama beş gün kala sabah namazından sonra [4] ve daha

[1] Sadr-ı âzam tayin olunan bir vezirin, tayininden bir müddet sonra şeyh-ul-islâmı ziyaret etmesi âdet iken Birinci Ahmed zamanında sadr-ı âzam Nasuh Paşa, Müftü Mehmed Efendiyi sevmediğinden ve kibir ve gururundan dolayı bunu yapmamış; fakat pâdişah ziyaret etmesini emrettiğinden Nasuh Paşa, Yalı bahçesinde bulunan şeyh-ul-islâmın ziyaretine gelip kayıktan çıkarak selâm vermiş ve şey-ul-islâm karşılıyarak buyurun diye ikram ederken tekrar kayığa binerek geri dönmüş; bundan maksadı da pâdişâhın emrinin yerine gelmiş olması imiş (*Naim c. 2 s. 124 ve Hammer tercümesi c. 8 s. 154*).

[2] *Şakayık zeyli-Atâyî, c 1, s. 293* ve *Hammer, c 7, s. 157*. Bu tarihte Şeyh-ul-islâm Çivi zâde Mehmed Efendi idi.

[3] «..İhraz-ı mesned-i sadaret şerefiyle müftehir ve kâmver.. olan efendimiz çent rûz mürurunda resmen hâne-i meşihat penâhiye gidilmek de'b-i dirin-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binâen bilâistîzan yevm-i mezkûrda devletlû inayetlû sadr-ı âzam efendimiz, ricâl-i Bâb-ı âli ile resmen hane-i fetvâ penâhiyi teşrif ve nim saat mukaddemce kethüda kaleminden (sadr-ı âzam kethüdası dairesinden) müstahrac öd ve anber ve meyve ve şükûfe ve eşribe-i mütenevvia reis-ül-küttab efendi kesedarı vesatetiyle hane-i mevlânây-ı müşarünileyh hazretlerine gönderildiği..» *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat, numara 677 mükerrer s. 115 sene 1237 (Kâmil tasnifi defterlerden)*.

[4] Bu tebrik günleri ve bazı merasim, zamanla değişmiştir.

sonraki tarihlerde ikindi namazından sonra vezir-i âzam veya sadr-ı âzamın alayla şeyh-ul-islâmı ziyaret ile bayram tebriki yapması kanundu.

Sadr-ı âzam başında *selimî* kavuk ve daha sonraları *kallavî* ve arkasında erkân kürkü (merasime mahsus kürk) olarak divan-ı hümâyuna gittiği tertip üzere mükemmel donanmış atiyle hareket ederdi. Önünde reis-ül-küttab ile çavuşbaşı ve divan çavuşları, çaşnigir, müteferrika, deli, gönüllü denilen maiyyetleri, şâtırbaşı, muhzır ağa, matracıbaşı, tüfenkciler, muhzır ağa maiyyeti olan muhafız yeniçeriler ve tezkirecilerle diğer ağalar bulunurlardı[1]. Sonraki tarihlerde yirmi beşinci günü olan ziyaret yirmi altıncı günü akşamına yani kadir gecesine alınmış, iftiara davet şeklini alan bu merasim sonuna kadar öylece devam etmiştir[2]. Bu suretle sadr-ı âzamın, şeyh-ul-islâmı tebrik etmesi ikindiden sonra olduğundan aynı zamanda kendisi orada iftar ederdi. Geliş ve gidişte şeyh-ul-islâm binek taşına kadar inerek misafirini istikbal ve teşyi ederdi. Sadr-ı âzam, iftardan sonra döner ve arzu ettiği camide

[1] *Nimetî Efendi kanunnâmesi s. 23.* ve *Teşrifatçılık defterlerinden 676 mükerrer no. defter s. 19, 23.*

[2] Ramazanın yirmi altıncı günü sadr-ı âzam ikindiden sonra şeyh-ul-islâm namına kendisini iftara davete gelen fetva emininin vürudını müteakip hazırlanır, başında kallavî ve arkasında divan elbisesi olduğu ve maiyyetinde selimî kavuklariyle reis-ül-küttab, çavuşbaşı bulunduğu halde deli ve gönüllü denilen maiyyeti askeri ile şey-ul-islâmın konağına giderdi. Şeyh-ul-islâm kendisini binek taşında karşılar, odaya alır ve bu sırada reis-ül-küttab, çavuşbaşı ve tezkireciler gibi rical-i devlet şeyh-ul-islâmın eteğini öperler ve bayram tebriki yaparlardı. Sadr-ı âzam bundan sonra alay erkânına izin verir ve kendisi kallavisini çıkarıp âdi zamanlara mahsus destarlı kavuğunu giyer ve şeyh-ul-islâmla musahabe eder. İftardan sonra sadr-ı âzam gayri resmî surette bir kısım maiyyetiyle alaysız olarak dönerdi; teravih namazını istediği camide kılan sadr-ı âzam Paşa kapısına avdet ederdi *(Teşrifat defteri 677 mükerrer ve Müri-üt-tevarih, 1179 vekayii arasında).* Şeyh-ul-islâmın iftarından dönen vezir-i âzam çok zaman Eski odalar önünden geçer, kendisine şerbet verilir ve o da mukabilinde bahşiş verirdi (*Teşrifatçılık 676 mükerrer s. 19, 23* ve *Teşrifat defteri 677 mükerrer s. 29 sene 1239*). Alemdar Mustafa Paşanın kadir gecesi şeyh-ul-islâmın ziyaretinden avdetinden bir müddet sonra Bâb-ı âli baskını olduğu malûmdur. Esat efendinin *Teşrifat-ı kadime* isimli eserinde (*s. 33*) sadr-ı âzamın, şeyh-ul-islâmı ziyarete gittiği esnadaki alay tertibinden bahsedilmiştir.

teravih namazını kılardı. Sadr-ı âzamın bu ziyaretini, ertesi gün şeyh-ul-islâm iâde ederdi; bu da, resmî üst elbisesi olan ve *ferve-i beyzâ* denilen beyaz ferace ve başında *örf* denilen kavuğu ve donanmış atiyle yani resmî şekilde Paşa kapısına gelirdi. Şeyh-ul-islâmı, reis-ül-küttab, tezkereciler, çavuşbaşı ve mektupcu, Paşa kapısı haricinde karşılarlar ve iki adet buhurdan ile buhurdancılar önünde yürüyüp ödağacı ve anber tüttererek binek taşına kadar gelirler; sadr-ı âzam burada müftüyü yani şeyh-ul-islâmı istikbal ile arzodasına gidip otururlardı. Şeyh-ul-islâmın avdetinde sadr-ı âzam kendini yine binek taşına kadar teşyi ederdi[1].

Vezirlerin sadr-ı âzam ve şeyh-ul-islâmı ziyaret etmeleri:

Onaltıncı asır sonlariyle onyedinci asırda ve onsekizinci asır başında vezir-i âzam şeyh-ul-islâmın ziyaretinden avdetten sonra İstanbul'da kubbe vezirleriyle diğer vezirler bulunurlarken ikinci vezir merasim elbisesi ve maiyetiyle evvelâ sadr-ı âzamı ve sonra şeyh-ul-islâmı ziyaret ile çok durmayıp konağına avdet eder ve başka yere gitmezdi. Üçüncü vezir evvelâ sadr-ı âzamı ve arkasından şeyh-ul-islâmı ve daha sonra ikinci veziri ziyaret ederek konağına gider ve o da başka ziyarete gitmezdi. Dördüncü vezir de aynı tertip üzere dolaşır ve en son üçüncü veziri tebrik ederdi; daha başka vezirler varsa derece sıralariyle hep bu suretle tebrik yaparlardı; vezirlerden biri sadr-ı âzam'ın ziyaretinden çıkmadıkça diğeri gitmezdi[2].

Sadr-ı âzamın bayram alayı:

Sarih olarak hangi tarihte başladığı bilinmiyen[3] fakat onyedinci asrın sonlarındanberi devam eden bir âdet de yu-

[1] *Müri-üt-tevarih, 1179 vekayii arasında* (umumi kütüphane nüshası) ve *Teşrifatçılık defterlerinden 676 mükerrer numaralı defter*, s. 19, 23. Esat Efendinin *Teşrifat-ı kadime* isimli kitabında da şeyh-ul-islâmın sadr-ı âzamı ziyareti merasim-i kaydedilmiştir (*s. 34 ilâ 36*).

[2] *Nimetî efendi kanunnâmesi, s. 23, 24.*

[3] Bundan evvelki kısımda bahsettiğimiz sadr-ı âzamların (büyük kol) denilen teftişleri, 1088 h. 1677 m. tarihinde ihdas edildiğine göre yeniçeri ağalarının bu münasebetle sadr-ı âzamlara Eyüp'te bir ziyafet çekmelerinin de bu sırada âdet olduğu kuvvetli ihtimal dahilindedir.

karıda kaydettiğimiz gibi ramazan bayramının üçüncü günü büyük kol denilen alayla sadr-ı âzamların kola çıkıp yeniçeri ağasının davet ve ziyafetine gitmeleridir. Bir aralık 1093 h. 1682 m. de Avusturya seferi dolayısiyle terkedilen alay münasebetiyle ve teâmül üzere yeniçeri ağaları yazın müsait mevsimde Eyüp'te ve kış ise ağa kapısında ziyafet verirler ve eğlenceler tertip ederlerdi. Sadr-ı âzam büyük kol yaptığı sırada Eyüb'e gelir ve ağaya misafir olurdu. Sonraları muharebeler dolayısiyle epi müddet tatbik edilmiyen bu âdeti, Amcazade Hüseyin Paşa bir aralık (onsekizinci asır başında) ihya ettiyse de sonradan terkedilmişti. Şehit Ali Paşa sadr-ı âzam iken bir gün teşrifat defterini okuduğu sırada bu merasime ait olan kaydı görmüş ve ihya etmek istemiş isede masarifi mûcib olduğundan dolayı sarfınazar etmişti ; fakat Nevşehirli Damad İbrahim Paşa 1133 h. 1721 m. senesinde bunun yeniden yapılmasını emretmiş ve Eyüb'te Merzifonî Kara Mustafa Paşa sarayında yapılan bu ziyaret sonraları devam etmiştir [1].

Bu davette sadr-ı âzam yeniçeri ağasından memnun olup anı ağalıkta bırakacaksa makamında ibka fermanını da beraber götürür ; orada bunu okutup ağaya ibka kürkü giydirirdi [2].

Sadr-ı âzamın bayram ziyaretini kabulü :

Bayrama dört gün kala mâzul kazaskerlerle mâzul İstanbul kadıları evvelâ vezir-i âzamı ve sonra şeyh-ul-islâmı ziyaret ile tebrik ederler ; yine aynı gün mâzul beğlerbeğiler ile *mirliva* denilen sancak beğleri -eğer varsa- tebrike gelirlerdi.

Bayrama üç gün kala *mevâli* denilen eyalet kadıları ve bayrama iki gün kalarak da yeniçeri ağasiyle ocak ağaları tebrike gelirlerdi. Yeniçeri ağasiyle maiyyetinin tebrikleri esnasında merasim yapılırdı. Sadr-ı âzam mücevveze veya selimîsiyle divanhâneye çıkar, yeniçeri ağasına selâm verince selâm ça-

[1] *Raşit tarihi, c. 5, s. 308*; Damad İbrahim Paşa sadaretinde havanın sıcaklığına mebni yeniçerilerin alayda yorulmamaları için yeniçeri ağasının vereceği ziyafetin Eyup'ta olmayıp sur dahilinde Nakkaş paşa sarayında yapılmasını sadr-ı âzam emretmişti.

[2] Bu hususta Raşid, Suphi, İzzî ve Vâsıf tarihlerinde kayıtlar vardır.

vuşu, selâmını alır ve yerine otururken çavuşlar alkış yaparlar, sonra ayağa kalkar; ibtida yeniçeri ağası etek öper ve çavuşbaşının yanında ayakta durur; bâdehû sırasiyle sekban başı ve diğerleri etek öpüp giderler, yalnız yeniçeri kethüdası gitmiyerek yeniçeri ağasının yanında dururdu; ocak erkânının tebriki bitince yeniçeri ağasiyle kethüda bey de etek öpüp ayrılırlardı. Eğer yeniçeri ağası vezir rütbesinde ise sadr-ı âzam oturduğu zaman beraberce oturur ve sonra giderdi.

Yeniçeri ocağının tebrikinden sonra bölük halkı denilen kapıkulu suvarisi bölük ağalariyle zabitleri ve onları müteakip cebeci, topçu, arabacı ocakları ağa ve zabitleri tebrik ederlerdi. Kapıkulu ocağı ağa ve zabitleri sadr-ı âzamdan sonra şeyh-ul-islâm ile diğer vezirleri ve kazaskerleri de ziyaret ederek tebrik eylerlerdi. Eğer nişancı ile çavuşbaşı ve defterdar, vezir veya beğlerbeği rütbesinde iseler yeniçeri ağası bunların da ziyaretine giderdi; fakat suvari bölükleri ağalariyle cebeci ve topçu ocakları ağa ve zabitlerinin mutlaka gitmeleri lâzımdı.

***

Bayramdan bir gün evvel yani arife günü vezir-i âzam sabah namazından sonra başına *kallavî* denilen telli kavuğu giyip Paşa kapısındaki arz odasında oturur. Bilfiil kazaskerler resmî elbiseleriyle gelerek tebrik ile otururlar; İstanbul kadısı da tebrik ederse de oturmayıp giderdi. Bu sırada Paşa kapısının divanhânesinde devlet ricali ve divan-ı hümâyun hocaları yani kalem şefleri toplanıp herkes yerini alır ve sadr-ı âzamın gelmesini beklerler. Bu sırada çavuşbaşı tebrike gelenlerin divanhânede bulunduklarını arzedince evvelâ kazaskerler kalkıp divanhâneye gelirler; Rumeli kazaskeri sadr-ı âzamın sağ tarafına düşen yere ve defterdarın üst tarafına ve Anadolu kazaskeri de soluna düşen yere müderrislerin üst tarafına otururlar. Eğer defterdarın vezareti varsa veya beğlerbeği rütbesinde ise Rumeli kazaskeri sadr-ı âzamın sol tarafındaki yere geçerdi.

Bu hey'et divanhânede bulunurken sadr-ı âzam Arzodasında mir-i alemden başlayarak rikâb-ı hümâyun ağalarının, birun erkânının tebriklerini kabul eder ve sonra divanhâneye gelirdi. İbtida kazaskerler el öpüp yerlerinde dururlar ve sonra

müderrisler el öperek giderlerdi; bunlar el öperken kazaskerler kendilerini sadr-ı âzama takdim ederlerdi. Müderrisler bitince, kazaskerler de sadr-ı âzamı selâmlayıp avdet eylerlerdi.

Bundan sonra defterdar ve divan hocaları ve sonra çavuşbaşı çavuşlariyle, kapıcılar kethüdası kapıcılariyle tebrik edip etek öperlerdi; merasimin sonunda sadr-ı âzam içeriye odaya giderken alkış yapılırdı.

Sadr-ı âzamın tebrikinden çıkanlar şeyh-ul-islâm ile vezirleri tebrike giderlerdi. Tebrik merasiminde bir rütbe aşağı olanın bir rütbe yukarısına tebrike gitmesi kanundu. Rütbeleri beraber olanların, memuriyyete tayinleri tarihine itibar olunurdu.

Sadr-ı âzamların tevcîhat yapmaları:

Vazifelerinde azillerini mucip bir hareket bulunmayan vezirler de dahil olmak üzere bütün devlet memurlarının tâyinleri bir sene müddetle olurdu[1]. Bu müddet bitmeden evvel hizmeti beğenilen memurların ya kendilerinin istida ile müracaatları[2] veya sadr-ı âzamın tasvibi ile vazifelerinde kalmalarına müsaade edilir ve buna *ibka* veya *mukarrer* denilirdi. Devlette gerek askerî, ilmî, idarî ve gerek malî tayinler yani bütün vazife ve memuriyetler sadr-ı âzamın arz ve buyuruldusiyle olurdu; yalnız ilmiye tayinlerini şeyh-ul-islâm arzeder; sadr-ı âzam bu arz üzerine (*mucibince tevcih olunmak buhruldu*) veya *işaretleri mucibince tevcih olunmak buyruldu* derkenarını yazarak tayin muamelesine muvafakat ederdi[3].

Tevcîhatın ibtidası şevval ayının ilk haftasıdır; tevcîhat vezir, beğlerbeği, sancakbeğlerine, devlet ricaline ocak ağalarına ve divan-ı hümâyun hocalarına ait olmak üzere başlıca dört sınıf üzerine olurdu; fakat bunlardan bazan devlet ricaliyle

[1] Bir sene müddetle memuriyetlerin tevcihi hakkındaki kanunun onaltıncı asrın sonlarından itibaren vezir, beğlerbeği, sancak beği, divan hocaları ve sairenin çoğalmasiyle başlamış olması galib ihtimal dahilindedir.

[2] *İbnülemin tasnifi tevcihat dosyaları*'nda müddetleri bitmeden evvel vazifelerine ibkaları için müracaat eden beğlerbeği, sancakbeği, vilâyet defterdarı ve saireden bir çok kimselerin istidaları görülmektedir.

[3] *İbnülemin dosyaları*'nda (*Tevcihat kısmı*) kadılık, müderrislik, şeyhlik tevcihleri hakkında şeyh-ul-islâmların yüzlerce arzları görülmektedir.

hâcegânın ve ocak ağalarının isimleri bir listeye ve vezirlerle beğlerbeği ve sancakbeğlerinin diğer bir listeye konmak suretiyle iki defter üzerinden de tevcihat yapılırdı. Bunun için şevval yaklaşınca sadr-ı âzam vazifede bulunup tevcîhata dahil olanların isimlerini havi kendisinin yapmak istediği tadilâtı *ibka* veya *tevcih* ibareleriyle göstermek suretiyle iki veya üç cetvel tertip edip bir telhis ile pâdişâha arz ve takdim eder ve kendisinin yaptığı tayinlerde pâdişah değişiklik yapmak istiyorsa üzerlerine işaret olunmasını telhisinde beyan ederdi. Pâdişâh isterse arzu ettiği tadilâtı yaptıktan sonra cetvelleri iade eyler ve sadr-ı âzam da bu yeni ve muaddel şekil üzerine yeni bir cetvel yaptırıp tekrar arz ile pâdişâhın muvafakat ve iradesini alırdı; bu son cetvelin üzerine pâdişâh kendi el yazısiyle tevcihâta müsaade ettiğini beyan ederdi[1]. Pâdişâh bu tayin cetvellerini çok zaman aynen tasvib eder ve bazan bir iki isme ilişirdi.

[1] Vezir ve beğlerbeğilerin tebdil ve ibkalarına dair sadr-ı âzamın bir telhisi ile İkinci Mahmud'un hatt-ı hümâyunu:

Şevketlû, kerametlû... ilâh.

Tevcihat-ı hümâyun-ı şâhânelerinin günbegün vakti takarrüp etmekte olduğuna binâen vüzera ve mîr-i miran kulları uhdelerinde olan eyalet ve elviyenin tevcih ve ibkalarını mübeyyin iktiza eden bir kıta defteri tanzim ve terkim olunup manzur-ı mekârim mevfûr-ı şehriyarîleri buyrulmak içün takdim-i atebe-i ulyay-ı mülûkâneleri kılındı; defter-i mezkûrun mahv-ü isbatına dair irade-i adalet ade-i hüsrevâneleri ne veçhile müteallik olur ise ol suretle tatbik ile tebyiz ettirilip balası mübarek hatt-ı şerîf-i inayet redif-i cihanbanîleriyle tezyin ve tevşih buyrulmak içün maruz-ı huzûr-ı lâmi-un-nûr-ı şehinşahîleri kılınacağı ve defter-i mezkûrda Ankara ve Kângarı sancakları Anapa muhafızı sâbık Hüseyin Paşa kulları uhdesine kayıt olunmuş olmaktan nâşi, selefi Abdurrahman Paşa kullarının mütekaiden bir mahalde ikamet ettirilmesi veyahut uhdesine ahar bir sancak tevcih buyrulması menût-ı irade-i keramet ifade-i şâhâneleri idüği ve bundan mukaddemce Mora valisi Ahmed Paşa kullarının hüsn-i halini mübeyyin vürud eden maruzat ve müşarünileyhin vaki olan zulüm ve teaddisinden ahali-i memleketin cümlesi kendüden rûgerdan ve dilgir olduklarına dair mesmuat bâ takrir-i çakeri hakipay-ı kimyasây-ı şâhânelerine arz ve ifade olunmuş ve olbabta müşarünileyhin hüsn-i haline dair ilâm ve mahzar gelmiş ise de «*reâyayı tecrim etmekte olduğunu ben dahi istimâ etmekteyim, tevcihata dahi çok vakit kalmadı, vakti geldikte bir suret verilür*»

Bundan sonra sadr-ı âzam yeni tayin ve ibka münasebetiyle yeni vazife sahiplerine rüûs verdirip ibka edilenlerin de işaret edilmesini emrederdi [1].

Memuriyetlerinde ibka veya yeniden tayin edilen vali vezir ve beğlerbeğilerin İstanbul'da bulunanları olursa bizzat kendilerine Paşa kapısında sadr-ı âzam huzurunda hil'at giydirilir ve bu suretle memuriyyeti ilân olunurdu; eğer bunlar taşrada vazifeleri başında veya bir hizmette iseler bunların İstanbul'da bulunan kapı kethüdaları Paşa kapısına davet

deyu hatt-ı hümâyun-ı mevhibetmakrun-ı mülûkâneleri şerefyafte-i sudur olmuş olduğundan husus-ı mezkûr dahi irade-i seniyye-i hüsrevanelerine mütevakkıf mevaddan olduğu muhat-ı ilm-i âlileri buyruldukta emr-ü-ferman..

Bu telhisin üzerine pâdişah aşağıdaki hatt-ı hümâyunu yazmıştır.

Benim vezirim

Vüzera ve mîr-i mîranın tevcih ve ibkalarına dair arzeylediğin defteri tashih edip ol veçhile tebyiz olunmak için tarafına irsal eyledim. Mora valisini dahi tebdil eyledim; sabık Ankara mutasarrıfı Abdurrahman paşa bir münasip mahalde tekaüden bir az vakit ikamet eylesün. Maden emini teşrifat defterine dahil değil ise de hasb-el-iktiza anı dahi yazdım, yine deftere dâhil olmayarak tevcihat'ta o dahi icra olunsun (Başbakanlık arşivi dolab vesikaları, dolap 1, sandık 28, hatt-ı hümâyun numarası 60).

Bab-ı âlî ricali divan-ı hümâyun hocalarının ibka, tayin ve tebdillerine dair diğer bir tevcihat listesinin baş tarafına padişah İkinci Mahmud: «Tashih olunduğu veçhile tebyiz olunup bâlâsı hatt-ı hümâyunumla tezyin olunmak içün tekrar arzoluna» hatt-ı hümâyununu yazarak telhisi iade etmiştir. *(Dolap 1, sandık 28, hatt-ı hümayun no. 59).*

[1] 6 şevval 1134 'deki *manasıb-ı divanî* denilen hacegân tevcihatı numara 1783 *İbnülemin tevcihat* kısmındaki sadr-ı âzam buyruldısını nümûne olarak koyuyorum:

Sah ج

Derun-i defterde tahrir olunan manasıb, üzerlerine yazılan esamilerine ibka yazılanlar, ibka olunup maadası tevcih ve rüûs-ı hümâyunları verilmek buyruldu. 6 L sene 134.

Kıbleli zâde kemakân	Halil Efendiye kemakân	Süleyman Efendiye kemakân	Osman Ağaya kemakân
Tersane emaneti	Matbah-ı âmire emaneti	Şaîr emaneti	Kasapbaşılık
ibka	ibka	ibka	ibka

olunarak hil'at giydirilirdi [1]. Tevcihatta İstanbulda bulunan büyük memurlar kapıkuluna ulûfe çıkıp arzolduğu zaman yeni memuriyetleri hasebiyle pâdişah tarafından kabul olunurlardı. Divan-ı hümâyun içtimaları muntazaman yapıldığı zamanlar vezirlik verilen veya büyük bir hizmete tayin edilen askerî ve mülkî memurların huzura kabulleri âdet olmuş ise de bu sonraları hemen terkedilmiş ve pek mahdut olarak ancak ulûfe tevzii zamanlarında tatbik olunmuştur.

Tevcîhat gecesi malûm olunca kethüda bey ile kâtipleri ve halifeleri kapıda (Bâb-ı âlide) kalıp devlet ricaline gidecek tezkirelerin üzerleri tahrir ve yatsı namazından sonra sadr-ı âzam hazinedarı ve sair gedik ağaları kethüda bey odasına gelip ha-

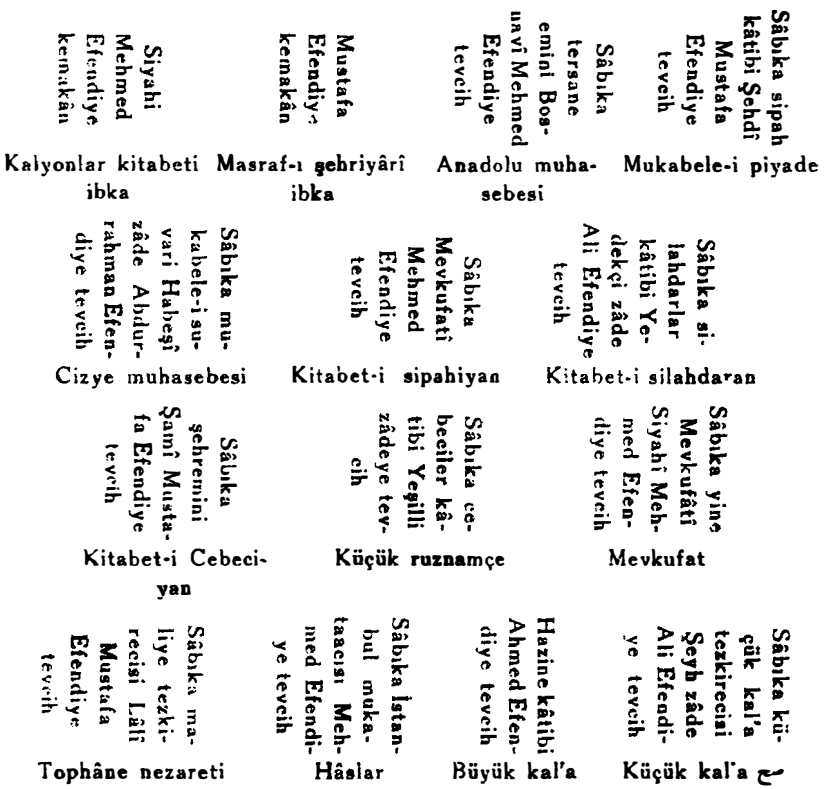

[1] *Raşit zeyli Çelebi zâde, s. 379; Suphi tarihi, varak 206 b ve İzzî tarihi, 186; Vasıf tarihi, c. 1, s. 33.*

zırlanan defter mucebince her bir tezkire bir ağaya verilerek davetli olanlara gönderilir ve ancak bundan sonra kethüda bey evine giderdi. Ertesi gün davetliler gelirler; sadr-ı âzama haber verilir ve o da hemen Arzodasına gelirdi. Bunun üzerine *Hademe-i Bab-ı âlî* denilen Paşa kapısı ricali arzodasına girerler ve iptida kethüda bey ve sonra diğerlerine kürk giydirildikten sonra yerlerine giderlerdi; fakat reis-ülküttab efendi içeride kalıp teşrifatçıya verilen defter mucebince Bab-ı âlî hademesinden sonra birer birer ibtida ağaları çağırıp gelirler; bunların tevcih veya ikba hilatleri veznedarbaşıda tamam olurdu. Bunları müteakip defterdar efendi ile defter kalemi hâcegânı birer birer sadr-ı âzamın huzuruna girip hil'at giyerlerdi. Eğer vezirlerin tevcihatı aynı günde yapılacak ise bunların kapı kethüdaları da davet olunup teşrifatçının okuduğu defter mucebince sırasiyle kendilerine hil'atler giydirilirdi[1].

Tanzimattan sonra Bab-ı âlîde yapılan tevcihatta teşrifatçı efendi, sadr-ı âzam huzurunda hil'ati giydirdikten sonra "Filân vilâyet valisi saadetlu filân paşaya tevcih„ diye yüksek sesle bağırırdı. Kezalik İstanbul'da nezaretler erkânından bir zate memuriyyet verilince teşrifatçı, memuru önüne katıp sadaret dairesine götürür ve sadr-ı âzamın huzurunda meselâ "Filân nezaretin mektupçuluğu ve mektubî hülefasından izzetlu filân beye tevcih„ diye bağırıp memuriyyetini ilân ederdi.

* * *

Yıllık tevcîhat şevvalden şevvale yapılıp bu, sene arasında tevcîhat yapılmaz demek değildi; herhangi bir sebebe mebnî açılan bir vazifeye sadr-ı âzamın arziyle senesi içinde yeniden tayin yapılır ve bu yeni tayin için berat ve rüûs verilmesini sadr-ı âzam bir buyruldu ile emreylerdi[2].

[1] *Teşrifatcılık defterleri 676 mükerrer s. 33 ve Telhis mecmuası numara 5867 (Umumî kütüphane nüshası).*

[2] Bu hususa dair birçok vesikalar vardır. Birkaç tanesi şunlardır:

Sah ج

Kaptanlık Rumeli beğlerbeğisi Mehmed Paşaya ve Rumeli beğlerbeğliği serasker vezir İbrahim Paşa kethüdası Ali ağaya sadır olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrun mucebince tevcih olunmak buyruldı. Fi 10 Mu-

Birinci Mahmud zamanında sene ortasında yapılan kısmî tevcihata dair bir tehis ve hatt-ı hümâyun sureti :

Arz-ı bende-i bîmikdar oldur ki şevketlû kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinimetin efendim padişahım,

..... Hâlâ Kandiye muhafızı Durak Mehmed Paşa kulları Cezîre-i merkume reayâsını zulm ile tâciz eylediği inhâ ve iştikâ itmeleriyle tuğ ve sancağı ref ve senevî beş bin kuruş has tayini ile tekaüd[1] *ve Resmoda ikamet eylemek üzere münhal olan Kandiye eyaleti kalesi muhafazası şartiyle halâ Sakız ceziresinde ikamete memur sadr-ı sâbık Abdullah Paşa kullarına*[2] *ve Hotin sancağı kalesi muhafazası şartı ve hâlâ üzerinde olan Köstendil sancağı ilhakiyle sabıka Mora muhassılı vezir Halil Paşa bendelerine ve Bender sancağı dahi kalesi muhafazası şartiyle Hotin'den munfasıl olacak Sûsen zâde mir-i miran Abdullah Paşa bendelerine avatıf-ı aliyye-i mülûkânelerinden tevcih ve ihsan-ı hümâyunları buyurulur ise iktiza eden*

harrem sene 1087 (*İbnülemin, tevcihat 61*).

Sah

Tersane-i âmire emaneti sadır olan ferman-ı hümâyun-ı şevketmakrun mucebince Yusuf Efendiye tevcih olunmak buyruldı. 19 c. sene 108 (*Tevcihat dosyaları, İbn-ül-emin tasnifi, numara 43*).

Sah

Sâdır olan hatt-ı hümâyun-ı saâdetmakrun mucebince Erzurum valisi Hüseyin Paşaya vezaret tevcih olunmak buyruldı. Selh-i ş sene 92 (*Aynı tasnif, numara 32*).

Sah

Sâdır olan hatt-ı hümâyun-ı saadetmakrun mucebince Pasin sancağı, Lipve sancağından mâzul İbrahim Beğe tevcih olunmak buyruldu. Sene 3, s. 92 (*aynı tasnif, numara 28*).

Sah

Boğdan voyvodası Duka voyvodaya mukarrer (ibka) hükmü yazılmak buyuruldı gurre-i ş. sene 1092, (Nr. 41).

[1] Halka karşı mezalimine mebni bu vezirin vezirlik âlâmeti olan tuğu ile sancağı alınmış ve kendisi paşa ve vezir unvanı olmıyarak bir miktar maaşla bir yerde ikamete memur edilmiştir.

[2] Seyyid Abdullah Paşa 1163 safer, 1750 ikinci kânunda sadr-ı âzamlıktan azlolunarak Sakız adasına sürgün edilmişti. Telhiste sadr-ı sabık denildiğine göre bu telhisin sadr-ı âzam. divittar Mehmed Paşa zamanına ait olduğu anlaşılıyor. Malûm olduğu üzere takrir ve telhislere tarih atılmazdı.

evâmir-i şerifesi tahrir ve mahallerine irsal ve tesyir olunmak bâbında emr-ü-ferman şevketlû kerâmetlû mehabetlû kudretlû velinimetim efendim pâdişahım hazretlerinindir.

Bu telhisin üzerine Pâdişah (*İhsan-ı hümâyunum olmuştur*) hatt-ı hümâyununu yazarak telhisi usulen iâde etmiştir. [1]a

***

Vazifelerinden ayrılan divan-ı hümâyun hacegânından mazul olanların maişetlerine medar olmak üzere derecelerine göre kendilerine birer miktar para verilirdi [2]. Her sene tevcihat yapılmasına sebep adedi fazla olan memurlara her ay maaş verilmesi âdet olmadığından dolayı bunların münavebe suretiyle tayinlerine zaruret hasıl olması idi.

Tevcîhat yapılması için bir eşref saat ihtiyarı âdet olduğundan vezir-i âzam, bu husus için müneccim başından bir *zayiçe* ister ve o da bunu tertip ederek sadr-ı âzama ve sadr-ı âzam da bundan bahisle zayiçeyi pâdişaha takdim eder ve muvafakatini alırdı. 1220 şevval 1805 m. sonu tevcîhatında müneccim başınının tertip ettiği zayiçeinin takdim edildiğinden bahis ile sadr-ı âzam'ın takdim ettiği zayiçe ve telhis ile buna cevap olan hatt-ı hümayûn suretini bir misal olarak gösteriyorum.

Müneccim başının zayiçesi sureti:

"Bi avnillahi teâla ve tevfikihi de'b-i saltanat-ı seniyye üzre akîb-ı îyd-i fıtırda menâsıb-ı divaniyye tevcihâtı için işbu bin ikiyüz yirmi senesi mâh-ı şevval-il-mükerreminin dördüncü çarşamba günü bis-sâat-il-muvafakat-il gurûbî altı saat on dakika mürûrında âşikâre nümâyan oldukta zâhir ve ayan olan şekl-i şerif-i felekî ihtiyar ve

[1]a (*Emirî tasnifi vesikalarından-Birinci Mahmud devri numara 21434*) İbnülemin tasnifi in tevcîhat dosyalarında çok miktarda böyle telhisler vardır.

[2] *Raşit zeyli Çelebizâde, s. 375 sene 1138, Suphi tarihi 206 b; Vasıf tarihi c. 1, s.* 34; *Halil Nuri bey* şöyle diyor: «Bâd-el-iyd tevcihat günü mazullere îtâ olunan yüzyirmi keseden mütezayit atayây-ı hüsrevane . . . . » s. 23.

intihab olunup zâyiçe-i pesendidesiyle pâye-i serir-i âlâya arz-u-inha olundı. Bâki emr-ü-ferman ve ihtiyar hazret-i menleh-ül-emir hazretlerinindir.

Bu zayiçe aşağıya suretini naklettiğim *telhis* ile beraber takdim edilmiştir :

Şevketlû kerametlû.... pâdişâhım,

Bimennihi teâla tevcihat-ı hümâyunları icrası içün vakt-i sâd ihtiyarı müneccim başı efendi dâilerine tenbih olunmaktan nâşi işbu mah-ı şevval-i şerîfin dördüncü çarşanba günü altı saat on dakika mürurında vakt-i muhtar oldığını bir kıt'a zayiçesiyle inbâ itmeğin zayiçe-i mezkûre mâruz-ı südde-i sâhâneleri kılındı; vakt-i mezkûrde iksay-ı hila'-i tevcihâta şurû olunması muvafık-ı irade-i seniyyeleri ise emr-ü-ferman.....

Telhisin üzerine Üçüncü Selim *olsun* diye yazarak tevcihat vaktinin zayiçede gösterilen saat ve dakikada yapılmasını emreylemiştir [1].

***

Yeniçeri ocağının ilgasından sonra her sene şevvalde yapılan tevcihat usulü kaldırılmış ve bunun yerine şabandan şabana tevcihat yapılması münasip görülmüştü. 1254 h. 1838 m. senesinde ise sene tevcihatı tamamen kaldırılıp bundan sonra memurların sebepsiz azledilmemesi ve herkesin vazifesinde devamı münasip görülmüştür [2].

Sadr-ı âzamlarla bir kısım maiyyetleri divan menasıbı ve eyalet tevcihlerinde valilerden caize ismiyle kanunen bir miktar para alırlardı; Bu caize, valinin tayin edildiği vilâyetin varidatının derecesine göre az veya çok olurdu. 1193 h. 1779 m. den itibaren sadr-ı âzamdan maadasına tevcihat dolayisiyle caize verilmemesi emrolunmuştu [3].

[1] Bu zayiçe ile telhisin fotoğrafisi esere konulmuştur.

[2] *Lütfi tarihi, c. 5, s. 114.*

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar (dahiliye kısmı) numara 10334*; onsekizinci asrın sonlarına ait bir vesikada da tevcih ve tayinlerden alınması lâzımgelen âidatın bâdemâ çuha ve kumaş olarak alınmayıp bedellerinin alınması emrolunmuştur. Telhiste şöyle deniliyor: «Gerek menasıb-ı divaniyye ve gerek Rumeli ve Anadolu'da vaki eyâlet ve elviyenin tevcih ve ibkalarında alınması iktiza eden caize-i mutâdeleri...»

Vezir-i âzamın serdar-ı ekremliği:

Pâdişâhların seferi terk etmeleri üzerine onlara vekâleten vezir-i âzamlar ordu baş komutan vekili olarak harbe giderler ve kendilerine *serdar-ı ekrem* unvanı verilirdi. Sadr-ı âzamdan başka bir vezirle sevkedilen kuvvetlerin kumandanına *serdar* ve *serasker* denilirse de serdar-ı ekrem unvanı verilmezdi[1].

Vezir-i âzam sefere memur edildiği vakit hareketinden bir, bir buçuk ay evvel müneccim başının tayin ettiği zayiçe üzerine bir eşref saatte merasim ile tuğları çıkarılıp[2] bunlardan birisi kendi sarayının yani Paşa kapısının [Bab-ı âlî] muayyen bir yerine dikilirdi[3].

Tuğ dikme merasimi için İstanbul'da bulunan vezirler, kaptan paşa, yeniçeri ağası, şeyh-ul-islam, kazaskerler, cebeci, topcu, arabacı başıları, altı bölük ağaları, kürsü şeyhleri (Selâtin camii vâizları), tarikatlere mensup bâzı şeyh efendiler ile hafızlar davet olunurlardı.

Paşa kapısındaki divan odasında hafızlar sûre-ı fetih [Kur'an-ı kerimdeki İnna Fetehnâlek انا فتحنالك suresi] okuyup dua olunurken ocak ağaları, kethüda bey, kapı ricali denilen Paşa kapısındaki rical sadr-ı âzamın hazinesinden tuğlarını çıkarıp ocak ağaları omuzlarına alıp, kapı ricali önlerine düşüp bunlardan biri binek taşındaki mahalline dikilir ve sonra kurbanlar kesilip dua olunarak fatiha ile tuğ dikme merasimine nihayet verilirdi[4], Pâdişahlar sefere gittikleri zaman kazaskerlerde

[1] Tanzimattan sonra serdar-ı ekrem unvaniyle tam salâhiyyetle ordu baş kumandanı olarak Kırım muharebesinde Ömer Paşa ve daha sonraki Rus seferinde de Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa bulunmuşlardır.

[2] Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumuna devredilen kitaplar arasındaki 58 numaralı mecmua, s. 48 ve *Âsım tarihi, c. 2, s. 214.*

[3] *Tuğ* bazan Paşa kapısının merdiveninin sahanlığına, bazan avluya, merdiven başına veya binek taşına dikilmekte idi (*Nimetî kanunnâmesi s. 38, Silâhdar tarihi c. 2, s. 237, Vasıf tarihi*, c. 1, s. 323 ve bir not yukarıda ismi geçen *58 numaralı mecmua s. 48*).

[4] Bu merasim 1202 h. 1787 m. senesinde Koca Yusuf Paşa'nın sefere hareketi esnasında yapılmıştır (*Yukarıdaki notta ismi geçen mecmua numara 58 s. 48*).

beraber giderlerdi; sadr-ı âzam, serdar-ı ekrem olunca ordudaki şer'î muamelât için bir ordu kadısı tayin edilirdi [1].

Divan-ı hümâyunun muayyen günlerde içtima ettiği tarihlerde tuğlar çıkarıldıktan sonra artık bu divanda içtima olunmaz, yalnız sefer hareketine kadar sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem kendi dairesinde (Paşa kapısında) divan aktederdi. Divan müzakeresinin bir gösterisi olarak kapıkulu ocaklarına maaş vermek için toplandığı tarihlerde böyle bir kayda da ihtiyaç kalmamıştır.

Onyedinci yüzyıl sonuyla onsekizinci yüzyıl başlarındaki kanunnâmelere göre tuğ ihracında vezir-i âzamın üç tuğu birden binek taşına dikilmeyip söylendiği gibi yalnız birisi dikilirdi [2]. Nitekim pâdişah tuğlarının ihracında da ikisi Bab-üssaâde önüne dikiliyordu. Fakat onsezinci yüzyılın son yarısına ve ondokuzuncu yüzyıl başlarına ait tarihî kayıtlarda vezir-i âzamın üç tuğunun birden çıkarıldığı anlaşılıyor gibi [3] ise de

[1] Vak'anüvis tarihlerinde bir çok kayıt vardır. Bir tanesi (*Raşit Tarihi c. 4, s. 34*) Venedik seferi münasebetiyle 1127 h. 1715 m. senesindedir.

[2] *Nimeti Efendi kanunnâmesi s. 38.*

[3] Meselâ 1202 cemaziyelevvelinin ikinci cumartesi günü eşref saat îtibar edilen dört saat elli yedi dakikada Paşa kapısına vezir-i âzamın tuğlarının dikilmesinden bahsedilirken: «Kapı ricali Paşa hazinesi tarafına gidip ve hazineden tuğu ocak ağaları omuzlarına alıp ve kapı ricali önüne düşüp binek taşında mahalline indirip..» *58 numaralı mecmua, s. 48.* Keza 1221 h. 1806 m. senesinde sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem Hilmi İbrahim Paşa sefere gidişi hakkında Asım tarihinde nasb-ı tuğ-ı zafer füruğ» başlığı altında şu kayıt vardır.

«.. Şehr-i merkumun onyedinci pazartesi günü saat-i muhtarda tuğ-ı hurşit füruğ-ı sadr-ı felek kadrin sahn-ı divanhâne-i Bab-ı âlîye nasbolunması tasmim olunmağla ordu kadısı Dimetokalı Seyit Mehmed Efendi ve yeniçeri ağası ve defterdar efendi ve ocak ağaları ve hademe-i bâb-ı valâ (Bab-ı âlî ricali) ve meşayih-i zevâyadan bazı zevat-ı güzin ve meşayih-i cevâmi-i selâtin davet olunup divanhânede cemiyet ve andelib asâ nice huffaz-ı dilkeş edâ feth-i şerif suresini tilâvet eyledikten sonra rical-i bab ve ağayân-ı ocak teşyi ederek tuğ-ı zafer fürûğı kethüda bey ve yeniçeri ağası ve defterdar efendi dûş-ı tazim ve iclâlde sahn-ı nerdibana inzal edip mahalline vaz eylemezden mukaddem her pâye-i nerdibanda meşayih-i zevaya yegân yegân dua ve sena eyledikleri esnada müctemi olan samiin gülbang-i âmin ile tanin endaz ve zebh-i karabin ile tuğ-ı sadr-ı âlî mahalline istade olundu (*Asım tarihi, c. 2, s. 214*).

sarih bu hususta bir kayıt olmadığından ve sadr-ı âzamın tuğu nun münavebe ile omuzda götürüldüğü muhtemel bulunduğundan dolayı eski kanuna göre bir tuğun dikilmesi daha vâriddir.

Sefere memur olan sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem, hareketinden evvel şeyh-ul-islâm'la beraber pâdişah tarafından kabul olunarak kendisine üst üste iki kat kürk giydirilip beline mücevherli hançer ve başına otaga veya sorguc takılır ve eline bizzat pâdişah tarafından sancağ-ı şerif verilerek muvaffakiyet temenni olunurdu[1]. Bazı vezir-i âzamların başlarına fevkalâde bir iltifat olmak üzere iki ve hattâ üç sorguç takılırdı[2].

Omuzunda sancağ-ı şerif olduğu halde pâdişahın huzurundan çıkan sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem sefer ekseriyele Avrupa kıtasına yapıldığı için mükemmel bir alayla sancağ-ı şerif yanında salat-ü-selâm getirilerek Davutpaşa'daki ordugâha giderdi[3]. Pâdişah kapıkulu ocaklarının Davutpaşa'dan hareketinden evvel ordugâha gelip kanun üzere sancağ-ı şerifi

[1] Yeğen Mehmed Paşa 1149 h. 1736 m. de sefere giderken şeyh-ul-islâm ile pâdişâhın huzuruna girip « .. Dûş-ı hamiyyetine serasere kaplı samur kürk ilbas ve iksa ve miyanlarına bir mücevher şimşir ve bir mücevher tirkeş bend ve kallavîsine yine mücevher bir otağa vaz ile sancağ-ı şerif-i devlet redifi bizzat dest-i hüsrevaneleriyle yed-i müeyyed-i serdariye teslim buyurup ve hazret-i fetvapenahîye dahi ferace-i beyzâya kaplu samur kürk ilbasiyle ikram .. » *Suphi tarihi, varak 122.*

[2] 1007 h. 1598 m. tarihinde vezir-i âzam İbrahim Paşa sefere serdar olduğu zaman pâdişah kendisinin başına üç murassa sorguç takmış ve bir tirkeş vermişti (*Selânikî, basılmamış nüsha, varak 436 b).* Köprülü Mehmed Paşa Venediklilere karşı Boğazhisarı tarafına giderken pâdişahın huzurunda başına iki murassa sorguç takılmıştı. (*Silâhdar tarihi, c. 1, s. 76).* Bunun oğlu Fazıl Ahmed Paşa da Nemçe veya Avusturya seferine hareket edeceği zaman selimî kavuğu üzerine iki murassa top sorguç, beline mücevherli şimşirbend takılmıştı. *Silâhdar tarihi c. 1, s. 407 ve 564* ve *Raşit tarihi c. 1, s. 21.*

[3] *Suphi tarihi, varak 122* ordu alaylarına dair gerek tarihlerde ve gerek diğer vesikalarda tafsilât varsa da yazmadım; arzu edenler aşağıdaki eserlerle makalelere bakabilirler. *Silâhdar tarihi c. 2, s. 12* (Merzifonî Kara Mustafa Paşanın ordu alayı) ve *Müri-üt-tevarih,* 1182 h. 1768 seferi münasebetiyle yapılan ordu alayı) ve yine serdar-ı ekrem alayına dair (*Türk tarih vesikaları dergisi sayı 4-5*); 1224 h. 1809 m. Rus seferine giden Yusuf Ziya paşanın ordu alayı (*Belleten, sayı 25, s. 101*).

ve orduyu teşyi ederdi. Sefere memur olan sadr-ı âzama serdarlık beratı verilirdi[1].

Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem'le beraber devlet merkezindeki memurlar, hazine, defterhâne, divan kuyudatı ve defterleri de beraber gider[2] ve îcabeden muamele ordugâhta yapılırdı; devlet merkezinde sadr-ı âzama vekâlet edecek olan rikâb-ı hümâyun veya sadaret kaymakamı denilen bir vezir bırakılır, bunun maiyyetine de sefere memur olanların yerlerine vekil olarak müdür ve kâtipler tayin olunur; bunlar da devlet merkezindeki muamelelere ait *rikâb defterleri* denilen muhtelif defterleri tutarlardı.

Vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem, seferlerin uzaması ve asker ihtiyacına mebni îcabında kendi kesesinden olarak mühim miktar asker de yazardı. Meselâ 1104 h. 1692 m. senesinde sadr-ı âzam Bozoklu Mustafa Paşa beşyüz suvari ve iki yüz piyade yazmıştı[3].

Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem seferde bulunduğu müddetçe bütün tevcîhatı, azl ve tayinleri, nefy ve idamları pâdişâha sormadan yapardı; onun emri ferman demekti. Zaten seferde iken bütün fermanları o, dilediği gibi yazdırırdı. Ordudan yazılan hükümler. fermanlar pâdişâha sorulmadan yazılmış olan tuğralı hüküm ve fermanlardı. Ordu kışlakta bulunurken sadr-ı âzam, divan-ı hümâyunda olduğu gibi haftanın muayyen günlerinde divanı aktederdi[4].

Sadr-ı âzamların beraberinde nişancı veya tevkiîler sefere gitmedikleri zaman (Onaltıncı asır sonlarına kadar) serdar olan vezir-i âzama *tuğralı ahkâm kağıdı* denilen fermanlar verilir ve bunu sadr-ı âzam lüzumu halinde doldururdu[5]. Maamafih onye-

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2. s. 327.*

[2] 1225 senesinde Rus seferine gidilirken ordu ile beraber tertip, hazariye, mütesellimlik, Bosna, ordu şikâyeti, Rumeli, Silistire, Askerî defter, mühimme, eski seferlerde kullanılan askerî defterler götürülmüştü. (*Mühimme 229 un baş tarafındaki kayıt*).

[3] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 698.*

[4] *Vekayi-i tarihiyye varak 137 b.* Kuyucu Murad Paşa *Haleb*'te kışlarken kanun üzere haftada dört gün divan aktederdi. Sonraki tarihlerde divan akti ulûfe tevziine inhisar ettiğinden dolayı ordugâhta ancak bu zamanda divan kurulurdu.

[5] *Âli ve Selânikli tarihleri.*

dinci asırdan itibaren nişancıların da serdar-ı ekremle beraber sefere gitmeleri ve yerlerine vekil bırakmaları âdet olduğundan sonraları bu tuğralı kâğıtlara lüzum kalmamıştı. Ordudan yapılan tayinleri merkezdeki tayinlerden ayırmak için ordu tayinlerine *(Ordudan tayin edilmiştir)* denilirdi. Seferde olan sadr-ı âzamların telhisleri nüfuzlarını takviye için reddedilmezdi[1].

***

Serdar olan vezir-i âzamların seferde gayretlerini arttırmak ve onları teşci etmek için kendilerine pâdişâh tarafından fevkâlade iltifatı havi hatt-ı hümâyun ile murassa kılıç veya hançer, kürk ve sorguç gönderilmesi âdetti; hatt-ı hümâyun ile beraber gelen bu hediyeler orduda merasimle karşılanır ve sadr-ı âzam hatt-ı yümayunu öperek alır ve gelen şeyleri giyer ve hançeri beline takar ve hatt-ı hümâyun baş çadır veya divan çadırına davet edilen ordu erkânı huzurlarında reis-ülküttab tarafından okunurdu[2].

Vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem seferden kendi arzusiyle avdet edemezdi; kış münasebetiyle avdeti lâzım gelirse avdeti için pâdişah tarafından kendisine hatt-ı hümâyun gönderilir ve ancak *davet hattı* denilen bu emri alınca kapıkulu ocaklariyle beraber devlet merkezine gelirdi[3]. Yalnız bu kanuna muhalif olarak Dördüncü Mustafa zamanında Rusçuk yârânının teşvikiyle Çelebi Mustafa Paşa ansızın *Edirne*'den İstanbul'a hareket etmiş ve padişah da bu emr-i vakii kabule mecbur olmuştu[4].

***

Serdar-ı ekrem olan vezir-i âzamların yapacakları masariften dolayı kendilerinden hesap sorulmazdı. Onaltıncı asır başlarında bir defa böyle bir harekete teşebbüs edilmiş ise de sonradan vazgeçilmişti: Vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem olan Ferhad Paşa'nın seferdeki îrad ve masarifinin görülmesi için 1000 hicrî tarihinde [1592 m.] Yeniçeri ağalığından Ana-

[1] *Raşid tarihi, c 4 s. 288,*

[2] *Silâhdar tarihi, c. 2. s. 534, 716, 331* ve *Raşit tarihi, c. 4. s. 136* ve *Suphi tarihi, varak 135 b ve 159.*

[3] *Edib Efendi tarihi* (ikinci kısım) *s. 155* (Kütüphanemizdeki nüsha).

[4] *Alemdar Mustafa paşa* isimli eserimize bakınız.

dolu beğlerbeği olan Satırcı Mehmed Paşa'nın arzı üzerine Nişancı Mehmed Paşa ile bir mal defterdarı ve ulema sınıfından biri müfettiş tayin edilmişti. Ferhat Paşa kendisinin emriyle sarfiyat yapan Anadolu defterdarı ile kapıcı başı Sinan Ağa'nın hapsedilmelerine itiraz ederek: "*Bunca sualin cevabı bendedir; anlar benim fermanımla hizmete memurlardı; saltanat vekili ve kaymakam-ı devlet ben idim; bihaseb-iş-şeri velkanun benim alıp verdiğim cümle ayniyle hatırımda ve defterleri bendedir*„ diye haber göndermiş olduğundan dolayı teftiş işi geri bırakıldı.

Hattâ, bu keyfiyeti, *Malkara*'da oturmakta olan esbak sadr-ı âzam Sinan Paşa duyunca, Ferhat Paşa ile araları açık olmasına rağmen "*Sadr-ı vezarette oturanlara teftiş yaramaz, bid'at ve kabih kâr ve çok pişmanlıktır, itmesünler*„ diye haber göndermiş ve bu suretle Ferhat Paşa'nın teftişinden sarf-ı nazar edilmişti [1].

Vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem olanlar sefere çıktıkları günden hududa varıncaya kadar her menzilde arpa, et, etmek, yağ ve ballarını sürsattan alırlardı; bu muamele hakkında baş muhasebe ile nüzül emini ve koyun emini defterlerine işaret edilirdi. Harp sahasına girilince artık sürsat zahiresi temin edilemiyeceğinden muamele burada nihayet bulurdu; bundan sonraki sarfiyat nüzül ve iştira zahiresinden tedarik ve sarf olunurdu; yağ ve bal verilmezdi [2].

[1] *Selânikî tarihi, s. 315, 316.*

[2] «Fihrist-i kavaid-i zahire-i seferiye ve levazım-ı askeriyye: .. Vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem olanlar devlet ve saadet ile sefer-i hümâyuna çıktıkları günden serhadd-i sügûr-ı islâma dahil olunca vaki olan menazilde arpa ve et ve etmek ve yağ ve balların sürsattan alageldikleri baş muhasebede mahfuz nüzül emini ve koyun emini defterlerinde masturdur ve sürsat zahiresi asakir-i islâm dar-ül-harbe dahil oldukta nihayet bulur; bundan sonra mahall-i memura nakli ferman olunan nüzül ve iştira zahiresinden sarfolunmak üzere kanun olmağla filcümle düşman memleketlerinde ve kale muhasarası olduğu mahallerde yağdan ve baldan gayrısı verile geldüği masturdur; amma kendü hükümleri cari olan memleketlerde aldıkları gibi değil noksan üzere alagelmişlerdir; zira dar-ülharbte ve bazı mahalde zahire bir miktar kıymetlü olmağla imsak olunmak ve mahall-i zarurette bulunmak üzere de'b kılınmıştır; ana binaen herkese yevmiye tayın verilmek kanun değildir ve saadet ile kışlaya (kışlağa) dahil olduklarında kışlaya gönderilen adam-

Sadr-ı âzamların maaşları :

Veziri- âzamlara maaş olarak *has* denilen dirlik verilmişti; bu bir veya bir kaç mahallin hasılat-ı öşriyesi ve rüsumundan ibaret olup sadr-ı âzamlar bunları her sene voyvoda denilen, haslarının tahsil memurları vasıtasiyle tahsil ettirirlerdi.

Fatih'in kanunnâmesinde vezir-i âzama senede bir milyon ikiyüz bin akçe maaş verildiği gösterilmektedir [1]. 924 h. 1518 m. senesinde Pîrî Mehmed Paşa vezir-i âzam olduğu zamanda Yavuz Sultan Selim kendisini aynı maaşla tayin eylemişti [2]. Kanunî S. Süleyman, has bendesi olan İbrahim Paşa'nın maaşını evvelkinin bir buçuk misli daha arttırmıştı [3]. Fakat her sene pâdişâha peşkeş ve haraç geldiği zaman vezir-i âzama, defterdar ve kubbe vezirlerine de derecelerine göre para ve hediyeler verilirdi [4]. Vezir-i âzamlar yapacakları büyük tayinlerden de *caize* ismiyle bir para da alırlardı ; valilerden alınan caize onsekizinci asırda onbin kuruştu. Defterdarla yeniçeri ağasının tayinlerinden yirmişer bin, gümrük emini tayininden otuz bin kuruş alınmakta idi. Mâlikâne tahsisinde alınan verginin mühim kısmiyle agnam vergisinden de muayyen para alırlardı. Vezir-i âzamla beraber diğer kubbe vezirlerine hassa çayırlardan hayvanları için ot ve şehremini tarafından kifayet miktarı odun bedeli de verilirdi [5]. 1117 h. 1705 m. senesinde *Ankara*'nın sadr-ı âzamların hasları olduğunu görmekteyiz [6].

Kıbrıs 1130 h. 1718 m. tarihine kadar eyalet olarak idare olunurken bu tarihten îtibaren eyalet teşkilâtı kaldırılarak diğer yerlerdeki sadr-ı âzamlara mahsus haslar hazineye alınmak suretiyle burası sadr-ı âzamlara has olarak verilmişti. Buranın

lardan ve davarlarından gayri ne mikdar adam ve davar kalır ise yine arpa ve etmekleri, etleri âdeten ruzmerre verile gelmiştir ve pirinç ruzmerre verilegelmemiştir ; ancak taraf-ı mîriden iştira olunan pirinçten ehyânen biner ve ikişer bin kile pirinç darülharpte olsun ve kışlakta olsun toptan verilegelmiştir. Yağ ve bal dahi minval-i meşruh üzeredir» (*Başbakanlık arşivi, askerî kısım*).

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 28.*

[2] *Feridun Bey münşeâtı, ruznâme, s. 495.*

[3] *D'ohsson c. 7, fasıl 7.*

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 28, 29.*

[5] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 29.*

[6] *İbnülemin tasnifi maliye vesikaları, numara 10566.*

hasılâtı ya her sene voyvoda vasıtasiyle idare ve tahsil olunur veya iltizama verilerek sadr-ı âzam kendi hissesini alırdı. Kıbrıs, daha sonra yani 1158 h. 1745 m. de ehemmiyyetine binâen tekrar eyalet yapılarak muhassıl olarak valiliğine vezirlikle birinci mirahur Hasan Paşa zâde Abdullah Bey tayin edilmiş, sadr-ı âzamlara da *Kilis*, *Azaz*, *Rüşvan* mukataaları malından has verilmiştir; yani bu üç yerin mukataa malından her sene sadr-ı âzamın maaşının tutarı ne ise kendisine tesviye edilmiştir; Kıbrıs ise muhassıllık ismiyle Mora eyaleti gibi, bir vezire verilerek idare olunmuştur[1]. 1161 h. 1748 m. de Kıbrıs tekrar sadr-ı âzamlara has verilmiştir; burası, sadr-ı âzamlara, *kalemiye* denilen ücretten başka senevî yüz yirmi iki bin kuruş getirmekte idi[2].

Vezir-i âzamların gerek divan erkânı ve gerek bîrun ricali vali, sancak beyi ve sairenin tayinleri dolayısiyle yukarıda söylediğimiz gibi *caize* olarak her tayinden muayyen tahsisatları vardı ki bu miktar onsekizinci asır sonuyla ondokuzuncu asır başlarında teşrifat kayıtlarında da görülmektedir[3]. 1259 h. 1843 m. senesinde sadr-ı âzamlara hazineden maaş tahsis olunarak eski usul kaldırılmıştır[4].

***

Kanunnâme-i âl-i Osman'a göre (Onbeşinci asrın son yarısı) vezir-i âzam tekaütlük istese senede yüzelli bin akça ile tekaüt edilirdi. Daha sonraları yani onaltıncı asrın sonlarında vezir-i âzam tekâüt olursa ikiyüz elli veya üç yüz bin akça ile ve diğer vezirler ise ikiyüz bin ile tekaüt edilirlerdi[5]. 963 h. 1529 m. de Lütfi Paşa'ya iki yüz bin akçe tekaüdiye ve Ferhad Paşa ile Siyavuş Paşa'ya gümrük hasılatından senevî iki yüz bin akçe ve Damad İbrahim Paşa'ya

[1] *İzzî tarihi, varak 40.* Bir eyalet muhassıllık îtibariyle herhangi bir vezire verilirse o vezir orayı maliyece mukayyet bedeli üzerinden alır ve sonra kendisi de parça parça rüsûmunu iltizama verirdi.

[2] *İzzî tarihi, varak 40.*

[3] Es'at Ef. *Teşrifat-ı kadime s. 127 ilâ 131*; burada (ص) harfiyle gösterilen para miktarı sadr-ı âzama verilmesi mûtad olan rütbe ve memuriyet caizesidir.

[4] *Dahiliye vesikaları* (Cevdet tasnifi) *numara 12278.*

[5] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 29 ve Nimetî kanunnâmesi, s. 45.*

(Kanijeli) 997 h. 1588 m. de yüz bin ve vezir Mehmed Paşa'ya 997 h. 1589 m. de yüz otuz bin akçe tekaüdiye verilmişti. Onyedinci asır sonlarında Sadr-ı âzamlıktan ve sadaret kaymakamlığından ve serdarlıktan tekaüd edilenlere on ve on iki yük akçe haslar verilmek suretiyle tekaüt edildikleri görülüyor. Hattâ daha fazla ile tekaüt edilenlerde vardı. Daha sonraki tarihlerde gerek vezir-i âzam ve gerek diğer vezir ve beğlerbeğilere herhangi bir mukataadan tekaüdiye olarak bir miktar para tahsis edilir veyahut bir mahallin hasılâtı *arpalık* olarak verilirdi.

***

Osmanlı vezir-i âzamları içinde Rüstem Paşa, Koca Sinan Paşa ve Nasuh Paşa servet itibariyle birinci tabakada gelenlerdendi. Bunlardan Rüstem Paşa vefat ettiği zaman bin yüz kadar satın alınmış kölesi, 2900 atı, 185 katar yani 1106 devesi, yedi yüz seksen bin altın, beş bin dikilmiş kaftan ve elbise ve bin yüz altın üsküf, iki yüz üç divit, iki bin kıt'a cebe ve cevşen, altı yüz gümüş kemer, beş yüz murassa altın eğer, bin beş yüz gümüşlü toğulga, yüz otuz üç çift altın özengi ve yedi yüz altmış murassa kılıç ve bin kadar gümüşlü sebeş (yük hayvanı gemi) ve otuz iki tane kıymetli cevahir çıkıp muhamminler bu servetini yüz on iki yük yani on bir milyon iki yüz bin akçe tahmin etmişlerdi ki, zamanına göre hükümdarlara mahsus fevkalâde bir servetti.

Bunlardan başka nakid akçe ve ham gümüş de mevcut olup bu da bin yük hisap edilip Rumeli'de ve Anadolu'da sekiz yüz on beş mahalde mâmur çiftlikleri, dört yüz altı kadar su değirmeni yukarıki yekûndan hariçti. Rüstem Paşa'nın güzel yazılmış Kur'an-ı kerîme merakı olup vefatından sonra terekesinden sekiz bin Kur'an-ı kerim çıkmış ve yüz otuz cildi murassa olmak üzere beş bin ciltlik bir kütüphâne de terk etmişti[1].

[1] Müverrih Âli, Rüstem Paşa'nın servetine ait olan bu cetveli Sokullu Mehmed Paşa'nın mecmuasından Kıbrıs beğlerbeği Sinan Paşa'nın mecmuasına nakledilmiş suretinden almıştır (*Varak 99 b; kütüphanemizdeki son cilt*).

Yemen fatihi olan vezir-i âzam Sinan Paşa'nın serveti de mühimdi. Vefatında para olarak altı yüz bin duka altını, iki milyon yüz bin akçe, yirmi küçük sandık zeberced, onbeş adet inci tesbih, otuz tane roza elması, yirmi miskal altın tozu, yirmi ibrik, bir şatranç takımı, elmasla müzeyyen meşinden yedi sofra örtüsü, güzel taşlarla müzeyyen otuz iki kalkan, yüz kırk miğfer, kıymetli taşlarla müzeyyen on altı bilezik, altı yüz samur kürk, altı yüz vaşak kürk, otuz siyah tilki kürkü, ipekli ve sırmalı bin yetmiş beş parça kumaş, dokuz yüz adet diğer kürkler, altmış bir ölçek inci, iki elmas gerdanlık, murassa iki gâşiye, otuz iki incili eğer[1]. Sinan Paşa'nın servetinin çokluğundan dolayı halk *kimya bilir* dermiş[2]. Büyük seferlerde kumandan olarak bulunarak muvaffakiyetler kazanmış ve bu suretle çok mal elde etmiştir.

Vezir-i âzam Nasuh Paşa, I. Sultan Ahmed tarafından katledildikten sonra büyük olan serveti pâdişah tarafından müsadere edilerek saraya alınmıştı. Bu servet incilerle dolu küçük sandıklar, bir milyondan ziyade duka altını ve o miktarda gümüş ve altın, gümüş işlemeli murassa bin on sekiz kılıç, İran ve Mısır halıları, ipekli ve kadife mensucat ile dolu mahzenler, dört yüzü Arap kısrağı olmak üzere bin yüz at, kısrak ve tay, kırk çift altından mamûl gümüş özengi, bin sekiz yüz deve, dört bin yüz hayvan, altı bin öküz ve beş bin koyun[3].

Kuyucu Murad Paşa serdar-ı ekrem olarak İran seferine gittiği zaman Nasuh Paşa, *Diyarbakır* beğlerbeğisi idi. Pâdişaha bir arîza takdim ederek bunda, kendisi sadr-ı âzam olacak olursa kırk bin altın ile askere kifayet edecek zahireyi kendi malından vereceğini yazmış, pâdişah bu mektubu derhal Kuyucu Murad Paşa'ya göndermiş. Murad Paşa Nasuh Paşa'yı yanına davet ederek mektubu göstermiş. Nasuh Paşa inkâr etmemiş. Bunun üzerine Murad Paşa "Öyle ise altınları ve zahireyi teslim et„ diyerek bunları almıştı[4].

[1] *Hammer tarihi* (Ata Bey tercümesi), *cilt 7, s. 210.*
[2] *Peçevî tarihi, c. 2, s, 88.*
[3] *Hammer, c. 8, s. 156,*
[4] *Naima tarihi, c. 2, s. 88.*

Bazı vezir-i âzamların bu servetlerine mukabil bazıları da başabaş idare ederlerdi. Meselâ onbeş sene en debdebeli zamanlarda sadr-ı âzamlık eden Sokullu Mehmed Paşa'nın öyle geniş serveti yoktu. Sadr-ı âzamlar içinde vefatlarından sonra aile ve çocukları sıkıntı çekenler de vardı. Hattâ meşhur İran serdarı ve iki defa sadr-ı âzam olan ve Sinan Paşa'nın gadriyle maktulen vefat eden Ferhad Paşa'nın emval ve emlâki müsadere edilmiş ve pâdişah, yetimlerine kalan çiftliği de almak istemişti; bunun üzerine sadr-ı âzam istirham ederek çocuklarının maişetlerine medar olan bu çiftliği kurtarabilmişti [1]. Meşhur Kuyucu Murad Paşa da borçla geçinirdi.

Vezir-i âzam dairesi erkânı

Osmanlı vezir-i âzamlarının ve vezirlerinin iç ve dış halkı denilen kalabalık maiyyetleri ve kendilerinin besledikleri askerî kuvvetleri vardı; buna *kapı halkı* denilirdi; bilhassa sonraları dirlik sahibi olan tımarlı sipahilerin kanunları bozulmasından îtibaren vezirler fazla maiyyet askeri bulundurmağa mecbur olmuşlar ve masrafları da o nisbette artarak gayr-i meşru olarak para tedarikine yol açılmıştı.

Bir sadr-ı âzamın maiyyeti olarak *hademe-i bab-ı asafî* denilen kethüda-i sadr-ı âlî, reis-ül-küttab, çavuşbaşı, tezkireciler, mektupcu, âmedci, teşrifatcı, divittar, telhisci vesaire gibi Paşa kapısı erkânından başka bizzat kendisinin maiyyeti olarak enderun ve bîrun ağaları denilen iki sınıf adamı vardı. Bu iki sınıf bazan, daire ricali, enderun ve bîrun

[1] Bu hususa dair sadr-ı âzam Kuyucu Murad Paşa'nın Pâdişâh'a takdim ettiği 1015 zilkade tarihli telhis sureti:

Arz-ı bende-i bîmiktar budur ki devletlû pâdişâhım,

Serdar iken vefat eden vezir Ferhad Paşa kullarının cümle nukud ve emval ve erzakı mîriye kabz olundukta çiftliği dahi kabzolunmak bâbında ferman-ı âlî sâdır olmuş. Emr-ü-ferman saadetlû pâdişâhımındır; lâkin devletlû pâdişâhım müşarünileyh Ferhad Paşa kulunuzun birkaç yetimleri kalmıştır; cümle erzakı mîriye kabzolunup bir nesneleri kalmamakla çiftliği dahi alınursa zikrolunan yetimler cer etmeğe muhtaç olurlar. Gayet fakirdirler, bir akçe ve bir habbeye kadir değillerdir, sadakat-ı hüsrevâniden çiftlikleri merhameten mezkûrlara inayet buyrula ki anınla kut-ı lâyemut edinip, geçinip devletlû pâdişâhıma hayır dua iderler. Olbabta emr-ü-ferman devletlû pâdişâhımındır (*Başbakanlık arşivi, Emirî tasnifi, Ahmed-i evvel dosyaları, numara 850*).

olarak üç kısım da olurdu. Sadr-ı âzamın enderun ağalarına Türkçe olarak *iç ağaları* veya *sakallı ağalar* ve bîrun ağalarına da *dış ağaları* veya *bıyıklı ağalar* derlerdi. Bunlardan iç ağalarının başlıcaları şunlardı:

İmam, kaftanî ve maiyyeti, peşkir ağası ve maiyyeti, şamdan ağası ve maiyyeti, rahtvan ağası ve maiyyeti, berberbaşı ve maiyyeti, macun ağası ve maiyyeti, makramabaşı ve maiyyeti, ehramcı veya seccadeci başı ve maiyyeti, ibriktar ağa ve arkadaşları, duhancı başı ve arkadaşları, cephaneci başı ve arkadaşları, sofracıbaşı ve maiyyeti, hazinedarbaşı (ağası) ve maiyyeti, hazinedarbaşı yamağı, cündibaşı ve maiyyeti, müezzin başı ve maiyyeti, enderun başçavuşu, divittar ve çavuşlar, dilsizler, mehteran-ı enderun, mızrakçı ağa. Bunlardan başka enderun koğuşlarında bir haylı ağa daha olduğu gibi yukarıdaki hizmetlerin hademeleri de vardı [1]. Bazı kayıtlarda sadr-ı âzamın ve vezirlerin iç ve dış ağalarının yerleri değişmiş, enderundaki bîrun ve bîrundaki enderun olmuştur.

Gedikli ağaları denilen dış ağaları ile maiyyetleri başlıca şunlardır:

Silâhdar ağa, çuhadar ağa, selâm ağası, miftah ağası, sermühürdar [2], destar ağası, kapıcılar kethüdası, mirahur ağa, kiler ağası, buhurdan ağası, delilbaşı, kavasbaşı, kürkçübaşı, saracbaşı, tüfekçibaşı, baş silahşor ağa, kahvecibaşı, çamaşırcıbaşı, bevvâbîn-i sadr-ı âlî yani sadr-ı âzam kapıcıları, kapıcılar kethüdası ve sairleri. Bunlardan başka ikiyüzle doksan arasında olup adedleri sadr-ı âzamların kudretlerine göre değişen çuhadarlarla mühürdar yamağı, kahveci yamağı, kilerci yamağı, vekilharç, aşçı, pazarcı ve diğer vazife sahipleri görülmektedir. Adedi yirmi dördü bulan sadr-ı âzam bîrun ağalarının nezareti sadr-ı âzam silâhdarına aitti. Gedikli ağaların maiyyetlerinde hizmet edenlere *zobu* denilirdi [3].

[1] Bu, Enderun-ı sadr-ı âlî denilen vazifelerin isimlerini 1224 zilkadesine ait sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem Yusuf Ziya Paşa'nın masraf defterinden aldım. *Baş. Ba. arşivi Kâmil tasnifi muhtelif defterler serisi numara 819.*

[2] Her ay sadaret mühürdarına ferman ve sair muharrerat keseleri verilirdi (*Cevdet tasnifi Dahiliye vesikaları numara 17427 ve 17437*).

[3] Zobuların adedi seksen, yüz ve daha ziyade olurdu. Bir şahıs defaten iç ağası olmayıp evvelâ Zobu olur ve terbiye gördükten sonra

Sadr-ı âzamın bu ağalarla maiyyetlerinden başka müteferrikalar, tebdil ağası, çadır mehterbaşısı, semerci başı, ahur kethüdası, sarban (deveci) başı, tuğcular, yedekci, alay çavuşları, sadr-ı âzam sekbanları, matracı, tüfenkci, deli, peyk, solak, şâtır, sancaktar, filikacı, harbeci, tatar, nalband, seyis, akkâm, katırcı, sakalar, saraçlar ve sairlerinden mürekkeb kalabalık sınıflar vardı [1]. Harem dairesi için de bir başhadım ağası ile müteaddit harem ağaları bulunuyordu [2]. 1153 h. 1740 m. senesine ait sadr-ı âzam dairesi hademeleri arasında yirmi yedi mızıkacı, beş sancaktar, üç tuğcu, yedi şâtır, dört matracı, dört çavuş, dört ahur zabiti, on üç yedekci, dokuz saraç, sekiz saka, dokuz nalband, on seyis, on akkâm, yirmi katırcı, on aşçı, bir çaşnigir, dört kilerci ki cem'an sadr-ı âzamın enderun ve bîrun sınıfından olan maiyyetlerinden başka 151 alelâde maiyyeti vardı [3].

iç ağalığına geçerdi. Bir ağa kendi zobusunu çırağ edeceği zaman ana at, silâh ve elbise verir ve bir ziyafet tertip edip hazine odasında gedikli ağalar huzurunda dua olunarak başına kavuk giydirilirdi; kabahat edip ceza görecek olursa başından kavuğu alınıp ağalıktan çıkarılır ve buna kendi istilahlarınca (keçe külâh edildi) denilir ve bâdema hiç bir dairede ağalık edemez ve başka sanata süluke mecbur olurdu (*Netayic-ül-vukuat c. 3, s. 82*).

[1] H a m m e r, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* isimli eserinde sadr-ı âzamın maiyyeti olup sadaret kethüdasının nezareti altında bulunmuş olan gönüllüler, deliler ağalariyle tüfenkçi, matracıbaşılar ve başkapı kethüdası, tatar ağası hakkında şu malûmatı veriyor :

Gönüllü ağası ; Sadr-ı âzamın otuz suvariden mürekkep maiyyetinin kumandanıdır. *Deliler ağası* : Yine bunlar gibi otuz suvariden mürekkep deli kıtasının başıdır. *Tüfenkci başı*: Yaya olan sadr-ı âzam tüfenkcilerinin komutanı ; gidişlerde sadr-ı âzamın atının sağında ve sakaların başı olan *sakabaşı* da sadr-ı âzamın sol tarafında yürürlerdi. *Muhzır başı*'nın maiyyeti olan *başkapı kethüdası*, altmış kadar maiyyetiyle hapis ve idam işlerine bakardı. *Tatar ağası* (vezir tatar ağası) ise sadr-ı âzam maiyyeti olan postacıların amiri idi. Tatarların başlarında yüksek şekilde alt kenarları geniş koyun derisi kaplı bir kalpak vardı. (*İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuasında Dr. Bay Halid İlteber tarafından tercüme edilen Bâb-ı âlî kısmı, c. 7, sayı 2 - 3 sayfa 575*).

[2] *İbnülemin tasnifi vesikalar* (Saray), *numara 2704 sene 1136* ve *Cevdet tasnifi vesikalar numara 12539* ve *Raşit tarihi c. 3, s. 63, Sadare mektupculuğu defteri, numara 10* ve *819 numaralı Kâmil tasnifi, muhtelif defterler kısmı* (Y u s u f Z i y a P a ş a'nın serdar-ı ekremliği zamanındaki maiyyeti) ve *Netayic-ül-vukuat, c. 1, s. 81.*

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Dahiliye kısmı) *numara 12539.*

Üçüncü Mehmed zamanında vezir-i âzam bulunan Damad İbrahim Paşa'nın *Uyvar* seferine giderken kendisine ait beşyüz sekban, ikiyüz piyade, ikiyüz mızraklı suvari mevcudundan başka maiyyeti halkı olarak beşyüz kişi vardı. Bu arada mîrahur, on iki kapıcıbaşı, mektupcu, selam çavuşu, vekilharç, hazine kâtibi, ikiyüz hazinedar, silâhdar, çuhadar, yüz kadar ekmekçi, bir kapıcılar kethüdasıyle yirmi kadar kapıcı vesaire bulunuyordu; bundan başka paşanın ağırlıklarını nakl için şahsına ait üçyüz katar deve ile yüz katar katırı ve bin baş atından maada has atları, cephanesi ve kileri bulunmakta idi ki bunun nekadar mühim bir servetle idare edileceği meydandadır [1].

Onyedinci asır başlarında vezir-i âzam Nasuh Paşa'nın 1001 ve ikinci vezir Mehmed Paşa'nın 900, üçüncü vezir Gürcü Mehmed Paşa'nın 500, dördüncü vezir Davut Paşa'nın 400, beşinci vezir Nakkaş Hasan Paşa'nın 300, altıncı vezir Hadım Yusuf Paşa'nın 300, yedinci vezir Halil Paşa'nın 500 ve başdefterdar Ekmekçi zâde Ahmed Paşanın 300 kişi maiyetleri vardı [2] ki asker olan kısım bunun dışındadır.

***

Gerek sadr-ı âzam ve gerek vezirlerin bu kadar kalabalık maiyyetleri dolayısiyle masrafları çoktu. Başbakanlık arşivindeki defterler arasında bazı vezir-i âzamların ve diğer vezirlerin masraf defterleri mevcut olup bu defterler, onların kalabalık maiyyetlerine ait masrafları göstermektedir. Gördüğüm müteaddit defterlerden bir tanesinde 968 h. 1560 m. senesinde vezir-i âzam Semiz Ali Paşa'nın o sene muharrem ayından aynı sene sonu olan zilhicce ayının nihayetine kadar bir yıllık varidat ve masarifatı icmal edilmiştir. Bu defterlerin başında asıl mal olarak bir senede 3,529,139 akçe ve hasları mahsulünden olarak da 2,577,917 akçe ve çiftlikleriyle sair mahsulatından 73,021 akça ve sair gelirlerinden 324,991 akça mahsulat istikrazından 169,320 akça vesaire gösterildikten sonra hergünkü irat ve masraf, ruznamçe (yevmiye defteri) tertibi üzere mü-

[1] *Vekayi-i tarihiyye, varak 56.*
[2] *Vekayi-i tarihiyye, varak 168.*

kemmelen kaydedilmiştir[1]. 1223 h. 1808 m. senesinde sadr-ı âzam dairesinde mevcut enderun, bîrun halkı ile deli ve tüfenkciyan ve saireye hergün dörtbin iki yüz çift ekmek, 510 okka et ve hayvanlar için 425 kile arpa veriliyor ki bu kayıt sadr-ı âzamın maiyyetinin kalabalığını gösterir[2]. Hicrî 1200 ve 1204 senelerinde (1786 - 1790) sadr-ı âzam matbahında sarf olunan erzak defterleri mühim bir yekûn tutmaktadır[3].

Paşa kapısı veya *Bâb-ı âlî*'de kendi ocak, daire ve teşkilâtlarına ait işleri takip ve neticelerini mensup oldukları makamlara bildirmek üzere bazı vazife sahipleri vardı. Bunlar da yeniçeri ocağı büyük zabitlerinden muhzır ağa ile bostancılar odabaşısı, sipah ve silâhdar bölükleri kethüdaları, cebeci, topçu, top arabacı ve nakib-ül-eşraf kapı çavuşları ve ases ve su, başılarla müteferrika başı ve gedikli zaimler kâtibi, vezir ve ağa karakulakları, muhzır yazıcısı denilen kimselerdi.

Bunlardan muhzır ağa ile ağa karakulağı, bostancılar odabaşısı ve asesbaşı ve subaşıların vazifelerini mahallerinde göstermiştik. Burada şimdi diğerlerinden bahsedeceğim[4].

Sipah ve silahdar kethüdaları, cebeciler kapı çavuşu, topçular kapı çavuşu ve *top arabacıları kapı çavuşu* olanlar *kapı* ismi de verilen Paşa kapısı ve Bâb-ı âlî'de ocaklarının vekili olup işlerini takip ederlerdi; *Nakib - ül - eşraf kapı çavuşu* da Nakib-ül-eşraf dairesine ait olup Paşa kapısında bunlara dair olan muamelâtı neticelendirirlerdi.

Müteferrika başı: Tımara sahip olan pâdişah müteferrikalarının kayıtlarını tutup Paşa kapısında işlerini takip ederdi; *Gedikli zuâmâ kâtibi*: divan-ı hümâyun gedikli çavuşlariyle gedikli müteferrikalarından zeamet sahibi olanların işlerine

[1] *Başbakanlık arşivi* (muhtelif defterlerden) *Kâmil tasnifi hususî 1, umumî 717 No. lu defter.*

[2] *Başbakanlık arşivi Cevdet tasnifi vesikalar* (Dahiliye) *15970.*

[3] *Başbakanlık arşivi Cevdet tasnifi* (Dahiliye) *numara 11122 ve 11248.*

[4] Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* (*Hukuk Fakültesi mecmuası, c. 7, sayfa 569*; *Dr. Halid İlteber tarafından tercüme edilmiş olan Bab-ı âlî kısmı*).

bakardı; *Vezir karakulağı:* bostancı hasekilerinden olup vezir-i âzamın telhis veya takririni, saraya götürürdü [1].

Sadr-ı âzamın kavuk ve divan elbisesi:

Sadr-ı âzamlar divan günlerinde ve seferlerde başlarına *mücevveze* denilen kavuk ile [2] çok zaman *selimî* ismindeki serpuşu ve ara sıra da *kallavî* giyerlerdi [3]. 1083 muharrem tarihinde ve Fazıl Ahmed Paşa sadaretinde vezirlerin sefer esnasında selimî yerine kallavî giymeleri emrolundu [4]. 1114 h. 1702 m. senesinde de vezir-i âzam ile diğer vezirlerin divan-ı hümâyuna gelirken de *kallâvî* giymeleri takarrür etti [5] ve bu usul yani divanda ve seferlerde kallavî giyilmesi kaidesi fesin serpuş olarak giyilmesine kadar devam etti.

[1] Bab-ı âli'de muhzır başının maiyyetinde bulunan muhzır yazıcısı Yeniçeri ağasının sadr-ı âzamdan başka yerlerde ve dairelerdeki vekili idi.

[2] *Vekayi-i tarihiyye, varak 102* ve *Peçevî tarihi, c. 2. s. 421* ve *Naima tarihi, c. 3, s. 82.*

[3] *Kalevî* ve *kallavî* ismi verilen ve vezirlerle enderun hazinedar başısının başlarına giydikleri serpuşa *kalaî* de denilirdi; fakat kelime *kallâvî* diye taammüm etmiştir. Şekli yarım endazeden uzunca takriben otuz beş ile kırk santim arasında çadır şeklinde olup üzerine gayet ince Hint tülbendi sarılırdı; daha sonraları sağdan sola doğru dört parmak eninde sırma ile süslenmişti; halk, kallâviye *telli serpuş, telli sarık* da derdi. Zamanımıza kadar altı dar, üst tarafı geniş büyük kahve fincanlarına da *kallâvî fincan* denilmiştir. *Naima tarihi* yeniçeri odabaşılarının da bir zaman kâllavî serpuş giydiklerini yazmakta olup bir müddet terk edilmişti; fakat onyedinci asır ortalarına doğru (Sultan İbrahim zamanında) Kara Murad Ağa (Paşa) nın yeniçeri kethüdalığında odabaşıların yine kallavî giymeleri emrolunmuştu (*Naima, Müteferrika tab'ı, c. 2 s. 57*) Enderun hazinedarının başına kallavî giydiğini *Raşid tarihi* (*c. 5 s. 324*) yazmaktadır.

[4] « . Badelyevm vüzeray-ı izâm seferlerde *selimî* yerine *kallâvî* giymek ferman olundu, eğerçi kalevî giymek kadimden dahi âdet olup lâkin bir az terk edilmişti . . . » *Abdi paşa vekayinâmesi, varak 150 ve Zübdet-ül-vekayi* (Defterdar Mehmed Paşa tarihi) *varak 9 b.*

[5] « . . Vüzeray-ı izâm yevm-i mezbura (1114 Receb) gelince divan-ı hümâyunda *kalevi* giydikleri yok idi, sair erbab-ı divan giydügi gibi anlar dahi *mücevveze* giyerlerdi; vüzeray-ı izam sairden imtiyaz olmak için bugün divan-ı hümâyuna kalevi ile gelmek üzere hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrun sâdır olup vezir-i âzam hazretleri ve mevcut olan vüzeray-ı izam . . » kallavî giydiler (*Zübdet-ül-vekayi, varak 403 b* ve *Raşid tarihi, c. 2 s. 558*).

Fesin ihdasından sonra sadr-ı âzam'ın Hırka-i şerif ziyaretiyle iki bayram ve mevlid kıraeti ve rikâb-ı hümayun merasiminde başına kenarı sırma işleme fes ve yakası som, sırmaları beyaz çuhadan harvanî ve çuha elbise giymesi ve bindikleri atın Leh biçimi klapdanlı gâşiyeli ve ana münasip rahtı (at takımı) olması kanun oldu. Sadr-ı âzam kaymakamı da diğer vezirlerden farklı olarak kenarı sırmalı fes ile güger çuha elbise ve yakası sırmalı harvanî giyecekti[1].

Kanunnâmelere göre onyedinci asır sonuyla on sekizinci asrın ilk yarısı içinde vezir-i âzam ile diğer vezirlerin divana giderken kıyafetleri şöyle idi:

Divan günleri kumaş üst ve lokmalı kumaştan iç kaftanı giyerler, ağır raht (eğer) ve top çifte gümüş zincir ve ağır zerduz yani altın sırmalı abâyî ile müzeyyen ata binerlerdi; fakat sadr-ı âzamın atına altın zincir vurulurdu. Sadr-ı âzamın maiyyeti hademelerinden şatırların başı olan şatırbaşının diğer vezir şatırlarından farklı olarak başlarına sorguçlu *perişânî* denilen kavuk giymeleri kanundu; vezir-i âzamlarla diğer vezirlerin bir matracıları ile üç nefer tüfekçileri yeniçeri olup şatırları altı ile sekiz arasında bulunurdu[2].

Vezir-i âzam veya sadr-ı âzamların elkabı:

Vezir-i âzamın fermanlarda onaltıncı asır ortalarındaki elkabı şöyle idi ve diğer vezirlere de böyle yazılırdı:

دستور اکرم مشیر افخم نظام‌العالم مدبر امور الجمهور بالفکرالثاقب متمم مهام الانام بالرأی‌الصائب ممهد بنیان الدولة والاقبال مشید ارکان السعادة والاجلال المخوف بصنوف عواطف الملك الاعلی وزیراعظم ... پاشا ادام‌الله تعالی اجلاله.

Düstûr-ı ekrem, müşir-i efham, nizam-ül-âlem müdebbir-i ümür-ül-cumhur-ı bilfikr-is-sâkib mütemmim-i meham-ül-enam bir-re'yis-sâib, mümehhid-i bünyan-üd-devleti vel-ikbal, müşeyyid-i erkân-üs-saadeti vel-iclâl el-mahfuf bisunuf-i avatıf-il-melik-il-âlâ vezir-i âzam... paşa edamallahü tealâ iclalehü[3].

Bazan *ekrem* verine *mükerrem* ve *efham* yerine *müfehham* yazılırdı; bilhassa sonraları bu şekil teammüm etmişti.

[1] *Name-i hümâyun defteri No. 10, s. 449.*

[2] A *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi* (Millî Tetebbular Mecmuası) *s. 514* ve *Nimeti Efendi kanunnâmesi, sayfa 4 ve 19, 20.*

[3] *Münşeat-ı Feridun, c. 1, s. 9.* XV. asır için *Kanunnâme-i âl-i Osman*'a bak. s. 30.

Sadr-ı âzamların pâdişahlarla hususiyetleri :

Sadr-ı âzamlar gerek sadarete tayinlerinde ve gerek muayyen zamanlarda arz günlerinde pâdişâhlarla resmî surette temas ederlerdi. Divan müzakereleri üç ayda bir toplanmaya yani askere maaş vermeğe inhisar edince sadr-ı âzamın bazı işler hakkında hükümdarla teması istizana ve bir gün tayinine mütevakkıf idi. Bu resmî temaslar haricinde sadr-ı âzamların pâdişâhlarla hususî olarak temasları bazan onları bir ziyafete davetle olur ve pâdişâh da bu daveti kabul ederek gelirdi. Osmanlı pâdişâhlarından III. Ahmed, damadı olan sadr-ı âzam Nevşehirli İbrahim Paşa ile en ziyade hususî münasebat tesis etmiş, sık sık yapılan helva sohbetleriyle Çırağan eğlencelerine gitmiştir. Sadr-ı âzamların davetlerine fazlaca icabet edenlerden biri de I. Mahmud'tu; musikişinas olan bu pâdişah yazın Boğazın mehtap âlemlerinde dolaşmağı severdi; zaten Boğaziçine fazlaca rağbet, bunun zamanından başlamıştı.

Sadr-ı âzamlar pâdişâhları mevsimine göre ya Paşa kapısına veya münasip bir mesireye davet ederlerdi. Bayramın akabinde mûtat üzere sadr-ı âzamın Dolmabahçe'deki Yeni kasırda padişaha ziyafet verdiği görüldüğü gibi[1] müsait olmayan mevsimde *Bab-ı âsafî* de denilen Paşa kapısında eğlenceler tertip olunurdu ; ziyafete şeyh-ul-islâm, defterdar, yeniçeri ağası, sadr-ı âzam kethüdası ve İstanbul'da bulunursa kaptan paşa da davet edilirlerdi[2].

Sadr-ı âzam ziyafetten sonra pâdişâha pek kıymetli hediyeler takdim ederdi ; 1104 h. 1692 m. senesinde sadr-ı âzam Bozoklu Mustafa Paşa, II. Sultan Ahmed'i, Paşa kapısına davet ile ziyafet çekmiş ve kendisine iki bin altın ve bir post samur ve dört bohça ipek kumaş ve bir donanmış at takdim etmiş ve pâdişâh da kendisine biri kürklü, diğeri sade serâsere kaplı iki hil'at giydirmişti[3].

***

[1] *Telhis mecmuası* (*Umumî Kütüphane nüshası numara 5868*).

[2] *İzzi tarihi, s. 18, 33*; sadr-ı âzam Seyit Hasan Paşa'nın davetine icabet eden I. Mahmud'un ziyafette nasıl eğlendiğine dair bu tarihte tafsilât vardır.

[3] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 737.*

Sadr-ı âzamların Şark âdeti mucibince hükümdara, valide sultana, şehzâdeler ile pâdişâh zevcesi olan kadın efendilere, sultanlara hediyeler takdim etmeleri usuldendi. İlk devirlerde sadr-ı âzamlar resmî surette (çünkü gayr-i resmî olarak çok hediye veriliyordu) yalnız bayramlarda hükümdara hediye takdim ederlerdi; bu da başlıca bayramdan evvel ramazanın yirmi beşinde takdim edilen donanmış âlâ attı; Kadir gecesi (Ramazanın yirmi yedinci gecesi) seccade ve tesbih takdimi usuldendi. Fakat sonraları ilk bahar, son bahar, inkılâb-ı şemsî ve mevlûd alayında hediye takdim edilmesiyle altıya ve yediye kadar çıkmıştı.

Vezir-i âzam Köprülü zâde Fazıl Mustafa Paşa Avusturya seferinden avdette tenkihat yaparken 1690 senesinde bu gibi külfetli masrafların kaldırılmasına muvaffak olduysa da, kendisinden sonra tekrar ihdas edilmişti; daha sonraları I. Mahmud ile III. Mustafa bu hediyeleri azalttılar. III. Mustafa ilkbahar, yani Nevruz ibtidası, mevlid-i nebevi ve ramazan, kurban bayramları olarak bu hediyelerin senede dört defa verilmesini usul koymuştu [1].

Sadr-ı âzam nezaretindeki vakıflar:

Osmanlı pâdişâhlarından Fatih Sultan Mehmed *İstanbul'da* yaptırdığı vakıfların nezaretini vezir-i âzamlara bırakmıştı. bunun vakfına ilk defa vezir-i âzam Mahmud Paşa nazır olmuştu. Daha sonra Kanunî'nun yaptırdığı Sultan Selim cami ve imareti ve Valide Sultan İmareti ile Süleymaniye cami ve imareti ve galata sarayı, Eyyubdaki Zal Mahmud Paşa cami, imaret ve medresesi [2] S. Murad ile Sultan Mustafa ve Sultan İbrahim türbeleri vakıfları [3] ve saire de vakfiyeleri mucibince vezir-i âzamlarin nezaretlerine bırakılmıştı.

Sadr-ı âzam nezaretinde olan bu vakıfların idaresine birinci vezirin meşguliyetinin çokluğundan dolayı reis-ül-küttablar bakarlardı; bundan dolayı ilmiye sınıfından bir de evkaf müfettişi vardı [4].

[1] *D'ohsson, c. 7.*

[2] *İbnülemin tasnifi vesikalar, tevcihat kısmı, No. 1056, sene 1115.*

[3] *İbnülemin tasnifi vesikalar, tevcihat kısmı, No. 1563, sene 1127.*

[4] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat (Kamil tasnifi, No. 677 mükerrer).*

Başvekâletin ihdası:

Bilmünasebe daha yukarılarda da söylendiği üzere ilk zamanlarda Osmanlılarda bir vezir bulunduğu için yalnız vezir unvanı vardı. Vezir adedi artınca birinci vezire vezir-i âzam denildi ve bunun dairesine de *Vezir kapısı, Paşa kapısı, Bâb-ı âsafî* ve *Bâb-ı âlî* ismi verildi. Onyedinci asırdan itibaren yavaş yavaş vezir-i âzam unvanı sadr-ı âzama inkilâp etmiş ve meşhur olmuştur; bununla beraber sadr-ı âzamların isimlerini havi kazdırmış oldukları resmî mühürlerde hep vezir-i âzam tabiri hâkkedilmiş ve bu usul Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

II. Sultan Mahmud, Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra devlet teşkilâtında yapmış olduğu değişiklikler arasında sadr-ı âzam ve sadaret tabirlerini de değiştirmeği düşünmüş ve 4 muharrem 1254 (30 mart 1838) tarihinde ve kendisinin son sadr-ı âzamı olan Rauf Paşa'nın zamanında bir hatt-ı hümayunla *sadaret* ve *sadr-ı âzam* tabirlerinin yerlerine *başvekâlet* ve *başvekil* tabirlerinin kaim olmasını emreylemiştir. Pâdişâhın hatt-ı hümâyununa karşı ilk bâşvekil olan Rauf Paşa'nın cevabî arîzası aynen şöyledir [1]:

> Şevketlû kerametlû mehâbetlû kudretlû velinimetim efendim pâdişâhım,
>
> Perverişyafte-i nimet ve ihsan-ı şâhâneleri olan bu abd-i ahkarları hakkında şimdiye değin naşir-ül-en-var olan اشعهٔ eşi'a-i envâ-ı eltaf ve inayât-ı bî gayat-ı mülûkânelerine hiç bir veçhile liyakat ve istihkakım olmadığı ve zerre-i şükr ve senasının ifası bîrun-ı vüsû ve makdur-ı çakeranem olduğu halde mahzâ muktezay-ı celail-i müceddediyyet-i seniyye-i şâhâne ve mübtegay-ı hasail-i bergüzîde-i bende perverî-i mülûkâneleri üzre saye-i inayetvaye-i şâhânelerinde müstahdem ve müstes'ad oldığım hizmet-i sadaret unvanının bittebdil başvekâlet memuriyyet-i cedidesi inzimamı ile dahiliye nezareti huzur-ı hümâyun-ı şevketmakrun-ı zıllulâhîlerinde

[1] *Dolap vesikaları, sandık 89, hat numarası 55* (Son tasnifte umumî numara 23065).

tevcih ve ihsan-ı hümâyun-ı mülûkâneleri buyrularak olbabta îlân-ı memuriyet-i çakerânemi havi beyaz üzerine meymenet efzay-ı sahife-i sünuh ve sudur buyrulan hatt-ı şerif-i übbehet elif-i mülûkâneleri havass-ı kurenay-ı şehinşâhîlerinden Mehmed Ali Bey bendeleri refakatiyle Bab-ı âlî'lerine vürud-ı çakerânemizde vüzerây-ı izam bendeleri ve bilcümle erbab-ı menasıb kulları hazır oldukları halde leb-i âdab-ı ubudiyyetle bâd-et-takbil hariciye nazırı Reşit Paşa bendeleri marifetiyle kıraat ve tertil olunmuş ve cümle bendegân-ı sıdk nişanlarının vacibe-i zimmet ve farize-i uhde-i ubudiyyetimiz olduğu üzere deymûmet-i ömr ve şevket-i şâhâne ve füzûni-i şan ve saltanat-ı mülûkâneleri duay-ı hayriyyet ihtivası lisan-ı sıdk ve hulûs ile îfa ve hakk-ı bendegânemde bu veçhile dahi erzan ve şâyan buyurılan muhasin-i teveccühat-ı meyâmin âyât-ı cihanbanilerinin vecibe-i teşekkür ve mahmedeti bilaciz vel-kusur eda kılınmış olduğu ve tıbkı emr-ü-ferman-ı maali unvan-ı tacidarîleri üzere kâffe-i saltanat-ı seniyyelerinin hüsn-i tensik ve temşiyetine bilcümle vükela ve memurîn kullariyle bilittifak bezl-i makdur ve sarf-ı sây-i bîkusur olacağı ve Akif Paşa kullarına tayini irade-i seniyye-i şehriyârîleri muktezây-ı münifinden olan maaşın mikdarı ve ne mahalden tahsisi hususunda ne veçhile irade-i inayet ifade-i cihandarîleri müteallik buyrulur ise ona göre icray-ı iktizasına ibtidar kılınacağı muhat-ı ilm-i âlem ârây-ı şâhâneleri buyruldukta emr-ü-ferman şevketlû mehâbetlû kudretlû velinimetim pâdişâhım hazretlerinindir.

Bu telhisin üzerine pâdişah aşağıdaki hatt-ı hümâyunu yazmıştır :

Benim vezirim,

İşbu takririn manzur ve malûm-ı hümâyunum olmuştur; muktezay-ı emr-ü-irade-i şâhânemiz üzere kâffe-i mesalih-i saltanat-ı seniyyemizin ittifak ve ittihadı derun ile rüyetine sarf-ı liyakat eyliyesiz. Sabık dahiliye nazırı Âkif Paşa'ya[1] *onbeş bin kuruş maaş tayin olunmak üzere ne mahalden tahsisi münasip ise maliye nazıriyle bil-muhabere ana göre tesviyesine iptidar olunsun.*

***

1255 h. 1839 m. de İkinci Mahmud'un vefatı üzerine nâşı defnedilirken Rauf Paşa'nın yerine hükümet reisi olan Hüsrev Paşa yine eski usule tevfikan sadr-ı âzam unvaniyle tayin edilmiştir. Başvekâlet unvanı 1295 safer ibtidasında tekrar ihdas edilerek meşrutiyet usulü iktizasınca [1] Ahmed Vefik Paşa ve sonra Sadık Paşa başvekil olmuşlardır; fakat aynı sene cemaziyelevvelinin 26 sında Mütercim Mehmed Rüştü Paşa zamanında tekrar sadaret unvanı iade edilmiştir. Bu defaki başvekâlet ve başvekil tabiri dört aya yakın sürmüştü. 1296 şaban 9 da başvekil unvaniyle Arifî Paşa ve daha sonra Said, Kadri, tekrar Said, Abdurrahman, üçüncü defa Said ve Vefik Paşa'lar aynı unvanla yani başvekillikle hizmet etmişler ve Said Paşa'nın 1300 muharreminin 22 sindeki dördüncü tayininde başvekil tabiri kaldırılmış ve kendisi sadr-ı âzam olarak tayin edilmiştir. Bu üçüncü defaki başvekâlet unvanı üç buçuk sene sürmüş ve birinci meclis-i meb'usanın lağvından sonra da devam etmişti.

Başvekilin riyasetindeki kabineye *meclis-i vükelâ*, *hey'et-i vekîle* ve başvekâlet makamına da *riyaset-i meclis-i vükelâ* denilirdi [2].

[1] Birinci meşrutiyetin ilânı Midhat Paşa'nın sadareti zamanında olduysa da ne kendisine ve ne de kendisinden sonra gelen Edhem ve Hamdi paşalara başvekil denilmemiş ve bu unvan Ahmed Vefik Paşa'nın istemesi üzerine verilmiştir.

[2] 1295 safer iptidasındaki Ahmed Vefik Paşa'nın başvekilliğine dair olan hatt-ı hümâyunda : « ... Meclis-i vükelâda heyetce tezekkür kılınan hususatın kararnâmelerini ve meclis-i meb'usanın tanzim ve meclis-i âyanın tasdik edeceği kanunları huzurumuza takdime vesatat ve meclis-i vükelâya riyaset etmek üzere hizmet-i sadâretin bilîcab lağviyle ana bedel riyaset-i vükelâ memuriyetinin ihdas ve tesisi tasvib kılınmış olduğundan liyakat ve ehliyet ve istikametiniz cihetiyle başvekillik dahiliye nezareti inzimamiyle uhdenize havale kılınmış oldığı...»

Türkiye Cumhuriyetinde de kullanılmış olan Başvekâlet ve Başvekil tâbiri 10-1-945 tarihinde Anayasa'nın türkçeleştirilmesinde Başbakanlık ve Başbakana tebdil edilmiştir.

II.

SADARET VEYA RİKÂB-I HÜMÂYUN KAYMAKAMLIĞI

Sadr-ı âzamlar sefere memur oldukları zaman devlet merkezindeki işleri görmeleri için vekil olarak bir veziri kaymakam bırakırlar ve buna *kaymakam-ı* (Kaimmakam) *rikâb-ı hümâyun* veya *kaymakam-ı Âsitane-i saâdet* denilirdi. Sadaret kaymakamı da gerek divan-ı hümâyunda ve gerek Paşa kapısında divan akdettiği zaman görülen işleri teamül üzere müstakil defterlere yazdırır ve bu defterlerin adına *rikâb defterleri* ismi verilirdi; çünkü vezir-i âzam veya sadr-ı âzam muamelâtı ordudan yürütmek için esas defterlerin bir kısmını beraber götürdüğünden kaymakamın ayrı defter tutması bundan ileri geliyordu. *Rikâb mühimmesi, rikâb şikâyet defteri* ve saire gibi defterler bunlardı.

Sadaret veya rikâb kaymakamı tamamen sadr-ı âzamın selâhiyetini haiz olup defterleri kendisine bırakılmış olan bütün memleket işleri hakkında kanun dairesinde *tuğralı ahkâm* yani ferman gönderir, mahdut işlerde tevcîhat yapar, dava dinler, şer'î ve örfî, yani hukukî, kanunî ve cezrî kararlar verirdi. Yalnız selâhiyetini sefer-i hümâyun yani muharebe ne tarafta ise orduya yakın olmayan yerlerde kullanır ve orduya yakın olan mıntaka ve vilâyetlerin işleriyle ordu işleri ve tayinleri sadr-ı âzam tarafından görülürdü.

Rikâb-ı hümâyun kaymakamı tevcîhat işlerinde kendi yanında kaydı bulunan mansıb ve cihetlerden imamlık, hatiplik, tevliyet, kitabet, cibayet ve saireyi ve rüûs-ı hümâyun ile verilecek kâtiplikleri tevcih ederdi. Vezirlik, beğlerbeğilik, sancakbeğliği menşurları ile ordudaki sair askerî tevcîhat vezir-i âzama aitti; yanında kaydı olmayan ve orduda bulunan cihetleri serdar-ı ekrem tevcih ettiğinden dolayı sadaret kaymakamı onlara karışmazdı. Fakat gerek orduda ve gerek kendi yanında olmayan ve mücerred kadı veya vakıf nâzırı arziyle olan işleri sormadan tevcihe selâhiyyeti olduğu gibi İstanbul ve etrafında olan mansıb ve kadılıkları tuğralı emirle tevcih eder ve sonra

arzeylerdi. Nitekim IV. Murad Bağdad seferinde iken sadaret kaymakamı Musa Paşa, vefat sebebiyle açılan Rumeli tarafındaki bazı mevleviyyet ve kazaları tuğralı emr-i şerîf ile bilvekâle tevcih edip sonra arzeylemişti.

Sadaret kaymakamı yukarıda söylediğimiz gibi divan günleri, divan-ı hümâyuna giderek dava dinler[1] ve kendi konağında dahi çarşamba ve cuma günleri ve ikindi vakitlerinde sadr-ı âzam gibi o da iş görür ve îcabederse kadılara da dava dinletirdi. Kazaskerler seferde bulunduklarından dolayı divan-ı hümâyun müzakerelerine İstanbul kadısı ile[2] defterdar vekili, nişancı vekili ve divan hocaları gelirlerdi. Kazaskerler seferde bulunmadıkları tarihlerde ve içtima zamanlarında onlar da divan içtimaına giderlerdi.

Kaymakamın konağında akdedilen çarşanba divanına İstanbul kadısından başka, Galata, Üsküdar, Eyüp kadıları gelirlerdi. Bu divana yeniçeri ağası vekili olan sekbanbaşı da gelirse de eğlenmeyip giderdi; fakat cuma divanına sekbanbaşı gelmezdi[3].

Kaymakamlar, sadr-ı âzamlar gibi zaman zaman kol gezip eşya fiatlarını tetkik ile narha riayet edilip edilmediğine bakarlar ve yine sadr-ı âzam gibi tersaneye gidip bahriye işlerini teftiş eylerlerdi.

Müste'men tâifesi denilen ecnebî tüccara ait hüküm ve beratlara kaymakam karışmaz ve onlara berat veremezdi; çünkü bu iş pâdişâha ve dolayısiyle sadr-ı âzama aitti; ecnebî

[1] *Naima, c. 1, s. 357.*

[2] Pâdişâhlar sefere giderlerse kazaskerler de giderler, gitmezlerse onlar da gitmezlerdi. Kazaskerler seferde bulunmazlarsa divan-ı hümâyun müzakerelerine iştirak ederler ve sadr-ı âzam merkezde imiş gibi bütün vazifelerini eskisi gibi görürlerdi.

[3] 1004 h. 1596 m. senesinde III. Mehmed, *Eğri* seferine giderken İstanbul kaymakamı vezir Hasan Paşa'nın yanında İstanbul kadısı Ahî zâde Abdülhalim Efendi, Anadolu defterdarı Kara Burhan Efendi, şıkk-ı sâni defterdarı Derviş Efendi, Tuna aklâmı defterdarı Murad Efendi'den mürekkeb divan kurulmuş ve İstanbul kadısı kazaskerlerin yerine oturmuştu. Divandan sonra sefere gitmeyen çaşnigirler kanun-ı kadim üzere iki sofra yemek çıkarıp sofranın biri kaymakamın diğeri İstanbul kadısının önüne kurulmuştu. Bu divanda Hasan Paşa'nın kaymakamlık fermanı okunmuştu *(Selânikî, basılmamış nüsha, varak 335).*

sefirlerden herhangi biri kendi tâcirleri hakkında kaymakamdan mektup istiyecek olursa *"Ahidnâme-i hümâyun mucebince taaddi olunmaya„* diye Türk kadılarına, gümrük eminlerine ve saireye hitaben mektup yazılmakla iktifa edilirdi; Karadeniz ve Akdeniz boğazlarından çıkan tüccar gemilerine *izn-i sefîne* ismiyle me'zûniyeti havi hükümlerin ısdarı da kaymakamın selâhiyyeti cümlesindendir [1].

***

Onaltıncı asır sonlarına kadar serdar-ı ekremlikle sefere giden sadr-ı âzamların pâdişâhın vekili olduklarına dair mühr-i hümâyunu taşıdıkları gibi sadaret kaymakamı da, sadr-ı âzamın vekili olmasından dolayı onun mührünü taşırdı [2]. Bu usulün

[1] Müverrih Âlî şöyle diyor: «Vezir-i âzam Ahmed Paşa'nın vefatından sonra «Bunca hidemat-ı mebrûresi muktezasınca hususâ el-akdem fel-akdem kanununun müsted'âsında anlara (İkinci vezir Lala Mustafa Paşa'ya) münasip iken . . . ol kanun tezyifini müstevcib oldu, yani ki sipehsâlar-ı pîre gadr-i sarih olup hatem-i vekâlet Yemişci Hasan Ağa nam kethüday-ı derbânân ile ta serhadde (Üçüncü vezir Sinan Paşa'ya) gönderildi. Lâkin kanun-ı Osmanî üzere hatem-i sadaret teslim olunmadığına binâen şimdiki zamandaki pervâzî (Sür'atle yükselme) beğler ve beğlerbeğiler mesabesine tenzil olunmuştu». Hattâ Lala Mustafa Paşa'da yeni sadr-ı âzam Sinan Paşa'nın mührü bulunmamasından dolayı kazasker kanun üzere her hafta kaymakam divanına gitmemiş ve çavuşbaşı divan-ı hümâyun içtimaından sonra önüne düşüp saraya götürmemiş ve ikindi divanında bulunmamıştı. Bundan dolayı Lala Mustafa Paşa pâdişâha şikâyette bulunmuş, pâdişâh III. Murad da «Sen benim vezir-i âzamımsın, vezir-i âzama nasıl varageldilerse kazaskerler ve eğer çavuşbaşı ve gayriler sana dahi varsunlar, beray-ı maslahat mühür irsali teahhurını (sadr-ı âzamın mührünün gecikmesini) veyahut kazay-ı hâcet için nâseza canibe gönderilmesi tedbirini hilâf-ı ihtimale hamletmesünler» diye yazmıştı *(Âlî, kütüphânemizdeki yazma nüsha, varak 264 b ve 265)*.

[2] Bu husus hakkında Selânikî Mustafa Efendi de şöyle diyor:

Vezir-i âzam Ahmed Paşa vefat edince mühr-i hümâyun usûlen ikinci vezir Lala Mustafa Paşa'ya verilmek icabederken, pâdişâh hasbelîcab şark seferinde bulunan Koca Sinan Paşa'ya göndermiş ve bu hal Lala Mustafa Paşa'yı müteessir etmişti. Pâdişâh III. Murad sadr-ı âzamın avdetine kadar ikinci vezir Lala Mustafa Paşa'nın vekâlet etmesini emreylemiş ise de Lala Paşa'nın elinde yeni sadr-ı âzamın vekili olduğuna dair Sinan Paşa'nın mührü yoktu; hattâ bundan dolayı halk «*Mühürsüz arz olmaz pâdişahım*» diye arz-ı

bundan sonraki tarihlerde tatbik edilip edilmediğini bilmiyorum; yalnız III. Murad'ın bir hatt-ı hümâyununda "*Lâzım değil mühür verilmek şimdengeru, kimseye mühür verilmez*„ [1] kaydı bu usulün bu tarihten sonra devam etmediğini zannettirir.

Sadaret kaymakamlığına sadr-ı âzamın arzu ettiği ve îtimad gösterdiği zevatın tayin edilmesi usuldendi; çünkü seferde bulunan sadr-ı âzamın îtimadını haiz olmayan bir kaymakamın onun aleyhinde hareket edip elinden mührü aldığı vâki olduğundan sadr-ı âzamlar kendi adamlarını sadaret kaymakamı tayin ettirirler ve hattâ bu adamları arasında vezir olmayanlar varsa yeniden vezir yaptırarak tayinlerini temin ederlerdi. Bu kaide pâdişahların bizzat sefer işini terketmelerinden îtibaren başlamıştı; bazan müstesna olarak sadr-ı âzamın intihab ettiği kaymakamın yerine onun istemediği veya sevmediği bir vezirin kasden getirildiği de vâkiydi. Meselâ I. Sultan Ahmed zamanında vezir-i âzam Yavuz Ali Paşa'nın kaymakam olarak intihap ettiği Sofu Sinan Paşa'nın yerine sadr-ı âzamın sevmeyip kaymakamlıktan uzaklaştırdığı Hadım Hafız Paşa kaymakam yapılmıştı; hattâ bu zat kanun üzere *Davutpaşa*'dan ordu ile *Çatalca*'ya doğru hareket eden sadr-ı âzamı teşyi esnasında kendisinin sadr-ı âzam tarafından îdamından (Çünkü sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem pâdişâh namına bütün salâhiyeti hâizdi) korktuğundan [2] kendisine bir şey yapılmaması için pâdişâhdan kendi el yazı-

haller takdim etmişlerdi; fakat pâdişâh bu söze aldırmayıp «*Lâzım değil mühr verilmek, şimdengeru kimseye mühür verilmez; cümletelmülk vekil-i saltanatımdır; her kim itaat ve inkiyat etmezse kapısı önünde salb idesin*» diye kat'î hatt-ı hümâyun çıktığından Lala Paşa divan işlerini görmeğe başladı (*Selânikî tarihi, s. 159, 160*).

[1] *Selânikî tarihi, s. 160.*

[2] Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekremler Davutpaşa mevkiinden îtibaren azl, tayin, idam vesair bütün işlerde tam ve kat'î bir selâhiyeti haiz olduklarından dolayı kendilerinin yaptıklarının hesabı sorulamazdı. Bütün bu selâhiyyeti hükümdar namına kullanır, fermanlar verirdi. Bundan dolayı sadaret kaymakamı bir felâkete uğramamak için ihtiyatlı davranırdı. Yine bunun gibi I. Ahmed zamanında İran üzerine serdar olarak Üsküdar'a ordusunu kuran Kuyucu Murad Paşa, öldürmek istediği başdefterdar Ekmekçi zâde Ahmed Paşa'yı, pâhişâhın ricası üzerine afvetmiş ve Ahmed Paşa'ya «Geçmiş geçmiştir, müsterih ol» diye teminat vermişti.

siyle bir hatt-ı hümâyun istemiş, o da bunu yazarak Kıllı Dilsiz denilen bir musahip ile sadr-ı âzama göndermiş ve bunda, kaymakam bir kazaya uğrarsa kendisinin de başının kesileceğini bildirmişti [1].

Sadaret kaymakamlığına intihab edilen vezir, serdar-ı ekremle beraber pâdişâh tarafından kabul olunarak kendisine samur kürk giydirilip memuriyeti ilân olunur ve bir zamanlar divan-ı hümâyuna ve daha sonraları da Paşa kapısına kaymakamlık hatt-ı hümâyunu gönderilerek okunurdu [2]. Rikâb-ı hümâyun veya sadaret kaymakamının, serdar-ı ekremin *Davutpaşa*'dan veya *Üsküdar*'dan sefere hareketinden birgün evvel *İstanbul*'da kalan divan hey'eti ve Paşa kapısı ricaliyle ordugâha gelerek vedâ eylemeleri usuldendi [3].

***

Sadr-ı âzam azledilip yerine eyalet valilerinden biri sadr-ı âzam intihap edilip İstanbul'a davet edilecek olursa yeni sadr-ı âzam gelinceye kadar hükümdar bir sadaret kaymakamı tayin eyler ve asîli gelinceye kadar işleri o idare ederdi; I. Sultan Mahmud sefer olmadığı zamanlarda sadr-ı âzamı azletmeğe karar verir ise yeni tayin edeceği sadr-ı âzamı vilâyette ise gizlice İstanbul'a getirir ve hemen evvelkinden mührü alıp diğerine verirdi [4].

***

Bazı pâdişâhlar ya harp sahasına mümkün mertebe yakın olmak arzusiyle, yahut da hoşlarına gittiğinden dolayı *Edirne*'de oturmuşrardı; eğer pâdişâh *Edirne*'de oturup sadr-ı âzamı serdar-ı ekremlikle sefere memur ettiyse *Edirne*'de bir sadaret kaymakamı bırakıldığı gibi sefer olsun, olmasın *Edirne*'de oturan hükümdar *İstanbul*'da da bir muhafız veya bir kaymakam bırakırdı. Bu İstanbul kaymakamı da, divan akdiyle dava dinler ve buna göre hükümler verirdi. İstanbul muhafız ve kaymakamlarına icabında kullanmak üzere (Onaltıncı asrın son yarısında)

[1] *Naima tarihi, c. 1, s. 375* ve *Hammer tarihi, c. 8, s. 51.*

[2] *Selânikî* (basılmamış nüsha) *varak 331 ve Edip Efendi tarihi, 1202 vekayii arasında, s. 4, 51, 81.*

[3] *Edip Efendi tarihi* (Kütüphânemizdeki nüsha) *s. 4.*

[4] *Hadikat-ül-vüzera, s. 75.*

beyaz tuğralı kâğıtlar verilir ve İstanbul kaymakamı lüzumu halinde bu tuğralı kâğıtları doldururdu [1]. Tuğralı kâğıtların İstanbul kaymakamları tarafından sonradan kullanılıp kullanılmadığına dair bir kayıt göremedim ; yalnız bunların dava dinlemek salâhiyetini haiz oldukları Selânikî'nin kaydından anlaşılıyor.

[1] II. Selim *Edirne*'de kışlamağa niyet etmiş, bütün divan erkânı, maliye, defterhâne ve saire hazırlanmıştı. İstanbul muhafazasına Piyâle Paşa bırakılmış ve kendisine kifayet miktarı beyaz tuğra ile şikâyetci dinlemek için ahkâm-ı şerife verilmişti *(Selânikî s. 88)*.

III.

KUBBE VEZİRLERİ

Osmanlılar'da onaltıncı asrın ilk yarılarına kadar yalnız devlet merkezinde bulunup divan-ı hümâyuna memur *kubbe veziri* veya *kubbenişîn* denilen vezirler vardı ve bunlar da pek mahduttu; bunun haricinde eyaletlerdeki valiler hep *beğlerbeği* rütbesinde idiler. *Mîr-i mîran* da denilen bir beğlerbeğinin vezir olabilmesi için sancakbeğliği ile eyaletlerde uzun müddet hizmet ettikten sonra *Rumeli beğlerbeği* veya *Rumeli emir-ül-ümerâ*'sı olması lâzımdı; ancak oradan vezirliğe geçebilirdi. Divan müzakerelerinde veya siyasî herhangi bir işin hallinde bu tecrübeli devlet adamlarının fikir ve mütalealarından istifade edilirdi. Tabiî sonraki tarihlerde teşkilât bozulunca bu kanunlara riayet edilmemiştir.

İlk zamanlarda Osmanlılarda bir vezir vardı; I. Sultan Murad zamanında vezir iki olduğundan birincisine *vezir-i âzam* denildi. Daha sonraları ise vezir adedi arttı ve kubbe vezirliğinden haric olarak bazı mühim eyaletler vezirlere verildi. Daha sonra bu da kâfi gelmediğinden eyaletlere de vezirlerden tayin edildi ve nihayet vezir adedinin fazla olarak artmasına mebni bunlara memuriyet bulmak üzere eyaletler parçalandı ve bir kaç sancak birleştirilip bir vezire verildi.

Şimdi asıl mevzuumuz olan kubbe vezirliğine gelelim: evvelâ şunu söyliyeyim ki Fatih devrine kadar vezir-i âzamlardan başka vezirlerin yani kubbe vezirlerinin adedi belli değildir; bundan dolayı tarihler vezirlerle beğlerbeğileri birbirlerine karıştırmışlardır; ben sarih olarak vezirlerden isimlerini bulabildiklerimi yazıyorum:

I. Sultan Murad zamanında vezir-i âzam Çandarlı zâde Ali Paşa ile Kara Timurtaş Paşa'yı vezir olarak görmekteyiz. Yıldırım Bayezid devrinde yine aynı vezirlerle beraber belki bir vezir daha vardı.

Çelebi Mehmed'in birinci veziri Bayezid Paşa ile beraber, Çandarlı zâde İbrahim Paşa ve Hacı İvaz Paşa isimlerinde vezirleri vardı; yani devlet merkezinde vezir üç tane idi; bunun oğlu II. Murad devrinde Bayezid Paşa Çandarlı zâde İbrahim Paşa, Hacı İvaz Paşa ilk vezirler olup Bayezid Paşa'dan sonra diğer ikisi ve daha sonra Şahabeddin Paşa ile Saruca Paşa vezir olmuşlar ve İvaz Paşa ile İbrahim Paşa'nın da ölümlerinden sonra Çandarlı zâde Halil Paşa, Saruca Paşa, Şahabeddin Paşa vezir bulunmuşlardır; II. Murad *Milan* elçisi Benedikto'yu huzuruna kabul ettiği zaman yanında divanda üç vezir vardı[1].

Tarihlere göre 1453 de Çandarlı zâde Halil Paşa vezir-i âzam iken İshak ve Mahmud paşalar ile Zağanos Paşa da divanda vezir ve beğlerbeği bulunmuşlardır; Halil Paşa'dan sonra İshak Paşa birinci vezir olmuştur; Fatih devrinde divanda üç ve nihayet dört vezirden fazla bulunmamıştır[2].

[1] *Bertrandon de la Brocquière'in seyahatnâmesi.* Kâşifî, *Gazanâme-i Rum* isimli farsça manzum eserinde (*Üniversite kütüphânesi. numara 936*) İkinci Murad'ın saltanattan feragati esnasında Osmanlı vezirlerinden bahsederken bunların dört olduğunu şu beyitlerle anlatmaktacır :

وزیران چو دیدند آن هوش و رای — که شاه جهان شد جهان کتخدای
یکی زاغنوس و دوم چو خلیل — که بودند روشن دلانرا دلیل
سیم چون علی بود و چارم کمال — بحکم خداوند باری تعال

Buna göre Fatih'in birinci defaki cülûsunda birincisi Zaganos, ikincisi Halil, üçüncüsü Ali, dördüncüsü Kemal olmak üzere dört veziri vardı. Burada Zaganos Paşa birinci vezir gösteriliyor; eğer isimler vezin için veya bir hulûs için takdim ve tehirli yazılmadı ise birinci vezirin Zaganos ve ikinci vezirin de Çandarlı zâde Halil Paşa olduğu anlaşılır. Fatih'in bu birinci cülûsunda Zaganos'a yüz verdiği ve saltanattan çekilişinde Zaganos'un da menkûb olduğu gözönüne alınacak olursa Zaganos'un birinci vezir olmasa bile her işte nafiz olduğu zannolunur. Üçüncü vezirin Ali olduğu yazılıyor; bu tarihte Ali isminde bir vezir bilmiyoruz; belki bu zat Evrenuz zâde Ali Bey'dir; yahut bilmediğimiz biridir, Dördüncüsü Kemal Paşa olup meşhur İbni Kemal'in dedesi ve Süleyman Çelebi'nin babasıdır; Fatih'in son defaki saltanatında bu Kemal Paşa'nın vakfiyelerde şahadetine tesadüf etmekteyiz.

[2] Hammer Fatih zamanında vezir adedinin dört olduğunu yazmaktadır (*Ata bey tercümesi, c. 3, s. 222*). *Şakayık tercümesi* de Fatih'in

901 h. 1495 m. tarihli bir fermanda merkezde vezir-i âzam Davud Paşa ile Çandarlı zâde İbrahim, İskender ve Ali paşaların vezir oldukları görülüyor [1]. 909 h. 1503 m. de Hersek zâde Ahmed Paşa birinci vezir olup Mustafa Paşa ve Kaptan Davud Paşa isimlerinde diğer iki vezir vardı [2].

919 şevval, 1513 m. de divanda Ahmed, Mustafa ve Ahmed Paşa isimlerinde üç vezir bulunduğu görülüyor ki Ahmed'lerden birisi Hersekzâde'dir [3]. Yavuz Sultan, Selim zamanında Mısır seferi esnasında Yunus Paşa vezir-i âzam iken Zeynel Paşa ikinci, Hoca zâde Mehmed Paşa üçüncü vezir bulunmuşlardı; fakat bir de İstanbul muhafızı olan Pirî Paşa ile *Edirne* muhafazasında bulunan Şehzâde Süleyman'ın yanında Mustafa Paşa isminde bir vezir bulunmak suretiyle bu tarihte vezir adedi beşe çıkmış ve Pirî Paşanın vezir-i âzam tayini üzerine bu aded dörde inmişti.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında merkezde vezir adedi dörtten yukarı çıkmamıştı; bunun ilk devirlerinde vezir-i âzam İbrahim Paşa, ikinci vezir Mustafa Paşa, üçüncü vezir Ayas Paşa isimlerinde üç vezir vardı [4] ve 936 h. 1029 m. de İbrahim Paşa, Ayas Paşa ve Kasım Paşa ve 946 h. 1539 m. de ve Lütfi Paşa'nın sadaretinde Süleyman Paşa, Mehmed Paşa, Rüstem Paşa kubbe veziri idiler [5]. 949 h. 1542 m. de divanda Rüstem Paşa Mehmed Paşa ve Hüsrev Paşa isimlerinde üç vezir vardı [6]. 960 h. 1553 m. de vezir yine üç

son zamanlarında vezirleri dört gösteriyor *(s. 162)*.

[1] Dr. F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in Türkischer Sprache*, 1922 Wien, s. 100-102.

[2] Hammer, Gritti'nin raporuna istinaden yazıyor (*C. 4, s. 274, Tezyilât kısmı*).

[3] *Başbakanlık arşivi, Musa Bey tasnifi tapu defterleri, 832 numaralı Kastamonu tahrir defteri.*

[4] *Tabakat-ül-memalik* (Millet kütüphanesi nüshası), *s. 243.*

[5] *Şakayik zeyli-Atâyî, s. 93* ve *Hammer, c. 5, s. 106* ve *Tabakat-ül-memâlik, s. 595.*

[6] Başbakanlık arşivi tapu defterlerinden 949 h. tarihli *Diyarbakır mufassal defteri* (Telin mezreasının, Cafer-i Tayyar zaviyesine vakfiyeti sebebiyle Nişancı Celâl zâdenin tashih derkenarı).

olup[1] 965 h. 1558 m. senesinde ise Rüstem Paşa birinci, Semiz Ali Paşa ikinci, Sokullu Mehmed Paşa üçüncü ve Pertev Paşa dördüncü vezir bulunuyorlardı[2].

Bu pâdişah zamanında vezir-i âzam İbrahim Paşa tarafından *Kubbe altı* denilen yeni bir divan yeri yapıldığından dolayı buradaki vezirlere de *kubbe veziri* denilmiştir.

Kubbe Vezirleri divanda kıdem sırasıyle birbirinin altına otururlardı. Hattâ 1001 h. 1593 m. tarihinde Çağala zâde Sinan Paşa daha kıdemli olduğunu ileri sürdüğünden dolayı Cerrah Mehmed Paşa'nın yerine dördüncü vezir olarak oturup Cerrah Paşa da beşinci vezir yerine oturmuştu[3].

Divan-ı hümâyun kısmında söylediğimiz gibi kubbe vezirleri divanda vezir-i âzamın sağ tarafında otururlardı. Vezirlerden en sondakine *küçük vezir* denilirdi. Vezir olabilmek için nizamın bozulmadığı zamanlarda uzun müddet sancakbeğliği, beğlerbeğilik etmek ve Rumeli beğlerbeği olduktan sonra küçük vezirliğe gelmek lâzımdı; sonraki tarihlerde diğer beğlerbeğilerden de küçük vezirliğe getirilenler olmuştu[4]. Bundan dolayı kubbe vezirliğine tayin edilmiş olanlar tecrübe sahibi, kıymetli ve devlet işlerine vakıf şahsiyetlerdi.

Divan-ı hümâyunda işler çok olduğu zaman kubbe vezirleri, vezir-i âzamın müsaadesiyle tuğra çekip nişancıya yardım ederlerdi[5]. Vezir tayin edilenlerin tuğra çekmeyi meşk eylemeleri usûldendi ve buna *meşk-i tuğra* denilirdi.

[1] *Lütfi Paşa tarihi, s. 453.*

[2] *Kutb-ı Mekki seyahatnâmesi* (Veliyyüddin efendi kütüphânesi nüshası).

[3] *Selânikî tarihi (basılmamış nüsha) varak 171 b.*

[4] Rumeli beğlerbeğisi vezir Hasan Paşa küçük vezir olup yeniçeri ağası Veli Ağa'ya Rumeli eyaleti verilmişti (*Vekayi-i tarihiyye, varak 27*); Şam eyaletinden mazûl mîr-i mîran Ferhad Paşa'ya «Küçük vezaret sadaka olunmağın divan-ı hümâyunda sadırda karar ettiler» *(Vekayi-i tarihiyye, 120 b)*; Tuna boyu muhafızı iken Macaristan tarafına serdar olan Satırcı Mehmed Paşa, *İstanbul*'a celb olunarak kendisine küçük vezirlik verilmişti (*Ayni eser, varak 34 b ve 35*).

[5] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 16.* Onaltıncı asırda mukataa beratlarının üzerine kubbe vezirleri tarafından tuğra çekildiğini görüyoruz (Maliye ve defterdarlık kısmına bakınız).

Kubbe vezirlerinin adedi onaltıncı asrın sonlarından itibaren artmıştı; 979 h. 1571 m. senesinde vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'dan başka, Pertev, Piyale, Ahmed, Zal Mahmud, Lala Mustafa ve Sinan paşalar ile beraber biri sadr-ı âzam olmak üzere yedi *kubbe veziri* vardı [1]. 1000 h. 1591 m. de kubbe veziri olarak divanda sadr-ı âzam ile beraber yine yedi vezir bulunduğu gibi [2] 1003 h. 1594 m. de yine aynı miktarda idi [3]. 1005 h. 1596 m. de kaptan paşa da dahil olmak üzere divanda beş [4] ve 1012 h. 1603 m. senesinde sekiz vezir vardı [5].

Defterdar, nişancı ve kaptan paşaların vezirlikleriyle beraber onyedinci asır başlarından itibaren vezirliklerin adedinin arttığı görülüyor; 1028 rebiülevvel, 1619 şubat tarihinde Öküz Mehmed Paşa'nın sadaretinde derece sırasiyle diğer vezirler Halil, Mehmed, Gürcü Mehmed, Davud, Nakkaş Hasan, Mustafa, Çağala zâde Mahmud, Mehmed, Ahmed ve Defterdar Abdülbaki paşalardan mürekkeb olarak on bir iken daha sonra yani 1029 rebiulâhırda vazife sahibi vezirlerle beraber bu miktarın altıya indiği [6] ve daha sonra yine onbire çıktığı görülüyor; nitekim 1030 h. 1620 m. de vezir-i âzamla beraber altı kubbe veziri vardı [7]. II. Osman zamanında vezir rütbesinde olan kaptan-ı derya, defterdar ve nişancıdan başka Dilâver Paşa'nın sadr-ı âzamlığında kubbe altında on vezir bulunduğu görülüyor [8]. 1041 h. 1631 m. de Hafız Paşa sadaretinde Defterdar Mustafa Paşa hariç olarak devlet merkezinde sadr-ı âzamla beraber dokuz vezir bnlunmakta

[1] *Peçevî tarihi, c. 1, s. 485.*

[2] *Şakayik zeyli - Atâyi 337* ve *Fezleke, c. 1, s. 10; Selânikî* (basılmamış kısım), *varak 171 b.*

[3] *Selânikî* (basılmamış kısım), *varak 217.*

[4] *Vekayi-i tarihiyye, varak 33.*

[5] *Vekayi-i tarihiyye, varak 88.*

[6] Birinci vezir Güzelce Ali Paşa, ikinci vezir Kaptan Halil Paşa, üçüncü vezir Mahmud Paşa, dördüncü vezir Mehmed Paşa, beşinci vezir Tevkiî Ahmed Paşa, altıncı vezir Rumeli beğlerbeğiliğinden gelen Hasan Paşa idi *(Başbakanlık arşivi, hususî 3 numaralı teşrifat defteri).*

[7] *Vekayi-i tarihiyye, varak 203.*

[8] *Vekayi-i tarihiyye, varak 221.*

idi [1]. 1050 h. 1640 m. senesinde ise sadr-ı âzamla birlikte kubbe veziri sekizdi [2].

Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre onaltıncı asrın son yarısından îtibaren mahdut miktarda olan vezirlerin adedi arta arta yalnız devlet merkezindeki vezirler on, onbire kadar çıkmış olup bundan başka eyaletlerde de vezirler çoğalmıştı.

Köprülü Mehmed Paşa sadr-ı âzam olduktan sonra kubbe vezirlerinin adedi azaltılmış ve kendisinden sonra da tedrîcen kaldırılmıştır. Onyedinci asır sonlarına doğru divanda mevcut vezirlerin bir kaçı kubbe veziri olup diğerleri vazife sahibi defterdar, kaptan paşa gibi zevat idiler; meselâ 1086 h. 1665 m. senelerinde yalnız bir tane kubbe veziri vardı ve o da esbak sadr-ı âzam Süleyman Paşa olup kendisine Erzurum valiliği verilmiş ve yerine Çavuşbaşı Mahmud Ağa kubbe veziri olmuştu [3]. 1094 h. 1683 m. de vezir-i âzam Kara Mustafa Paşa'dan başka ikinci vezir Musahib Mustafa Paşa, üçüncü vezir Kaptan-ı derya Kaplan Paşa, dördüncü vezir Şair Abdi (Abdurrahman) Paşa ve beşinci vezir İbrahim Paşa idi [4]. Şu halde bu tarihte sadr-ı âzam hariç olarak üç kubbe veziri mevcuttu; 1099 h. 1688 m. de vezir-i âzam Siyavuş Paşa ile beraber üç kubbe veziri vardı; bir sene sonra Fazıl Mustafa Paşa sadaretinde yine aynı miktardadır [5].

Kubbe vezirleri, onsekizinci asrın başlarında yine iki ile üç arasında olup [6] daha sonra da bire inmiş [7] ve 1731 den sonra artık kubbe veziri olarak kimse tâyin edilmemiştir; zaten divan içtimaları Kapukulu ocaklarına maaş vermeğe inhisar edip bütün divan işleri *Paşa kapısı*'na intikal eylemiş olduğundan kubbe vezirlerine de tabiatiyle lüzum kalmamıştır.

[1] *Vekayi-i tarihiyye, varak 272.*
[2] *Vekayi-i tarihiyye, varak 312.*
[3] *Raşid tarihi, c. 1, s. 129.*
[4] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 726.*
[5] » » *c. 2, s. 303 ve 547.*
[6] *Raşid tarihi, c. 3, s. 166, 180, 211.*
[7] *Suphi tarihi, varak 23;* Köprülü ailesinin yetiştirmiş olduğu I. Mahmud'un sadr-ı âzamı Kabakulak İbrahim Paşa'nın delâlet ve sevkiyle Köprülü zâde Numan Paşa'nın oğlu Ahmed Bey'e (Meşhur Hafız Ahmet Paşa) kubbe vezirliği verilmişti.

***

Yukarıdanberi görülen şekle nazaran vezirlik ibtidalarda yalnız kubbe vezirliğine inhisar edip bazan Mısır, Budin, Yemen, Bağdat gibi mühim yerlere merkezden kubbe vezirleri gönderilirken sonra buralara kubbe veziri haricinde vezirler tayin edilip mevcut ve mahdut olan vezir adedi artmış ve daha sonra kaptan paşa, defterdar ve nişancılara da vezirlik verilmek suretiyle kubbe vezirliğine inhisar eden vezaret mevkii bir mesned şeklinden çıkıp pâye paline gelmiş ve *kubbenişîn*'lik de mansıb şekline irca edilmiştir[1].

Onaltıncı asır sonlarına ve hattâ onyedinci asır başlarına kadar vezir-i âzamlık kubbe vezirlerine verilmek kunun iken taşradan da valilerin sadr-ı âzam tayinleri üzerine kubbe vezirliğinin ehemmiyeti daha ziyade azalmıştı; ehemmiyetin azalmasının bir sebebi de kubbe vezirliğine uzun müddet sancak ve vilâyetlerde hizmet eden tecrübeli zevatın tayin edilmiyerek çok defa saraydan birdenbire Enderun ricalinin tayin olunmasıdır.

***

Kubbe vezirlerinin herhangi birisi serasker veya serdar unvaniyle sefere memur edildiği zaman kendisinin maiyyetine Kapıkulu askerinden münasip miktar yeniçeri, cebeci, topçu ve suvari askeri verilirdi. Bu, serdar olan vezirin padişah tarafından kabulünde sadr-ı âzamın serdar-ı ekremliğinde olduğu gibi başına sorguç takılmaz ve kendisine bazan saltanat sancaklarından birisi verilir[2] ve sair vezirlere giydirilen bir samur kürk giydirilirdi[3]. Serdarlara icabında kullanmak ve doldurmak üzere üstüne pâdişahın tuğrası çekilmiş beyaz yani

[1] *Sicill-i Osmanî, c. 4. s. 749.*

[2] *Vekayi-i tarihiyye, varak 92.* Çağala zâde Sinan Paşa 1012 hicret senesinde (1603 m.) Şark seferine serdar tayin edildiği zaman kendisine yeşil renkte saltanat sancağı verilmişti; bundan başka 982 h. 1574. m. de *Halkulvad'i* zaptetmek üzere Sinan Paşa serdar olup kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa ile bahren sefere memur olduğa zaman kendisine sancak verilmiştır (*Selânikî s. 115*).

[3] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 4.*

boş ve yazısız *ahkâm kâğıtları* verilirdi[2]; îcabında serdarların kendileri de verilen müsaade üzerine 1050 h. 1640 m. senesine kadar tuğra çekerler, fakat çok zaman almış oldukları tuğralı kâğıtları kullanırlardı[3].

Serdar olan vezirin maiyyetinde malî işleri görmek üzere ya bir defterdar veya defterdar makamında bir hazine kâtibi bulunur ve kendi tezkirecisi de reis-ül-küttab vazifesini görürdü[4]. Serdar vezir hareketinden itibaren divan kurar, dava dinlerdi; maiyyetindeki vazife sahipleriyle gideceği mıntakalardaki azl ve tayin hususunda selâhiyeti vardı; fakat seferden avdetten sonra bunların hisabını verir ve sadr-i âzamla arası iyi ise verdiği memuriyetler kabul olunurdu[5]. Serdar vezirlerden Ferhat Paşa'nın İran seferine ve Satırcı Mehmed Paşa'nın Avusturya seferine hareketleri dolayısiyle tevcihâta dair verdikleri memuriyetleri havi divan defterleri görülmekte ve bunların selâhiyetleri derecesine dair bir fikir hasıl olmaktadır[6].

Kubbe vezirliğine getirilmiş olan Sokullu zâde Hasan Paşa'ya, *Nemçe* (Avusturya) serdarlığı teklif olunduğu zaman sadr-ı âzamlığa talip olup *"mühr-i izzet verilirse serdarlık etmek biinâyet-il-lâhi teâla olur„* diyerek serdarlığı sadaretle beraber kabul edeceğini söylediğinden dolayı *Bağdad* eyaletiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı[7].

[2] *Mühimme defteri, numara 7, s. 197* ve *Âlî tarihi* (basılmamış birinci cilt).

[3] Vezir Mustafa Paşaya hüküm ki,

Haliyâ lâzım ola deyû bir miktar nişanlu kâğıt gönderilip kifayet etmezse lâzım oldukta sen tuğra çekmek emredüp buyurdum ki vusul buldukta şöyle ki irsal olunan beyaz kâğıt kifayet etmeyip dahi lâzım olursa lâzım gelen ahkâmı sen nişanlıyasın *(Mühimme defteri, nr. 7, sayfa 289, sene 975).*

[4] *Âlî* (Kütüphanemizdeki basılmamış birinci cilt), s. 36.

[5] *Âlî* (Kütüphanemizdeki basılmamış birinci cilt), *s. 36 ve 179* ve *aynı eser* (Umumî kütüphane nüshası) *s. 131.*

[6] *Başbakanlık arşivi rüûs defterleri* (Kâmil tasnifi); bu husus için bu ciltteki *mühimme, rüûs* ve *tahvil defterleri* kısmına bakın.

[7] *Selânikî* (basılmamış kısım), *varak 392.*

Serdar olan vezirlere serdarlık fermanı verilirdi[1]. Bunların şevk ve gayretlerini arttırmak için kendilerine iltifat olmak üzere kürk, sorguç, kılıç veya hançer gönderilirdi. Gerek mansıba çıkan ve gerek serdar olan bir vezirin silâhdar ile çuhadarı alayda kırmızı zerdûz üsküf ve kırmızı kadife şalvar giyerdi; şâtırlarının başlarında zerrîn taçlar vardı; serdar olan vezir alayında yedi baş yedek at yedilirdi[2].

Vezirlere vezâret şiarından olarak tıla edilmiş zincir verilirdi; kendisine ilk defa vezirlik verilen zat divana gelip el öpmek için pâdişâhın yanına arza girdiği zaman kendisine sâde *hass-ül-has* hil'at giydirilip kürk giydirilmezdi.

Vezârete tayin edilen zevattan kubbe vezirliğine gelenlerin pâdişâha hediye olarak oniki kat (birer düzüne) pişkeş çekmeleri kanundı[3]; 1029 h. 1620 m. senesinde Rumeli beğlerbeği iken vezirlikle kubbe altı'na yani divan-ı hümâyuna memur edilen Hüseyin Paşa'nın pişkeşi şöyle idi[4]:

Gümüş sürahi Kıt'a 12	Gümüş maşraba Kıt'a 12	Gümüş tepsi Kıt'a 12	Serâser âlâ kuşaklık Kıt'a 12	Seraser çatma Kıt'a 12
Serâser şahenk? Kıt'a 12	Serâser-i İstanbul Kıt'a 12	Kadife-i Frengî Kıt'a 12	Telli Frengî dîba-yı âlâ Kıt'a 12	Atlas-ı Frengî Kıt'a 12
	Kemha-i Frenği Kıt'a 12		Agel-i Bağdadî Kıt'a 12	

[1] *Mühimme defterleri* ve *Feridun Bey münşeatı* ve *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 184.*

[2] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 4.*

[3] *Selânikî tarihi, s. 17, 76, 195* ve *ayni tarihin basılmamış kısmı, varak 183 b*; 1004 senesinde Şırvan muhafızı vezir Cafer Paşa'nın pişkeşi dolayısiyle ve 1008 h. 1599 m. senesinde Şam beğlerbeği Ahmed Paşa'nın vezir olması üzerine on iki kat pişkeş çekilmişti (*Aynı eser s. 444*. Beylerbeğiler dokuz kat pişkeş çekerlerdi (*Selânikî, s. 319*).

[4] *Kâmil tasnifi teşrifat defterleri, hususî numara* 3.

Dârâyî donluk kıta	Dârâyi-i Şam donluk	Destar kıt'a	Gılmanân Nefer	Esban Re's
12	12	50	12	9

Harp zamanında devlet merkezindeki bir vezir sefere memur edildiği zaman kendisine *sefer hil'ati* ismiyle serâsere kaplı samur kürk giydirilir ve pâdişâh ahırlarından at verilirdi[1].

Vezirler:

Kubbe altı vezirlerinden sonra bazı mühim eyaletlere, Kanunî Sultan Süleyman zamanından îtibaren vezir olarak vali tayin edilmeğe başlanmıştı; ilk defa Hâyır Bey'den sonra *Mısır*'a Çoban Mustafa Paşa ve daha sonra Kubbe altı vezirlerinden ikinci vezir Ahmed Paşa tayin edilmişlerdi; daha sonraki tarihlerde mühim eyaletlerden *Bağdad, Budin,* ve *Yemen* ile bir aralık *Tebriz*'e de vezirler gönderilmişti; bundan dolayı vezirler *dahil vezirleri* ve *hariç vezirleri* olarak iki kısımdı; dahil vezirleri, kubbe vezirleri ve hariç vezirleri de eyalet vezirleri idi; Selânikî Mustafa Efendi, onaltıncı asır sonunda mevcut onüç vezirden yedisinin dahil ve altısının hariç olduğunu şu suretle kaydediyor[2]:

1003 h. 1594 m. de hariç vezirlerden *Yemen* ve *Aden*'de Hasan Paşa[3], *Tebriz*'de Cafer Paşa, Rumeli beğlerbeğisi iken vezir olan Sokullu zâde Hasan Paşa, İstanbul'da kubbenişîn vezir iken Bağdad'a gönderilen Hızır Paşa[4], vezir-i âzam Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa ve Mısır valisi Hadım Hafız Ahmed Paşa vardı; 1005 h. 1596 m. de

[1] *Raşid tarihi, c. 1, s. 260* 1083 h. 1672 m. senesinde sefere memur vezirlerden sadr-ı âzam Fazıl Ahmed Paşaya dokuz re's, ikinci vezir Muştafa Paşaya ve nişancı Abdi Paşa ile yeniçeri ağası Abdurrahman Paşaya ikişer re's at verilmişti (*Raşid, c. 1, s. 261 ve Silâhdar tarihi, c. 2, s. 3*).

[2] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 280.*

[3] Hasan Paşa, Yemen'deki Evlâd-ı Mutahhar'ın memleketlerini zapt ile bunlardan yedi kişiyi İstanbul'a göndermiş ve hizmetine mükâfat olarak 992 h. 1584 m. de vezir olmuştur.

[4] Kubbe vezirleri bazan muvakkat bir zaman için eyaletlere gönderilirlerse de sonra yine gelirlerdi.

dokuzu dahil ve yedisi hariç olarak vezir adedi onaltıya çıkmıştı [1]. *Budin* eyaleti de vezir valilere verilirdi.

Hariç vezirlikten dahil vezirliğe terfi ettirilen bir vezir İstanbul'a geldiği zaman kanun üzere hükümdara oniki kat pişkeş çekerdi [2]. Yine bu suretle beğlerbeğilikten vezir olup gelenler de yine oniki kat hediye takdim eylerlerdi [3].

1008 h. 1599 m. senesinde kubbe ve eyalet vezirlerinin mikdarı yirmi üç olmuştu [4]. Daha sonraki tarihlerde bazıları hizmetleri mukabili ve bazıları da sarayın himayesiyle vezir oluyorlardı; meselâ Kanije muhafızı Tiryaki Hasan Paşa'ya hizmetine mükâfat olarak vezirlik verilmiş [5] ve yeniçeri ağası da yeniden vezir olmuş [6] ve Nakkaş Hasan Ağa'ya da yeniçeri ağalığından vezâret verilmişti [7]. Daha sonra mîrahurluktan, silâhdarlıktan, kapıcılar kethüdalığı ve daha küçük hizmetlerden birden bire vezir tayin edilmesi mahdud olan vezir adedini arttırmıştır.

İşte 1050 h. 1640 m. tarihinden itibaren daha geniş surette beğlerbeğilere vezaret verilmek suretiyle vezir adedi artınca beğlerbeğilere mahsus eyaletlere vezirler tayin edilir olmuş ve sancaklar da iki tuğlu paşalara yani beğlerbeğilere verilmişti.

Bu hal yani vezirlerin adedinin artması iltimastan başka seferlerin de araya girmesiyle 1210 h. 1795 m. senesine kadar devam etmiş, bir takım ehliyetsizlerin ve zalemeden olan bazı âyan ve sergerdelerin isyanlarından korkularak def'-i belâ kabilinden vezaret makamı gibi en yüksek mevkie çıkarılmaları vezirliğin eski ehemmiyet ve revnakını pek ziyade azaltmıştı.

III. Sultan Selim, daha evvel gösterdiğimiz tarihte yani 1795 m. de vezirlerin çokluğu sebebiyle bunlara vazife olarak verilecek valilik bulunmamasını ve hattâ beğlerbeğilere verilmesi lâzım gelen sancakların biri ve ikisi birleştirilerek vezirlere verildiğini görerek vezirlerin adedini tahdid ile her sene vezir

[1] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 359 b ve 360.*
[2] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 385 b.*
[3] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 444.*
[4] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 462,*
[5] *Vekayi-i tarihiyye. varak 67.*
[6] *Vekayi-i tarihiyye, varak 68 b.*
[7] *Vekayi-i tarihiyye, varak 108.*

tayini usulünü de kaldırıp bunların âzamî beş ve asgarî üç sene valilik etmelerini - tabiî su-i istimali görülmemek şartiyle - kanun yapmış, vilâyetten vilâyete vali naklini bir usûle bağlamış, ehliyeti şart koymuş ise de [1] kendisinden sonra yine eski sakim usûle avdet edilmiştir.

Vezirliğe tayin edilenler evvelâ pâdişâh huzurunda ve sonra da sadr-ı âzam tarafından kabullerinde hil'at giyerlerdi[2]. Kendilerine evvelâ vezir olduğuna dair ferman verilir [3] ve o fermanda vezâret berat veya menşurunu aldırması emrolunur, o da ya bizzat veya bir adamı vasıtasiyle vezirlik nişan veya

[1] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi, s. 81.*

[2] *Nimetî Efendi kanunnâmesi*'nde (قانون الباس خلعتها = Kanun-ı ilbas-ı hil'athâ) kısmında şu mütalea vardır: «Her kimse ki bir mansıp için şevketlû pâdişâh-ı âlempenah hazretlerinden hil'at giyse elbette varup vekil-i devletten dahi bir hil'at giymek kanun-ı kadimdir ; vüzerây-ı izamdan ise serâsere kaplı samur kürk ilbas olunur ; mâadasına sade hil'attir» (*s. 36*). Ayrıca bk. *İzzî tarihi, vorak 23, 32, 57, 61* ve *Raşid tarihi, c. 2, s. 76.*

[3] Kapıcılar kethüdalığından vezirlikle nişancı tayin edilen Mehmed Ağa'ya hitaben yazılan ferman sureti (*İbn-ül-emin tasnifi, tevcîhat kısmı, numara 1902*):

Ahmed bin Mehmed Han
muzaffer dâima (*Tuğra*)

İftihar-ül-emacidi vel ekârim cami-ül-mehâmidi vel mekârim el-muhtas bimezîd-i inayet-il-melik-id-dâim sâbıka dergâh-ı muallâm kapıcılar kethüdası olan Mehmed dâme mecdühü; tevkî-i refî-i hümâyun vâsıl olıcak malûm ola ki sen emekdar ve kârgüzar olup inayet-i aliyyeme sezâvar olduğun ecilden hâliyâ hakkında مزيد mezîd-i inayet-i aliyye-i şâhâne ve مزيت mezit-i re'fet-i seniyye-i pâdişâhânem zuhura getürilüp işbu sene (تسع وعشرين ومائة والف) tis'a ve işrîne ve miete ve elf rebiulevvelinin altıncı gününden rütbe-i vâlây-ı vezâret ile nişancılık sana tevcih ve inayet edip îlâmı içün . . . . tayin olunmuştur. Buyurdum ki sâdır olan emrim üzre te'hir ve tevakkuf itmeyüp rütbe-i vâlây-ı vezâret ile tuğrây-ı şerîfim hizmetinde olasın, şöyle bilesin, alâmet-i şerîfe îtimad kılasın. Tahrîren fî şehr-i rebiulevvel sene tis'a ve işrine ve miete ve elf.

Bimakam-ı
Edirnet-ül-mahrûse

menşurunu aldırırdı [1]. Kendisine vezirlik verilen zatın vezâret menşur veya beratının kuburunun yani mahfazasının yeşil atlas-

No 1

نشان همایون اولدرکه ،

چون جناب رب رحیم وخداوند علیم وحکیم محض لطف عظیم وعین عنایت عمیمدن « لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم» نظم کریمی اوزره سکان عالم امکان اولان بنی نوع انسانی خلعت خلقت انسانیه وحمل امانت ربانیه ایله تکریم ایلیوب اسباب صلاح عالم واطوار نجاح بنی آدمی نهج قویم وطور مستقیم اوزره ترتیب وتنظیم ایچون پادشاهان هفت اقلیمی سزاوار تاج و دیهیم و هربریشه تقسیم ممالک و اقالیم ایلدکده برفحوای بشارت بخشای «مایفتح الله الناس من رحمة فلامسکلها» نهج فرمان صواب فرمای ملوکانه‌می اکثر اقطار عالمده انفاذ و اجمال وبرفحوای موهبتنمای « ویختص برحمته من یشاء » مخصوصات تشریفات بی‌همتاسندن سهم اوفی ایله سلاطین سلطنت آرادن ممتاز ومستثنا ایلدی ، الحمدلله‌الذی هدانا لهذا . پس بوآلای والانك ایفای شکر لازم‌الاداسی احکام احکام شریعت و ایثار آثار معدلت وقوام نظام و وکلای کیاست ارتسام وساطتلریله متصور اوله . بناءً علی ذلك بوندن اقدم کنجه بکلربکیسی اولوب پایهٔ والای وزارت احسانم اولان رافع توقیع فرخنده فال خاقانی وناقل یرلیغ بلیغ جستهٔ مآل جهانبانی دستور مکرم مشیر مفخم نظام‌العالم مدبر امورالجمهور بالفکرالثاقب متمم مهام‌الانام بالرأی‌الصائب ممهد بنیان الدولة والاقبال مشید ارکان‌السعادة والاجلال المحفوف بصنوف عواطف الملك الاعلی وزیرم ابراهیم پاشا ادام‌الله تعالی اجلاله یرار وکارکذار وامکدار اولوب رشد و فطانت وعقل‌وکیاست صاحبی اولدیغندن غیری کنجه ایالق دخی طاغستان وتفلیس وشروان و مغانان وسطنده واقع بر ایالت کثیرالانحا اولمغله ضبط وربطی وقطان وبرایاناك حفظ وحراسق وسائر کافهٔ نظامی بر وزیرك عهدهٔ اهتمامنه احاله اولونمغه محتاج اولدیغی اجلدن مشارالیه ابراهیم پاشانك اول اولکه‌ده جد موفور و سعی مشکور وطور معقول ومبرور ایله مساعیٔ جمیله‌سی بدیدار اولمغین حالیا حقنده بحار زخار عنایت ملوکانه‌م موج آنکیز وآفتاب عالمتاب عاطفت پادشاهانه‌م لمعه‌ریز اولمغله صادر اولان خط همایون شوکتمقرونم موجبنجه مشارالیهه رتبهٔ والای وزارت عنایت واحسانم اولوب سنه اثنی واربعین ومائة والف شهر ربیع‌الاولنك اون طقوزنجی کونندن امر شریف جهانمطاعم أرزانی قلنمغله اشبو منشور فایض‌النور موهبت نشور وبو مثال بیمثال مکرمت موفوری وبردم وبویوردمکه مشارالیه ابراهیم پاشا ادام‌الله تعالی اجلاله رتبهٔ والای وزارت ایله کنجه ایالتنه محافظه‌سی شرطیله متصرف اولوب شولکه وظائف خدمات مبرورهٔ پادشاهی وشرایط مساعیٔ مشکورهٔ شهنشاهیدر کا ینبغی مرعی ومؤدی قیلوب نظام قلاع وبلاد وترفیه احوال عباد و ضبط و ربط ممالك وحفظ و حراست مسالکده وبالجمله ایالت مزبوره‌یه متفرع اولان مهام مصالحده بذل مقدور وصرف سعی نامحصور ایلیوب انواع مساعیٔ جمیله وجوده کتوره و ولایت مزبوره‌نك امراء کرامی وقضاة وحکامی وعلما وصلحا وقلاع دیزدارلری وقول آغالری وارکان واعیان واهل دیوانی وبالجمله وضیع ورفیع وصغیر وکبیری مشارالیهی اوزرلریله حاکم و والی وامرنی نافذ وجاری بیلوب جزؤی و کلی امور قضایاده مشارالیهه مراجعت ایلیوب و اکرامنده دقیقه فوت ایتمیوب سوزنی سمع قبول ایله اصغا و امرنی بلا تردد اجرا ایلیه‌لر و مشارالیه دخی طبقات مخلوقاتی علی قدر درجاتهم رعایت ایدوب ضعفا جانبنه عین عنایت وفقرا احوالنه نظر مرحمت ایله ناظر اولمقدن خالی اولمایوب خاصةً امور سیاست وسائر قضایای حکومته برآن اهمالی جائز کورمیوب وجادهٔ عدالتدن انحراف وانصراف ایتمیوب شولکه قسطاس شرع قویم ومقیاس قانون قدیمدر آنکله عمل ایدوب مظلومینه اعانت وظالملره اهانت ایلیوب کمسنه‌یه ظلم وتعدی ایتمیه و ایتدیرمیه و بالجمله ایالت مزبوره‌یه متعلق امور و خصوصك کلیسنده بذل میسور وصرف سعی مقدور ایلیوب اولبابده افراد آفریده‌دن هیچ احد کائناً من کان معارض ومزاحم اولمایوب دخل وتعرض ایتمیه‌لر، شویله بیله‌لر، علامت شریفه اعتماد قیلالر . اواسط ر [ربیع‌الاخر] سنه ۱۴۲ .

(İbnülemin tasnifi, tevcihat kayıtları, No. 1590).

Ahiska valiliğinin İbrahim Paşaya vezirlik ile verildiğini gösteren bu menşur veya berat müsveddesi bizzat vezir-i âzam tarafından görülüp üzerine (صح) *sah* ve *buyruldı* işareti konmuş, yani beyaza çekilmesi münasip görülmüştür.

tan olması kanundu[1]. Eğer def'aten vezir olan zat sadaret kaymakamı veya kaptan paşa olur veyahut kendisi İstanbul'da bulunursa âdet üzere reis-ül-küttab vezâret beratını ve nişancı nişan takımını ve emîr-i alem de tuğunu bizzat götürüp teslim ederlerdi [2]. Vezir olanlardan *tuğ câizesi* ve *mansıp câizesi* olarak iki türlü vergi alınırdı; bu câizeler, tayin edildikleri vilâyetlere ve hizmetlerine göre muhtelif idi; Mısır valiliği en çok câizesi alınan vilâyetlerdendi. 1099 h. 1688 m. de Mısır valiliğine tayin edilen *Silâhdar* Hasan Paşa'dan tuğ câizesi olarak kırk beş ve mansıb caizesi olarak da yüz elli kese alınmıştı [3]. Vezir olana vezirliğine alâmet olmak üzere üç tuğ ile sancak verilir ve kendisi devlet merkezinde ise merasimle ikametgâhına gönderilirdi.

Vezirliğe tayin edilen zat *İstanbul*'da ise daha evvel söylendiği gibi bizzat konağına reis-ül-küttab tarafından vezâret menşur veya beratı ve nişancı tarafından da nişan-ı hümâyun takımı [4] ve emîr-i alem tarafından da tuğ götürülmek kanundu;

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (*Dahiliye kısmı*) *Numara 1457, 3890, 17116:* Ali, Battal Hüseyin ve İbrahim paşalara verilen vezirlik dolayısiyle sadr-ı âzamın, dış hazinenin hazinedarbaşısına yeşil atlas kubur verilmesi hakkında yolladığı buyruldular.

[2] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 88, sene 1170*; Vasıf'ın kaydına göre bu usul III. Selim zamanında terk olunmuş ise de II. Mahmud zamanında tekrar ihdas edilmiştir.

[3] *Raşid tarihi, c. 2, s. 16, 21.* 1106 h. 1694 m. senesinde kendisine Mısır eyaleti verilen İsmail Paşa'dan, pâdişâh için yüz adet kise-i rûmî, Enderun-ı hümâyun hazine kethüdası için üç kise-i rûmî ve Mısır müjdesi için yirmi kise-i rûmî ki cem'an 208 kise-i rûmî alınmıştı. Bundan başka Mısır câizesi olarak kanun üzere sadr-ı âzama seksen, sadaret kethüdasına altı, reis-ül-küttaba üç, dergâh-ı âlî çavuşlarına bir, birinci ve ikinci tezkirecilere birer, sadr-ı âzam kapıcılar kethüdasına ve sadr-ı âzam telhiscisine birer, sadr-ı âzam hazinedarı ile sadr-ı âzam mühürdarına ve sadr-ı âzam hazine kâtibine ve anahtar gulâmına birer kise-i rûmî ve sadr-ı âzam selâm ağasiyle sadr-ı âzam kapıcılar bölük başısına ve sadr-ı âzam sermehterine de ayrı ayrı yüzer kuruş vermişti ki bu da doksan yedi kise-i rûmî ile üçyüz kuruş tutmuştu (*Mühimme defteri, numara 106, s. 1*).

[4] Yeni vezirlerin tuğra meşk edip tuğra çekmelerine alâmet olmak üzere kendilerine nişancı vasıtasiyle nişan-ı hümâyun takımı yani hokka ve divit verilmesi kanundu. IV. Sultan Mehmed müsahibi Mustafa Ağanın mevcut haslarına Tire ve Manisa sancaklarını da ilâve ederek tuğra meşk etmesini emreylemişti; bu emir, müsahibin vezir olacağına

yeni vezir İstanbul'da ise hil'at giydikten sonra Paşa kapısından alıp önüne düşerek konağına götürmek çavuşbaşının vazifesi idi [1]. Bu hizmetlerinden dolayı yeni vezir reis efendiye, nişancı, mîr-i alem ve çavuşbaşıya kanunen muayyen ve münasip hediye ve atıyyeler verirdi [2].

Onsekizinci asırda birisine ilk defa olarak vezirlik tevcih edilirse sadr-ı âzama otuz bin, sadr-ı âzam kethüdasına on bin akçe verirdi. Yine sadr-ı âzam kethüdasına bundan başka kürk ile at ve elbise bedeli olarak 3500, reis-ül-küttaba hil'at, at ve getirdiği vezâret beratı resmi olarak 3000 ve tevkiî yani nişancıya hil'at, at ve sair mühimmat (nişan takımı) için 2000 ve çavuşbaşıya at ve hil'at bedeli 2000, tuğ ve sancak tevdii münasebetiyle emîr-i aleme 1500 akçe verildiği gibi birinci, ikinci tezkirecilerle mektupçu, kâtip, beylikci ve âmedci efendilerden her birine ayrı ayrı beşer yüz akçe, mektupçu serhalîfesine, kâtibine, sadr-ı âzamın adamlarına ve teşrifatçı ile maiyyetine muayyen câizeleri verildikten sonra 241 akçe bayrak resmi ve 450 akçe tuğ resmi ki cem'an vezirlik câizesi olmak üzere 64875 akçe verilmekte idi. Bu para kese hisabiyle yüz otuz kese tutuyordu [3].

Diğer bir vesîkada da kendisine yeniden vezirlik verilen bir zatın, sadr-ı âzamdan maadasına verdiği câize veya vergiler şöyle gösterilmektedir [4]:

alâmetti. Nitekim az sonra Mustafa Ağa, vezirlikle Müsahib Mustafa Paşa olmuş ve padişahın kızını da almıştı (*Raşid tarihi, c. 1, s. 102*). Anadolu Selçuklularında da vezirlik alâmetinin divit ve hokka olduğu malûmdur.

[1] *Emirî tasnifi vesikalar* (I. Abdülhamid dosyası), *Numara 827.*

[2] Yeni vezir olan sadaret kaymakamı, makamına geldikten sonra «mutad üzere reis efendi vezâret beratı ve tevkiî efendi nişan-ı hümâyun takımı ve mîr-i alem tuğ getürüp müşarünileyh tarafından dahi kürkler ve müzeyyen esbler ve defter-i teşrifat mentûkı üzere atıyyeler verilip..» (*Vasıf, c. 1, s. 88*). Vasıf bunu yazdıktan sonra kendi zamanında bu usûlün kaldırılmış olduğunu beyan etmektedir. Fakat bu usûlün II. Mahmud devrinde ihya edildiğini o tarihe ait teşrifat defterinde görmekteyiz.

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Dahiliye), *Numara 8480.*

[4] *Başbakanlık arşivinde mühim diye ayrılan vesaik kutularından tahta kutu.*

Yeni vezire nişancı tarafından divit (hokka takımı) teslim olununca :

Nişancı'ya:			Kisedar'ına:		
Ferâce samur kürk	Donanmış esb	Nakdiye	Kuruş	Çuha	Kumaş
1	1	500	30	1	1

Divittar'ına:			Reis-ül-küttab'a:			
Kuruş	Çuha	Kumaş	Ferace samur kürk	Donanmış at	Kisedarına	Nakdiye kuruş
30	1	1	1	1	50	500

Kuruş
1550

Çavuşbaşı ağa'ya:

Ferace samur kürk	Esb	Kisedarına
1	1	kuruş
		500

Kuruş
1050

Sadr-ı âzam mektupçusu'na			Birinci tezkireci			
Nükud	kuruş	Çuha	Kumaş	Kuruş	Nükud	Çuha	Kumaş
500		1	1	40	300	1	1

İkinci tezkireci			Serbevvâbîn-i sadr-ı âlî'ye	
Nükud	Çuha	Kumaş	Çuha	Kumaş
250	1	1	1	1

Telhisî ağa'ya		Sadr-ı âzam selâm ağası'na	
Çuha	Kumaş	Çuha	Kumaş
1	1	1	1

Sadr-ı âzam kapıcıları bölükbaşısı'na

Çuha	Kumaş
1	1

Sadr-ı âzam kethüdasına ferace, samur kürk ile at ve nakden 1200 kuruş verilirdi. Mîr-i âlem ağa ile vezâret bayrağı ve vezâret tuğlarını götüren divan-ı hümâyun hademelerine sa-

mur kürk, at, bayrak resmi, hil'atler ve destar bedeli olarak anlaşmak suretiyle mir-i âleme 500, ocaklıklarına 300, çuha ve kumaş bahası olarak 65 kuruş verilmekte idi.

Bunlardan başka sadr-ı âzamın hazinedar, silâhdar, çuhadar, mühürdar, hazine kâtibi, miftah ağası, divittar, kaftan ağası, destar ağası, peşkir ağası, ibriktar ağa, kilercibaşı, kahvecibaşı, sermehterân-ı enderun olan ağalarına derecelerine göre para, kumaş, çuha, hatayî verilirdi. Kethüday-ı sadr-ı âlî dairesinden kethüda bey hazinedarı, kethüda mühürdarı, kethüda karakulağı ve alay başçavuşuna da çuha ve kumaş veriliyordu.

Bu tayinden maada her sene vukua gelen ibkalarda valilerden sadr-ı âzam ile sadaret hekthüdasına, reis-ül-küttaba câize olarak kürk ve kumaş verilirdi; bunları vezirlerin İstanbul'da bulunan kapı kethüdaları takdim ederlerdi [1]. Vazifelerinde ibka olunan valilere ibka veya *mukarrer* fermanı giderdi.

Vezirlerin tevcihatından, sadr-ı âzamdan çavuşlara kadar câize almaları usulü 1245 h. 1828 m. senesinde kaldırılmış ise de bilâhara yine ibka olunmuş ve alınacak paranın mukataat hazinesine irad kaydedilmesi münasip görülmüştü [2].

Bazı zengin valilikleri idare eden valiler, bayramlarda *İydiye* ve ilk bahar ibtidasında *Nevruziye* isimleriyle pâdişah ve sadr-ı âzamlara hediyeler takdim ederlerdi [3]. Bazı vilâyetlerin senevî muayyen irsaliyeleri vardı. Meselâ Yemen beğlerbeğisinin onyedinci asır başlarında irsaliyesi yüz bin filori idi [4].

[1] *Edip Efendi tarihi, 2. kısım, s. 160, sene 1206.*

[2] *Lütfi tarihi, c. 2, s. 173.* Hazineye alınacak olan bu para memurlara verilecek maaşlara karşılık tutulmuştur (*Ayni tarih, c. 5, s. 180*).

[3] Bazı mensıbın rikâb-ı hümâyuna mahsus *iydiyye-i hümâyun* namiyle kadimî mutad olan yetmiş iki kise ve taraf-ı sadr-ı âzamîye muayyen altmış dört kise nükuddan maada boğca ve sair *iydiyye* tabir olunur eşyanın cümlesi ve Enderun-ı hümâyuna ve taşraya verilen boğçalar ve saatler ref'olunup fakat sadr-ı âzamların eyyam-ı madûdede pâdişâha donanmış at hediyesi ibka edilmişti (*Edip Efendi tarihi, 2. kısım, s. 158*).

[4] *Mühimme defteri 78, s. 493, sene 1018 h.*

***

Onsekizinci asra kadar vezirlere has verilirdi; haslar hep bir yerde olmayıp bazan birkaç yerde olurdu; has'ın miktarı Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde senede bir milyon ile bir milyon iki yüz bin akçe arasında idi; bu miktar sonraları para rayicine göre artmıştı [1]. Has, devletçe araziden alınan hasılatın öşrü ile senevî kanun üzere tahsili icabeden veya bir mahalden tahsis kılınan maaştan ibaretti; para rayici düştükçe has miktarı da zamanla artmıştı. Vezir kendi hasının her beş bin akçesi için sefere bir cebeli asker götürmeğe mecburdu. Daha sonraları has yerine vezirlere bulundukları vilâyetlerin *imdadiye-i hazariyye* ve *imdadiye-i seferiyye* denilen bir vergi tahsis edilmişti; hazariyye parası sulh zamanlarına ve seferiyye ise muharebe zamanlarına mahsustu.

Has zamanında vezirler, haslarının varidatını *vüzerâ hası voyvodaları* denilen memurlar vasıtasiyle tahsil ettirirlerdi [2]. Vezirlerin ve beğlerbeğilerin adamları has işlerinde su-i istimal yaptıklarından dolayı 1130 h. 1717 m. senesinden ıtibaren her livanın kudretine göre daha evvel söylediğimiz gibi *seferiyye* ve *hazariyye* vergileri tesbit edilmişti; bunlar tahsil ettikleri paranın yarısını kendi masarif ve levazımatına sarfedecekler ve diğer yarısı ile de her bir nefere yetmişer kuruş olmak üzere ve *kapı halkı* namiyle mükemmel ve müsellah kuvvet tedarik eyliyeceklerdi [3].

Bazı eyaletler, vezirlere *berveçh-i muhassıllık* diye tevcih olunurdu; bu da hasılatı hazineye ait olan o vilâyetin varidatının vali tarafından iltizam suretiyle tahsili demekti; vali hazineye ait varidatı ödemek şartiyle o vilâyetteki bütün öşür ve resimleri iltizama vermek suretiyle hazinenin parasını çıkardığı gibi kendisine de mühim miktarda para kalırdı. Valilere malikâne suretiyle yani kayd-ı hayat ile bir eyaletin tevcih edildiği de görülmektedir [4]. Bu usul bir takım nüfuzlu paşaların eyaletlere yerleşip âdeta yarı müstakil yaşamalarına sebeb olmuştu.

[1] *Mühimme defteri 7, s. 291, sene 975.*

[2] *Mühimme defteri 41, s. 66 ve Mühimme 58, s. 304.*

[3] *Raşid tarihi, c. 4, s. 385.*

[4] *İzzî tarihi, varak 25*; tarihlerde *berveçh-i mâlikâne* kaydiyle eyalet tevcihi bunlara aittir.

***

Yaşı itibariyle işe yaramıyacak bir dereceye gelen ve yahut uzun tecrübelerle idarî ve askerî aczi anlaşılan veya gazaba uğrayan bir vezir tekaüt edilerek kendisine geçinebilecek kadar tekaüt hasları veya bir mahallim mukataasından ve sair bir yerden aylık olarak muayyen bir para verilirdi[1]. Bazan tekaüt edilen vezirin tekrar bir vazifeye tayin edildiği de görülmektedir[2]. Onyedinci asır sonlarında vezir-i âzam ile vezirlerden birinin tekaüt edilmesi lâzım gelse altı yük akçe has verilir ve bazan bir lûtf-ı mahsus olarak bu mikdar bir misline kadar artırılabilirdi[3].

Bazan vezir adedi artıp bu fazlalığa karşı memuriyet veya mansıb az olduğu zaman, bir kısım vezirler de mecburî tekaüde sevk edilirlerdi; bazı vezirlere mazûliyet maaşı veya tekaüdiye verilir veya bunun mukabili *berveçh-i arpalık* kaydiyle bir mahallin muayyenhasılatı verilip kendisi icabında yine hizmete alınırdı[4].

Bir vezir hakkında zülmünden veya muvaffakiyetsizliğinden dolayı şikâyet olmuşsa, kendisinin vezâret alâmeti olan tuğ ve sancağı alınırdı[5]. Tuğ ve sancağı alınan vezirlerin

[1] *Raşid tarihi, c. 2, s. 349.*

[2] Senevî üç yük (üçyüz bin) akçe ile mütekaiden Midilli'de ikamete memur olan esbak vezir-i âzam Halil Paşa'nın maişeti hazinemande kılınıp vezirliği ibka edilerek Ağrıboz muhafazası şartiyle Ağriboz ve Karlı ili sancaklarına tayin olunmuştu (*Raşid tarihi zeyli, s. 524*),

[3] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 45.*

[4] *Mühimme defteri 75, s. 112,* ve *Mühimme 78, s. 139 ve 465, sene 1018.*

[5] Hâliyâ Şehrizor valisi vezir Abdurrahman Paşa'ya Rumeli eyaleti ihsan olundukta cibilliyetinde merkûz olan tama-ı hâmından nâşi *devir akçesi* ve *kaftanbaha* ve *zahirebaha* namı ve vilâyet tahriri ve sair bahaneler ile ahali-i memleketten cebren ve kahren hilâf-ı şer'-i şerîfe mal-i vâfire ahz ve âyan-ı vilâyeti birbirlerine düşürmekle ekserin tercim ve reâyâ ve berâyâ ki vedayi-i halik-ul-berâyâdır birbirini pâymal eyledikte mütenebbih olması içün kendüye nev'â güşmalden sonra tedip melevaniyle müteeddep olmuştur mülâhazasiyle cerâim-i güzeştesine kalem-i afv keşide kılınup kendüye Van eyaleti inayet olundukta eyalet-i mezbureye vardığunda yine âdet-i me'lûfesi üzre cerr-i nefi ve celb-i menfaati kendüye şiar ve zulüm ve teaddisinden kuttan-ı memleketi âciz ve bîzar edip südde-i adalet penah-ı şehriyârîme şikâyet için

bazan rütbeleri tenzil edilip kapıcıbaşılık ile bir mahalde ikamete memur edilirlerdi[1]. Bazı vezirler halka yaptıkları zulme mebni bir hey'et huzurunda muhakeme edilir ve ceza görürlerdi; meselâ sabık vezir-i âzam İsmail Paşa, kendi sadareti zamanında Rumeli beğlerbeği ve muhassılı Zeynelâbidin Paşa'yı *Edirne*'ye getirtip katleylediğinden dolayı bir müddet sonra Zeynelâbidin Paşa'nın veresesi tarafından vâki şikâyetin tahakkuk etmesine mebni İsmail Paşa katledilmişti[2]. Yine bu suretle Adana valisi Mehmet Paşa da ayni âkibete uğramıştı[3]. 1108 zilhiccede (1697 m.) Diyarbakır beğlerbeğisi Daltaban Mustafa Paşa'nın (sonra sadr-ı âzam olmuştur) para tamaiyle pek çok adamı haps ve emval ve eşyalarını aldığından dolayı *İstanbul*'a şikâyetçileri gelip dâvası sadr-ı âzam, şeyh-ul-islâm ve kazaskerler muvacehesinde görü-

gelürlerken esna-i rahta mansıb-ı mezburdan ref'olunduğu haberin işitip giru avdet eyledikleri ihbar olunup ve hâlâ mutasarrıf olduğu Şehrizor eyaletine dahi kati cüz'i etbâ-ı mahdude ve perişan kapı ile varup elhasıl tama-ı hâmından nâşi vali olduğu memleket ahalisine dest-i zulm ve taaddiyi diraz edip muhafaza ve sıyanet edecek iken harap olmasına bâis olduğundan kat'-ı nazar zulmen ihtilâs eylediği emvali dahi ketm ve ihfâ ve bir tarafa memur olunsa hasaset ve denâeti sebebiyle kapısına dahi nizam vermeyip zabt-u-rabt-ı eyalet ve hüsn-i intizam-ı mülk ve millette adem-i liyakati zâhir ve bundan böyle dahi memur olacağı hizmetlerde din ve devlet-i aliyye ve nâmus-ı saltanat-ı seniyyeye muvafık bir türlü hizmet me'mûl ve melhuz olmadığı bâhir olmağla sadır olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrun mûcebince varup malikânesi olan Birgi kazasında ikamet eylemek üzere vezareti ref' ve terkin olunup mahalline kayıt verilmek buyruldu. Fî 11 s, sene 1127 (*İbnül-emin tasnifi, tevcihat dosyaları, numara 2354*).

Yine bu cümleden olarak *İzzi tarihi*'nde *(varak, 24, 25)* şu kayıt vardır: Berveçh-i mâlikâne Rakka valisi olup bundan akdem Erzurum canibi seraskeri olan Hamevî zâde vezir Ahmed Paşa işini görüp Rakka'ya avdet edince Rakka ahalisi müttefikan hareket ile şehrin kapılarını kapayıp kendisini içeri sokmamışlar ve mezaliminden elaman demişler ve bu yolda devlet merkezine bir de şikâyetnâme göndermişlerdi. Keyfiyet tahkik olunarak Ahmed Paşanın mezalimi anlaşıldığından tuğ ve sancağı ref'olunup kendisi Rodos adasına nefyolunmuştu.

[1] Çapan oğlu Celâleddin Paşa ile Giridî zâde Mehmed ve Halil Hamid Paşa zâde Nurullah Paşaların bir aralık vezirlikleri alınıp kendilerine kapıcıbaşılık verilmişti.

[2] *Zübdet-ül-vekayi, varak 189*

[3] » » » *190 b.*

lüp hasımlariyle mürâfaa olunmuş ve kısmen haksızlığı tebeyyün ettiğinden bazılarının şefaatleriyle katle bedel malı müsadere edilmişti [1].

Vezirlerin katli îcabettiği zaman kendisine hakaret edilmez ve vezâreti dolayısiyle hoş tutulurdu. Hattâ IV. Mehmed, Serdar İbrahim Paşa'yı muvaffakiyetsizliğinden dolayı çağırıp ağır surette tekdir ettikten sonra "*kaldırın şu kâfiri*„ demiş; bostancıbaşı da katlolunacak zanniyle hasekileriyle beraber hakaret ile sürüyüp götürmüşler. İbrahim Paşa, yapılan bu hakaretten dolayı sadr-ı âzam kaymakamı Merzifonî Kara Mustafa Paşa'ya şikâyet etmiş. Bunun üzerine Kara Mustafa Paşa, bostancıbaşıyı:

"Bire mel'un eşek, senin ne haddindir pâdişâhın vezirine böyle eziyet etmek. Vüzerâdan birinin katli ferman olunsa bile kılıç altına gelinceye değin ırz-ı pâdişâhî olmağla ana riayet ve izzet ve ikram lâzımdır„ sözleriyle tekdir etmişti [2].

Bir beğlerbeğiye vezirlik verilecek olursa mevcut iki tuğuna bir tuğ daha ilâve olunarak üç tuğlu olurdu ki vezir demektir [3]. Seferlerde iyi hizmet görmüş olan vali vezirlere hükümdar tarafından mücevher çelenk, hil'at, mücevher sorguç, kılıç, hançer ve para gönderilirdi [4].

***

Serhadlerdeki vezirlerin îcabında tuğra çekmelerine müsaade edilmişti; bu müsaade Kemankeş Kara Mustafa Paşa sadaretinde ve 1053 h. 1643 m. senesinde kaldırılmış ve hattâ bu hal vezir-i âzam ile arası iyi olmıyan Na-

[1] *Zübdet-ül-vekayi s. 333 b.*

[2] *Silâhdar tarihi, c. 1, s 669.*

[3] *Suphi tarihi, varak 56 b.* İran seferinde muvaffakiyet göstermiş olan Memiş ve Selim paşalar, birer tuğ ihsaniyle vezir olmuşlardı.

[4] İran seferindeki hizmetlerinden dolayı Serasker Topal Osman Paşaya kılıç, mücevher çelenk, serâsere kaplı samur kürk ve yedi bin altın ve Bağdad valisi Eyyubî Hasan Paşa oğlu Ahmed Paşaya kanun üzere mücevher sorguç, kürk ve kılıç ve diğer vezir ve beğlerbeğilere de kürkler ve hil'atlerle atıyyeler gönderilmişti (*Suphi tarihi, varak 56 b, sene 1146*). *İzzî tarihi*'nde de (*varak 3 b ve 10 b*) bu yolda kayıtlar vardır.

suh Paşa zâde Hüseyin Paşa'nın itirazına uğramıştı [1]. Daha sonraları yine hududa tayin edilen vali ve seraskerlerin tuğra çekmelerine müsaade edilmişti; fakat bu müsaade lüzumu halinde verilir, vezirler hodbehod tuğra çekemezlerdi. 1108 ramazan (1697 m.) tarihinde *Babadağı*'nda serasker olan Yusuf Paşa, *Özi* tarafına memur edildiğinden eyaletlerin tevcîhatı kendisine havale olunup tuğra çekmesine izin ve ruhsat verilmiş ve hükümet tarafından reis-ül-küttap vekili olarak da maiyyetine bir memur tayin edilmişti [2].

Vezirlerden biri vazife alıp eyaletine giderken tâ vilâyeti merkezine varıncaya kadar yolda dava dinler, şer'-i şerîf ve kanun üzere buyruldular verirdi. Mansıbından azlolunan ve İstanbul'a gelen bir vezir de yine aynı suretle hareket ederdi; eğer kendisi bir vezirin eyaletine uğrarsa orada davanın hallini ana havale ederdi.

Vezirlerin kalabalık maiyyetleri vardı; bunlara *kapı halkı* ismi verilir ve kapı halkı mükemmel olan vezire de *kapısı mükemmel vezir* denilirdi; bunların maiyyetleri en aşağı üç yüz kişi idi. 1158 h. 1745 m. de *Hüdavendigâr* sancağı mutasarrıfı vezir Abdurrahman Paşa'nın üçyüz, *Adana* valisi Murtaza Paşa'nın beşyüz, *Çankırı* sancağı inzimamiyle *Sivas* valisi olan Selim Paşa'nın bin ikiyüz, *Trabzon* valisi Veli Paşa'nın sekiz yüz, *Karaman* valisi Çelik Mehmed Paşa'nın bin ve *Erzurum* valisi İbrahim Paşa'nın da bin nefer kapı halkı vardı [3].

1119 h. 1707 m. tarihine kadar Kırım hanlariyle vezirlerin yukarıdaki maiyyetlerinden başka yine yanlarında bulunan ve *defterli* denilen dirlik sahibi askerin miktarı muayyen olmayıp ve bunların bazılarının paşalar maiyyetinde bulunmayıp beyhude yere hizmet görmeden zeamet ve tımarlara sahip olduklarından dolayı miktarları tahdit edilmiş ve bu tarihten îtibaren vezirlerin onar nefer ulûfeli müteferrika, onar nefer çavuşu ve onar nefer sipah ve silâhdar ve onar nefer

[1] *Naima tarihi, c. 4, s. 16.*
[2] *Züdet-ül vekayi* (Defterdar Mehmed Paşa tarihi), *varak 332.*
[3] *İzzi tarihi, varak 39. b, ve 39.*

zaim ve erbab-ı tımar istihdam etmelerine müsaade edilmişti[1]. Fakat maişetleri vezirlere ait iç ve dış ağaları vardı ki bunu vezir-i âzam kısmında söylemiştik.

Her vezirin dokuz kat mehterhânesi yani bandosu vardı. Bu bandoda her âletten dokuz tane bulunurdu. Dokuz zurna, dokuz nakkare, dokuz nefir yani boru, dokuz davul, dokuz zil ve saire gibi.

***

Onsekizinci asır sonuyla ondokuzuncu asır başlarında kendisine vezirlik verilen bir zat hakkında *Paşa kapısı* veya *Bab-ı âlî*'de yapılan merasim hakkında bir teşrifat defterindeki kaydı burada hülâsa ediyorum:

İstanbul'da kendisine vezirlik verilecek zat *Bab-ı âlî*'ye davet olunup sadr-ı âzam tarafından kabul olunarak kendisine kahve, çubuk, buhur ve şerbet ikram olunur ve sonra gitmek üzere kalkarken arkasına vezirlere mahsus samur kürk giydirilir ve bu sırada Bab-ı âlî ricali huzurunda reis efendi tarafından vezirlik fermanı okunur, çavuşbaşının alayı ile ve vezirlere mahsus takımla konağına giderdi.

Saraydan doğrudan doğruya vezirlikle Paşa kapısına misafir olan zat bu çıkışı esnasında vezirlere mahsus olan *kallâvî* serpuş ile çıkmayıp âdi destar ile çıkarsa bir kaç gün sonra tekrar Enderun'a davet olunup kallavî giydikten sonra tekrar merasimle Paşa kapısına götürülürdü[2].

Yeni Vezir, tayininden bir kaç gün sonra teşekkür için Paşa kapısına gelip sadr-ı âzamı ziyaret eder, kendisine mutat üzere ikram olunur; avdette sadr-ı ázam tarafından hediye edilen at, teşrifatçı tarafından yuları öpülmek suretiyle binek taşında vezire takdim edilir; o da teşekkür makamında yuları öperek biner ve doğruca şeyh-ul-islâmın ziyaretine giderdi[3].

[1] *Raşid tarihi, c. 3, s. 238.* Paşa defterlisi olan bu maiyyetin kendilerinin zeâmet, tımar ve yevmiyeleri vardı. Yevmiyeli olanlar Kapıkulu suvarisinden olan sipah ve silâhdarlardı; diğerleri zeamet ve tımarlı idiler.

[2] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat* (*Kâmil tasnifi, teşrifatçılık 677 mükerrer*), *s. 43, 44, 81, 100.*

[3] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat. s. 44, 81, 82*; vezirlere verilen ve vezirlik alâmeti olan berât ve mâruf tabiriyle vezâret menşûru İstan-

Sadr-ı âzam kethüdasının yeni veziri konağında ziyaret etmesi ve reis-ül-küttab efendinin vezirin konağına vezâret menşurunu (berat veya nişan), mîr-i alemin vezâret tuğ ve alemini ve nişancısının da vezâret divitini (hokka takımı) götürmeleri kanundu [1].

Bir işin müzakeresi zımnında şûra veya resmî bir mecliste oturulduğu zaman vezirlerin kıdemlerine dikkat edilir ve hangisinin vezirliği evvel ise o diğerinin üst tarafında otururdu; fakat bazan memuriyetinin ehemmiyetine binaen sonraki vezirin diğerlerine takdim edildiği de görülmektedir. Meselâ 1237 safer 27 (1821 kasım) tarihinde Bab-ı âlî'de toplanan şûrâda kaptanlık rütbesine itibar olunarak bilfiil Kaptan-ı derya Ali Paşa diğer vezirlere takaddüm ettirilmiş ve ondan sonra sabık Kaptan-ı derya Abdullah Paşa ve daha sonra diğer vezirler oturmuşlardı [2].

***

Vezirlerin İstanbul'da hükümetle olan işleriyle diğer muamelelerini takib için birer kapı kethüdaları bulunurdu; bunlar sulh zamanlarında İstanbul'da oturup, seferlerde ise vezir-i âzamın maiyyetinde olarak ordu ile hareket ederlerdi [3]. Vezir olan vali senebaşı tevcîhatında yine valilikte bırakılacak olursa, onun kapı kethüdası, Paşa kapısına celbolunarak efendisi namına kendisine hil'at giydirilirdi [4]. Teşrifat defterlerinde mevcut eyalet ve sancaklar ile beraber vali ve mutasar-

bul'da iseler son devirlere kadar bunların konaklarına gönderilirdi. Yalnız 1294 muharrem (1877 şubat) tarihinde açılan Meslis-i meb'usana reis tayin edilen Ahmed Vefik Efendiye bu tayinden bir buçuk ay sonra vezirlik verildiği zaman menşûru Meclis-i meb'usana (Millet Meclisine) gönderilmiştir.

[1] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat, s. 44.*

[2] *Vak'anüvis Edip Efendi tarihi, 2. kısım, s. 153.* Edip Efendi çuhadar Küçük Hüseyin Ağanın vezirlikle çıkarılıp kaptan paşalığa tayini münasebetiyle bu kaideden bahsetmiştir.

[3] *Başbakanlık arşivi, sadaret kaymakamlığı defterleri, numara 4, sene 1204* (Sadr-ı âzam ve serdar-ı ekrem Hasan Paşa'nın İstanbul'da sadaret kaymakamına göndermiş olduğu mektubundan).

[4] *Suphi tarihi, varak 44 ve 50 ve Lütfi tarihi, c. 4, s. 10.*

rıfların isimleri ve her ismin üzerinde o vezir veya beğlerbeğinin İstanbul'daki kapı kethüdasının adı yazılı idi [1].

Vezirlerin hazar ve sefer vakitlerinde maiyyetlerinde istihdam ettikleri kapı halkı denilen tüfenkçi, sekban, deli, şatır, hayta vesaire gibi kuvvetler 1243 h. 1827 m. senesinde kaldırılmış ve yeni asker usûlü ihdas edilmişti [2]. 1245 h. 1829 m. tarihinde de paşaların kapılarında bademe olan mehter, kapılı, iç oğlanı ve alay çavuşları teşkilâtı lâğv olunmuştur [3].

***

Vezirlere ait vesikalardan bir vezâret fermaniyle bir de vezâret menşûrunu hâvi iki nümûneyi aşağıya yazarak vezirler kısmına nihayet veriyorum.

Vezirlik fermanı [4] :

Mehmed bin İbrahim Han
muzaffer dâima

Düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfehham nizam-ül-âlem müdebbir-i umur-ül-cümhur bilfikr-is-sâkib mütemmim-i meham-ül-enam bir-re'y-is-sâib mümehhid-i bünyan-üd-devleti vel-ikbal müşeyyid-i erkân-üs-saâdeti vel-iclâl el-mahfuf bisıırûf-i avatıf-il-melik-il-âlâ sâbıka Bağdad muhafazasında olan Mustafa Paşa edâmallahütealâ iclâlehû, tevkî-i refî-i hümâyun vasıl olıcak malûm ola ki sen vüzerây-ı izâmımın yarar ve namdarı ve vükelây-ı kiramımın umûrdîde ve kârgüzarı olup müstahikk-i inayet ve sezâvâr-ı âtıfet olduğun ecilden haliyâ hakkında mezid-i merhamet-i pâdişâhânemi zuhura getirüp işbu sene sitte ve seb'în ve elf receb-ül-müreccebinin on dördüncü gününden hatt-ı hümâyun-ı saadet makrunumla Şam eyaletin sana tevcih ve inayet edip îlâmiyçün ..... tayin olunmuştur ; buyur-

[1] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat* (Sene 1235 ilâ 1240), *Kâmil tasnifi 677 mükerrer.*

[2] *Lütfi tarihi, c. 1, s. 252.*

[3] *Lütfi tarihi, c. 1, s. 252.*

[4] *İbnülemin tasnifi vesikalar* (*Tevcihat dosyaları*), *Numara 38, sene 1076.*

dum ki vusul buldukta hatt-ı hümâyun-ı saâdetmakrunumla sâdır olan ferman-ı celil-ül-kadrim üzre tehir ve tevakkuf etmeyip varıp sen Şam eyaletine mutasarrıf olup hıfz ve haraset-i memleket ve himayet ve sıyanet-i raiyyet bâbında ve kul tâifesinin zabt ve rabtında ve sair fermanım olan hidemât-ı hümâyunımın icrasında bezl-i iktidar edip adamın gönderip beratını ihrac ettiresin; şöyle bilesin, alâmet-i şerîfe îtimad kılasın. Tahriren fî evsat-ı şehr-i receb-ül-mürecceb, sene sitte ve seb'îne ve elf.

Bimakam-ı
Kostantiniyyet-el-mahrûse

1096 h. 1675 m. senesinde *Mısır* eyaletine tayin edilen baş defterdar Ahmed Paşa'ya verilen menşur veya berat müsveddesi sûreti:

Nişan oldur ki,

Çün hazret-i vâhib-ül-atâyâ celle şânühü ve teâlâ selatin-i namdârı, tac-ı ibtihac-üs-sultânî "Zıll-ul-lahi fî ardihi„ beşareti ile mesrur ve serefraz ve menşûr-ı ikballerin tuğray-ı cihan ârâyî ve (آتيناه الملك) *"Ateynah-ül-mülk„ ile mümtaz ve cenab-ı hilâfet meâbımı hil'at-ı* (انا جعلناك خليفة في الارض) *" İnna caalnâke halifeten fil-ard„ teşrif-i şerîfi ile mahsus ve esas-ı adîm-ül-indiras-ı saltanatımı* (فاحكم بين الناس بالحق) *"Fahkem beyn-en-nasi bil-hak„ nass-ı şerîfi ile müşeyyed ve mersus eyleyip hükümet-i amme-i rıb-i meskûnı kabza-i iradâtıma müyesser ve kâffe-i memalik-i şark ve garbi şimşir-i zafer te'sirime meftuh ve müsahhar kılmıştır;* (ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل العظيم) *" Zalike fazl-ul-lahi yûtihi men yeşâ, vallahü zül-fazl-il-azîm „ Lâcerem bu mevhibe-i kerîme-i rebbânînin merasim-i şükr ve sipâsı içün zimmet-i himmet-i aliyye-i şâhâneme her veçhile lâzım ve vacib oldu ki "Ahsenü kemâ ahsen-allahü ileyk„ muktezasınca reşehât-ı birr-ü ihsanım, ibad-ı inayet mûtâdımdan müstahikk-i irtifa-ı şan ve müstevcib-i îtilây-i mekân olanlara şâmil ve mütenavil oia. Binâen alâzalik vezâretle baş defterdarım olan râfî-i tevkî-i refî-üş-şân-ı*

ferhunde fâl-i tacdârî ve nakil-i yarlıg-ı beliğ-i meserret unvan-ı bahtiyârî düstur-ı mükerrem müşir-i müfehham nizam-ül-âlem müdebbir-i umur-ül-cümhur bil-fikr-is-sâkib mütemmim-i meham-ül-enâm bir-re'y-is-sâib mümehhid-i bünyan-üd-devlet-i vel-ikbal müşeyyid-i erkân-üs-saâdeti vel-iclâl el-mahfuf bisunûf-ı avâtıf-il-melik-il-âlâ [vezirim] Ahmed Paşa edâmallahü teâlâ iclâlehû'nın hadîka-i âmâli sehâb-ı emtâr-ı inâyet-i aliyyem ile taze ve ter olduğundan gayri sadakat ve istikametine îtimad-ı hümâyunum ve fehm ve firaset ve kiyasetine itikad-ı sedad makrunum olmağla hakkında âtıfet-i şâhânem mevcezen olmağla Mısır eyaleti işbu sene (ست وثمانين والف) *sitte ve semânine ve elf cemaziyelâhırının onyedinci gününde hazine-i Mısr'ın ibtiday-ı sene itibar olunan Tut'dan*[1] *zabtetmek üzere hatt-ı hümâyun-ı saâdetmakrunumla tevcih edip işbu berat-ı saâdetgayâtı verdim ve buyurdum ki bâdelyevm eyalet-i mezbureye varup mutasarrıf olup şolki vezaif-i hidemat-ı mebrure-i pâdişâhî ve şerayit-i letaif-i mevfûre-i şehinşâhîdir, mer'î tutup hıfz ve haraset-i memleket ve zabt ve sıyanet-i kul ve raiyyete bezl-i makdur ve huccac-ı zevi-l-ibtihâcın zihab-ü iyabında ve Haremeyn-i şerîfeyn fıkarasının ahvallerinde ve mâlimin tevfir ve teksîrinde ve hazine-i âmiremi memur olduğun üzere vakit ve zamaniyle Âsitane-i saâdet âşiyanıma mükemmel irsal ve iysalde dikkat ve ihtimam edib nizam-ı intizam-ı memalik ile mukayyed olup ve bilcümle eyalet-i mezbûrenin ümera-i kiram ve kuzat ve hükkâmı ve vazî ve refîi müşarünileyhi vali ve hâkim ve emrini nâfiz ve câri bilüp cüz'î ve küllî vaki olan umur-ı kazayâda müracaat eyleyip tâzim ve ikramında dakika fevt eylemeyip sözüne muhalefet ve emrine mûanedetten hazer eyliye ve müşarünileyh dahi tabakat-ı mahlûkatı alâ kadr-i derecâtihim riayet ve himayet eyleyüp zuafâ canibine ayn-i inâyet ve fıkara ahvâline merhamet ile nâzır olmaktan hâli olmayıp cad-*

[1] *Tut*, Kıbti aylarından olup sene başıdır ve Mısır'daki tevcihler buna göre yapılırdı. «... Re's-i sene-i kıbtiyye ve evvel-i zabt-ı eyalet-i Mısriyye olan *tut*'un dühûlü karip olmağla...» (*Suphi tarihi, varak 25*).

de-i adaletten udûl ve inhiraf göstermeyip şol ki kıstas-ı şer'-i kavim ve mikyas-ı kanun-ı kadimdir anınla amel eyleyüp zâlimlere ihanet ve mazlumlara iânet edip kimesneye zulm ve teaddi etmiyeler ve ettirmeyip olbabta efrad-ı âferîdeden hiç ferd mâni ve dafî olmayup dahl ve taarruz kılmaya. Şöyle bileler, alâmet-i şerîfe îtimad kılalar.

Fî evail-i şehr i c (Cemaziyelâhîr) sene 86 (1186).

IV.

NİŞANCI VEYA TEVKİÎ

Onsekizinci asır başına kadar devlet kanunlarını iyi bilmek ve yeni kanunlarla eskilerini ve şer'î ve hukukî kanunları telif etmek kudretini haiz olması icabeden ve divanda bu hususlar hakkında fikir ve mütaleasından istifade edilen ve hükümdarlara yazılacak nâmeleri ve vezirlerin menşur ve beratlarını tahrir veya müsveddelerini tetkik eden [1] *nişancı*'ya (طغرائی) *tuğrâî* ve *tuğrâkeş-i ahkâm* yahut *muvakki* veya (توقیعی) *tevkiî* de denilirdi. Ahidnâme, berat veya menşur, nâme ve hüküm ve ilmiyeye ait cihat beratları ile fermanların baş tarafına pâdişahın imzası olan tuğrayı çekmek nişancı'nın vazifesi idi. Nişancılığa *tuğrây-ı şerîf hizmeti* ismi de verilirdi.

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında ferman, berat ve hattâ vakıfların kabul ve tevcîhi münasebetiyle nişan ve tuğra tabirleri görülmekte olduğuna göre [2] bu kayıtlar bize *nişancı* veya *tuğrâî* isminde bir memurun bulunduğunu göstermektedir. *II. Sultan Murad*'ın emriyle Türkçeye çevrilmiş olan *İbn-i Kesir tarihi*'nin arapça metnindeki (موقع) *muvakkî* tabirinin *nişancı* diye tercüme edilmiş olması *nişancı* tabirinin onbeşinci asrın ilk yarısında Osmanlılarda mevcudiyetini göstermektedir[3]. Bundan başka Gazi Orhan ve Birinci Murad'la Emir Süleyman Çelebi'nin tuğralarının mevcudiyeti, Anadolu Selçukluları ve diğer beyliklerle beraber bu hizmetin mevcudiyetini Gazi Orhan Bey zamanına kadar götürmektedir[4]. Bu tabiri Fatih'in Kanunnâmesinde de görmekteyiz.

[1] Onyedinci asrın son yarısından itibaren nişancılığa gelenler arasında kuvvetli kalem sahibi olanlar pek az görüldüğünden ve reis-ül-küttablar da bilhassa onsekizinci asır başlarındanberi ehemmiyet kesbettiklerinden dolayı nişancıların nâme, berat vesaire işleri reis-ül-küttablara ve divan kalemine bırakılmıştı.

[2] Germiyan oğlu Yakub Çelebi vakfiyesi *(* İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri, s. 79)* ve Ahmed Refik, *Fatih zamanında Tekeili* (Türk Tarih Encümeni mecmuası, sene 14, s, 70 ilâ 76, sene 14, s. 31).

[3] *İbn-i Kesir tarihi tercümesi (Damad İbrahim Paşa kitapları, numara 896, varak 119 b ve 140).*

[4] *Tuğra ve pençeler (Belleten, numara 17-18. İst. 1941, s. 101).*

Nişancılar onaltıncı asır başlarına kadar ilmiye sınıfı arasından ve inşası yani kalemi kuvvetli olanlardan seçilirdi; Fatihin Kanunnâmesine göre nişancıların, dahil müderrisleriyle sahn-ı seman müderrislerinden tayin edilmeleri kanundu [1]. Meşhur Arap ulemâsından Cezerî'nin küçük oğlu Mehmed-i Asgar, Mısır'dan Osmanlı hizmetine geldiği zaman inşadaki kudretine mebni kendisine nişancılık verilmişti [2]. Onaltıncı asrın başlarından ıtibaren divan kalemi hey'eti arasından yetişmiş olanlardan nişancılık yapabilecek reis-ül-küttab [3] varsa onlar nişancı olurlar, bulunmazsa müderrisler arasından seçilirlerdi [4].

Onyedinci asır sonlarına ve şöyle böyle onsekizinci asır ortalarına kadar nişancılık devlet teşkilâtı arasında iktidarla değil mevki itibariyle nüfuzlu olarak kalmış ve nişancılar arasında bir haylı da beğlerbeği ve vezir rütbesinde rical bulunmuştu [5]. Bazan kubbe vezirliği ile tevkiîliğin birleştirilerek bir kişiye tevcih edildiği de görülmektedir [6]. 1000 h. 1591 m. ta-

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 14.*

[2] *Şakayık tercümesi*, s. *16.*

[3] Kanunî zamanında Celâl zâde reis-ül-küttablıktan nişancılığa geçmişti; Üçüncü Murad zamanında da aynı suretle nişancı olanlar vardı (*Şakayık zeyli - Atâyî, s. 337, 338*).

[4] Müverrih Âlî, nişancıların bir müfti yani şeyh-ul-islâm kadar ehemmiyeti olup anlara *müfti-i kanun* denildiğini yazdıktan sonra «... Evvelâ erbab-ı kalem ve eshab-ı rakam zümresindeki üdebâ yoklanırdı; anlarda hizmet-i tevkîe lâyık âkil ve dâna bulundığı zamanda febiha ve illâ müderrisîn-i firaset karin fırkası tefahhus olunurdu. İçlerinde nişâd-ı inşâ ile kadri muallâ ve marifet-i inşa ve imlâ ile memduh-ı efadıl-i bülega herhangisi ise ona tevcih olunurdu» diyor.

[5] « ... Devlet-i aliyyede hizmet-i tevkî bir câh-ı refî ve mansıb-ı (منيع) menî' olup âsitâne-i saadette vüzerây-ı izâmdan biri bulunduğu halde divan hocalarına ihsan olunması çendan münasip ve çeşban olmamağla karib-ül-ahidde rütbe-i sâmiye-i vezârete terfi ve î'lâ ve kubbenişinlik ile kadr-ü-şânı vâlâ kılınan vezir Ahmed Paşa hazretleri mâh-ı mezbûrun yirmi üçüncü günü (1143 h.) muvakkî-i tuğrây-ı refî-üş-şan ve memur-ı hizmet-i celîle-i tevkî-u - nişan kılındı...» (*Suphi tarihi, v. 23*). Bundan başka yine bk. *ayni tarih, s. 61. ve 68 b.*

[6] 1129 rebiulâhır (1717 mart) tarihli aşağıdaki hüküm sureti her iki vazifenin bir şahıs uhdesinde bulunduğunu göstermektedir.

(Tuğra) احمد بن محمد خان
مظفر دائما

اقضى قضاة المسلمين اولى ولاة الموحدين معدن الفضل واليقين رافع اعلام الشريعة والدين وارث

rihinde nişancılar vezir rütbesinde olmayıp ancak beğlerbeği olabilirlerdi; nitekim beğlerbeği rütbesinde nişancı olan Boyalı Mehmed Paşa vezirliğe nakledilmiş ve nişancılık başkasına verilmişti; fakat bir müddet sonra Mehmed Paşa tekrar nişancılığa nakledilirken yine beğlerbeği rütbesiyle tayin olunmuştu [1]. 1003 h. 1594 m. de nişancılıktaki vukuf ve ehliyetine mebni nişancı Hamza Bey'e Anadolu beğlerbeğiliği pâyesi verilmişti [2]. Yine bu tarihlerde nişancı bütün divan-ı hümâyunun reisi olup divan kalemi şefi olan reis-ül-küttab ile defter emini

علوم‌الانبیاء والمرسلین المختص بمزید عنایت‌الملك‌المعین مولانا حلب قاضیسی .. زیدت فضائله وقدوة‌الاماجد والاعیان حلب محصلی زید مجده توقیع رفیع همایون واصل اولیجق معلوم اولاکه دستور مکرم مشیر مفخم نظام‌العالم حالا دیوان همایونده توقیعی اولان وزیرم محمد پاشا ادام‌الله تعالی اجلاله‌یه امثالنه قیاس ایله قابوسی خلق ومؤنث مصارفنه عون ایچون اوتوز یوك آقچه [üç milyon akçe] قبه‌لشین خاصی اوزریشه اون یوك [Bir milyon] آقچه توقیعیلك خدمتی مقابلی ضم وقرق یوك آقچه‌یه تکمیل و اول مقدار آقچه حاصل مالنك هر بیك غروشنه ایکیشر یوز غروش حسابنجه اقتضا ایدن سکز یوك آقچه قلمیه‌سیله جمعاً قرق سکز یوك آقچه مال و قلمیه‌سی سنه‌ده درت تقسیط ایله محصلق حلب مقاطعهٔ مالندن آلمق اوزره ۱۱۲۹ سنه‌سی مارتنده وزیر مشارالیهه حاصل تعیین اولونمغله . . . . . تحریراً فی‌الیوم العشرین من شهر ربیع‌الاخر سنه تسع عشرین ومأته والف

Maliyeden çıkan bu fermana merbut diğer bir tuğralı kâğıtta aynen şu kayıtlar görülmektedir:

Tuğra

خاصه

وزیر مکرم حضرت محمد پاشا التوقیعی عن اول مارت سنه ۱۱۲۹ مجدداً حاصل تعیین وامین دفتر داده فرموده باتلخیص وفرمان عالی فی ۱۷ ر سنه ۱۱۲۹

عن مال

مقاطعات محصلق حلب واجب عن اول مارت سنه ۱۱۲۹ درعهدة محمد کتخدای وزیر اعظم سابق سلیمان پاشا باکفالت حسن علی زاده

فی سنه

۳ ۰۰۰ ۰۰۰ قبه‌لشین
۱ ۰۰۰ ۰۰۰ توقیعیلك
۸۰۰ ۰۰۰ قلمیه
۴۸۰۰ ۰۰۰

تحریراً فی ۱۷ ر سنه ۱۱۲۹

[Defterdarın kuyruklu imzası]

[Mühür] انا عند ظن عبدی بی ۱۲۶

[1] *Şakayık zeyli-Atayî, s. 337, 338.*
[2] *Halifet-ür-rüesa, s. 17.*

nişancının maiyyeti sayılmakta idi[1]. Reis-ül-küttab tarafından mansıba müteallik olmayarak yazılan menşurlarla kanunları nişancı gözden geçirip îcabederse tashih eylerdi[2]. Divan-ı hümâyun yakınında nişancıya mahsus bir oda vardı[3].

***

Divan-ı hümâyunun âzasından olan nişancıların mevkii sadr-ı âzamın sağında ve vezirlerin alt yanında idi. Kanûnî zamanındaki divan binasındaki oturuşa göre sadr-ı âzamın sağ tarafındaki dılıda otururdu[4]. Teşrifatta derecesi vezir ve beğlerbeği değilse defterdardan aşağı idi. Divan âzasından olmalarına rağmen vezir rütbesini haiz olmadıkça arz günlerinde kanun üzere pâdişâhın huzuruna kabul edilmezlerdi; yalnız nişancılığa tayin edildikleri vakit bir defa pâdişâhın huzuruna girip tayinlerinden dolayı teşekkür ederlerdi[5].

Onaltıncı asırda ve onyedinci asır iptidasında serasker ve serdar veya pâdişâh seferde ise İstanbul muhafazasında bırakılan vezire nişancı tarafından tuğraları çekilmiş boş ahkâm kâğıtları gönderilir ve îcabettikçe bunlar tarafından doldurularak kullanılırdı; bu kâğıtlar gelişi güzel olmayıp suret-i mahsusada yaptırılıp hazinede saklanırdı[6].

[1] *Âlî tarihi* (*Umumî kütüphâne nüshası*), *varak 133.* Nişancı tarafından vezir-i âzam şerefine bir ziyafet verildiği zaman sofraya hizmet etmek kanunen reis-ül-küttab olana aitti. Reis-ül-küttabın ziyafetine sadr-ı âzam gelse sofra hizmetini tezkireciler görürlerdi.

[2] *Âlî tarihi* (*Umumî kütüphâne nüshası*), *varak 133* ve *Hammer tercümesi, c. 3, s. 227. Halkondil zeyli, teşkilât kısmı*'yle (bk. s. 18) Hammer de reisin kendisine getirdiği pasaport, izinnâme ve emsali tezkireleri tashih eyleyip münasip gördüklerini divan-ı hümâyuna sevk eylediğini yazıyorlar.

[3] Cantacasin, *Petit traicté de l'origine des Turcqz, Paris 1896* (Topkapı sarayının tarifi kısmı).

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 13* ve *Nimetî Efendi kanunnâmesi s. 12, 14* ve keza *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi* (Millî Tetebbular mecmuası).

[5] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat* (Başbakanlık arşivi, Kâmil tasnifi defterler) *Teşrifatçılık 677 mükerrer, s. 49.*

[6] İstanbul muhafızı İskender paşaya hüküm ki,

Mektup gönderip bazı ahkâm için nişanlı kâğıt talebetmişsin; haliya iki yüz adet nişanlu kâğıt irsal olunup buyurdum ki mühim ve lâzım olanlara sarfedilip ve müstakil defter eyleyip her ne yazılur ise ayniyle kayıt

Onyedinci asır sonlariyle onsekizinci asır başlarındaki kanunnâmelerde nişancının vazifesi şöyle anlatılır [1].

"Tuğrây-ı şerîf hizmetiyle memurdur ve kendi hânelerinde (dairelerinde) kanuna müteallik ahkâm yazılur, mümeyyizi tashih eyledikten sonra kendisi tuğralarını çeker ve defter (tapu defteri) tashih edilmek lâzım gelse kendüye hitaben varid olan ferman-ı hümâyun mucebince defterhâneden getürdüp tashih eder [2] kendi kalemiyle. Tashih fermanı varid oldukta kanun budur ki ol zaman ferman-ı şerîfin tuğrasını bizzat vezir-i âzam hazretleri çeker [3]. Ferman kendüye (nişancıya) geldikçe zahrının bir köşesine *defteri gele* deyû kalemiyle işaret edip defter eminine gönderir, ol saat defterhâne kisedarları defteri ve

eyleyüp sonra suretin südde-i saâdetime teslim eyliyesin (*Mühimme defteri 5, s. 612, sene 973 sonu*) ve Yemen serdarı Mustafa Paşaya gönderilen elli adet beyaz tuğralı kâğıt (*Mühimme defteri, numara 7, s. 285*); ayrıca bk. aynı *Mühimme defteri, s. 289* ve *Peçevî tarihi, c. 1, s. 479* ve *Âlî tarihi (basılmamış birinci cilt) s. 36.* Sinan Paşanın sadaretinde ve 998 h. 1590 m. senesinde serdar için Şark seferine gönderilen beyaz tuğralı kâğıtları bazı kâtipler elde ederek istedikleri gibi doldurmuşlardı; sonradan bunlar yakalanmış, üçü idam edilip altısının da birer elleri kesilmişti (*Selânikî tarihi, s. 272* ve *Ruznâme - Feridun Bey münşeâtı, c. 1, s. 419).*

[1] *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 515 ve Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 21.*

[2] Müceddeden yapılan tapu kayıtları, arazinin vergi ve resimlerinin tezyid veya tenzili tımar ve zeamet kayıtlariyle hisse, ifraz kayıtlarının tashihi, mülkiyet yoliyle zabtolunmak üzere evkaf, zeamet, mukataa ve haslardan ifraz ve ilâve ve benevbet kaydının tashihiyle tımara kayıt, havass-ı hümâynndan ifraz ve evkafa ve mülkiyete ilhak, tımar veya zeametin havass-ı hümâyuna nakli ve saire gibi tapu kayıtları üzerindeki bütün tashih ve tebdilleri bizzat nişancı kendi kalemiyle yapar ve bu gibi tashihleri yaptıktan sonra kenarına veya altına kendi imzasını ve tashihi icabettiren fermanı hülâsasını yazardı.

[3] Nişancı paşaya hüküm ki,

Akşehir sancağında onbeş bin üçyüz kırk akçe yazar ساری نصاب nam karye mukaddema vezir-i âzam haslarından iken hâlâ tahrir-i cedidde havass-ı hümâyuna ilhak olunmak üzre defter-i cedîde kaydolunup lâkin karye-i mezbur havass-ı hümâyunuma yaramamağın giru sipahiye verilmek üzere defter-i cedîde tashih olunmasını emredüp buyurdum ki vardıkta emrim üzre zikrolunan karye sipahilere tımar olmak üzre defter-i cedîde tashih eyliyesin, sene 992 (*Mühimme 53, s. 6*); ayrıca bk. *Mühimme 115, s. 333, sene 1119.* Tashih kayıtları hakkında defterhâne kısmına da bakın.

ol ferman-ı şerîfi bile getürür [1]. Pes bermûcib-i ferman-ı hümâyun mahallini bulup tahrir ve tashih eyledikten sonra ferman-ı şerîfi kendü hıfzeder ve kazasker efendilerden memhûr kise ile gelen cihat beratlarının tuğralarını çektikten sonra ehl-i cihatın (kime tevcih edilmişse) esamisi defterlerine (صح) *sah* çekip ve yine kisesine koyup mühürleyip kendi kisedarı (evrak ve dosya memuru) ile kâğıt eminine gönderir.

Divan tarafından verilen şikâyet ahkâmını reis (reis-ül-küttab) رسيد = resîd ettikten sonra kiseder cemedip kendüye getürür, tuğralarını çeker, *resîd* işareti reis-ül-küttab'ın *sah* işaretidir.

Kavanin-i Osmaniyye ve merasim-i sultaniyye nişancılardan sorula gelmiştir; sâbıkta bunlara *müfti-i kanun* ıtlak olunagelmiştir ve eğer vezâreti varsa vüzerây-ı izâm silkine dahil olup hükmünü verir ve eğer Rumeli beğlerbeğilik pâyesi varsa *emîr-ül-ümerâ* merasimini icra edip kendüden akdem Rumilı pâyesinde olan beğlerbeğilerden mâada cümle beğlerbeğilere ve kazasker efendilere tasaddur eder ve bu pâye ile bile girer ve çıkar; amma arza girmez; vüzerây-ı izâm arza girdikte ol reis efendi tahtası (masası) kurbinde tevakkuf eder; vüzerây-ı izâm arzdan geldikte, ol dahî divanhâne kapısının haricinde sağ canibde selâma çıkıp vüzerânın akablarınca divanhâneye girip yerinde oturup amma beğlerbeğilik pâyesi yok ise sade nişancı ümerâ pâyesidir, *nişancı bey* denilir divan-ı hümâyuna tarik-i ümerâ üzere gider, amma taht kadılarına tasaddur eder ve dahî sair divan hocaları gibi *mücevveze* ve sof üst ve lokmalı kutnî iç kaftanı giyer ve ata, orta abâyî ve orta raht vurur ve hasları dahi ancak dört yükten ziyade olur [2]. Nişancı olan, vezir-i âzam hazretlerine varmağa bir vakt-i muayyen yoktur, amma istizan âdettir„.

[1] Muazzam Osmanlı imparatorluğunun tapu kuyudatının ne derecede mazbut olduğunu defterin süratle bulunup getirilmesinden anlıyoruz.

[2] Onaltıncı asır sonlarında nişancıların yazlık, kışlık elbiseleri ve âidatı defterdarlarla beraber olup hasları üçyüz binden ziyade idi (*Âlî tarihi, Umumî kütüphâne nüshası, varak 133 ve kütüphânemizdeki bi-*

Kanunnâmelerin nişancıların vazifeleriyle kavuk, elbise ve maaşlarına dair verdikleri malûmat burada bitti.

Onaltıncı asırda nişancıların hasları en aşağı derecede idi. 941 cemaziyelevvelinde (1534 ikinci teşrin) ve Bağdad seferi esnasında vefat etmiş olan nişancı Seyit Bey'in yerine reis-ül-küttab bulunan Tosyalı Celâl zâde Mustafa Bey tayin edilmiş [1] ve kendisine senevî yüz seksen bin akçelik has verilmişti ki hassın asgarî kısmıdır; daha sonra bu hizmette gösterdiği yüksek liyakat ve vukuf ve ehliyete mükâfaten bir iltifat-ı mahsus olarak ilk def'a Koca Nişancı diye meşhur olan bu Celâl zâde'ye üçyüz bin akçelik has verilmişti [2]. Nişancıların haslarından başka bu hizmetlerden de muayyen tahsisatları vardı; meselâ onaltıncı asırda Eflâk, Boğdan voyvodalıklariyle Erdel kırallığının tevcîhinde nişancıya üçyüz, reis-ül-küttaba ikiyüz ve divan kâtiplerine elli sikke flori verilmek kanundu [3]. Bundan başka

rinci cilt, s. 39). Bu miktar sonraları artmıştı. Has usûlü kalkıp nişancıların ehemmiyetleri azaldıktan sonra onsekizinci asrın sonlarında nişancılara dört taksitte olmak üzere maaş verilirdi (*Maliye vesikaları 591, sene 1201).*

[1] *Feridun Bey münşeatı, c. 1, s. 592:* «28 Cemaziyelevvel oturak olup divan kâtiplerinin reisi Mustafa Çelebi'ye nişancılık verilip ve riyaset, divan kâtiplerinden Recep Çelebi'ye verildi». Celâl zâde Mustafa Çelebi bu yeni memuriyeti hakkında *Tabakat-ül-memalik* isimli eserinde kendisine mahsus tarz üzerine şu güzel satırları yazmıştır:

«... Nişancılık hizmeti, pâye-i refî (رفيع) ve berter-i menzil-i menî' (منيع) ve âsarı füzunterdir; şol cihetten ki daima enisleri nakş-ü-tahrir-i nâm-ı hümâyun, her zamanda celisleri ol nakş içinde iştigal-ı duây-ı devlet-i rûz efzundur ki her nişan-ı âlîşan içinde *muzaffer daima* duasını ederler» *Tabakat-ül-memalik, s. 547 (Millet kütüphanesi nüshası).*

[2] *Mühimme 2, s. 175 ve Selânikî tarihi, s. 113.* Başbakanlık arşivindeki *246 numaralı A rüûs defteri*'nde sabık nişancı Abdülmuhyî Beyin müteferrikalık maaşı hakkında şu kayıt vardır (Sene 993, 25 şaban):

«Sâbıka nişancı olan Abdülmuhyî Bey arz-ı hal sunup Âsitane-i saâdette ömrüm ifna edip üç yıla kariptir ki mâzul ve sıfr-ül-yed kalup ... âbâ-i kiramları zamanından bu âne gelince tevkî hizmetinden mâzul olanlara cihet-i maaş tayin ola gelip merhum Sultan Süleyman Han zamanında Koca Nişancı demekle maruf nişancı Mustafa Beye üç yüz bin akçe mevcut haslar ile dergâh-ı âlîde müteferrika başılık inayet buyrulmuş idi».

[3] *Mühimme defteri 7, s. 396, sene 975 ramazan 25.*

yine aynı asır sonlarında nişancıların kendi dairelerinde tahrir olunan şikâyet hükümlerinden hazineye ait olan resimleri aldıkları görülüyor [1].

***

Nişancılar yalnız kendi dairelerinde tuğra çekmeyip divan-ı hümâyunda da tuğra çekerlerdi; hattâ işi fazla ise kubbe vezirlerinden en kıdemsiz vezir kendisine yardım ederdi [2]. Nişancılar tuğra çekerlerken bağdaş kurarlardı [3].

Nişancı ile defterdarın tayininde kendi memuriyetlerine ait berat verilmez, hükümdarın şifahî iradesiyle tayin edilirlerdi; çünkü bunlar bizatihi îtimada lâyık addedilmişlerdi [4]. Nişancılar Arapca ve Farsca olarak İslâm devletlerinden gelen nâmeleri tercüme ederek [5] takdim ederlerdi.

Nişancıların kendilerine gönderilen evrakın muhteviyatını tetkike olan selâhiyyeti sonradan kaldırılmış ve mevkii de bazı vezir nişancılar müstesna gittikçe düşmüştür.

***

Kanunnâmelerle tarihî kayıtlara nazaran nişancılar, sancakbeği, beğlerbeği pâyesinde ve vezir rütbesinde yani üç derecede tayin olunabilirlerdi. Eğer sancakbeği rütbesinde ise derecesi baş defterdardan sonra gelirdi; fakat bazan ilim ve faziletine ve bazan kıdemine riayeten bu sancakbeği rütbesinde olan nişancıların başdefterdarların üstüne geçirildiği de vakiydi; meselâ Tâci zâde Cafer Çelebi, II. Bayazid zama-

[1] *Mühimme defteri 78, s. 685, sene 1018.*

[2] *Âlî tarihi (Umumî kütüphâne nüshası) varak 133* ve *Kütüphânemizdeki yazma birinci cilt, s. 39* ve *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 3 ve 13.*

[3] *Peçevî tarihi, c. 2, s. 433.*

[4] *Âlî (Umumî kütüphâne nüshası) varak 133* ve *Kütüphânemizdeki nüsha, s. 39* ve Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* (Dr. Bay Halit İlteber tarafından tercüme edilmiş olan Bab-ı âlî kısmı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuası, sene 7, s. 584*).

[5] Yavuz Sultan Selim zamanında katlolunan Alaüddevle Beyin başiyle Mısır sultanına gönderilmiş olan elçi Hasan gelip pâdişâhın elini öpmüş, Mısır sultanının mektubunu takdim etmişti; pâdişâh bu mektubun tercümesini nişancıya havale etti (*Ruznâme - Feridun Bey münşeâtı, c. 1, s. 419).*

nında nişancı bulunup o tarihe kadar nişancılar derece itibariyle defterdarlardan aşağı iken Tâci zâde; fazl ve kemaline hürmeten teşrifatta defterdarın üstünde mevki almıştı. Tabiî bu hal kanuna muhalif olup istisnâen şahsa mahsustu.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında Koca Nişancı demekle maruf olan ve Osmanlı kanunlarının tertip ve tanziminde büyük himmet ve gayreti görülen Celâl zade Mustafa Bey, nişancı bulunduğu tarihte defterdarlığa tayin edilen Nevbahar zâde, kanun üzere davet ve merasimde nişancıya tekaddüm etmesi îcabederken evvelce kendisi Koca Nişancı'nın karşısında divittarlık ettiği için eski efendisinin üst tarafında yer almak istemeyip: *"Ben dün karşısında el kavuşturup hizmet ettiğim velînimetim olan Mustafa Çelebi'ye takaddüm edemem, isterlerse azletsinler„* demiş ve pâdişâha arzedilen bu mesele üzerine Sultan Süleyman memnun olarak bâdema divanda nişancı ve defterdardan hangisi kıdemli ise onun takaddüm etmesini emreylediğinden Koca Nişancı, defterdara takaddüm ettirilmiş ve bu tarz kanun olmuştu [1]. Fakat onyedinci asırda aynı derecede olan nişancı ve defterdarlardan ikincisinin birinciye tekaddüm edildiği de görülmektedir [2].

***

Onsekizinci asrın sonlarına doğru -daha evvel görmedimelimizdeki bir vesikaya göre nişancı ile ona muavin olarak *tuğrâkeş* isminde bir vazife sahibi görülmektedir; 1193 h. 1779 m. senesinde ve sadr-ı âzam Silâhdar Mehmed Paşa'nın yıllık tevcîhatında nişancılık Lâleli Mustafa Efendi'de iken tuğrâkeşlik Nailî Efendi üzerinde bulunmakta idi [3]; gerek bu kayıt ve gerek Hammer'in mütaleası, tuğrâkeşin nişancının muavini olduğunu göstermektedir [4]. Bundan başka 1171 h. 1757 m. de III. Mustafa hükümdar olduğu zaman

[1] *Alî tarihi (Basılmamış Umumî kütüphâne nüshası), varak 113 ve 133* ve *Hususî kütüphanemizdeki nüsha s. 39.*

[2] Koçi Bey, *Teşkilât mecmuası, s. 10.*

[3] Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen kitaplar arasındaki *58 numaralı mecmua, s. 10.*

[4] Hammer, *Osmanlı devletinin idarî ve siyasî teşkilâtı* (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, No. 7, s. 584).

kanun üzere beratların yeni hükümdar adına yenilenmesi için sadr-ı âzam, defter eminine buyruldu göndermiş ve Tevkiî Mustafa Paşa'ya da cülûs münasebetiyle beratların üstüne tuğra çekilmesi için bir tuğrâkeş nasbının mûtat olmasına mebni divan-ı hümâyun hocalarından sabık tuğrâkeş Emin Efendi'nin tayin olunmasını bildirmiştir [1]. Her iki kayıttan istidlâlime göre nişancıya tuğra çekmekte yardım etmek üzere pâdişah cülûslarında bir tuğrâkeş tayin edilmekte olup bu hizmet sonradan daimî bir şekil almış olacaktır.

Divan-ı hümâyunda yemek yenildiği zaman ilk devirlerde nişancı vezirlerin sofrasında ve daha sonra sadr-ı âzamın sofrasında yerdi; fakat elçi kabulü münasebetiyle olan *galebe divan* da sefirin maiyyeti erkânına da yemek verilmesi dolayısiyle nişancı ile defterdara da ayrı ayrı birer sofra kurulmak kanundu [2]. Sair zamanlarda yukarıda yazdığımız şekilde nişancı, defterdarla beraber sadr-ı âzamın sofrasında otururdu [3].

***

Nişancılar 1007 h. 1599 m. senesine kadar pâdişâhla beraber bulunup rikâb-ı hümâyundan ayrılmazlarken bu tarihte Okçu zâde Mehmed şah Efendi serdar-ı ekremle beraber sefere memur edilmiş [4] ve bundan sonra nişancıların vezir-i âzam ve serdar-ı ekrem ile birlikte sefere gitmeleri kanun olmuştu.

***

Tetkik etmiş olduğum bir hayli tapu defterinde nişancıların kendi kalemleriyle tashih kayıtları görülüyor. Bu tashihlere resmî ıstılah olarak *tevkiî kalemiyle tashih* denilmektedir. Divanın muntazaman içtima ettiği tarihlerde divanda bulunan

[1] Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumuna devredilen kitaplardan *39 numaralı buyruldu mecmuası, varak 69.* Cülûslarda beratların tecdidi kanun olduğundan bu zamanda tuğrâkeş tayininin mûtad olduğu görülür.

[2] 1236 muharrem (1820 m.) de İngiliz orta elçisine divan-ı hümâyunda verilen ziyafette sadr-ı âzamın sofrasında yemek yiyen elçinin adamlarından beş kişi nişancının sofrasında, dördü de defterdarın sofrasında yemek yemişlerdir (*Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat, s. 179*).

[3] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 18* ve *Teşrifat-ı kadîme, s. 88.*

[4] *Halifet-ür-rüesâ, s. 23.*

vezir-i âzamla diğer kubbe vezirleri huzurunda tashih yapılır ve o vezirlerin isimleri şerhte tekrar edilirdi; meselâ 892 h. 1487 m. tarihli *Kastamonu*'nun mufassal tahrir defterlerinde *Çifte hamam* kaydında yapılan tashihatta nişancı *Tâcî zâde Cafer Çelebi*'nin (حرره الفقير جعفر الطغرائى) imzasiyle şu tashihi vardır[1].

قـــــــ

Diyarbakır mufassal tahrir defterinde Koca nişancı Celâlzâde Mustafa Bey'in kendi el yazısiyle tashih derkenarı :

مزرعه

تلين وقف زاويهٔ حضرت جعفر طيار

حاصـــــــــل

١٦٢٠

اشبو بيك التيوز يكرمى آچقه يازار مزرعه ، مقدما پادشاه عالميناه خلدالله تعالى ملكه حضرتلرى جانبلرندن جعفر طيار حضرتلرى زاويهسنه وقف اولنوب ٩٣٤ سنهسنده درگاه معلادن وقفنامه عنايت‌اولونمش ايمش. سابقا ولايت ديار بكر مجدداً يازيلوب دفتر اولوندقده مزبور مزرعه سهو ايله دفتر جديد خاقانيه يازيلمايوب قالدوغن ديار بكر بكلربكيسى عتبهٔ عليايه عرض ايتدوكى اجلدن دفتر جديده قيد اولونمق بويرولمغين بمعرفة مفاخرالوزراءالعظام حضرت رستم پاشا وحضرت محمد پاشا وحضرت خسرو پاشا ادام‌الله تعالى معاليهم تثبيت اولوندى . تحريراً فى‌اواخر شهر صفرالخير سنه ٩٤٩

حرره اضعف العبادالله الملك المتعال

مصطفى بن جلال الطغرائى

عفى عنهما

Tapu defterlerinde daha bu tarzda bir çok tashihler görülmektedir.

Nişancılar içinde Tâcî zâde Cafer Çelebi'nin Osmanlı divanından çıkan menşûr ve fermanların tertip ve terkiplerinde, imlâ ve ve inşa tarzında koyduğu usûl ve kaide epi müddet devam etmiş[1], ondan sonra gelen nişancılar Celâl zâde Mustafa Çelebi'nin nişancılığına kadar aynı usûl ve kaideyi devam ettirmişlerdi.

Celâl zâde Mustafa Çelebi fazl-u-kemali ve bir çok kıymetli eserleriyle tanınmış âlim, müverrih ve şair bir kanunşinas olup yirmi sene bu hizmette kalmış ve Osmanlı kanunlarını tertip ve yeni kanunlar ilâvesiyle büyük bir mecelle vücuda getirmiş ve Koca nişancı adını almışır İşte Kanunî ismini alan Sultan Süleyman devrinin kanunlarını tedvin ile şöhret bulan bu zattır; ihtiyarlığına mebni nişancılıktan çekilen Koca nişancı'ya almakta

[1] *Şakayık tercümesi, s. 336.*

olduğu mevcut haslariyle müteferrika başılık verilmiştir ki o tarihe kadar hiç bir nişancı hakkında bu lütuf gösterilmemiştir. Kendinden sonra gelen küçük nişancı Ramazan zâde ve Okçu zâde de Celâl zâde'nin usulünü devam ettirmişlerdir.

Yorga, nişancının, devletin üç dilinde yani Türkçe, İslavca ve Rumca olarak muharreratı hazırladığını Dukas'dan naklen kaydetmekte [1] ve 1430 senesinde Curac adlı bir Sırbın bu mevkii işgal ettiğini yazmaktadır; fakat nişancıların hepsi Türk ve müslüman olduklarından tarihlerimizde böyle bir isme tesadüf edilmeyip bu, olsa olsa Osmanlı divanında İslavca muharreratı yazan bir kâtip olmalıdır.

Filhakika divan-ı hümâyunda İkinci Bayezid zamanında da İslavca buyruldular yazıldığını biliyoruz ki bunlardan biri 906 h. 1500 m. senesinde vezir-i âzam Ahmed Paşa tarafından Raguza cumhuriyetine gönderilmişti [2]. Bundan başka Fatih Sultan Mehmed *İstanbul*'u aldıktan sonra Cenevizlilerin nüfuzu altında bulunan *Galata*'yı da alıp Ceneviz hâkimiyetine nihayet verdiği sırada hukuk-ı belde ve dinî imtiyazâta dair vermiş olduğu ahidnâme Rumca olup *Galata* tarafındaki harekâtı idare eden Zaganos Paşa tarafından imzalanıp Galata ahalisine verilmişti [3].

***

Nişancılar, onsekizinci asır başlarından îtibaren başdefterdarın aynı olan mevki, rütbe ve derecelerini ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar muhafaza etmekle beraber tedricî surette eski ehemmiyetlerini hemen tamamen kaybedip sonraları bu vazife hacegân sınıfının ikinci derecedeki memurlarına verilir olmuştu [4]. Bununla beraber nişancılar eskiden olduğu gibi divan müzakerelerinde sedir üzerinde oturmuşlar ve *erkân-ı devlet* vasfını 19 uncu asır başlarına kadar muhafaza etmişlerdir.

[1] *Osmanlı devleti tarihi, c. 1, fasıl 10.*

[2] *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 6, s. 688.*

[3] *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, sene 5, s. 51.*

[4] Bu onsekizinci asrın içinde bazan bu makamı ihraz eden vezirler müstesna olarak bu asrın son yarısında nişancılık ehemmiyetini tamamen kaybetmiştir.

Nişancının onsekizinci asır sonlarında işi pek azdı ve asıl vazifesi olan tuğra keşidesini *tuğrâkeş* denilen muavini yapardı. Hammer, bu son zamandaki nişancıdan bahsederken "Ehemmiyeti, elyevm devlet mührünü tatbik edecek yerde sadr-ı âzamın mührünü basmaktan ibaret olan bir şekilcilikten ibarettir„ demektedir [1]. Bir aralık yani 1263 h. 1836 m. tarihinde lağvedilen nişancılığın vazifesi defter eminliğine verilmişti; mühim işlere müteallik fermanların üzerlerine Bab-ı âlî ve diğerlerine de defter eminleri tarafından tayin edilen *tuğrânüvis* denilen memurlar tarafından tuğra çekilirdi. 1254 h. 1838 m. de defter eminliğindeki tuğrânüvislik hizmeti kaldırılıp Bab-ı âlî ile defter eminliği tuğracılığı birleştirilmiş ve bu hizmetin Bab-ı âlîde görülmesi muvafık görülmüştür. Bu münasebetle her iki vazife Bab-ı âlî tuğranüvisi bulunan dahiliye kâtibi hulefâsından Hacı İbrahim Efendi'ye verilerek maiyyetine iki kâtip de tayin edilmiştir [2].

Nişancılık bir pâye olarak da verilirdi; meselâ I. Sultan Mahmud zamanında Toskana dukalığına orta elçilik ile gönderilen sabık mevkufâtî Hattî Mustafa Efendi'ye nişancılık pâyesi verilmişti [3].

Fesin ihdasından sonra *menasıb-ı sitte* rütbesinde bulunan defterdar, reis-ül-küttab, şıkk-ı sânî defterdarı, nişancı ve defter emini'nin başlarına âdi fes ve arkalarına güğer harvanî giyüp Leh biçimli gâşiyeli ve takımlı ata binmeleri kanun oldu [4].

---

[1] Hammer, *Osmanlı devletinin idarî ve siyasî teşkilâtı* (Tercüme edilen Bab-ı âlî faslındaki çavuşbaşı kısmı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuası, C. 7, s. 581, 684*).

[2] *Lütfi tarihi, c. 5, s. 129.*

[3] *İzzî tarihi, s. 189.*

[4] *Nâme-i hümâyun defteri, 10, s. 432.*

V.

KAZASKERLER

Osmanlı devletinde esas olan askerî sınıfa ait dava, veraset ve sair şer'î ve hukukî muamelât kazaskerler vasıtasiyle görülürdü; Osmanlılar bunu da muasır islâm devletlerindeki usûle göre tatbik eylemişlerdi.

Osmanlıların ilk devrinde yani Orhan Bey zamanında şehir kadılıklarından en yükseği *Bursa kadılığı* olup henüz kazasker makamı yoktu; fakat sonradan vezirliğe mahrec olan bir ilmiye makamı ihdas edilmişti. Meselâ 749 h. 1348 m. senesinde *zaîm-ül-cüyûş-ı vel-asâkir* diye tavsif edilen bir kumandana verilen mülk dolayısiyle tertip edilmiş olan mülknâmedeki şahitler arasında görülen Sinanüddin-el-fakih ismindeki zatın vezir Hacı Paşa'dan sonra Orhan'ın vezirliğinde bulunduğu anlaşılmaktadır[1].

Tarihî karinelere göre Sinanüddin Fakih'den sonra kazasker unvaniyle bu mevkie gelen zatın Çandarlı Kara Halil Efendi olduğu anlaşılıyor. Bazı tarihler ilk kazaskerin tayinini 1360 senesinde gösterdikleri gibi[2] bazıları da bunun 763 h. 1362 m. senesinde olduğunu kaydediyorlar[3]. Kazaskerler bu tarihten itibaren 1480 senesine kadar bir tane olup divan-ı hümâyunda vezirlerden sonra gelen en yüksek makamı işgal ederlerdi; kanunnâmede de kazaskerliğin divan-ı hümâyunda ve teşrifatta vezir-i âzam ve vezirlerden sonra gelen bir rütbe olduğu gösterilmektedir[4].

Şakayık'ın kaydına göre Fatih'in son senelerine kadar divanda bir kazasker varken vezir-i âzam Karamanî Meh-

[1] Buna dair *Belleten. Nr. 9. (İst. 1939)*'daki yazımıza bakınız.

[2] *Âşık Paşa zâde tarihi, s. 52* ve Oruç Bey, *Tarih-i âl-i Osman s. 20.*

[3] *Tac-üt-tevârih, c. 1, s. 59* ve *Solak zâde tarihi, s. 28* ve *Münecimbaşı tarihi, c. 3, s. 392.*

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 10* : «.. ve bir cemiyet-i âlî ve bir mecma-ı ahali olsa... evvelâ vüzera, anlardan sonra kazaskerler, andan sonra defterdarlar, andan sonra yeniçeri ağası. »

med Paşa ile kazasker Muslihuddin Kastalanî arasındaki münaferetten dolayı vezir-i âzam'ın, pâdişaha telkini ile kazasker iki olmuş ve Molla Kastalanî Rumeli ve İstanbul kadısı Hacı Hasan zâde de Anadolu kazaskerliğine tayin edilmişlerdir [1].

Yavuz Sultan Selim'in *Şarkî Anadolu* ile Maraş, Malatya ve havalisini zabtetmesi üzerine 922 h. 1516 m. de *Arap ve Acem kazaskerliği* ismiyle divan heyetine dahil olmıyarak bir üçüncü kazaskerlik ihdas edilip *Diyarbakır* bu kazaskerliğe merkez olmuş ve bu hizmete de meşhur müverrih İdris-i Bitlisî getirilmişti; bir müddet sonra *Suriye* ve *Mısır*'ın tamamen istilâsı üzerine bu üçüncü kazasker de divan-ı hümâyun heyeti arasına girmiş ve bu hizmete Fenârî zade Mehmed şah Efendi getirilmişti; Mehmedşah Efendiden sonra bu hizmete bir aralık vekâleten Pirî Paşa'nın vezir-i âzamlığında eskidenberi Kadri Efendi ile aralarındaki samimiyete binâen Arap ve Acem kazaskerliği kaldırılıp buraya ait işler de Anadolu kazaskeri Kadri Efendi'ye verilmiş ve bundan sonra bu kazaskerliğin muamelâtını Anadolu kazaskerleri görmüşlerdir [2].

Divan-ı hümâyûn içtimalarında vezirler sadr-ı âzamın sağ tarafında ve kazaskerler ise solunda otururlardı [3]. Kazaskerler. Fatih devrine kadar kazalar şer'î hasılatından (rüsumundan) günde beş yüz akçe almaktalar iken sonraları yevmiyeleri ha-

[1] *Şakayık tercümesi, s. 162* ve 180. Bu eserde kazaskerliğin ikiye ayrıldığı tarih 1481 m. olarak gösterilmiş ise de Fatih'in kanunnâmesinde cemi olarak kazaskerler tabiri kullanıldığına göre iki kazasker tayininin daha evvelki tarihte olduğu anlaşılıyor. Bk. *Kanunnâme, s. 10, 13, 15, 16, 22, 23, 25, 26, 30.*

[2] Atâyî, *Şakayık zeyli s. 189.* Onyedinci asırda ve Dördüncü Murad zamanında Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri muvakkaten bir şahıs uhdesinde birleştirilmiş ise de sonra yine ayrılarak Kara Çelebi zâde Mahmud Efendi Anadolu kazaskeri olmuştu *(Hammer tercümesi, c. 9, s. 222).*

[3] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 13* ve diğer kanunnâmelerde de aynı tertip üzeredir.

zineden verilmişti[1]. Bundan başka Rumeli kazaskeri, Rumeli ve Adalardaki kısmet-i askeriyeden ve Anadolu kazaskeri de Anadolu, Suriye, Mısır ve Irak'taki kısmet-i askeriyeden mühim miktarda para alırlardı[2]. Onaltıncı asırda kazaskerlerin tevcih ettikleri kadılıklardan alınan berat resminin yarısı hazineye ve diğer yarısı da kazaskerler ile maiyyeti olan kâtip, muhzır

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman, . 29.* Feridun Bey münşeatındaki *Ruznâme*'de şu kayıt vardır: Kanunî Sultan Süleyman 935 h. 1529 m. de Nemçe seferine giderken « . . Divan olup kazaskerlerin ve defterdarların ne denlu şehir adına tımarları var ise has olmak buyruldu . . . » *(C. 1, s. 567).*

[2] *Âli* (*basılmamış birinci cilt*). Eski teşkilâtta vefat eden bir şahsın askerî sınıftan veya beratlı sınıftan veyahut reayâ veya halktan oluşuna göre terekesi قسام = *kassam* denilen ve her bir sınıfa ait memurlar tarafından taksim edilirdi; bu kassamlardan bir sınıfına *kassam-ı askerî* denilip diğer sınıf da vilâyet ve sancak kadılarının kassamları idiler. Bunlardan askerî sınıfın ve beratlı olanların hüccet, berat ve vakıfnâme ile hasbî tevliyet ve nezârete mutasarrıf olan müteveffanın terekesi Anadolu'da ise Anadolu kazaskerlerine ve Rumeli'de ise Rumeli kazaskerlerine ait olup bu da kassam-ı askerî isminde ki memurlar tarafından yapılırdı ; mütebakisi memalik kadıları tarafından yapılıp vârisler arasında taksim olunurdu ; bu hususa dair fermanlar vardır (*Kanunnâme, Veliyyüddin Efendi kütüphânesi, numara 1970, s. 124 - 125*). Kazaskerlere ait terekenin tahriri için orada kazaskerin memuru yoksa resm-i kısmet mahallin kadısı tarafından alınıp bilâhare kazaskerin kassamına verilirdi (*Mühimme defteri 35, s. 18. sene 976 ca*). Yine bu hususa dair bir hüküm suretini aşağıya yazıyorum:

Kuzattan Yavaşca Mehmed zîde fazlühûya hüküm ki,

Hâliya Hamid ve Alâiye ve Teke sancaklarında vaki kazaların nefs-i Antalya kazasından mâadasının umur-ı kısmet-i askeriyesi sana tevfiz olunmağla mevadd-ı askeriyye muhallefatını tahrir ve taksim ve zikrolunan sancak ve kazalarda kassamların gördükleri kısmetleri teftiş ve tefahhus edip yedlerinden rüsûmların müfredat defteri ile alıp kabzedip ve i'lâmı lâzım olan mevaddı acâleten mektubunla i'lâm ve kısmet umurunda kemal-i dikkat ve ihtimam eyliyesin deyu bilfiil Anadolu kasaskeri olan Mevlâna Mehmed edamallahü . . . tarafından mühürlü mektup verilip mucebince kanun üzre amel olunmak ferman olunmağın yazıldı. Sene 1089 rebiulevvel (*Mühimme 96, s. 2).*

Yine bu yolda Anadolu sol kolundaki sancaklara suvari kassamı tayin olunmuştur. Kısmet-i askeriye hakkında kanunnâmede uzun bahis vardır (*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası ilâveleri, s. 39*). Onsekizinci asır sonuyla ondokuzuncu asır başlarında Anadolu ve Rumeli tarafından beş bin kuruştan ziyade vukubulan tereke mahallerine kadılar tarafından

başı, muhzır ve divittara aitti[1]. Berat sahibi olan bütün vazife sahiplerinin kısmet-i askeriyeleri de kazaskerlerin kassamları tarafından görülürdü[2].

Kazaskerlerin vazifeleri yalnız askerî hukuka ait işlere bakmak olmayıp onyedinci asır başlarına kadar kendi mıntakalarındaki yüzelli akçelik kadılıklar ile kırkar akçelik İçel[3] müderrisliklerine kadar olanlarını bizzat kendileri tayin edip ondan daha yukarı olan üçyüz elli ve beşyüz akçe mevleviyetleri ve kırk akçeden fazla müderrislikleri, sadr-ı âzamla görüşüp tayin ederlerdi[4]. Onyedinci asır sonlarına doğru ve onsekizinci asırda mıntakalarına ait kaza kadıları ve yirmi, yirmi beş, otuz kırk medreseleriyle kendi mıntakalarına müteallik bazı mahalsiz cihet ve tevliyet gibi şeyleri de tevcih ettiklerine göre[5] bu hususta eski kanunun kısmen devam ettiği ve kırktan yukarı medreselerle yüzelliden yukarı kadılıkların, artık şeyh-ul-islâmın arziyle yapıldığı görülüyor[6]. Onyedinci asırdanberi nüfuzları azalan kazaskerlerin tayinleri de şeyh-ul-islâma verilmiş olup şeyh-ul-islâm bunları bir telhis ile sadr-ı âzama bildirir, o da pâdişâha arzederdi. Bu hususa dair

el konmayarak kazasker tarafından emr-i âlî ile gönderilen memurlar vasıtasıyle tahsil olunurdu (*Lütfi tarihi, c. 4, s. 103).* Kazaskerlerin nerelerden resm-i kısmet-i askerî alacakları hakkında 1015 tarihli b r hüküm sureti bu kazaskerler kısmının sonuna ilâve edilmiştir.

[1] Bu berat resmi, kadı yevmiyesi defterde kaç akçe ise anın bir aylığı hesap edilerek alınır ve yarısı hazineye verilirdi (*Kanunnâme, Veliyyüddin Efendi kütüphânesi 1969, varak 158 b*).

[2] *Mühimme defteri, numara 5, s. 120.* Kazaskerlerin tevcihleri hakkında *Nimetî Efendi* şöyle diyor: «Bilfiil Rumeli kazaskeri olan efendi Rumelinde ve Adalarda vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeleri tevcih eder, zabt-ı defter-i mülâzimet ana mahsustur ve bilfiil Anadolu kazaskeri efendi Anadolu'da ve Arabistan'da vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeleri tevcih eder *(Kanunnâme, s. 97).*

[3] İstanbul, Edirne, Bursa ve mülhakatına 150 akçe ve daha ziyade yevmiyeleri olan medreselerin müderrislerine *İçel müderrisleri* denilirdi (*Âlî, basılmamış birinci cilt, s. 36*).

[4] *Alî, basılmamış birinci cilt, 36* ve *Mühimme 3, s. 417.*

[5] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 47.*

[6] *İbnülemin tasnifi vesikalardan tevcîhat kısmı, numara 35, 73, 79, 1052, Emirî tasnifi* (Dördüncü Mehmed devri), *numara 1868*; daha böyle pek çok tevcîhat kayıtları vardır.

nümune olarak sadr-ı âzamın telhisi ile hatt-ı hümâyun suretini yazıyorum:

Hatt-ı hümâyun:

İşaretleri mucebince amel oluna

صح Sah

Şerefyâfte-i sudur olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrun mucebince tevcih olunmak buyruldu. Gurre-i s, sene 144

Arz-ı bende-i bîmikdar budur ki şevketlû kerametlû kudretlû velinimetim efendim pâdişâhım,

Sabıka Rumeli kazaskeri olan Es-seyyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi dâîlerine avâtıf-ı aliyye-i mülûkânelerinden Rumeli kazaskerliği ve sabıka İstanbul kadısı olup Anadolu kazaskerliği pâyesi olan Şeyh zâde Mehmed Efendi dâîlerine Anadolu kazaskerliği ve seleflerine dahi arpalıklar ihsan-ı hümâyunları buyrulmak üzere faziletlû şeyh-ul-islâm efendi dâîleri işaret etmeleriyle mâ'ruz-ı huzur-ı faiz-ün-nûr-ı mülûkâneleri kılınmıştır; manzûr-ı hümâyun-ı hidivâneleri oldukta işbu telhis-i kullarının üzerine "*işaretleri mucebince amel oluna*„ deyu mübarek hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrunları keşîde buyrulmak bâbında emr-ü-ferman...

(İbnülemin tasnifi tevcîhat dosyaları, numara 2215).

***

Anadolu kazaskeri, pâye ve derece ıtibariyle Rumeli kazaskerinden sonra gelir ise de bunun geliri daha çoktu ve divanda Rumeli kazaskerinin alt yanında otururdu. Gerek divan-ı hümâyun ve gerek sadr-ı âzam divanında şer'î ve hukukî davaları Rumeli kazaskerleri dinlerler, Anadolu kazaskeri kendi halinde oturur; iş çok olursa sadr-ı âzamın müsaadesiyle Anadolu kazaskeri de dava dinlerdi [1].

Kazaskerler divan içtimaı ve yemekten sonra evvelleri her içtimada ve sonraları haftada iki ve daha muahhar tarih-

[1] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 47.*

lerde de ulûfeden ulûfeye vezirlerden evvel huzura kabul olunurlar ve yaptıkları işlere dair mütalealarını söyleyip[1] ve (اقضیه) *akdıye defterleri* denilen kadı defterlerini okuyup bunda, tayin edecekleri kadıların isimlerini ve nereye tayin edileceklerini arzederlerdi; bunun üzerine pâdişâh bu tayin edilecek kadıların ehil olup olmadıklarını sorar ve yaptıkları tayinleri kabul ederdi[2]. Fakat kazaskerlerin bilhassa onyedinci asırda bu tayinler dolayısiyle külliyetli rüşvet alıp iş gördükleri vaktiydi[3]. Bundan başka himaye, iltimas ve rüşvet ile bir takım ehliyetsizleri müderrislik ile tayin ederlerdi; hatta Ka-

[1] Koçi Bey, *Teşkilât meemuası, s. 6. Halkondil zeyli*'ndeki teşkilât kısmında (*s. 20, 21*). divan-ı hümâyundan bahsedilirken bunların arza girmeleri şöyle anlatıyor:

«Yeniçeri ağasının huzurdan çıkmasını müteakip pâdişâh bir kapıcı ile kazaskerleri davet eder; bunlar divanı terk ederek çavuşbası ile kapıcının (kapıcılar kethüdasının) refakatinde Üçüncü kapıya (Bâb-üs-saâde) giderler. Kazaskerlerin ellerinde mücrimlerin afnâmeleri vardır; bu hususlara dair pâdişâha îzahat verirler; lüzum hasıl olursa bunu okurlar. Pâdişâh müftüden sonra kazaskerlere riayet eder, baş eğerek ve elini göğsüne koyarak onları selâmlar, tevzi-i adalet etmelerinden dolayı hürmet gösterir, onlara îcabeden cevapları verir, iş ehemmiyetli ise fikrini izah eder; fakat şer'-i şerîfe müteallik işleri onların reyine bırakır; sonra kazaskerler huzurdan çıkıp iki kapı arasında (Bâb-üs-saâde aralığında) otururlar. Teodor Kantakazen de eserinde aşağı yukarı aynı mütaleada bulunur ki onaltıncı asır ortalarına aittir.

[2] Koçi Bey, *Teşkilât mecmuası, s. 6.*

[3] Rumeli kazaskeri Memik zâde Mustafa Efendi ile Anadolu kazaskeri İmam zâdenin su-i istimalleri herkesce malûm idi; hattâ bunların irtikâp ve irtişaları dolayısiyle divanda garip bir hadise de olmuştu. Bir divan günü mevkufatcı Kara Abdullah, iki kazasker divanda iken sadr-ı âzam ile kazaskerlere dua etti, vezir-i âzam sebebini sorunca o da «Sultanım bir ciğer köşem kulunuz hummaya tutulmuştu, bin bir ilâç yaptım fayda vermedi, nihayet hummaya, ey ısıtma şu çocuğu bırakmazsan Anadolu efendisi İmam zâdenin hep günahları senin boynuna olsun dedim; hemen ol saat çocuğu bıraktı» deyince divan heyeti gülmeğe başladı. Vezir-i âzam «Yâ niçin Rumeli kazaskerinin günahlarını havale etmedin?» deyince Kara Abdullah: «Yok sultanım, onu böyle küçük şeylere sarfedemem, çocuğun taununa sakladım» diye cevap vermişti. Bu kadar alenî bir tahkir üzerine iki kazasker de azledilmişlerdi (*Hammer tarihi tercümesi, c. 10*).

nunî Sultan Süleyman böyle bir muameleden dolayı bir kazaskeri tekdir etmişti[1].

Rumeli kazaskerleri dersten *mücaz* yani diplomalı olup mansıb almak için kazaskerlerin dairelerine mülâzimet eden müderris ve kadı namzetlerinin defterlerini tutarlar ve sıraları geldikçe bunları tayin ederlerdi; *zabt-ı mülâzimet* ismiyle mülâzımlara dair muntazam defter tutulması usûlü ve ulemâdan her pâyedekilerin tayin ve tahdidi Ebussuûd Efendi'nin (Vefatı: 1575 ağustos) Rumeli kazaskerliği zamanında olup ondan evvel bu hususa îtina olunmamıştı ve bu işleri daha sonraları da Rumeli kazaskerleri görürlerdi[2].

Pâdişâhların bizzat seferi bıraktıktan sonra kanunen onlarla beraber sefere giden kazaskerler de sefere gitmez olmuşlardı; yine onaltıncı asır sonları ve onyedinci asır başlarından îtibaren de kazaskerlerin ehemmiyeti azalıp azil ve tayinleri mevkileri yükselen şeyh-ul-islâmlar vasıtasiyle olmağa başlamıştı[3]. Kazaskerlerin müddetleri onyedinci asra kadar iki se-

[1] Bazı kazaskerler, sadr-ı âzama yaranmak için, hile bile haksızlık yaparlardı; hattâ bir defasında Kanunî Sultan Süleyman ulemadan birisinin azli arzedildiği zaman kazaskere «Böyle fazileti olmayan ve şer'î mesail bilmeyen adamları niçin bu dereceye çıkardınız ve istihkakını arz ile medresemize tayin ettirdiniz» diye söylenmişti (*Şakayık zeyli-Atayî, s. 40*).

[2] *Şakayık zeyli-Atâyî, s. 184* ve *Kanunnâme-i Nimetî Efendi. s. 47.*

[3] Şeyh-ul-islâmın kazasker ve kadı tayini hakkında pâdişâha arzı:

Arz-ı bende-i bîmikdar budur ki şevketlû ve kerametlû ve inayetlû pâdişâhım,

Anadolu kazaskerleri sâbıka İstanbul kadısı Kebirî zâde Mustafa Efendiye, kazay-ı Edirne, sâbıka Yenişehir kadısı İbrahim Efendiye kazay-ı Üsküdar sâbıka Eyüb kadısı Hafız Mustafa Efendiye faziletlû şeyh-ul-islâm duacılarının işareti mucebince tevcih ve ihsan buyrulmak bâbında ferman şevketlû pâdişâhımındır.

Bu telhisin üzerine dördüncü Mehmed «*Veçh-i meşrû üzre verdim*» hatt-ı hümâyununu yazmıştır (*Emirî tasnifi, Dördüncü Mehmed zamanı, numara 1868*).

Kazasker tayinleri hakkında şeyh-ul-islâmın telhisi (Emirî tasnifi Ahmed-i salis dosyası Nr. 20724):

صح sah.

İşaretleri mucebince tevcih olunmak buyruldu

18 s, sene 1120

ne olup sonra bir seneye inmişti; bunun hitamında ya eski kazaskerlerden birisi veya kazasker pâyesinde olan biri tayin olunurdu [1]. Eğer böyle birisi yoksa İstanbul kadısı Anadolu kazaskerliğine getirilirdi.

Kazaskerler divan-ı hümâyuna geldikçe Fatih'in kanunnâmesi mucibince çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası taraflarından karşılanırlardı; yine ayni kanunnâmeye göre divanda kazaskerlere ayrı bir sofra yemek çıkardı [2]. 923 h. 1517 m. senesinden ıtibaren seferlerde de müstakil sini ile kazaskerlere yemek verilmesi kanun olmuştu [3]. Divanda kazasker Şemseddin Ahmed Efendi'nin kazaskerliğine kadar yemekten sonra kazaskerlere el silmek için ucu ıslatılmış peşkir verilirken bu

[1] *Sadr-ı Rûm, Rûmdan [Rumeli kazaskerliğinden] mâ'zul Abdurrahim Efendi dâîlerine, sadr-ı Anadolu İstanbuldan mâ'zul (silik)zâde Mehmed Efendi dâîlerine ihsanları olmak rica olunur.*

Min-ed-dâî el-fakîr
Ataullah Mehmed
gafere lehû

Şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû velînimetim efendim pâdişâhım,

Anadolu kazaskeri efendi dâîlerinin müddeti hitama resîde olduğundan Anadolu sadareti (kazaskerliği) hasb-et-tarik Anadolu pâyelü ve İstanbul mâ'zullerinin akdemi olan Mollacık zâde Mehmed Ataullah Efendi dâîlerine münhasır olduğuna binaen 1210 muharremi gurresinden (1894 nisanı) ıtibaren efendi-i mumâileyh dâîlerine tevcih ve ihsan kılınması husu sunun hâkipây-ı hacetrevây-ı şâhânelerinden istîzan olunmasına dair semahatlû şeyh-ul-islâm efendi dâîleri, taraf-ı çâkerâneme bir kıt'a takrir göndermeleriyle mâ'ruz-ı huzur-ı şehriyarîleri kılınmağın olbabta emr-ü-ferman şevketlû kerametlû mehabetlû kudretlû velînimetim efendim pâdişâhım hazretlerinindir.

Pâdişah bu telhisin üzerine «*Olsun*» derkenariyle arzın kabul edildiğini bildirmiştir (*Dolap 1, sandık 28, hatt-ı hümâyun 3*). Bu yolda şeyh-ül-islâmın sadr-ı âzama ve anın da pâdişâha takdim ettikleri bir hayli vesika varsa da burada iki misal kâfi görüldü. Şeyh-ul-islâm telhisleri hakkında Başbakanlık arşivi İbnülemin tasnifinin tevcihat dosyalarında pek çok vesika vardır.

[2] *Kanunnâme-i âl-i Osman*, s. 15,23.

[3] 923 h. 1517 m. Mısır seferinde: «Divan oldu, bugün de kazaskerlere dahî başka sini ile yemek gelmek emrolundu» (*Feridun Bey münşeatı, C. 1, Ruzname, s. 290*).

kazaskerin talebi üzerine kazaskerlere de leğen, ibrik tutulması âdet olmuştu [1].

***

Divanda ve teşrifatta kazaskerler onyedinci asır sonlarına yakın bir tarihe kadar beğlerbeğilerden sonra gelirlerdi; fakat Kadızâde Şemseddin Ahmed'in kazaskerliği zamanında ve 987 h. 1579 m. tarihinden itibaren kazaskerler Rumeli ve Anadolu beğlerbeğilerinden mâada diğer beğlerbeğilere tekaddüm ettirilmişlerdi [2]. Bu müsaade daha sonraki tarihlerde genişletildi ve Kara Çelebi zâde Abdülaziz Efendi'nin ikinci defaki kazaskerliğinde ve bunun I. Sultan Ahmed'e müracaatı üzerine kazaskerler Rumeli ve Anadolu beğlerbeğilerinin de üstünde yer almışlardır; buna da sebep, Rumeli beğlerbeğiliğine getirilmiş olan Maryol Hüseyin Paşa'nın cahil olması ve Abdülâziz Efendi'nin de bu tefevvuku çekememesi imiş [3].

Kazaskerler divan-ı hümâyundaki vazifelerinden başka salı ve çarşamba günleri müstesna olmak üzere konaklarında hergün divan kurup kendi salâhiyetleri dahilindeki veya havale edilen işleri görürlerdi [4]. Bunların yazı işlerinde de, vezirlerde olduğu gibi

[1] *Atâyî, Şakayık zeyli s, 261* ve *Devhat-ül-meşayih, s. 29* ve *Hammer tarihi, c. 7, s. 12. Kavanin-i Osmanî ve rabıta-i Âsitâne* isimli mehazımız bu leğen, ibrik işinin 960 hicrî tarihinde ve Kadı zâde Edirneli Mahmud Efendi zamanında olduğunu yazıyorsa da yanlıştır.

[2] Kazasker Kadı zâde beğlerbeğilerin çoğalıp alelâde birinin, az sonra beğlerbeği olup kendilerine takaddüm ettiğini çekemiyerek bir arz günü kazayaya dair pâdişâha ma'ruzatta bulunurken bu halden şikâyet etmiş ve istediği yapılmıştır (*Şakayık zeyli-Atâyî, s. 261*; *Devhat-ül-meşayih, s. 29* ve *Hammer tarihi, c. 7, s. 12*).

[3] *Şekayık zeyli-Âtâyî, s. 261* ve *Devhat-ül-meşayih s. 28* ve *Hammer tarihi c. 7, s. 12* (Atâ Bey tercümesi).

[4] *Âlî (Hususi kütüphanemizdeki basılmamış birinci cilt) s. 37* ve *Umumî kütüphâne nüshası, s. 131. Halkondil zeyli*'nin teşkilât kısmında kazaskerlerin haftada iki defa çarşanba ve perşenbe günleri konaklarında ikindi divanı aktettikleri yazılıyorsa da ben metne Âlî'nin kaydını koydum. 990 h. 1582 m. de Üçüncü Murad zamanındaki Şark fütuhatı sebebiyle Anadolu kazaskerinin işleri artmış olduğundan bir aralık Anadolu kazaskeri divanı ikiye ayrılmıştı. Bir defa yüz akçe yevmiyeli ve daha yukarı kadıların işlerine bakarlar, ertesi günü de yüzden aşağı yevmiyeli kadıların işlerini görürlerdi; bunlardan birincisine bizzat Anadolu

tezkireci denilen divan kâtipleri vardı. Kazaskerlerin herbirinin müddeî ve müddeaaleyhi ihzar hizmetinde istihdam etmek üzere kanunen yirmişer muhzırları vardı; bunların bir aralık adedlerinin artmasına mebnî yirmiden fazla muhzır istihdam eylememeleri kendilerine emrolunmuştu[1]. Muhzırların muayyen paraları olmadığından kadılara ve müderrislere memuriyet verilince bunlardan müjde parası olarak muayyen bir bahşış alırlardı[2]; muhzırlık hizmeti dergâh-ı âlî kapıcı başılarınındı[3].

Daha yukarıda da söylediğimiz gibi pâdişâhlar sefere gittikleri müddetçe kazaskerler de beraber giderler, gitmezlerse onlar da gitmezlerdi; pâdişâhlar Edirne'ye gittikleri zaman onlar da beraber giderler ve orada divan aktedilirse iştirak eylerlerdi. Sefer esnasında kazaskerler gitmedikleri vakit onların namına şer'î muamelâtı görmek üzere *ordu kadısı* tayin edilmesi âdet ve kanun olmuştu.

Divan-ı hümâyun işleri Paşa kapısına (Bab-ı âlî'ye) intikal eyleyince kazaskerler artık ulûfe tevzii gününden başka divana gelmezlerdi; ocağın ilgasına kadar üç ayda bir maaş verildiği zaman bu suretle divana gelmişlerdi[4].

Kazaskerler haftada bir gün yani cuma günleri Paşa kapısına giderek sadr-ı âzamın riyasetinde *huzur mürâfaası* denilen bir toplantıda bulunup bazı davaları istinafen tetkik ile hüküm verirlerdi. Bundan başka İstanbul, Üsküdar, Galata Eyüb kadıları da çarşanba günü sadr-ı âzamın yanında topla-

kazaskeri ve diğerine de anın divanına mülâzimet eden kadılardan biri riyaset eder ve bu divan, gün aşırı toplanırdı (*Âlî, basılmamış birinci cilt, s. 37* ve *Hammer tarihi, 3. 302*). 990 senesinde ve Şehzâde Mehmed'in sünnet düğünü münasebetiyle «Sadreyn efendiler evlerinde deâvi-i şeriyye dinleyüp kemakân divan eyleyüp maslahatluya cevap versünler deyu ferman olundu.» (*Selânikî, s. 167*).

[1] *Rumeli kazaskerine hüküm ki,*

Hâlen yanında ihzariye hizmetinde istihdam eylediğin muhzırlar ziyade olmayıp yirmi nefer olmasını emredip buyurdum ki vusul buldukta ihzariye hizmetinde istihdam olunan muhzırlar yirmi nefer olup ziyade kimesneyi istihdam eylemiyesin. Sene 981 zilkade (*Mühimme 24, s. 24*) *Bu hükmün bir sureti Anadolu kazaskerine gönderilmiştir.*

[2] *Mühimme defteri 67, s. 121 ve Mühimme 106, s. 17.*

[3] *Mühimme defteri 4, s. 58.*

[4] *Teşrifatcılık defterleri* (Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat), *s. 179.*

nıp davaları tetkik ederlerdi; bu şer'î ve hukukî huzur mürâfaaları böylece 1250 h. 1834 m. senesine kadar haftada iki gün olarak devam etti; bu tarihten îtibaren cuma günleri, namaza yetişmek için vakit az olduğundan dolayı bâdema mürâfaanın pazartesi ve perşembe günleri yapılması münasip görüldü; fakat 1252 h. tarihinde (1836 m.) perşenbe günü Bab-ı âlî'nin tatil günü olarak kabul edildiğinden bugün salıya tebdil olundu[1] ve 1254 h. 1838 m. senesinde sadaret unvanının başvekâlet'e çevrilmesi üzerine *Arzodası mürâfaası* da denilen bu huzur mürâfaalarının bundan sonra şeyh-ul-islâm kapısında yine kazaskerler ve İstanbul kadısının iştiraki ile şeyh-ul-islâmın riyasetinde görülmesi takarrür etti[2]; daha sonra 1300 h. 1883 m. tarihinde Mecelle Cemiyeti tarafından kaleme alınan nizamnâme ile her davaya, ait olduğu mahkemede evvelâ bidayeten ve sonra istinâfen bakılması tesbit edilmiş olduğundan bittabi huzur mahkemelerine lüzum kalmamıştı[3].

Sadr-ı âzamlar îcabında kazaskerlerin muamelâtını teftiş ettirirlerdi[4]. Herhangi bir dava münasebetiyle kazaskerin divanda bîtaraf olamıyacağından şikâyet edilirse davayı kazaskerlikten mütekait veya mazul birisi görebilirdi[5]. Yine bir davada haksızlık iddia edilirse kararı veren kazasker veya müftünün verdiği hükmün doğru olup olmadığı diğer bir hâkim tarafından tetkik olunup karar verilirdi; hatta bir değir-

[1] *Lütfi tarihi, c. 4. s. 167.*

[2] *Lütfi tarihi, c. 5, s. 123* ve *Dolap vesikaları, dolap 3, sandık 92, İrade-i seniyye numarası 28).* Başvekil Rauf Paşa tarafından mâbeyin baş kitabetine gönderilen bu hususa ait tahriratta şöyle deniliyor:

«Malûm-ı samîleri buyruldığı üzre başvekâlet memuriyet-i cedîdesiyle umur-ı dahiliye nezâreti birleşmek hasebiyle Arzodası mürâfaasının dahî bir âhar tarafa ihalesi icabı maslahattan gibi hatıra gelmiş ve bu cihetle o makule deavi-i şer'iyyenin asıl me'haz ve mercii olan zat-ı vâlây-ı fetvapenâhî huzurunda rü'yet ve terafû olunması münasip görülmüş olduğundan bâdezin Arzodasında görülecek davalar huzur-ı şeyh-ul-islâmîde görülmek üzere divan-ı deâvî nâzırı saâdetlu efendi bendeleri tarafından havale olunup . .»

[3] *Takvimi Vekayi, Nr. 151.*

[4] *Şakayık zeyli-Atâyî, s. 131, 259.*

[5] *Şakayık zeyli-Atâyî, s. 133.*

men meselesinden dolayı Ebussuûd Efendinin verdiği bir karar, Malûl zâde tarafından ibtal olunmuştu[1].

Gerek bilfiil kazaskerlikte bulunup mazul olanların ve gerek kazasker payesinde (rütbesinde) bulunanların onaltıncı asırdan sonra adedleri arttığından dolayı bunların içlerinde sırası gelenlerin birer sene müddetle bilfiil kazaskerlik etmeleri takarrür etmişti. Kazaskerler içinde müteaddit defalar tayin edilenler de olurdu.

Kazaskerliğe kadar çıkabilmek için onaltıncı asır ortalarına ve Ebussuud Efendi zamanına kadar sarih bir silsile yoktu; meselâ Ebussuud Efendi İstanbul kadılığından Rumeli kazaskerliğine getirilmişti; fakat daha sonraları İstanbul ve Edirne kadılarından veya Anadolu kazaskeri pâyesi olan İstanbul kadısı mazullerinden birinin bilfiil Anadolu kazaskeri olması kanun olmuştu; Rumeli kazaskerliğine de Anadolu kazaskerliğinden veya bunun pâyeli veya mazullerinden biri gelirdi; lâkin bazan bu kaidelere riayet edilmediği de vakiydi. Şeyh-ul-islâmlık ehemmiyet kesbedince bu makama Rumeli kazaskerliği yâpanlardan birinin getirilmesi takarrür etti; fakat bazan Anadolu kazaskerliğinden de şeyh-ül-islâm tayini görülmüşse de azdı. Kazaskerliğe tayin edilenlerin sadr-ı âzam huzurunda hil'at giymeleri kanundu[2].

Kazaskerlere ma'zuliyetleri zamanında bazan arpalık ve bazan da onaltıncı asır sonlarında yüzelli akçe tekaüdiyye verilmekte idi[3]. Fakat sonraları bunlara tamamen arpalık suretiyle bir kaza veya bir kaç kazanın kadılık ismi olmayarak şer'î ve hukukî muamelâtının verilmesi kanun oldu; bunlar arpalık verilen kazaya bizzat gitmeyip kendi taraflarından bir *naib* göndermek suretiyle ve o vasıta ile kadılığa müteallik işleri gördürürlerdi[4].

[1] *Şakayik zeyli-Atâyî, s. 254.*

[2] *Raşid tarihi, C. 4, s. 19; İzzi tarihi, varak 17.*

[3] *Âlî (Basılmamış ikinci cilt, varak 277-*Kütüphanemizdeki nüsha*).*

[4] *İbnülemin tasnifi tevcîhat dosyası, numara 73, sene 1078.* Meselâ 924 h. 1518 m. senesinde kazasker Mevlâna Zeyrek zâde Rüknüddin tekaüt olunca kendisine Kırkkilise (Kırklareli) arpalık verilmişti (*Şakayık tecümesi, s. 326*). 1129 h. 1717 m. de sabık Rumeli kazaskeri Seyyid Mahmud Efendiye de Midilli'de Molve kazası arpalık verilmişti;

Onaltıncı asrın sonuyla onyedinci asrın ortalarında nadir olarak bazı kazaskerlerin, derecesi kendilerinden birkaç derece aşağı olan *Mısır* kadılığına tayin edildikleri görülmektedir. Meselâ 991 h. 1583 m. de Rumeli kazaskerliği yapmış olan Bostan zâde Mehmed Efendi Mısır kadılığına tayin edilmişti [1]. Yine bunun gibi 1045 h. 1635 m. de Rumeli kazaskeri Hoca zâde Abdullah Efendi azlini müteakip Mısır kadısı olmuştu [2]. Mısır kadılığı her ne kadar derece itibariyle kazaskerlikten dört, beş derece aşağı ise de varidatı ve debdebesi cihetiyle iştihayı celbeden kadılıklardandı.

Tanzimattan sonra ulemâya arpalıklarına bedel verilen maaşa *arpalık maaşı* ve *rütbe maaşı* da denilmiştir. Arpalık maaşını kazaskerler ile İstanbul pâyesinde olanlar ve Haremeyn pâyelileri ve mahrec mevalisi denilen m'azul kadılar alırlardı. *Zadegân-ı ilmiye* denilen kibar ulemâ evlâdına daha küçük yaşta iken istihkakı olmayarak bağlanan maaşa da *rüûs maaşı* ismi verilmişti [3].

Kazaskerlerin nerelerden askerî resm-i kısmet aldıkları hakkında 1015 rebiulâhır (1606 m.) tarihli hüküm sureti:

Mefahir-ul-kuzat-ı vel-hükkâm.... hâlâ Rumeli kazaskeri olan Mevlâna Esad edamallahü fezailehü tarafından südde-i saâdetime şöyle arzolundu ki vilâyet-i mezbûrede müşarünileyhe ait ve râcî olan resm-i kısmet ve nikâh ve ıtiknâme ve vakfiye ve esnay-ı kısmette vaki olan hucec ve sicillât, mumaileyhin kassam yahut vekilleri anda mevcut iken kuzat tarafından dahl olunup rencîde ederler imiş. İmdi buyurdum ki berat-ı hümâyunum ile hitabet ve imamet ve kitabet ve tevliyet ve cibayet ve nezâret ve meşihat ve cüz ve tesbih ve vakıf ve

yine aynı senede Bilecik kazası, sabık Anadolu kazaskeri Abdullah Efendiye arpalık tayın edilmişti (*Divan-ı hümâyun rüûs defteri, B kısmı, numara 277 - Kâmil tasnifi defterler*).

[1] Bu tayin hakkında Müverrih Âlî şöyle diyor «Gerek aide ve şevkette, gerek kazaskerlik namı ile şöhrette mansıb-ı sabıktan (Rumeli kazaskerliğinden) farkı yoktu; nihayet Mısır beğlerbeğilerinin divanına varmaktan gayrı ayıbı olmayıp pâye ve itibar cihetinden avaidi gibi fevaidi çoktu» *Kütüphânemizdeki basılmamış ikinci cilt, varak 277*).

[2] Kara Çelebi zâde, *Zafernâme s. 25*, 33 (*Kütüphânemizdeki nüsha*).

[3] *Takvim-i Vekayi Nr. 151, s. 5.*

mezrea ve tekke ve sair bunun emsali cihet tasarruf edenlerin vazifeleri bir akçe ve nim akçe ise küllî ve cüz'î askerîdir, fevt olundukta müşarünileyhin kassamları kısmet edip kanun üzere rüsumın alıp kabz ve zabtede ve kuzat tarafından asla dahl olunmaya ve yaya ve müsellem ve mensuh ve gayr-i mensuh ve yörük ve tatar ve canbaz ve voynuk askerîdir; lâkin sabıkta resm-i kısmetleri yüz akçeden aşağı olsa vilâyet kadılarınındır denmiş idi; elhaletü hazihi zikrolunan dahî müşarünileyhe tayin ve tahsis olunmuştur, evlâd askerîdir ve sâdat dahî askerîdir ve (معتق) mûtak ve mutakkaları ve müdir ve müdireleri ve mükâtip ve mükâtibe evlâdı külliyyen askerîdir, askerînin zevcatı askerîdir, madem ki fevt olduktan sonra reayâ tayfasına nikâhlanmış olmaya.

Ve berat-ı şerîfle ceddi imamet ve hitabet ve emanet ve kitabet ve meşihat ve cibayet ve tevliyet ve sair bunun emsali cihet tasarruf edenler askerîdir ve berat-ı şerîf ile doğanci ve yuvacı ve derbentci ve köprücü ve ulakcı ve yağcı ve ortakcı ve haymana ve çeltikci ve tuzcı ve celeb ve bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdaları ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar askerîdir.

Ve mansıb tasarruf eden mülâzım külliyyen askerîdir ve ol makule kimesneler fevt oldukta aslından avârız taifesindan idi, reayâ taifesinden idi, sonra ehl-i berat olmuştur deyu kadılar dahledermiş; vâki ise men ve def edip eğer zikrolunan taifenin rüsumundan kuzat taifesi nesne almışlar ise giru mumaileyhin kassamlarına alıveresin, inad edenleri yazıp bildiresin, şöyle bilesin ve bâd-en-nazar bu hükm-i hümâyunı kassamların yedinde ibka edip ve alâmet-i şerife îtimad kılasın. Tahrîren fî evâil-i şehr-i rebiulâhır lisenete hamse aşer ve elf.

Bu hükmün aynı 1038 cemaziyelevvelinde de (1629 ikinci kânun) tekit olunmuştur.

VI.

REİS-ÜL-KÜTTAB

Onyedinci asrın sonlarına kadar divan-ı hümâyun kâtiplerinin ve kalemlerinin şefi olan reis-ül-küttab bilfiil divan-ı hümâyun âzasından değilse de kendisinin tahrir ve divan muamelâtındaki vukufu itibariyle ehemmiyeti büyüktü; bu vukuf dolayısiyle divan-ı hümâyun ehemmiyetini kaybedip işler Paşa kapısına intikal ettikçe reis-ül-küttab'ların da mevkii yükselmiş siyasî işlerde, murahhaslıklarda, ecnebî sefirlerle mükâlemelerde bulunmuşlar ve nihayet haricî işler bunlar vasıtasiyle tedvir edildiğinden hariciye nâzırı veya hariciye vekili vazifesini görmüşlerdir.

Reis-ül-küttablar ilk devirlerden onyedinci asrın sonlarına kadar, tedricen ehemmiyetleri artmalarına rağmen divan-ı hümâyunun büyük şefi olan nişancının maiyyeti olup içlerinden liyakatlileri nişancılığa geçerlerdi.

Reis-ül-küttab tabiri Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde mevcut olduğundan bu ismin daha evvelki tarihlerde de mevcut olduğu anlaşılıyor; bu kanunnâmeye göre reis-ül-küttab, divanda vezir-i âzamın önünde durarak muamele görecek muharreratı okurdu;[1] fakat sonraları bu vazife tezkirecilere verilmişti. Onbeşinci asrın son yarısında reis-ül-küttabın derecesi, elli akçe yevmiyeli müderrisin bile dununda idi[2]. Yine kanunnâmeye göre reis-ül-küttab terfi edecek olursa sancak beyi payesile nişancı da olurdu[3]. Reis-ül-küttablığa da tezkirecilikten geçilirdi[4].

Onyedinci asır sonuyla onsekizinci asır başlarında reis-ülküttabların vazifelerine dair kanunnâmelerin kayıtları hülâsaten şöyledir:

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman (Tarih-i Osmanî Encümeninin ilâvelerinden) s. 22.*

[2] *Kanunnâme-i âl-i Osman (Tarih-i Osmanî Encümeninin ilâvelerinden) s. 18.*

[3] *Kanunnâme-i âl-i Osman (Turih-i Osmanî Encümeninin ilâvelerinden), s. 14.*

[4] *Mühimme defteri, numara 25, s. 18.*

1. Divan-ı hümâyundan verilen hükümleri ve beratları tashih ettikten sonra *resîd etmek*, yani muamelelerini ikmal eylemek [1].

2. Ferman mucibince rüûs ve kanuna müteallik telhisleri yazmak, hükümdara ve sadr-ı âzama gelen nâmeleri tercüme ettirmek ve bunlara ait cevapları hazırlamak.

3. Tezkirecilerden biri mazeret sebebiyle bulunmaz veya tezkirecilik münhal olursa reis-ül-küttab divanda büyük tezkirecinin yerinde durarak arz-ı halleri okur ve buyururdu ; yani sadr-ı âzamın emriyle buna *buyruldu* işareti kordu.

4. Reis-ül-küttab kendi dairesinde kanuna müteallik evrakı buyurmağa yani sadr-ı âzamın buyruldu işaretini koymağa mezundu [2].

5. Her sene tevcîhatında mansıbında ibka olunanlardan mâadasının rüûs-ı hümâyunlarının ısdarı reis-ül-küttaplara ait olup bu hususta sadr-ı âzam tarafından kendisine buyruldu yazılırdı [3].

Divan-ı hümâyun içtimaları zamanında reis-ül-küttab, sadr-ı âzamın gelmesinden evvel divana gelir ve müzakereden önce divanhaneye girip kanunnâmedeki tabir üzere kemal-i edeb ile üzerindeki sof üst elbisesinin yenlerini toplayarak defterdarın bulunduğu taraftan yavaş yavaş yürüyüp vezir-i âzamın sağ tarafına *telhis kesesi*'ni bırakır [4], sonra basamaktan inip sadr-ı âzamın eteğini öper ve bir söyliyeceği varsa yavaşca kulağına söyler ve sonra geldiği tertip üzere avdet ederdi.

Reis-ül-küttab diğer divan hocaları yani daire müdürleri gibi softan üst elbisesi ve lokmalı pamuklu iç kaftanı ve başına

[1] Reisin (رسيد) *resîd* ettiği ahkâmı nişancı görerek tuğralarını çekerdi.

[2] Reis-ül-küttabın dairesine *reis kalemi* denilirdi (*İbnülemin tevcîhat kayıtları numara 499, sene 1091*).

[3] *İbnülemin tasnifi vesikalardan tevcîhat kısmı, numara 730, sene 1104.*

[4] Sadr-ı âzamın hükümdara gönderdiği arz tezkiresine *telhis* denilirdi ; telhis'i, reis-ül-küttab yazardı (*Koçi Bey'in teşkilât mecmuası, s. 11-Kütüphânemizdeki nüsha*).

da *mücevveze* denilen kavuk giyerdi; eğer divanda sadr-ı âzam *selimî* veya *kallâvî* giymiş ise reis-ül-küttabın o zaman *selimî* kavuk giymesi lâzımdı; her ne kadar selimî giymek yüksek rütbe sahibi olmağa mütevakkıf olup rütbesi olmayanlar başlarına *perişanî* denilen serpuşu giyerlerse de onyedinci asrın sonlarına doğru bu usûl terk edilmiş olduğundan reislerin de *selimî* giymelerine müsaade olunmuştu [1].

Hammer, III. Murad zamanından îtibaren reis-ül-küttablığın nişancılığa muadil tutulduğunu yazıyorsa da [2] bu tarihlerde henüz muadelet yoktu; hattâ nişancının hassına mukabil onların zeametleri vardı [3]. Hattâ daha sonra IV. Murad, bunların zeamet sahibi olmalarını da kanuna mugayir gördüğünden aidatlariyle geçinmelerini emreylemişti [4]. Koçi Bey'in, Sultan İbrahim'e takdim ettiği teşkilât mecmuasında ve 1051 h. 1641 m. tarihinde başdefterdardan sonra nişancının geldiği gösterilmiş olduğundan [5] Hammer'in muadelet kaydı doğru değildir.

***

[1] *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s, 2.*

[2] *Hammer tarihi (Atâ bey tercümesi). c. 7, s. 193,*

[3] *Müverrih Âlî*, Kâtip Fazlî'nin tercüme-i halinden bahsederken bunun 970 h. 1562 m. tarihinde altmış bin akçe zeametle reis olduğunu yazmaktadır (*Kütüphânemizdeki ikinci cilt, varak 226 b*). Reislerin (Resmî aidatlarından başka) zeametine dair 981 h. 1573 m. de Anadolu beğlerbeğisine yazılmış olan bir hüküm sureti:

«*Divan-ı âlîşanım kâtiplerinden reis Abdurrahman dâme ulüvvuhunun Rumelinde, Anadoluda berat-ı şerîfim ile mutasarrıf olduğu altmış altı bin sekiz yüz altmış yedi akçelik zeametine bu defa Nahçivan seferinde binde iki yüz akçe terakki olunup henüz müyesser olmayıp...*» *Mühimme defteri. s. 244, sene 962*. Bundan başka kayıtlar da vardır; meselâ *Mühimme 25, s. 18, sene 981* ve *Mühimme 78, s. 227, sene 1018.* Bunların on dokuzuncu asır başlarında da zeametleri vardı; fakat bu tarihte nişancıların ehemmiyeti kalmamıştı. Meselâ 1217 h. 1802 m. de vefat eden reis-ül-küttab Dürrî zâde İbrahim Enis Efendinin zeameti bu kabildendir (*Cevdet tasnifi Hariciye vesikaları, numara 2394*).

[4] Dördüncü Murad «Reisler kanun değildir zeamet tutmak, aideleri ile geçinirler, bıraksun» diyorsa da bunun kanun olduğu vesikalarla sabittir (*Tarih-i Osmânî Encümeni mecmuası, sene 7, s. 130, 131*).

[5] Koçi Bey, *Teşkilât mecmuası, s. 10.*

Reis-ül-küttabların ehemmiyetlerinin onsekizinci asırdan îtibaren arttığını söylemiştim; *Karlofça* muahedesinin akdinde reis-ül-küttab Rami Mehmed Efendi (Sonradan sadr-ı âzam olan Rami Paşa) murahhas olarak bulunmuş ve muahedenin akdinde büyük bir vukuf ve kiyaset göstermiştir. Daha sonraki tarihlerde yine divan kalemi reisliği üzerinde olarak ecnebî sefirlerle yapılan mükâleme ve temas hep bunlar vasıtasiyle olmuş, haricî işler artık reislere havale edilmiştir; bundan dolayı ecnebî muharrir ve seyyahları reis-ül-küttabı devlet sekreteri, imparatorluğun büyük kançıları ve hariciye nazırı olarak tarif ve tavsif etmişlerdir[1]. Filhakika onsekizinci asırdan îtibaren reis-ül-küttablar divan-ı hümâyunun bütün kalemlerinin (beylik, tahvil, rüus kalemleri) birinci şefi idi. *Âmedî-i divan-ı hümâyun* denilen *âmedci*'den başka reis-ül-küttabın maiyyetinde *reis kisedarı* denilen bir memur vardı; bu, reis kaleminin evrak muhafızı ve muamelât memuru demekti Reis kaleminin evrak muhafızlığından başka reis-ül-küttabın *resîd* denilen *sah* işaretini havi evrakın îcab eden yerlere tevdii ve reis-ül-küttabın alacağı rüsumun tahsili de buna aitti. Kisedar'ın mühim vazifelerinden biri de sadr-ı âzamla, sadaret kethüdasına, reis-ül-küttaba, çavuşbaşıya ve diğer bazılarına her zaman işler hakkında rapor vermekti; bu itibarla kisedardarlıkla beraber âmedci vazifesini de görüyordu.

Şeyh-ul-islâma ait muamelâtta reis-ül-küttaba vasıta olduğu da vakiydi; fakat mühim ahvalde reis-ül-küttab bizzat şeyh-ul-islâma giderdi[2].

Reis-ül-küttab, onsekizinci asırdan îtibaren hergün Paşa kapısında sadr-ı âzama arzedilmek üzere îcabeden telhisi ve takrirleri hazırlar, bunları sadr-ı âzam gördükten sonra pâdişaha yollardı; bu muamelât cihetiyle reis-ül-küttab devletin bütün gizli ve âşikâr işlerinden haberdardı ve Bab-ı âlî'de siyasî işlere de bakması îtibariyle birinci derecede nüfuzlu vazife sahiplerindendi; reis-ül-küttab kendisine ait muharreratın üzerine *sah* işareti koymağa selâhiyettar olup bu, *görülmüştür*, *muvafıktır*, *mukabele edilmiştir* manasına geliyordu. Onsekizinci as-

[1] G. A. Ollivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman et l'Egypte.*

[2] *Osmanlı devletinin siyasî ve idari teşkilâtı* (Tercüme edilen Bab-ı âlî kısmı: *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecmuası, c. 7 s. 573*).

rın son yarısında bu işareti havi olmayan tuğralı fermanlar muteber olmamağa başlamıştı.

Devletin malî, askerî işleriyle sadr-ı âzam kethüdasına ve defterhâneye müteallik muamelât hariç olmak üzere devletin bütün muharreretı reis efendinin nezâreti altında idi; zaten divan-ı hümâyun kalemlerinin şefi olması dolayısiyle muamelâttan birinci derecede reis mesuldü; mütesellimlerin azil ve tayinleri de bunun dairesi vasıtasiyle olurdu[1].

Sadr-ı âzam huzurunda vezirlik kürkü giyen zatın tayininden bir kaç gün sonra konağına gidip beratını teslim etmek reis-ül-küttaba aitti; Eğer kendisine berat götürülecek veya verilecek zat evvelce vezir olmadan doğrudan doğruya sadr-ı âzam olmuş ise anın beratının kuburu veya mahlazası beyaz diba kese içinde olurdu. Padişah tarafından muhtelif vesilelerle sadr-ı âzama gönderilen hatt-ı hümâyunları bir heyet huzurunda okumak da bunun vazifesi cümlesindendi. Reis bunu teslim edince kendisine hilât giydirilirdi. Berat götürülecek vezir, kaptan paşa ise reis-ül-küttab, teşrifatçı delâletiyle tersaneye gidip beratı teslim eder, kaptan paşa değilse beratı kendi evine götürürdü; vezirlerin berat kesesi yeşil atlastandı[2].

***

1251 senesi zilkadesinde (1836 m.) reis-ül-küttab ismi ve teşkilâtı kaldırılarak anın yerine haricî işlerin ehemmiyetine mebnî *umur-ı hariciye nezâreti* ismiyle bir nezâret teşkil edilmiş ve son reis-ül-küttab olan Yozgadlı Âkif Efendi müşirlik rütbesiyle umur-ı hariciye nâzırı olmuştur[3]. Bu hariciye nezâretinin teşkilini müteakip III. Selim ile II. Mahmud'un ilk ve orta devirlerinde daimî surette Avrupa pâyitahtlarında ikamet ettirilen sefirlere müteallik işler daha muntazam bir şekle

[1] Divan odası defterlerinden *Müteselîim defteri.*

[2] *Başbakanlık arşivi teşrifatcılık defterleri, numara 677 mükerrer (Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat). s. 44 ve 81.*

[3] Bu hususa dair hatt-ı hümayun: *Başbakanlık arşivi, sandık 144 hatt-ı hümâyun numarası 103 ve umumî numara 16324* ve *Lütfi tarihi C. 5, s. 29.* Müşir rütbesinde olanların elbiselerine dair bu tarihte (bk. c. 5, s. 30-1) ve *Sicill-i Osmânî* de (bk. c. 4, s. 798) malûmat vardır.

sokulmuş ve bunların mercii de umur-ı hariciye nezâreti olmuştur.

1253 h, 1837 m. senesinde haricî işlerin ehemmiyet kesb eylemesine mebnî hariciye ve dahiliye nezâreti memurlarının ikiye ayrılmasına lüzum hasıl olmuştu ; bunun için âmedî odası memurları dahiliye ve hariciye ismiyle ikiye bölünmüş ve birine *ma'rûzât-ı dahiliye odası* diğerine de *ma'rûzât-ı hariciye odası* ismi verilmiştir [1].

Reis-ül-küttablar hariciye nâzırı ismini alıncaya kadar ehemmiyetlerinin artmasına rağmen vezirler, defterdarlar ve nişancılar gibi *erkân-ı devlet* sayılmayıp *rical-i Bab-ı âlî* veya *rical-i devlet* sınıfında kalmışlardır ; çünkü evvelkilerin divan-ı hümâyunda mütalea serdetmek hakkı ve mahsus makamları vardı ; reis-ül-küttabın son devirlerde dahi sadr-ı âzamın divanında söz hakkı yoktu ve 19 uncu asır başlarına kadar sadr-ı âzam divanında sedirde değil yerde halı üzerinde sadr-ı âzama yakın otururdu [2]. 1236 h. 1820 m. senesine ait Bab-ı âlî'deki bir divan içtimaında reis-ül-küttab ile kethüda beyin sedirde yer aldıkları görülmektedir [3].

***

Reis-ül-küttabın surre-i hümâyun ihracında da vazifesi vardı. Surre ihracından bir gün evvel dar-üs-saâde ağası tarafından davet edilen reis efendi, Bab-ı âlî'de Mekke emîrine hitaben yazılan nâme-i hümâyunu saraya götürüp bizzat kızlar ağasına teslim ile kürk giyerdi [4].

***

Şeyh-ul-islâm tebdilleri çavuşbaşı vasıtasiyle yapılırdı ; fakat bazan pâdişâh tarafından sevilen fakat değişmesi lâzım gelen şeyh-ul-islâma çavuşbaşı yollanmıyarak bu tebeddülün reis-ül-küttab tarafından yapılması âdet olmuştu. Meselâ 1118 h.

[1] *Lütfi tarihi, c. 5, s. 108.*

[2] Hammer'in *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* isimli eserinden tercüme edilmiş olan *Bab-ı âlî* kısmı (*İstaubul Üniversitesi Hukuk fakültesi mecmuası, sene 7, s. 580, 581, 585*).

[3] *Defter-i Yevmiye-i Oda-i Teşrifat* (Kâmil Kepeci tasnifi teşrifatçılık defterleri 677 mükerrer *s. 25*).

[4] Bu hususa dair teşrifat şu tarzda olurdu :

senesinde şeyh-ul-islâm Ali Efendi'nin azlinde, azli tebliğ için çavuşbaşının yerine reis-ül-küttab Abdülkerim Efendi gönderilmişti. Yine bunun gibi 1206 h. senesinde şeyh-ul-islâm Mekkî Mehmed Efendinin ihtiyar ve oturup kalkmağa kudretli olmaması sebebiyle değiştirilmesi îcab edince hakkında pâdişâhın teveccühüne mebnî çavuşbaşı yollanmayıp "tatyibleri murad olmağla reis-ül-küttab efendi irsal olunup hâne ve sahilhânelerinden herhangisini murad ederse.." orada oturmasına müsaade edildi [1].

•Bir gün mukaddem saâdetlu dar-üs-saâdet-iş-şerife ağası hazretleri tarafından davet tezkiresi gelip ferdası alesseher saray-ı hümâyuna teşrif ve dar-üs-saâdet-iş-şerîfe ağası misafir odası haricinde defterdar efendi ve tevkiî efendi ile tevakkuf buyururlar. Bâdehû ağa hazretleri odaya teşrif buyurup davet olundukta nâme-i hümâyunu ârâyiş-i dest-i tâzim ederek ağa hazretlerinin odasına duhûl buyurduklarında ağa hazretleri istikbal ve nâme-i hümâyun yedlerine teslim olunup ve dâmenleri bus ve geri çekildikte defterdar efendi dâmeni bus ederken saadetlû efendimize (reis-ül-küttaba) hil'at ilbas olunmağla tekrar ağa hazretlerinin dâmenlerin takbil ve bâdehû tevkiî efendi ve sairler cümlesi dâmenbus ve kuud ve tatlu ve kahve resmi icra bâdehû surre-i hümâyun defterlerini evvel ağa hazretleri bâdehû haremeyn müfettişi efendi temhir ve defterdar efendi imza ve tevkiî efendi tuğra keşîde buyururlar ve efendimiz hazretleri, tuğraya ianet buyurmaları mutatdır; tamamında cümlenin koyunlarına boyama ve yemeni vaz ve şerbet ve buhur merasimi icrasından sonra avdet buyururlar» (*Başbakanlık arşivinde tasnif edilmekte olan numarasız vesikalardan*).

[1] *Raşid tarihi, c. 3, s. 213* ve *Edib Efendi tarihi*, 2. kısım, s. 199.

VII.

PAŞA KAPISI — BAB-I ÂLÎ

Onsekizinci asır sonlarına yakın bir zamana kadar *Paşa sarayı* [1], *Paşa kapısı* [2], *Bab-ı âsafî* [3], *Sadr-ı âzam kapısı* [4], *Vezir kapısı* ve bazan da sadece *Kapı* denilen sadr-ı âzam sarayına I. Abdülhamid zamanından itibaren vak'anüvis tarihlerinde diğer isimleri de söylenmek suretiyle *Bab-ı âlî* denilmesi taammüme başlamış [5], sefirler ve ecnebîler tarafından *Sublime Porte* yani Bab-ı âlî tabiri hepsine galebe ile imparatorluğun sonuna kadar bu isim devam etmiştir.

İlk devirlerden itibaren onyedinci asır ortalarına yani 1054 H 1654 M senesinde Devriş Mehmed Paşa'nın sadaretine kadar vezir-i âzamlara mahsus resmî bir sadaret dairesi yoktu; çok defa saraya yakın mahallerdeki konaklara yerleşen vezir-i âzamlar konaklarının selâmlık kısımlarını Paşa kapısı ittihaz etmişlerdi; bazan sadr-ı âzam tayin edilip derhal saray tedarik edemiyenlerin muvakkaten bir mahalli Paşa kapısı yaptıkları görülmektedir; meselâ IV. Mehmed'ın saltanatının ilk senesinde yeniçeri ağası Kara Murad Ağa vezir-i âzam olduğu zaman, kendisine henüz saray tedarik edemediğinden dolayı bir müddet yeniçeri ağası dairesi olan Ağa kapısında oturup iş görmüştü [6].

[1] *Fezleke-i Kâtip Çelebi, c. 1, s. 10.*

[2] *Naima tarihi, c. 4, s. 345, 352, İzzî tarihi, varak 44, 45, 58 ve Suphi tarihi, s. 10.*

[3] *Edip Efendi tarihi, s. 36,71.*

[4] *İzzî tarihi, varak 58.* Bu tarihte (1157 den 1163 senesine kadar) Sadr-ı âzam kapısı, Bab-ı Âsafî ve Paşa kapısı imleri geçiyor. *Kapı* tabiri hakkında bk. *Edip Efendi tarihi, s. 36.*

[5] Vak'anüvis Edip Efendi III. Sultan Selim'in cülûsu sırasındaki vekayi arasında ve 1203 h. 1788 m. senesinde *Bab-ı âlî* tabirini kullanıyor (*Kütüphânemizdeki nüsha, ikinci kısım, s. 7*). Vak'anüvis Halil Nuri Bey 1210 h. senesinde Fransa elçisinin kabulü münasebetiyle Bab-ı âlî tabirini kullanmaktadır (*s. 245*).

[6] « . Murad Paşanın kendi sarayı olmamakla Ağa kapısında oturup tehniyet etti . » (*Naima, c. 4, s. 398 ve 400*). Sonradan Çağala

IV. Mehmed zamaninda ve 1064 h. 1654 m. senesinde vezir-i âzam Derviş Mehmed Paşa'ya Topkapı sarayının Alay köşkünün karşı sırasında bulunan esbak sadr-ı âzam Halil Paşa sarayı verilmiş, sadr-ı âzam burayı kendi parasiyle döşettirmiş ve işte bu tarihten îtibaren sadr-ı âzamlara muhassas bir Paşa kapısı meydana gelmişti [1]. Nitekim 1066 h. 1656 m. senesinde vezir-i âzam Köprülü Mehmed Paşa'ya mühr-i hümâyun verilip saraydan çıktıktan sonra alayla sadr-ı âzamlara tahsis edilen bu konağa gelmişti [2]. Bu kayıtlar bize Paşa kapısı olarak daimî, resmî bir binanın onyedinci asır ortasında vücuda geldiğini göstermektedir.

Paşa kapısı ittihaz edilen bu binanın yeri neresi idi? Şimdi hükûmet avlusu içinde bulunan bina, Bab-ı âlî binası ise de, bu bina bir haylı tebeddülden sonra vücuda gelmiştir. Alay köşkü yakınında olduğu söylenen ve Paşa kapısı ittihaz edilen *Halil Paşa sarayı*'nın Şengül hamamının alt tarafında olduğu anlaşılıyor. 1132 h. 1720 m. senesinde ve III. Ahmed zamanında, II. Sultan Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan'ın Mısır valisi Sirke Osman Paşa'ya akdi münasebetiyle yapılan çeyiz alayında bu alayın Soğukçeşme yoluyla Alay köşkü altından ve Eski vezir sarayı (Paşa kapısı olan Halil Paşa sarayı) yanından, Şengül hamamı yokuşu, Vezir-i âzam sarayı (Yeni paşa kapısı olan Fatma Sultan sarayı) önünden ve Cağaloğlu sarayı (İstanbul lisesi) kurbinden geçtiği yazıldığına göre [3] eski Paşa kapısının Şengül hamamının alt tarafına ve kısmen köşedeki Beşir Ağa camiinin karşı-

zâdeye mesken olan eski Murad Paşa sarayını bir altın kira ile tutup burasının tamirinin hitamına kadar Davutpaşa sarayı dedikleri Koca Ferhad Paşa sarayında oturdu *(Naima, c. 4, s. 400)*. Kara Murad Paşa daha sonra Süleymaniye camiinin altındaki üç yüzü mütecaviz oda ve içinde on beş hamam ile iki fırını olan iki yüz pençereli Siyavuş Paşa sarayını satın almıştı.

[1] *Hammer tarihi (Ata bey tercümesi), c. 10, s. 231.*

[2] « . . . Mühr-i sadareti uzmâ kendüye (Köprülü Mehmed Paşaya) teslim ve ilbas-ı hil'at-ı vezaret ile tekrim olunduktan sonra vezir-i âzam-ı sabıkın alayı ile sadr-ı âzamlara mahsus olan saraya ricat . . » *(Raşid tarihi, c. 1, s. 19)*.

[3] *Raşid tarihi, c. 5, s. 225.* Demek ki Fatma Sultan sarayının cephesi Cağaloğlu hamamı tarafında imiş.

sındaki köşeden sokağa doğru uzandığı ve vezir-i âzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın yeni Paşa kapısı yaptığı Fatma Sultan sarayı'nın ise Şengül hamamının üst tarafında köşe dönüldükten sanra Hilâl-i ahmer caddesinde Cağaloğlu hamamı ve etrafındaki mahalleri ihtiva ettiği meydana çıkıyor. Şamdanî zâde'nin kaydına göre Damad İbrahim Paşa'nın tevsi ederek Paşa kapısı olarak kullandığı saray yandıktan sonra bunun geniş olan arsasının bir kısmı üzerine Birinci Mahmud şimdi Cağaloğlu hamamı denilen hamamı yaptırmıştır [1]. Yukariki kayıtları teyiden daha eski tarihlerde *Mîrî saray* da denilen Paşa kapısının Soğukçeşme kurbinde bulunduğunu görmekteyiz [2].

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadr-ı âzam olup 1131 h. 1719 m. de Avusturya ile muanede akdini müteakip İstanbul'a geldikten sonra eski Vezir sarayına gitmeyip yani Paşa kapısında oturmayıp yine o tarafta zevcesi Fatma Sultan'a ait sarayı Paşa kapısı yapmıştı; fakat bu yeni paşa kapısının selâmlık kısmı Paşa kapısı kalemlerine dar geldiğinden Fatma Sultan sarayına bitişik olan *Abdurrahman Paşa* [3] *sarayı*'nın duvarı yıktırılarak bunun selâmlık kısmı yeni Paşa kapısına ilhak edilmiş ve bundan sonra sadr-ı âzam divanının *Abdurrahman Paşa sarayı*'ndan ilâve edilen kısımda akdi takarrür etmiştir. Bu *Abdurrahman Paşa sarayı*nın, eski Paşa kapısı tarafına doğru olan kapısı açılarak kethüda bey, çavuşbaşı, tezkireci, mektupçu ve muhzır ağa ve sair sadaret daireleri ricali için münasip görülen yerlere odalar ilâve edilmiştir [4].

[1] *Zeyl-i Takvim-üt-tevarih, s. 43* (Kütüphânemizdeki nüsha) ve *Müri-üt-tevârih, 1152 vekayii arasında* (Umumî kütüphâne nüshası).

[2] İsyan eden kapı kulu askerleri 1099 h. 1688 m. de İstanbul'a gelip vezir-i âzam Siyavuş Paşayı « . Alay köşkü önünde mîrî saraya kondurmayıp eski odalar kurbinde sadr-ı sabık maktul İbrahim Paşa sarayına götürdüler » (*Silahdar tarihi, c. 2, s. 299)*; yine ayn-ı tarih (*s. 335*) Siyavuş Paşa'nın katlinden sonraki yine bu isyan hadisesinden bahsederken sadaret kaymakamı İsmail Paşa, kapıcılar kethüdasına : « .. Var imdi ağa oğullarıma selâm eyle fakirhaneye buyursunlar deyu yollayıp kendü Soğuk çeşme kurbinde Mîrî saraya gitti..» demektedir.

[3] Bu Abdurrahman Paşa'nın, Tevkiî Abdurrahman Paşa olması muhtemeldir. Şiirde lakabı Abdî idi; vefatı 1103 receb (1692 m.) dedir.

[4] *Raşid tarihi, c. 5. s. 119.*

Bu kayıtlara göre cephesi Cağaloğlu hamamı tarafında bulunan ve İbrahim Paşa tarafından, Paşa kapısı ittihaz edilen *Fatma Sultan sarayı* ve yanında da bu binaya bitişik olarak *Abdurrahman Paşa sarayı* bulunuyormuş; *Abdurrahman Paşa sarayı*'nın derinliğine ve Tomruk dairesi veya eski Şûray-ı devlete doğru olan yerde eski Paşa kapısı arsasiyle *Abdurrahman Paşa sarayı* birleşiyormuş. Şu halde *Abdurrahman Paşa sarayı* Ayasofya camii tarafındaki Yerebatan caddesinden gelişe göre Fatma Sultan sarayından daha evvel ve ona bitişik olacaktır. 1143 h. 1730 m. senesine kadar 12 sene paşa kapısı olan Fatma Sultan sarayı yani *Yeni Paşa kapısı*, bu tarihte Damad İbrahim Paşa'nın katli üzerine bir müddet terk olunmuş ve yeni sadr-ı âzam oraya gitmiyerek eski Paşa kapısında oturmuştur [1].

Suphi tarihinde, Kırım Hanının İstanbul'da bulunduğu sırada eski Paşa kapısında misafir olduğu yazılmıştır ki [2] bunun Damad İbrahim Paşanın ölümiyle terkedilmiş olan Fatma Sultan sarayı olduğu aşağıdaki kayıtlardan anlaşılıyor.

Nevşehirli Damad İbrahim Paşanın katli ile neticelenen Patrona isyanında yeni sadr-ı âzamın paşa sarayının harem kısmında oturan Fatma Sultan sarayı'na alayla gitmesi tabiî muvafık olamıyacağından, sadr-ı âzamlar bundan sonra eski Paşa kapısını kendilerine ikametgâh yapmışlardır ki Kabakulak İbrahim Paşa sadr-ı âzam olunca alayla ibtida buraya gelmişti [3].

1152 senesi sonlarına doğru (1739 m.) I. Sultan Mahmud, sadr-ı âzam İvaz Mehmed Paşa'ya bir iltifat olarak Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, Paşa kapısı yapmış olduğu *Fatma Sultan sarayı*'nı vezir-i âzam sarayı olarak verdi ise de, az sonra aynı sene zilkadesinin sonunda harem ağaları odasından çıkan ateşle evvelâ sarayın harem tarafı ve bir hafta sonra da selâmlık divanhanesi yandığından sadr-ı âzam yanan bina yapılıncaya kadar, birkaç gün içinde tamir ve gümrük emini tarafından tefriş edilen eski Paşa kapısında

[1] *Suphi tarihi, varak 10 b:* «Sadr-ı âzam hazretleri saray-ı hümayundan Eski Paşa kapısına şerefbahşây-ı kudûm oldukları gibi . . .».

[2] *Suphi tarihi, varak 143.*

[3] *Suphi tarihi, varak 21, 28.*

oturmuş ve sonra yanan binanın yapılmasından sarf-ı nazar edilerek arsasının bir kısmına pâdişâh tarafından hamam ve mütebakisine de evler yaptırılmıştır[1]. 1153 h. 1740 m. tarihinde sadr-ı âzamın ziyafeti münasebetiyle padişahın Paşa kapısına geldiğini yazan *Suphi tarihi* şöyle diyor:

Pâdişâh "Soğuk çeşme kapısından (Park kapısı) huruç ve zuhur buyurup Alay köşkü mehazisine teşriflerinde kethüda bey (Sadr-ı âzam kethüdası) hazretleri ve defterdar efendi ve reis efendi ve çavuşbaşı ağa terziler kârhanesi önünde (Adlî tıb binasının yokuşa doğru olan kısmında) zeminbûs-ı ihtiram ve istikbal ve pişrevlik merasimine ibtidar edip arzuhalciler köşesinden ileride dahî yeniçeri ağası ve taşra kapı haricinde cenab-ı sadaretpenâhî dahî ba kemal-i sürur ve iştiyak„ istikbal eyledi[2]. Bu kayıtlara göre Paşa kapısının şimdiki İstanbul hükümet konağı bloku dahilinde olduğu anlaşılıyor[3]. 1168 senesi zilhiccesinin yirmi ikinci günü Hocapaşadan çıkan yangın Paşa kapısını da tamamen yakmış ve burası yeniden yapılıncaya kadar Esma Sultan'ın *Kadirga* limanındaki sarayı muvakkaten Paşa kapısı olmuştur[4]. Bundan sonra paşa kapısının yine eski arsasında yapıldığı görülüyor. Nitekim Şamdanî zâde'nin "1193 senesi şabanının ondokuzuncu salı gecesi saat beşte Paşa kapısı üstündeki Şengül hamamı kurbinden ateş çıkıp„ kaydı Paşa kapısının şimdiki hükümet konağı sahasında bulunduğunu göstermektedir; Halil Hamid Paşa sadaretinde Paşa kapısının iki tarafına yaptırılmış olan çeşmeler daha sonra tamir görmüş olmakla beraber hâlâ mevkiini muhafaza eylemektedir.

[1] Sadr-ı âzam «Ötedenberi sudur-i izam hazaratına mahsus olan Saray-ı atîk, birkaç gün zarfında tamir ve bilcümle mefruşatı gümrük emini tarafından teedit olunarak..» oraya geçmiştir (*Suphi tarihi, varak 173* ve *Müri-üt-tevarih, 1152 senesi vekayiinin son kısmı* ve *Zeyl-i Takvim-üt-tevarih, s. 34*).

[2] *Suphi tarihi, varak* 185.

[3] *Müri-üt-tevarih, 1152 senesi sonlarındaki kısım* (Umumî kütüphâne nüshası).

[4] *Zeyl-i Takvim-üt-tevarih* (Kütüphânemizdeki nüsha), s. 76 ; *Vasıf tarihi, c. 1, s. 66 ve Gülşen-i Maarif, c. 2, s. 1498* ve *Bab-ı âlî harikleri* (Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, numara 7, s. 447).

1203 senesi rebiulevvelinin dördüncü günü sabaha karşı kethüda bey kâtibinin odası altındaki kahve ocağından ateş çıkıp kethüda bey odasiyle matbah, reis-ül-küttab ve kalem dairelerini, çavuşbaşı odasiyle Havuzlu köşkü yaktıktan sonra söndürülmüş ve sarıkçı odasiyle yatak odası, hazine ve harem daireleri kurtarılmıştı; bu kalan, yani yanmayan kısım ile harem dairesinin binanın ikmaline kadar Bab-ı âlî olarak kullanılması emrolundu. Bu yangında, tcabında görülmek üzere kaleme getirilen ve akşamları mahzenlere konması îcabeden defterler ihmal ve müsamaha yüzünden kaldırılmamış olduğundan diğer bazı kayıtlarla beraber yanmıştı[1].

1223 senesi ramazanının yirmi yedinci kadir gecesi (1808 ikinci teşrin) sabaha karşı vukua gelen Bab-ı âlî baskını ve Alemdar Mustafa Paşa vak'âsında yeniçerilerin Paşa kapısını tutuşturmaları üzerine bina tamamen yanmış ve Paşa kapısının harem kısmı olan Tomruk dairesindeki mahzende müdafaada bulunan Alemdar da vefat etmiştir. Bab-ı âlî binasının arsası bir sene kadar hâlî kalıp hükûmet sadaret kaymakamı Memiş Paşa'nın *Bayezid*'de Hasanpaşa hanı civarında kira ile oturmakta olduğu Reis Mahmud Efendi konağında iş görmüş ve biraz sonra yine Bayezid'de Mürekkebciler kapısiyle Hasanpaşa hanı arasındaki merhum valide kethüdası Yusuf Ağa'nın konağına taşınmıştır[2]. Yeni binaya 1225 muharreminin onuncu günü (15 şubat 1810) baş müneccim Rakım Efendi'nin gösterdiği bir eşref saatte yine eski arsası üzerinde temel atılmış ve on ayda tamamlanmıştır.

1241 zilkadesinin dokuzunda yani yeniçeri ocağının kaldırılmasını müteakip ocaklılarla taraftarlarının tamamen temizlenmesine kadar Bab-ı âlî'ye ait işlerin Topkapı sarayının birinci avlusuna kurulan çadırlarda görülmesi emrolunmuş ve bittabi evrak ve defterlerin mühimleri buraya getirilmişti; bu sırada

[1] *Edip Efendi tarihi s. 61, 72.* Bir müddet sonra ikmal edilen binaya pâdişâh ve serdar-ı ekrem ile sadaret kaymakamı ve enderun ricali ve sairleri taraflarından avizeler hediye edilmişti (*Aynı eser, s. 74*).

[2] Bu son kayıt B. Osman Ferit Sağlam'daki Bab-ı âlî teşrifat defterinden alınmıştır. Süleyman Faik Efendi, meşhur *Mecmua*'sında Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci sadâretinde burada oturduğunu ve Paşa kapısı yandıktan sonra bu konağı Yusuf Agâh Efendi'nin aldığını yazar.

yani zilhicce ayının yirmi yedinci cuma günü Hocapaşadan çıkan bir ateş Bab-ı âlî'yi de yakmıştı. Yeni bina yine burada yapılıncaya kadar şeyh-ul-islâmlara tahsis edilen Süleymaniyedeki eski Ağa kapısı, muvakkaten Bab-ı âlî ittihaz edilmiştir. Bu defaki Bab-âlî sadr-ı âzam Selim Mehmed Paşa'ın nezâreti altında olarak sadr-ı âzamın biraderi Halil Bey'in bina emini tayiniyle yapılmış, yeni binaya etrafındaki arsalardan da alınmak suretiyle daha geniş bir saha tahsis kılınmıştı ki Nallı mescid bu suretle bina avlusu içinde kalmıştır.

1254 zilkadesinin beşinci pazartesi günü seher vakti Bab-ı âlî'nin dahiliye kısmı altından çıkan ateş tekmil Bab-ı âlî'yi yakmış ve Bab-ı âlî daireleri Bayezid'de *Necib Efendi konağı*'nda (Edebiyat ve Fen fakültelerinin bulunduğu yanan Zeynep Hanım konağı) iş görmüşler ve beş on gün sonra Bab-ı âlî memurları eski Defterdar kapısına (Şimdiki Belediye dairesi) nakletmişler ve sonra yani 1260 senesi rebi-ul-evvelinin altıncı pazartesi günü yeni Bab-ı âlî'nin açılış merasimi yapılmıştı. Burası daha sonra 1878 mayıs ve 1911 şubat tarihlerinde de iki defa daha yanmıştır [1].

***

Sadr-ı âzam sarayı, Paşa kapısı veya Bab-ı âlî'de kethüda, reis-ül-küttab ve çavuşbaşılarla bunların maiyyetleri olan kalemler ve kâtipler bulunurlardı; diğerlerinin daireleri Bab-ı âlî haricinde idi. Bab-ı âlî memurlarının orada yatak odaları da vardı. Memurlar hergün güneş doğmadan vazifelerine gelirler ve güneş batmadan bir saat evvel sadr-ı âzamın müsaadesiyle evlerine dönerlerdi; sadr-ı âzamın müsaadesi her üç daireye de birer memur vasıtasiyle ve *izin* tabiriyle tebliğ edilirdi. Memurlar hergün, hattâ bayramlarda bile Bab-ı âlîye gelmeğe mecbur idiler. Divan toplanmadığı pazartesi ve perşenbe günlerinde (Onsekizinci asır sonlarında) yani bu iki tatil gününde Bab-ı âlî memurlarından yalnız kâtipler nöbetleşe çıkabilirlerdi.

[1] *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, numara 7, s. 448 ilâ 450* (Abdurrahman Şeref Bey'in yazısı).

Sadr-ı âzamın kethüda ve mektubî kalemleri:

Divan-ı hümâyun içtimaları muntazaman devam ederken Sadr-ı âzam sarayı veya Paşa kapısında vezir-i âzam ile maiyyetine mahsus kalem daireleri vardı. Sonradan divan-ı hümâyun işlerinin Paşa kapısına intikali üzerine reis-ül-küttab ve divan kalemleri ile çavuşbaşı, teşrifatçı vesair kalemler hep buraya gelmiştir. Bundan dolayı Bab-ı âlînin teşekkülünden itibaren sadr-ı âzam kethüdası, reis-ül-küttab, çavuşbaşı büyük ve küçük tezkireciler, mektubçu, teşrifatçı, beylikçi, kethüda kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikliler kâtibine *hademe-i Bab-ı âsafî* denilmiştir. Biz divan-ı hümâyun kısmında bunların, büyük memurların vazifelerinden bahsettiğimizden burada tekrar etmiyeceğiz.

Sadr-ı âzamın maiyyeti olan asıl memurlar kethüda bey ile mektubçu idi. Bunların vazifeleri birbirinden ayrı olup her birinin kalem daireleri vardı; divan işleri ehemmiyetten düştükçe buraya ait işler Paşa kapısına intikal eylemiştir; fakat ben burada yalnız sadr-ı âzama ait yani onun kadrosuna dahil bulunan kethüda bey ile kethüda kalemi ve mektubçu ile mektubî kaleminden bahsederek sonra Bab-ı âlî veya Paşa kapısının teşekkülüne geçeceğim.

Sadr-ı âzam kethüdası ve kalemi:

Kethüday-ı sadr-ı âlî de denilen sadr-ı âzam kethüdası evvelce sadr-ı âzamların doğrudan doğruya maiyyeti memurlarından olup resmî hiç bir sıfatı yoktu; fakat onsekizinci asırdan itibaren[1] ve bilhassa Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadaretinden başlayarak bunların da hükümet kadrosuna girmek suretiyle resmî memur olmaları kabul edildi ve azil ve tayinleri hususu hükümete verildi: işte bundan sonra bilhassa onsekizinci asrın ilk yarısından itibaren sadr-ı âzam kethüdaları bütün divan-ı hümâyun şeflerinin ve hattâ reis-ül-küttabın üstüne çıkarılarak[2] birinci derecede mühim

[1] Sadr-ı âzam kethüdalarının onyedinci asır sonlariyle onsekizinci asır başlarındaki kanunnâmelerde ve teşrifat kayıtlarında sıfat-ı resmiyeleri olmayıp teşrifata dahil olmadıkları görülüyor.

[2] «. . Kethüdaların reisler üzerine olan istilâsı maruf iken (*Raşid tarihi, c. 2, s. 585*).

bir mevki ve merci sahibi oldular ve bu mevkiden sadr-ı âzam olan bir haylı kethüda görüldü [1]. Onsekizinci asırdaki sadr-ı azâm kethüdası hakkında bir mehazımız şöyle diyor [2]:

"Kâhya bey aslında vezirin yardımcısıdır; bütün işler vezire varmadan evvel anın elinden geçer ve Bab-ı âlî'den çıkan bütün emirler kâhya beyin tavsiyesine göre tatbik olunur. Kâhya veya kethüda bey vezir-i âzamın inhası üzerine pâdişâh tarafından tayin olunur; vezir-i âzam gözden düşerse çok zaman o da düşer; kethüdanın hiç bir askerî rütbesi yok ise de işlerinin ehemmiyeti ve tenevvuu yüzünden imparatorlukta ikinci idare âmirliği mevkiini işgal ettiği söylenebilir„. Kethüda bey yani kethüday-ı sadr-ı âlî onsekizinci asırdan ıtibaren bütün dahilî işlerden mes'uldü; bu hususa dair her şey onun mütaleasiyle olurdu; Paşa kapısının en nüfuzlu memuru kethüda beydi. Sadaret makamından çıkan, siyasî, askerî, malî ve idârî bütün işler ayrı ayrı makamlara ait olsa da bunun elinden geçerdi„.

Sadaret makamına takdim edilen evrak üzerine sadr-ı âzamın *pençe* de denilen işaretini ve *buyruldu* şifresini yazmak sadr-ı âzam kethüdalarına ait olup sadr-ı âzam bunu gördüğü zaman bu konulan alâmetin sıhhatine delâlet etmek üzere yazılan derkenarın üst kenarına *sah* = صح yani doğrudur işaretini ya bizzat koyar veya huzurunda koydururdu [3]. İkinci şık vesikalarda daha çok görülmektedir. Sadr-ı âzam kethüdaları takrîben onsekizinci asra kadar sadr-ı âzamın kendi dairesinden gelen ve sonradan resmen tanınmış memurlarından oldukları için merasim ve teşrifata dahil olmadıklarından, bu kaide resmî memur oldukları zamanda da devam etmiştir; bunun için divan-ı hümâyuna gitmezler ve hiç bir merasime iştirâk eylemezlerdi. Sadr-ı âzam, saraya, divan-ı hümâyuna giderken kethüda

[1] *Hadikat-ül-vüzerâ*'da onsekizinci asırda kethüdalıktan def'aten sadr-ı âzam olan bir haylı zevat vardır ki onlar da Tiryaki Mehmed Paşa, Divittar Mehmet Paşa, Yirmisekiz Çelebi zâde Mehmed Said Paşa, Halil Hamid Paşa'dır.

[2] G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman etc.*, 1801, C. 1, Fasıl 18.

[3] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat, 677 mükerrer, 54* (Kâmil tasnifi defterlerden).

bey onunla beraber sarayın orta kapısına kadar gelip sonra tekrar Bab-ı âlî'ye dönerdi.

Derece ve mevkiinin ehemmiyetine binaen her cuma günleri vezir, kaptan paşa, yeniçeri ağası ve sair özengi ağalarının sadr-ı âzamı ziyaretlerinden sonra bunu ziyaret etmeleri (vezirler arasıra) usûldendi; Hammer'in kaydına göre kethüda bey derece itibariyle üç tuğlu paşa yani vezir derecesinde idi [1].

Sadr-ı âzam kethüdalarının müstakil daireleri vardı; kethüda kaleminin işlerini kethüda kalemi kâtibi denilen memur ile maiyyetindeki kâtip ve şagirdler görürlerdi. Kethüda kâtibi, dâhiliye nazırı demek olan sadr-ı âzam kethüdası dairesine ait bütün işlere bakmak, resmî, hususî tahriratların hepsini intac etmek ile mükellefti. Maiyyetinde (onsekizinci asır sonlarında) otuz kâtip çalışırdı. Kethüda kâtibinin bir vazifesi de gerek sadr-ı âzama ve gerek kethüda beye ait rüsumu ve varidatı tahsil ve her ay bunların hisabını tanzim etmekti. Kethüda kâtibi aynı zamanda defterdarlığın onuncu kalemi olan maliye kaleminin (burada diyanet memurlarının, evkafcıların beratları tanzim edilirdi) şefi idi [2]. Bunun için Paşa kapısı dahilinde ve bazan da (her halde Paşa kapısına yakın olarak) ayrı binada bulunurdu [3]. Fakat ondokuzuncu asır başlarında dairesi Bab-ı âlî binası dahilinde ve Alay köşkü karşısındaki büyük kapının üstünde idi.

Sadr-ı âzam kethüdaları başlarına sadr-ı âzam divanında mücevveze ve arkalarına yeşil atlas kürk giyerlerdi; sadaret kethüdalığına tayin edilen zata sadr-ı âzam huzurunda ferace samur kürk giydirilirdi. Yüksek memuriyete tayin edilenler, sadr-ı âzama verdikleri câizeden kethüdaya da para ve hediye verirlerdi; iki tuğlu beğlerbeğiler onsekizinci asrın son

[1] Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* (Hukuk Fakültesi mecmuası, c. 7, s. 566).

[2] Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı* (Hukuk Fakültesi mecmuası, c. 7, s. 569).

[3] «... Cenâb-ı sadaretpenahîni kethüdaları olan Mustafa Ağa hazretleri kapı konağı ittihaz ettikleri İbrahim Paşa zâde Mehmed Paşanın halile-i muhteremeleri olan merhume sultan-ı firdevs âşiyan saray-ı dilârâsının...» (*Suphi tarihi, varak 201, sene 1154*).

yarısında kethüdaya 2500 ve vezirliğe tayin edilenler işe 7500 kuruş verirlerdi; bundan başka sadr-ı âzamın hassı olan Kıbrıs muhassıllığı hasılatının sâfi miktarından yüzde onu kethüdanındı.

Sadr-ı âzam kethüdası, daha evvel söylediğimiz gibi dahilî işle meşgul olur; vilâyetlere yazılan ve oralardan gelen tahrirat ve evrak bunun dairesinde hülâsa edilir ve sadr-ı âzamın emriyle valilere yazılan tamimlerin kayıtları ve bu emir ve tamimlerin kimler vasıtasiyle ne zaman gönderildiği defterlere kayıt olup hıfzolunurdu; hülâsa, dahilî işlerin bütün mercii burası idi [1] ve icabeden cevaplar hep kethüda dairesinden çıkardı; kethüday-ı sadr-ı âlî kaleminden vilâyetlere yazılan tahriratlara ait Başvekâlet arşivinde 1150 h. 1737 m. den itibaren tutulmuş olan ve hepsi de dahilî işlere taalluk eden onbir defter bulunmaktadır [2].

Kethüda kalemi şefi olan kethüda kâtibinden başka H a m m e r'in kaydına göre, teşrifatçı da sadr-ı âzam kethüdasına tabî idi. Kethüda bey kaftancısı, kethüda bey mehterleri, kethüda bey karakulağı denilen mübaşir [3] kethüdanın maiyyeti hademelerindendi.

Sadr-ı âzam kethüdalığı 1251 h. 1835 m. senesinde ve P e r t e v E f e n d i'nin kethüda bulunduğu sırada mülkiye nezâretine yani dahiliye vekâletine [İçişleri bakanlığı] tebdil edilip P e r t e v E f e n d i de müşir rütbesiyle fakat *erbab-ı seyf'e* mahsus olan *paşa* tabirini kullanamayarak *umûr-ı mülkiye nâzırı* olmuştur; 1253 h. 1837 m. senesinde mülkiye nezâretinin adı dahiliye nezâretine çevrilmiştir [4].

[1] *Topkapı sarayı müzesi arşivi, numara 3208.*

[2] Başbakanlık arşivi, Kâmil tasnifi defterlerden *Kethüda kalemi defterleri.*

[3] Buna *ağa karakulağı* da deniliyor; sadaret kethüdasının birinci çuhadarlarından olup sadr-ı âzamın huzuruna girip çıkardı (b k. H a m m e r, *Osmanlı Devletinin siyasî ve idari teşkilâtı*, Hukuk Fakültesi mecmuası c. 7, s. 569).

[4] *Lütfi tarihi, c. 5, s. 29, 30, 99* ve *Sicill-i Osmanî*, c. 4, s. 805. Bu hususa dair beyaz üzerine sadr-ı âzama gönderilen bir hatt-ı hümâyunda şöyle denilmektedir:

Benim vezirim,

Çünkü rütbe-i ûlâda bulunanlar devlet-i aliyyemizin en büyük hiz-

Mektupçu dairesi :

Mektûbî-i sadr-ı âlî ismi verilen sadr-ı âzam mektupçusu sonraları reis-ül-küttabın maiyyetinden addedilmişti; fakat hizmet itibarile sadr-ı âzamın kalem-i mahsus müdürü demekti[1]. Sadr-ı âzam tarafından veya hünkârın fermaniyle birlikte etrafa yazılan tahrirat ve mühim işlere dair olan emirler, buyruldular ve sadr-ı âzam mektupları hep bu oda yani daire kâtipleri tarafından yazılırdı[2]. Dairenin müdürü olan mektupçu hâcegân

met ve maslahatlarına memur olduklarından zat-i memuriyetleri itibariyle lâzım gelen nüfuz ve haysiyetleri için fîmâbâd müşirlik ve vezâret rütbe-i celileleri sıralarında ad ve itibar olunmaları hususu geçende tıbk-ı irade-i şâhânem üzere icra olunmuştu; Bundan maksud-ı hümâyunumuz yalnız icray-ı rüsûm ve teşrifat mahallerindeki takdim ve tehire münhasır olmayıp belki kâffe-i ahval ve itibaratta hüküm ve tesiri cari olmak üzere bunlar biaynihi ve bilfiil vezâret rütbesini haiz olarak meratib-i seyfiyye unvanı olan *paşa* lâfzı tefevvühüne hacet olmamak ve bir de işbu hidemat-ı erbaadan umur-ı maliye memuriyetleri için *defterdarlık* unvanı yerinde ise de *kethüdalık* tabiri filasıl hizmet-i mezkûrenin sûret-i ahar olmasından ve *reis-ül-küttablık* tabiri dahi hîn-i vaz'ında yalnız divan-ı hümâyunumuz aklâmının reisi addolunmasından iktiza edip halbuki bihamdihî taalâ asr-ı şâhânemde devlet-i aliyyemizin gün begün terakki-i itibârâtiyle elhaletü hâzihi ikisinin dahi hizmet ve memuriyetleri ilerleyip bilcümle umur-ı mülkiyye ve mesalih-i hariciyye ve dahiliyyeyi câmi olduğuna binâen fîmâbâd eski tâbirlerinden sarf-ı nazar ile kethüdalık hizmeti içün *Umûr-ı mülkiyye nâzırlığı* ve riyaset içün *Umûr-ı hariciyye nezâreti* unvanı ıtlak olunmak ve bundan böyle tevcih ve ibkalarında vüzera misillû harvaniler iksâ ve rütbe-i vezâret misillû herbirine menşûr-ı hümâyunum îta vesair bilcümle muamelât-ı îtibarları dahi ana göre icra kılınmak.... ahass-ı murad-ı şâhânem olmağla müşarünileyhümanın işbu irtifa-ı unvan ve rütbe-i mahsusaları içün bir vakt-i muhtar intihabiyle harvanileri iksâ ve bir kıt'a menşur-ı hümâyunum ısdar ve îta ve keyfiyyet canib-i teşrifata kayıt ve Takvim-i vekayie dahi böylece derc ve ilân olunmak ve bir de nâzır-ı müşarünileyhimaya, varidat-ı kadîmelerinden başka fazla-i gümrükten onbeşer bin kuruş mâhiye tahsis kılınsun . . . . Lütfi Efendi, tarihinde bu hatt-ı hümâyun suretini aynen almış ise de bazı yerlerindeki düşüklükleri göstermemiş ve bazı kelimeleri de yazmamıştır. Hatt-ı hümâyunun aslı Başbakanlık arşivinde 144 sayılı sandıkta olup hat numarası 103 ve tasnif numarası 36324 dür.

[1] Hammer, *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı*, Dr. Bay Halid İlteber'in tercüme ettiği Bâb-ı âlî kısmı, *Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt 7, s. 573.*

[2] *Topkapı sarayı arşivi, numara 3208.* Hammer (Onsekizinci asrın son yarısında) mektubî kaleminde otuz kâtip bulunduğunu yazmaktadır.

rütbesinde idi. Sadr-ı âzam mektupları, bazan aynı mealde olarak bir fermanla beraber gönderilirdi ; bundan maksat fermana büyük bir ehemmiyet atfedilmesi ve gönderilen vali ve sair memuru bu ehemmiyet dolayısiyle ikaz etmesidir.

Mektûbî veya mektupçu, vilâyetlerden gelen muharrerat ile devair şeflerinden gelen raporların hülâsalarını bir kâğıda çıkararak asıllarını da beraberine alıp sadr-ı âzamın yanına gidip okur ve icabında aslını gösterirdi.

Sadaret mektûbî kalemine ait elimizde muhtelif tahrirat defterleri vardır ; bunlar sadr-ı âzam tarafından her hangi bir iş zımnında veya bir meseleye dair yazılmış olan kaime, tahrirat ve tezkireleri havidir. Bazılarının şonunda nereden yazılmışsa oranın ismi vardır ; gördüğümüz defterlerden biri 1186 h. 1772 m. şenesine ait olup muharebe sebebiyle cephede bulunan sadr-ı âzam tarafından *Rusçuk* seraskerine, sadaret kaymakamına, sabık tersane emini Yusuf Efendi'ye, *Ziştov* muhafızı Süleyman Paşa'ya, *Varna* muhafızı Sadık Paşa'ya, Abdi Paşaya, Kalgay Bahtgiray Sultan'a, Rusçuklu Çelebi zâde Hasan Ağa'ya, Rumeli kazaskerine ve saireye yazılan bir çok sadr-ı âzam mektuplarını havidir [1]. Bunlardan başka ve daha sonraki tarihlere ait bir haylı defter daha vardır.

Mektûbî kaleminde mektupçudan başka muavini olarak mektûbî baş halifesiyle [2] diğer halifeler ve serhalife kâtibi ile diğer halife kâtipleri ve şagirdleri vardı.

[1] Başbakanlık arşivi Kâmil tasnifi defterlerden : *Sadaret tahrirat defteri, numara 1.*

[2] Mektubî efendinin onsekizinci asır sonu ve ondokuzuncu asır başında maliyenin *maadin mukataası* denilen şubesinin müdürü olduğunu ve kendisinin birinci muavini olan başhalifenin de yine maliyenin *salyâne mukataası* denilen bürosunun müdüri bulunduğunu Hammer yazıyor (bk. *Yukarida adı geçen eser, Bab-ı âlî kısmı*); bu mutalea müellifin, sadaret ve maliye dairelerini birbirine karıştırmasından ileri gelmektedir.

VIII

BAB-I ÂLÎ'NİN TEŞEKKÜLÜ

Osmanlıların ilk ve orta devirlerinde divan-ı hümâyun devlet işlerinin birinci derecede mercii idi. Kısm-ı mahsusunda da söylediğimiz gibi divan içtimaları ilk devirlerde hergün, onaltıncı asırdan itibaren haftada dört gün olmuş ve daha sonra ise muharebeler sebebiyle ikiye inmiş, bir aralık tekrar dörde çıkmış daha sonra ikiye ve en son da sırf Kapıkulu askerlerine ulûfe vermek ve sefir kabul etmek zamanlarına inhişar eylemek üzere üç ayda bire inmişti.

İşte onsekizinci asrın son yarısından îtibaren üç ayda bire inmiş olan divan içtimaı sebebiyle devlet işleri vekil-i saltanat denilen sadr-ı âzamın ikindi divanına ve fevkalâde müzakerelerde muhtelif yerlerde toplanan Şûraya intikal eylemiş, kubbe altı içtimaı ve kubbe vezirleri usulü kalkarak yeni bir vekiller heyeti teşekkül eylemişti.

Kaptan paşalar İstanbul'da bulundukları zaman Bab-ı âlîde taplanan vekiller heyetine iltihak ettikleri gibi şeyh-ul-islâm olanların da Bab-ı âlî haricinde ve çok zaman kendi konaklarında aktedilen mühim içtimalarda hazır bulunmaları âdet olmuş ve bu tarz sonraki tarihlerde şeyh-ul-islâmların vekiller heyetine girmelerinin mukaddimini teşkil etmiştir.

İşte bu suretle tedricî surette olmak üzere sadr-ı âzamın ikindi divanı bütün devlet işlerini üzerine alıp başka bir şekilde içtima etmeğe başlamış ve divan-ı hümâyunda bulunan kalemler ile defterler, kayıtlar Bab-ı âlî'ye intikal eyliyerek reisül-küttab ve divan kalemleri, çavuşbaşı ile daire ve maiyyeti, teşrifatcı ve saire Paşa kapısına nakledilip sadr-ı âzam maiyyeti olan kethüda ve mektubçu ile birlikte bunlar *hademe-i Bab-ı âlî* ismini almışlardı.

Paşa kapısı veya Bab-ı âlî içtimalarının günü, içtimaa iştirak eden âzanın miktarı bu devirlerde muayyen değildi; bazı hafî içtimalarda sadr-ı âzam, devlet erkânından kimlerin bulunmasını iştiyorsa onlar bulunurlardı; bazı toplantılar, ıslâ-

hata dair veya askerî mahiyette işe yeniçeri ağasiyle diğer ileri gelen ocak ağaları, kazaskerler ve bunların mazulleri, İstanbul kadısı ve bir kısım ulema iştirak ederdi. Alelâde müzakerelerde ise hemen her zaman sadr-ı âzam kethüdası, reisül-küttap defterdar, çavuşbaşı, nişancı ve tezkireciler bulunurlardı. İcabında darphane emini, tersane emini ve saire gibi vücudü lâzım olanlar da davet olunurdu. Müzakerelerin zamanı ve günü muayyen değildi; işin îcabına göre toplanırdı. II. Sultan Mahmud zamanında içtimaların perşembe ve pazartesi günleri olduğu ve bunlardan birinin Bab-ı âlî'de ve diğerinin şeyhul-islâm konağında haftada iki defa yapıldığı görülüyor. Hattâ bu iki günü az gören sadr-ı âzam cumartesi günleri de toplanarak içtimaın üç gün olmasını pâdişâha arzetmiş ise de bu halin işlerin kolaylıkla görülmesini mümkün kılacağını teslim etmekle beraber böyle sık sık içtimaların halk arasında dedikoduyu mûcib olacağını beyan eyliyerek yapılan teklifi muvafık bulmamıştı[1].

Vak'a-i hayriyyeden sonra vekiller heyetinde bulunacak olanlar yavaş yavaş taayyün etmiş ve âzası pâdişâh tarafından tayin ve azledilmek üzere muayyen kadrolu bir hey'et-i vükelâ vücut bulmuştu. Bundan sonra sadr-ı âzam ile kabineye dahil olan kaptan-ı derya ve daha sonra bahriye nâzırı ismini alan vezir ile eski ismi kethüday-ı sadr-ı âlî olan mülkiye veya dahiliye nâzırı ve eski ismi reis-ül-küttab olan hariciye nâzırı ve defterdar yahut maliye nâzırı, serasker ve eski adı çavuşbaşı iken sonradan değiştirilen *deâvî nâzırı* vekiller heyetini teşkil eylemişlerdir. Daha sonra kadro daha ziyade genişletilerek şeyh-ul-islâm alınmış ve zaten yeniçeri ocağının ilgasına kadar sırf kapıkulu ocaklarına ulûfe tevzii merasimde divana katılan kazaskerler vekiller heyetine sokulmamış ve onlara mukabil az evvel söylediğimiz gibi şeyh-ul-islâm kabineye girmiştir. Bu şekil üzere pâdişâhın arzusuna göre kabine teşkili meşrutiyetin ilânına kadar devam etmiştir.

[1] *Dolap vesikaları, sandık 220* (Muhallefat vesikaları arasında); sadr-ı âzamın bu telhisinde cumartesi içtimalarında Halet efendi ile nişancı ve zahire ve darphane nâzırlarının ve tersane emi inin sadr-ı âzam kethüdası odasında toplanmaları teklif edilmişti.

1254 senesine kadar Bab-ı âlîde kazaskerlerin iştiraki ve sadr-ı âzamın huzuruyla yapılan *Arzodası mürâfaası*'nın bu tarihten îtibaren şeyh-ul- islâm kapısında yapılması takarrür etmiş ve haftada iki gün şeyh-ul- islâmın huzuru ve deâvî nâzırının da iştirakiyle şer'î davaların mürâfaalarının yapılması emrolunmuştur [1].

***

İkinci Mahmud devrinde Bab-ı âlî ile bazı dairelerin haftada iki gün, perşenbe ve pazar günleri tatil yaptıklarını Lütfi Efendi yazıyor ki [2] Vak'a-i Hayriyyeden sonradır. Vak'a-i Hayriyyeden evvel perşenbe günü vükelânın içtima günü idi.

***

Paşa kapısı veya Bab-ı âlî'de bulunan odaların altlı üstlü miktarı pek çoktur; buranın eski vaziyeti yani Ondokuzuncu asır başlarındaki şekli hakkında Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası'nda bazı malûmat vardır; bu malûmata göre bina şöyledir [3]:

Bab-ı âlî şimdi hükûmet konağının olduğu yerden îtibaren defterdarlık binası da dahil olmak üzere uzanmış, arkasındaki Tomruk dairesinin (şimdiki Hukuk mahkemesi binası) olduğu sahayı ve önündeki bahçeyi içine almak suretiyle alt katının bir kısmı kârgir olarak harem ve selamlık daireleri, ahırlar, anbarlar, silâhhane ve cebehane ve vâsi avlu ve bahçeleri ihtiva etmişti. Binaya Soğukçeşme tarafındaki büyük kapıdan girilince geniş bir avlu ve bu avludan Nallı mescid yani Bab-ı âlî yokuşuna çıkılacak bahçe kapısı ve bu bahçe gibi meydanda çavuşbaşı, tevkiî, telhisçi daireleri ve Nallı mescid mahallesine nâzır divanhâne ve bunun merasim kapısı vardı. Elyevm Nallı mescid denilen camiin etrafı hanelerle muhat ve o nam ile mevsum bir mahalle olup buradan dar bir geçit ile zikrolunan resmî kapıların açıldığı meydan-

[1] *Lütfi tarihi, c. 5, 136.*

[2] *Lütfi tarihi, c. 3, s. 173.* Hammer ondokuzuncu asır başında divan toplanmayarak pazartesi ve perşenbe günleri tatil yapıldığını yazıyor (bk. *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, sene 7, s, 586*).

[3] *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası* sene 4, s. 1305 (Bay Efdalettin'in Alemdar Mustafa Paşa hakkındaki makaleleri).

lığa geçilirdi. Vezir teşrifatına mahsus olan *Bab-ı âsafî* ve binek taşı da burada idi.

Beşir ağa camii ve binek önündeki dar ve çıkmaz bir şokağın müntehası harem kapısı olan tomruk kısmının arka kapılarını teşkil ederdi. Nallı Mescid tarafından dahi tomruğa girilen ve aynı mevkiden çavuşlar, kavaslar ve seyisler dairelerine ve horanta'nın (aile ve maiyyet) geçmesine mahsus olan muhtelifkapılar olup harem ile selâmlığın birleştiği mahal olan zülveçheyn sofalar burada idi.

Vezir dâiresi bu kısmın üzerinde olup dairenin buradan Ayasofya'ya imtidat eden kısmı reis ve kethüda dairelerini havi idi. Şengül yokuşuna ve Fatma Sultan mektebi sokağına sebil ve camie ve kütüphâneye karşı olan kısımlar sokak ile yüz teşkil eden şehnişinleri havi idi.

Alay köşkünün tamamen karşısında *Bab-ı kebir* denilen en muhteşem kapı mevcut olup bunun üzerinde kethüday-ı sadr-ı âlînin makam odası vardı; odanın kapı üzerinde teşkil eylediği şehnişin ve altındaki payanda ve direklerin araları boştu.

Bab-ı âlînin şarnıç, mahzen ve izbe gibi bir çok teferruatı dairenin altında bulunup bundan başka bodrumlar ve tünelleri de vardı.

Kalem memurları, hâcegân ve sair rüesâ deniz tarafındaki kısımda iş görürlerdi. Sadr-ı âzam, Bab-ı âlînin garp tarafındaki cenahı üzerinde (Bab-ı âlî yokuşu kısmı) Ebussuûd caddesine kadar uzanan fevkanî bir pavyondaki resmî odalarından hususî şelâmlık dairesi olan Nallı meşcid tarafındaki divanhâneye muttasıl bulunan daireye geçer ve sonra yatmak üzere harem dairesinin bulunduğu tomruk kısmına giderdi.

Tomruk dairesi iki kısım olup biri şarkta harem dairesi ve diğeri garp kısmında matbahlar, sekban koğuşları, ahırlar, kışlalar ve şaireyi havi idi.

İşte ondokuzuncu asır başlarındaki Bab-ı âlî binası Alemdar vak'asında yanmazdan evvel tarife göre bu şekilde imiş.

Paşa kapısı veya Bab-ı âlî odalarının başlıcaları şunlardı:

Arzodası, divan odası, kürk odası, kethüda bey odası, reis efendi odası, âmedî odası, beylikçi odası, mektupçu odası,

büyük efendi (tezkire-i evvel) odası, küçük efendi (tezkire-i sânî) odası, tahvil kalemi odası, rüûs kalemi odası, mühimme odası, çavuşbaşı odası, mektubî kalemi odası, kethüda kâtibi odası, kapıcılar kethüdası odası, teşrifatcı odası, çavuşbaşı abdest odası, kapıcılar bölük başısı odası, kethüda kalemi odası, hünkâr köşkü, sarık odası, hazine odası, yatak odası, havuzlu köşk [1].

Tabiî olarak harem kısmı ayrı olup yalnız selâmlık kısmını teşkil eden bu odaların altında mutbak, kahve ocağı, muhzır ve yoldaşlarının yerleri, uşak ve kavas odaları, sadr-ı âzamın maiyyeti adamlarının koğuşları, ahırlar ve sair bir çok odalar vardı.

Sadaret Arzodası:

Bab-ı âlî veya Paşa kapısı odalarının en meşhuru divânhâne ile arzodası ve bir de hil'at giydirilen kürk odası idi. Bunlardan divanhâne sadr-ı âzamın divan akdettiği salon olup arzodası ise kabul ve merasim salonu demekti; vezirlerin kabulü, hil'at giydirilmesi, sefirlerin kabulleri ve bazı mühim müzakerelerin içtima yeri hep bu oda idi. Bu geniş salon murabbaa yakın müstatil olup ondokuzuncu asırda Alemdar hâdisesinden sonra yaptırılan Bab-ı âlî'deki odanın vaziyeti ve devlet erkânının yerleri tesbit edilmişti.

1236 Şaban, 1821 Mayıs'da Paşa kapısında içtima eden bir müşâvere hey'etinde sadr-ı âzam, şeyh-ul-islâm ve diğer âzaların oturdukları yerler şöyle gösterilmektedir [2].

1236 şabanında bu içtimaın sebebi herhalde Etniki Eterya faaliyeti ve dolayısiyle Mora ihtilâli olsa gerektir. Bu tarihte sadr-ı âzam İzmirli Salih Paşa ve şeyh-ul-islâm Yaşinci zâde Abdülvehhab Efendi idi. Kapıdan girilince sağ tarafta köşede ehram üzerinde oturan meşhur Halet Efendi de o tarihte nişancı bulunuyordu.

[1] *Başbakanlık Arşivi, Kâmil tasnifi muhtelif defterlerden 858 numaralı defter.*

[2] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat* (Kâmil tasnifi teşrifatçılık defterleri Numara 677 mükerrer) s. 25.

Erkân minderi
Sadr
Şeyh-ül-islâm
Kethüda
Yeniçeri ağası
Defterdar
Reis-ül-küttab
Yusuf Agâh Ef.
Âmedî, Mektûbî
Ehram serili
Yere ehram serili
Kapı
Darphâne nazırı Atâul-lah Ef.
Zahire nâzırı Ali Bey
Barutbâne nâzırı Said Ef.
Tersane Emini Şeyda Ef.
Halet Efendi
Sadr-ı âzam
Kaptan paşa
Sudur
Sudur
Sudur
Sudur
Sudur
Cebeci başı
Topçu başı
Arabacı başı
Humbaracı başı
Lağımcı başı
Sabık sekban başı
Orta mütevil-leri 4
Erkân minderi
Erkân minderi

IX

ELÇİLER HAKKINDA BİR İCMAL

Gazî Osman Beye tabi aşiret büyüyüp beylik halinde meydana çıkarak etrafındaki beylikler ve devletlerle temas ve münase batı artmağa başlayınca tabiî olarak siyasî ve iktisadî sebeplerle müslüman ve hıristiyan devletlerle de o derece alâkası artmıştı.

Osmanlıların ilk devirlerinde Memlûk, Bizans, Germiyan, Karaman, Candar, Timur oğulları, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve sair devletlerle dostâne ve hasmâne olmak üzere iki taraf arasında muvakkat elçiler gidip gelmişti; fakat bu siyasî faaliyet, onbeşinci asır ortalarından itibaren kudretli olarak kendisini göstermiş olan Osmanlı devletinin geniş ve faal siyasetine nazaran pek sönük kalmıştı.

Osmanlı devletinin Anadolu'da ve Rumeli'de bir takım beylikleri ve prenslikleri bertaraf ederek yayılmış olması, iktısadî sebepler dolayısiyle en ziyade Karadeniz ve Akdeniz sahil ve adalarına sahip olan Ceneviz ve Venediklileri korkutmuştu. Bu ilk iki cumhuriyetten başka Milano hükûmeti de onbeşinci asırda Osmanlılarla münasebatta bulunarak *Edirne*'ye Benedikto 'yu sefir göndermiş ve münasebat tesis eylemişti [1]. Bunlardan Cenevizliler tehlikeli zamanlarda para mukabilinde Osmanlılara yaptıkları bazı hizmetler sebebiyle Venediklilere nisbetle daha müsait imtiyaza malik olmuşlarsa da [2] Venediklilerin devamlı surette hasmane vaziyet almaları ve her tarafta Osmanlılar aleyhine yapılan ittifaklara girmeleri veya yardımcı olmaları, Karaman oğulları, Akkoyunlular, Memlûkler, Trabzon imparatorluğu, Macar ve

[1] Bk. *Bertrandon de la Brocquière seyahatnâmesi.*

[2] Foça'daki madenlerin imtiyazı ve İstanbul'un fethini müteakip 1453 de Galata halkına verilen müsaade (*Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, sene 5, s. 49*). Cenevizlilerle daha sonre aktedilen ticaret muahedeleri de vardır. Meselâ 1004 h. 1595 m. ve 1022 h. 1622 m. muahedeleri (*Başbakanlık Arşivi, Sergiz Karakoç külliyatı*).

sairenin Osmanlılar aleyhine ittifaklarında bilfiil faaliyetleri Osmanlıları çok zaman bu devletle hasmane olarak münasebata mecbur eylemişti. İşte bundan dolayı İstanbul fethini müteakip Türkiye'de *balyos* [1] ismiyle daimî sefir bulunduran Venedik cümhuriyeti [2] diğer ecnebi ve lâtin devletlerine bu hususta tefevvuk etmişti.

Macarlarla olan münasebat hemen her vakit hasmane geçmiş ve bu devlet Avrupa kıtasında Osmanlılar aleyhine açılan bütün seferlerde önayak olmuş ve bu tarzdaki hareketi 1503 senesindeki muvakkat müsaleha müstesna olmak üzere yıkılışına kadar devam etmiştir [3].

Elçi göndermek suretiyle Osmanlılarla sıkı bir surette münasebatını idame ettiren devletlerden birisi Fransa [4] ve

[1] Osmanlılarda ilk zamanlarda yalnız Venedik elçilerine *balyos* veya *baylos* deniliyordu. Fakat sonraları diğer devlet elçilerine de bu isim verilmiştir (*Abdurrahman Paşa, Kanunnâme, s. 524*). Lehçe-i Osmani'de *balyos*'un küçük elçilere alem olduğu yazılıyorsa da doğru olmayıp bunun bütün ecnebî elçilerine ve hattâ konsoloslara kadar teşmil edildiğini görmekteyiz. *Evliya Çelebi* «İskenderun'da yedi kıralın balyos vekilleri yani konsolosları var, asıl balyosları Halep'te Balyos hanında otururlar» diyor (C. 3, s. 47,). 1022 h. 1613 m. tarihli bir fermanda balyosun elçi olduğu (*Onbirinci asırda İstanbul hayatı, s. 48*) ve 1172 h. 1758 m. tarihli iki fermanda da (*Ahmet Refik, Onikinci asırda İstanbul hayatı, s. 186*) balyosun konsolos mukabili olduğu görülüyor. *Suphî tarihi*'ndeki *(Varak 193 b)* «Françe tarafından âsitane-i saâdete meb'ûsen vürud eden baylos» kaydından Fransa elçisine de *baylos* denildiği anlaşılıyor. İstanbuldaki elçi hanına da Balyos hanı derlerdi. İstanbul'da Balkapanında ecnebi şehbenderlerinin ikamet mahalleri vardı. Balyos maddesi hakkında Prof. Bay Cavit Baysun'un Türkçe neşredilen *İslâm Ansiklopedisi*'nde etraflı ve kıymetli bir tetkiki vardır.

[2] Venediklilerin ilk daimî elçisi İstanbul fethini müteakip gelen (Bartelemi Marsello) idi. (*D'Ohsson, c. 7, dokuzuncu kitap*). Bu devlete yapılan ve eski muahedeyi teyit eden ticaret muahedenamesi 886 h. 1481 tarihlidir (*Venedik hazine-i evrakı Rumca tercümesi, Sergiz Karakoç külliyatı*).

[3] Macar kıralı Ladislas ile yedi sene müddetle *Rod*'da münakid Lâtince sulh muahedesi 908 h 20 Ağustos 1503 tarihlidir. (*Sergiz Karakoç külliyyatı*).

[4] Fransa'ya Mısır'daki Fransızların imtiyazları hakkında ve Yavuz Sultan Selim zamanından az sonra ilk def'a müceddeden verilen emr-i şerif 1528 eylül 20 ve Muharrem 935 tarihlidir. Ticaret münasebatı 1535 de Birinci Fransuva zamanında ve sonradan daha ziyade tevsi edilmiştir. Kanunî

diğeri de Nemçe devleti idi. Üç kıt'ada Osmanlı hudutlarının genişlemesi Osmanlı devletini daha sonra Rusya [2], Lehistan [3], İngiltere [4], Portekiz [5], İspanya [6], Nederlanda veya Felemenk [7], İsveç [8], Prusya [9], Danimarka [10] ve İtalya yarımadasındaki Toskana, Floransa [11], Sicilyateyn veya Napoli kırallığı [12] gibi büyük ve küçük devletlerle münasebata sevketmişti [13].

Sultan Süleyman, Avusturya seferine giderken Fransız elçisini de beraber götürüp bütün masraflarını vermiş ve Fransız sefirinin Avusturya seferine götürülmesi sonraları da âdet olmuştur.

[1] Türkiye Nemçe, münasebatı 1544 senesinde iki senelik bir mütareke ile başlamıştır. Macar devleti ortadan kaldıktan sonra bütün Macaristan'ın kendisine aidiyetini iddia eden Osmanlı devleti, Ferdinand'ın elindeki bir parça için senede otuz bin duka altını vergi alırdı. İşte Nemçe'nin Osmanlılara vergi vermesinin sebebi Macaristanın bir parçasını elinde tutmasından dolayıdır. Ferdinand ve biraderi Karlo [Şarlken] ile beş sene üzerine akd olunan 956 şaban 3 (1545 m.) tarihli muahedenamede [.. bilfiil Öngürüs vilâyetinden hıristiyan taifesinin ellerinde olan yerler mukabelesinde her yıl saâdetlu dergâhımıza otuzbin sikke macar altını kesim vermek üzere aman-ı şerîfim taleb idüp ... kemal-i inayet-i pâdişâhanemden kendüye ve müşarünileyh İspanya kıralına [yani Şarlken'e] beş yıla değîn aman-ı şerîfim ihsan idüp ...] kaydı bundan dolayıdır. (*Münşeat-ı Feridun*, c. 2, s. 339).

Osmanlı devleti tarafından Nemçe'ye elçi gittikçe bunun hükümdarın huzuruna kabulünde imparatorun elçiye tazimen ayağa kalkması resm-i kadim idi (*Naima tarihi, Müteferrika tab'ı, c. 2, s. 51*) bu usul 1094 h. 1683 m. seferine kadar devam etmiştir.

[2] Rusya ile ilk ticarî münasebat ikinci Bayezid zamanındadır. Daha sonra Rusyalı tüccarların emniyet içinde Türkiye'ye gelip gitmeleri için İkinci Selim'in Moskof kıralına bir namesi vardır (*Mühimme 7, s. 62)*; bundan başka 1622 de siyasî münasebat için temas vaki olmuş ve 1677 de ise artık mütemadi münasebat (dostane-hasmane) hasıl olmuştur.

[3] Lehlilerle siyasî münasebat asıl 1490 senesinde başlamış ve ilk muahede yapılmıştır.

[4] İngilizlerle dostluk ve iktisadî münasebat 987 h. 1579 m. de başlamıştır (*Mühimme 36, s. 120*).

[5] 973 Muharrem (1565) tarihiyle Portukal (Portekiz) kıralına cevabî name-i hümayun (*Mühimme defteri 5, s. 70*).

[6] İspanya ile muahede akdi 1787 tarihinde olup ticarete aitti. Onaltıncı asırda münasebat hasmane idi.

[7] Flandire de denilen Felemenk ile 1022 h 1613 m de İngilizlerinki gibi dostluk ve ticarî münasebat şeklinde başlamıştır (*Zübdet-üt-tevarih*

Asya kıtasında şiî İran ile münasebat hemen her zaman hasmâne olmuş ve buna mukabil İran'ın şarkındaki sünnî devletlerle de bu rabıta manevî dostluk içinde geçmişti. Hint müslüman devletleri tarafından zamam zaman İstanbul'a gönderilen elçiler vasıtasiyle bu büyük Türk ve müslüman devletiyle münasebetler idame edilmiş ve aradaki dostluğun devamı temin olunmuştu. Şimali Afrika'daki Fas devleti de diğer müslüman devletler gibi zaman zaman elçi göndermeyi ihmal eylememiş ve hattâ bazan Portekizlilere karşı yardım bile istemişlerdir.

291). Bunların daha sonraki tarihte ahde mugayir hareketlerinden dolayı kendilerine Nâme yollanmıştır (*Feridun münşeatı, c. 2, s. 396*).

[8] İsveç devletiyle münasebat kıralın Türkiye'ye ilticası dolayısiyle daha evvel başlamış ise de muahede akdi hususundaki teşebbüs 1151 h 1737 m. senesinde olmuştur.

[9] Prusyalıların Osmanlılarla ilk defa anlaşmak üzere Kırım hanı vasıtasiyle müracaatleri 1152 h. 1739 senesinde olduğunu *Suphi tarihi*'nin (*s. 149 b*) şu kaydından anlıyoruz. «... Nemçe Herseklerinden Prusya kıralı tarafından iki nefer hizmetkâr ve bir terceman ile nâmeber yollu bir âdemi Leh içinden Hotin'e gelip muhafızı vezir-i mükerrem İlyas paşa dahi mesfurı Bender seraskeri tarafına irsal ve istintak olundukda Kırım hanına bir kâğıdı olup derununda devlet-i aliyye ile dostluk daiyesi ve akçeleriyle bir mikdar at ve esir mübayeasına müsaade ümniyesinde olup ve otedenberi Prusya kıralları tarafından Nemçe çasarına imdad virilürken geçen sene ve bu sene verilmeyüp (bu sırada Osmanlılarla Nemçe ve Rusya arasında muharebe vardı) ve maksudları devlet-i aliyye ile sair dost olan devletler misillu akd-i musafat ve memalik-i mahrusaya tüccarı gelüp gitmek üzere tekid-i müvalat ve kâğıt irsali niyazında oldığını takrir itmekle ...» keyfiyet İstanbul'a sorulmuş; kendisine cevap verilinceye kadar bir konak tedariki ve tayinat tahsisi emir olunmuştur. Prusya ile ancak 1175 h. 1761 m. senesinde ahdî münasebat tesis edilmişti.

[10] Danimarka ile 1756 senesinde muahede akdolundu.

[11] Osmanlıların ilk zamanlarındanberi Floransa (Filordin) ile ticarî münasebat devam eylemiştir. 945 h. 1538 m. senesinde Feridun Bey münşeatına göre كوتروكرد adında bir Floransa elçisini İstanbul'da görmekteyiz. Bu zat bir ticarî anlaşma akdine muvaffak olmuştur (*Münşeat, c. 2, s. 395*).

[12] Napoli ile 903 h. (1498 temmuz) tarihli eski bir dostluk ve ticaret muahedesi vardır. Mamâfih bunlarla ondördüncü asır sonlarından beri ticarî münasebetler devam etmiştir. 1504 de Napoli ve Sicilya'nın birleşmesiyle kat'i surette teşekkül eden Sicilyateyn kırallığı ile İkinci Robert zamanında ve 1740 senesinde başlayan siyasî münastebat 1860 da bu kırallığın İtalya'ya ilhakına kadar sürmüştür; bu son Sicilyateyn kırallığiyle ilk defa 1740 senesinde de bir ticaret muahedesi görülüyor.

Osmanlı devletinin kendisiyle münasebatta bulunkuğu devletler hakkındaki muameleşi bir değildi ; o devletlerin kendisine karşı vaziyeti, dostluğunun derecesi, hem hudut olup olmayışı ve gösterilen hüsn-i niyet ve samimiyete ve iktisadî şartlara göre değişirdi. Osmanlılar kuvvetli hemhudut devletlere karşı daima uyanık ve tedarikli bulunmuşlardı. Kendişiyle hudutları bir olmayan devletler arasında iki büyük devlet olan Fransa ve İngiltere'den ikisini de, diğerlerine nazaran daha dost bilirlerdi. Fransızlar onyedinci asırdanberi yavaş yavaş Türkiyedeki eski itibarlarını bozmuşlar ve buna mukabil İngilizler birinci derecedeki[1] dostlar arasına girmişler ve ancak *Karlofça* muahedesinden itibarendir ki Fransızlar tekrar îtimad kazanabilmişlerdi[2].

Osmanlıların yükşek hâkimiyetini kabul etmiş olan Raguza veya Dubrovnik cümhuriyeti ile Erdel kırallığı ve Eflâk, Boğdan voyvodalıkları da muayyen zamanlarda vergilerini göndermek suretiyle metbuunun itimadını haiz münasebetleri idame ettirmişlerdi; bunlar müstakil devletlerden olmadıkları için İstanbul'a elçi göndermeleri sırf vergilerini vermek veya herhangi siyasî bir mesele dolayısiyle temas etmek içindi. Bittabi bunları diğer büyük devletlerle karıştırmak doğru değildir. Nitekim Kafkasya'da Osmanlılara tâbi hanlıklar da bu kabildendi.

Osmanlı devletinin Avrupa devletleriyle siyasî ve iktisadî münasebetleri hakkında malûmat veren en eski ecnebî arşivi hiç şüphe yok ki Venedik hazine-i evrakıdır. Onbeşinci asrın bilhassa ortalarından îtibaren son devirlere kadar bu cümhuriyetle olan her türlü münasebetlere aid vesîkalar ve yapılan muahedeler Venedik arşivinde bulunmaktadır. Hammer gibi Osmanlı tarihi yazan bir müverrih bu kaynaklardan istifade

[13] «Bu devlet-i aliyyede Nasara kırallarının birer balyos yahut kapı kethüdaları vardır. İngiltere, Felemenk, Fransız, Venedik, Ceneviz, Macar, Erdel, Leh, Kazak, Dubrovnik, Eflâk-Boğdan, Nemçe bunları hepsinin birer kapı kethüdası vardır» Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i *Âsitâne*, s. 38).

[1] Onyedinci asır ortalarında İngiliz sefirinin derecesinin yüksekliğini *Riko* (*s. 228*) da yazmaktadır.

[2] *Riko* (Fransızca tercümesi), *s. 208.*

etmiştir. Venedik sefirlerinin cümhuriyete gönderdikleri mektuplar ve raporlar mühim malûmatı havi olduğundan bunların tetkik edilip Türkçe tercümelerinin neşredilmesi bizim tarihimizin dahilî ve haricî bir hayli meçhul yerlerini aydınlatacaktır.

***

Osmanlı devletinin elçiler hakkındaki muamelesinin medenî olduğunu ecnebî kaynakları da yazmaktadırlar. Ahidnâmelerine ve devletin şeref ve haysiyetine riayet gösteren elçilere karşı yapılan muamele hem dinî ve hem ırkî icablara uygun olarak devam etmiştir; bunun aksini yapanlara karşı da tabiî iyi muamele gösterilmemiştir [1]. Riko, Osmanlı memleketinde bulunan elçiler hakkındaki kanaatini şöyle anlatmaktadır:

"Kur'an elçiden bahsederken bu vazifenin taarruzdan masun olduğunu beyan etmektedir. Kur'an bu babta diyor ki bir elçiye asla fenalık etme. Bu emir ve tenbih Türkler arasında bir kaide ve kanun hükmündedir; elçiye nazikâne, medenîce muamele olunması lâzım geleceğine kanidirler; Elçiye yapılması muhtemel tecavüz ve şiddetlere karşı muhafaza ve himayesi vacib olduğunda hepsi müttefiktir„. Türkler arasında bugün de darb-ı mesel halinde söylenen "Elçiye zeval yok„ sözü elçilerin her ne suretle olursa olsun emniyet içinde bulunmuş olduklarını göstermektedir.

***

Osmanlı devletinin ecnebîlerle akdettiği muahedelere *ahidnâme* denilmektedir. Bunlardan 1699 da *Karlofça* muahedesinin akdine kadar olanı, devletin kuvvetli zamanlarında lûtf ve âtıfet ve müsamaha yüzünden verilmiş olan müsaadekâr ahidnâmelerdir. Daha sonraları da devletlerinin emriyle bazı sefirlerin siyasî hizmetlerine mebni Fransa ve İngiltere devletlerine de yine müsaadeli ahidnâmeler verilmiş, daha doğrusu eski ahidnâmelerdeki âtıfetler genişletilmişti.

[1] Fransa sefiri Dölahey gibi Venedik cümhuriyetine casusluk eden ve bu yüzden haklı olarak hakarete maruz kalan sefirler görülmüştü (*Marki dö Bonnak'ın tarihî muhtırası*, s. 19). Bu eser Tarih Kurumu tarafından Türkçeye çevirtilmiştir.

Osmanlı memleketine gelen sefirlerin bir kısmı daimî[1] ve bir kısmı muvakkat olup bazı büyük devletler de (Avusturya ve Rusya gibi) devlet merkezinde *kapı kethüdası* ismi altında maslahatgüzar bulundurmuşlardır. Buna mukabil Osmanlı devletinin Avrupa'da hiç sefiri yoktu; Avrupa'daki siyasî cereyanlara dair Eflâk voyvodalarının (onsekizinci asırdan îtibaren) ecnebi gazetelerden tercüme ettirip gönderdikleri havadislerle iktifa ediyordu. Gerçi Osmanlılar gerek islâm devletlerine ve gerek münasebatta bulunduğu hıristiyan devletlerine ara sıra sefir göndermişse de[2] bunlar muvakkat ve mahdut bir sefaretti; bu, ya bir pâdişahın cülûsunu[3] yahut yeni kıral veya imparatorun hükümdarlığını tebrik[4] veyahut muharebeyi müteakip yapılan müsaleha münasebetiyle âdet üzere hükümdarın nâmesiyle hediyeleri götürmeye mahsus muvakkat bir gidişti[5].

[1] Venedik cümhuriyetinin elçisi beş, altı senede bir, diğerleri üç senede bir değişirlerdi (*İzzî tarihi, s. 186*). Fakat sonradan Venedik sefirinin de üç senede bir değişdiği görülüyor (*Edip Efendi tarihi, s. 63*).

[2] Hindistan'a ve Avrupa'ya yollanan elçiler bir takım hediyelerle gidip gelirlerdi. İslâm devletleri Osmanlı hükümdarını mânevî bir hâmi tanıdıklarından dolayı münasebetlerini devam ettirmek için zaman zaman elçi yollarlardı. Muhtelif vesilelerle Avrupa memleketlerine gönderilen sefirler lisan bilmediklerinden dolayı o devletin siyasî vaziyetine dair bir şey yazmayarak sefaretnâme denilen raporlarını, yollarda gördüklerine veya kabul resimlerine davetlere hasretmişlerdir; fakat sonradan Galib Efendi, Halet Efendi gibiler, iyi görüşleri ve iyi haber alışları dolayısiyle yazdıklarını isabetli yazmışlardır; bilhassa birincinin görüşü çok yerindedir.

[3] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 45*; daha evvelki tarihlerde de böyle olmuştu. Meselâ Sultan İbrahim'in cülûsunu ecnebi devletlere bildirmek için Fransa, Felemenk ve İngiltere'ye bir divan-ı hümâyun çavuşu gönderildiği gibi müteferrikalardan Mehmed Bey Venedik'e ve diğer birisi de Viyana'ya ve ayrı bir elçi de Lehistan'a yollanmıştı. Avcı Sultan Mehmed'in cülûsunda Nemçe'ye, İspanya'ya, Rusya'ya ve Lehistan'a da elçiler gönderilmişti (*Hammer tarihi-Atâbey tercümesi c. 10*).

[4] *Vasıf Tarihi, c. 1, s. 238.*

[5] Nemçe veya Avusturya ile aktedilen *Karlofça* muahedesinde Osmanlı devletinin Viyana'da bir şehbender bulundurması takarrür etmişti; fakat bu derhal tatbik edilmeyip 1138 h. 1725 m. senesinde ve Damad İbrahim Paşanın sadaretinde evvelce Silahdar İbrahim Paşa maiyyetinde bulunup onunla beraber Viyana'ya gitmiş olan ve oldukça o tarafları bilen ve epi dostları bulunan Kazancı zâde Ömer Ağa emir-i alem payesiyle şehbender tayin olunup gönderilmiştir (*Raşit zeyli, Çelebi zâde, s. 308*).

Osmanlı devleti yeni hükümdarın cülûsunu bildirmek için sefir gönderdiği devletlere o devletin İstanbul'da bulunan sefirleri vasıtasiyle de nâme yollardı. Avrupa ahvaline vakıf olmak için büyük devlet merkezlerine muvakkat sefir gönderilmesi 1132 h. 1720 m. senesinde ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde başlamış ve Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi sefirlikle Fransa'ya gönderilmiştir[1].

Nihayet onsekizinci asrın sonlarına doğru Osmanlı devletinin zâ'fı ve siyasî cereyanların kuvvetli bir şekil alması üzerine III. Sultan Selim zamanında ve 1209 h. 1794 m. tarihinde büyük devletler nezdine üçer sene kalmak üzere birer elçi gönderilmesi takarrür etmişti; bu karar üzerine İngiltere'ye Penah Efendi zâde Yusuf Agâh Efendi, Nemçe veya Avusturya'ya eski sadaret kethüdası kâtibi İbrahim Afif Efendi ve Prusya'ya da sabık defterdar kisedarı Es-seyyid Ali Efendi memur edilmişlerdi[2]. Bu sırada Fransa inkılâbı esnasında Verninak (Verninac) büyük elçilikle Türkiye'ye gelmiş olup Fransa da buna mukabil daimî bir Türk sefiri istediğinden dolayı Prusya'ya gidecek olan Es-seyyid Ali Efendi Paris elçiliğine nakledilmiş ve onun yerine Prusya'ya evvelâ arabacı ocağı kâtibi Nailî Efendi tayin edilmiştir; fakat bu zat vehham ve dimağan hasta olduğundan dolayı gönderilmeyip yerine divan-ı hümâyun hocalarından Ali Aziz Efendi yollanmıştır[1].

[1] « Düvel-i Nasârâ daima birbirleriyle mürâselât ve elçiler irsalinden hali olmayıp bu tarik ile birbirlerinin hareket ve niyyet ve hakikat-i hal-i kuvvet ve meknetlerinden haberdar ve alelhusus bilcümle mülûk-i Nasârâ tarafından devlet-i aliyyeye elçiler tevarüdiyle müsteclib-i ahbar olmaktan hâli değiller iken memâlik-i mülûk-i etrafa elçiler irsalinde ber minval-i muharrer müsellem ve mukarrer olan fevaid, devlet-i aliyye tarafından ihmal kılınmak mugayir-i vaki-i hal olduğun sadr-ı âzam hazretleri tefekkür ve tedebbür buyurup bu mülâhaza-i nâfia ile Fransa tarafına bir elçi irsal etmek üzere karar verdiler. Nemçe ile akdolunan müsaleha ve müsaleme mükâlemesinde murahhas-ı sânî olan Yirmi-sekiz Çelebi demekle maruf Mehmed Efendi... Fransa pâdişâhı tarafına elçi nasp ve tayin olundu..» (*Raşit c. 5 s. 213*).

[2] *Vakanüvis Halil Nuri Bey s. 40 ve 49*; Yusuf Agâh efendinin bir raporunda kıral tarafından kabulü münasebetiyle yapılan merasim vardır.

[3] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi, s. 256,*

1538 senesinde (Hicrî 945) Floransa elçisi İstanbul'a gelerek metbuı Dük Kozma dö Medici'nin pâdişâha gönderdiği kıymetli hediyeleriyle mektubunu taktim etmişti; pâdişâh sefirin hemen avdet etmiyerek *İstanbul*'da fazla oturmasını arzu eylediğinden kendisine yiyecek masrafı olarak hazineden tahsisat verilmişti. Hammer'in kaydına göre Osmanlı tarihlerinin bahsettikleri sefirlere tayinat verilmesi bu tarihten başlamıştır [1].

Osmanlı devleti nezdine gönderilen bir sefir bu devletin hududundan içeri girer girmez kendisini İstanbul'a getirmek üzere bir mihmandar gönderilir ve Türklere has misafirperverlik kaidesi üzere bütün yol ve yiyecek masarifi hükûmet tarafından verilirdi. Bu hususta Riko şöyle diyor [2]:

"İmparatorun (Avusturya) elçisi pâdişâhın mülküne girdikten îtibaren bütün yol masrafı ve sairesi hep Türk hükümdarına aittir; bu masarif elçinin avdetine kadar (elçi muvakkattir) devam eder Masrafın miktar ve yekûnu müzakeresine geldiği meselenin ehemmiyeti ile mütenasiptir. Daima Türkiye merkezinde ikamet eden maslahatgüzarının (kapı kethüdası) ihtiyacatı da hep Türkler tarafından temin olunur."

Bu hususun sonradan teşmil [3] edildiği ve hattâ Fransa sefiri gibi uzak devletler sefirlerinin avdetlerinde yol paralarının da temin olunduğu görülüyor ki bunu bilmünasebe aşağıda gösterdik.

Osmanlı vesikalarında İstanbul'a gelen ecnebî sefirlere mihmandar tayin olunduğu görüldüğü gibi [4] D'Ohsson da fevkalâde sefirlerin Osmanlı topraklarına ayak basmalarından

[1] *Hammer tarihi* (Atâ Bey tercümesi), *c. 5, s. 198.*

[2] *Riko* (Fransızca tercümesi), *s. 208.*

[3] *Raşid tarihi, c. 2, s. 483, 486, 490*, Leh, Rus, Venedik ve Nemçe elçilerinin İstanbul'a gelmeleri sebebiyle.

[4] 1221 Rebiulâhir ibtidası tarihli (1806 haziran sonları) olup İstanbul ile Eflâk arasında ve yol üzerinde bulunan kazaların kadılarıyle naiblerine, yeniçeri zâbit ve serdarlarına, mütesellimlerine şehir kethüdalarına ve saireye gönderilen bir hükümde Fransa sefiri *General Sebastiyani*'nin İstanbul'a gelmek üzere Eflâk'a geldiği ve mihmandarlığına dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından birinin tayin edildiği ve yollarda gelirken kendisine riayetle istirahatinin temin edilmesi emrolunmuştur (*Mühimme, Nr. 223, sene 1221*),

itibaren ayrıldıkları zamana kadar hükûmetin misafiri sayıldıklarını, *mihmandar* unvanını haiz bir zabitin sefiri hudut üzerinde karşılayıp Türkiye'de bulundukları müddetçe bu sefirlerin levazımının tedarik edildiğini yazmaktadır; hattâ aynı eser 1589 senesinde İran sefirine diğer levazımatından başka günde yüz koyun ile yüz şekerli ekmekten başka haftada külliyetli miktarda para verildiğini ve 1665 senesinde *Vasvar* muahedesinden sonra İstanbul'a gelen Avusturya sefiri Kont dö Lesli'ye günde yüzelli kuruş verilip sofrasına ve ahırına her ne lâzımsa tamamen tesviye olunduğunu beyan etmektedir[1]. Fevkalâde sefirlere karşı yapılan bu misafirperverlik masrafı ahvalin ilcaatına ve devletin büyük ve küçük oluşuna göre az veya çok olurdu. Bazı vak'anüvis tarihlerinde sefirlere karşı yapılan masraflar ve çekilen ziyafetler kaydedilmiştir. Daimî sefirlere ise Türkiye toprağına ayak bastığından itibaren İstanbul'a gelinceye kadar yol masraflarının verilmesi kanundu. Hemhudut devletlerden biriyle muharebe olup sulhun takarrüründen sonra her iki devlet birbirlerine fevkalâde elçilerle ağır hediyeler gönderirlerdi. Fakat elçinin gelmesinden evvel maslahatgüzarın gelmesi kanundu[2]. Her iki devletin sefiri hudutlarda mübadele olunup kendi devletlerinin nâme ve hediyelerini götürürlerdi; bunların avdetlerine kadar masrafları misafir oldukları devlete aitti; elçileri huduttan mihmandarları alıp getirirlerdi[3].

[1] *D'Ohsson*, *c. 7* (Osmanlı hükümetinin ecnebi devletlerle münasebatı); İran sefirlerinin gelişlerinde kendileriyle maiyyetlerine *hamam harçlığı* namiyle bir miktar para verilirdi. Nitekim 1248 h. 1832 m. dan sonra Rauf Paşa sadr-ı âzam iken İstanbul'a gelen ve Beykoz'da Sârım Paşa yalısına misafir edilen İran sefirinin maiyyeti kalabalık olduğundan kendisine yirmi bin ve maiyyetine on bin kuruş hamam harçlığı verilmiştir (*Başbakanlık arşivi dolap vesikaları sandık 149, irade numarası 16 ve umumî numara 37138*).

[2] «Akib-i sulhte gelecek kebir elçilerden akdem maslahatgüzar namiyle birer memur kimesne gelmek mûtad olmağla bu defa vürud eden maslahatgüzar dahi mâh-ı şavvalin yirmi yedinci günü (1792 haziran) reis efendi tarafından gönderilen esb ile ve kendi takımı ve bir kaç nefer divan çavuşlariyle Bab-ı Âsafî'ye gelip taraf-ı sadr-ı âzamîye olan tahriratını teslim ettiktan sonra resim üzere bir sevh kontuş kürk ilbas ve iade olundu» *Vak'anüvis Edip Efendi tarihi* (ikinci kısım) *s. 192.*

[3] 1153 h. 1740 m. de Belgrad muahedesinin imzalanmasını müteakip mûtad üzere devlet tarafından Ali Paşa, elçi tayin olunup Nemçe elçisi

***

Hıristiyan devletlerinin sefirleri onyedinci asır başlarında veyahut Sultan İbrahim zamanında Salih Paşa'nın sadaretine kadar İstanbul'da *Çemberlitaş*'ın karşısındaki *Elçi hanı*'nda[1] otururlardı; fakat o tarihten, yani 1056 h. 1646 m. den îtibaren ecnebi sefarethânelerinin Karşıyaka'da yani Galata ve Beyoğlu tarafında olması takarrür etti[2] ve Elçi hanı da devlete vergi vermekte olan Eflâk, Boğdan, Erdel ve Raguza hükümetleri maslahatgüzarlarına tahsis edildi[3]. Sefarethânelerin muhafazasında *yasakçı* denilen bir miktar yeniçeri bulunurdu; Fransız sefarethânesini yeniçerilerin altmışıncı bölüğüne mensub yasakçılar muhafaza ederlerdi[4].

***

Gerek müslüman ve gerek hıristiyan sefirlerin istikballeri ve pâdişâh ile sadr-ı âzam taraflarından kabulleri merasime tâbi idi. Bu hususlarda teşrifata çok ehemmiyet verilir ve hususiyle divana gelişleri ve huzura kabulleri pek tantanalı olurdu ki bunu daha aşağıda göstereceğiz; şimdi burada bilâhare tafsilât

ile hududta karşılaşmışlardı. Avusturya elçisi Türkiye'ye ayak basınca«.. mûtad üzere malzemesi her ne ise itmam ve tekmil ve esnay-ı rahda mekûlat ve meşrubat tekâliflerine tekas olunmak üzere ahali-i vilâyet taraflarından verilüp vesair mesariflari dahi üzerine mihmandar tayin olunan dergâh-ı âlî kapıcı başılarından Bekir Ağa yediyle sarf olunup...» İstanbul'a kadar müreffehen getirildi (*Suphi tarihi, varak 180 b*); keza yine sulhü müteakip gelen Rus elçisine de aynı usul tatbik edilmişti (*varak 191 b.*)

[1] *Elçi hanı*, Divan yolunda Çemberlitaş karşısındaki Matbaa-i Osmaniye'nin yerinde olup şimdi burada sinema binası ve önkısımlarında muhallebici, eczahane ee diğer dükkânlar vardır.

[2] 1026 h. 1617 m. de Galata hiristiyanlarının tahririnde sefaret tercümanlarının bazılarının cizyeden muafiyetleri hakkındaki kayıt sefirlerin Galata ve Beyoğlu taraflarında bulundukları zannını veriyorsa da sarih değildir. Bunun için metindeki Hammer'in kaydını kabul ettim.

[3] *Hammer tarihi* (Atâbey tercümesi) *c. 10, s. 75.* Raşid tarihi, 1127 h. 1715 m. senesi vekayii arasında ecnebi sefarethânelerin Galata tarafında bulunduklarını yazmaktadır ki bugün de ellerinde olan binalardır (c. *4, s. 52*). 1181 h. 1767 m. senesinde Galata'da vukua gelen bir yangında Sicilyateyn, Rus ve Felemenk sefarethaneleri yanmıştı (*Vasıf tarihi, c. 2, s. 299*)

[4] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Hariciye kısmı) *numara 2374 sene 1216.*

vermek üzere İstanbul'a yeni gelen bir sefire yapılan kabul resmi ile ecnebî sefirlerin yeni cülûs eden bir pâdişahı tebrik etmelerine dair olan teşrifatı kısaca anlatacağım:

Onsekizinci asırdaki kanun ve kaideye göre daimî sefir olarak İstanbul'a gönderilen ve sefarethâneye inen her yeni elçi geldiği gün veya bir gün sonra kendisinin ser kâtibini Paşa kapısına gönderip geldiğini resmen haber verirdi; başkâtibin gelmesi için reis-ül-küttabın ahırından at gönderilir ve bu suretle Paşa kapısına gelen serkâtibi reis efendi kabul eder ve kendisine kahve, şerbet ve saire ikram edilir ve sonra da sadr-ı âzam tarafından kabul olunup avdette sadr-ı âzam kethüdasının odasına da uğrayıp orada da ikram edildikten sonra döenr [1] ve bu suretle herhangi bir sefirin gelişinden hükümet resmen haberdar olurdu.

Sırkâtibinin gelişinin ertesi günü kanun üzere yeni sefire ekseriya divan-ı hümâyun tercümanı vasıtasiyle şadr-ı âzam tarafından yemiş ve çiçekler gönderilerek [2] hükümet namına kendisine "hoş geldiniz„ denilir ve aynı zamanda muhafazasına yeniçerilerden bir miktar asker gönderilirdi. Eğer sefire gönderilen meyva ve çiçekler tercümandan başka birisi vasıtasiyle gitmiş ise o vakit tercüman ayrıca sefarethâneye gidip hükümet namına sefire "hoş geldin„ derdi.

İstanbul'a gelen sefirin büyük elçi, orta elçi oluşuna göre kabul merasimi değişirdi [3]. Sefir kabulünde ahidnâme mucibince en tantanalısı Venedik balyozunun kabuli idi. İstanbul'a gelen sefir resmî surette görüşmek üzere evvelâ sadr-ı âzam tarafından ve bir müddet sonra da pâdişâh tarafından kabul olunarak hükümdarının göndermiş olduğu nâmeyi takdim ederdi [4].

[1] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat s. 31. 178, 183 (Kâmil tasnifi teşrifatcılık defterleri, numara 677 mükerrer)*

[2] *Edip Efendi tarihi* (ikinci kısım) *s. 113* ve *D'Ohsson c. 7* (Osmanlı devletinin ecnebi devletlerle münasebatı kısmı). 1235 şevval (1820 m.) de İngiliz orta elçisi geldiği zaman sadr-ı âzam divan tercümanı vasıtasiyle hatır sormuş, kendisine taze meyve olarak altmış sepette onbeş tabla yemiş ve on beş tabla çiçek ve billûr kâselerle dört tablada yirmi kâse şekerleme göndermişti (*Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat s. 178*).

[3] *İzzî tarihi varak 186 b.*

[4] *Silahdar tarihi* c. 2. s, 479, *Raşid*, c. 6. s. 81. ve *D'ohsson (C. 7)* ve teşrifat defterleri, kanunnâmeler.

İran, Buhara, Hint taraflarındaki devletlerden gelen muvakkat sefirler evvelâ Üsküdar'dan alınarak kendilerine tahsis edilen İstanbul tarafındaki bir konağa misafir edilirler ve sonra münasip bir günde alayla Paşa kapısına getirilip sadr-ı âzam tarafından kabul olunurlardı. Burada kendilerine kahve, tatlı ikram edilir, İran sefirine nargile verilerek sadr-ı âzam da çubuk içerdi [1]. Eğer sefir hıristiyan ise merasimle sefarethâneden alınıp Tophâneye ve oradan da çavuşbaşı kayığiyle Bahçekapısı veya Sirkeci iskelesine gelir ve sonra alayla Paşa kapısına getirilirdi [2]. Devlet sefirlerini buradan çavuşbaşı, çavuşlar emini ve çavuşlar kâtibi karşılardı [3].

Sefirin buradan Paşa kapısına gitmesi için kendisine ve maiyyeti adamlarına mahsus olarak has ahırdan merasime mahsus eğerlenmiş atlar gönderilirdi; sefir Paşa kapısına gelince attan iner ve kendisini karşılıyan ve iki sıra dizilmiş olan Paşa kapısı erkânı arasından geçerek Arzodasına girerdi. Bu sırada sadr-ı âzam onyedinci asır ortalarına kadar başında mücevveze ve daha sonraları selimî veya kallâvî denilen kavuk, arkasında merasim kürkü ve önünde kethüda bey, reisül-küttab ve tezkireciler olduğu halde Arzodasına girip makamına otururken çavuşlar alkış yaparlar ve elçi de sadr-ı âzamın karşısındaki iskemleye otururdu; eğer beraberinde yüksek dereceli maiyyeti varsa onlar için de bir iki iskemle konurdu.

Sadr-ı âzam güler yüzle ve tercüman vasıtasiyle elçiye iltifat ederek hatırını sorar ve kahve ve tatlı ikram ederdi. Bu sırada elçi itimadnâmesini ve başvekil veya hariciye nâzırının mektubunu [4] bir bir sadr-ı âzama takdim ederken reis efendi elinden alıp sadr-ı âzamın yanındaki yastığın üzerine koy ve

[1] *Selânikî* (basılmamış nüsha) *varak 195, 196* ; *Suphi tarihi, varak 190 b.*

[2] *Lütfi tarihi,* Bab-ı âlî'ye gelecek elçilerin Tophâneden kayıkla gelerek Sirkeci iskelesine çıkıp oradan alayla Bab-ı âlî'ye gittiklerini ve bundan sonra nâmesini takdim için huzura kabul merasimi yapıldığını ve elçi alaylarının o zamanlarda İstanbul halkı için bir eğlence olduğunu yazıyor (*C. 2i s. 161*).

[3] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 373.*

[4] Ecnebi büyük devlet başvekillerine sadr-ı âzam tarafından yazılan mektup gümüş kozak ile gönderilirdi. 1191 h. 1777 m. de Rusya Başvekiline böyle gönderilmişti *(Cevdet tasnifi vesikalar, dahiliye 15629 ve 15630).*

bir miktar daha görüşüldükten sonra avdeti esnasında kendisine serâsere kaplı kürk giydirilir ve maiyyetinde *beyzâde* denilen yüksek dereceli adamlarına çuhaya kaplı kürkler ve hariçte bulunan adamlarına hil'atler giydirilip pâdişâh tarafından sefirin şahsına hediye edilen müzeyyen ata bindirilerek yine geldiği tertip üzere iskeleye indirilip oradan kayıkla Tophâneye giderdi.

Sefirin getirdiği itimadnâme divan-ı hümâyun tercümanı tarafından tercüme olunur ve elçi, âdet olduğu üzere Kapıkulu efradına ulûfe verilecek olan bir salı günü daha aşağıda yazacağımız gibi merasimle saraya getirilerek yemekten sonra pâdişâh tarafından kabul edilirdi.

Sefirlerin memleketlerine avdetlerindeki huzura kabul resmi bazan ulûfe zamanına tesadüf ettirilmez ise de ilk gelişlerinde mutlak surette ulûfe divanını müteakip pâdişâh tarafından kabul olunurlardı. Ulûfe gününden başka bir günde olan elçi kabulüne *resm-i âdî* denilirdi [1].

Daimî olmayıp nâme ile gelip giden muvakkat ecnebî elçileri küçük elçi iseler avdetlerinde bazan huzura kabul olunmayarak pâdişâhın cevabî nâmesi divan-ı hümâyunda vezir-i âzam tarafından kendisine verilirdi. Böyle bir muamele 1092 h. 1681 m. senesinde Rusya küçük elçisine yapılmıştı [2].

Sefirlerin tebeddülünde eski sefir avdet edeceğinden bunların eski ve yenisi İstanbul'da buluşurlarsa yukarıdaki merasimle sadr-ı âzam tarafından kabul olunurlar ve yeni elçi itimadnâmesini verirdi. Eski sefir avdeti zamanında hem veda ve hem de imparator veya kıralına götüreceği nâme-i hümâyunu almak için Bab-ı âlî'ye gelir ve pâdişâhın cevabî nâmesi sadr-ı âzam tarafından kendisine teslim edilirdi.

Onsekizinci asrın son yarısında âdet olduğu üzere bazan sefirlerin ricası üzerine pâdişâh, memleketlerine avdet eden

[1] *Telhis mecmuası* (Umumî kütüpane nüshası numara 5867).

[2] «..Resm-i kadim üzere gidecek nâme-i hümâyun huzur-ı pâdişâhîde teslim olunmak iken küçük elçi namında olanların ol rütbeye liyakati olmadığından vezir-i âzam yediyle divan-ı hümâyuna [nazır kafes mukabilinde (Kasr-ı adil penceresi) verilip mûtad üzere hil'atler giydirildi..» (*Raşid tarihi, s. 368*). Raşid'in bu kaydından pâdişâhın Kasr-ı adilde olduğu istidlâl olunmaktadır.

elçileri bir cemîle olmak üzere gayr-i resmî surette kabul ederdi[1]. İstanbulda bulunan bir elçinin imparatoru veya kıralı, yahut başvekili tarafından sadr-ı âzama gönderilmiş olan mektup sebebiyle sadr-ı âzamın elçiyi kabulü Paşa kapısında olmayıp- çünkü pâdişâha nâme gönderilmediği için Paşa kapısında kabul resmi yapılmazdı- hariçte müsait bir yerde olurdu.

Meselâ Avusturya imparatoriçesi Mari Terez ve başvekil taraflarından sadr-ı âzama gelen mektupları İstanbul'da bulunan Nemçe elçisi kendisine yalıda takdim etmiş ve bu da şöyle olmuştu[2]:

Sadr-ı âzam elçiyi kabul edeceği yalıya erkenden gitmiş, orada reis-ül-küttab, çavuşbaşı, tezkireciler, mektupçu, muhzır ağa ve sair erkân ve maiyyet tarafından karşılanmıştı. Elçinin takdim edeceği mektuplar aradaki dostluğu takviye için olduğundan elçiyi yalıya getirmek üzere çavuşbaşı, çavuşlar kâtibi ve çavuşlar emini reis-ül-küttabın yedi çifte kayığı, ve maiyyeti için de yedi, sekiz kayık gönderilip elçi gelince iskeleden alıp meyva ve çiçeklerle süslenen büyük odaya getirilmiş ve o sırada sadr-ı âzam odaya girip alkış yapılmış ve sonra oturulup kahve içilmiştir. Bunu müteakip elçi evvelâ kıraliçeden gelen mektubu uzatınca reis efendi alıp sadr-ı âzamın yanındaki yastık üzerine koymuş ve arkasından başvekilden gelen mektup da ayni suretle alınmıştır. Bir müddet daha oturulup tercüman vasıtasiyle görüşüldükten sonra elçiye çuhaya

[1] Şevketlû kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinimetim efendim pâdişâhım, Der-i saâdette mukim İngiltere büyük elçisi Drumand, devleti tarafına avdete me'zun olduğuna binaen selefi hakkında erzani buyrulduğu misillû min gayr-i resmin atebe-i ulyây-ı şahânelerine rûmal olmak şerefine mazhariyetini mahsusca niyaz ve istid'a etmekle selefi Lord Elkin hakkında sünuhı misillû Topkapıda mı olur yoksa âhar mevkide mi irade buyrulur? pazar günü bâd-ez-zuhur elçi-i mersûmun cephe sâyi-i hâkipay-ı hüsrevâneleri kılınması irade buyurulur ise sâbıkı misillû çaker-i kemineleri evvelce tebdilen atebe bus-ı şehriyârîleriyle teşerrüf birle elçi-i mersum dahi vakt-i mev'ud-ı mezkûrda celbettirileceği malûm-ı âlîleri buyuruldukta emr-ü-ferman..

Bu telhisin üst kenarına pâdişah: «*Pazar günü gelip Topkapıya* (Sarayburnundaki köşk) *getüresin*» hatt-ı hümâyununu yazmıştır (*Dolap 2 sandık 40, hatt-ı hümâyun numarası 42*).

[2] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Hariciye kısmı) *numara 916.*

kaplı samur kürk giydirilip koynuna hediye olarak boyama ve yağlık konulup otuz kadar maiyyetine hil'atler giydirilip bunlardan bazılarına birer boyama ve destimal [havlu] verilmiş ve elçi geldiği merasimle sefarethânesine gönderilmiştir.

Yukarıda söylediğimiz gibi Venedik cumhuriyeti sefirinin (*balyos*) İstanbul'a gelmesi diğer devletlerin sefirlerinden daha tantanalı olurdu; çünkü *İnebahtı* (Lepant) mağlûbiyetinden sonra aktedilen muahedenâmede elçilerin nasıl karşılanması lâzımgeleceğine dair madde vardı; Osmanlı devleti, Venedik cumhuriyetinin ehemmiyeti azalmasına ve küçülmesine rağmen ahidnâmeye riayet etmişti; hattâ donanmanın mağlûbiyetine kadar divana geldikleri zaman bu cumhuriyet elçilerine Eflâk ve Boğdan elçileri gibi divanda ziyafet çekilmezken bu tarihten îtibaren vaki ricaları ve verdikleri tazminat-ı harbiyyeden dolayı müsamaha olunarak kendilerine de divanda ziyafet çekilmesi kabul edilmiştir [1].

Bu merasim kaidesine göre Venedik balyozu gemi ile Boğaz hisarlarının (Çanakkale boğazı) haricine geldiği zaman içeri girmek kanuna muhalif olduğundan geldiğini İstanbul'a haber verir ve bunun üzerine hükümet tarafından kendisini almağa bir çekdiri gönderilerek onunla İstanbul'a getirilip Tophâneye çıkarılırdı. Bundan sonra Venedik elçisi buradan alınıp tersane kethüdasının *gammaz* tabir olunan altı çifte kayığı ile Kalafatçılar imalâthanesine götürülür ve orada kendisine ve maiyyetine kahve ve şerbet ikram olunur; sonra oradan alınarak binmeleri için hasahırdan gönderilen elli bir baş donanmış (tam takımlı) atlara bindirilip çavuşbaşı ve bölükât-ı erbaa ağalarından akbayrak ağası (sol ulûfeciler ağası) ve Galata voyvodası, teşrifatçı, çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini ve otuz kadar divan çavuşu, klavuz çavuşu, ases başı, su başı, Galata çorbacısı, merasim elbiseleri ile alayla sefiri sefarethâneye götürürlerdi.

Venedik balyozunun sağında çavuşbaşı ve solunda akbayrak ağası giderdi; alay Azapkapısından, Galata kalesi içinden geçip, ve Tophâne kapısından çıkarılıp sefarethâneye

[1] *Selânikî tarihi* (basılmamış nüsha), *varak 359.*

götürülür, orada teşrifat defteri mucibince sefirin vermesi mûtad olan âidat alay hey'etine teslim edilir ve hey'et de avdet ederdi [1].

***

Herhangi bir sefirin Paşa kapısına gelerek itimadnâmesini takdim etmesi münasebetiyle yapılan merasime dair mâlûmat vermek o zamanki teşrifat usûlünü göstereceği için faydalı olduğundan buraya kaydediyorum [2]:

İstanbul'a yeni gelen sefirlerden birisinin itimadnâmesini takdim etmesi için pâdişâhın müsaadesi alındıktan sonra mihmandar tayin olunan kimse elçiyi konağından [sefarethâneden] alıp Tophâne iskelesine götürür ve çavuşbaşı ağa tarafından evvelce gönderilen yedi çifte kayığa binip maiyyeti de diğer kayıklarla vezir veya Kireççibaşı iskelesine gelinir ve oradaki kireççibaşı odasının merdiveni başında çavuşbaşı tarafından karşılanır ve beraberce odaya girilir ve ikramdan sonra kendisini Paşa kapısına götürecek olan alay hazırlanıncaya kadar oturulur ve alay hazırlandığı haber verilince beraberce hareket olunurdu.

Alayın gerisindeki çavuşbaşı büyük elçinin önünde bulunup elçinin başkâtibi ile atbaşı beraber giderler, arkalarından elçi yürürdü. Eğer sefir orta elçilerden ise o zaman çavuşbaşı ağa elçinin yanında ve sağ tarafından giderdi. Paşa kapısına gelen elçi karşılanıp Arzodasına girerken sadr-ı âzam da Paşa kapısı ricaliyle diğer kapıdan Arzodasına girer; orada oturulup görüşülür, itimadnâmesini takdimden sonra elçiye serâsere kaplı sırt samur kürk ve başkâtibi ile tercümanlara, beyzâdelere ve maiyyetinde bulunan mevkileri yüksek adamlarına derecelerine göre kontuş samur, kubur kakum, kerrake ve sair hademelerine de hil'atlar giydirilir ve avdetinde pâdişâh tarafından ihsan olunan donanmış ata binerek çavuş başıağa hariç olarak, geldiği alayla Kireç veya Vezir iskelesine giderdi [3].

[1] *İzzî tarihi, varak 186 b ve 187.* D'Ohsson da aynı şeyi yazmaktadır (*C. 7, Osmanlı hükûmetinin ecnebi devletlerle münasebâtı kısmı*).

[2] Başbakanlık arşivinde mühim diye ayrılan vesikalar arasındaki teşrifat kaydı.

[3] Vezir iskelesi veya Kireç iskelesi, bugün Sirkeci iskelesi dediğimiz yerdir. Eskiden sadaret alayı da buradan başlardı.

D'Ohsson'da elçinin Bab-ı âlî'ye gelişi hakkında merasim ve teşrifat kayıtlarında görmediğimiz bazı malûmat bulunduğu için anı yazdıktan sonra teşrifat kaydını göstereceğim.

Sefir, sefarethâneden çıkıp Bab-ı âlî'ye gelirken önü sıra fahrî muhafaza bölüğü yürür, refakatinde sefaret erkânı ve milletin muteberanı vardır. Limanı, çavuşbaşının yedi çifte kayığı ile geçer; karsı yakaya ayak bastığı zaman çavuşlardan iki zabit tarafından karşılanır; buradan bir pavyona (Kireççi başı odasına) götürülür; orada çavuşbaşı ile mülâki olur; Çavuşbaşı onun teşrifatçısıdır; sefire çubuk, kahve, tatlı ve şerbet ikram edilir. Bundan sonra pâdişâhın ahırlarından gönderilmiş olan mükemmel takımlı bir ata biner ve âdî yürüyüşle yoluna devam eder; yanında çavuşbaşı bulunur. Sefirin kafilesi kendisinin önü sıra gider; bu kafile, sefirin yeniçeri muhafızlarından ve asesbaşı, subaşı, ahır kethüdası ve otuz kırk çavuştan, çorbacı, mihmandar ve saireden mürekkebtir; bunların ardından sefirin yedek atlariyle yaya hizmetkârları yürürler, andan sonra sefaretin tercümanları ve sonra sefirin itimadnâmeşini taşıyan kâtip gelir, Bu îtimadnâme sırma işlemeli çuha torbadadır. Sefirin etrafında yaya askerleri yürür.

Alay, Paşa kapısına gelince sadr-ı âzam ağaları sefire tâzim için avluda karşılarlar ve merdiven başında Bab-ı âlî tercümanı istikbal eder. Tercüman onu bir salona götürür ve sonra oradan da mülâkat salonuna geçirir. Salonun bir tarafı iki grup halinde çavuşlar, kapıcılar ve saire ile işgal olunur. Bir gizli kapı açılarak buradan sadr-ı âzam girer; sağ koltuğunda kâhya bey (sadr-ı âzam kethüdası) ve sol koltuğunda vezir-i âzamın kapıcılar kethüdası vardır. Önünde ağır ağır ikişer olarak Bab-ı âlî erkânı yürür. Bu sırada salon pâdişâh ve sadr-ı âzama dua ile dolardı (Alkış yapılırdı). Sadr-ı âzam sedirin köşesine oturur, vezir-i âzamın sağında reis efendi, çavuşbaşı, tezkireciler, mektupçu ve solunda kethüda bey ile yeniçeri orta zabitlerinden dördü vardır. Sefir bir iskemleye oturur ve nutuk irad eder ve sözleri tercüman tarafından Türkçeye çevrilir. Tercüman sefirin solunda ayakta durur ve sadr-ı âzamın cevabı yine tercüman vasıtasiyle sefire bildirilir; bunun üzerine sefir ayağa kalkarak kâtibinin elinden itimadnâmeleri alıp reis-ül-küttab efendiye verir ve bu da on-

ları sadr-ı âzamın yanındaki yastık üzerine kor. Bundan sonra hademeler kenarları sırma işlemeli ipek havluları vezir-i âzamın ve sefirin dizleri üzerlerine korlar ve her ikisine tatlı, şerbet, kahve ve kokular ve gül suyu ikram ederler; lâkin efendilerine hizmet ederlerken bir dizlerini yere korlar; sadr-ı âzam şerbeti bitirdiği zaman herkes temenna ederek onu selâmlar; yani şifalar olsun derler. Bu ikramdan sonra teşrifat nâzırı sefirin üstlüğiyle elbisesi arasına sırma işlemeli tülbendden mâmul iki mendil koyar ve ona bir samur kürk giydirir; bu suretle otuz kırk kadar kaftan sefirin maiyyetine tevzi olunur. Bu tevzi sırasında sadr-ı âzam misafiriyle konuşur; lâkin sefir gitmek üzere ayağa kalktığı zaman sadr-ı âzam yerinden kalkmaz ve sefirin selâmına hafif bir baş eğmesiyle mukabele eder.

Sefir, sefarethânesine avdet ettiği zaman mehterhâne (muzıka) ile götürülür; bu muzıka dört takımdır; münavebe ile çalarlar; biri sarayın, biri sadr-ı âzamın, biri Demirkapının ve birisi de Galata kulesinindir. Bu mülâkatı müteakip sefire bir defa daha tabaklar içinde yemiş ve çiçekler gönderilir.

***

Teşrifat kayıdları da elçilerin paşa kapısına gelişlerini söyle anlatıyor:

17 şevval 1236 cuma günü (Ağustos 1821), İngiliz büyük elçisinin Bab-ı âlî'ye gelmesine irade çıkdığından dolayı çavuşbaşı tarafından birinci mîrahura yazılan tezkire üzerine elçinin binmesi için divan rahtlı ve âbâyîli bir at ve serkâtibi ve tercüman için ağır rahtlı ve keşmeli iki ve diğer maiyyetleri için derecelerine göre cem'an yüz yirmi at gönderilmişti. Bu atları Hasahırdan alıp Sirkeci'deki Vezir iskelesine getiren Hasahır kethüdası idi.

Elçiyi deniz yoluyla Vezir iskelesine getirmek için çavuşbaşı ağanın kendisine mahsus yedi çifte kayığı bir gün evvel akşamdan Tophâne iskelesine yollanmıştı. Ertesi günü çavuş başı, âdî destar ve erkân kürkü ve divan bisatlı at ve dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından sefîrin mihmandarı, çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini, âdî sarık ve teşrifata muvafık elbiseleriyle kırk nefer çavuş ellerinde deynekleri ile ve asesbaşı, subaşı ve

yeniçerilerden olan bunların maiyyetleri Vezir iskelesine gelip elçinin gelmesini bekliyorlardı.

İngiliz büyük elçisi sefarethâneden çıkarak maiyyetiyle Tophâneye gelmiş ve oradan gerek kendisinin ve gerek maiyyetinin binmeleri için gönderilen kayıkları hazır bulmuştu. Sefir, yedi çifte kayığa ve mihmandarı dört çifteye binip diğer maiyyeti de otuz tane üçer çifte ve kırk adet de ikişer çifte kayık ile hareket ve doğru Kireç iskelesine gelip Kireççibaşı odasında çavuşbaşı tarafından karşılanarak odaya alınmış ve kendisine kahve, tatlı, gülsuyu ve buhur ikram edildikten sonra hazırlanmış olan alayla hareket etmişti.

Alay mâlûm tertip üzere hareket edip en geride (etraftaki muhafızlariyle) elçi yürümekte idi; elçinin önünde çavuşbaşı gitmekte idi. Bu suretle alay Bab-ı âlî'ye gelince sefir sadr-ı âzama mahsus binek taşında attan inerken çavuşbaşı da kendi binek taşında inmişti. Kanun üzere çavuşbaşı attan iner inmez sür'atle yukarı çıkarak kürk odası soffası önünde bulunan Bab-ı âlî ricaline iltihak ederdi.

Elçiyi merdiven başında divan-ı hümâyun tercümanı karşılamış, mihmandarı ile çavuşlar kâtibi ve çavuşlar emini önüne düşüp doğru Arzodasına götürmüşlerdi; sefir buraya girerken sadr-ı âzam diğer kapıdan bir koltuğunda kethüda ve diğerinde kendi kapıcılar kethüdası olduğu halde Arzodasına girmişti. İki tarafına selâm veren sadr-ı âzamın selâmını yüksek sesle *duacı çavuşu* almış ve yerine otururken de divan çavuşları alkış yapmışlardı. Kendisine tahsis edilen iskemleye oturan İngiliz büyük elçisi tercüman vasıtasiyle sadr-ı âzamla görüşmüş ve bu mülâkatı müteakip ayağa kalkarak serkâtibi elinde bulunan mektubu (itimadnâmeyi) alıp reis-ül-küttaba vermiş ve o da sol eliyle sadr-ı âzamın sol tarafındaki yastığın üzerine koymuştu. Bundan sonra yerine oturan elçiye kırmızı peşkir tutularak kahve, tatlı merasiminden sonra kürk giydirilmişti. Sonra divan-ı hümâyun tercümaniyle sefirin tercümanına vesair maiyyeti erkânına derecelerine göre hil'atler giydirilip şerbetle gül suyu ve buhur (tütsü) merasimi yapılmıştı. Sefir, merasimin sonunda sadr-ı âzamı selâmlayıp avdet ederken kanun üzerine sadr-ı âzam ayağa kalkmayıp oturduğu yerden selâmlamıştı. Elçi, avdet ederken pâdişâh tarafından gönderilen ata, teşrifat

halifesi tarafından bindirilmiş ve kanun üzere çavuşbaşından mâada geldiği alayla avdet etmişti[1].

Evvelce Avrupa elçilerinin sadr-ı âzamı her ziyaretlerinde ona hediye vermeleri usûldendi. Yine bu kabilden ramazan ve kurban bayramlarında da böyle olurdu; *Kaynarca muahedesi*'nden sonra bu âdet kaldırılıp yalnız ilk mülâkatlarda sadr-ı âzamın ağalariyle saraydan at getiren seyislere hediye verilmek ile iktifa olundu.

İstanbul'da sefir bulunmayıp kapı kethüdası bulunursa bunların tebeddülünde yeni gelen kapı kethüdası divandan sonra getirdiği nâmeyi sadr-ı âzam vasıtasiyle takdim eder ve yine bilvasıta kendisine hil'at giydirilirdi[2]. İsianbul'da Avusturya ve Rusya'nın kapı kethüdaları bulunurdu.

[1] *Defter-i Yevmiye-i Oda-i Teşrifat* (Kâmil tasnifi teşrifatcılık defterlerinden 677 mükerrer numaralı defter).

[2] *Raşid, c. 6, s. 603.*

X.
ELÇİLERİN PÂDİŞÂH TARAFINDAN KABULLERİ

Türkiye'ye gelen elçilerin huzura kabulleri *galebe divanı* da denilen *ulûfe divanı*'na yani Kapı kulu ocaklarına maaş verilmesi mutat olan salı gününe tesadüf ettirilir ve divan merasimi ile oradaki debdebe ve teşrifat bunlara gösterilirdi. Sonradan divan-ı hümâyun içtimaı kalkıp işlerin Paşa kapısında görüldüğü zamanlarda da kapıkulu efradına maaş vermek için divan-ı hümâyunda eski kaide üzere yine içtima edilir ve bu sırada elçi kabul olunurdu.

Elçilerin, hükümdarlarının nâmelerini ve hediyelerini pâdişâha takdim için yapılan merasim hakkında bu sefirlerin maiyyetlerinde bulunan bazı sefaret erkânının ve bizzat sefirlerin yazdıkları bir haylı hatıraları vardır; bunlardan bazıları bu divan merasimini bîtarafâne ve takdirkârâne ve bir kısmı da müstehziyane tasvir etmişler ve teşrifata riayetsizlik yüzünden uğradıkları muameleden dolayı şikâyette bulunmuşlardır. Fakat elçi kabulü merasimi, kanunnâmeler ve teşrifat kayıtları mucibince tamamen ve titizce tatbik edildiğinden dolayı, bazı sefirlerin ısrarla buna riayetsizlik yüzünden dürüşt muameleye hedef olmaları pek tabiîdir. Bazı teşrifat memurlarının küçük bir yanlışlık yüzünden ölüm tehlikesi geçirerek bin müşkülâtla canlarını kurtardıkları gözönüne alınacak olursa kılı kılına tatbik edilen ve hattâ bir yanlışlık olmaması için teşrifat defterlerine şekilleri ve yerleri çizilen usûl ve kaidelerden dolayı muaheze değil takdir edilmek icabeder. Gerçi Osmanlı devleti teşrifatı baş döndürecek kadar teferruatla dolu merasime tabi ise de muazzam bir imparatorluğun teşritat usûllerinin kendi azametiyle mütenasip olacağı da tabiî bulunduğundan bu usûl ve kaideler bazı elçilerin hoşlarına gitmiş olmayabilir. Meselâ Fransız elçisinin usûl ve teşrifata mugayır olarak belindeki meçini çıkarmadan pâdişâhın huzuruna girmek istemesi ve bu hale karşı vaki mümanaat üzerine saraydan çıkıp gitmesi gibi bir sefir için

teessüfe şayan bir hadiseye meydan vermesi bu kabildendir. Fransa devleti tarafından elçilikle 1699 senesinin son ayında (Hicrî 1111) gemi ile İstanbul'a gelen Ferriol, Amca zâde Hüseyin Paşa sadaretinde galebe divanından sonra huzura kabul edileceği sırada belindeki meçi çıkarmak istemediğinden dolayı pâdişâh tarafından kabul edilmediği için Arzodası önünden geri dönmüştü [1].

[1] *Müverrih Raşid* آمدن بالیوص جدید از فرانجه وخشونت وی در دیوان همایون «*Ameden-i balyos-ı cedîd ez Françe ve huşûnet-i vey der divan-ı hümâyun*» serlevhasiyle bu hadiseden şöyle bahsetmektedir (*c. 2, s. 489*) «Tebdil edilen Françe balyosunun yerine yenisi gelip bin yüz on bir senesi recebinin on ikinci günü divan-ı hümâyuna davet olunup mûtad-ı kadîm üzre Kubbe altında yemekten sonra kendisine ve maiyyetinden kırk kişiye Eski divanhâne önünde hil'atler giydirildikten sonra huzura kabul merasimini divan-ı hümâyun tercümanı kendisine anlatıp âlât-ı harpten üzerinde bir şey olmamasını ve bu suretle huzura girip hediyelerini arzetmesini söylemiş ise de elçi belindeki meçi çıkartmak istememiş, sadr-ı âzam tarafından defeat ile usûl değildir, behemehal çıkarılmak lâzımdır diye mülayemetle söylenmiş, fakat yine muhalefet ve nizâ etmiş, naçar kalan sadr-ı âzam arza girmiş ve tekrar haber gönderilerek ısrar etmemesi söylenmiş ise de kabul eylemediğinden pâdişâhın canı sıkılarak giydirilen hil'atler üzerinden alınıp, getirdiği hediyeler de kabul edilmiyerek reddedilmiştir». Bu hâdiseyi Raşid'in mehazlarından alan *Zübdet-ül-vekayi* de aynı suretle anlatmaktadır (*varak 372*).

Ayni hâdiseyi, elçi Ferriol'ün emriyle 1715 senesinde Paris'te basılmış olan mecmua (*s. 5 ilâ 11*) şöyle anlatıyor: «Ferriol 1699 senesi birinci kânununun yirmi beşinde İstanbul'a gelişinin ondördüncü günü Amca zâde Hüseyin Paşa tarafından kabul edildi ve 1700 senesi ikinci kânun ayının beşinde Tophâne iskelesinden kayıklarla İstanbul tarafına geçip Hasahırdan gönderilen atlara binerek alayla saraya gitti. Çavuşbaşı, kanun üzere kendisini Vezir iskelesinde karşılayıp alayla gidilirken çavuşbaşı büyük elçinin sağına geçmek istedi. Fakat sefir kanuna muhalif olan bu hale itiraz ile ya önünde veya solunda yürümesini söyledi; o da yaptı. Elçi divanda sadr-ı âzamla yemek yedi; diğer maiyyeti, vezirlerle divan hey'etinin sofralarında yemek yediler; divan-ı hümâyun tercümanı Mavrokordato, yemek esnasında hizmet etmekte idi. Bundan sonra pâdişâh Arzodasına gelmesini emretti. Sefiri Bâb-üs-sâade'de iki kapı arasına götürdüler, kendisine ve maiyyetine hil'at giydirdiler; pâdişâhın (İkinci Mustafa) huzuruna girmek için kalktı; çavuşbaşı, sefirin belindeki kılıçla huzura giremiyeceğini tercüman vasıtasiyle anlattı; fakat sefir bunun emsali mesbuk olduğunu ve Castagnieres'in de kılıciyle İkinci Süleyman'ın huzuruna çıktığını ve bu kılıç elbisesinin süsü olduğunu söyliyerek çıkarmak istemedi. İş çatallaşınca divan tercümanı sadr-ı âzama gelerek

Bir elçinin onbeşinci asırda huzura kabulü

Bir sefirin huzura kabul merasimini ilk defa II. Sultan Murad zamanında görmekteyiz; *Milan* elçisi ile beraber pâdişâh tarafından huzura kabul edilen Bertrandon de la Brocquière, seyahatnâmesinde *Edirne*'de Sultan Murad'ın huzuruna kabullerini söyle anlatmaktadır;

"Edirnede sultanın huzuruna çıkmağa gittiğimiz zaman sarayın önünde bir çok adamlar ve atlar vardı; cümle kapısından içeri girdik; bu kapı daima açık bulunduruluyordu, elleri asalı yirmi otuz uşak (kapıcı) tarafından muhafaza olunuyordu; içeriye izinsiz girmek gayr-ı kabildi, kapıcıların yanında bir de reisleri (kapıcı başı) vardı.

"*Milan* elçisi Benedikto içeri girince kapının yanına oturttular. Herkes divanın akdi için Sultan Murad'ın dairesinden çıkmasını bekliyordu; üç vezir ile Rumeli beğlerbeğisi ve diğer beyler gelince pâdişâh göründü; maiyyetindeki iç oğlanları divanın toplandığı yere nâzır olan dairenin kapısına kadar gittiler. Aynı yerde Rumeli beğlerbeği pâdişâhın teşri-

meseleyi anlattı; fakat sadr-ı âzam bunun mümkün olamıyacağını sert bir surette tercümana söyledi. Sefir bu halin vukuuna dair sefarethâneden vesikayı getirmek arzu ettiyse de sadr-ı âzam pâdişâhın uzun müddet tahtında oturup bekliyemiyeceğini bilvasıta anlattı. Bu muhaverat bir saat kadar devam etti; sadr-ı âzam bu müşkül hâl üzerine en eski kapıcı başı ve kazaskerler vasıtasiyle de pâdişâhın huzuruna kılıçla girmenin mümkün olmadığını söylettirdi ve sefir de misal gösterdiyse de dinlenmedi. Dışarıdaki gürültüyü işiten pâdişâh sefirin kılıçsız gelirse kabul edilip aksi takdirde sefarethâneye dönebileceğini bildirdi. Sefir ikinci şıkkı kabul edip döndü ve geldiği alayla yerine gitti. Bu hâdiseden bir müddet sonra çavuşbaşı teşrifata vukufsuzluğu sebebiyle azledildi.

Bu kısmın mütalaasından anladığımıza göre Elçi alayla divan-ı hümâyuna gelirken çavuşbaşının sefirin yanında gitmek istemesinden dolayı hakikaten teşrifata vakıf olmadığı anlaşılıyor. Eğer sefir orta elçi olsaydı o zaman sağında gidebilirdi. Ferriol'un münasebetsiz hareketini, bir aralık fevkalâde elçi olarak İstanbul'a gelmiş olan Marki dö Bonnak da yazmakta ve onun huşûnetine karşı hükûmetin gösterdiği itidali takdir etmektedir. Ferriol'ün bu meç hadisesinden başka (Bunun muharebe kılıcı olduğunu Marki dö Bonnak yazmaktadır) diğer bir nezaketsizliği de pâdişâh, sadr-ı âzam ve pek mahdut bazı büyüklere mahsus olan tenteli kayıkla Boğazda gezmesi idi (*Marki dö Bonnak'ın muhtıraları, s. 50, 51*). Bu sefirin daha bazı garip hallerini de Marki dö Bonnak yazmaktadır.

fini bekliyordu. Padişâhın yanında bir cüce ve iki meddahtan başka kimse kalmadı; arkasında âdeti üzere seten rob ve üstüne de işlemeli yeşil renkli seten bir cübbe giymişti.

Pâdişâh büyük divanhânenin köşesindeki tahta doğru gitti ve orada oturdu. Paşalar geldiler, bir az ötesinde durdular, divana iştiraki icabedenler de geldiler, uzakta duvar dibinde oturdular. Sonra Bosna kıralına mensup biri takdim edildi; o da vezirlerin yanına getirildi. Bu adam Bosna kıralllığının kendisine aidiyetinden bahis ile hükümeti elinden alan kırala karşı yardım istiyordu; sonra yirmi Ulah zadegânı pâdişâha müteveccih bir halde divanhâne önünde durdular; bunlar rehine idi. Dairenin ortasında içlerinde bir az koyun etiyle pirinç bulunan [etli pilav] yüz kadar kap vardı. Milan elçisinin kabulü merasiminden sonra yemek yenildi [1]„.

Onaltıncı asırda pâdişâh tarafından elçi kabulü

Halkondil zeyli'nin teşkilât kısmında bulunan ve onaltıncı asrın sonlarında pâdişâhı, tahtı üzerinde temsil eden resmin izahında sefir kabülü hakkında şu mütalea serdediliyor:

"Elçi kabulü takdirinde maiyyeti ile hazırlanması için bir gün tayin olunur. Muayyen günde elçi sarayı gider; kapıcı başılarla pâdişâhın bendegânı sefirin vürûduna muntazır olurlar. Bunlar elçiyi iki avludan geçerek kabul salonuna (Arzodasına) îsal ederler. Vezir-i âzam elçiyi karşılar ve tahta doğru götürür, yastık ve minderlerden müteşekkil sedirde [taht] oturan pâdişâh ayağa kalkarak öpmesi için sefire elini uzatır; sonra tekrar oturarak elçiyi, eğer bir hıristiyan kıralı tarafından gönderilmiş ise kırmızı kadife döşeli bir koltuğa oturtur. Elçi hamil olduğu mektupları takdim eylemesi üzerine pâdişâh bizzat eliyle alıp açar, sonra yüksek sesle okuması ve harfiyyen Türkçeye tercümesi için baştercümana verir ve bu merasimi müteakip elçi ile birlikte gelmiş olanlar koltuk altından pâdişâhın huzuruna

[1] Bertrandon de la Brocquière, *Seyahatnâme*. Teodor Kantakazen, divandan bahsederken «Divanda bir elçi huzura kabul edilecek ise hâmil olduğu hediyelerle pâdişâhın yanına girip el öper; itimadnâmesini takdim ile sebeb-i ziyaretini yalnız vezirlere söyler. Onlar da pâdişâha arzederler ve istişâreden sonra cevap verilir demektedir.

girip el öperler ve sonra arkalarına dönmeksizin geri geri giderek avdet eylerler. Bundan sonra pâdişâh da çekilip gider ve elçiyi de yalnız bırakır„.

Halkondil zeyli yemekten bahsetmemekte ise de III Murad zamanında yemek yenildiğinden bahsedildiğine göre burada da yemek verilmiş olması îcab ediyor. Yalnız D'Ohsson Selânikî'den naklen elçilere yemek verilmesinin III. Murad zamanında olduğunu beyan ediyor. Halbuki biraz aşağıda notta görüleceği üzere sefirlere evveldenberi yemek verildiği 975 h. 1567 m. tarihli vesikadan anlaşılmaktadır[1].

Onyedinci asırda elçi kabulü

Onyedinci asır ortalarına İstanbul'a gelen İngiliz sefirinin huzura kabulü merasimini yazan Riko, sefirin gelişinden bahsetmiyerek divandan sonra huzura kabulü hakkında şunları anlatıyor:

"... Sefir sadr-ı âzama arz-ı hulûs ettikten sonra hükümdarla mülâkat edeceği gün tayin olunur ve yeniçerilere üç aylık maaş tediye olunacak gün intihap edilir. Sefirin ilk evvel gireceği odada (Divanhâne'de) keseler içinde para küme küme yığılır; sefir bu odada (yani divan içtima odasında) sadr-ı âzamla diğer sıra vezirlerinin yanında kırmızı kadifeli koltuğa (sandalyeye) oturur. Her odanın ağasına bu paralar tevzi olunduktan sonra sefir için bir taam hazırlanır ve sadr-ı âzam ve vezirlerle beraber sofraya oturur, yanlarında defterdar da vardır; bizim alelâde kullandığımız masalardan onların masaları bir az alçaktır. Bu masanın üzerine kâmilen gümüşten mamûl bir büyük sini konur[2]. Tabaklar bu sininin üzerine örtüsüz

[1] *Mühimme 7, s. 268.*

[2] Elçilerin önüne konan gümüş sini hazînede durur ve elçiye yemek verileceği zaman oradan çıkarılırdı. Pâdişâh Edirne'de iken elçiyi orada kabul edecek olursa bu sini hazîneden çıkarılıp Edirne'ye gönderilirdi; 975 h. 1567 m. senesinde İran elçisinin kabulü münasebetiyle İstanbul muhafızı Piyale Paşaya aşağıdaki hüküm gönderilmiştir:

Piyale Paşaya hüküm ki,

Hazînede gümüş sini vardır ki elçi geldikte vüzerâ önüne onunla kona gelmiştir. Ol sini hazineden ihrac olunup gönderilmek emredip buyurdum ki vusul buldukta hazînedar başı ve şehremini ile hazîneye varılıp ol siniyi çıkarıp gönderesin (*Mühimme defteri 7, s. 268*).

ve bıçaksız olarak sıralanır; aynı odada iki sofra daha vardır ve bunlara sefirin maiyyetini teşkil eden zevat oturtulur ve bu sofralarda Türklerin mütemayiz şahsiyetleri bulunur. Sofralara tabaklar (porselen) birer birer konur ve yemekler bir az bittikten sonra kaldırılıp diğer tabaklar gelir. Bu suretle altmıştan seksen tabağa kadar kaplar konup kaldırılır [1]. Bütün bu tabaklar en iyi çini porselenden mamûldür. Her tabak yüz elli ekü kıymetindedir. Rivayete göre bu porselenin toprağı zehire mukavemet etmektedir; eğer yemeğin salçasına zehiri havi bir madde konulmuş ise, tabak derhal çatlayıp kırılırmış. Bu sebepledir ki pâdişâha ancak bu kaplar dahilinde yemek yedirilir„.

"Ziyafet sona erdikten sonra çavuşbaşı, sefir ile maiyyetinden bir kaçını diğer bir hususî odaya götürür, orada onlara ipekten mamûl hil'atlar giydirilir. Bu hil'âtlerin üzerinde muhtelif renkte kuşlar işlenmiştir; bunlar padişâhın tevccühüne alâmet addedilmektedir„.

"Sefir evvelâ kendi hilîatini giyer ve maiyetinden onsekiz yirmi kişi kadarı da böylece hil'atlerini giyerler. Sonra sefir sarayda ftibarları ziyade olan ve ellerinde gümüşten asa bulunan iki kapıcıbaşı tarafından pâdişâhın odasına (Arzodasına) îsal olunur. Sefirlerin hediyeleri mümkün olan bütün debdebe ile bu kafileyi takip eder ve hediyeleri ahz ve kabule memur olan ağalar tarafından alınır. Bu kafilenin geçtiği avlular yeniçerilerle doludur. Bunların sükût ve sükûnu o kadar derindir ki küçük bir gürültü bile duyulmaz ve önlerinden zabitleri geçtikçe eğilerek yaptıkları selâmlarında hem hürmet ve tazim, hem de cengâverâne bir hal vardır.„

"Ondan sonra sefiri mülâkat mahalline yakın bir kapıya (Bab-üs-saâde'ye) götürürler. Buradaki sofanın her tarafı sırmalı, ipekli elbiseler giyinmiş ak hadımlarla doludur;

[1] 1153 h. 1740 m. de İran elçisine divanda verilen ziyafette onbin yeniçeri bulunup yemek kapışmışlardı. Bunu müteakip her sofraya mertebanî tabaklarla altmış nevi yemek tertip olunmuş ve elçi Oğuz Ali Han, sadr-ı âzamın sofrasına ve maiyyetleri kaptan paşa ve defterdar sofralarında yemek yemişlerdi (*Suphi tarihi, varak 192).* D'Ohsson da sefirlere elli kap yemek verildiğini beyan etmektedir (*C. 7; Osmanlı devletinin ecnebî devletlerle münasebatı kısmı).*

sefaret kâtibiyle tercüman ve birinci sınıftan bazı zevat müstesna olmak üzere maiyyet halkının hiç biri daha ileri gidemez.„

"Huzura kabul odasının kapısında derin bir sükût nazar-ı dikkate çarpar; bu sırada yalnız bir çeşmenin şırıltışı da duyulur. Bu mevkide bir akhadım ağasından başka muhafız yoktur. Sefir ile maiyyeti halkı bir müddet orada tevakkuf ederler, sonra yavaşca yürümeğe başlarlar. Bu edibâne yürüyüş büyük bir hükümdar hakkında izharı lâzım gelen hürmette kusur edilmemek içindir.

"Huzura kabul odasının (Arzodası'nın) medhalinde bir altın top asılıdır. Bu top zîkıymet mücevherat ile müzeyyendir. Odanın içi gayet kıymettar şark incileriyle müzeyyen sandalyeleri havidir. Döşeme tahtaları kıymetli zengin halılarla örtülmüştür; bunlar kırmızı kadifeden sırma işlemelidir ve çok yerleri incilerle işlenmıştır.„

"Pâdişâhın oturduğu taht yerden bir az yüksekçedir. Altın kaplı dört sütün üzerine müessestir ve üstü çok kıymetli bir tarzda yaldızlıdır. Tahtın her tarafında altın toplar sarkmaktadır. Pâdişâhın üzerinde oturduğu kısım ile sağdaki ve soldaki parçalar kıymetli mücevherlerle ve altın işlemelerle müzeyyendir. Pâdişâhın yanında sadr-ı âzamdan başka kimse yoktur. Sadr-ı âzam hükümdarın sağ tarafında olup çok hürmetkârâne ve mütevazı bir vaziyette ayakta durmaktadır [1].„

"Sefir, pâdişâhın yanına girmeğe hazırlandıktan sonra yukarıda zikrettiğimiz kapıcıbaşıları tarafından odaya götürülür. Bunlar sefirin koltuğuna girerler, bu suretle odada bir az onu ilerlettikten sonra ellerini sefirin boynuna götürür ve başını döşeme tahtalarına âdeta temas ettirecek kadar yere eğerler ve sonra kaldırırlar ve geri geri ta odanın nihayetine kadar çekerler. Bu muameleyi sefirin maiyyeti efradına da yaptırırlar; ancak bunları sefirden daha aşağıya kadar inhina ettirirler.„

"Bu mülâkat ve kabul merasiminde sefir hiç oturmaz, hep ayakta durur ve mensup olduğu hükümdarın vesâyâ ve tenbihlerini tercümanı vasıtasiyle sadr-ı âzama tebliğ eder. Bu

[1] Riko'nun kaydından bu kabul resminde vezirlerin bulunmadığı anlaşılıyor; fakat kanunnâmelerde böyle değildir.

ma'ruzatın kâffesi mülâkattan evvel tahriren tesbit edilerek itimadnâme ile beraber sadr-ı âzama takdim edilir. Sadr-ı âzam buna cevap verecek ve umur ve hususiat hakkında müdavele-i efkârda bulunacaktır. İşte İngiliz kıralının İstanbul sefiri olan Kont Vinchilsea hakkında yapılan kabul resmi budur. Bana temin olunduğuna göre diğer mûteber süfera hakkında da böyle muamele yapılmaktadır [1]„ .

Elçilerin divana gelişleri ve nâme takdim etmeleri

Osmanlı kanunnâmeleriyle teşrifat mecmualarının kayıtlarına göre onyedinci asır sonuyla onsekizinci asır başlarında da elçi kabulü merasimi Riko'nun tarifi gibi olup yalnız Riko, Arzodası ile oradaki merasimi izah eylemiş ise de, divanhâne merasimini tafsil etmemiştir. Kanunnâmeye göre kabul resimi şöyle olmaktadır :

Elçiler, metbularının nâmelerini takdim için divan-ı hümâyuna arz günlerinde davet edilirlerdi. Gelen elçi müslüman ise divanhâne kapısından içeri girince vezir, nişancı, kazasker ve defterdarlar ayağa kalkarlar, elçi gelir, vezir-i âzamın eteğini öper ve nişancının oturduğu sedirin divanhâne kapısı tarafındaki tarafına otururdu [2]. Eğer elçi hıristiyan devletlerinden

[1] *Riko* (Fransızca tercümesi), *s. 210 ilâ 214.*

[2] *Abdurrahman Pâşa kanunnâmesi* (Millî Tetebbular mecmuası, s. 513) ve *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 18.* D'Ohsson, müslüman hükümdarların ve bilhassa İran elçilerinin daha hürmetkârane muamele gördüklerini ve bir yeniçeri kıt'asının başında olarak çavuşbaşının onları karşılamak için Üsküdar'dan daha ileri gittiğini ve Üsküdar'dan kadırgalarla İstanbul'a geçip toplar atılmak suretiyle selâmlandığını ve kendilerine tahsis edilen konağa gittiklerini (İslâm hükümetlerinin daimî sefirleri yoktu) ve bunların sadr-ı âzam tarafından kabullerinde sadr-ı âzamın yanında sedirin üzerine ve divan-ı hümâyunda nişancının sedirine oturduklarını [Şalvar veya çakşırları sedirde oturmalarına müsaitti] ve pâdişâhın huzuruna kırk elli kadar maiyyetleriyle girdiklerini ve nutuklarına sadr-ı âzam tarafından cevaplar verildiğini yazıyor (*C. 7; Osmanlı devletinin ecnebilerle münasebatı kısmı*). Fakat müslüman devlet elçilerinin böyle her zaman nişancının sedirine oturduğu vâki değildi. Nitekim İran şehzâdesi Haydar Mirza, sulh için biraderi Şah Abbas tarafından İstanbula gelince «Divan-ı hümâyuna getirilüp sadr-ı âzam hazretleri altına ve serdar Ferhat Paşanın üzerine oturup ve sefir Mehdi Kulu Han, kanun

birinin elçisi ise divanhâneye yaklaşınca vezir-i âzam divit odasından çıkarak divandaki makamına gelirken ona hörmeten vezir ve sair divan erkânının ayağa kalktıkları sırada [1] elçi de divanhâneden içeri girer ve sadr-ı âzamın eteğini öptükten sonra divan kapısı duvarı tarafından vezirlerin karşısındaki sandalyeye otururdu [2]. Bu sırada sadr-ı âzam, divan tercümanını yanına davet ederek ona sefirin hatırını sormasını söyler ve o da gelip bunu elçiye beyan ile aldığı cevabı sadr-ı âzama arz eylerdi [3]. Sefir divan müzakerelerini ve yeniçerilere para tevziini seyrederdi.

Ulûfe tevziinden sonra yemek yenirken gerek müslüman ve gerek hıristiyan sefirler iskemlede oturup vezir-i âzamın sofrasında yemek yerlerdi. Elçi kabulü günü nişancı ile defterdara da ayrı ayrı sofralar kurulur ve elçinin adamları vezirlerin ve bunların sofralarında yemek yerlerdi. Elçinin maiyyetinde bulunan itibarlı adamlarına Eski divanhânede ve mütebakisine Kızlar kapısı tarafında mermer direkler arasında yemek verilirdi [4].

Elçi yemeği müteakip ellerini yıkadıkdan sonra kendisine hassa vekilharcı ve çadır mehterleri kethüdası tarafından gül suyu ve buhur verilir ve bâdehû çavuşbaşı vasıtasiyle [5] di-

üzere iskemle ile mukabelede . . » oturmuştu (*Selâniki tarihi, s. 363, sene 998*). D'Ahsson'ın kaydı gibi İslâm elçileri her zaman kırk elli kişi ile huzura girmezlerdi Meselâ Nadir Şah tarafından sefir gönderilen Fetih Ali Bey maiyyetinden iki kişi ile pâdişâh tarafından kabul edilmişti (*İzzî tarihi*, v. 41 b).

[1] Venedik elçileri divana gelirlerken vezirlerin ayağa kalkmaları kanun olup vezirlere hürmeten kazaskerler de kalkarlardı. Fakat 1005 cemaziyelâhırında [1597 M] Venedik elçilerinin kabulünde Anadolu kazaskeri ayağa kalkmamıştı (*Selâniki tarihi, varak 359*). Sonra bu mesele şöyle halledildi: Elçi kapıdan girdiği sırada vezir-i âzam divit odasından çıkıp divanda yerine gelirken vezir ve kazaskerler ayağa kalkacaklar ve bu sırada elçi divana girecek ve bu suretle elçiye kalkılmış olmıyacaktı.

[2] Erdel kıralı ve Dubrovnik ve daha sonra Yedi ada cümhuriyeti elçileri divana geldikleri zaman sadr-ı âzam onları oturduğu yerde kabul ederdi (*Teşrifatçılık defterlerinden 677 mükerrer defter s. 67*).

[3] D'Ohsson'a göre.

[4] Es'ad Ef., *Teşrifat-ı kadîme*, s. 88.

[5] Daha sonraları teşrifatçı vasıtasiyle olurdu (*Teşrifat-ı kadîme*, s. 89).

van-ı hümâyundan alınarak hazine önüne veya eski divanhâneye götürülüp kendisine ve maiyyetine hil'atler giydirilir ve bir müddet istirahat ettirilir ve bu sırada sefir, yeniçeri ağasiyle kazaskerlerin ve vezir-i âzam ile vezirlerin huzura girişleri merasimini seyrederdi [1].

Sadr-ı âzam ile vezirlerin arza girmelerini müteakip kapıcı başılardan ikisi elçiyi kollarından tutarak Arzodasına, pâdişâhın huzuruna götürüp yer öptürürler ve getirdiği hediyeleri kapıcılar Arzodası'nın pençeresinin önünden geçirip iç hazine adamlarına teslim ederlerdi [2].

Pâdişâhın huzurunda hükümdara en yakın olarak sadr-ı âzam, onun alt tarafında derece sırasiyle diğer vezirler dururlardı. Elçi, memuriyetine dair şifâhen beyanatta bulunup divan tercümanının tercüme ettiği bu nutka pâdişah tarafından cevabı verilir ve bu cevabı divan tercümanı vasıtasiyle sadr-ı âzam elçiye bildirir ve bu sırada elçi getirdiği nâmeyi en altta duran vezire [3], o da üst tarafındaki vezire vermek suretiyle nâme sadr-ı âzama kadar gider, o da bunu pâdişâhın tahtının sol yanındaki yastığın üzerine kor. O sırada pâdişâh tarafından bir kaç kısa sual ve cevaptan sonra [4] bizzat pâdişâh *izin* deyince elçiye yer öptürülüp maiyyetiyle beraber dışarı çıkar ve Has fırın önünde sadr-ı âzamın avdet alayını görüp selâmladıktan sonra geldiği tertip üzere sefarethânesine götürülür. Elçinin getirdiği nâmeyi vezir-i âzam alıp tercüme ettirip bilâhare münderecatı ne ise bir telhis ile pâdişâha arzederdi [5].

[1] «... Bâd-et-taam âyin-i müstedim-i Osmânî ve şevket ve şükûh-ı sâhipkıranîyi seyr ve temaşa için ötedenberi cây-ı âram-ı sefiran olan eski divanhâneye nakl-i mekân...» (*Suphi tarihi varak 192*).

[2] Bazan sefirlerin hediyelerini pişkeşci ağa öne düşerek Arzodası kapısını dolaşıp hazînedar başıya teslim ederdi (*Tarih-i askerî-i Osmanî, s. 78*).

[3] Divanda kubbe vezirleri bulunması usulü kalkınca sefirin nâmesini emîr-i alemin aldığı, onun da kaptan paşaya verdiği görülüyor (*Teşrifat-ı kadîme* ve *Teşrifatçılık defteri 676 mükerrer ve 677*).

[4] Hükümdarın elçinin nutkuna cevap vermesi kanun değildir. Yalnız bu bu teşrifat usnlüne muhalif olarak II. Mahmud sefirlerinin nutuklarına ceeap vermiştir (Marsellüs, *Şark hatıraları, c. 1, Faesl 2*).

[5] *Abdurrahman Paşa ve Nimetî Efnendi kanunnâmeleri.* Onaltıncı

Elçilerin divana girişleri :

Elçinin namesini takdim için saraya gelişinde ve içeri girişinde bazı merasim daha yapılırdı ki onlara da kısaca anlatayım:

Sefir, divan-ı hümâyuna davet edilip gelirken Paşa kapısının karşısındaki Alay köşkü altına gelince sadr-ı âzamınPaşa kapısından alayla çıkması için bir müddet beklettirirlerdi [1]. Bu sırada sadr-ı âzam, Paşa kapısından çıkar, elçinin yanındaki çavuşbaşı ağaya selâm verir ve elçiye de âşinalık ederek ileri geçer ve sonra elçi alayı hareket ederdi [2].

Elçi saraya geldiği zaman Orta kapı'da attan iner ve kendisini divan-ı hümâyun tercümanı karşılar [3] ve kapıcıbaşılara mahsuş nöbet odasına götürülür ve burada yarım saat kadar istirahat ettirilirdi. Bu sırada eski divanhânede sûre-i fetih (Divan-ı hümâyun kısmına bakın) tekmil olunup yeniçe-

asır sonlarında İran elçisi olan Erdebil hâkimi Zülfikar han huzura girip nâmesini takdim eylediği zaman o tarihte küçük vezir olan Satırcı Mehmed Paşaya, o da üst tarafındaki vezire ve böylece sadr-ı âzama kadar elden ele verilip sadr-ı âzam da pâdişâhın tahtının üzerine koymuştu (*Selânikî, varak 357*). Koçi Bey'in *Teşkilât mecmaası*'nda elçi kabulünden bahsedilirken şöyle deniliyor: «Pâdişâh vezir-i âzama der ki sor elçiye niçin gelmiştir? Vezir-i âzam elçiye sorar; o da dostluk için nâme getirdim der. Pâdişâh vezire der ki kadimden olageldüği üzere Âsitane-i saâdete elçiler gelip dostluk ederlerse bu canibten dahi dostluk ve sulh ve salah mukarrerdir, şöyle bilsünler deyu buyurursuz, bu kadar kâfi. Elçilerden memleket ahvali sorulmaz. Elçinin avdetinde pâdişâh Has odaya gider ve elçinin verdiği nâmeyi vezir-i âzama gönderir; o da tercüme ettirerek tekrar arzeder».

Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat isimli mehazımızde elçinin nâmesini divan tercümanının alıp vezirlere vermesinin de kanun olduğu görülüyor. Nâmeyi tercüme eden divan tercümanı sadr-ı âzama takdim eyler ve o da pâdişâha arzederdi (*Başbakanlık Arşivi, Kâmil tasnifi, 677 mükerrer, Teşrifat defteri, s. 179.*

[1] *Teşrifatçılık defteri, 677 mükerrer* (Kâmil Tasnifi), *s. 178.* D'Ohsson bu beklemenin evvelce bir saat kadar olup sonra bir çeyrek saate indiğini yazıyor.

[2] *Teşrifatçılık defteri* (Defter-i Yevmiye-i Oda-i Teşrifat) *677 mükerrer, s. 178.*

[3] *D'Ohsson, C. 7 (Osmanlı devletinin ecnebi devletlerle münasebatı kısmı).*

riler pilav, zerdeye koşacakları sırada elçi, çavuşbaşı ağa delâletiyle Orta kapı'dan içeri alınırdı[1].

Elçinin ilk selâm taşı tarafına gelmesi, kul kethüdasının işaretiyle yeniçerilerin pilâv, zerdeye koştukları zamana tesadüf ettirilirdi. Elçi kubbe altına yaklaşınca kapıcılar kethüdası, elçi ile beraber gelmekte olan çavuşbaşıyı (elçiyi değil) Kubbe altının divanhâne kapısı dışarısında asasız olarak istikbal eder ve berabence Kubbe-i hümâyuna girerlerdi.

Elçi nişancının sedirinin önüne konmuş olan iskemle tarafına gelip ayakta dururken teşrifatçının haber vermesi üzerine sadr-ı âzam divit odasından çıkar, yerine gelir ve oturur, sefirin hatırını sorar ve onu müteakip divan müzakerelerine başlarmış. Sefirin sağında her iki elinde itimadnâmeler olduğu halde sefaret başkâtibi ve solunda da divan-ı hümâvun tercümanı bulunurdu.

***

Teşrifat memurları merasimde ufak bir hatanın ağır surette ceza ile karşılanacağını bildikleri için bir yanlışlığa mahal bırakmamak için protokola çok dikkat ederlerdi. Hattâ bazı teşrifat defterlerinde Arz odasında sefir kabülü münasebetiyle çizilmiş krokiler de görülmektedir. Bu hususta bir fikir verebilmek için teşrifat defterinden aldığım resmi aşağıya çiziyorum :

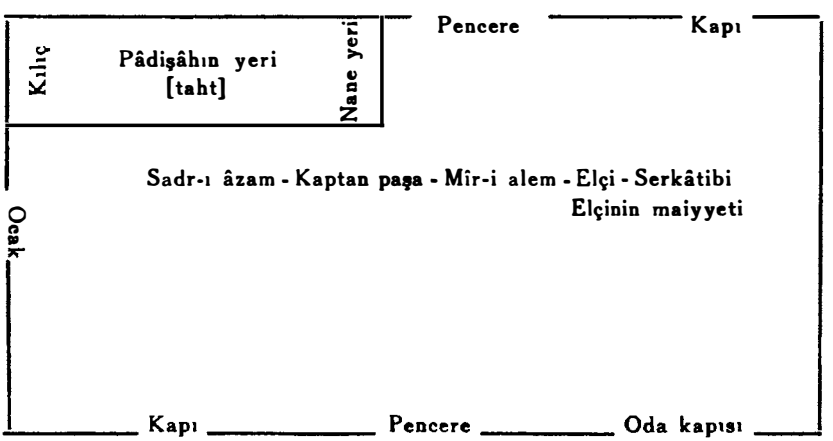

[1] D'O h s s o n, Çavuşbaşı ile beraber kapıcılar kethüdasına rehberlik ettiklerini yazıyor.

İran elçisi gelirse:

İran şâhı tarafından gelen muvakkat elçilere Üsküdar'da bir konak hazırlanır, istikbaline memur çavuşbaşı ve saireden mürekkeb bir hey'et sefiri Üsküdar haricinde karşılarlardı. Bundan sonra elçinin İstanbul'a nakli için Tersaneden bir kadırga tayin olunup elçiyi karşılayıp getirmek için seçilen çavuşbaşı ve maiyyetindeki hey'et kendisini Üsküdardan alıp alayla İstanbul'a geçirip evvelce hazırlanmış olan münasip bir konağa götürürlerdi. Elçi ve maiyyetine hükûmet tarafından lâzımgen erzak ve mühimmat veya bedeli verilirdi. Sadr-ı âzamın ve pâdişahın İran elçisini kabulleri merasimi diğer ecnebi sefirlerinin aynı olurdu [1].

***

Gerek islâm ve gerek hristiyan sefirlere verilecek nâme divandan sonra Arzodasında pâdişâhın huzurunda teslim olunacaksa divan günü elçi huzura kabul olunur, sadr-ı âzam elçiye nutk-ı hümâyunu söyler ve sonra pâdişâhın sağında yastık üzerinde olan nâmeyi alıp öperek başına kor, yanında olan vezire verir ve o da öpüp başına kor, alt tarafındakine verir ve bu suretle en küçük vezir veya (daha sonraki tarihlerde) mîr-i alem alıp elçiye verir, o da ayni suretle öpüp başına kor ve eli üzerinde tutarak izin verilince Arzodasından ve Bâb-üssaâde'den çıkıp Orta kapıya gelince nâmeyi başkâtibine teslim ederdi [2].

Bir seyahatnamede sefir kabulü münasebetiyle divan merasimi hakkında

Temmuz 1819 (1231 h.) tarihinde Fransa sefirinin pâdişah tararından kabulü münasebetiyle Vikont de Marseilus'ün

[1] *Mühimme defteri 7, s. 215* (Sene 975) de İran elçisinin Üsküdar ve İstanbul'da istikbal edilmesi hakkında yeniçeri ağasına hüküm. İran elçisi geldiği vakit cebecilerle topçuların bir kısmı ağalariyle Üsküdara geçerek Tekke mevkiinde ve yeniçerilerin de Eminönü iskelesinden istikbal ederek konağına kadar götürmek kanundu (*Mühimme 7, s. 261*). 1050 h. 1640 m. tarihinde İran elçişinin huzura kabulü hakkında *Vekayi-i tarihiyye'de* (*varak 312 b*) mufassal malûmat vardır. Daha sonraki tarihlerde de kabul resmi görülüyor. Bk. *Nimeti Efendi kanunnâmesi, s. 97, 98.*

[2] *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat* (677 mükerrer, Kâmil tasnifi).

Souvenirs de l' Orient (Şark Hatıraları) isimli eserinde bahsettiği merasimi kısaca anlatarak bu sefir kabulü kısmına nihayet vereceğim:

"16 Temmuz 1816 da (1231 Şaban) dörtyüz yeniçeri ellerinde beyaz deynekleri ve başlarında börkleri olduğu halde sefirin alayına yol açıyorlar ve onları çorbacıları yani bölük komutanları takip ediyorlardı. Yanlarında meşin elbiseli saka başı vardı; bundan sonra hizmet efradı olan belleri sıkı, uzun ve kırmızı cübbeli, başlarında siyah kalpaklı otuz kadar çuhadar geliyordu. Fransız sarayının (sefarethâne) baş kapıcısı elinde mızrak ve maiyyetinde altın sarısı ve kırmızı elbise giymiş on iki yasakcı ile bunları takip etmekte idi. Bunun önünde Fransız Şark donanmasından âriyeten alınmış, muzika takımı ile Fransız elçisinin maiyyeti erkânı yürüyordu.„

"Bunlardan sonra Osmanlı hükûmeti tarafından elçiyi Çanakkale boğazında karşılamış olan mihmandar atla yürüyordu. Bunun arkasından altı tane kırmızı ve kıvrık külâhlı bostancı geliyordu. Bunların arkasında Fransa sefarethânesinin tercümanlariyle kâtipleri gelip birinci kâtibin elinde Fransa kıralının altın işlemeli bir kese içinde nâmesi vardı. Bu mektup, bu kabule takaddüm eden bir kabul merasiminde sadr-ı âzama taktim edilmişti.„

"Bundan sonra at üzerinde elçi gelmekte ve kendisini yaya olarak iki yaver takip etmekte idi. Bâdehû sağda Fransa bahriyesi zabitleri, solda elçilik ateşeleri ve onlardan sonra başlarında birinci mümessilleri olarak İstanbul'da yerleşmiş olan Fransız tüccarları gelmekte idi.„

"Fransız elçisinin alayı bu tertip üzere Beyoğlun'dan inerek Tophâne çeşmesine geldi. Buradaki iskelede çavuşbaşının kayığı (yedi çifte) elçiyi bekliyordu. Elçi kayığa bindi ve yeniçeri çorbacısı elçinin arkasında durup yaver vazifesini gördü.„

"İlk önce elçinin bindiği yedi çifte kayık ilerledi; eski ve şerefli bir imtiyaz olan Fransanın beyaz bayrağı provada dalgalanıyordu. Bayrak, limanda demir atmış ve bu münasibetle donanmış olan bütün Fransız gemilerinin tayfaları tarafından *yaşasın kıral!* nidalariyle selâmladı. Kısa deniz geçildi; öteki sahile (Sirkeci tarafı) gelinir gelinmez elçi burada teşrifat nâzırı ve çavuşbaşı tarafından kabul olundu. Çavuşbaşı alayın bir

kısmını yakında bulunan bir köşke (Kireççibaşı odası) sevk etti. Orada bize, kahve, çubuk, şerbet ikram edildi. Pâdişâhın ahırlarından gelen yüzyirmi at tevzi ve alay tertip olundu ve hareket edildi. Çavuşbaşı elçinin önünde hareket etti. Çavuşbaşının önünde pâdişâhın on iki seyisi (Hasahır hademeleri) tarafından yularlarından sevkedilen yedekleri ve ondan sonra çavuşbaşıların maiyyeti olan divan çavuşları yürüyordu, Bunlardan birisi çavuşbaşının asasını (gümüşlü asa) ikincisi üst elbisesini ve bir üçüncüsü de iskemlesini (hayvandan inip binmek için) taşıyorlardı. Kalabalık bir atlı maiyyeti bütün alayın önünde yürümekte idi.„

"Sadr-ı âzamın sarayı önüne (Alay köşkü karşısındaki Paşa kapası önüne) gelince sadr-ı âzamın öne geçmesi için bir az tevakkuf edildi [1]. Sonra sadr-ı âzamın arkasından yürüyüp sarayın birinci avlusuna girdik [2]. Elçi burada Bab-ı âlî tercümanı olan bir Rum beyi tarafından karşılandı. Sonra bizi, yeniçerilerin taamını görmek üzere bunlardan müteşekkil uzun saflar önüne götürdüler. Verilen bir işaret üzerine acıkmış olan askerler, çayırı kaplayan pilav tencerelerine hücum ettiler; kaşla göz arasında bunları kaldırdılar [3]. Sefaret, heyeti, Bab-ı âlînin, ordusunm ne kadar büyük bir sahavetle beslediğine şahit olduktan sonra maaşı nasıl tediye ettiği ve tebaasına adaleti nasıl tevzi eylediğini görmek üzere divan salonuna götürüldü„.

"Bu salonda [Divanhane'de] sadr-ı âzam, nihayette bulunan bir sedirin üzerinde oturuyordu. Üzerinde parmaklıklı küçük bir pencere (Kasr-ı adil penceresi) bulunuyordu, Pâdişâh bu pencereden, kendisi görünmeyerek divanı seyrederdi„.

"Vezirin solunda iki kazasker, yani Anadolu ve Rumelinin büyük hâkimleri, [kazaskerler] biraz ötede maliye nâzırı, yani

[1] Kanun üzere elçi alayı buraya gelince, sadr-ı âzam çıkar, çavuşbaşıya selâm verip elçiye de iltifat ettikten sonra gider ve arkasından elçi alayı gelirdi.

[2] Seyahatnâme sahibi, sarayın bu kısmında *Sent İren* kilisesi olan bir cami (Askerî müze), bir darphane ve eski silahları muhtevi bir silâhhâne bulunduğunu ve bu kısmın fevkalade büyük olup güzel ağaçlarla süslü bulunduğunu yazıyor (*C.1, fasıl 2*).

[3] Muharrir, hükümetten memnuniyet alâmeti olarak koşmalarını açlıklarına hamletmiş. Esas kanunu bilmediği için tabiî mazurdur.

defterdar efendi ile imparatorluğun şansöliye muavini, yani beylikçi efendi, sağında mühürdar, yani nişancı bulunuyordu. Nişancı eski Paris sefiri ve pâdişâhın müsahibi olan Halet Efendi'dir. Sonra oturmuş olan Fransız elçisi ve ayakta olarak bütün maiyyeti erkânı geliyordu„.

Bir dava bir kaç dakika içinde izah olundu; münakaşalar edildi, müddeiler tarafından iddialar yapıldı ve vezir-i âzam tarafından hüküm verildi. Bundan sonra malî işlere geçilerek tediyat merasimine başlandı. Takriben on iki milyon frank tutan onbeş milyon türk kuruşu sayıldı ve her biri beşyüz kuruşu ihtiva eden meşinden keselere kondu. Bu iş beş saate yakın bir zaman sürdü„.

"Bir yeniçeri ortasının parası usûlü veçhile hesap edilir edilmez bu ortanın ihtiva ettiği her oda numarası ile çağrılıyordu[1]. (Bütün yeniçeri ocağı yüz doksan altı ortadan mürekkeptir). O zaman bütün bir bölük veya ortanın, hiç bir nizama riayet etmeden divan salonuna hücum ettiği görülüyordu. Omuzunda bir kese bulunan her yeniçeri yavaş yavaş önümüzden geçiyordu„.

"Altmış beşinci orta para tevziine çağrılmadı; bu oda mevcut değildir. Bu odanın bir askeri 1613 de II. Osman'ın şahsına elini kaldırmağa cür'et ettiği gündenberi numarası açık olarak kalmaktadır; her yeniçeriye akşam namazında bu odaya lanet okuması emrolunmuştur„.

"Para tevzii gürültüler içinde hitama erdikten sonra yemek hazırlığı daha büyük gürültüler içinde başladı. Küçük masalar (sofralar) üzerinde yendi. Birinci sofranın etrafında elçi, vezir-i âzam ve divan tercümanı oturdular. Bize arka arkaya birbirinden pek farklı bir takım yemekleri, kalaylı kaplar içinde sundular. Çatal bulunmaması bizi ilk önce şaşırttı; sabahleyin mabeyinci (mihmandar) ile yeniçeri miralayının (çorbacının) çatalı kullanmaktaki acemiliklerine gülmüştük. Şimdi de bizim parmaklarımızı kullanmaktaki acemiliğimiz ile gülmek sırası onlara geldi„.

[1] Daha evvelki usuliyle bu dokuzuncu asır başlarındaki arasında bir az fark vardır. Eskiden keseler hazırlanıp sonra davet edilirlerdi. Sonradan divanda hazırlanıp her odanın parası keseye kondukça davet ediliyorlardı.

Her şey pâdişâhın matbahlarında ihzar edilmişti; fakat her yemeğin lezzeti bize fena geldi. İçki olarak şerbet ve su verdiler. Bizim maiyyetimizde bulunan hizmetkârlarla salonu dolduran yabancılara da bir takım yemekler verdiler. Yemek yirmi dakika sürdü; sonra bir odaya götürüldük. Burada pâdişahın huzuruna çıkmak için giymemiz lâzımgelen kürkleri bize tevzi ettiler. Bize siyah tilki ve kakum kürklü uzun robalar (hil'atlar), kerrake adlı kırmızı kazaklar verildi; bunlar bizlerin malı idi„.

"Avrupalı hal ve tarzımızı gizliyen bu Şark libaslarını giymiş olarak sarayın üçüncü duvarının (Bab-üs - saâde'nin) içine girdik. Burada kapıcıbaşı denilen iki mabeyinci kollarını bizim kollarımızın etrafına geçirerek (kollarına girerek) her birimizi yakaladı. Bu bir ihanet korkusundan mı ileri geliyordu? yoksa bir hürmet işareti mi idi? kestiremem. Fakat benim sağ ve solumdakilerden bir şikâyetim olmadı; sanki âdet yerini bulsun imiş gibi bizi tutuyorlar ve harekâtımızı hiç bir veçhile işkâl etmiyorlardı. Hattâ şapkamın kenarında bir kâğıt görünce benim, elçi nutkunu söylerken hafızası kifayetsizlik gösterdiği takdirde ona yardım etmekle mükellef olduğumu anladılar ve tebessümle beni elçinin hemen ardı sıra götürdüler„.

"Sarayın üçüncü avlusunu iki sıra iç oğlanı ve penbe sarı ipekten elbiseler giymiş siyah ve beyaz dilsizler arasından geçtik. Bu avlunun sonunda haremin yani sarayın hamamı ve kadınlara mahsus kısımlarının kafesleri görünüyordu. Ellerinde deynekler bulunan akhadım ağaları pâdişâhın dairelerinin medhalini halka karşı muhafaza ediyor ve bunların kadın gibi ince sesleri gürültüyü bastırıyordu„.

"Huzura kabul salonu (Arzodası) küçük ve loştur. Sultan Mahmud, üzerinde inci kakmalar bulunan dört sütunla tutturulmuş bir sâyebanın altında (taht da) oturuyordu. Elçinin Fransızca olan nutkunu dinledi. Bu esnada sağ eliyle siyah sakalını okşuyordu; kemal-i emniyet ve sür'âtle bizzat kendisi cevab verdi. Bu suretle pâdişâhın konuşmamasını emreden teşrifata muhalif hareket ediyordu. Bu cevap Türkçe olarak sadr-ı âzam tarafından tercümana bildirildi, o da onu Fran-

sızcaya tercüme etti, Her iki nutkun teatisinden pâdişâhın ve Fransa kıralının sıhhati hakkında bir kaç nâzikâne sualden sonra geri geri giderek çekildik„.

"Sarayın avlularında keseleriyle yüklü yeniçerileri ve sadr -ı âzam ve maiyyetini geçerken yine görmek mecburiyeti hasıl oldu. Sonra biz de Ayasofya meydanına toplanmış olan halkın arasından geçerek her yerde sıralar üzerine çıkmış yahut kafesli arabalar içinde bir çok Türk kadınına rastlıyorduk. Limana (Sirkeciye) Tophâne çeşmesine ve Fransız sarayına sabahki nizam üzere, fakat başka libaslar içinde avdet ettik. Kürklerimiz, üniformalarımızı setrediyordu ve şahsiyetimizle yalnız çizmelerimizin ayak kısımlarını meydanda bırakıyordu; bir de üç boynuzlu Fransız tarzı şapkalarımız görünüyordu. Elçinin kürkü pek zengin idi; bizi huzura götürmüş olan atların en güzellerinden üçü pâdişâh tarafından elçiye atıyye olarak verildi; bunlar altın işlemeli uzun eğer örtü ile (ağır divan rahtlı) süslenmişlerdi. Bu gidiş, geliş ve kabul resmi on iki saate yakın sürmüştü [1]„.

Elçilere dair müteferrik malûmat

Büyük elçilerle orta elçilerin kabullerindeki merasim birbirinin aynıdır; yalnız aradaki fark muhafaza bölüğünü teşkil eden yeniçerilerin adedindedir; bir de hil'atlerin, saray atlarının, huzura kabul olunacak sefir maiyyetinin miktarı değişirdi. Büyük elçi kabul olunurken yanında yirmi, yirmi beş kişi ve orta elçinin ise on, onbeş kişi bulunurdu.

Evvelleri elçilere yalnız kaftan (hil'at) verilirdi. 1644 senesinde Avusturya'nın fevkalâde sefirine ilk defa vezir, şeyh-ulislâm ve kazaskerlere giydirilen samur kürk giydirilmişti. Lâkin III. Ahmed zamanında yine kaftan usulü âdet oldu ve bu şekil 1772 senesine kadar devam etti. Bu senede İsveç orta elçisi olan Olzik dosel Sing'e bir iltifat olarak samur kürk giydirildiğinden bundan sonra bu tarz diğer devletlerin elçilerine de teşmil edildi [2].

***

[1] *Souvenir de l'Orient, c. 1, Fasıl 2* (Paris 1839).

[2] D'Ohsson, c. 7 (*Osmanlı hükümetinin ecnebi devletlerle münasebatı kısmı*). Üniversite kütüphânesinde 1937 numaralı mecmuada 1171 h.

Mühim siyasî işlere ait temaslar için elçiler reis-ül-küttablar ile görüşürlerdi. O zaman reis efendinin yanında Bab-ı âlî (Divan-ı hümâyun) tercümanı ile *âmedci* ve elçinin yanında da sefaret tercümaniyle sefaret kâtibi bulunurdu. Bunlardan tercüman, görüşülen şeyi tesbit eder, âmedci de divan-ı hümâyun tercümanının ifadelerini kontrol ederdi. Mesalih-i câriye denilen ve devamlı temasları îcabettiren işler ve yahut az ehemmiyetli şeyler hususunda sefirlerle hükümet arasında tercümanlar vasıtasiyle temas olunurdu [1]. Fakat bazan mühim bir siyasi mesele üzerine elçi bizzat sadr-ı âzamla görüşmek isterse bu arzusunu sefarethâne tercümanı vasıtasiyle bildirir, kendisine münasip bir yerde randevu verilir ve o suretle görüşülürdü [2].

***

Osmanlı pâdişâhı Galata ve Beyoğlu taraflarına geçip Galatasarayını ziyaret ettiği vakit ve yahut Boğaza ve Büyükdere'ye tenezzühe çıktığı zaman oralarda kışlık ve yazlık sefarethânelerde bulunan elçiler hükümdara billur ve porselen tabaklarla reçeller, tatlılar takdimiyle nezâket gösterirlerdi. Her sefirin hediyesine bir tercüman refakat eder ve bunu kızlar ağasına teslim eylerdi; kızlar ağası tercümana yüz kuruşluk bir kese verirdi.

***

1757 m. senesinde sâdır olan bir fermanla elçilere yine eskisi gibi kaftan giydirilmesi emrolunduğu yazılıdır. D'Ohsson'un III. Ahmed'e atfettiği kaftan giyme usulünün daha sonra olduğu anlaşılıyor. Belki sonradan yine kürke çevrilen bu tarz tekrar kaftana döndürülmüştür.

[1] D'Ohsson, ecnebi devletlerin tercüman işine çok ehemmiyet verdiklerini ve Şark memleketlerinde istihdam olunacak geneler için hususî surette mektepler açıldığını ve bunların Şark lisanlarını öğrendikten sonra evvelâ Şark limanlarında konsolos tercümanlıklarında istihdam olunup sonra sefaret kâtipliğine tayin ve daha sonra da konsolosluğa veya sefaret başkâtipliğine getirildiklerini yazıyor.

[2] Meselâ şubat 1742 (1154 h.) tarihinde Çırağan sarayında sadr-ı âzamla görüşen Fransa elçisi, Ruslara karşı harp açan İsveç hükümetine yardım ve Avusturya tahtına oturan Mari Terez'e karşı fırsattan bilistifade harp açılmasını dostluk yüzünden istediyse de sadr-ı âzam yakın zamanda imzalanan muahedeye riayet edileceğini ve zebunküşlük yapılmayacağını beyan ile vâki teklifi kabul etmemişti (*Suphi tarihi, varak 207* b. *208 a*).

Osmanlı pâdişâhı tahta cülûs ettiği zaman hemhudut devletlerden Nemçe (Avusturya), Rusya ve Leh devletlerine nâme-i hümâyunla elçiler göndermek kanundu [1]. Buna mukabil tahta çıkan Osmanlı pâdişâhını tebrik için onların da bu münasebetle elci göndermeleri âdetti. Bazan nezâket ve teşrifata muğayir olarak re'sen elçi göndermeyip İstanbul'daki kapı kethüdasını elçi tayin ederek tebriki havi, nâme gönderildiği de görülmektedir. I. Mahmud'un cülûsunda Avusturya devleti elçi göndermemiş ve Rus çarı ise göndermişti [2]. Fakat daha sonraları bu usûl kaldırılmıştır. Onsekizinci asrın sonlarına doğru hemhudut devletlere ait olmayan daimî sefirler derece sırasiyle kendilerine verilen gün ve saatte Bab-ı âlî'ye gelerek imparator veya kıralları namına sadr-ı âzamı tebrik ile avdet ederler ve bir müddet sonra sefirler ikinci defa Paşa kapısına davet olunarak kendilerine yeni pâdişâhın nâmesi verilirdi. Fakat I. Abdülhamid ile III. Selim'in cülûslarında muharebe sebebiyle ordu cebhede bulunduğundan merasim ile işlerin geri kalmaması için elçilerin iki defa gelmeleri usûlü kaldırılmış ve bir defa gelerek hem cülûs tebriki ve hem de kendilerine verilecek nâme-i hümâyunu almaları münasip görülmüştür [3].

Hemhudut olmayan devletlere gidecek cülus nâmeleri sefirlere verilip devletlerine gönderildikten sonra o devletlerden cevaben tebriknâme ile hediyeler gelmek ve sadr-ı âzam tarafından kabul edilmek mûtatdı. Bu hediyeler gelmedikçe sefirler yeni pâdişâhın huzuruna kabul edilemezlerdi [4]. Fakat bazan ve nadir olarak hediyenin, nâmenin kabulünden sonra geldiği de olurdu. Meselâ 1209 h. 1794 m. de elçilikle İstanbul'a gelen Fransız cümhuriyetinin sefiri Verninak'ın eşyası kendisinden sonra gelecceği için kendisinin Bab-ı âlî'de kabuliyle eşyasının gelmesini müteakip pâdişâh tarafından kabul edilmesi takarrür etmiş, fakat elçinin beklediği hediyelerin

[1] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 45 ve 99.*

[2] *Suphi tarihi, varak 38 b, ve 39.*

[3] *Vak'anüvis Edip Efendi tarihi (İkinci kısım), s. 36.*

[4] *Vak'anüvis Edip Efendi tarihi (İkinci kısım), s. 37* ve *Halil Nuri Bey tarihi, s. 245.*

karadan gelip bu mevsimde yetişemiyeceği nazar-ı dikkate alınarak müstesna olarak hediyesiz kabul edilmişti [1].

Prusya kıralı, III. Selim'in cülûsunda yeni nizam üzere islahat yaptığını duyunca bundan çok memnun olarak kendisine Osmanlı devleti tarafından gönderilecek nâme-i hümâyunun gelmesini beklemeden yeni pâdişâhı hem bir nâme ile tebrik etmiş ve hem de hediyesini göndermişti [2].

Sadr-ı âzamların tedbirlerinde de İstanbul'daki ecnebî sefirlerinin kendilerine tayin edilen günlerde Paşa kapısına gelip yeni sadr-ı âzamı tebrik etmeleri usûldendi [3].

***

Yerine diğeri gelmek dolayısiyle memleketine gidecek elçinin evvelâ Osmanlı devletinin muvafakatini alması lâzımdı. Bundan dolayı elçi avdetinden evvel Paşa kapısına müracaat ile memleketine avdetine hükümetin müsaadesini rica eder ve keyfiyet pâdişâha arzolunarak muvafakatini alır ve bunun bazan resmî ve bazân gayr-ı resmî olarak huzura kabulü üzerine metbuuna götürmek üzere kendisine nâme-i hümâyun verilirdi. Nâmenin, onsekizinci asrın son yarısına kadar divan-ı hümâyuna davet ve huzura kabul suretiyle ve daha sonraları ise Paşa kapısında teslimi kaide idi. Kendisine tayin edilen gün ve saatte elçi merasimle Paşa kapışına gelir, karşılanır ve sadr-ı âzam tarafından kabul olunup evvelce hazırlanmış olan nâme-i

[1] *Vak'anüvis Edip Efendi tarihi* (*İkinci kısım*), *s. 37.*

[2] *Edib Efendi tarihi.*

[3] *Emirî tasnifi, I. Abdülhamid devri vesikaları, numara 419.* On sekizinci asrın son yarısındaki bir tebeddülde elçilerin gelmeleri şöyle tesbit edilmiştir.

Yevm-i Cumartesi		Yevm-i pazar	
Frânçe elçisi	İngiliz elçisi	Venedik balyozu	Nemçe orta elçisi
Saat	Saat	Saat	Saat
4	9	4	9

Yevm-i salı	Çarşanba	Perşenbe		
İsveç orta elçisi	Danimarka orta el.	Prusya elçisi	Rus kapı kethüdası	Felemenk maslahatgüzarı
Saat	Saat	Saat	(hasta)	Saat
9	9	4		9

On gün fasıla ile de Sicilyateyn elçisi davet edilmiştir.

hümâyunu reis-ül-küttab efendi getirirken sadr-ı âzam hürmeten ayağa kalkar (tabiî elçi de beraber) ve koynundaki mühr-i hümayunu çıkarıp öptükten sonra reis-ül-küttaba verir ve o da nâmenin üzerindeki balmumuya basıp hürmetle beraber nâmeyi sadr-ı âzama verir ve o da öpüp kendi eliyle elçiye teslim ederdi [1]. Mamafih bazan bu tarihlerde fevkalâde bir teveccüh eseri olarak bazı elçilerin huzura kabul edildikleri de görülüyor. Daimî sefirlerden müddeti bitip memleketlerine dönecek olanların geldikleri gibi avdetlerinde de hududa kadar yol harçlıklariyle masrafları verilirdi [2]. D'Ohsson da onsekizinci asır sonlarına doğru ecnebi sefirlerin huduttan İstanbula kadar hükümetin misafiri sayıldıklarını ve hattâ hemhudut devletlerin sefirlerinin

[1] *Suphi tarihi, varak 193 b* de 1154 h. 1741 m. senesinde Fransa sefirinin avdeti münasebetiyle. Keza Nederland yani Felemenk elçisinin avdeti merasimide şöyle olmuştu:

«Kaide-i kadime-i devlet-i aliyye üzre Âsitane-i saâdette mukim olan elçilerin âmed-ü şüdleri devlet-i aliyyeden istizan ve istirza ile me'zun ve murahhas olmalarına vâbeste olmağla müddet-i medîde ve ahd-i baidden beru Âsitane-i saâdette ikamet üzere olan Nederlanda (Felemenk) elçisi vilâyetine avdet etmek üzre istizan ve mes'ulüne müsaade buyurulup me'zûnen iadesine irade-i aliyye-i şehriyârî taalluk etmek hususını mutazamin Felemenk cumhuriyetine hitaben seref-bahş-i sudur olan nâme-i hümâyun-ı inayet makrun Saray-ı Âsafîde teslim olunmak de'bi ne riayeten elçi-i mesfur mâh-ı merkumun yirminci günü davet ve kaide-i teşrifat üzre bâ'de eda-il-merasim nâme-i hümâyunu reis-ül-küttab efendi sadr-ı âzam hazretlerinin pişgâhlarına getürdükte kıyam ve mühr-i hümâyunı çıkarıp takbil ve reis efendiye teslim ve anlar dahi nâme-i hümâyuna vazolunan balmumu üzerine tahrir ve dest-i Âsafîye teslim eyledikten sonra re'fetlû sadr-ı âzam hazretleri dahî ba'd-et-takbil yeden beyed mesfûra teslim buyurup bu veçhile ba'd-el-izin vilâyetine avdete terhis buyruldu.. (*İzzî tarihi, varak 4*). Keza Fransa elçisinin avdeti müeasebetiyle de aynı merasim yapılmış ve nâmeden başka sadr-ı âzam tarafından mektuplar da verilmişti (*İzzî, varak 164 b, sene 1161*).

[2] Bu hususa dair sadr-ı âzam tarafından beyaz üzerine defterdar'a yazılan buyruldu sureti şöyledir;

İzzetlu defterdar efendi,

Der-i saadette mukim Françe elçisi Kont Şuvazil Gufye'nin müddét-i sefareti tekmil olup Asitane-i aliyyéden fekk-i rabıta-i karar ve Leh canibine azimète ibtidar ideceğine binaen mersume tayin kılınan bargir, araba ve sair levazımı kendü rüyet itmek üzere harcırahına medar olmak içün on bin guruş îtasına irade-i aliyyé tealluk itmekle meblağ-ı mezburun elçi-i mezbura îtasını tanzim eyliyesiz deyu buyruldı. 13 ca 1207

ilk ikametlerinin üç, dört ayı zarfında tahsisat aldıklarını yazmaktadır [1]. Osmanlı devleti, Avrupa devletlerinin nezdine daimî sefir gönderdikten sonra daimî ecnebî elçilerin gelip gitme masraflarını kaldırmış ve 1209 h. 1794 m. den îtibaren yalnız komşu devletlerin sefirlerine tayinat tahsis eylemiştir [2].

***

Herhangi bir meseleyi görüşmek üzere muvakkak olarak gelmiş olan elçilerin avdetlerinde mutlaka huzura kabulleri îcabederdi; fakat bu kabul resminin hep Arzodasında olması icabetmezdi. Meselâ I. Ahmed ilk defa ticarî münasebatı tesis için İstanbul'a gelip memleketine avdet edecek olan Felemenk elçisini 1022 h. 1613 m. tarihinde Üsküdar bahçesinde kabul ve istediklerine muvafakat ile avdetine müsaade etmiştir [3]. Yine bunun gibi 1093 h. 1682 m. senesinde İstanbul'a gelip *lezez ulûfesi* tevziinden sonra huzura kabul edilen Rus sefiri iki devlet arasındaki dostluğu takviye için gelerek kıralının nâmesi ile beraber bin yüz doksan sekiz parça samur ve yirmi balık dişi ve on cenah sungurdan ibaret olan hediyesini takdim etmiş [4] ve az sonra avdetine müsaade istemişti. Bunun üzerine pâdişâh mûtad merasim dahilinde elçiyi Sarayburnu tarafındaki Kara Mustafa Paşa köşkü'nde kabul etmişti [5]. Sefirlerin emniyet ve rahat içinde gelip gitmelerine çok dikkat edilirdi [6].

***

Bazı sefirlere vezir-i âzam tarafından dostluğu takviye için ziyafetler verilip eğlenceler tertip edildiği gibi [7] elçi, hükümetçe sevilmiş ve devlete dostluğu görülmüş ise şadr-ı âzam tarafından münasip bir mahalde bir vedâ ziyafeti

[1] D'Ohsson, *c. 7 (Osmanlı hükümetinin ecnebî devletlerle münasebatı kısm).*

[2] D'Ohsson, *c. 7 (Osmanlı hükümetinin ecnebî devletlerle münasebatı kısmı).*

[3] *Zübdet-üt-tevarih, varak* 219 b.

[4] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 752.*

[5] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 753.*

[6] *Mühimme defteri 85, s. 102, sene 1040 h.*

[7] *Suphi tarihi, varak 193 b ve 194:* Fransa sefirinin avdeti münasebetiyle sadr-ı âzamın Çırağan yalısındaki ziyafeti (Sene 1154).

çekilirdi [1]. Müslümam memleketlerinden gelmiş olan elçilere gerek vezir-i âzam ve gerek diğer vezirlerle bazı devlet ricali taraflarından ziyafet çekilmek de âdetti [2].

***

Ecnebi devlet sefirlerinden İstanbul'da bulunup da yerine diğeri gelerek memleketine dönmesi îcabeden eski sefirlerin hareketlerinden evvel kendilerinin müracaatları üzerine Ayasofya camiini gezmelerine müsaade edilmesi âdetti. Bu hususa dair III. Sultan Mustafa devrine ait olması muhtemel bulunan adet üzre tarihsiz bir telhis müsveddesi suretini aşağıya yazıyorum :

> Nemçe devleti taratından der-i devletmedâra ikamet eylemek üzere müceddeden kapı kethüdası geldiğine binaen atik elçisi ûd ve insirafa me'zun olup lâkin bu misillû tekmil-i hizmet ile me'zun-ı avdet olanlar Ayasofya cami-i şerîfini ziyaret mûtatları olduğuna binaen elçi-i mumâileyh dahi izin ve ruhsat ricasında olduğunu arz-ı haliyle inha ve istid'a eder, malûm-ı hümâyun oldukta sabıklarına kıyas ile mûtad üzre izin ve ruhsat-ı hümayun-ı mülûkâne erzani buyurulur ise emr-ü-ferman hazret-i menleh-ül-emrindir.

Osmanlı hükümdarları tarafından ecnebî hükümdarlara gönderilecek hediyeler Enderunda hazine-i hümâyun kethüdası tarafından tertip olunup oradan Paşa kapısına getirilir; İstanbul'da bulunan vezirler, kaptan paşa, şeyh-ul-islâm ve kazaskerlerle devlet ricali tarafından bizzat görülüp kuyumcubaşı ve ehl-i hibre marifetleriyle kıymetleri takdir olundukdan sonra müfredat kâtipleri marifetiyle defteri yapılır ve her biri vezir-i âzamdaki mühr-i hümâyunla mühürlenip mahfazalarına konur ve defteriyle beraber Enderuna gönderilirdi; hediyelerin kıymetlerinin defterlere yazılması âdetti [3].

[1] *Silâhdar tarihi, c. 1, s. 386.*

[2] İran elçisine verilen müteaddit ziyafetler, hakkında *Suphî ve İzzî tarihleri*'nde verilen malûmat.

[3] *İzzî tarihi, varak 94* ve *Edip Efendi tarihi* (2. kısım), *s. 120* de sulhü müteakip 1206 h. 1791 m. tarihinde Avusturya imparatoruna gönderilen hediyelerin listeri vardır.

***

İstanbul'da sefirleri bulunan herhangi bir devletle muharebe çıktığı zaman o memleketlerdeki Osmanlı tüccarlarının sâlimen memleketlerine dönebilmelerini temin için muharib devletin sefiri ya kendi sefarethânesinde veya Boğaziçinde münasip bir yerde veyahut Yedikulede gözaltı edilirdi [1]. Bu suretle sefir tevkifi en son 1201 h. 1786 m. seferine kadar devam etmiş ve 1806 Rus seferinden itibaren Fransa elçisinin müdahalesiyle muharip devlet sefirlerinin memleketlerine gönderilmeleri şekli kabul olunmuştur. Mevkuf sefirlerin yiyecek masraflarını hükümet verir ve bu tevkife *misafiret* denilirdi [2].

***

1177 h. 1793 m. senesinde İstanbul'da bulunan sefirlerin maiyyetleri ile bunların beratlı tercümanları vardı. Sefaret tercümanları Türkçeye vakıf olup lüzûmu halinde Bab-ı âlî ile temasta bulunurlardı. Bu tarihte elçilerin maiyyetleri ile bazı

[1] «Moskov keferesinin üzerine sefer muhakkak olup Moskov diyarında bulunan tüccar-ı devlet-i aliyyenin selâmetle rücûlarına değin firar etmemek için Âsitânede mukim Moskov balyosu, yetmiş kadar adamiyle Yedikule'de hapsolundu» (*Raşid, c. 3, s. 344*). Keza 1127 h. 1715 m. senesinde sadr-ı âzam Ali Paşa merhumun Venedik üzerine açtığı seferde Yedikule'de hapsolunan Venedik balyosu hakkında bk. *Raşid, c. 4, s. 125;* «...kaide-i devlet üzre Moskov memleketinde bulunan devlet-i aliyye tüccarına zarar ve ziyan irişmeyip emn-ü-selâmetle avdetlerinedek firar etmemek için kapı kethüdası mesfur on nefer etbaiyle Yedikule'ye irsal ve anda meks-ü-târâm etmesi bâbında sadır olan musahhab ferman-ı Âsafî mucibince haps olunup . .» (*Vasıf tarihi, İst. tab'ı, c. 1, s. 318*).

[2] Devletlû inayetlû merhametlû sultanım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları Yedikule dizdarı olup elyevm Yedikule'de misafireten ikame olunan Moskov elçisi ve yanında dokuz nefer etbaı ile cem'an on nefer hıfz ve hararet ve levazımatları uhde-i âcizâneme muhavvel olmağla merahim-i aliyyelerinden mercûdur ki canib-i mîrîden mesfur için beher mâh tayin olunan yedi yüz elli kuruş şaban aylığı olmak üzere verilmesi için yed-i âcizâneme başmuhasebeden suret îta buyrulmak bâbında emr-ü-ferman devletlû inâyetlû merhametlû sultanım hazretlerinindir.

Bende Mustafa
Dizdar-ı Kule-i Heft

Bu istida 5 Ramazan 1202'de defterdarlığa havale olunup para veriliyor (*Cevdet tasnifi vesikalar, Hariciye kısmı, numara 950*)

elçilere verilen tayinat hakkında bir me'hazda gördüğüm malûmatı buraya kaydediyorum [1]:

Yukarıda gösterdiğimiz tarihte Fransa elçisinin maiyyetinde dil oğlanı (esir, köle), tercüman, kançılar, başkâtip, kâtip, kethüda mîrahur, tabib, cerrah, kaftancı, çuhadar, papas ve daimî seyis ve kapıcı olarak yetmiş sekiz kişi vardı.

Bu tertip üzere İngiliz elçisinin elli beş, Felemenk elçisinin otuz sekiz, İsveç elçisinin yirmi dokuz, Venedik balyozunun yüz on sekiz, Nemçe elçisinin otuz yedi, Sicilyateyn elçisinin otuz beş, Danimarka elçisinin otuz bir, Rus elçisinin otuz sekiz kişiden mürekkep maiyyetleri bulunmakta idi.

Divan-ı hümâyun kaleminden alınan kayda göre elçilerin hizmetlerinde ve taşrada vilâyet, sancak ve kazalarda hükümet tarafından beratlı konsolosları olup onların yanında da bir hayli tercümanları vardı [2]. 1026 h. 1617 m. tarihli Galata hıristiyanlarının tahririnde bütün balyozların yanlarındaki üçer nefer tercümanlarının cizyeden affedilmeleri hakkında hüküm yani ferman sadır olmuştu [3]. 1143 h. 1730 m. tarihinden sonra ilâve edilen on bir tercümanla beraber Fransa devleti tercümanları elli iki kişi idi; bunun on üçü İstanbul'da elçinin yanında ve diğerleri taşrada konsoloslaaın maiyyetlerinde bulunuyorlardı. Az evvel söylediğimiz gibi konsolosların da beratları vardı [4] ve hükümet îcabında bunları istirdad

[1] Kisbî Mustafa Efendi, *Tarih-i İbretnümây-ı devlet*, Millet kütüphânesi, Türkçe kısım, numara, 484.

[2] Başbakanlık arşivindeki *Tercüman-ı düvel* isimli ve 1190 ilâ 1196 tarihli (1776 ilâ 1782) defterden ecnebî devletlerin Selânik, Haleb, İzmir, Draç, Balyebadra, Golos, Kıbrıs, Narda, Hanya, Trablus-ı, Şam, İskenderiye, İskenderun, Sakız, Boğazhisar, Modon, Koron, Atina, Akkâ, Lefkoşa Kahire, Kandiye, Sayda ve Beyrut şehir ve limanlarında konsolosları bulunduğu anlaşılıyor. Bunların içinden Selânik, İzmir ve Haleb birinci derecede konsolos şehri olup İskenderiye ile Trablus-ı Şam ikinci derecede gelirdi.

[3] *Mühimme defteri 82, s. 132.*

[4] Fotoğraf vesikaları arasında 1196 Cemaziyelevvel (1782 m.) tarihinde Fransız elçisinin Kıbrıs konsolosunun beratını tecdid için istidası vardır. Bundan başka 1025 h. 1616 m. tarihle aşağıdaki hükmü de vesika olarak koyuyorum:

Sâbıka Karaman beğlerbeğisi olup berveçh-i arpalık Safed sancağına mutasarrıf olan Munis Paşa ve Sayda kadısına hüküm ki, Sayda iske-

edebilirdi. Tercümanlara gelince bunlar da hükûmet tarafından beratlı olup sefaretler bunların haricinde tercüman kullanamazlardı. Pâdişâhlar değiştikçe diğer beratlılar gibi bunların da beratları yenilenirdi.

1143 h. 1730 m. den sonra ilâve edilen dokuz tercümanla beraber elli İngiliz tercümanı vardı; bunun on altısı İstanbul'da İngiliz sefarethânesinde ve otuz dördü vilâyetlerdeki konsolosluklarda idi.

Nederlanda yahut Felemenk tercümanları otuz iki kişi idi; bunun dokuzu İstanbul'da elçi yanında, yirmi üçü vilâyetlerdeki konsoloslar maiyyetinde idi. Venedik beratlı tercümanları on iki olup hepsi de taşra konsoloslarının yanlarında bulunuyordu; İstanbul'da tercümanları yoktu. İsveç'in otuz dört tercümanı olup yedisi İstanbul'da elçi yanında ve on yedisi vilâyetlerdeki konsolosluklarda idi.

Nemçe veya Avusturya'nın on yedi tercümanın hepsi de taşrada konsoloslar yanında bulunuyordu. Danimarka ile ticaret muahedesi yapılırken bunun on iki tercümanı bulunmasına karar verilmiş olup bunlardan 1177 h. 1763 m. tarihinde yalnız dört tanesine berat verilmiş olup diğerleri yoktu. Bunlardan biri konsolos yanında ve diğer üçü İstanbul'da Danimarka sefarethânesinde idi.

Sicilyateyn kırallığının yirmi bir tercümanından dokuzu İstanbul'da elçi yanında ve on ikisi taşrada bulunmuştu. Dubrovnik cümhuriyetinin yedi nefer tercümanından üçü İstanbul'da elçi vekili yanında ve dört tanesi taşradaki konsoloslar yanında idi. Bunlardan bir tanesi 1143 h. 1730 m. tarihinden sonra ilâve edilmişti.

Her sefaretin müteaddit tercümanlarından birincisi siyasî işlere memur olup herhangi bir iş hakkında Osmanlı hükümetine takdim kılınması lâzım gelen muhtıra ve notları Türkçe olarak yazardı. Bu işlerde sefaret tarafından ücreti verilen bir Osmanlı

lesine ticaret için varan Françalu tüccarın vaki olan mesalihini görmek için nasbolunan .... nâm konsolos bazı sebep için Françа pâdişâhı tarafından refolunup yerine giru Françaludan Bateşne Şermut nam kimesne konsolos tayin olunup eline berat-ı âlişânım verilip ol canibe irsal olunmağla zikrolunan benderde kemakân konsolos olup .... (*Mühimme 81, s. 41 sene 1025*).

kâtibi buna yardım ederdi. Bu evrak sefir tarafından imzalanmayıp üstlerine yalnız mühür basılırdı; sefir bazı mühim olan siyasî maddelerin yalnız İtalyanca, Latince veya Fransızcalarının altına imzasını kordu.

Sefaretin diğer tercümanları gümrükte, zabıtada ve mahkemede olan işleri takip ederlerdi. Bunlar Şark kıyafetinde giyinirlerdi. Sefaretler sonradan aldıkları müsaade üzerine yerli hıristiyanlardan da beratlı tercümanlar kullanırlardı. Bu hal sonraları o kadar su-i istimal edildi ki sefaretler bu beratları ticaret işi yapıp yerli hıristiyanlara satıyorlardı. Çünkü buna sahip olan bir yerli hıristiyan vergi ve rusûmdan muaf idi. Bu yetmiyormuş gibi daha sonra her tercümanın iki hizmetkârının vergilerden muafiyetleri de kabul edildi; berat satışı 2500 kuruştan 4000 kuruşa kadar çıktı.

Ecnebî sefareti tercümanları onsekizinci asrın son yarısından ve *Kaynarca* muahedesinden sonra hükümetin zaaf ve tereddüdünden istifade ile her biri kendi devletinin emellerine çalışıp her fırsatta sefirleri namına Bab-ı âlî'yi ziyaret ederlerdi; bunlardan her biri Avrupa ahvalini işine geldiği şekilde devlete bildirirdi. Bu siyasî rekabette hangisi nâfiz olursa onun dediği gibi yapılırdı [1]. Bu tercümanlar fırsat buldukça casusluk ta ederler ve devletin siyasî işlerine dair haber aldıkları şeyleri tercümanlık ettikleri devletlere bildirirlerdi. Hattâ bunlardan Venedik balyozunun tercümanı Batista ismindeki birisi bu hareketinden dolayı sadr-ı âzam Şehid Ali Paşa tarafından katlettirilmişti [2].

Osmanlı devletinin Avrupa'da daimî sefir bulundurmaması ve tercüman yetiştirmemesi onun zayıflamağa başladığı devirlerden itibaren meylettiği tarafın elinde bir siyaset âleti olmasına sebep olmuştur.

Sefarethânelerle sefirlerin ve maslahatgüzarların Türkçe mühürleri vardı; Bab-ı âlî'ye yazdıkları gerek resmî ve gerek

[1] *Emirî tasnifi, Birinci Abdülhamid devri vesikaları, numara 1082*; Prusya ve Fransa tercümanlarının Bâb-ı âlî'yi ziyaretleri ve Rusya ve Avusturya ahavaline dair verdikleri malûmat ve keza Prusya ve Avusturya harbine dair Nemçe elçisinin 1170 tarihli takriri (*Dolap 1, sandık 3, numara 6*).

[2] *Raşid tarihi*, c. 4, s. 125.

hususî işlerde tahriratlarının altına bu mührü basarlardı. Meselâ Fransa sefaretinin mührü:

سفارت پادشاه فرانسه درآستانه

(Sefaret-i Pâdişâh-ı Fransa der Âsitane)

Danimarka maslahatgüzârının imzası:

الداعی بارون هیش مصلحتگذار دانیمارقه حالا

(Ed-dâî Baron Hiş Maslahatgüzâr-ı Danimarka hâlâ)

***

İstanbul'da oturan bir kısım hıristiyan elçilerle kapı kethüdalarına verilen tayinat hakkında bir mehazımız aşağıdaki malûmatı veriyor[1].

İsveç orta elçisine yevmî on kuruş, Nemçe orta elçisine günde on iki, Rusya kapı kethüdasına yevmî beş kuruş ve Rusya orta elçisine günde doksan sekiz kuruş yiyecek parası ve dört bab hâne kirası bedeli olarak kırk kuruşla beraber yüz otuz sekiz kuruş ve Venedik elçisine günde seksen kuruş yiyecek parası ve dört adet hâne kirası bedeli olmak üzere otuz altı kuruş verilmekte idi[2].

[1] *Tarih-i İbretnümây-ı devlet*, Millet kütüphânesi Türkçe yazmaları, *numara 484.*

[2] Mehazımız bu tayinat yevmiyesi ile mesken bedellerine ait kayıtları maliyenin baş muhasebesinden almıştır (*Varak 10, 16*).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I.

MERKEZ MALİYE TEŞKİLÂTI

(DEFTERDARLIK)

Osmanlı maliyesi, mîri hazine veya dış hazine ile iç hazine ve enderun hazinesi olarak esas itibariyle üç kısımdır; mîrî veya dış hazinenin vazife ve selâhiyeti, umumî varidatı toplamak ve îcabeden masrafları yapmaktı. Diğer iki hazine pâdişâha ait hazinelerdir.

Osmanlı devletinde ilk maliye teşkilatı Çandarlı Kara Halil Efendi ve Kara Rüstem'in himmetleriyle I. Murad Gazi zamanında yapılmış[1], hududun genişlemesi, ihtiyacın fazlalığı, muhtelif hizmetlere lüzum hasıl olması üzere gelir ve giderlerin miktar ve nevi de artmıştır[2].

Osmanlı devletinde başlıca şer'î ve örfî olarak iki nevi vergi vardı. Şer'î vergi olan zekât, öşür, haraç ve cizye mukabili ve bunların teferruatı olarak osmanlılarda seksen nevi vergi alınırdı. Osmanlı devleti öşürî ve haracî araziyi emîriyye yani devlete ait arazi şekline soktuğundan tatbikat ona göre yapılmıştı. Şer'î vergiler arasında *pençik resmi* yani beşte bir

[1] *Âşık Paşa zâde tarihi*, s. 54; Üniversite kütüphânesi Halis efendi kitapları arasındaki *Tevarih-i âl-i Osman* ve *Heşt Bihişt* (Üniversite Rıza paşa kitaplarından, varak 175 ve 176). *Tevarih-i âl-i Osman* şöyle diyor :

« . Evvel zamanda haraç az idi, şöyle alırlardı kim kâfirler incinmezlerdi . . Evvel zamanda pâdişâhlar tamâkâr değillerdi; ellerine gireni yiğide yiğile verirler, giru hazine dermezle-di. Hemankim Hayreddin Paşa kapıya geldi, pâdişâhlar tama'kâr oldu; pâdişâh olana hazine gerektir dediler ... Cendereli Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem Osmanlılar yanına geldiler, türlü türlü hile ile âlemi doldurdular, andan evvel defter hesabı bilmezlerdi; defter hisabını anlar telif ettiler, akçe yapıp hazine etmek anlardan kaldı ... »

[2] *Hammer*, Lütfi'nin *Oğuznâme*'sinden naklen Osmanlılardaki defter usûlünün Karaman oğullarının kullandıkları defter usûlüne benzediğini yazıyor (*Atâ Bey tercümesi, c. 3, s. 226, 307*).

denilen esir veya bedeli de[1] ilk zamanlarda mühim bir yekûn tutardı.

İslâmiyette arazi *haracî, öşri* ve *mîrî*[2] diye üç kısma ayrılarak ona göre vergi konmuş ise de sonradan zabtedilen Suriye, Irak, Hicaz, Yemen ve Trablusgarp ile Bingazi gibi öşrî ve haracî kısımlar müstesna olarak[3] Osmanlılar diğer

[1] Aynen alınan pençik usûlünü *Kapıkulu ocakları* isimli kitabımızın birinci cildinde görmüştük. Aşağıdaki 927 h. 1521 m. tarihli vesika pençik resmini göstermektedir:

İftihar-ül-emâcid-i vel-akran hassa mukataat nazırı Veli Çelebi zîde kadrühü, tezkire varıcak malûm ola ki hâlâ Reis Kara Mahmud gemisiyle gelen esirlerin kanun üzre pençiği alınmak emrolundu. İmdi pençik emini ile ve âmil ile zikrolunan geminin üzerine varup göresin; ne miktar esir var ise kanun üzere pençik alıp mîrî için zabtettiresin, şöyle bilesin. Tahriren fî 11 rabiulâhır sene 927 » (Kâmil tasnifi divan defterlerinden 1 numaralı defter).

[2] *Haracî arazi*: Sulh ile elde edilen memleketlerde islâm hükümdarının sulh şartları mucibince gayr-i müslim olan o memleket halkının arazi üzerindeki tasarruf haklarını kabul ve tasdik eyledikleri yerlere denilir. Devlet bu araziden *harac-ı muvazzaf* namiyle çift veya tasma akçesi ve *harac-ı mukaseme* ismiyle de mahsulünün onda bir ile beşte bir arasında öşrünü alırdı. Osmanlılar Irak'ı zaptettikleri vakit ora arazisi *haracî* idi; sonra vâris bırakmıyanlardan alınmak suretiyle mîrîye tahvil edildi.

Öşrî arazi: Anveten yani harben fetholunan yerler halkı fetihten evvel müslüman iseler yahut fetihten sonra müslüman olmuşlarsa yahut da fethi müteakip arazinin beşte biri beyt-ül-mal için ayrılıp mütebakîsi orayı fetheden gazîler arasında taksim edilmişse müslümanlardan haraç almak câiz olmadığından ellerindeki yerlerine *arz-ı öşrî* denilmiş ise de bunların vergi ve resimleri de haraca tabi arazinin aynı idi.

Yukarıdaki iki nevi arazinin ikisi de sahiplerinin mülkü olup her türlü tasarruf hakkına sahip idiler.

Arz-i mirî veya *arz-ı memleket* denilen devlete ait yerlere gelince: Bir hükümdar bir memleketi zaptettikten sonra orayı beyt-ül-malin yani devlet hazînesinin addederek o arazinin tasarrufunu icâre yoluyla ve tapu ile kiraya vermesidir. Gerek islâm ve gerek hıristiyan olan bu müste'cir o araziyi işletip tapu bedeli olarak harac-ı mukaseme'sini (öşrünü) ve muvazzaf haracını hazîneye veya hükûmetin gösterdiği yere verirdi ki Anadolu ve Rumeli'deki arazi bu nevidendi.

Kısaca anlattığımız bu hususlar hakkında toprağın idaresi kısmında ayrıca malûmat verileceğinden bu kadarla iktifa olundu.

[3] Sayda, Haleb, Bağdat, Basra Musul, Trablus-ı garp, Bingazi, Hicaz, Yemen eyâletlerinden Hicaz ile Basra'nın arazisi, öşriyyeden ve

zabtettikleri yerlerde askerî ihtiyaç sebebiyle bütün araziyi ister öşrî ve ister haracî olsun mîrî olarak kabul etmişlerdir.

Şeriatta *cizye* başvergisi ve *haraç* arazi vergisi ise de Osmanlılarda sonradan ciyze ile haraç bir addedilmiş ve cizyeye haraç ismi verilmiş ve fermanlarda müteradif olarak kullanılmıştır. Maamafih Osmanlıların Eflâk, Boğdan voyvodalıklariyle Dubrovnik cümhuriyetinden ve bir aralık Erdel kırallığından maktu olarak aldıkları para haraç nevindendir.

Osmanlılarda şer'î vergi (sonraları arta arta) otuz neviden seksene kadar çıkmıştır[1] ve bunların bir kısmı zamanla ilâve edilmek üzere bir de *tekâlif-i örfiyye* ismi altındaki vergiler vardı; lüzumu halinde bunun da nevi artmıştı. Bu örfî tekâlif esasen muvakkat olarak fevkalâde ahval dolayısiyle tarh edilmişlerse de sonradan muharebelerin devamı ve ihtiyacın artması üzerine daimî bir şekil almışlardır. Anadolu ve Rumeli'de tatbik edilmiş olan tekâlif-i örfiyye her sene vali, mütesellim[2] ve voyvodalar[3] tarafından şer'î mahkemelerde her kazanın hânesi başına tarh edilirdi. Bu vergi hükümetin son asırlardaki zayıf zamanlarında âyan ve voyvodaların tagallüp ve su-i istimalleri ve kendilerine de hisse ayırmaları yüzünden halka pek ağır gelmişti[4]. Bu vergi iki taksitte yani Hızırilyas ve

diğerlerinin harâciyyedendi. Bunlar Osmanlılar zamanında böyle kalmıştı. (*Tekâlif Kavâidi*, c. 1, s, 47).

[1] *Tekâlif Kavâidi*, c, 1, s. 47.

[2] *Mütesellim* : vali ve beğlerbeğilerin vilâyetlerinde ve sancaklarında bulunmadıkları zaman onlara vekâlet etmek üzere kendi adamlarından olan fakat memuriyeti hükûmet tarafından tasdik edilen vekil.

[3] Gerek havass-ı hümâyuna (hazîneye) ait arazi ve gerek sultanları , kadın efendilerin, vezir, beğlerbeği ve sancakbeğlerinin hasları gelirlerini tahsil etmek üzere herhangi bir kazaya memur olana *voyvoda* denilirdi. Bunlar aynı zamanda hası havi köylerin inzibat ve âsâyişiyle de mükellef idiler. Onsekizinci asırdan itibaren bir kısım haslar kalkmış ve miktarları azalmıştı ; fakat mevcut olanlardan gerek maliye ve gerek sultan ve kadın efendi haslarının voyvodaları, bulundukları mahallin nüfuzlu adamlarından olduklarından zaman zaman hükûmete müşkilât çıkarmışlardı.

[4] Taşra âyanları muayyen varidatlariyle kanaat etmeyip bir kazanın bir senede ne miktar masarifi olursa, üzerine üç, beş katını zam ile halktan alırlardı ; bu halin islahı için bir çare düşünüldü ; onsekizinci asrın sonlarında Anadolu defteri nezâretine Defterhâne emîni Mustafa Rasih Efendi ve Rumeli defteri nezâretine Yenişehirli Mustafa Bey tayin edilip müstakil olan Mora defteri nezâreti de Tersane emîni Osman Efen-

kasım'da (İlk bahar ve son baharda) altı aydan altı aya alınırdı. Son devirlerdeki şikâyetler üzerine tevzi defteri hükümetce görüldükten sonra verilen müsaade üzerine tevzi olunurdu. Eyaletlerin vergi tevzi defterlerinde halka tarh edilen vergiyi îcabettiren masraflar şunlardı:

Memleket masrafları, gelip geçen memur, ulak ve tatarların menzil ücretleri ve masrafları, vali, mütesellim, voyvoda ve köy muhtarlarının masrafları, hükümet konağı, mîrî binalar, köprüler, su yolları inşa ve tamiratı ve saire gibi.

Tekâlif-i örfiyye defterlerinin birer sureti hükümete gönderildiği gibi, o sene tarh ve tevzi edilen vergiler mahalle mahalle ve kaza ve köylerin isimleriyle de her kazanın mahkeme-i şer'iyye sicillerine de kayıt olunurlardı [1]. Tekâlif-i örfiyyenin ne gibi yerlere sarf edildiğine dair *Selânik* kazası

diye verildi. Her altı ayda bir İstanbul'a gönderilecek tevzi deterlerinin içine kadı veya naib malûmatı olmaksızın bir şey yazılmamasına ve bu defterin üçü tarafından tanzim ve tahririne ve iktiza eden yerlere de birer nazır tayinine karar verildi.

Halk üzerine tarhedilen vergiler sefer dolayısiyle artmıştı; seferler bertaraf olunca bunun düzeltilmesi lâzımdı. Âyan ve mütegallibenin mevcut vergilere sene aralarında diledikleri gibi ilâveler yapup kadı ve naibleri de kendilerine uydurarak para aldıkları çok vâkidi; ez cümle kadılar *harc-ı imza* ve *defter akçesi* namiyle ve voyvodalar *mukataa zararı* ismiyle ve âyanlar ise *âyaniyye* adiyle, işerleriyle kapıcıbaşılar da aynı suretle defterlere külliyetli para ilâve ediyorlardı. Bundan dolayı 1210 senesinde pâdişâhın fermaniyle her kazanın tevziatı senede iki defaya hasredildi; tevziat altı aydan altı aya olacaktı, arada başka defterler tertip edilmiyecekti. İsmi ve mahalli malûm olmayan masarif kazalara tevzi olunmayacaktı. Altı ay zarfında yapılacak masrafın ismi ve mahalli malûm olarak mahkemelerde defterlere geçirilecek bu defter de İstanbul'a gönderilecekti; eğer bu defterlerde kabul edilmiyecek meçhul masraflara tesadüf edilecek olursa o defteri imza eden hâkim ebediyyen sürgün ile, âyan ve iş erleri ise îdamla cezalandırılacaklardı. Bâdema *harc-ı imza* ve *âyaniyye* namı ve başka namla kadı, nâib ve âyanlar için tevzi defterlerine hiç bir akçe konmıyacaktı. Kasım'dan hızırilyas'a ve hızırilyas'tan kasım'a yani altı ayda bir defa her kazanın sahih masarifi her ne ise isim ve mahalli ve nereye verildiği yazılarak vücuh-i memleket muvacehesinde masarif defterine geçirilecek ve bir sureti mahkeme-i şer'iyye sicillerine kayd olunacaktı (*Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi*, Kütüpanemizdeki nüsha, s. 131).

[1] Bu hususlar hakkında mahallî şer'î mahkeme sicillerine bakılmalıdır.

tevziatına ait 1222 h. 1807 m. tarihli bir defter sureti müfredatiyle beraber neşredilmiş olduğundan oraya müracaat edilmelidir [1].

Örfî tekâlif on dokuzuncu asır başlarında 26 nevide cem'an 97 kısım vergiyi ihtiva etmekte idi [2].

*
* *

Bazı yanlış mütalealar yüzünden Osmanlılarda ilk bütçenin onyedinci asır ortalarında *Tarhoncu Ahmed Paşa lâyihası* denilen ve o tarihteki varidat ve masarifatı gösteren bir lâyiha ile başlamış olduğu zannolunmuştur; halbuki gerek kanunnâme gerek Başbakanlık ve Maliye bakanlığı arşivleri tetkik edilecek olursa bu zehabın yanlış olduğu ve imparatorluğun ilk devirlerinden îtibaren bir bütçenin mevcut olduğu anlaşılır. Fatih tarafından tedvin ettirilen kanunnâmede - ki aynı zamanda babası ve dedesi kanunnâmesidir - yılda bir kere defterdarın îrad ve masrafı huzurunda okumaları bir madde olarak tesbit edilmiştir [3]. Bu kayıttan, devletin bir bütçesi olduğu sarih bir surette anlaşıldığı gibi onaltıncı asra ait olup devletin Rumeli ve Anadolu'daki varidatını gösteren cetveller ile [4] Venedik raporlarına istinaden muhtelif vergilerin isimleriyle senevî gelirlerini gösteren bütçe malûmatını da görmekteyiz [5]. *Ayn-ı Ali risalesi*'nde *Beyan-ı îrad ve masraf der Memalik-i Osmaniyye*„ başlıklı kısımda da 972 ilâ 973 deki bir senelik îrad ve masraf ile 1000 ilâ 1001 ve 1006 hicret seneleri îrad ve masraf neticeleriyle bütçe açığı gösterilmiştir [6]. Daha sonraki tarihlerde yani 1063 h. 1653 m. senesinde de bu tertip üzere Tarhoncu

[1] *Tekâlif Kavâidi*, c. 1, s. 72.

[2] *Tekâlif Kavâidi*, c. 1, s. 90.

[3] « . . Yılda bir kere rikâb-ı hümâyunuma defterdarlarım îrad ve masrafım okuyalar, hil'at-i fahire giysinler» bk. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 22 (Tarih-i Osmanî Encümeni neşri).

[4] *Mecmua*, Nur-i Osmaniye Kütüphânesi, Nr. 4095, s. 41, 42.

[5] *Halkondil zeyli, teşkilât kısmı*, s. 88 (Devletin varidat bahsi).

[6] *Ayn-ı Ali Risalesi*, s. 106; bunlardan başka Kâtip Çelebi'nin *Düstur-ül-amel li-islah-il-halel* isimli eserinde 972, 1000, 1006, 1053, 1058, 1063 seneleri varidat ve masraf miktarları gösterilmiştir (*s. 134*). Kanunî Sultan Süleyman 973 H. sonlarında Sigetvar seferine giderken saraydaki altın ve gümüş evaniden para kestirmişti (*Fezleke*, c. 1, s. 278).

A. paşa tarafından da devletin îrad ve masrafı gösterilmiştir[1]. Görülüyor ki lüzumuna mebni devletin varidat ve masarifatı defterdarlıkça ma'lûm olmakla beraber açığı kapatmak için bütçe miktarı zaman zaman açığa vurulmuştur. Bunu daha sonraları da görmekteyiz. Meselâ 1071 h. 1660 m. tarihli *Eyyubî Efendi kanunnâmesi*'nde " *Der beyan-ı ahval-i hazine* „ başlığiyle gösterilen varidat yekûnu 5812 yük 70828 akçe idi ki o tarihte her kırk bin akçe bir kese hisabı üzere 14513,5 kese 10808 akçe ediyordu[2]. Buna mukabil aynı sene masrafı 5936 yük 4361 akçe olup kese hisabı üzere 14840 kese ile 4361 akçe ediyordu ki bütçede 308 kese ve küsur akçe açık var demekti[3]. Eyyubî bütçesinde bütün varidat ve masarifat kalem kalem gösterilmiş ve sonra da birer telhis ile îrad ve masraf hem akçe ve hem kese üzerine tesbit olunmuştur[4].

Bu kısa îzahattan maksadımız, Osmanlıların ilk zamanlarında bütçeleri olmayıp bunun ancak onyedinci asır ortalarında meydana geldiğini söyleyen basit mütalealara cevap

[1] Feridun Bey, *Münşeât*, c. 2, s. *304* ve *Ayn-ı Ali Risâlesi s. 116* ve *Hammer tarihi c. 10, s. 208 de* yapılan hisaba göre varidat iki milyar dört yüz akçe ve masarifat bu miktardan yüz yirmi milyon akçe fazla idi. Bu hale sebep bu tarihe takaddüm eden senelerde İran, Avusturya seferleri, Girit seferi ve Celâlî eşkiyası sebebiyle masarifin artması ve saire idi.

[2] Bu tarihte kırk bin akçe bir kese olup seksen akçe bir kuruş hisabiyle bir kese de beşyüz kuruş idi.

[3] *Eyyubî kanunnâmesi* (*Kütüphânemizdeki nüsha, s. 15 32*). Şunu derhal söyliyelim ki bu bütçe hazineye giren ve oradan çıkan paraya ait olup bunun haricinde has, zeamet, tımar teşkilâtı dolayısiyle bütçe harici muazzam bir varidat ve masarifat kısmı da vardı ve bu ayrı bir teşkilâta tabiydi; bundan dolayı Eyyubî Efendi bütçesi Osmanlı devletinin bütün bir bütçesi değil onun ancak bir cüzü idi.

[4] 1104 H. 1692 M. senesinde ve Bozoklu Mustafa Paşa sadaretinde o tarihe kadar dört devletle oniki senedir devam eden muharebe sebebiyle devlet bütçesi bozulmuş ve masarif varidatın bir buçuk mislini bulmuş olduğundan buna bir çare bulunması için pâdişâhın huzurunda sadr-ı âzam, şeyh-ul-islâm, kazaskerler ve defterdardan mürekkeb bir heyet toplanmıştı. Defterdar o meclisde devletin îradının beş bin kese ve masarifinin de yedi bin kese olduğunu ve üçüncü senede bir kat hazine ara yerde ziyade sarfedildiğini ve îrad ile masrafın tevazününe imkân olmadığını söyleyerek îrad ve masraf defterlerini bir bir okumuştu (*Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 737; 1104 vakayii).

vermektir. Daha aşağıda tesbit edeceğimiz bazı defter isimleri, Osmanlılarda malî işlere ait ne kadar mütenevvi defterler tutulduğunu gösterdiği gibi maliye dairelerinin hizmet ve vazifelerine göre pek çok şubelere ayrılmış olması da Osmanlı maliyesinin ehemmiyetini izah etmektedir.

Defterdarlar

Osmanlı devleti teşkilâtına medhal isimli eserimizde islâm devletlerindeki (مستوفی) *müstevfî*'liğe bizde defterdarlık denildiğini bilmünasebe kaydetmiştim. İlhanlılarda kullanılan (دفترداری ممالك) *defterdarî-i memâlik* tabiri Osmanlılar tarafından *müstevfî* mukabili olarak kabul ve istimal edilmiştir.

Osmanlılarda *defterdar* unvanının hangi tarihte kabul edildiğine dair sarih bir malûmatımız yoktur. Germiyanlı Şeyh oğlu Mustafa Germiyanoğlu Süleyman Şah namına yazmağa başlayıp onun vefatiyle damadı Yıldırım Bayezid'e ithaf ettiği *Hurşid ve Ferahşad* isimli manzum eserinde:

Nişan-ü-defter-ü-mal-ü-hazîne
Çoğuna bakmaz idi ve azına

beytiyle defter, hazine ve nişandan bahsetmekte olup kendisinin de Germiyan oğlunun defterdarı ve nişancısı olduğuna göre defterdar unvanının bu tarihlerde Osmanlılarda da bulunması muhtemeldir. II. Sultan Murad tarafından 845 şaban (1441 m.) tarihiyle ulemadan Fazlullah'a Saruhan sancağından mülk olarak verilen bazı yerlere ait temliknâmede şahit olarak vezir-i âzam Halil b. İbrahim Paşa ve daha bazı şahitler[1] arasında Murad b. Yahya Bey elma'rûf bi-defterdar imzası görülmekte olup[2] bundan başka 847 ramazan (1444 ikinci kânun) tarihli Bursa'da Hafsa Hatun vakfiyesindeki şahitler arasında Abdülcelil Bey b. el-Hâkim Mehmed Şirvaniyy-üd-defterî ismindeki bir defter-

[1] Bu şahitler arasında vezir-i âzam Halil Paşadan başka vezir Kasım Paşa b. Abdullah ve Rumeli emîr-ül-ümerası Şahin Paşa ve Hazin İshak b. Abdullah (İshak Paşa) ve bir de defterdar Murat b. Yahya Bey vardır.

[2] Bu temliknâmeyi Edebiyat Fakültesi Tarih şubesi talebelerinden Bay Zekâî Yılmaz tuğrasını okumak üzre bana getirmişti,

dara tesadüf etmekteyiz[1]. Şu halde Osmanlılarda *defterdar* tabiri onbeşinci asrın ilk yarısı içinde mevcuttu. Bundan başka aynı tabiri onbeşinci asrın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcı zâde Ali'nin *Selçuknâme*'sinde de görmekteyiz. Onbeşinci asrın son yarısında yazılmış olup Osmanlıların ilk devirlerine ait malûmat veren anonim *Âl-i Osman* tarihlerinde de *defter* tabiri görülmektedir. Bu kayıtlara istinaden onbeşinci asır başlarında Osmanlılarda defterdarlık ismiyle bir memuriyet vardır; hattâ bunu öndördüncü asır sonlarına kadar götürmek de mümkündür.

***

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesine göre defterdar, pâdişâhın malının vekili ve sadr-ı âzam da o malın nâzırı idi[2]. Para hazînesiyle defter hazinesinin açılması îcabettikçe bunlar aynı kanunnâmenin kaydına göre defterdarın huzuriyle açılır ve kapanırdı[3]. Yine kanunnâmenin bir çok yerinde başdefterdarla diğer mal defterdarlarından bahsedilmektedir. Bu maddelere göre başdefterdarın divan-ı hümâyunda vezir-i âzamın sofrasında yemek yemek, hükümdarın malını muhafaza etmek, mala yani hazîneye taalluk eden işler için maliyeden hüküm yazmak, hizmet eden kimselere çavuşluk, sipahilik, kâtiplik, hattâ sancak ve zeamet arzetmek, hükümdara arzetmeden iki akçeye kadar zam yapabilmek, sefere gidilirken hükümdara yanaşıp konuşabilmek ve saire gibi imtiyaz ve selahiyetleri vardı[4].

Aynı kanunnâmede defterdara has verilecek olursa altı yüz bin akçelik ve hazineden maaş verilecekse yüz elli binden iki yüz kırk bine kadar verilmesi kaydolunmuştur[5]. Bundan başka defterdarlar maliyece iltizam veya emanet suretiyle ihale edilen haslar kaç yük ise her yük başına imza hakkı olarak bin akçe ve hazineye para tesliminde bin akçede yirmi akçe *kesr-i*

[1] *Topkapı sarayı arşivi* (Evrak kısmı), Nr. 7089.

[2] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 10* (Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası ilâvesi)

[3] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 27.*

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 15, 16, 22, 26.*

[5] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 28.*

munzam ismiyle âidat alırlardı [1]. Pâdişâha her nereden pişkeş gelse vezirlerle beraber defterdarlar da hisse aldıkları gibi haraç ve âdet-i ağnamdan da vezirlerle beraber defterdarların da hisseleri vardı [2]. Bayram tebriklerinde pâdişâhlar, vezirlere yaptıkları gibi defterdarlara da ayağa kalkarlardı [3].

Evvelce bir defterdar varken memleketin genişlemesi üzerine adedi artmıştı. Rumeli'de havass-ı hümâyuna müteallik (hazîneye ait) malî işlere bakan maliye şefine *Rumeli defterdarı* veya *başdefterdar* denilirdi; nitekim Fatih'in kanunnâmesinde *başdefterdar* ve *defterdarlar* tabiri geçmektedir [4]. Başdefterdardan sonra Anadolu malî işlerini görmek için *Anadolu defterdarı* geliyordu. D'Ohsson bu ikinci defterdarlığın (Anadolu defterdarlığının) II. Bayezid zamanında ihdas edildiğini beyan etmektedir [5]. Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk zamanlarında merkezde başdefterdar ve Anadolu defterdarı olarak iki defterdar vardı [6].

Yavuz Sultan Selim'in doğu Anadolu ile Suriye'yi istilâsı üzerine oraların malî işlerine bakmak üzere bir defterdarlık daha ihdas edildi; fakat bunun şefi devlet merkezinde bulunmayıp muamelâtının kolay yürümesi için *Haleb*'te otururdu [7]. Daha sonraki tarihlerde yani onaltıncı asır ortalarında Rumeli ve Anadolu deferdarlıklarına merbut yalılar ayrılarak

[1] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 29.*

[2] *Kanunnâme-i âl-i Osman, 29. Şakayık zeyli*'nde defterdarların haslarından gayri her sene iki yüz akçe almalarının mümkün olduğu yazılmaktadır.

[3] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 25.*

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 16.*

[5] *D'ohsson, c. 7, Beşinci kitab, s. 261.*

Müverrih Âlî, İkinci Bayezid zamanında Rumeli ve Anadolu defterdarları olduğunu yazmaktadır. (bk. Umumi kütüphânedeki yazma *Künh-ülahbâr*, varak 233).

[6] «Ol tarihte henüz memalik-i Osmaniye'de iki defterdar var idi, erkân-ı saâdette ki ol şân-ı büzürgvâr ve Haleb'de oturup etraf-ı memâlikdeki umur-ı maliyyeyi gören Nakkaş Ali nâm sahib-i kalem-i hiylekâr idi» (Âlî, *aynı eser*, varak 110).

[7] Âlî, *ayni eser*, s. 38; Peçevî de şöyle diyor: «.. Haleb defterdarlarına ol zamanda Arap ve Acem defterdarları ıtlak olunurmuş ve henüz Şam ve Diyar-ı Bekir defterdarlığı tefrik olunmamış imiş..» c. 1, s. 177).

İstanbul'daki mukataat da buraya verilmek suretiyle devlet merkezinde *şıkk-ı sânî* unvaniyle [1] bir defterdarlık daha kuruldu [2]. Bu suretle merkezde derece sırasiyle *başdefterdar*, *Anadolu defterdarı* ve *şıkk-ı sânî defterdarı* isimleriyle işlerinde müstakil üç defterdarlık vücuda geldi [3] ve bunlardan birincisine hazineden maaş olarak yüz altmış bin, ikincisine yüz kırk bin, üçüncüsü olan şıkk-ı sânî'ye yüz otuz bin akçelik dirlik verildi ; bundan başka yazlık, kışlık elbiseleri, ekmekleri vesair âidatları da vardı.

Eyalet defterdarları veya kenar defterdarları'ndan gelen işler hakkında mârûzatta bulunmak, başdefterdara aitti [4]. Bu itibarla derece ve mevkii diğer iki defterdardan yüksek olduğu için onların nâzırı mesabesinde sayıldı.

[1] Es'ad Efendi kütüphanesindeki *Münşeat mecmuası*'nda (Numara 3363) Lütfi Paşa sadaretindeki sûr-ı hümâyundan bahsolunurkeu Rumeli ve Anadolu deterdarları olarak iki kişi görülüyor. Müverrih Âlî (*Künh-ül-ahbâr*'ın basılmayan son cildi, varak 204 b) Rüstem Paşadan sonra vezir-i âzam olan Semiz Ali Paşanın sadâretinde Anadolu defterdarı tayin edilmiş olan Mehmed Çelebi'den bahsederken : « .. Hikmet hüdanındır, merhum Lâlezar başı kaleme defterdar ve mesfurünileyh-i nîk kirdar Orta nâmındaki mansıbla nâmdar ve âtiyy-üz-zikr Sünbül Mehmed şıkk-ı sâni hizmetiyle andan aşağı bülend iştihar oldukta ... » dediğinden 968 h. 1560 m. tarihinde şıkk-ı sânî defterdarlığının mevcut olduğunu görmekteyiz. Şu halde bu şıkk-ı sânî defterdarlığı takrîben Lütfi Paşanın sadaretini müteakip 947 h. 1540 m. ile 968 h. 1560 m. seneleri arasında ihdas edilmiştir. Lütfi Paşa sadaretinde devlet merkezinde büyük defterdarlardan başka *hazine* veya *mal defterdarı* ismiyle Kanunî Sultan Süleyman devrinde üç defterdar daha varsa da bunları evvelkileriyle karıştırmamalıdır. Nitekim sûr-ı hümâyunda ve Lütfi Paşa zamanında hazîne defterdarı Mahmud Çelebi, ikinci defterdar Rüstem Çelebi ve üçüncü defterdar Ebulfazıl Çelebi bunlardandır. Bu üç hazîne defterdarından birincisi teşrifatta *Bilâd-ı selâse* denilen Eyub, Üsküdar ve Galata kadılariyle aynı derecede idi.

[2] Buna şıkk-ı sânî denilmesi başdefterdarın şıkk-ı evvel sayılmasından ileri geliyorsa da ilk tarihlerde taammüm etmeyen şıkk-ı evvel unvanı daha sonraki tarihlerde yayılmıştır.

[3] 992 h. 1584 m. senesinde vezir-i âzama yazılan bir hükümde Anadolu defterdarının, başdefterdarlığa ve şıkk-ı sânî defterdarının da Anadolu defterdarlığına tayinleri bildirilmiştir (*Mühimme defteri, numara 55, s. 101*).

[4] Eyaletlerde de maliye daireleri ve eyalet defterdarlarının maiyyetlerinde bir kalem hey'eti ve bunlara müdür olarak tezkireci, muhasebeci,

Defterdarlar kendilerine taalluk eden malî işlerdeki şikâyetleri *Defterdar kapısı*'nda aktedilen divanda dinler ve lüzum hasıl olursa *tuğralı ahkâm* verirlerdi. Zaten kanunnâmede de kendilerine bu hususta selâhiyet verilmişti [1]. Her bir defterdar kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını koyardı. Onyedinci asrın ortalarından îtibaren bütün maliye hükümlerinin (tuğralı ahkâm) arkalarına kuyruklu imza koymak hakkı başdefterdara verildi. Bundan başka başdefterdar divan kararıyle malî tayinlere ait kuyruklu imzasiyle buyruldu yazar, fakat bunun üst kenarı sadr-ı âzamın buyruldusiyle tasdik olunurdu. Defterdar, sadr-ı âzama re'sen yazdığı veya havale edilmiş bir muameleli kâğıt üzerine cevap verdiği zaman kuyruklu imza koymaz, topluca bir imza kordu.

Yine onaltıncı asrın sonlarında ve III. Mehmed zamanında Tuna sahillerindeki haslar için senevî yüzyirmi bin akçe maaşlı *şıkk-ı sâlis* ismi verilen [2] dördüncü bir defterdarlık daha ihdas edildiyse de [3] çabuk kaldırıldı [4].

veznedar, mukabeleci ve ruznâmeci ve saire vardı (*İbnülemin tasnifi vesikalardan tevcihat kayıtları, numara 142, 158, 169, 185, 208, 293*).

[1] *Kanunname-i âl-i Osman, s. 16.*

[2] Şıkk-ı sâlis defterdarlığının 992 h. 1584 m. senesinde veya ondan az evvel ihdas edilmiş olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu sene içinde 14 receb tarihiyle şıkk-ı sânî defterdarlığına tayin edilen Burhan Efendi'ye yazılan bir hüküm vardır (*Mühimme 51,s. 45*). *Selânikî* de 15 şaban 993 (1585 ağustos) tarihinde evvelce başdefterdarlığa merbut olup ayrılan ve başka defterdarlık olan Tuna yalılarının defterdarı Burhan Efendi'nin başdefterdar tayin edildiğini yazıyor ki (*s. 192*) bu kayıt dördüncü defterdarlığın (Tuna yalıları defterdarlığının) yukarıda söylediğimiz tarihlerde ihdasını gösterir.

[3] Gerek bundan evvelki nottaki kayıt ve gerek müverrih Âlî'nin gösterdiği tarih bu dördüncü defterdarlığın onaltıncı asrın sonlarına doğru olduğunu gösterir. Halbuki D'Ohsson bunun Kanunî zamanında ihdasını beyan ile Tuna yalılariyle Macaristan taraflarının malî işleriyle meşgul olduğunu beyan eyliyor (*c. 7, s. 261*); yine D'Ohsson'da bunun Macaristan'ın elden çıkmasını müteakip kaldırıldığı beyan edildiği halde Âlî bu defterdarlığın kendi zamanında kaldırıldığını söylüyor. D'Ohsson ihtimal Macaristan ve Tuna defterdarlığiyle Budin eyaleti defterdarlığını karıştırmıştır.

[4] *Âli tarihî* (Umumî kütüphâne nüshası, varak 133). Hammer, Macaristan'ın fethinden sonra bir defterdarlık daha ihdas edildiğini yazıyor (*C. s. 155*) ki bunun Tuna defterdarlığı olduğu anlaşılıyor.

Yine bu onaltıncı asır sonlarına doğru yani 981 h. 1573 m. den evvel yukarıda merkezi Haleb olmak üzere teşkil edildiğini yazdığımız Arap ve Acem defterdarlığı müteaddit kısımlara ayrıldı: Evvelâ Diyarbakır[1], sonra Şam ve daha sonra Erzurum ve Trablusşam ayrılarak bu suretle Arap ve Acem defterdarlığı beş eyalet defterdarlığına taksim edilmiş oldu. Bundan sonra yani 992 senesi ibtidalarında (1584 m.) Anadolu defterdarlığından da evvelâ Sivas[2] ile Karaman eyaleti ayrılıp onlar da birer defterdarlık halinde idare edildi. İşte bu Arap ve Acep defterdarlığıyla Anadolu kaleminden ayrılan defterdarlıklara ve daha sonra da diğer eyaletlerde teşkil olunan defterdarlıklara da *kenar defterdarlıkları*[3] veyahut timar defterdarlıklarından tefrik için *hazine defterdarlıkları* denildi[4].

İşte onaltıncı asır sonlarına kadar merkezdeki defterdarlıklar bu şekilde tahavvüller geçirmişti. Tahmînen onyedinci asır başlarından îtibaren umumî surette *şıkk-ı evvel defterdarı* ismi verilen[5] başdefterdar, bütün malî işlerde mercî olup

[1] 981 h. 1073 m. de Diyarbakır defterdarı Bali terfîan Haleb defterdarlığına ve Haleb defterdarı Mustafa Bey de yine terfîan şıkk-ı sânî defterdarlıkarına tayin edildiklerine göre Arap ve Acem defterdarlığının bu tarihten evvel parçalanmağa başladığı anlaşılıyor (*Mühimme 24, s. 21*).

[2] Anadolu defterdarı Seyfullah'a hüküm ki,

Hâlâ Vilâyet-i Rumda (Sivas) müstakil hazîne defterdarlığı olup Amasya kadısı olup müfettiş-i emvâl olan Mustafa'ya tevcih olunmağın Vilâyet-i Ruma müteallik mukataat defterleri müşarünileyhe gönderilmek emredip buyurdum ki vusul buldukta tehir eylemeyip Vilâyetc-i Rum'un hazîne-i âmireye müteallik mukataatı defterlerin bir kiseye koyup mühürleyip müşarünileyhe irsal ve îsal eyliyesin. Sene 992 muharrem 6 (*Mühimme 52, s. 218*).

[3] *Âlî tarihi* (Kütüphânemizdeki birinci cilt s. 38) ve Umumî kütüphâne nüshası, v. 133.

[4] «. . . Ol diyarın (Şirvan eyaletinin) hazine defterdarlığı dergâh-ı muallâ mukataacılarından iken . . .» *Âlî tarihi, basılmamış son cilt, varak 250.*

[5] Baş defterdara her zaman şıkk-ı evvel denildiğine dair vesika ve tarihlerde bir kayda tesadüf etmedim. Şıkk-ı evvele tâbi olarak *tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı evvel, tezkire-i şıkk-ı evvel, mevkufatî-i şıkk-ı evvel, varidatî-i şıkk-ı evvel* diye vazife ve memurlardan bahsedildiği halde (*Kâmil tasnifi defterleri, 6593*) birinci defterdara mutlak şıkk-ı evvel defterdarı denilmeyip başdefterdar tabiri kullanılıyor (*Selânikî, s. 169*). Demek bu 990 h. 582 m. de şıkk-ı evvel defterdarı unvanı henüz taammüm etmemiştir. 1024

diğer iki defterdar onun maiyyeti gibi kalmıştır. Başdefterdarlığa onbeşinci asrın son yarısında mal defterdarları (maliye defterdarları)[1], defter emini, şehremini ile üçyüz akçe alan kadılar tayin olunurlardı; kendisine bir teveccüh eseri olarak reis-ül-küttab da defterdar olabilirdi. Daha sonra defterdar adedi artınca başdefterdarlığa Anadolu defterdarının geçmesi kanun oldu. Fatih'in kanunnâmesine göre onbeşinci asrın son yarısında başdefterdarın derecesi Rumeli beğlerbeği derecesinde addedilmişti. İcabında başdefterdarın vezir olabileceği yani vezirliğe tayini de kanunda tasrih edilmişti.

Kanunnâmelerde, defterdar divan hey'etine dahil âzadan olup mevkii kazaskerlerin alt tarafındadır. Divan-ı hümâyunda başdefterdar üstte, diğer iki defterdar onun alt tarafında otururlardı[2].

***

Defterdarlar haftada dört gün (yani divan günleri) divan içtimaına gelip bu günlerden yalnız salı günleri[3] vezirlerle beraber arza girerek malî işler hakkında îzahat verirlerdi. Şayet pâdişâh îtiraz edecek olursa cevap verecek olan defterdar vereceği cevabı sadr-ı âzama söyler, o da hükümdara arzederdi. Defterdarın pâdişâh huzurunda okuyacağı telhis hakkında daha evvelden vezir-i âzamla görüşüp muvafakatini alması lâzımdı[4].

***

h. 1615 m. tarihli *Maliye ahkâm defteri*'nde, « Defterdar-ı şıkk-ı evvel Mustafa Paşa » denildiğinden bu tabirin onyedinci asır başlarından îtibaren taammüme başlıyarak başdefterdar unvanının yerini aldığı görülüyor.

[1] Mal defterdarı denilmesinin sebebi bunun tımar defterdarlarından ayırt edilmesi içindir.

[2] *Kanunnâme-i âl-i Osman*, s. 13 ve 16.

[3] *Halkondil zeyli*, defterdarların haftada iki gün arza girdiklerini yazıyor. Müverrih Âlî ise bunu haftada bir defa salı günü olarak gösteriyor. Demek bunların sonradan arza girmeleri bire inmiş olacak.

[4] *Kanunnâme-i âl-i Osman, s. 16.* Bu görüşme hakkında Âlî şöyle diyor ; « .. Ammā ol arz edecekleri umurı içeru (arza) girmezden evvel vezir-i âzama arzederler ; yani mukabeleye bir kaliçe döşenür, ol defterdarlar ve kenar defterdarlarından el öpmeğe varup bile bulunanlar vüzerânın mukabilinde (divanda) otururlar. Madde bemadde her hususı okurlar, sadr-ı âzam tecviz ettiğini içeride arzederler, ruhsat vermediğini battal bırakırlar ve bu beyan olunan sair vüzerâya dahi malûm olur ; yani

Onyedinci asır sonlarında yazılan *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi* ile aynı asır sonlarında tertip edilen *Nimeti Efendi kanunnâme*'sinde defterdarlar hakkında şöyle deniliyor [1]:

"Başdefterdar olan mal vekilidir; kendi evinde (defterdar kapısında) divan eder ve maliyeye müteallik davaları dinler ve maliye tarafından ahkâm verir ve ahkâmın arkasına kuyruklu imza çeker; mal-i mîrî tahsili için mültezimleri hapseder ve mahallinde mukataatı tevcih edip [2] buyurur, amma pençe çekmez, bütün malî ahvali görürdü. Ulûfe günleri vezirler arza girince defterdar maaş (mevâcib) defterini pâdişâhın huzurunda okuyarak yer öpüp dışarı çıkar; eğer vezir rütbesinde ise vezirlerin yanına gidip durur„.

"Başdefterdardan sonra iki defterdar daha vardır. Birine *Anadolu defterdarı* ve diğerine de *şıkk-ı sânî defterdarı* derler; bunlar da başdefterdarla divana gelir giderlerse de çok zamandır ki bunlar bir işe karışmazlar; ancak sefer olup başdefterdar ordu ile beraber gidecek olursa onun yerine Anadolu defterdarı İstanbul'da vekâlet ederdi. Defterdarlar vezir-i âzama girmek ve onu görmek için muayyen bir gün yoktur; fakat isti'zan lâzımdır [3]„.

Onsekizinci asır başlarından îtibaren Rumeli defterdarlarına veya başdefterdara *şıkk-ı evvel*, Anadolu defterdarına *şıkk-ı sânî* ve üçüncü defterdara da *şıkk-ı sâlis* ismi verildi [4].

okurken onlar da işitirler . . » *(Âlî tarihi, Kütüpanemizdeki birinci cilt, s. 38* ve *Umumî Kütüpane nushası, varak 132 ve 133*).

[1] *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi* (Millî Tetebbular Mecmuası, Sayı *3*, s. 516 ve *Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 21.*

[2] *Mukataa* (Kat'edilmiş, kesilmiş): Bir mahallin hasılatının muayyen bir bedel ile bir mültezime veya bir emine verilmesi demektir. Mukataanın malî muamelâtta bir kaç türlü mânası vardır. İster emanet ve isterse iltizam suretiyle olsun cibâyet edilen devlet varidatından her birinin tesbit edilen mecmuunun ifadesine *mukataa* denilir. Mukataa defterini tutana *mukataacı* ismi verilmiştir. Gümrük mukataası, mîrî mukataa, malikâne mukataatı ve saire gibi mukataalar vardı.

[3] Müverrih Âlî, defterdarın her çarşamba günleri sadr-ı âzamı ziyaret ettiğini yazıyor ki onaltıncı asır sonlarıdır.

[4] 1070 h. 1659 m. tarihine kadar *Naima tarihi*'nde şıkk-ı sânî, şıkk-ı sâlis isimleriyle defterdarlıklar zikredilmiyor. 1088 h. 1677 m. de şıkk-ı sânî defterdarı Hasan Efendi, şıkk-ı evvel olmuştur; lâkin bu tabirler *Raşit tarihi*'nde de (c. 1, s. 340) geçiyor. Halbuki o tarihlerde yazılan

Onsekizinci asır sonlarında ve III. Selim zamanında Nizam-ı cedîd'in ihdasını müteakip bu teşkilâta ayrılan vergileri tahsil ve sarf etmek üzere ve *şıkk-ı râbi* ismiyle bir dördüncü defterdarlık daha ihdas edilmiş ise de[1] Nizam-ı cedîd'in ilgasiyle beraber o da kaldırılmıştır.

*
* *

Bilhassa onyedinci asırdan îtibaren maliyenin bütün muamelâtını eline almış olan başdefterdar her akşam hazîne muamelâtına dair olan raporları alır, tetkik eder, haftada veya iki, üç günde bir bu raporlar hakkında sadr-ı âzama malûmat verir ve raporları takdim ederdi. Hazîneden çıkan paraya ait tezkirelerin üzerinde defterdarın pençesi ve sadr-ı âzamın *sah* ve buyruldusu bulunurdu.

Başdefterdarın en ziyade ehemmiyet verdiği şey senede üç defada dört kıst üzere Kapıkulu ocaklarına verilecek maaş için para tedariki idi. Bunun temini pâdişâh ve sadr-ı âzam için de ehemmiyeti hâizdi.

İcraat ve tahsilâtta defterdarın icra memuru olarak maiyyetinde beş vazife sahibi vardı. Bunlardan biri *baş bâkikulu* denilen devlet varidatının birinci tahsil memurudur. Defterdarlıkta bunun bir dairesi olup emri altında *bâkikulu* ismiyle altmış kadar mübaşir vardır. Bunlar, hazineye borcu olup vermiyenleri hapis ve tazyik ile tahsilât yaparlardı; bundan dolayı maliyeye borcu olanlar baş bâkikulu hapishânesinde mevkuf tutulurlardı [2]. *Bakayâ defterleri* denilen defterlere *bâki defterleri* ismi verilirdi [3].

kanunnâmelerde eskisi gibi başdefterdar, Anadolu defterdarı ve şıkk-ı sânî defterdarı deniliyor. Şıkk-ı evvel ismini, müverrih belki de kendi zamanı tabiri olarak almıştır. Onyedinci asır ortalarında ve Koçi Bey'in *Teşkilât mecmuası*'nda da bu isimler başdefterdar ve Anadolu defterdarı olarak görülüyor (*s. 10*). Fakat onsekizinci asrın ortalarından îtibaren tarihlerde şıkk-ı evvel, şıkk-ı sânî, şıkk-ı sâlis tabirleri devam edip gidiyor (*Suphî, İzzi, Vasıf tarihleri*).

[1] Başbakanlık arşivi salon defterlerinden: *Atîk vüzerâ defteri, numara 53.*

[2] *Raşid tarihi, c. 2, s. 44; Suphi tarihi, varak 149; Vasıf tarihi, c. 1, s. 76; Lütfi tarihi, c. 1, s. 125*; eyaletlerde de *bâki çavuşları* vardı (*Mühimme defteri 28, s. 209*).

[3] Rumeli beğlerbeğisine hüküm ki,

Maliyenin ikinci icra memuru *cizye baş bâkikulu*'dur. Bu da cizye dolayısiyle hazineye borcu olanları takip eder ve iltizama verilen cizyelerin mültezimlerinden borcunu vermemiş veya yatırmamış olanları takip ederdi.

Maliyenin üçüncü icra memuru tahsilât ve tediyata nezâret eden *veznedarbaşı*'dır. Bunun maiyyetinde dört veznedar vardı. Vazifeleri meskûkâti muayene etmek, altın ve gümüşleri tartmaktı; îcabında bu sikkeleri eritirlerdi.

Başdefterdarın icra memurlarından dördüncüsü *sergi nâzırı* ve beşincisi *sergi halifesi* olup her ikisi de hâzine muamelâtının defterini tutarlardı [1].

Defterdar kapısı [Bâb-ı defterî]

Divan-ı hümâyun içtimalarının haftada dört gün olarak devam ettiği müddetçe defterdarlığa ait bütün kayıtlar, defterler, senetler, varidat ve masarif cetvelleri ve saire hep Divanhânenin yanındaki maliye hazinesinde hıfzolunurdu Eyaletlerden gelen hisaplar sıra ile ayrı ayrı dolaplara yerleştirilmiş olup her dolabın üzerinde eyaletin ismi yazılı idi; hisap tomarlarının üstünde ait olduğu sene gösterilmişti.

Defterdar kapısı veya *bâb-ı defterî*'nin onyedinci asırda mevcut olduğu malûm olmakla beraber bunun hangi tarihte müstakil bir binaya yerleştiği malûm değildir. Fakat onsekizinci asırda defterdar kapısının, Paşa kapısı yakınında Bıyıklı veya Bozoklu Mustafa Paşa'nın konağında bulunduğunu biliyoruz. 18 Şevval 1120 de (1709 İkinci kânun) III. Sultan Ahmed, bu konağı kızı Fatma Sultan'a verdiğinden defterdar ve maliye erkânı yine o civarda *Suyabatan sarayı* diye maruf olan *Yerebatan sarayı*'na nakletmişlerdir [2]. Sonradan Damad İbrahim Paşa sadaretinde Paşa kapısı olan bu *Bozoklu sarayı* şimdiki Cağaloğlu hamamı'nın sırasındaki sahayı işgal ediyordu. Bu onsekizinci asrın ilk yarısında Divanyolunda *Acımusluk* civarın-

Memalik-i mahrûsemde vâki olan harac ve âdet-i ağnam akçesinden bâki kalan akçeyi tahsil etmek için hazine-i âmirem defterdarı tarafından verilen nişanlu (tuğralı) bâki defterleri mucebince tahsil etmek . . . (*Mühimme defteri, numara 64, s. 42*).

[1] *D'Ohsson, c. 7, s. 262.*

[2] *Raşid tarihi, c. 3. s. 261.*

da seksen odalı büyük bir konağın defterdar kapısı bulunduğunu bilmünasebe Şamdanî zâde yazmaktadır. Yine bu tarihlerde yazılmış olan bir mehazımıza göre defterdar konağının yanmasına mebni *Sedefciler* civarında Karababa sokağında *Acem Ali Ağa konağı* [Divan yolunda Çarşı kapısına yakın] bir kaç defa Defterdar kapısı olmuştur[1]. I. Sultan Mahmud şevval 1156 da (1744 ikinci teşrin) *Çatalçeşme*'de yeniden bir defterdar kapısı yaptırmış ve Şair Hâkî Efendi'nin tarih kitabesini pâdişâh beğenerek kapısının üzerine hâkkedilmesini emretmiştir. Bu kitabenin son mısraı şudur[2]:

Ketebe koysa sezâdır buna Sultan Mahmud

1168 senesi zilhiccesinin yirmi ikisinde (1756 eylül) *Hocapaşa* yangınında *Demirkapı*'da bir evden çıkan ateşten Paşa kapısı ve defterhâne yandığı sırada defterdar kapısı da yanmış ve bunun üzerine sabık şeyh-ul-islâm Abdullah Efend'nin Sultan Ahmeddeki evi muvakkaten defterdar kapısı olmuştur[3].

1202 h. 1787 m. senesinde de defeterdar kapısının Çatalçeşme mevkiinde olduğunu vak'anüvis Edip Efendi de yazmaktadır ki[4] şimdi Sultan Ahmed civarında eski zabtiye nezâreti caddesi üzerinde bulunan ilkokul binasının isgal ettiği yerdir.

***

Defterdar kapısı daha aşağıda göreceğimiz üzere bir çok kalemleri ihtiva ediyordu. Her kalemde *hoca* tabir edilen kalem şefi ile halife ve kâtiplerle şagird denilen kâtip namzedleri vardı. Buralara alınacak olanlar kalem âmirleri tarafından imti-

[1] Şem'î zâde'nin *Velâdetnâme*'sinden hülâsa edilmiş olan bir *Velâdetnâme* (*Kütüphanemizdeki yazma nüsha, s. 28*) *de:* «... Ol vakit ricalinden Acem Ali Ağa nam yâdigârın konağı İstanbul'da Sedefciler verasında Karababa sokağında bir büyük konak olduğundan ihrak vukuunda bir, iki defa defterdar kapısı eylediler... » deniliyor.

[2] *Müri-üt-tevarih* (*1156 senesi vekayii arasında*) ve *Zeyl-i Takvim-üt-tevarih* (*Kütüphanemizdeki nüsha*), *s. 48.*

[3] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 66.*

[4] «Bâb-ı defterî civarında Çatalçeşme nam mahalde...» (*Vak'anüvis Edip Efendi tarihi, s. 6*).

han edilirler ve defterdarın divan tezkiresi ve üzerine çekilen sadr-ı âzamın buyruldusiyle kabul olunurlardı [1].

Maliye kalemleri kâtip ve şagirdleri onaltıncı asırda mahdut miktarda iken sonraki tarihlerde tedrîcen artmıştı. 976 h. 1568 m. de ruznâmçe-i evvel kalemiyle ruznâmçe-i sânî ve Rumeli muhasebesi kalemlerinden her birine onar ve mukataa-i evvel ile tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı evvelde sekizer, muhasebe-i Anadolu, mukataa-i maâdin, mukabeleci, mukataa-i Bursa, tezkire-i ahkâm-ı vilâyet-i Anadolu, mukataa-i şıkk-ı sânî, mukataa-i Anadolu, mukataacı, mukataa-i Anadolu (diğer), mukataacı (diğer), tezkire-i şıkk-ı evvel, tezkire-i şıkk-ı sânî, tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı sânî ve diğer Anadolu mukataalarının kalemlerinin her birinde altışar kâtip, yedi vezzan (veznedar) ve diğer mevkufatî-i şıkk-ı evvel, mevkufatî-i Anadolu, mevcudatî, varidatî-i şıkk-ı evvel ve varidatî, teslimatî kısımlarının her birinde üçer ki cem'an bu kalemlerde 164 kâtip ile yine bu kalemlere müdavim olarak 36 şagird, 8 ahkâm-ı maliye kâtibi ve 13 hazînedar olmak üzere memur mevcudu cem'an 222 yi bulmaktadır [2].

[1] *İbnülemin tevcîhat dosyasındaki bazı nümuneler.*

A) Buyruldu

Kidved-ül-emâcid-i vel-âyan haremeyn muhasebecisi Efendi zîde mecdühû tezkire-i divan (maliye divanı) vusulünde erbab-ı istidattan kıdvetü erbab-it-tahrir vel-kalem Mehmed ehl-i kalem ve sahib-i rakam olmağla haremeyn muhasebesi kaleminde şagirdlik zümresinde istihdam edip mucib-i tezkire-i divan ile âmil olasın. Sene 22 (Defterdarın kuyruklu imzası) *(Tevcîhat dosyası, numara 395).*

B) Mucebince rüûs buyuruldu

Kıdvet-ül-emacid-i vel-âyan maliye tezkirecisi Halil Efendi zîde mecdühû, tezkire-i divan vusulünde malûm ola ki erbab-ı istihkaktan Ali zîde kadrühû ehl-i kalem ve her veçhile kitabet uhdesinden gelmeğe kadir olmağla mezburu kaleminizde kitabet hizmetinde istihdam eyliyesin. Fî 19 m sene 77 (Defterdarın kuyruklu imzası) (*Tevcihat dosyası, numara 1002*).

C) Buyruldu

Kidvet-ül-emâcid-i vel-âyan baş muhasebeci efendi zîde mecdühû, tezkire-i divan vusulünde erbab-ı kalemden Mustafa ehl-i kalem ve sahib-i rakam olup mahal ve müstahik olmağla kalem-i mezburda şagirdlik hizmetinde istihdam eyliyesin (*İbnülemin tevcihat dosyası, numara 1053*). Daha böyle pek çok vesika vardır.

[2] *Başbakanlık arşivi. Kâmil tasnifi defterler, numara 6593.*

D'ohsson, onsekizinci asrın son yarısında ve III. Sultan Selim zamanında defderdar kapısında yedi yüzden fazla memur çalıştığını ve bunlardan büyük ruznâme (Ruznamçe-i evvel), baş muhasebe ve Anadolu muhasebesinin ehemmiyetine mebni buralarda yüzellişer kişinin bulunduğunu beyan etmektedir ki[1] bu kayıtlar maliye kalemlerinin onaltıncı asır ortalariyle onsekizinci asır sonlarındaki mevcutları hakkında bir fikir verebilir. En geniş zamanda 222 mevcutla idare edilen maliye daha sonraları kısmen teşkilâtın artması ve kısmen de fazla adam alınması sebebiyle memur miktarını arttırmıştır.

Bundan sonra Osmanlı maliyesinin muhtelif tarihlerdeki teşkilâtını gözden geçirelim.

[1] *D'Ohsson, c. 7, s. 264.*

II.

MUHTELİF ASIRLARDA OSMANLI MÂLİYESİ DAİRELERİ

Osmanlı maliye dairesi veya defterdar kapısı, zaman zaman bazı teşkilât ve tâdilât ile maliye nezâretinin teessüsüne kadar muhtelif safhalar geçirmiştir. Onaltıncı asrın ortalarından itibaren maliye veya defterdarlık genişleyerek vazife itibariyle bir çok kısımlara ayrılmıştır. Elimizdeki en eski kayıtlardan başlayarak maliye dairesinin teşkilâtını ayrı ayrı göstermek suretiyle bu hususta sarih bir fikir verebiliriz[1].

Onaltıncı asrın ortalarında maliye kalemleri

Evvelâ *Hazine-i âmire dairesi* ismi verilen ruznâme kalemi, Rumeli ve Anadolu muhasebecilikleriyle mukabele, mukataa ve sair kalemlerden başlayalım:

Ruznâmçe-i evvel ve sânî kalemleri :

Bu kalem, mukataat, mevkufat ve cizyeden hasıl olan geliri hergün kayıt etmekle mükellef olup bunların hocalarına (kalem müdürlerine) *ruznâmçe-i evvel* (birinci ruznâmeci) ve *ruznâmçe-i sânî* (ikinci ruznâmeci) denilirdi[2]. Mukataalarla mevkufattan hasıl olan parayı mukataacılar kendi defterlerine kayıt ettikten sonra bu hususa dair evrakı, mütalealarını yazmak suretiyle ruznâme kalemine verirler ve onlar da aynen defterlerine geçirip birer suretini maiyyetlerindeki varidatcılara verip onlar da defterlerine kaydederlerdi.

Umûmen müteferrikalar (pâdişâh müteferrikaları), çaşnigirler ve erbab-ı kalem denilen ulûfeli kâtiplerin maaşları ruznâmeciler tarafından verilirdi. Hazineye giren para, kumaş ve hazineden

[1] *Kanunnâme* (Atıf efendi kütüphânesi, numara 1734), s. 124.

[2] *Ruznâme:* Her gün hazîneye giren ve hazîneden çıkan para ve eşyanın kaydına mahsus deftere *yevmiye defteri* denilirdi. Para hazîneye teslim edilince ruznâmeciden makbuz alınırdı.

çıkan altın, gümüş ile kürk, kumaş vesaire mutlak surette iki ruznâmecinin tetkikinden geçtikten sonra verilirdi. İkinci ruznâmeciye *küçük ruznâmeci* de denilirdi [1].

[1] *Koçi Bey'in teşkilât mecmuası*'nda müteferrika, çaşnigir, çavuş ve kapıcıbaşıların ulûfelerini küçük ruznâmeciden aldıkları yazılıdır (Kütüphanemizdeki nüsha, s. 11). 1071 h. 1660 m. tarihli Eyyubî Efendi bütçesine göre iki kazaskerle rikâb-ı hümâyun ağaları, müteferrika, divan çavuşları ve *müşâhereharân* denilen aylıklılar, çaşnigirler, divan-ı hümâyun ve defterhâne kâtipleri, enderun-ı hümâyun tekaüdleri, saray hekimleri, biyrun hazinedarı, saray peykleri, mimarlar, hazîne baş kâtibi, hassa müezzinleri, enderun kuşçuları, yahudi hekimler, hazine-i hassa şagirdleri hep bu küçük ruznâmecini iemali üzerinden maaşlarını alırlardı (*s. 24*).

Ruznâme defterleri nevruz'dan (22 mart) nevruz'a senelik olurdu. Yani 22 mart sene başı olarak kabul edilmişti. Büyük ruznâme defterinden bazı kayıtlar bu hususta bir fikir verebilir.

Büyük ruznâme defterinden bir günlük varidat ve masarifat alt alta yazılmak üzere devam etmektedir. Bu defter bir sene üzerine ve nevruz'dan nevruza kadardır; hergün hazîneye giren ve hazîneden çıkan para ve hil'atler günü gününe aşağıdaki tertip üzere kaydolunmaktadır. Ruznâme müsveddelerinden 1031 h. (1621 m.) senesi nevruzundan 1032 h. (1623 m.) senesi nevruzuna kadar siyakat olarak tutulan müsvedde defterinin baş tarafı.

مسودهٔ واردات ومصارفات خزانهٔ عامره عمره‌الله تعالی الی یوم‌الاخره اول نوروزالواقع فی ۱۳ جا سنه ۱۰۳۱ الی نووز همایون الواقع سنه ۱۰۳۲

م (یوم) السبت

فی ۱۳ جا سنه ۱۰۳۱

ء (عن) تحویل

مصطفی ماجار دللاك سلحداران کـ ۱۹ فی یوم ۵۵ امین جزیهٔ کبران ولایت قارتنه وتمهٔ قارتنه عن واجب سنه ۱۰۳۱ عدید . . .

۵۱۱۰۰۱

المصرف

۱۵۹۹۴۵ عن ضرر قصابیه عن قصابان میدان یکیچریان

۳۵۱۰۵۶ تسلیم بمصطفی افندی امین مطبخ عن بهاء غنم

Bu kayıda göre Kartına ve mülhakatı cizyesinin (Gayr-i müslimlerden alınan baş parasının) tahsiline memur (Emîn) olan kapıkulu suvarilerinin silâhdar bölüğünden elli beş akçe yevmiyeli - Enderundaki hizmeti dolayısiyle tellak lakabını almış olan - Mustafa Macar 13 cemaziyelevvel cumartesi günü Kartına ve mülhakatı cizyesinden 511001 akçeyi hazineye teslim etmiş ve aynı günde bu paradan 159945 akçesi Yeniçerilerin etlerini veren kasaplara zarar-ı lahm olarak verilmiş ve mütebaki 351056 akçesi de sarayın matbah emini bulunan Mustafa Efendiye koyun bedeli olarak teslim edilmiştir (*Başbakanlık arşivi Kâmil tasnifi defterler, numara 1696*).

Rumeli muhasebesi kalemi:

Rumeli muhasebecisi İstanbul ile Rumeli'de olan pâdişâh ve vezir evkafı mütevellilerinin hisaplarını ve bütün cizye defterlerini tetkik ile kaydeden muhasebe kaleminin âmiri idi. Bu defterler ve hisaplar daha evvelki defter ve hisaplarla karşılaştırılır ve kayıtları yapıldıktan sonra ruznâme kalemine verilirdi.

Başbakanlık arşivinde en eski 1031 h. 1621 m. den başlayan ve muhtelif tarihlerle 1180 h. 1766 m. senesine kadar devam eden 68 defter vardır.

Yine bu günde yukarıki tertip üzere hazineye giren ve çıkan diğer tahvil ve masraflar da vardır. Küçük ruznâme defterinden de nümuneler alıyorum (*Kâmil tasnifi defterler 3398*):

دفتر

مواجب مشاهره خواران خزانهٔ عامره در واجب سنه ١٠١٣

حضرتلرى

مولانا مصلح‌الدين افندى خواجهٔ حضرت پادشاه
عالمپناه خلدالله خلافته

فى يوم	فى شهر
٢٦٠	٧٨٠٠
بجايش مولانا يحيى افندى	بجايش مولانا كمال افندى
اليانه	اليانه
مولانا فيض‌الله افندى قاضيعسكر ولايت روم ايلى	مولانا يحيى افندى قاضيعسكر ولايت اناطولى

فى يوم	فى شهر	فى يوم	فى شهر
٥٧٢	١٧١٦٥	٥٦٣	١٦٩١٩

جماعت

اغايان ركاب همايون

حسين آغا يكيچريان	اسماعيل آغا	على آغا	محمد آغا ركابدار سابق الخ.
دركاه عالى	مير علم		سر بوابين دركاه عالى
٥٠٠	٢٠٠	١٥٠	١٧٠

Defterde bu rikâb ağalarından sonra pâdişâh hocası Muslihüddin Efendi oğullarına, kazaskerlerden Esad ve Abdülâziz efendilerin oğullariyle Abdülâziz Efendinin validesine ve sultan zâdelerle vezir evlâdlarına ve mir-i mîran ve ümerâ çocuklarına verilen aylıklara geçiliyor; bunlardan sonra müteferrika evlâdları, hazîne-i âmire defterdarları ve rikâb ağalarının oğulları, Kırım hanlarının evlâdlarından müteferrika olanlar, *zevvâkin-i dergâh-ı âlî* denilen çaşnigirler, ehl-i hiref, hazîne-i âmire kâtipleri ve şagirdleri, divan-ı hümâyun kâtipleriyle maliye ahkâm kâtipleri, dergâh-ı âlî çavuşları, hassa tabibleri, mimarlar, peykler ve sairenin maaşları hep bu küçük ruznâmçeden verilmektedir. Bunların hepsinin ayrı ayrı isimleri ve yevmiyeleri yazıldıktan sonra bunlar için yapılan tahvi-

Anadolu muhasebesi kalemi :

Bu kalemin müdürüne veyahut hocasına *Anadolu muhasebecisi* denilirdi. Anadolu'da bulunan pâdişâhlara ve vezirlere ait vakıf ve tevliyet hisaplarını tetkik ederdi. Mîr-i mîran beratlarının tezkirelerini (tımar tezkirelerini) tetkik ve ihraç eder ve Erzurum'dan mâada Anadolu kalelerinin mevâcib (maaş) ve beratları bu muhasebede görülürdü.

Mukabele kalemi :

Umumen Kapıkulu efradının, matbah-ı âmire, hasahır ve sâirenin maaşlarını havi defteri burası hazırlar ve o defteri hazînedeki ana defter ile karşılaştırarak hazîneden ulûfe için çıkacak akçe miktarını tesbit ile defter suretini ruznâmecilere verirdi.

***

Bu hazîne-i âmire dairelerinden sonra baş defterdarın nezâreti altındaki kalemler gelmektedir. Bunlar da mukataaci-i evvel, mukataaci-i sânî, mevkufaçtı, varidatçı, kal'alar tezkireciliği ve Rumeli ahkâm tezkireciliği kalemleridir.

Mukataaci-i evvel kalemi :

Bu birinci mukataa kalemi, İbrail, İsakçı, Tulça, Maçın Ahyolu ve bütün Tuna nehri kenarında vâki iskeleler ve memlihalar muamelâtına bakardı. Defterinde kayıtlı Rumeli'ye ait

lât (nereden ve hangi emvalden veya varidattan verildiği) kısmına geçiliyor ; bu kısım şöyle başlıyor :

صورت

روزنامچهٔ همایوندرکه رسید تحویللری کلمشدر دیو نقل اولوندی

عن تحویل روزنامچه‌دن کوریله

خندان بوسنه ومحمد مصلی کاتب عن جزیهٔ کبران ولایت ... واجب سنه ١٠١٦ عن ید محمد بك غلام ثانیٔ شق اول

٥٠٠

رسید

٩ محرم سنه ١٠١٨

عن تحویل روزنامچه‌دن کوریله

مذکورین عن جزیهٔ کبران ولایت مزبورین واجب سنه ١٠١٥ عن ید محمد بك غلام ثانیٔ خزینه

٥٢٠٠٠

رسید

٨ ل سنه ١٠١٧

Bunlardan sonra da küçük ruznâmçenin varidat ve masarifat icmali yapılıyor. Bu küçük ruznâmçe defterleri Başbakanlık arşivinde 1013 h. 1604 m. senesinden başlayarak aradan bazı seneler atlanmak suretiyle 1219 h. 1804 m. senesine kadar yüz on defter olarak devam etmektedir.

emînler, âmiller ve sair hizmet sahiplerinin beratları, hükümleri ve tezkireleri buradaki ahkâm kâtipleri tarafından yazılırdı. Bu berat ve hükümler defterdara takdim edilerek mühürlenir ve sonra kubbe vezirleri tarafından tetkik olunarak tuğralanır ve bir kese içine konup kâğıt emînine teslim edilir ve orada harcı alındıktan sonra sahibine verilirdi. Bu daireden paraya ait geçen işler muntazaman ruznâme kalemine bildirilerek kaydolunurdu.

Mukataaci-i sânî kalemi :

Bu ikinci mukataat kaleminde mâdenlere müteallik işlere bakılırdı. Dairesinde kayıtlı Rumeli'ye ait emînler, âmiller ve sair hizmet sahiplerinin berat ve hükümleriyle tezkirelerini bu daire verirdi. Bütün muamelât, birinci mukataa kaleminin aynı idi.

Mevkufatçı

Başdefterdarlığa merbut olup beyt-ül-mal, yâve, tımar [1]. ve sair mevkuf olan muamelâta ait defteri burası tutardı [2].

Varidatçı :

Başdefterdarlığa ait mukataattan hazîneye teslim edilen emvali kayd eden dairenin âmiri.

Kıla' tezkirecisi :

Umum Arabistan'ın Erzurum'un ve Rumeli'de vaki kale efradının beratları ile maaşlarına dair olan hükümler buradan çıkardı.

Tezkireci-i ahkâm-ı Rumeli :

Bu da başdefterdarlığa merbuttur. Rumeliye ait *ahkâm-ı mîrî* denilen hükümler, şikâyetler, çeltikçi, tuzcu ve şahincilerin berat ve tezkireleri bunun kaleminden çıkardı ve üç defterdardan her birinin birer tezkirecisi vardı.

[1] Eshab-ı mesalihten veya sefere gitmiyenlerden mevkuf tutulup sipahiye verilmiyerek hazîneye zabtolunan tımarları *mevkufatçı* zabtederdi.

[2] Bu dairede dört halife vardı (*İbnülemin tevcihat, numara 246*). Halifeler kâtiplerden bir sınıf yüksek idiler; içlerinden bir tanesi baş halife idi.

***

İkinci defterdarlığa yani Anadolu defterdarlığına bağlı daire veya kalemler:

Anadolu mukataa-i evvel kalemi:

İkinci defterdarlığın bu şube müdürü, Anadolu, Bursa ve Mihaliç'ta ve sair yerlerde olan mukataaların çoğuna bakar ve kendi kalemindeki mukataalara ait berat ve hükümleri verirdi.

Anadolu mukataacı-i sânîsi:

Anadolu'nun bu ikinci mukataacısı Aydın, Menteşe, Teke, Hamid, Manavgat, Midilli, Bergama mukataalarına bakar ve bu mukataalara ait gerek emîn ve gerek âmil ve sairlerinin berat ve tezkirelerini burası verirdi.

Anadolu üçüncü mutakaacısı:

Burası, Saruhan, [Manisa], Karesi [Balıkesir], Bolu, Erzurum, Karaman [Konya], Sivas, Kefe mukataalarına bakar ve icabeden berat ve tezkireleri verirdi.

Anadolu mevkufatçısı:

Beyt-ül-mal, yâve, tımar ve saireden mevkuf olan kısımlara ait işler bunun kaleminde muamele görürdü.

Tezkireci-i ahkâm-ı Anadolu:

Anadolu eyaletindeki mîrî ahkâm ve şikâyetlere ait muameleler ve çeltikci ve tuzcuların beratlariyle tımarları olmayan şahinci beratı tezkirelerini burası verirdi.

***

Üçüncü defterdarlığa yani şıkk-ı sânî defterdarlığına merbut üç mukataacı ile mevkufatcı, varidatçı, ahkâm tezkirecisi, kaleler tezkirecisi, mevcudatçı, teşrifatçı, teslimatçı isimlerindeki müdürlerin emirleri altındaki dairelerin vazifeleri şunlardı:

Mukataacı-i evvel:

İstanbul, Edirne, Selânik, Mora ve gayride vâki mukataalar bunun kalemindedir. Bu kaleme ait işlerin berat ve hükümleri buradan çıkarak tezkireleri verilirdi. Bunları ahkâm

kâtipleri yazarlardı. Bu kaleme merbut ağnamın defterlerinin muamelesini yaptıktan sonra ruznâmeyi verirler ve ağnam rüsûmunu teslim ettikten sonra tahvil kâğıdını kendilerinde saklarlardı.

Mukataacı-i sânî :

Üçüncü defterdarlığa (şıkk-ı sânî'ye) bağlı olan bu ikinci mukataacının dairesinde kendi kalemine ait mukataalarla Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın haslarından ayrılan ve şıkk-ı evvel'e tâbi olan haslar bulunurdu. Kendi kalemine merbut malî hasılata ait berat ve hükümlerin tezkirelerini verirdi. Ahkâm kâtiplerinin yazdıkları tezkireler kalem şefi olan ikinci mukataacının tashihinden geçer ve bunlara ait mîrî resimler alındıktan sonra ya sahibinin eline teslim edilir veyahut ahkâm kâtibi tarafından divittara gönderilip o vasıta ile defterdara verilirdi. Maliyenin üç defterdarı berat ve hükmün arkasına kendi imzalarını koyarlar ve sonra vezirlere verirler ve onlar tarafından nişan-ı hümâyunla (tuğra ile) nişanlandıktan sonra keseye konup kâğıt eminine yollanır ve sahipleri oradan alırlardı. Buraya ait ağnam muamelesi yapıldıktan sonra parası hazîneye teslim edilmek üzere ruznâme kalemine gönderilirdi.

Mukataacı-i sâlis :

Tırhala, Serez, İnebahtı, İskenderiye (İşkodra), Arnavud Belgradı (Berat), Gelibolu, Çirmen mukataaları, şıkk-ı sânîye tâbi olan bu üçüncü mukataa kaleminde idi. Kalemine ait berat ve ahkâm buradan çıkar ve kendisinin yani üçüncü mukataacının tashihinden geçerdi. Diğer muamelât ta tamamen ikinci mukataa kalemindekinin aynı idi.

Bu şıkk-ı sânî defterdarlığına merbut olan *mevkufatçı* kendisine ait beyt-ül-mal, yâve, tımar ve saireye bakar ve *varidatçı* ise üçüncü defterdarlık kalemine ait mukataattan hazîneye teslim olunanı yazardı.

Tezkireci-i ahkâm :

Üçüncü defterdarlığa bağlı olan muamelâtta mîrî hükümlerle, şikâyet, çeltikçi ve tuzcu beratlarını ve tımarsız olan şa-

hinci beratı tezkirelerini verip ve kendi defterdarı nişanlayıp kâğıt emininden resmi alındıktan sonra ahkâm kâtipleri yazıp divittara gönderilir, o da defterdarlara verir ve bunlar da berat ve hükümlerin arkasına kendi imzalarını koyduktan sonra vezirlere verip nişan-ı hümâyunla nişanlandıktan sonra kese ile kâğıt emînine gönderilirdi.

Tezkireci :

Üç defterdardan her birinin birer tezkirecisi olup kendi kaleminde olanı tezkire edip kendi defterdarı nişanlar yani imzalar ve sonra berat ve ahkâma üç defterdar beraberce nişan korlardı. Tezkireciler mîrî ahkâm için *kullar defteri* ismiyle ruznâme tutarlar; her hangi bir hüküm kime teslim edilirse isim ve şöhreti ile bu deftere kaydederlerdi.

Kale tezkirecisi :

Mora, İnebahtı, Modon, Koron ve sair kalelerin beratları, maaşları, tezkireleri bunun kaleminden çıkardı. Tezkireyi ibtida üçüncü defterdar nişanlayıp[1] kâğıt emîninden muamelesi bittikten sonra ahkâm kâtipleri yazıp divittara gönderilir, o da evvelâ üç defterdara verip onlar bunların arkalarına kendi imzalarını attıktan sonra kubbe vezirlerine gider ve tuğraları çekilip kese ile defter emînine yollanarak sahipleri oradan alırlardı.

***

Mevcudatçı :

Maliyede bir mevcudatçı vardı. Bu memur hazine kapısında oturup hazineye gelen akçe, altın ve mütenevvi kumaşları ve kese adedini yazmakla mükellefti.

Teslimatçı :

Bir tanedir, Ehl-i hıref'e ve saireye dikilmek ve işlenmek için verilen elbiselerin teslimini yazardı.

[1] Defterdarların imzalarına da *nişan* denilirdi. 980 h. 1572 m. tarihli Ahyolu kadısına yazılan bir hükümde şöyle deniliyor:

«... Bir sureti aynı ile yazılıp başka defter olunup ve hızâne-i âmirem defterdarları dâmet maâlîhum nişanları ile nişanlayıp ve mühürleyip....» (*Divan-ı hümâyun ahkâm defteri 67, s. 36*).

Divittar :

Maliyenin bir divittarı vardı. Bu, defterdarların imzalayacakları şeyleri görüp imzalatırdı.

Onsekizinci asrın ortalarındaki maliye kalemleri

Maliye dairesi yani *Bâb-ı defterî* teşkilâtı sonradan yeni isimler altında bir takım müdürlüklere ayrılarak daha geniş bir taksimata tabi tutulmuştu ki şunlardı:

Ruznâmçe-i evvel, baş muhasebe, haremeyn muhasebesi, cizye muhasebesi, Anadolu muhasebesi, mukabele-i suvari, sipah ve silâhdar kalemleri, mevkufat, maliye, küçük ruznâmçe kalemileri, piyade mukabelesi, küçük evkaf muhasebesi, haremeyn mukataası, piskapos mukataası, büyük kale, küçük kale, haslar mukataası, baş mukataa, mâden maa salyâne, İstanbul mukataası, Bursa mukataası, Avlonya maa Ağrıboz mukataaları, mektubî-i defterî, ganem kitabeti, masraf-ı şehriyârî, yeniçeri efendisi kalemleri.

Şimdi bu teşkilâta göre sıra ile bunların vazifelerini gösterelim [1].

Ruznâmçe i evvel :

Defterdar kapısında mevcut kalemlerdeki devletin îrad ve masrafı için tahrir olunan muhasebe icmalleri, îrad ve masraf tezkireleri burada tekrar hesaplanarak ruznâmçe-i hümâyun temessükleri yazılırdı [2].

Başmuhasebe kalemi :

Osmanlı maliyesinin en mühim kalemi başmuhasebedir. Müdürüne *Muhasebe-i evvel* veya *başmuhasebeci* denilirdi. Devletin bütün irad, masraf ve mukataaların kayıtları bu kalemde olmakla darphane, matbah, tersane ve arpa eminlikleri, baruthane ve bunların emsali ve nüzul emanetleri,

[1] Bu defterdarlık teşkilâtı hakkındaki malûmat. Topkapı sarayı arşivindeki 3208 numaralı vesikadan alınmıştır.

[2] «... Hâlâ hazîne-i âmirenin îrad ve masarifi bilcümle ruznâmçe-i hümâyun ile mazbut olup ...» (*İbnülemin tasnifi vesikalar, tevcihat dosyaları, numara 1223, sene 1114*).

kasabbaşılık ve bina emini hisapları burada görülüp tetkik olunurdu ; yani kısa tabirle Osmanlı devletinin bütün irad ve masrafı başmuhasebede kayıtlı idi. *Malikâne halifesi*[1] başmuhasebeye mülhak olduğundan başka darphane, matbah, tersane, arpa, baruthane, mühimmat, cebehane, tophane ve arabacılar vesaire için bu kalemden memur ve kâtipler tayin edildiğinden buraların muamelâtı onlar vasıtasiyle yapılırdı.

Haremeyn muhasebesi :

Haremeyn-i şerifeyn (Mekke ve Medine) ve ona tabi ve mülhak olan bilumum evkaf ve mukataat kayıtları bu kalemdedir ; her sene muhasebeleri rüyet olunup defteri kaleme kaydedilerek muhasebe sureti verirlerdi.

Anadolu muhasebesi :

Bu kalemde gümrüklerden ve sair mukataalardan bazı müstahak olanlara verilegelen paraların kayıtları tutulurdu ; bir kimseye vazife verilince bu kaleme gelip tezkiresi ve beratı yazılırdı ve bazı vakıfların vazife kayıtları da burada tutulurdu.

Suvari mukabelesi :

Eski tabirle *mukabele-i suvari* ve *atlı mukabelesi* de denilen bu kalemde kapıkulu ocaklarından altı bölük halkının yani kapıkulu suvari bölüklerinden sipah, silâhdar ve ulûfecilerle gariplerin isimleri ve maaşları kayıtları tutulurdu. Tevcih ve mahlûl işleri burada zaptolunup kalemlerine ilmühaberleri yazılır ve maaş çıktığı zaman maaş icmalleri buradan verilirdi.

Sipah kalemi :

Bu kalemde altı bölük olan kapıkulu suvarilerinden sipah bölüğünün eşkinci ve tekaüt esameleri (maaş cüzdanı) kayıtlı idi. Tevcih ve mahlûlleri zabtolunarak maaş çıktığı zaman eshabına tevzi ve taksim olunurdu.

[1] Malikâne yani kayd-ı hayat suretiyle ve muayyen yazısı yani defterde mukayyed bedeli ile iltizama verilmiş olan mîrî arazi işlerine bakan daire müdürü.

Silâhdar kalemi:

Burada da kapıkulu suvarilerinin ikincisi olan silâhdar bölüğünün eşkinci ve tekaüdlerinin isimleri kayıtlı olup muamelesi sipah kaleminin aynı idi.

Mevkufat kalemi:

Osmanlılar tarafından memleketlerin, zabtını müteakip tahrir olunduğu üzere kaza ve köylerin avârız hanesiyle nüzül ve menzil kayıtları ve şartları ve mîrî mübayaatın müretteb mahallerinin tertipleri ve sefer vukuunda askere verilecek mîrî tayinat kayıtları ve miri mübayaattan İstanbul'a mürettep olan muhtelif zahirelerin vürudlarında verilen sefain navulları ve zahirelerin kayıtları ile masarif ve tevziatı burada kayıtlı idi; icabettikçe bu işlere ait kayıtlar bu kalemden çıkarılır ve lâzımgelen muamele yapılırdı.

Maliye kalemi:

Maliye dairesindeki mühim işler ve sefere müteallik muameleler için emirler ve mîrî mukataaların usulü veçhile tahririne ait îcabeden kararlar ve muhallefatın zabtı için yazılan hükümler ve kalemlerinin kaydı mucibince defterdar kisedarı tarafından yazılan tahrirat bu kaleme gönderilerek emirler buradan yazılırdı. Mukataat ve esham beratları da maliye kaleminden yazılmak usuldendi.

Cizye muhasebesi;

Osmanlı memleketlerindeki gayr-i müslimlerin baş vergilerinin cizye evrakları ve bu hususa taalluk eden muameleler burada kayıtlı idi. Cizye evrakı her sene her mahallin kayıtlarına göre mühürlenip ve cizye bohçaları bağlanıp hıfzolunup vakti gelince ihale olunan kimselerin kefilleri kayıt olunarak cizye bohçaları buradan teslim olunurdu [1].

[1] Cizyeler evvelce mıntaka mıntaka biri emin ve biri kâtip olmak üzere kapıkulu suvarilerine verilerek bunlar vasıtasiyle tahsil olunur ve bu işe memur olan emin ve kâtibine de hizmetlerine mukabil ücret verilirdi.

Nişân-ı hümâyun yazıla ki,

Hâliya vilâyet-i Selânik keferesinin sene 977 de vacib olan haraçları

Küçük ruznâmçe kalemi:

Bu kalemde dergâh-ı âlî kapıcı başıları ve müşahereden verilen maaşlılar ve gedikli müteferrika esameleri kayıtlı idi. Mevacib çıktığı zaman tevzi ederdi. Esamelerin mahlûlleri burada zabtolunur ve tezkireleri yazılırdı.

(cizyeleri) cemolunmak lâzım olmağın silâhdarlarım cemaatinden ikiyüz yirminci bölükte yevmî yirmi akçe ulûfeye mutasarrıf dergâh-ı âlî yeniçerilerinin emini olan iftihar-ül-emâsil-i vel-akran Ali bin İbrahim ve ebnay-i sipahiyandan yüz yetmiş üçüncü bölükte yevmî yirmi bir akçe ulûfeye matasarrıf Osman bin Timur tayin olunup gönderildiler ve sene-i mezburda cem olunan cizye defteri mezkûrlara verilip irsal olundular buyurdum ki hükm-i şerifim vardıkta vilâyet-i mezburda el'an haraçgüzar keferenin haraçların mezkûran kullarım eline verilen nişanlu (tuğralı) haraç defteri mucebince ol yerin kadıları marifetiyle mahkemede cem edip ve ellerine verilen defter gibi kendüler dahi müstakil defter ideler ve kadılar dahi kendü caniblerinden defter ide. İtmam olıcak kadılar yazduğı defteri haraççı defteriyle mukabele ve tashih eyledikten sonra imzalayıp mezkûran kullarımla ve yarar adamlar ile kapıma gönderip ve mezburan kullarım geçen yılda olan defter mucebince keferenin haraçların aldıktan sonra beher kâfirden asıl cizyeden gayri üçer akçe dahi alıp bir akçesini hızane-i âmirem için zabtedip baki kalan iki akçenin bir akçesini emin olan kulum ve bir akçesini kâtip alup mutasarrıf olalar ve bundan ziyade bir akçe almıyalar.... (*Divan-ı hümâyun ahkâm defteri, numara 67, sene 980*).

Cizye, reayanın kudret ve servetine göre alâ, evsat, edna olarak üç kısım üzerine alınırdı. Daha sonraki cizye işleri iltizama verilmişti. 1106 h. 1694 m. senesinde Rumeli ve Anadolu'daki Kıptilerin cizyeleri her sene kırk bin kuruşa iltizama verilirdi. Bunlar müslim kıbtiler ve zimmî kıbtiler olarak iki sınıf idiler. Müslümanlarına beşer ve hiristiyanlarına altışar kuruş cizye tayin olunmuştu. *(Raşid Tarihi, c. 2, s. 328).*

Cizye iltizamına talip olanlar istida ile müracaat ederler, muvafık görülürse itimad edilir kefil alınarak kendisine berat ve eline de iltizam ettiği mıntakanın cizye bohçaları verilirdi (*Maliye vesikaları numara 105 ve 682*) Cizye tahsili esnasında haksızlığa uğrayan reaya o mahallin kadısı vasıtasiyle hükûmete şikâyet eder ve tahkikat yapılarak haksızlık varsa tashih olunurdu *(Maliye vesikaları, numara 148*). Cizyelerin bazan her vilâyetteki kalemleri ayrı ayrı ihale olunur ve bazan toptan talip olana verilirdi, kalem kalem ihalesi hazine hisabına daha iyi idi (*Maliye vesikaları numara 2016*). İstanbul'un cizyedarı ayrı idi (*Maliye vesikaları numara 2066*). Eyyubî efendi büdcesine göre 1071 h. senesinde umum cizye varidatı 1117 yükten fazla yani 2793 kise idi. Mısır eyaletinde cizye işi Mısırda mukataattan addedilip iltizama verilirdi. Köprülü zâde Fazıl Mustafa Paşa, muharebeler sebebiyle su-i istimale uğrayan cizye işini islah eylemişti.

Piyade mukabelesi;

Burada piyade ocakları olan yeniçeri, cebeci, topçu ve top arabacı ocaklarının esameleri kayıtlı idi; tevcih

Cizye kâğıtları da alâ, evsat, edna isimleriyle üç kısım olup her birinin rengi ayrı idi ve üzerlerinde ait olduğu senenin tarihini havi damgalı mührü vardı. Cizye kâğıdının renkleri her zaman aynı olmayıp bir hileye meydan vermemek için zaman zaman değiştirilirdi.

1201 Cemaziyelevvel 17 tarihli cizyeye ait bir ferman sureti bu cizye işi hakkında toplu bir fikir vereceği için aşağıya yazıyorum:

«Memalik-i mahrûsemde vaki ehl-i zimmetten Yahud (يهود) ve Nasârânın şer'an rüuslarına madrub olan cizyeleri beytülmal-i müsliminin emval-i meşruasından olmağla mezheb-i hanefiyye üzre âlâ ve evsat ve edna îtibariyle evrak-ı cizye sene-i sabıkı üzre küşat ve 1202 senesi muharrem-ülharam gurresinden tevziine mübaşeret olunmak bâbında hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrunum sâdır olmağın (isim yeri açık) zîde mecdühuya tefviz olunup bu berat-ı âlişanı verdim ve buyurdum ki cizyedar-ı merkum varup gurre-i muharrem-ül-haramda hakim-ül-vakt muvacehesinde mirî mühriyle memhur cizye bohçasının mühürlerini fek ve evrakta olan mühür ile tatbik olunduktan sonra bir kiseye vaz ve vilâyet kadısı mühürleyip der-i saâdetime irsal ve kalem-i mezbura (cizye kalemine) tâbi her belde ve karyede sakin ve mevcut yerli ve yabancı ve mürur ve ubur eden ehl-i zimmet kefere ve Yahud ve Eramine-i acem taifelerinin emir ve mürahik hükmüne dahil olup şer'an cizyeye müstahak olan gulamları gereği gibi takayyüt ve ihtimam ile tefehhus olunup bir ferdi hariç ve kâğıtsız kalmamak şartiyle veçh-i şer'î üzere ahalisi beyninde mülk ve emlâkine nazar olunup esnaf-ı selâsenin (âlâ, evsat, ve edna sınıflarının) kangi sınıflarından ad ve itibar olunursa hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrunımla verilen nizam-ı cedid mucebince zâhir-ül-gana olanlardan âlâ itibariyle onbir esedî guruş (arslanlı denilen Felemenk kuruşu) ve vasat-ül-hal olanlardan evsat îtibariyle beş buçuk guruş ve fakir makulesinden edna îtibariyle iki buçuk guruş ile bir rubu (ربع) alınıp ve aynı esedî guruşun tedarikinde acz ve usreti olanlardan ayn-ı guruş taleb olunmayıp ecnâs-ı nükuddan negûna akçe getürürler ise halis-ül-ayar tam altın olanları rayic olduğu üzere İstanbul fındık altını dört kuruşa ve İstanbul zer-i mahbubı üçer kuruş ve Mısır zer-i mahbubı ile Mısır zincirli altını iki buçuk bir rubu ve tuğralı sağ paranın kırk adedi bir guruş hisabı ile alınıp mal-i cizyeleri bu vecih ile cibayet ve şurût-ı mukarrere-i mezkûreye kemal-i ihtimam ve îtidal üzre müsaraat olunup haddi tecavüz ve taaddi ile sebil-i sadakat ve tarik-i istikametten udûl idenlerin şer'an müstahık olan cezaları tertip oluna ve ehl-i zimmet keferenin her birine mîrî mühriyle memhûr eşkâli ile birer kâğıt verilip ummal-i cizyenin tevzî eylediği evrakın âlâsından oniki ve evsatından dokuz ve ednasından altı pare maişet ve bundan mâada her bir varakta birer pare cizye muhasebecisi ve kâtiplerine üc-

ve mahlûllerdeki tezkire ve ilmühaberleri buradan verilirdi. Mevacip ihracında [maaş çıktığı zaman] da icmalleri buradan tesviye olunurdu [1].

Küçük evkaf kalemi:

Burada bazı vakıflarla sadr-ı âzamın nezareti altındaki *sadaka tevliyetleri* denilen küçük tevliyetlerin defterleri vardı.

Haremeyn mukataası kalemi:

Bu kalemde haremeyn-i şerifeyn denilen *Mekke-i mükerreme* ve *Medine-i münevvere*'ye mürettep olan surrelerin kayıtları ve bazı haremeyn mukataatı ve evkaf kayıtları ve bunlara ait muamele şartları vardı. Surre ihracında surre defterleri buradan yazılırdı.

Piskapos mukataası kalemi:

Bu kalem esas itibariyle yukarıda yazdığımız maliye kalemine merbuttu; patriklerle metropolitlere verilen beratlar ve sair emirler maliye kaleminden yazılır ve kayıtları burada tutulurdu.

Büyük kale kalemi:

Büyük kalelerle buradaki muhafızların isim ve kayıtları büyük kale kaleminde tutulurdu. Bu kalelerdeki efrada verilen mevacib burada hisap edilir ve tevcih tezkireleri buradan verilirdi.

Küçük kale kalemi:

Bir kısım kalelerin kayıtları da burada tutulur, mevacibleri ocaklık olarak nerenin varidatından veriliyorsa [2] havaleleri ile tevcih tezkireleri de bu kalemden verilirdi.

ret-i kitabet tayin olunmağla . . . . (*Cevdet tasnifi, Maliye vesikaları, numara 938*) 1272 h 1856 m tarihli ıslahat fermanı mucibince cizye *bedel-i askerî* denilen vergiye inkilâb etmiştir.

[1] *Eyyubî Efendi*'nin 1071 h. 1660 m. tarihli bütçesinde kapı kulu piyade ocaklariyle acemi ocakları (İstanbul ve Gelibolu), saray aşçı ve helvacılarının, bostancı, ıstabl-ı âmire saracları, çadır mehterleri ehl-i hıref, terziler (hayyatîn-i hassa), alem mehterleri, saka ve kapıcılar Azak kalesi beşlileri ve saray gılmanlarının maaşları buradan veriliyordu.

[2] Bazı kale muhafızlarının mevacibleri, tahsilâtı iyi olan bir kısım

Haslar mukataası kalemi:

Bu kalemde pâdişâh ve hânedan azalariyle sadr-ı âzam haslarının kayıtları olup icabeden senet ve emirleri buradan yazılırdı.

Başmukataa kalemi

Bazı mukataat kayıtlariyle, satılmış olan esham kayıtları bu kalemde idi; mukataalara dair verilen emirlerle nizam ve kararların kayıtları burada tutulurdu; mukataaları iltizam edenlerin tatbik mühürleri de bu kalemde idi.

Maden maa salyâne kalemi:

Bu kalemde *Selatin-i Cengiziyye* denilen Kırım hanları ailelerinin salyâneleri [yıllıkları], gümrük ve mâdenler kayıtlı idi; salyanelerle ocaklık olarak verilen maaşlar ve gümrük hisapları burada tetkik edilirdi.

İstanbul mukataatı:

Burada bazı mîrî mukataaların kayıtları tutulur; icabeden hisapları, emir ve havaleleri buradan yazarlardı.

Bursa mukataası kalemi:

Burada da bazı mukataaların kayıtları vardı. Bunların iltizamına ait muameleler bu kalemlerden yapılırdı.

Avlonya maa Ağrıboz mukataası kalemi:

Burada bazı mukataaların muamelesi yapılır ve defterleri tutulurdu.

Mektubî-i defterî kalemi:

Başdefterdar olanların her gün mühim işlere ve mîrîye dair havale olunan kâğıtlara, iktizasına göre yazacakları takrir ve telhis buradan yazılırdı. Bazı mîrî mukataanın îcabeden beratları da burada tahrir olunurdu.

vilâyet ve sancaklara havale suretiyle temin edildiğinden yukarıdaki ocaklık mevacib kaydı buna işarettir.

Ganem kitabeti :

Bu kâtiplik mevkufat kalemine merbut olup ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp maliye kalemine gönderilirdi.

***

Bunlardan başka muamelesi itibariyle defterdarlıkla alâkası olan enderun ve biyrun tayinatına bakan *masraf-ı şehriyârî kalemi* ve yeniçeri efendisi kalemi denilen *yeniçeri kâtibi kalemi* varsa da bunlara dair malûmat ait oldukları yerlerde yani *Kapukulu Ocakları* ve *Saray Teşkilâtı* isimli eserlerimizde verilmiştir.

Onsekizinci asır sonundaki maliye kalemleri

D'ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman* isimli kıymetli eserinde onsekizinci asır sonlarına ait olmak üzere defterdarlık dairesinin yirmi beş kaleme ayrıldığını ve her bir kalemde hâcegân sınıfından bir kalem şefi bulunduğunu yazmakta ve aşağıdaki tertip ve tarif dairesinde bu kalemleri sıralamaktadır[1].

1. Büyük ruznâme :

Daha evvelki tariflerde görülen *ruznâmçe* veya *mîzan* denilen bu müdürlükte varidat ve masarifatı havi kuyudatın umumî defteri bulunur ve hazinenin hergünkü muamelât raporları bu deftere kayıt olunur ve diğer kalemler mesai hülasalarını buraya verirlerdi. Bazan senede bir ve bazan altı ayda bir mâlî işlere dair burada *İcmal hülâsası* denilen bir defter tanzim olunurdu. *Bâb-ı defterî* denilen defterdarlığın îrad ve masrafa ait yazılan masraf icmalleri ile irad ve masraf tezkirelerinin bu dairede tekrar gözden geçirilmesi ve sonra ruznâmçe temessüklerinin yazılması usuldendi; bütün hisabat yük ve kise üzerine yapılırdı[2]. Bu dairenin âmirine *ruznâm-*

[1] *D'Ohsson, c. 7, kitap 5, s. 264. Tornton*, Üçüncü Sultan Selim zamanında defterdarın emrinde otuz üç büro (kalem) bulunduğunu yazmaktadır (*c. 2, s. 126*).

[2] *Kise*, Osmanlılar zamanında miktarı muayyen olan altın ve gümüş paranın konulduğu meşin torbadır. Bu devlette kise miktarı zaman

çe-i evvel denilirdi. [Ruznâmçecilik Tanzimat-ı hayriyyeyi müteakip 1256 senesi ibtidasında lağvedilmiştir].

2. Başmuhasebe kalemi:

Bu kalem müdürüne *muhasebe-i evvel* denilirdi. Osmanlı devletinin bütün irad, masarif ve mukataat kayıtları bu kalemde idi; bundan dolayı başmuhasebe kalemi müteaddit kısımları ihtiva ediyordu; tophane, matbah, tersane, arpa eminlikleri, baruthane, nüzül eminlikleri, kasab başılık, bina eminliği hisapları hep burada rüyet ve icmal olunurdu. Malikâne halifesi

zaman değişmiştir. Fatih zamanında bir kise otuz bin akçe ve onaltıncı asır ortalarına doğru (944 h. 1537 m. tarihinde) bir kise yirmi bin akçe ve 1071 h. 1661 m. de Eyyubî efendi bütçesinde bir kise kırk bin akçe veya her bir kise beşyüz guruş ve 1100 h. 1688 m. tarihinden sonra yani 1132 h. 1720 m. senesinde ise 416 2/3 kuruş (divanî kise) yani elli bin akçe, bir kise îtibar edilmiş ve bir kuruş yüz yirmi akçeye muadil tutulmuştur. Nihayet rumî kise olarak da bir kise akçe beşyüz kuruş olarak kabul ve taammüm etmiştir.

Osmanlı maliyesi hisabları ilk devirlerde *akçe* ve *yük* üzerine, daha sonraki tarihlerde ise *akçe*, *kuruş* ve *yük* olarak yürütülmüştür. Onyedinci asır ortalarında bir kuruş seksen akçe (Eyyubî bütçesi) ve onsekizinci asrın ilk yarısında (1133 h. 1720 m.) elli bin akçe bir kise hisabiyle bir kuruş yüz akçe (Raşid c. 5, s. 313) ve aynı asır sonlarında ise bir kuruş yüz yirmi akçe idi (D'ohsson) ve yine Eyyubî bütçesinde bir yük iki buçuk kise ve yüz elli kuruş ediyordu ki bir kise kırk bin akçe üzerine hisap edilmiştir. V i r g e b é r e'e göre sultanî altunlarının bini bir torba yani kise addedilmişti. Bir kise altın, bin duka altından ibaretti.

Selânikî tarihi ise onaltıncı asır sonlarında onbin altunu bir kise diye kaydetmiştir. Yine aynı asır sonlarında bin akçe yirmi duka veya sultanî altın muadili idi.

Osmanlı maliyesinde üç türlü kise vardı. 1 - *Kise-i rûmî* denilen ve miktarı beşyüz kuruş olan kise. 2 - Mevcudu dört yüz on altı kuruş olan *divanî kise*. 3 - Yalnız Mısır'da kullanılıp mevcudu altı yüz kuruş olan *Mısır kisesi*. Yine Maliye'de kullanılan bir *yük*, yüz bin akçe yahut sekiz yüz otuz üç kuruş ve bir kuruşun üçte biri idi. B e l e n, yükün bir hayvan yükü ve daha doğrusu bir deve yükü akçe olduğunu ve İbn-i Zünbül'ün bunu Mısır'dan ilk defa gönderilen vergiinin mikyas-ı nisbeti olarak gösterdiğini ve yükün o vakitler yüz bin akçe itibar olunup sonradan yüz bin kuruşa tahavvül ettiğini yazmaktadır. Kise usulü 1294 h. 1877 m. senesine kadar devam etmişti. 1279 h. 1862 m. senesinde Fuat Paşa sadaretindeki bütçe ile 1293 meclis-i meb'usanındaki bütçe kise üzerine tertip edilmişlerdi.

yani malikâne usulü üzere arazi iltizam edenlere mahsus kalemin müdürü buraya merbut olduğu gibi yukarıda ismi geçen eminliklerle diğer vazife hisaplarından başka mühimmat, haremeyn, cebehane, tophane, arabacılar ve çadır levazımatı masrafları için de oralara yine bu daireden kâtipler tayin olunurlardı. Vilâyet vergilerinin hisapları, hudut muhafızlarının maaş defterleri burada tutulurdu. Devlet hisabına alınan levazımatın kontratoları burada hıfzolunduğu gibi, mîrî tezkirelerin irsali ve hisabatın teftiş ve murakabeleri de buraya aitti. Devletin alacaklarını tahsil eden *zimmet kalemi* ve bunun müdürü *zimmet halifesi* ve müsadere edilen emval ile hükümdara düşen verasetlere ait *muhallefat dairesi* de bu başmuhasebeye merbuttu.

Hülâsa olarak devletin bütün varidat ve masarifatına burası bakardı. Hasahırın raht hazinesindeki mücevherat ve her nevi eşyanın defterini buradan tayin edilen *raht kâtibi* tutardı.

Başmuhasebeci defterdarın maiyyetinde ise de sonraki asırlarda burasının ehemmiyetine binaen defterdar, reis-ül-küttab, sadr-ı âzam kethüdası mazulleri buraya tayin edildiklerinden ehemmiyeti artmış olup defterdar buraya pek diş geçiremez olmuştu. *Başmuhasebe kisedarı* da bu dairenin müdürlerinden olup muhasebeye ait evrak ve vesaiki kırmızı çuhadan yapılmış torbalar içinde hıfzederdi [1]. Tersanenin malî hisaplarını kontrol etmek üzere *Canip efendi dairesi* denilen başka bir muhasebe dairesi de vardı.

3. Anadolu muhasebesi [2]

Buraya *Anadolu muhasebat kalemi* de denilirdi. Muhtelif çiftliklere (mukataat) ait defterleri burası tutardı. Bir de Akdeniz adalarında garnizon halinde bulunan askerlerin ve mütekaitlerin tahsisatlarına ait defterler de burada idi [2].

[1] Baş muhasebe kisedarlığı 1252 h. 1836 m. senesinde lağvedilmiştir *(Lütfi tarihi, c. 5, s. 54)*. Baş muhasebe kalemini, muamelâtı itibariyle devlet maliyesinin murakipliğini yapan divan-ı muhasebata benzetebiliriz.

[2] 1127 h. 1715 m. senesinde Anadolu muhasebesi defterlerinde tahrifat yapıldığı anlaşıldığından bunu tahkik için üç kişilik bir hey'et memur edilmiş ve bunlar altı ay çalışarak yapılan yolsuzlukları meydana çıkarmışlardır. Yapılan su-i istimal ulûfe ve sair vezaifi senetsiz kayıt ile esamilerinin yani kayıtlarının terkini emredilen esameleri hali üzere terk,

Yukarıda zikrettiğimiz ruznâme, başmuhasebe ve Anadolu muhasebesi kalemlerinin âmirleri maliye dairesinin birinci sınıf hâcegânından idiler. Seneden seneye yapılan tevcîhatta (tayinlerde) defterdar, reis-ül-küttab, nişancı ve defter emininden sonra bunlar gelirlerdi.

4. Suvari mukabele kalemi:

Bu kaleme *suvari kontrol kalemi* de denilirdi. Kapıkulu suvarilerinin verdikleri maaş defterleri ile saray ağalarının maaş defterlerini burası kontrol ederdi; saray kapıcılarına birinci ve ikinci mirahurlara tabi memur ve hademelerin maaş cetvelleri de saray ağaları defterlerine dahildi.

5 ve 6. Sipah ve silâhdar kalemleri:

Bu iki kalem sipah ve silâhdar denilen kapıkulu suvarilerinin *esâme* yani tediye senetlerini verirlerdi. Bu senetler dördüncü kalem âmiri (hocası veya müdürü) olan *suvari mukabelecisi* tarafından tasdik edilmek lâzımdı; bunun için mukabeleci her birisine kırmızı mürekkeb *M* = ر harfini yazardı. Bu işaret mastûr yani mevcut ve muvafık demekti. *Bölükât-ı erbaa* denilen dört bölük suvarilerinin[1] tediye senetleri de buradan verilirdi.

7. Haremeyn muhasebesi:

Bu kalem selâtin camilerinin vakıflarına ait defterleri tutardı. Bu camilerde hizmet edenlerin maaşları ile *Mekke* ve

mahlûl olarak arzettikleri münhallerin bulunmayarak bir kısmının yevmiyesini ahara tevcih etmek ve saire gibi şeylerdi. Bu tarihte Anadolu muhasebesinde Şam havalisi ile evkafta vazife alanların mecmuu 2374 olup bunların defterleri yeniden tertip edilmişti. Bâdema buradaki defterlerin bir kısmı ayrılarak hüddam defteri ile evkaf, kal'alar ve havali-i Şam'dan vazife tasarruf edenlerin kayıtları eskisi gibi burada bırakılarak diğerleri başka kalemlere verilmiştir. Meselâ İstanbul gümrüğü ve kahve bidati mukataası defterleri suvari mukabele kalemine ve Rumeli'deki mukataat ile mîzan-ı harir ve Tokat ve tevabii mukataalarının defterleri küçük ruznamce kalemine ve Anadolu'da vaki mukataattan ulûfe ve vezaif defteri piyade mukabele kalemine ve sair vazifelerin defterleri de büyük kale kalemine nakledilmişlerdi (*Raşid tarihi, c. 4, s. 53*).

[1] Bölükât-ı erbaa, kapıkulu suvari ocağının sipah ve silahdardan sonra gelen sağ ulûfeciler sol ulûfecilerle sağ ve sol garibler bölükleri idi.

Medine'ye ait olup İstanbul ve Rumeli'de vakfedilmiş bulunan emval ve iltizam ile verilen vakıf araziye taalluk eden defterler burada tutulurdu. Haremeyn muhasebe kalemi, İstanbul ve Rumeli'ye ait diyanet memurlarının dinî vazifeye tayinlerini mutazammin vesikalarını hazırlar ve bunları maliye kalemine gönderir ve oradan beratları verilirdi. Yine burada, buraya merbut vakıfların vakfiyeleri mucibince her sene muhasebeleri görülerek muhasebe suretinin bu dairedeki deftere kaydı lâzımdı.

8. Cizye muhasebesi:

Şahsî vergi kalemi olan burası gayr-i müslimlerden alınan baş vergisinin defterlerini tutardı; her sene orada bu vergilerin tahsiline mahsus olan makbuz senetleri hazırlanır ve zamanı gelince mühürlenerek torbalar içinde mühürlü olarak cizye memurlarına (veya mültezimlere) verilir ve muharrem ibtidasında şer'î mahkemelerde kadıların huzuriyle torbalar açılırdı. Herhangi bir mahallin cizyesini iltizam eden mültezimlerin gösterdikleri kefillerin isimleri de bu kalemde kayıtlı idi.

9. Mevkufat kalemi:

Buna *rüsûm kalemi* ismi de verilirdi. Bu kalem aşağıda yazılı işlere bakardı:

Avârız ve bedel-i nüzül ismi verilen vergiler, bütün hudut boylarındaki debboylar, harp zamanında vilâyetlerin askerlere aynen verdikleri tahsisat, sefer halindeki askerlere verilecek iaşe vesaiti, ve devletin iaşe için verdiği ot, saman, yem ve paşalara verilen para ve ordunun arkasından giden sivil memurlara verilen para [1].

10. Maliye kalemi:

Maliyenin kançılarye kalemidir. Diyanet memurlarının, evkafı idare edenlerin, vakıflardan para alanların beratları bu

[1] *Vakanüvis Halil Nuri Bey*, mevkufat kalemine merbut olarak bir navul kaleminden ve navul halifesinden bahsediyor. Bu navul kalemi daha sonra üçüncü Sultan Selim zamanında İstanbul iaşesini kolaylaştırmak için teşkil edilmiş olan zahire nezâretine bağlanmıştı. Vazifesi de ekmekçilerin zimmetlerini ve zahire anbarının alış verişini havi defterlerini tutmaktı (*S. 66*).

kalemde tertip ve tanzim olunurdu; maliye işlerine ait emirler de buradan yazılırdı. Bu emirler, defterdarın imzasını ve pâdişâhın tuğrasını havi olan malî işlere ait hüküm ve fermanlardı.

11. Küçük ruznâme:

Kapıcıbaşıların ve bahriye efradının maaşlarına ait defterler burada tutulurdu.

12. Piyade mukabele kalemi:

Bu kalem, yeniçeri ocağiyle cebeci, topcu ve top arabacı ocaklarının verdikleri defter üzerine maaş cetvellerini kontrol ederdi; nitekim suvari bölüklerinin maaş kontrollarını da suvari mukabelesi kalemi yapardı.

13. Küçük evkaf muhasebesi:

Bu kalem hayrat müesseselerine merbut olanların muhassasatına ait defterleri tutardı.

14. Büyük kale kalemi:

Buna müstahkem mevkilerin büyük kalemi de denilirdi.

Bu mevkilerdeki garnizonların defterleri umumî surette burada mahfuzdu. Vilâyet askerlerinin (yerli kulu askerlerinin) defterleri de burada idi; bunlar hudut boylarında ve ezcümle Tuna taraflarında istihdam olunurlardı.

15. Küçük kale kalemi:

Mora ve Arnavutluktaki garnizonları takviyeye tahsis kılınan vilâyet askerlerinin defterleri burada mahfuzdu.

16. Mâden mukataası:

Bu daireye *Mâden iltizamı kalemi* de denilirdi; bu kalemin vazifesi şunlardı: 1. Eflâk ve Boğdan vergileri 2. Bohemyalı göçebelerin vergileri 3. Altın ve gümüş madenleri 4. Tütün ziraati üzerine konan vergiler 5. Aynı eşya üzerine konan transit rüsûmu 6. İstanbul'da dahil olduğu halde Rumeli vilâyetlerinin başlıcalarından alınan gümrük resmi.

17. Salyane mukataası :

Buna *maaşlar kalemi* de denilirdi. Devlet memurlarının maaşlarına ait defteri burası tutardı.

18. Haslar mukataası :

Burası malikânelerin iltizama verildiği kalemdir; hükümdar ile vezir-i âzam, vezirler ve saireye verilen hasların muamelâtına bakardı.

19. Baş mukataa kalemi :

Rusçuk, Silistre, Yergöğü vesaire gibi yerlerdeki *nezâret* ismi verilen çiftlikler ile, Filibe, Tosya, Tatarpazarı ve diğer yerlerden alınan pirinç resmi, Enez, Ahyolu, Selânik ve diğer memlehalardan alınan tuz resimleri, Karadeniz ve Akdenizdeki balık avı resimleri, baltalık ve ormanların iltizama verilmesi bu baş mukataa kalemine aitti.

20. Haremeyn mukataası :

Burası haremeyn vakıfları ve Anadolu'daki diyanet işleri memurlarının işleriyle uğraşırdı. Nitekim yukarıda adı geçen *heremey muhasebesi* de Rumeli'deki diyanet memurlarının işlerine bakardı.

21. İstanbul mukataası :

Payitaht ile Edirne'nin iaşe işleri ve bundan başka Selânik, Yenişehir, Tırhala mukataaları muamelâtına bakardı. Memleketin ipeklerinden alınan mizan rüsûmu ve altın ve gümüş mamûlâtı üzerine konan resimlerle de bu daire iştigal ederdi.

22. Bursa mukataası :

Bursa'daki mukataa işlerine bakardı.

23. Avlonya mukataası :

Bu kalem Negrepon (Ağrıboz) ve Avlonya mukataaları muamelâtına bakar ve oraya ait defterleri tutardı.

24. Kefe mukataası :

Bu kalem Kefe'ye ait mukataaların işlerine bakarken bu

yerlerin Rusların eline geçmesi üzerine Anadolu'daki birçok kazaların muamelâtını takip etmekte idi.

25. Tarihçi kalemi:

Burası bütün maliye kalemlerinden çıkan resmî evraka tarih atardı. Bundan başka yine bu kalemde devletin muhtelif varidat menbaları üzerine dayinlerine verdiği havalenâmeler yahut senetler tertip ve ihzar olunurdu. Defterdarlık mektubî kaleminden yazılan berat ve emirlere tarih konulmak mukabilinde aidatları vardı (*Cevdet tasnifi arşiv vesikaları, Maliye kısmı numara 7399*).

D'Ohsson'un kaydına göre maliye teşkilâtı II. Sultan Mehmed zamanında başlamıştır. I. Selim, I. Süleyman, II. Ahmed zamanlarında yedi kalem teşkil edilmiş, lâkin eski taksimatı bozmamak için bu ihdas edilen yedi kalem mevcut maliye kalemlerine ilâve olunup bunların müdürlerine de *halife* denilmişti. Bu yedi kalem şunlardı:

1. Malikâne halifesi kalemi:

Arazi-i emîriyyeden kayd-ı hayat şartiyle iltizama verilen malikânelerin kontroluna memurdu.

2. Zimmet halifesi kalemi:

Devletin alacaklarını tahsil ile mükellefti.

3. Muhallefat halifesi kalemi:

Musadere olunan emval ile hükümdara ait veraset işlerine bakardı. Bu üç daire maliyenin başmuhasebe kalemine bağlı idiler.

4. Kalemiye dairesi:

Kayd-ı hayat şartiyle iltizama verilen çiftliklerden alınan yüzde on kalemiye resmini tahsil ederdi.

5. Menzil halifesi kalemi:

Hayvanlarla yapılan posta ve menzil muamelâtına bakardı.

6. Ganem kitabeti :

Buna *Âdet-i ağnam kalemi* de denilirdi. Bu kalem çiftliklerde (mukataalarda) hayvanat üzerine alınan vergileri iltizama verirdi. Yukarıdaki kalemiye, menzil ve ganem kalemleri maliyenin mevkufat kalemine bağlı idiler.

7. Piskapos halifesi kalemi :

Türkiye'deki hıristiyanların manastır ve kiliselerine ait umur ve hususata bakardı; bu da maliye kalemine merbuttu [1].

Maliye mahkemesi :

Bu mahkeme maliyenin işlerine bakar ve hâkimine *mîrî kâtibi* denilirdi. Maliye mahkemesi, defterdarlık ile halk arasındaki ihtilafları hal etmekle mükellefti. Verilen hükmün hakkaniyet üzere olup olmadığını tetkik etmek üzere Rumeli kazaskeri müekkildi. Mahkemede *başbâki kulu* veya *sergulâm-ı bâki* denilen vergi bastahsildarı maliye namına müddei olarak bulunurdu.

Buradaki davalar, vefat eden mukataat ve iltizam sahiplerinin nukudu meselesi ile alâkadar olanlarla müsadere sebebiyle mallarından mahrum kalanların iddialarından tekevvün ederdi. Maliye mahkemesi rüsûmu, senede epi bir yekün tutardı. Bu resmin beşte biri mahkeme hâkimine ve geri kalanı da müekkili olan kazaskere aitti.

***

İşte yukarıdan beri Onaltıncı asırdan on sekizinci asrın sonlarına kadar Osmanlı devletinin maliye teşkilâtını üç kısım olarak ayrı ayrı gösterdim. Bu kayıtlar ve maliyede yapılan bazı değişiklikler mukayese suretiyle tamamen görülmekte olduğundan daha fazla tafsilâta lüzum görmedim.

[1] 1253 h. 1837 m. senesine kadar papaslara verilen beratlar ve emr-i âlîler Piskapos kaleminin merbut bulunduğu Maliye kaleminden ısdar olunarak muamelâtı bu kalemde tutulurdu. Bu tarihten îtibaren vazifesi divan-ı hümâyun kalemine naklolunarak maliyeden piskapos mukataacılığı kaldırıldı (*Lütfi tarihi, c. 5, s. 99*).

III.

DEVLET HAZİNELERİ

Osmanlılarda enderun, biyrun isimlerindeki hazineler ile onaltıncı asrın ortalarında ihdas edilmiş olan bir de *Yedikule hazinesi* vardı [1].

Saray hazinesine *enderun hazinesi* veya *iç hazine* denilirdi; bazı müdakkik zevat Kubbe altı yanında bir iç hazine bulunduğunu söylüyorlarsa da buna dair hiçbir kayıt ve vesikaya tesadüf edemedim. *Halkondil zeyli*'nde ve *Silâhdar tarihi*'nde Bâb-üs-saâde haricinde divan-ı hümâyun yanında *taşra hazinesi* denilen bir hazine bulunduğu ve *D'Ohsson*'da ise taşra hazinesi denilen hazinenin hil'at hazinesi olduğu zikrediliyor [2]. Şuhalde dış hazine sonradan D'Ohsson'un dediği yere gitmiş ve burası hil'at hazinesi olmuştur. İç hazine denilen enderun hazinesi *hazine vekili* adındaki bir ak hadım saray memurunun nezareti altında idi; her sene sonunda dış hazine yani maliye hazinesinde kalan fazla para -tabiî varidatın fazla olduğu

[1] Üçüncü Murad zamanında «dört derunî ve biyrunî hazineler memlu olduktan gayri Yedikule hazaini bile dop dolu idi..» (*Âli, basılmamış ikinci cild, varak 236*).

[2] *Suphi tarihi varak 44* (Sadr-ı âzama giydirilen Kapaniçe münasebetiyle) *Silâhdar turihi* 1076 h 1665 m sene başı vukuatı arasında ve pâdişâhın Edirne'de bulunduğu sırada sarayda çıkan bir yangından bahsederken şöyle diyor: «.. saray-ı cedid-i pâdişâhinin harem-i hassına bir cariye mübaşeretiyle ateş isabet eyledi; umumen harem-i şerif ve Adil köşkü ve divan olan kubab ve taşra nazine ve defterhanelerin bâlâsı ve Dar-üs-saâde kapısı... mülhakatiyle muhterik olup..» (*c.1. s. 384*). D'Ohsson bu hazineye taşra hazinesi de denilen elbise-i fahire (yani hil'atler) deposu diyerek bu taşra hazinesinin para hazinesi olmadığını zikrediyor. Fakat taşra hil'at hazinesi olduğunu söylüyor. Yine D'Ohsson bâb-ı hümâyun'dan içeri girilince sağ tarafta Maliye hazinesinin bulunduğunu söylediğine göre Kubbe altı yanındaki taşra hazinesinin sonradan hil'at hazinesi olduğu anlaşılıyor. Halkondil zeylinde onaltıncı asrın son yarısında Maliye hazinesinin divan-ı hümâyun yanında olduğunu görüyoruz. Yine Halkondil zeylinde sarayın Orta kapısından içeri girildiği zaman kapının ittisalinde pâdişâhın zatına mahsus güzel bir armayı (tuğrayı) havi bir hazinenin bulunduğunu beyan etmektedir (Pâdişâhın sarayı kısmı).

tarihlerde- iç hazineye konulurdu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında iç hazine, mevcut parayı almadığından dolayı vezir-i âzam Rüstem Paşa zamanında iç hazinenin bir şubesi olarak Yedikule'de de yeni bir hazine ihdas edilmişti. Dış hazinin parası yetişmezse vezir-i âzamın arzı üzerine iç hazineden ödünç para alınırdı; bu para iki kazaskerin huzurunda vezir-i âzam ve baş defterdar tarafından mühürlenen senet mukabilinde çıkarılırdı [1].

İç hazineden alınan bu paralar çok zaman kapanmamıştır; çünkü muharebeler sebebiyle dış hazinede para kalmadığı ve varidat kifayet etmediği gibi iç hazine de - bilhassa onsekizinci asırın sonlarında boşalmıştı. Vak'anüvis Raşid parasızlık sebebiyle Yeni saraydaki *bodrum hazinesi*'yle *ifraz hazinesi*'nden çıkarılan ve istimale yaramıyan gümüş evaniden para kesildiğini yazmaktadır [2]. 1768 ve 1787 seferleri bu iç hazinede hiç bir şey bırakmadığından bazı kıymetli gümüş tezyinat eşyası ve Istabl-ı âmiredeki eğer takımları darphaneye verilerek para kestirilmişti.

D'Ohsson'un kaydına göre onsekizinci asır sonlarında dış hazinenin iç hazineye kırk iki milyondan fazla borcu vardı; bundan başka yine dış hazine, Dar-üs-saâde ağasının nezareti altındaki *dolab* ismindeki haremeyn evkafı hazinesine de bir buçuk milyon borçlu idi [3].

İki iç hazineden başka yine saraya ait *harem-i hümâyun* veya *ceb-i hümâyun hazinesi* denilen bir hazine daha vardı; bunun nazırı *sır kâtibi* idi. Buranın varidatı, *irsaliye hazinesi* ismiyle her sene Mısır'dan gelen ve pâdişâhların cep harçlığı

[1] Koca Sinan Paşa Avusturya seferi esnasında iç hazineden istikraz etmişti. İbşir Paşa, eski sadr-ı âzam Kara Murad Paşa'ya «sadaretiniz eyyamında saadetlû pâdişâhımızdan dört yüz kise istikraz edip deyin temessükü vermişsiz, halâ memhur temessükünüz piştahtalarındadır... demişti (*Naima, c. 6, s. 75*). Raşid tarihi de şöyle diyor: «... Girit seferi mühimmatı tertibine fazla mal iktiza etmekle hatt-ı hümâyun ile enderun hazinesinden bin beşyüz kise ihsan ve hazine kethüdası Ali ağa meblâğ-ı merkumu çıkarıp defterdar Ahmed paşa'ya teslim etmek ferman olundu..» (*Raşid c. 1, s. 126*).

[2] *Raşid tarihi, c. 4, s. 381, (Müteferrika tab'ı sene 1130)*.

[3] Belen, *Türkiye İktisat tarihi* (Ziya Karamürsel tercümesi).

olan para idi [1]. Eyyubî Efendi bütçesine göre bu Mısır hazinesinin mevcudu 1071 h 1660 m. senesinde altıyüz bin altın tutuyordu [2]. Bundan başka bu eserimizin birinci cildinde [Saray teşkilâtı] yazdığımız veçhile hükümdarların muhtelif yerlerden gelerek maliyeden verilen cep harçlığı da vardı [3].

Dış hazine (Maliye hazinesi)

Biyrun hazinesi denilen mîrî veya dış hazineye gelince bu hazine devletin şer'î ve örfî olarak tahsil ettiği vergilerden tedarik suretiyle elde edilirdi. Maliye hazinesi yani sarayın içinde ve birinci yer olan Bab-ı hümâyundan girilince sağ tarafta bulunuyordu [4]; fakat dış hazinenin burada bulunması eskiden beri devam etmemiştir; çünkü *Halkondil zeyl*'indeki maliye teşkilâtı kısmında maliye hazinesinin Divan-ı hümâyun yanında bulunduğu yazıldığından dış hazinenin sonradan Bab-ı hümâyun yakinine nakledilmiş olduğu anlaşılıyor. Nitekim divanın muntazam surette aktedildiği zamanlarda defterdarın Maliye hazinesini açıp kapaması da dış hazinenin divân-ı hümâyun yanında bulunduğunu gösterir. Belkide bu hazine sonradan *D'Ohsson*'un bahsettiği hil'at hazinesi olmuştur. Maliye

[1] *Peçevî tarihi, c. 2, s. 327.*

[2] Pâdişâhların cep harçlığı olan Mısır irsaliyesi 995 h. 1586 m. senesine kadar senevi beşyüz bin flori iken bu tarihte vali İdris Paşa'nın himmetiyle altıyüz bin altın olmuştu (*Âli, basılmamış ikinci cilt, varak 311* ve *Eyyubî büdcesi s. 20*).

[3] Baş tarafında paranın teslim edildiğine dair Dördüncü Mehmed'in beyzî şekildeki tuğralı mührü basılmış olan bir maliye senedinde şöyle deniliyor :

محمد بن ابراهيم (طوغرالى مهرهمايون)

تسليم

بحضرت پادشاه عالميناه خلدالله خلافته وابد سلطنته عن خزينهٔ عامره برای خرجلق جيب شريف. واجب شهور مذكورين الواقع فی شهر ربيع الاخر سنه ١٠٨٣

نقدية

		چيله	
		اون يوك	
واجب شهر ذی الحجه	واجب شهر محرم	واجب شهر صفر المظفر	واجب شهر ربيع الاول
سنه ١٠٨٢	سنه ١٠٨٣	سنه ١٠٨٣	سنه ١٠٨٣
نقدية چيله	نقدية چيله	نقدية چيله	نقدية چيله
ايكی يوك اللی بيك	ايكی يوك اللی بيك	ايكی يوك اللی بيك	ايكی يوك اللی بيك

[4] *D'Ohsson, c. 7, fasıl 1* (Saray kısmı).

hazinesi divan-ı hümâyun içtimalarından sonra sadr-ı âzamdaki mühr-i hümâyun ile mühürlenir ve ictima günlerinde ise mühür kaldırılarak açılırdı. Bu dış hazine defterdarın mes'uliyeti ve sadr-ı âzamın nezareti altında bulunuyordu.

Dış hazineden para çıkmasının usûlü vardı. Çıkacak para nereye verilecekse defterdarın imzasiyle sadr-ı âzama arzolunur ve onun tarafından mutlaka pençe denilen buyruldu ve bunun üzerine sadr-ı âzamın *sah* = صح işaretiyle sarfına müsaade edilir ve defterdar tarafından küçük sah (kuyruksuz imza) işareti kondoktan sonra sergi halifesi olan veznedar tarafından para tediye olunurdu; yani yalnız sadr-ı âzamın buyruldusu veyahut yalnız defterdarın imza etmesiyle para verilmezdi [1].

Mîrî hazineden hergün *hazine tezkiresi* ile çıkan paranın sergi puslasını *sergi halifesi* her akşam üzeri îradiyle be-

[1] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi s. 94.* Raşit tarihi, Onsekizinci asrın başlarına ait mühim masraflar için hazine tezkireleriyle nasıl para verildiğini şöyle anlatıyor: «... masarif-i mühimme ve mevacib-i kılâ için münasip olan emval etraftan havale olunmak üzere *hazine tezkiresi* ile ola gelip defterdar olanlar buyurduklarından sonra vezir-i âzam hazretleri *pençe* ve *sah* çekip ruznamçe-i hümâyuna îrad ve masraf bu veçhe üzere zapt ve takrir olunurdu. Lâkin (1118 senesinde) ol makule tezakir cem ve defter ve her bir tezkire ne gûna malden havale olunması münasip ise üzerine ve sadr-ı âli tarafına arz ve iraet olunduktan sonra defterdarlar üzerine buyurup tekrar sadr-ı âzam huzurunda ol defteri tatbik ve mukabeleden sonra *pençe* ve *sah* tahrir olunmak tekellüfü ihtiyar olundu..» (*Raşid, c. 3. s. 207*).

[2] Maliye kuyudatı hazine tezkireleri Selçuklularla İlhanlıları takliden Farsca ve siyakat harflerîle yazılırdı. Bir fikir vermek için buraya bir nümunesini koyuyorum: Mîri mandırada mevcut yirmi bir acemi oğlanına bir senelik kaput ve çamaşır bedelleri verilmek üzere îta olunan hazine tezkiresi sureti:

Defterdarın imzası
Sadr-ı âzamın buyruldusu

ویریله صح

بجهت

بهاء چوقهٔ میراخوری و پیراهن و زیرجامهٔ غلمانان ماندیرهٔ میری واجب اول اربعین الواقع فی ١٦ ر (ربیع‌الاخر) سنه ٢٠٥ الی اول اربعین الواقع فی ٢٧ ر سنه ١٢٠٦ و برای بهایش این قدر مبلغ عن خزانهٔ عامره داده فرموده از آن سبب عن جانب محاسبهٔ اول تذکرهٔ خزینه نوشته برموجب عرضحال و درکنار کاتب یکیچریان و تلخیص و فرمان عالی فی ٥ ن سنه ١٢٠٦ و بافرمان شریف

raber getirip defterdara verir ; o da masrafın müfredatiyle hazine tezkerelerini tatbik ederek hazine tezkirelerine mahsup çekip ruznâmçedeki battalda hıfzedilmek üzere oraya gönderirdi [1].

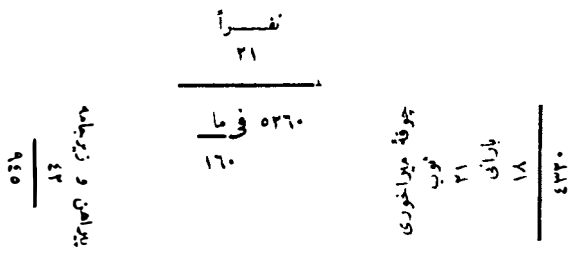

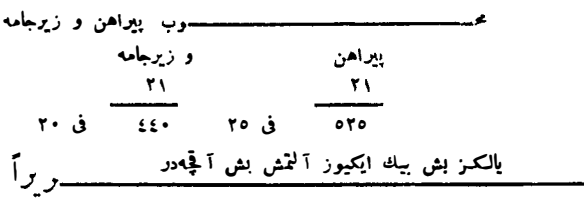

Verilen para çürük akçe üzerinden olup 5260 akçe tutmaktadır.

Anapa muhafızı mir-imirandan Mustafa Paşanın masarifine medar olmak üzere hatt-ı hümâyunla verilen on bin kuruşun hazine tezkiresi de şöyledir :

Defterdarın imzası
Sadr-ı âzamın buyruldusu
ویریله صح

بجهة
مدار مصارف سيد مصطفى پاشا عن مير ميران كرام محافظ آناياكه با خط همايون
اين قدر مبلغ اعطا اش اراده بوده و عن خزينهٔ عامره داده فرموده الواقع در سنه
١٢٠٦ ازان سبب عن جانب تذكرهٔ خزينه نوشته بر موجب تلخيص و فرمان عالى
فى ٨ ن (رمضان) سنه ١٢٠٦ و با فرمان شريف

فی مادہ
غروش
١٠٠٠٠
١٦٠
١,٦٠٠,٠٠٠ اچه
وب
ريراً فى ١١ ن سنه ١٢٠٦

Her iki vesikanın arkasında bunların kayıtlarına ve hisaplarına dair bazı muamele daha vardır. Her iki muameleden o tarihte yani onsekizinci asır sonlarında bir kuruşun 160 akçe olduğu anlaşılıyor.

[1] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi, s. 65.*

***

Maliye hazinesine paranın nasıl girip ve ne suretle çıktığına dair onsekizinci asrın başlarında (1115 h. 1704 m.) sadr-ı âzama takdim edilmiş olan bir vesika suretini aşağıya yazıyorum [1]:

Kaziyye oldur ki feth-i hâkanîden beru hazine-i âmirelerine bir akçe irad olsa, her hangi kalemden ise ol kalemden tahvil alınıp ve tahvili ruznâmçeci kulları kendi hattiyle *resîd* (رسيد) edip ve resîd tahvili küçük ruznâmeye ve küçük ruznameden varidata geçip bâdehu giru hangi kalemden ise varidatcı kulları kendüsi teslim edip ol dahi kendü tahvilâtına geçirip ve resîd tahvilini hıfzederlerdi ve meblağ-ı mezbur ne makule masrafa sarf olunur ise ayrıiyle masraf ruznâmesine kayıt olunup bâdehu küçük ruznameye ve andan varidat defterlerine kayıt olunup ruznamelere bir veçhile hile ve hüd'a olmayıp mahfuz iken bin senesinden bin on senesine değin [2] mabeyinde bazı akçeler ruznamede yekûn mahallinde olan âhar tahvili hâk olunup sonradan gayr-i hatla bir günde dörder, beşer yük akçeler ruznamelere sahte geçip ve ekseri küçük ruznâmede bulunmayıp ve resîd tahvili dahi olmayıp ve masraf ruznâmelerinde ekserinin masrafı olmayıp ve masrafı olanların müzevver ve kimi mükerrer ve bazısı merfuattan olup bu makule akçeler mâlâ kelâm, beş, altı yüz yüke karip mal-i mirî mabeyninde zâyi ve telef olmağla yerlü yerinden görülüp ve muhasebesi okunmayıp makbul olmayan hile ile ziyade zam olunan ümena tezkiresiyle sahte geçen akçeler ve mahallinde tezkiresi olmayan akçeler ve ruznâmeci hattiyle olmayıp ahar kimesnenin hattiyle resîd ve mahsup yapılan akçeler mahallinden ihraç olunup taleb ve tahsil olunması için müekkid ve müşeddid buyrululdu-i şerif verilip ve rüûs-ı hümâyuna kaydolunup suret-i rüûs

[1] *İbnülemin tasnifi maliye vesikaları numara 154*, sene 115 zilkade (1704 mart.)

[2] Bu tarih «1100 senesinden 1110 senesine değin» suretinde olmak icabediyor.

inayet buyurulur ise inşaallah bu makulelerden küllî akçeler tahsil ve dahil-i hazine olmak mukarrerdir. Fî 15 za sene 1115.

Defterdarın bu telhisinin üzerine sadr-ı âzam (*Veçh-i meşruh üzre amel oluna*) buyruldusı ile muvafakatini bildirmiştir.

Nizâm-ı Cedid hazinesi

Üçüncü Sultan Selim zamanında nizâm-ı cedid ismiyle askerî teşkilât yapılınca buraya ayrılan bir takım vergiler dolayısiyle yeni bir hazine ihdas edilip buna *îrad-ı cedid hazinesi* denildi. Îrâd-ı cedid hazinesi sarayın Orta kapısında *Kapı arası* denilen kârgir hazineye konacaktı. Bu hazine için ruznâmçe-i hümâyundan memurlar tayin edildi; ruznâmçe kâtibi her günkü irad ve masraf puslasını nizâm-ı cedid nazırı ve şıkk-ı sani defterdarı ile baş defterdara verecekti. Her ay başında başdefterdarla îrâd-ı cedid nazırı bir araya gelip yevmiye pusulalarını tatbik edecekler ve sonra üç kıt'a aylık defteri yazılacak ve nazır tarafından mühürlenen bu defterlere şıkk-ı evvel defterdarı *sah* çektikten sonra bunlardan biri Bâb-ı âlî'ye, ikincisi başmuhasebeye ve üçüncüsü de ruznâmçe kalemine verilecekti.

Bu suretle bir sene tamam olduktan sonra, îrâd-ı cedid malî muamelâtı için ruznâmçe kaleminden tayin olunan kâtip, oniki aylık müfredatlı bir defter yazıp nazıra mühürletip baş defterdara da sah çektirdikten sonra baş muhasebe ile ruznâmçedeki kayıt tetkik olunarak bu defter sadr-ı âzama verilecek, o da bunu hükümdara takdim edecekti.

Her seneki îrâd-ı cedidin miktarı hükümdarca malûm olduktan sonra fazla kalan para kapı arası hazinesinden kaldırılıp maliye hazinesine naklolunacak fakat maliyenin diğer varidat parası ile karıştılmıyacak ve harp zamanında sarfedilmek üzere ayrıca kârgir bir hazineye konacaktı. Şayet defterdarlık hazinesinde para az bulunup kapıkulu ocaklarına para verilmek zarureti hasıl olursa o vakit ödünç olarak buradan maliye hazinesine para verilecekti [1].

[1] *Halil Nuri Bey tarihi* (Kütüphânemizdeki nüsha) *s. 168 ilâ 174 den hülâsa.*

***

Biyrun veya taşra hazinesi mühimmatı için mübayaa olunan kürk, hil'at, kise, kâğıt, kalem vesaire hazinece alınan şeyleri *hazinedarbaşı*, *kâgıtçıbaşı*, *kaftancıbaşı* mübayaa ederler ve her ay bu mübayaata dair ibraz edilen mübayaa senetleriyle ruznamçe-i hümâyundaki masrafları bu suretle kapatırlardı [1]. Bunlardan, dairelerin kâğıt, kalem vesair ihtiyaçlarını kâğıtçı başı, hil'at, kürk, kise vesaireyi hazindarbaşı ile kaftancıbaşı temin ve tedarik ederlerdi. Mîrî yani hükûmet tarafından mübayaa olunan hil'atlerin kumaşlarının iyi olmasına hazinedarbaşıların dikkat etmeleri şarttı; çünkü hil'atler bunlar vasıtasiyle hassa îmalâthanede, yani hükûmetin fabrikasında yaptırılırdı [2].

***

Maliye hazinesine para gireceği zaman bunların kalp ve noksan olup olmadıkları alâkadar *vezzan*= وزان denilen veznedar tarafından tetkik ve muayene olunurdu. Onaltıncı asrın son yarısında hazine memurları hakkında bir mehazımız şunları yazmaktadır [3]:

"Defterdarların bir az gerisinde yere serilmiş bir halının üzerine hepsi bir sırada olmak üzere hazineye girip çıkan parayı yani varidat ile masarifatı kaydeden kâtipler otururlar ve onların yanına da akçe ve eşrefîleri (eşrefî altınlarını) tartmağa, saymağa, tetkik ve muayene etmeğe memur olan veznedarlar yerleşirlerdi. Bu, altın ve gümüş meskûkâtın sahih ve halis olup olmadıklarını anlamak için divanda daima bir kızgın ateşli mangal ile bir demir soba bulunurdu [4]. Esasen bu memurlar akçeyi tartarak alırlar, yirmi *duka* veya *sultanî* muadili olan bin akçe ile saydıktan sonra terazinin bir gözüne

[1] *İbnülemin tasnifi vesikalar* (Tevcîhat dosyaları) *numara 1385* ve *Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları, numara 16891 ve 18138, 10066.*

[2] *İbnülemin* (*Tevcîhat dosyaları*) *numara 1252.*

[3] *Halkondil zeyli teşkilât kısmı s. 18.*

[4] *Daramon seyahatnamesi*'nde bu para tartan mahallin, divan yerinde olmayıp yine orada fakat divanhaneden başka bir yerde bulunduğu yazılıyor ki daha doğrudur. Eserde şöyle deniliyor:

«.. Divanda başka bir yer daha vardır ki orada hazinedar tarafından getirilen akçeler muayene olunur. Mezkûr yerde kömürle dolu bir mangal vardır; burada akçeler muayene edilir ..» *(Schefer neşri).*

vazederler, öteki gözüne de mütebaki akçeleri koyarak tartarlar, o kadar doğru bulurlar ki yirmi bin akçede dört akçe bile daraya çıkmaz; memurlar tahsil ederlerken akçelerin binden fazlasını saymazlar, tartarak alırlar. Sultanîler ile eşrefîler halis altın olduklarından sayılıp alınırlar; hazineye gelen paralar tartılarak meşin torbalara konur ve bunlar divanın içtima salonunun yanında bulunan hazineyi nakledilirlerdi.

***

Pâdişâh sefere giderken para ve maliye defterlerini havi *ordu hazinesi* ismi verilen hazine de beraber giderdi. Pâdişâh seferde iken başdefterdar da beraberinde bulunurdu. Onaltıncı asır sonlarından îtibaren sadr-ı âzamların, serdâr-ı ekrem tayin edilmeleri üzerine defterdarların da bunlarla beraber sefere gitmeleri kanun oldu; Ordunun paraları sandıklar içinde olarak bir deve kolu tarafından naklonulur ve konak yerlerinde *hazine çadırı* kurularak kapıkulu suvarileri muhafazasında orada hıfzolunurdu.

Maliyenin başlıca defterleri

Osmanlı maliyesine ait tutulmuş pek çok defter vardır. bunların her biri yukarıda isimlerini saydığımız maliye kalemlerine aittir. Ben Osmanlı maliyesi hakkında sathî bir fikir vermek ve Osmanlı maliyesi tarihini yazacak olanları bir dereceye kadar tenvir etmek üzere adedi yüzleri geçen bu defterlerden bazılarının isimlerini aşağıya yazıyorum.

Bir muharebe vukuunda pâdişah veya serdar-ı ekremle beraber başdefterdar da hareket ettiğinden dolayı mukataat vesair birinci derecedeki defterler ve kalemler de beraber giderdi. Bu defterler para ile birlikte *ordu hazinesi* denilen müstakil bir çadırda hıfzolunuyordu [1].

[1] Nişan-ı şerif yazıla ki,

Kidvet-ül-emâsil-i velakran (isim yeri açık) zîde kadrühû, orduy-ı hümâyuna gelip arz-ı hal sunup nkara sancağında vaki ihtisab bac ve pazar-ı çub ve tevabii mukataasını 1079 senesine mahsup olmak (üzere) kendüye devrühte ve berat-ı şerifim verilmek bâbında inayet rica eylemeğin orduy-ı hümâyunum hazinesinde mahfuz olan mukataat defterlerine nazar olundukta zikrolunan mukataanın zabtı tarihi, gurre-i muharremden ve senede iltizamı yüz kırk bin altıyüz altmış akçe olup meblağ-ı mezburın

Osmanlı maliyesi defterlerinin her biri hakkında izahat vermek ve her birinden birer nümune nakletmek çok uzun süreceğinden ve bu husus benim programım haricinde olduğundan bu yoldaki tetkikleri maliye tarihini yazacaklara bırakmak pek tabiidir. Ben, maliyenin muhtelif şubelerini yazarken her bir dairenin umumî olarak muhtelif asırlardaki vazifelerini göstermiş olduğumdan aşağıdaki defterlerin isimlerini okuyanlar onun hangi kaleme ait olduğunu ve her bir kalemde ne gibi defterler kullanıldığını öğrenmiş olurlar.

Büyük Ruznamçe defterlerinden :

1. Varidat ve masarifat zincir defterleri 2. Ecnâs-ı nukud ve erkamı havi hazine defteri 3. Hazine varidat ve masarifat defteri 4. İrad ve masraf ruznâmesi ve Varidat ve masarifatın gündelik mizan defteri 5. Masraf varidat ve istikraz defteri 6. seferde bulunanların, eyaletlerin varidat ve masarifat defterleri 7. Sadr-ı âzam, serdar ve sadaret kaymakamlarının varidat ve masarifat ruznâmçe defteri 8. Varidat müsvedde defteri.

Baş muhasebe kalemi defterlerinden :

1. Mukataat defterleri 2. hasılât defteri, 3. bu kaleme merbut muhallefat kalemi defterleri 4. muhasebe ihracatı icmalleri 5. hazine varidat defteri, masraf defteri 6. Berat, malikâne ve ahkâm kaydına mahsus defterler 7. mukataat iltizamına dair nişan defteri 8. Mübayeat, istikraz ve sair kayıtlara mahsus defter 9. Eyalet hazinelerinin varidat ve masarifat defterleri 10. malikâne berat kayıtları defteri 11. Bakaya ve zimmet kayıtlarını havi zimmet halifesi dairesine ait defterler, 12. Muhallefat defterleri, 13. Malikâne halifesi dairesi defterleri, 14. tereke defteri, 15. Havalât defteri, 16. Müşahere hâran defteri, 17. mütekaidin defteri 18. Cizye defterleri 19. Hazine teslimat defteri, 20. çiftlikât mukataa defteri.

61054 akçesi vezaif ve gayrihi ve 80666 akçesi irsaliye olduğu derkenar olunup arzolundukta üç mukataaya yüz bin akçe peşin ile berat-ı şerifim verilmek fermanım olmağın.... sene 1078 Ramazan 21 (*Başbakanlık arşivi Kâmil tasnifi Nişan defterinden umumî numara 180).*

Mevkufat kalemi defterlerinden:

1. Mübayaa olunan top ve beygir defterleri 2. Kürekçiler defteri 3. Seferlerde mübayaa olunan zahire ve kira bedeli defterleri, 4. Seferlerde bulunmayan tımarlı sipahilerin zabtolunan mahsulâtı defteri 5. liva ve sancakların mevkufat defterleri, 6. Avarız defterleri (vilâyetlerin ayrı ayrı) avarız teftiş defterleri, 7. Çiftlik kaydına mahsus defter 8. Sürsat zahirelerine mahsus defter 9. bedel-i nüzül defteri, 10. Bedel-i nüzûl bakaya defteri, 11. Muhtelif vilâyetlerdeki beldaran ve lâğımcı defterleri, 12. Küherçile mübayaası defteri 13. Mübayaa ahkâmı defteri, 14. Menzil halifesi dairesine ait defterler 15. Ganem kitabetine bağlı âdet-ı ağnam defterleri 16. Kalemiye dairesi defterleri.

Anadolu muhasebesi defterlerinden:

1. Gümrük ve ihtisab mukataatı defterleri 2. Mukataat yani İstanbul gümrüğü, Bursa mizan-ı hariri, Edirne gümrüğü, tütün resimleri vesaireye ait defterler 3. Müşaherehâran (aylıklılar) defteri.

Bunlardan başka maliye kalemine ait ahkâm yani maliye tarafından yazılmış olan hükümlerle tezkirelere ait defterler[1]

[1] 1028 h. 1619 m. tarihli olup defterdar Abdülbaki Paşa zamanına ait bir hüküm defterinin başında:

در زمان حضرت دستور مکرم وزیر عبدالباقی پاشا ادام‌الله تعالی اجلاله الواقع فی غرهٔ شهر شعبان المعظم سنه ۱۰۲۸

kaydı vardır. Yine aynı defterin 24 üncü safyasında

قیود احکام قلم خواص جدیده در ولایت روم‌ایلی و آناطولی در واجب سنه ۱۰۲٤ جزؤ ثانی در زمان حضرت مصطفی پاشا دفتردار شق اول

başlığıyle bu defterin alt tarafının şıkk-ı evvel defterdarı Mustafa Paşa zamanında devam ettiği görülüyor. Yine bu defterde şıkk-ı evvel defterdarlarından Bekir Efendi, Mehmed Paşa ve tekrar Baki Paşa zamanlarında da yazılmış maliye hükümleri vardır. (*Tahvil kalemi defterleri, Atik divan defteri 1, sene 1024 ilâ 1029*). Bundan başka diğer maliye ahkâm defterleri de vardır; meselâ Kâmil tasnifi 2470 numaralı defterin başında:

دفتر احکام قیود میری و شکایات تابع دیوان مالیه الواقع فی غرهٔ محرم الحرام الواقع سنه اثنی و تسعین و الف

ve 1135 tarih ve 2493 numaralı defterin baş tarafında da:

دفتر احکام قیودات در زمان الحاج ابراهیم افندی الدفتری و ابراهیم افندی تذکرهٔ مالیه فی غرهٔ محرم سنه ۱۱۳۵

kaydı görülüyor ki bunların hepsi maliye kalemine ait defterlerdir.

ve maliye mektupculuğu veya evamir kalemine bağlı piskapos mukataası kalemi defterleri, sergi kalemine bağlı sergi ve masarifat defterleri, haslar mukataası defterleri, piyade ve suvari mukabele kalemleri defterleri, haremeyn, cizye muhasebesi ve haremeyn mukataası defterleri ile sair bir haylı defter maliyenin muhtelif şubelerine ait defterlerdendi.

Maliyenin bir de *rikâp ahkâm defterleri* vardı. Bu defter ordu cephede iken devlet merkezinde başdefterdar vekili tarafından tutulurdu [1]. Bu vekile *rikâp defterdarı* denilirdi. Başdefderdar seferde iken yerine vekil, yani devlet merkezinde rikâp defterdarı olarak ikinci defterdar kalırdı.

[1] 1150 Muharrem tarihli (1737 Mayıs) bir rikâb defterinin başında şu kayıt vardır:

دفتر احکام قیودات مالیه در زمان حضرت سعدالله افندی و دفتردار رکاب همایون و محمد سالد افندی تذکرهٔ مالیه الواقع سنه ۱۱۵۰ محرم الحرام

(*Kâmil tasnifi defterlerden Maliye ahkâm defteri numara 2513).*

IV.

MALİYE NEZÂRETİNİN TEŞKİLİ

Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra bütün devlet idaresinde kat'î surette ıslahat yapan İkinci Sultan Mahmud zamanında bir aralık maliye teşkilâtı değişerek şıkk-ı evvel defterdarının idaresinde *hazine-i âmire* ve ayrı bir defterdar idaresinde de asakir-i mansûre masarifine karşılık olarak *mansûre hazinesi* ve bir de bir nâzır idaresinde *darphane hazinesi* olmak üzere dış hazine üçe ayrılmıştı. Üç hazineyi ayrı ayrı idare eden bu üç vazife sahibinden, hazine-i âmire defterdarı ile darphane nâzırı arasında malî işler dolayısiyle ihtilâf eksik olmuyordu. Nihayet 1251 cemaziyelevvelinin sonunda (1835 eylül) şıkk-ı evvel yani hazine-i âmire defterdarlığı kaldırılarak[1] bunun muamelâtı darphane nezâretiyle birleştirilmiş ve bu yeni nezârete *darphane-i âmire defterdarlığı* ismi verilmiş ve nezaretine de darphane nazırı olan Ali Rıza bey tayin olunmuştu. Pâdişâhın bundan maksadı para yüzünden defterdar ile nazır arasındaki ihtilâfa nihayet vermekti; fakat bu da arzu edilen şeyi temin etmemişti. Bunun üzerine 1253 zilhiccesinde (1838 m.) darphane nezâreti yine müstakil olarak mansûre defterdarlığiyle birleştirilmek suretiyle bütün malî işlerin bir elden idaresi takarrür etti ve defterdarlık unvanı terk olunarak *maliye nezâreti* ismiyle bir nezâret teşkil edilip malî işlerdeki vukufuna binaen mansûre defterdarı bulunan Nafiz Efendi vezaret rütbesiyle maliye nâzırı oldu[2].

1255 h. 1839 m. de ve Abdülmecid'in cülusunda Nazif Paşa'nın azli üzerine maliye nezâreti unvanı kaldırılarak maliye işleri, *hazine-i âmire defterdarlığı* ve *hazine mukataat defterdarlığı* ismiyle ikiye ayrıldı ise de devam etmiyerek aynı

[1] Şıkk-ı evvel defterdarlığiyle beraber şıkk-ı sânî ve şıkk-ı salis defterdarlıkları da kaldırılmıştır.

[2] *Lütfi tarihi, c. 5 s. 17 ve 104* de beyaz üzerine (resen) iki hatt-ı hümayun vardır. Bunlardan birinin aslı Başbakanlık arşivinde *(sandık 90, umumî numara 23185 hat numarası 224) dir.*

sene sonunda mukataat defterdarlığına maliye nezâreti denilmiş ve daha sonra da hazine-i âmire defterdarlığının maliyeye ilhak olunmasiyle maliye muamelâtının yine bir elden idaresi muvafık görülmüş ve 1257 h. ibtidalarında (1841 m.) Sâib Paşa maliye nâzırı olmuştur [1].

1284 h. 1167 m. senesinde yapılan bazı mülkiye teşkilâtında eyaletler, vilâyet ve sancaklar ile kaymakamlıklar mutasarrıflık olurken vilâyet muhasebecilikleri de defterdarlık olmuştur.

[1] Mehmed Süreyya, *Nuhbet-ül-vekayi* ve Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, *c. 4, s. 816.*

V.

BÂZI MALÎ ISTILAHLAR

Akçe :

Agı, Divan-ü Lügat-it-türk'de ipekten, para mukabilinde geçer bezin adıdır. *Agacı*, Karahanlılar, Samanîler ve Gazneliler'de hazinedar manasınadır. Bu kelime eski metinlerde de *ağce* imlasiyle yazılmaktadır. Ağce ve boğçe tabiri onsekizinci asırda ve hattâ daha sonra da kullanırdı.

Akçe adiyle para Anadolu Selçuklularında da kullanıllırdı. Osmanlılarda kullanılan akçe hakkında bilmünasebe Kapıkulu Ocakları isimli eserimizde toplu malûmat verildiğinden burada tekrar etmedik.

Âdet-i ağnam :

Resm-i ganem dahi denilen âdet-i ağnam kanunu İkinci Selim ve Üçüncü Murad zamanlarında iki koyun veya keçiden bir akçe'dir, sonraları artmıştır.

Akçe tahtası :

Ağaçtan yapılmış üç tarafı kenarlı ve ön tarafı oluk gibi dar ve açık mustatil şeklindeki tepsinin adı. Yakın zamanlara kadar sarraflarda, veznedarlarda bulunurdu ve şu şekilde idi.

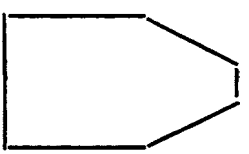

Bunun geniş yerine para dökülür ve dar yerinden akıtılırdı. Kapıkulu ocaklarına divan-ı hümâyunda ulûfe verilirken paranın kalb ve müşevveş olmadığını göstermek için meşin torbalarda bulunan paralardan bir kisesi vezir-i âzam ve divan heyetinin huzurunda açılarak bu akçe tahtası üzerine dökülür ve bu para hayme mehterbaşısı ile veznedarlar tarafından divan hey'etine gösterilirdi.

An-hizâne (عن خزانه) :

Kapıkulu ocaklarına maaş verileceği zaman veya sair suretle hazineden para çıkmasına *an-hizâne* (hazineden) denilirdi. Meselâ :

"Yetmiş bir (1171) senesinde ihraç ve îta buyrulan reşen mevacibinin an-hizanesine ne vakitte mübaşeret olunduğu sual olundukta sene-i mezbure zilhiccesinin onyedinci günü şürû olunduğunu defterdar efendi kulları takrir eylemiş. İşbu 1172 senesinde ihracı musammem olan bir kıst reşen mevacibinin an-hizânesine dahi sabıkı misillû şimdiden şürû ve mübaşeret ....„ [1].

Hazineye girecek olan paraya da *ilâ-hazine* denilmekte idi.

Âyar ayı :

Âyar, ölçek demektir. Vesikalarda mayıs ayına bu isim verilmiştir.

Bâc-ı kil :

Halkın pazar yerine getirdiği hububatı müşteriye sattığı zaman kile ile ölçülüp teslim edilir; satandan alınan ölçmek ücreti *Bac-ı'kil*'dir, iltizama verilir. Cumhuriyetin îlanına kadar Anadoluda vardı.

Bac-ı kırtıl (باج قیرتیل) :

Selâmet akçesinin adıdır.

Bâz be-hazine (بازبخزینه) :

Paranın tekrar hazineye iadesine *bâz be-hazine* denilirdi. Meselâ hazineden herhangi bir kimseye verilen bir paranın herhangi bir sebeple tekrar hazineye girmesine bu isim verilmiştir.

Bâz teslim (باز تسلیم) :

İade edilmek şartiyle verilen para.

[1] *5867 numaralı telhis mecmuası* (Umumî Kütüphane'de).

Bedel-i cizye (بدل جزیه):

Eflâk, Boğdan, Erdel voyvodalariyle Dubrovnik yani Raguza cümhuriyetinin devlete her sene verdikleri maktû vergi.

Bedel-i öşür (بدل عشر):

Üzerine ebniye yapılarak herhangi bir sebeple ziraatten tâtil edilen arazinin öşrüne bedel, mutasarrıfından alınan vergi. Buna *îcar-ı zemin* ve *mukataa-i zemin* de derlerdi.

Bervech-i iltizam nâzır ve emin:

Hükümet tarafından bazı işlere nezâret için tayin olunan nâzır ve eminler hükümetten aidat alıp o hizmeti görürlerse onlara nâzır ve emin denilirdi. Bir vilâyetin bilûmum mukataalarına berveçh-i iltizam nâzır ve emin olan kimseler o mukataayı bir üçret mukabilinde iltizam edip sonra parça parça diğer mültezimlere satar, onların taksitlerini toplar ve ihtilaflarını halleder ve sonra bütün mukataadan devlete hisap verirdi.

Berveçh-i mâlikâne (برروجه مالکانه):

Maliyeye yani hazineye ait mukataaların senelikleri, muayyen bir bedel mukabilinde kayd-ı hayat şartiyle bir mültezime verilir ve bu verilmeğe *berveçh-i mâlikâne* denilirdi. Bu tarz mâlikâne sistemi 1106 cemaziyelahır (1695 kânun-ı sani 30) tarihinde harplerin devamı ve paraya ihtiyaç sebebiyle defterdar Köse Halil Efendi zamanında ihdas edilmiştir. Berveçh-i mâlikâne mukataayı iltizam eden mültezim vefat edecek olursa muamele sona ererdi; eğer oğlu tâlib olur müzayedeye iştirak eder ve mültezimlerin verdiği bedeli verirse o tercih edilirdi.

Berveçh-i muhassıllık (برروجه محصلق):

Bu tabir bir eyalet veya sancağın defterde mukayyet rüsum bedeliyle ve mal-i mukayyedi zamanında ödenmek şartiyle vezir veya beğlerbeğilerden birisine verilmesi demekti [1].

[1] Liva-i Hamid berveçh-i muhassıllık:

Liva-i mezbur voyvodalıktan (hazine tarafından tayin olunan mubaşirlikten) ihrac ile mal-i mukayyedi vakit ve zamaniyle Darbhane-i âmireye tediye eylemek şartiyle berveçh-i muhassıllık Rakka valisi vezir-i

Bî-hasıl (بی‌حاصل) :

Bir sancakta mirî mukataat fazla olup zeamet, tımar ve vakıf arazi az olursa o sancağa nemalı yani gelirli denilip aksine de *bî-hasıl* ismi verilmişti. Bî-hasıl tabiri timar ve zeamet için söylenirse defterde yazılısı kadar hasılat vermeyen toprak demektir. Sancakbeği hasları da böyledir.

Cebeli resmi :

Malî müzayakaya mebni 1150 h. 1737 m. senesinde malikâne ve mukataalar varidatına bedel-i tımarda olduğu gibi cebeli resmi ismiyle konan vergi [1].

Çürük akçe :

Maliye ıstılahından olup üç akçe olan bir paranın hazinenin istifadesi düşünülerek hükûmetce dört akçe îtibar edilmesidir. Mesela bin ikiyüz akçe maaşı olan bir memur bir paranın üç akçe hisabiyle 400 para yani on kuruş alması lazım gelirken cürük akçe hisabiyle yani bir paranın dört akçe olarak tesbitinden dolayı üçyüz para yani yedi buçuk kuruş alırdı. Başbakanlık arşivinde görülen bazı vesikalarda *"para üç akçeden şu kadar akçe ihsanım oldu"* tarzında hatt-ı hümâyunlar olduğu gibi her hangi bir paranın çürük veya sağ akçe üzerinden verilmesine dair defterdara hitaben vezir-i âzam buyrulduları da vardır.

Derâmed (درآمد) :

Resmî istılahlardan olup bir vazife sahibinin ulûfesi ve bir varidatın geliri demekti.

Devr-i muhasebe (دور محاسبه) :

Kapıkulu ocaklarına maaş verildikten sonra hisabın kapanması tevziatın nihayet bulması demektir. Bu münasebetle pâdişah tarafından sadr-ı âzama kürk ve hançer gönderilirdi. Buna sadece *devr* ismi de verilmektedir.

mükerrem Elhac Mustafa Paşaya bâ hatt-ı hümâyun tevcih. 6 Muharrem sene 1127, Darphaneden baş muhasebeye ilmühaber verilmiştir (*Atik vüzera defteri, Tahvil defterleri arasında, numara 53*).

[1] Belen (Ziya Kara Mürsel tercümesi), *s. 212 ve 257.*

Havâle :

Halk buna *havala* derdi, mültezimlerden bekaya tahsili için tayin olunan memur demektir. Halâ Konyada Meram bağlarında sulama ücretlerini tahsil iden memura havala derler.

Hisse-i mîrî (حصهٔ میری) **:**

Alelâde ekilen mahsulden alınan devlet hissesine öşür denilir ki bunu ekseriya timar, zeamet ve has sahibleri verirlerdi ; fakat suğla yerlere ekilenlerden meselâ pirinçten tohumu devlet tarafından verilmek suretiyle hasılat yarı yarıya taksim olunurdu, suğlaya ekilen buğdaydan da yarı olarak hisse-i mîrî alınırdı. Çiftci tarlasını bir nehirden istediği kadar sularsa beşte bir hisse-i mirî verirdi.

Kesim (Maktû) :

Tuna nehrinin öte tarafında olan yerlerin halkı ile Irak ve Basra ahalisinin bütün vergilere bedel-i maktû olarak verdikleri vergi ile bazı bağ, bağçe, hurmalık ve saireden kesin olarak her sene alınan öşür mukabili verginin ismidir.

Kuyruklu imza :

Defterdarın iki imzasından biri olup maliyeden yazılan hüküm ve fermanların arkasına ve sadaret makamından başka yerlere ve maliye kalemlerinin herhangi birine yazılan tezkire ve tahriratın altına konurdu. Bu imzanın ucu aşağıya doğru çekilerek bir kuyruk şekli gösterdiğinden dolayı bu isim verilmişti. Defterdarın kuyruksuz olan imzalarına *küçük sah* denilirdi. Bu imza sadr-ı âzama takdim edilen arizalarla hazine tezkirelerine konurdu.

Kuyruklu sarraf :

Eskiden herhangi bir mukataanın mültezime ihalesi için hazinece taahhüdü mûteber bir sarrafın kefil gösterilmesi lâzımdı. Bazı mertebe imtiyazı haiz olan bu sarraflara *hazine sarrafları* veya *kuyruklu sarraf* denilirdi. Kuyruklu sarraf olabilmek için iki bin beşyüz kuruştan onbin kuruşa kadar harç vererek berat almak îcabederdi. 1251 h 1835 m. senesinde Anadolu ve Rumeli kumpanyaları ismiyle mûteber yerli sarraflar-

dan mürekkeb iki kumpanya teşkil edilmiştir. Bunların vazifeleri, Osmanlı memleketlerinin varidatını nakden ve poliçe veçhile ahz ve istifa edip her nevi varidatın vakitleri mürûrunda İstanbul'da hazineye veya hazinenin havale ettiği mahallere teslim etmekti. Epeyce zaman devam eden bu usul sonradan kaldırılmış ve hazine sarraflığı muamelâtı yavaş yavaş yerli sarrafların elinden çıkarak ecnebi bangerlerle bankalara geçmiştir[1]. Takriben 1269 h. 1852 m. tarihli bir vesikada Maliye için teşkil edilen Anadolu kumpanyasına ait yerler şunlardı:

Balıkesir, Kütahya, Karahisar, Bolu, Kastamonu, Ankara, Bursa, Kayseri, Konya, Kocaeli, Sivas, Bilecik, İçel, Hamid [İsparta], Viranşehir, Sinop, Adana, İzmir, Saruhan (Manisa) Aydın, Menteşe [Muğla] sancakları. Diğer sancaklarda yoktu.

Rumelideki sancaklar da şunlardı:

Edirne, Tekirdağı, Silistre, Tırnova, Yanya, Niş, Sofya, Samakov, İslimye, Selanik, Serez, Drama, Yenişehir-i Tırhala, Üsküp, Kaza-i Erbaa, Kaza-i Silivri, Vidin, Filibe, Varna sancakları kumpanyalı idiler.

Söylediğimiz gibi buraların varidatı kumpanya tarafından gönderilen bazirgânlar vasıtasiyle tedarik edilip poliçesi ne makule maldan olduğunu mübeyyin defteri hazineye takdim olunurdu

Kâğıt emini:

Ahkâm-ı maliyeye ve mabeyn ile muhabereye memur kimse. Yeniden berat alan veya beratını yenileyen kimselerin beratları da kâğıt emini tarafından verilir ve berat harcını o tahsil ederdi.

Kâğıt-ı biyrun emini.

Maliyenin ma'ruzatına ait evrak işleriyle uğraşan memur kırtasiye eşyası da bunda bulunup dairelere sened mukabilinde verirdi.

Kise:

Bu hususa dair maliye defterlerini yazarken büyük ruznamenin notu olarak kise hakkında kâfi malûmat verildiğinden oraya bakınız.

[1] *Lütfi tarihi, c. 7, s. 38.*

Mevkuf :

Her sene ramazanda tezkireci, mektupcu ve bazı kalem kâtiplerine verilmekte olan para ki onsekizinci asır sonlarında miktarı iki yüz elli kiseyi geçiyordu[1]. Bu tevzi olunan para her sene eshab-ı mesalihden tevkif olunan paralardır; bundan başka sefere gitmeyen sipahi veya yaya ve müsellem'in hazineye kalması icab eden mahsulâtı bedelini tahsil edene de *mevkufcu* denilir ve her sancakta bir mevkufat emini bulunurdı.

Mensûhat (منسوخات) **:**

Yaya ve müsellem teşkilâtının kaldırılması üzerine arazileri (çiftlikleri) derya kalemine ilhak olunmuş ve buna *mensûhat* denilmiştir.

Mübayaa ağnamı :

Tayin olunan bir bedel mukabilinde koyunların onda birinin mîrî hisabına satın alınması; bir adı da *ondalık koyun*dur.

Mübayaa zahiresi :

Tayin olunan fiyatla mîrî için satın alınan zahire. Bu zahireden, herhangi bir vilâyet veya kazaya ayrılan miktar, memurlar vasıtasiyle mübayaa olunur ve buna *rayiç zahiresi* de denilirdi.

Muhassıl (محصل) **:**

Eski tabirlerdendir. Mîrî mukataatı iltizam eden şahıs demektir. Vezir ve vali, âyan ve saireden kim ki bir mahallin malî gelirini iltizam ederse ona *muhassıl* veya *mültezim* denilir ve muhassıl unvaniyle tayinleri yapılırdı. Daha sonra bu tabirin tarifi değişmiş ve aşağıdaki kimselere muhassıl denilmiştir. 1255 h. 1839 m. senesinde Abdülmecid'in cülûsunu müteakip Tanzimat hatt-ı hümâyunu mucibince vergi usulü değiştirilip iltizam usulü kaldırıldıktan sonra her bir liva ve kazaya devlet varidatını cibayet için *muhassıl* namiyle memurlar gönderilmiş ve bu memurlara bedel, liva ve kazalara askerî

[1] *Halil Nuri bey tarihi, s. 23.*

sınıf ve saireden kaymakamlar ve küçük kazalara her kazanın eşraf ve hanedanından müdür tayin edilip âşarın onda birinden fazla hiç bir yerde âşâr namiyle para ve zahire alınmaması emrolunmuştu. Bu muhassıl usulü hazineye bir fayda temin etmediğinden 1258 h. 1845 m. de yine iltizam usûlü iade edilmişti[1].

Mimlemek:

1. Suvari mukabelecisinin kapıkulu suvarilerinin esame senetleri üzerine kırmızı kalemle M=م yani mevcut işaretini koyması ki buna *mastur* da denilirdi. 2. Yoklama neticesinde mevcut bulunmayan askerlerin künyelerine M işareti konması, meselâ: "Defterdar Ahmed Paşa mevacib defterleri devroldu diye defatiri kapatıp bu ulûfe alamıyanlar nâmevcuttur diye on bir bin adamın esamesine M harfi işareti koydu; bu kadar ibadullahın esamilerini çalıp (terkin edip) kat'ı erzak eyledi...„ (*bk. Evliya Çelebi seyahatnâmesi, c. 6, s. 403*).

Muaccele (معجله)**:**

Mirî yani hazineye ait emlâk ve iltizamat ile mukataatın malikâne veçhile tevcihinde hazineye temin ettiği varidatın sekiz seneden on iki seneliğine kadar peşin olarak def'aten alınan bedeline *muaccele* (معجله) ismi verilmişti. Yine malikâne suretiyle verilen mukataaların taksit ile alınan bedellerine de مؤجله *müeccele* (مؤجله) denilirdi. Diğer iltizamatta da muaccele ve müeccele vardı. Bundan başka her iltizam ve eshamın satışlarında peşin alınan para muaccele ve taksite bağlanan para ise müeccele'dir.

Mukataat (مقاطعات)**:**

Katedilmiş, kesilmiş demektir. Maliye istılahında hazineye ait bir arazi veya bir varidatın bir bedel mukabilinde kiraya verilmesi yani muvakkaten temlikidir. Maliyece birkaç türlü manası olan mukataat Osmanlılar zamanında ister emanet suretiyle ve ister iltizam suretiyle cibayet edilen devlet varidatından herhangi birinin tesbit edilen miktarının mecmuu demek

[1] *Lütfi tarihi, c. 7, s. 36.*

olur. Mukataat, *mirî mukataatı* ve *mâlikâne mukataatı* olarak iki kısımdı. Birincisi seneden seneye iltizama verilirdi; ikincisi de kayd-ı hayat şartiyle verilmişti. Mîrî mukataatın envaı vardı ve bunlar iltizama verilirdi; pirinç, balık, tuz ve saire mukataaları, m'aâdin mukataası, Ağrıboz mukataası, Avlonya mukataası... ilâh. gibi mukataalar. 1242 senesinde, mukataalar hasılatı *asakir-i mansûre* masarifine karşılık tutulmuştur. Hama, Hums mukataaları ise Şam valilerine külliyetli muaccele ile ve malikane suretiyle satılırdı.

Nâfüruht (نافروخت):

Bazı mukataat ve havass-ı hümâyunun mültezimler tarafınalınmayanlarına yani talibi çıkmayanlara, satılmamış manasına olarak maliye ıstılahında *nâfüruht* denilirdi [1].

Resîd (رسید):

Erişti manasına farsca bir kelime olup maliye ıstılahında hazineye giren paranın ruznamçeci tarafından kaydedilmesi ve paranın teslim edilmesi demekti. Bir hisap muamelatının kapatılmasına ve muamelenin yapılmasına da *resîd* denilirdi.

Resm-i ganem:

Âdet-i ağnam maddesine bakın.

Resm-i ağıl:

Onaltıncı asırda üçyüz koyundan beş akçe idi.

Sergi:

Maliye hazinesinden para verilirken veya verilecek paraya mukabil tanzim olunan senetlerin adı. *hazine tezkireleri* ve bu sergi kâğıtları, devlet hazinesinin herhangi bir şahsa karşı borçlu olduğunu gösterirdi. Malî buhran dolayısiyle onyedinci asır ortalarına doğru miktarı artan bu sergileri Kemankeş Kara Mustafa Paşa merhum bedellerini ödemek suretiyle

[1] *Buyruldu mecmuası* (Türk tarihi encümeninden Türk Tarih Kurumuna devredilen kitaplar arasındaki 39 numaralı mecmua), s.14 ve *Defter-i yevmiye-i Oda-i teşrifat s. 54* (Kâmil tasnifi teşrifat defterleri 677 mükerrer) s. 14.

ortadan kaldırdı ise de sonraları yine meydana çıkmıştı. *Sergi döşemek* maaş tediyesi için hazırlanıp mevacib vermek demektir.

Sây-ı mîrî (سعی میری):

Osmanlılar devletinde gerek müsadere suretiyle ve gerek kapıkulu ocakları efradının münhallerinin *hazinemande* tabiriyle hazineye alınmasından dolayı veya sair suretle varidatın artmasına *say-ı mîrî* ismi verilmişti. Birde hükümete yaptığı bir işten dolayı her hangi bir iş sahibinin matlubunu alırken hazine menfeatine olarak hisabından yapılan tenzilâta da *sây-ı mîrî* denilirdi.

Suğla :

Senede en az kırk gün su basması icab eden yere kanunda *suğla* denilirdi.

Surre (صرہ):

Lûgatta akçe kisesine *surre* denilir. Mâlî ıstılahlardan olan bu kelime yarım yüke yani elli bin akçeye verilen isimdir. Maaş ve muhasebe icmallerinde kullanılırdı. Osmanlılar tarafından her sene surre emini vasıtasiyle Mekke ve Medine halkına, şeriflere gönderilen ve Mekke emîri ve Mekke kadısı ve sair alâkadarların huzuriyle dağıtılan *malûmiye*'lere de surre denilirdi.

Tahvil :

Lügatçe manası değiştirmek ise de Maliye ıstılahında bir mukataayı iltizam eden mültezimin iltizam ettiği günden itibaren bir sene veya daha ziyade müddetle iltizam ettiğine göre müddeti sona erinciye kadar geçecek zamana onun tahvil müddeti denilirdi. Eğer bu tabir timar sahibleri hakkında söylenirse timarı bulunduğu yerin mevsimine göre ekine orak girdiği zaman o sipahinin tahvil tarihidir. Eğer o mahallin orak zamanından biraz sonra sipahi o timardan azl olunursa mahsulü harman edilmemiş bile olsa sipahiye âid olur. Eğer orak tarihinden birkaç gün evvel timarı elinden alınsa mahsulüne sahib olamaz; mevkufe yani hükûmete kalırdı.

Tayyarat (طيارات):

Havayî, muayyen ve mukarrer olmayan varidatın adı. Daha sonra maliyede buna varidat-ı gayr-i melhuza ve buna benzer isimler verilmişti.

Tefavüt-i hasene (تفاوت حسنه):

Malî veya Rumî sene ibtidası mart ve kamerî sene (hicrî) ibtidası muharrem olup biri şubat diğeri zilhicce sonunda bitmektedir. Birinin günü 365 gün beş saat beş dakika ve diğerinin yani hicrî veya kamerinin 354 gün sekiz saat kırk sekiz dakika olup aralarında on gün yirmi bir saat ve bir dakika fark vardır; yani malî sene Hicrî seneden on gün yirmi bir saat ve bir dakika daha fazla idi. Bunun için maliyece bir mukataa ihale olunduğu zaman muamele hicrî sene üzerine yapılır ise de hazine yani maliye, hisabını malî veya Rumî sene üzerine yürütür ve aradaki on gün ve küsur saatlik farkı alırdı; bundan dolayı maliyeciler bu farka *tefavüt-i hasene* ismini vermişlerdi [1]. Mirî mukataatın havale ve iltizamında Rumî seneye itibar edilmesi kaide idi; bu, Arabî ayı ile beraber zikredilirdi [2].

Tut (توت):

Mısırda Kıpti aylarından olup eylülün dördünde başlardı. Bu, Kıptilerin yılbaşısı olduğundan Osmanlılar Mısır valilerini Tut ayı iptidasında tayin ederlerdi. Nil nehrinin yükselmesi bu ayda kemal derecesini bulurmuş. [bk. Risale-i Mısriyye fil-menafi-id-divaniyye, Nişancı Feridun Beyin eseri -Münşeat, C. 2. s. 502 de].

Yazı:

Bu tabir iki yerde kullanılırdı; biri, bir has, zeamet veya tımarın arazi tahrir defterlerinde mukayyet ve muharrer olan

[1] *Zübdet-ül-vekayi* (Defterdar Mehmed paşa tarihi) *varak 295* ve *Raşid tarihi c. 2, s. 328* نا فروخت nâ-füruht mukataanın muhassıllarla âyan-ı vilâyete verilerek tahsil ettirilmesi (1106 h. 1695 m.) de takarrür etti ve öyle yapıldı (*Raşid, c. 2, s. 328*).

[2] *Vak-nüvis Halil Nuri Bey tarihi s. 17 ilâ 22.* Onaltıncı asırda da görüldüğü üzere (*Bak. Belleten numara 19, sene 1941, Buyruldular,*

senelik hasılatı miktarı ile havass-ı hümâyun denilen hazineye ait arazinin yine defterlerde kayıtlı senelik hasılatı, diğeri de, kapıkulu ocaklarına maaş verileceği zaman yazı tabiriyle yapılan muameledir. Ocaklara maaş verilmeden bir hafta evvel *başbâki kulu* elinde defterdarın beş, altı kıt'a kuyruklu buyrultusu ile Paşa kapısına gelir ve sadaret kethüdasının odasına gider, orada bu buyruldular sadr-ı âzam namına kethüda tarafından pençelendikten yani buyrulduktan sonra başbâki kulu, kethüda vasıtasiyle sadr-ı âzam tarafından kabul olunur, o da bu buyrulduları görüp üzerine *sah* işaretini kor veya koydurur ve bunlar tekrar defterdara gönderilir ve bu muameleyi müteakip sadr-ı âzam ocak muhzırını (*yazı oldu*) haberiyle Ağa kapısına gönderirdi [1].

Yük :

Maliye ıstılahında yüz bin akçeye bir yük denilirdi. Bütün eski maliyede ve maaş defterlerinde yüz bin akçeden fazla olan paraya şu kadar yük ve şu kadar akçe denilir ve akçe, yükün kesri sayılırdı.

s. 292) iltizam ve mukataalar eskidenberi rumî sene başı olan mart ayında ihale edilirdi.

[1] *Halil Nuri Bey tarihi s. 25* Onaltıncı asır sonlarına ait bir vesikada da şu kayıt vardır :

«مقاطعهٔ مزبوره درعهدهٔ مصطفی امین ملتزم عن اول مارت الواقع فی محرم سنه ۹۸۷ فی ثلث سنین
Mukataa-i mezbure der uhde-i Mustafa Emin-i mültezim an evvel-i mart el-vaki fî 3 Muharrem sene 987 fi selase sinin» (*Belleten, No. 19, s. 293*).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI BAHRİYESİ TEŞKİLÂTI

Başlangıç :

Osmanlı devletinin temeli atıldıktan sonra bu beyliğin ibtida Marmara denizi ile alâkası ve Rumeli kıyılarında bazı mevkilerin işgali ve orada yerleşmek arzusu dolayisiyle küçük bir donanmaya sahip olacağı tabiîdir; memleket genişleyip Ege denizi ve Karadeniz kıyıları ve Akdeniz sahilindeki memleketler elde edilince donanmaya olan ihtiyaç artmıştı. Osmanlılarla hemhudud olan Bizansın, Karesi beğliğinin ve daha sonraları Osmanlı arazisine ilhak olunan Saruhan, Aydın ve Menteşe beğliklerinin ve Karadeniz kıyılarında Candar oğullarının donanmaya malik oldukları görüldüğünden bu beğlikleri işgal eden Osmanlıların bunların donanma ve tersanelerinden istifade edecekleri tabiî idi; bundan dolayı Gazi Orhan Bey zamanından îtibaren Osmanlı donanması tedricî surette artmış ve Rumeli fütuhatında mühim kısımları işgal edilen Karesi beğliği donanmasından istifade olunmuş ve Rumeli'ye sallarla geçildiği rivayetinin bir efsane olduğu anlaşılmıştır. Şunu derhal söyliyelim ki İslâm Türklerinin Ege sahillerine yerleşmesinden îtibaren deniz işlerine iyi vakıf olan Türklerin bazıları bu sahillere sahip olan Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe beğliklerinin zamanındanberi diğer Lâtin korsanları gibi Akdenizde korsanlığa başlamışlardı. Bunlar Akdenizde Venedik ve Cenevizlilerin ticaretlerini tehdit ve bundan başka adalardaki Lâtin prenslerinin hâkimiyetleri için tehlike teşkil ediyorlardı. Marino Sanudo'nun 1328 eylül tarihiyle Ağrıboz'dan aldığı bir mektupta adetleri artan Türk korsanlarına [Levendlerine] karşı bir çare bulunmazsa Ağrıboz ile Akdeniz adalarının elden çıkacağı bildirilmişti[1]. Çelebi Sultan Mehmed, Gelibolu deniz muharebesindeki (1416 mayıs 29) mağlûbiyetten sonra Venediklilerle yaptığı bir muahedede

[1] Gibons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, s, 66.

Adalar denizinde ve Çanakkale boğazında seyr-i sefaine halel verecek korsanlara (Türk Levendlerine) düşman gemisi muamelesi yapmaları hususunu kabul ediyordu[1]. İşte Osmanlılar daha sonraki deniz faaliyetlerinde bu Türk korsanlarından istifade etmişlerdi ki bunlardan biri de meşhur Kemal Reis'ti. Bu kayıtlar bize gösteriyor ki Osmanlıların Akdeniz'deki faaliyetlerinden evvel bu denizde Türkler faaliyette bulunmuşlar ve Osmanlı devleti de bunlardan istifade eylemişti.

Osmanlıların ilk zamanlarında *Karamürsel*'de ve Karesi beğliğinden alındıktan sonra *Edincik*'te ve Bizanslı'lardan alınan *İzmit*'te velev küçük de olsa bir tersanenin mevcut olduğu sarih olarak anlaşılıyor; hattâ bilmünasebe görüleceği üzere daha sonraki tarihlerde İzmit'te gemiler yaptırılmış olup buraya *Kocaeli tersanesi* denilmekte idi.

Osmanlı Türkleri Rumeli'ye yerleştikten ve yerleşme istikrar bulduktan sonra *Gelibolu*'da mühim bir tersane daha vücuda getirilmiştir; Rumeli'yi elde tutmak ve îcabında sür'atle oraya asker geçirmek ve bilhassa Venediklilerden Boğazı ve Marmara sahillerini muhafaza etmek için *Gelibolu tersanesi* mühim rol oynamıştı; bundan dolayı ondördüncü asrın son yarısından îtibaren donanma faaliyeti mecburî olarak arttırılmıştı; bununla beraber o tarihlerde Osmanlı gemiciliği muasırlarında olduğu gibi henüz mahir ellerde değildi; Yıldırım Bayezid, Garbî Anadolu'daki beğlikleri (Saruhan, Aydın, Menteşe) ortadan kaldırıp Ege denizine indikten sonra bu denizde ilk donanma faaliyeti başlamıştı; hattâ bunların *Sakız, Ağrıboz* adalariyle *Doğu Yunanintan*'ı (Attika) vurmaları Venediklileri telâşa düşürmüştü; fakat bu hareketler daha acemilik devresi geçiriyordu. Hattâ Niğebolu muharebesinde Yıldırım Bayezid'in eline esir düşenlerden biri olan Amiral Boucicaut, 22 haziran 1399'da İstanbul'u muhasara eden Türklere karşı Bizans başşehrini kurtarmak için dört *yelkenli* ve iki *kadırga* ile Napoli'ye gelip orada sekiz *gali*'den mürekkeb bir Ceneviz donanmasiyle birleştikten sonra Çanakkale boğazı'ndan içeri girmiş ise de orada bulunan Saruca Paşa kumandasındaki on sekiz parça Türk donanmasına karşı mağlûp olarak

1 *Hammer tarihi* (Atâ bey tercümesi), c. 2, s. 127.

Bozcaada'ya çekilmişlerdi. Boucicaut [Busiko] burada uzun bir müddet bekleyip Venedik ve Rodos şövalyeler ifilolarının iltihakiyle kuvvetlendikten sonra harekete geçerek Boğazdan içeri girmişti; bu faik kuvvet karşısında Saruca Paşa onyedi Osmanlı kadirgasiyle mağlûp olarak çekildiğinden Boucicaut İstanbul'a gelmişti.Bu çarpışma, Osmanlıların garp denizcileriyle ilk çarpışması idi. Busiko bu galibiyetten başka Osmanlıların *Irva* deresi ağzında bulunan kadirgalariyle küçük gemilerini de yakmıştı [1]. Musa Çelebi'nin hükümdarlığı ve 1413 de *İstanbul*'u muhasarası esnasında Gelibolu'daki Türk donanması Bizans müverrihi Franç es'in *Balayanes* dediği *Pilatya* yani *Yassı ada* mevkiinde Bizans filosuna mağlûp olduğundan İstanbul, denizden abluka edilememiştir [2]. Yine onbeşinci asrın ilk yarısı içinde Türk donanması daha tecrübeli kaptanların ellerinde bulunmuştu. Çelebi Mehmed zamanında Osmanlı donunmasında bir canlılık başladığını görmekteyiz. Venediklilerin ellerinde bulunan Naksos dukası Pietro Zeno'nun Türk gemilerine karşı düşmanca muamelesi üzerine Çelebi Mehmed, Gelibolu tersanesindeki dononmayı -ki otuzu mütecavizdi-Çalı Bey kumandasiyle Çanakkale'den dışarı çıkarttı; bu donanma Naksos dukasına ait bazı adaları vurduktan sonra Ağrıboz sularında tesadüf ettiği bir kaç Venedik gemisini zaptederek Boğazdan içeri girdi. Bu hal Venediklilerle muharebeyi intaç eyledi (1415). Bu muharebede Çalı Bey şehid ve Osmanlı donanması mahvolurcasına mağlup olduysa da Venedik gemileri de pek büyük hasara uğramış, efradından çoğu ölmüş ve Amiral Loredano da bir kaç yerinden yaralanmıştı [3].

II. Murat zamanında Karadenizde faaliyette bulunan Osmanlı donanmasının Trabzon imparatorluğunu tehdit eylediği ve vergiye bağladığı malûm olup İstanbul muhasarası esnasında da büyük küçük Osmanlı donanması mevcudu Gelibolu sancakbeği ve donanma kaptanı Baltaoğlu Süleyman Bey

[1] Gibons, *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, s. 212; Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu ve yöresi tarihi*, s. 42, 43.

[2] *Hammer tarihi* (Atâ bey tercümesi), c. 2, s. 108 ve *Gelibolu ve yöresi tarihi*, s. 43.

[3] *Hammer tarihi* (Atâ bey tercümesi), c. 2, s. 125.

kumandasında olarak nakliye ve hizmet gemileri hariç olmak üzere üçyüz elli parçaya yakındı[1].

Osmanlı donanmasının Ege deniziyle Karadenizde faal bir rol oynamağa başlaması Fatih Sultan Mehmed devridir.

Geniş sahillerle İstanbul ve Çanakkale Boğazları gibi iki mühim geçide sahip olan Osmanlılara karşı en büyük hasım olan ve Türklerin Akdenize çıkmamaları için büyük bir faaliyet gösteren Venediklilerin bir kaç defa Gelibolu'ya gelerek Türk donanmasını tahrip eylemeleri ve yine aynı cümhuriyetin Jan Hunyad'a ve Bizansa yardım etmesi üzerine Rumeli vaziyetinin ne kadar nazik safhalar geçirdiği malûm olduğundan Fatih Sultan Mehmed zamanında bir taraftan donanmaya ehemmiyet verilmiş ve diğer taraftan da Çanakkale Boğazı tahkim edilmişti; işte bu faaliyet sayesinde Ege denizinde ve Boğaz etrafında bazı mühim adalar ele geçirilip sahiller oldukça emniyet altına alınmıştı.

Bundan sonra Venediklilerle uzun süren muharebeler sebebiyle donanmaya daha ziyade önem verilmiş olup gerek II. Bayezid ve gerek Yavuz Sultan Selim zamanlarında bu faaliyet devam etmiştir; bundan dolayı bu iki kükümdarın Mısır seferinde mühim bir Osmanlı donanması görülmektedir; hatta II. Bayezid devrinde Venediklilere karşı çıkan Osmanlı donanması Kemal ve Burak Reis'ler gibi deniz levendliğinden gelme değerli denizcilerin ellerinde hâkim rol oynamağa başlamıştı; Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Osmanlı donanmasının da o taraflarda faaliyette bulunduğu malûmdur.

Osmanlı denizciliğinin kemal devri onaltıncı asır ortalarına doğru Barbaros Hayreddin Paşa'nın kaptan paşalığı zamanı olup kendisinden sonra gelen yetiştirmeleri bu satveti Kılıç Ali Paşa'nın vefatı tarihi olan receb 995 (Haziran 1587) e kadar muhafaza etmişlerdir.

Onyedinci asır başlarından itibaren eski ehemmiyetini kaybeden kürekli Osmanlı donanması - ki bunda karşılarına çıkan düşman kalyonlarının da tesiri vardır - bir asırdanberi galebe çaldıkları Venediklilere karşı eski faikiyetini göstere-

[1] Kritovulos. *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı sânî*, s. 43 (T. O. E. M. ilâvesi).

memekte idi; bazı Akdeniz adalariyle, Boğazın ağzındaki Bozcaada'nın işgali, Girid'in tecrid edilmesi bu zaafın başlıca nümûnelerindendi; fakat bu asır sonlarından îtibaren kalyonların, bazı yelkenli gemilerin artmasına ehemmiyet verilmesi ve daha sonraları (Onsekizinci asır başı) Kaptan-ı derya meşhur Mezomorto Hüseyin Paşa'nın Osmanlı donanmasını tensik eylemesi Akdeniz hâkimiyetini yine Türklere intikal ettirmişti.

Ben burada Osmanlı donanmasının faaliyetine ait malûmatı mütehassıslarına bırakarak merkez teşkilâtının kadrosu mucibince Osmanlı devletinin bahriye teşkilâtından bahsedeceğim için yukarıdaki kısa îzahatla iktifa ediyorum.

I.

OSMANLI TERSANELERİ

Gelibolu tersanesi :

Osmanlılarda ilk muntazam tersane *Gelibolu*'da yapılmıştı; ondan evvel pek küçük olarak *Karamürsel* ve *Edincik*'te ve sonra başlıca *İzmit*'te birer tersane ile [1] Anadolu'nun Marmara sahillerinde Irva deresi ağzında ve diğer bazı yerlerde gemi yapıldığına şüphe olmamakla beraber bunlar, zamanına göre Gelibolu tersanesi gibi ehemmiyeti haiz değillerdi; nitekim sonraki asırlarda da gerek buralarda ve gerek diğer sahillerde gemi yapılmış ise de bu mevkiler bütün levazımatı, anbar ve mahzenleriyle bir devlet tersanesi olmaktan uzaktı; bunun için ilk Osmanlı tersanesi Yıldırım Bayezid zamanında Saruca Paşa'nın nezareti altında Gelibolu'da yaptırılmıştır [2]. Rum müverrihi Dukas, Gelibolu'nun harab olan kalesinin Yıldırım Bayezid tarafından yeniden yaptırıldığını yazdıktan

[1] «İzuikmüd diyarındaki gemi reisi Karaman oğlu Hamza, bahadırlar ile Firenkleri Gelibolu'da yendi..» (*İbn-i Kemal tarihi*, Fatih'in cülûsu kısmı, Paris Millî kütüphânesi ilâve kısmı, numara 157).

[2] Gelibolu tersanesi hakkında onbeşinci asır başında (1453) Timur'un nezdine sefaretle giden İspanyalı Klavijo şöyle diyor (Bay Ömer Riza tercümesi, c. 1, 36):

«.. Cumartesi günü Gelibolu şehrine geldik. Burada da bir kale vardır, şehir Yunan sahilinde (Rumeli sahili) olmakta beraber Türklerin elindedir; hal-i hazırda Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi'ye aittir. Türkler harp gemilerini burada muhafaza ediyorlar; Türklerin burada büyük bir tersaneleri ve havuzları da vardır; biz buradan geçerken Türklerin kırk kadar gemisi orada duruyordu..

Kezalik Iorga da Yıldırım Bayezid'in Gelibolu'da tersanesi olduğunu ve orada Venediklileri taklîden bir kaptan bulundurduğunu yazmaktadır *Les Dardanelles*, Academie Roumaine, Bulletin de la Section Historique'de, III., 1, 1915 p. 73).

Süleyman Çelebi zamanında Gelibolu'yu görmüş olan bir seyyah sultanın ekser zamanını orada geçirdiğini ve göz bebeği olan burada kudretli bir filosu bulunduğunu yazmaktadır (bk. N. İorga'nın adı geçen eseri).

sonra kadirgalar için bir liman vücuda getirildiğini beyan ediyor. Saruca Paşa tarafından 1390 senesinde başlayan inşaat uzun zaman sürdü, dış kale yıkıldı. Fakat bir tepe üzerinde olup hem şehre ve hem de limana hâkim olan iç kale iyice tamir ve tahkim edildi; çekdirileri, gerek fırtına ve gerek düşman donanması hücûmundan muhafaza için içiçe iki büyük havuzdan müteşekkil sun'î liman temizlendi ve bu limanları muhafaza ve müdafaa için her iki liman ağzına ikişer kule yapılıp icabında limanı kapamak üzere üç katlı bir de zincir kondu [1]. Burasının Osmanlı tersanesi olması üzerine Gelibolu iskelesinde donanma levazımı için depolar, peksimed fırınları, cebehâne, hülâsa donanma için lüzumlu olan herşey hazırlanmıştı. Gelibolu tersanesinin yapılıp Osmanlı donanmasının buraya nakli Bizansın Akdenizle muvasalasını kesti ve Çanakkale boğazında tamamen değilse de kısmen Türk hâkimiyeti teessüs etti ve bunun neticesi olarak İstanbul'un muhasarası daha emin bir hale geldi.

Yıldırım Bayezid zamanında *İstanbul* muhasara edildiği zaman burayı denizden abluka eden Osmanlı donanması altmış kadar gemiden mürekkebti. Fakat bu donanma kumandan ve efradı henüz acemi olup bilhassa Venedik, Ceneviz ve diğer Lâtin müşterek donanmalarına galebe edecek kadar mahir değillerdi.

Fatih devrinde ehemmiyeti artan Gelibolu tersanesi hakkında bir malûmatımız yoktur; yalnız burasının ondördüncü asır sonlarından itibaren onaltıncı asır başlarına kadar kaptanların ikamet mahalleri olduğu görülüyor; daha sonraları kaptan paşalar İstanbul'da bulunmakla beraber Gelibolu sancağı *Kaptan paşa eyaleti*'ne tabi paşa sancağı idi.

Evliya Çelebi, Gelibolu'dan bahsederken burada kadirga tersaneleri olduğunu yazıyor [2]. 973 rabi-ul-ahir (1565 m.) de Gelibolu kadısına gönderilen bir hükümde Gelibolu'nun iç limanında tersane olmağa yarar ne kadar yer olduğu sorulmuş [3]

[1] Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu ve yöresi tarihi*, s. 41 ve yine aynı zatın *Türklerin deniz muharebeleri* isimli eseri, s. 85.

[2] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi*, c. 5, s. 315.

[3] Gelibolu kadısına hüküm ki,
İç limanda ne miktar tersane olmağa kabil yer vardır, malûm olmak

ve aynı mesele hakkında kaptan Piyale Paşa'ya yazılan bir hükümde de tersane inşaası için taş nakli yazılmıştır [1]. Bu kayıt bize Gelibolu'nun eski tersanesinin genişletildiğini göstermektedir.

İstanbul tersanesi:

Osmanlı donanmasının hem miktarını arttırmak ve hem de devlet merkezinde mükemmel bir tersane yapılmak üzere Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden avdetten sonra faaliyete geçmişti. İstanbul fethedileli yarım asrı geçtiği halde tersane namına Fatih Sultan Mehmed'in Haliçte Aynalı Kavak semtinde yaptırmış olduğu birkaç gözden başka bir şey yoktu; rivayete göre *Mısır* ve *Suriye*'yi elde eden Yavuz Sultan Selim Papa onuncu *Leon*'un Osmanlılar aleyhine bir ittifak hazırlamakta olduğunu duyması üzerine büyük bir donanma ile Akdeniz hâkimiyetini elde etmeği pek lüzumlu görerek iktiza eden tedbirleri almak istemişti [2]; pâdişâh bu fikrini vezir-i

lâzım olmağın buyurdum ki vusul buldukta tahmin-i sahih ile tahmin edip ne miktar tersane olmağa kabil ise yazıp arz eyliyesin ve mîrî yerleri bazı kimesneler alıp tasarruf ederler imiş, bunun gibi var ise kaldırasın; ne miktar yer almışlardır, ne veçhile almışlardır ve kimler almıştır yazıp bildiresin ve eğer tersane için bina olunacak kadirgalar için ol diyarda ne miktar kereste ele girer bildirip minba'd korudan kimesneye nesne kestirmiyesin *(Mühimme 5, s. 175)*.

[1] Piyale paşaya hüküm ki, (Hüsam Reis'e verildi. Rabi-ul-âhir sene 973) Gelibolu'da bazı mühimmat için taşlar kestirilip yalıya indirmek için yüzelli miktar kâfir ile bir kadirga tayin olunup husus-ı mezbûra Aslan kethüda mübaşir olmasın emredip buyurdum ki vusul buldukta bu babta mukayyet olup emrim üzere yüzelli miktarı kâfir ile bir kadirga tayin edip mezkûru üzerine koyasın ki hizmet-i mezbûrede ikdam ve ihtimam eyleye. Ol canibte inşaallahü taâlâ tersane-i âmire bina olunmak emrim olup şimdiden lâzım olan taş ve kireç her ne ise tedarik olunup ihzar ettiresin ki binaya mübaşeret olunmakta keresteye müzayeka lâzım gelmiye ve iskele-i mezbûra bazı gemi yaklaşıp liman ağzında safraların boşalttıkları istimâ olundu; vâki ise men've def'edip tenbih eyliyesin .... ve anda bir harap saray var imiş, yıkılıp müslümanlara zarar ihtimali var imiş, onun hayli taşı var imiş, tersane binasına olur deyu istimâ olundu; anun ahvali nedir? yıkılmak münasib midir? ne miktar taşı vardır? yazıp mufassal arz eyliyesin (*Mühimme* 5, s. 183).

[2] *Cevdet tarihi*, c. 1, s. 131 ve *Âlî tarihi* (basılmamış birinci cild) s. 275. ve *Hammer* (Atâ Bey tercümesi) C. 4, s. 245.

âzam Pirî Paşa'ya açmış ve sonra da işe başlatmıştı; tersane mevkii olarak intihap edilen yer evvelce Fatih tarafından gemilerin barınmaları için yaptırılan gözlerin bulunduğu mahal civarı idi; tersane olarak ayrılan yer mezarlıktı; bu mevkide tersane olacak kadar yer ayrıldı ve mezarlıktaki kemikler ayrıca açılan çukurlara gömüldü ve burada gemi yapacak ve seferden avdet eden gemileri çekecek üstleri kapalı göz tabir edilen kızaklar yapıldı. Bu gözler Kanunî zamanında arttırılarak ikiyüze çıkarılmış ve anbar ve mahzenler yapılmak suretiyle *Haliç*'te mükemmel bir tersane vücuda getirilmişti. Yavuz gerek tersaneyi ve gerek gemilerini frenk gemilerini örnek yapmak suretiyle yaptırmıştı[1]. İşte bu suretle 1515 m. 921 h. senesinde yeni bir tersane inşasına başlanarak *Gelibolu*'dan sonra ikinci büyük tersane İstanbul'da tesis edildi.

Bu yeni tersanede gemi inşa edilecek tezgâhların her birine ellişer bin akçe sarf edilmişti ki zamanına göre mühim bir para idi.

Yavuz Sultan Selim mevcut donanmanın adedini bir misli arttırmak istiyordu; denize çıkmağa hazır yüz *kadırga*'yı kâfi görmiyerek gemi miktarını ziyadeleştirdi ve mevcut mıktara yüzelli gemi daha ilâve etti; bunların yüz tanesi *kadırga*, yirmisi *Fosta* ve yirmi biri *barça* ve üçü *büyük yelkenli* ve altı tanesi *perkendi* [birgende-brigantin] idi. Hattâ bu hazır-

[1] *Âlî tarihi* (Kütüphânemizdeki nüsha) s. 274 (Celâl zâde Tosyalı Koca nişancı'dan naklen) ve Marsigli (Bay Nazmi tercümesi) s. 138, 139. Evliya Çelebi tersanenin Kanunî zamanında bina edildiğini söyledikten sonra mevcut tesisatı şöyle yazıyor (c. 1, s. 417): « Tersane Süleyman Han binasıdır, Baruthâne kulesi, Yetmiş kaptan mahzenleri, Kürekhâne, yedi adet Kurşunlu mahzen, Divanhâne-i cedid, Sanbola [Bambul] zindanı, Cirit meydanı kasrı, Şah kulu kapısı, Meyt iskelesi kapısı hep tersane tevabiidir. Kaptan paşa on iki bin azaban askeri, yüzelli enderun kaptanı, yüzelli biyrun kaptanı, yetmiş alem ve tuğ sahibi azaban ağaları, cezîrelerden ve kırk sancak yerden sair kürekkeşan azaban gelmek kanun-ı Süleymanîdir. Hér gece Tersanenin her bir gözüne bir dîdeban ve Sanbola zindanına üçyüz azab neferi nöbetçi tayin kılınıp otuz beş kaptan da askerler ile şehrin sair mahallérinde kol dolaşırlar. Çünkü Şüleyman asrında Galata kulesinde ve Tersane zindanlarında otuz bir bin kadar ecnas-ı muhtelifeden esir bulunur idi. Hele Sanyola zindanı öyle bir tarh-ı kavîm üzre bina edilmiştir ki bir vèçhile benî âdem andan reha bulmak mümkün değildir..».

lığın ne taraf için yapıldığı bilinmemekle beraber Venedikliler telâşa düşmüşlerdi; fakat Yavuz'un bu faaliyete geçmesinden iki sene sonra vefatı, emelinin tahakkukuna mani olmuş ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman bu hazırlığı tamamlayarak *Rodos* adasını zaptetmişti.

Halkondil zeyli'nin teşkilât kısmında Yavuz Sultan Selim'in *Suriye* ve *Mısır* seferinden sonra Osmanlı donanmasının fevkalâde kuvvetlendiği ve tersane yapıldığı bildirildikten sonra burada çalışan *halatçı, urgancı, marangoz, demirci* gibi üç binden fazla san'at erbabının bulunduğu yazılmaktadır; yine aynı esere göre bu onaltıncı asrın ortasiyle son yarısında bunlar, çalıştıkları günlerde on ve işleri olmadığı zamanlarda ise altı akçe yevmiye almakta idiler; başlarında otuz ilâ kırk akçe yevmiyeli elli zabit ile maiyyetinde on iki muavini bulunan bir kethüda vardı.

Türkler *İstanbul tersanesi*'nde Venedik'te olduğu gibi mütemadiyen gemi yapmakla meşgul olmazlardı. Bir donanma vücuda getirilmesi ve yeniden gemi inşası veya eskilerin tamiri icap ettiği zaman *İstanbul, Galata* ve civar adalarda ne kadar amele ve usta varsa toplattırılarak fevkalâde süratle bunlar çalıştırılırlardı; bu gemilerin levazımatı ocaklık yerlerden evvelden tedarik edilirdi[1].

Halkondil zeylindeki bu malûmat, vesika ve tarihî kayıtlara da tevafuk etmekte olup daha aşağıdaki kısımlarda bilmünasebe bunlardan bahsedilecektir.

Riko, *Osmanlı imparatorluğunun zaman-ı hazır tarihi* isimli eserinde Türklerin denizde niçin böyle zayıf düştüklerini (Onyedinci asır ortaları) anlatmanın zor olduğunu, çünkü bir donanma techizi için lâzım olan şeylerin hepsine fazlasiyle malik olduklarını ve gemi yapmağa elverişli pek çok liman bulunduğunu yazdıktan sonra *İstanbul tersanesi*'nde gemi inşasına mahsus yüz otuz göz bulunup burada müşkilâtsız yüz otuz gemi inşasına başlanılabileceğini beyan ediyor[2].

Onyedinci asır sonuyla onsekizinci asırdan itibaren *İstanbul tersanesi*'nde en çok yelkenli gemilerden olan üç anbar-

[1] *Halkondil zeyli, teşkilât kısmı, s. 127.*
[2] *Riko* (Fransızca tercümesi), s. 493.

lı kalyon ile diğer kalyonlar yapılmış olup tarihlerde bunların başlanış ve denize inişlerine dair yapılmış olan bir takım merasim görülmektedir.

Onsekizinci asrın son yarısında gemi inşaatının Avrupalılarda olduğu gibi fenne uygun bir şekilde yapılması ve bunun için de bir mektep tesisi icabeylediği düşünülerek *İstanbul tersanesi*'nin o şekilde islâhına başlanılmış ve Avrupa'dan mühendisler getirtilmiştir.

***

Onsekizinci asır başlarındaki İstanbul tersanesi hakkında Marsigli söyle diyor:

"... Tersane, kanal (*Haliç*) boyunca uzun mestur bir galeriden ibaret bulunmakta ve sanatkârlar mestûren çalışmakta oldukları gibi kızaklar üzerinde bulunan gemiler dahi burada inşa edilmektedirler ve bu doklardan gemilerin suya indirilmesi suhûletle yapılmaktadır; bu galeriye girmek için dar ve uzunca bir odadan geçilmektedir ve *tersane emini* olan zat dahî (bizde buna amiral tesmiye olunur; ancak bu Türk amiralinin birçok ahvalde fevkalâde salâhiyeti vardır) burada bulunur. Gemilerin sefere çıkmalarından beş, altı hafta evvel amiral *(Kaptan paşa)* ile maiyyeti erkân ve zabitanı hergün bu odada (*tersane emini odası*) toplanarak sefinelerin inşaat ve tamiratına nezâret ve harbe taalluk eden her bir hususu müzakere ve tetkik ederler; filonun her türlü levazım ve mühimmatı burada ihzar edildiği gibi zatî muamelâta ve mücazat umuruna da bakılır; bu kısım ile *Galata* arasında buraya duhulü meneden sed ve manialar bulunduğu gibi bütün gece bunların civarında muhafaza ve karakol hizmetini gören kıtaat bulunmakta ve bütün levazım ve mevad buraya iddihar edildiği cihetle bunları zıyadan veya çalınmaktan muhafaza ve vikaye eylemektedirler. Keza burada zabitâna ve ustalara mahsus olarak müteaddit daire ve odalar mevcut olduğu gibi üserâ için *Sintine* veya *Bambul* (zindan) namı verilen hapishâne dahi mevcuttur [1]".

[1] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), s. 139.

Süveyş tersanesi:

Osmanlılar *Mısır*'ı ve *Kızıldeniz* sahillerini elde ettikten sonra *Süveyş kanalı*'nın henüz açık olmamasına mebnî bu deniz sahillerini bilhassa *Hint* ve *Umman* denizlerinde faaliyette bulunan Portekizli'lerin taarruzlarından muhafaza için Memlûk devleti zamanında da faaliyette bulunmuş olan *Süveyş tersanesi*'nden istifadeyi düşünmüşler ve burada ayrı bir donanma vücuda getirerek *Süveyş* veya *Mısır kaptanlığı* ismiyle müstakil bir kaptanlık da ihdas etmişlerdi. Süveyş donanmasını 939 h. 1032 m. de ilk defa Mısır beğlerbeğisi Hadım Süleyman Paşa seksen parça olarak yaptırmıştı [1]. Bu Süveyş donanmasında başlıca otuz kadirga vardı [2].

Onaltıncı asrın son yarısı içinde Osmanlıların *Yemen*, *Habeş* sahilleriyle *Basra* ve havalisini elde etmeleri *Süveyş*'te kuvvetli bir donanmanın bulundurulmasını zarurî kılmış ve bu donanma *Hindistan* sahillerine kadar gitmiş ve müteaddit defalar *Portekizli*'lerle çarpışmıştır. Bundan başka büyük bir işlâm devleti olan ve aynı zamanda Hindistan İşlâm devletlerince büyük bir rabıta gösterilen hilâfetin, Osmanlılara geçmesi dolayısiyle bu devletler Türkiye'ye karşı manevî bir

[1] *Tabakat-ül-melalik*, s. 523 ve *Peçevî tarihi*, c. 1, s. 219. Süleyman Paşaya 1530 senesinde altmış gemiye yüklü olarak gönderilen kereste ve saire Süveyş'e naklolunarak o suretle kadırga, barçe, mavna ve firkate'den mürekkep seksen parçalık donanma vücuda getirilmişti. Süveyş'te donanma yapılmasına dair 967 rabi-ul-evvel (1559 birinci kânun) tarihli bir hükümde şöyle deniliyor:

Mısır beğlerbeğisine hüküm ki,

Mektup gönderip kefere-i Portukal'ın (Portekiz'in) deryada hareketi olduğuna Mekke-i mükerreme kadısı ile Cidde emini arzettikleri ecilden Süveyş'te yapılması ferman olunan gemilere acele olunup itmama erişmek üzere olup ve Hürmüzden gelen iki kıt'a baştardeye Yemen'e yazılması ferman olunan kuldan üçyüz kul yazılıp ulûfeleri de verilip zikrolunan baştardeye tahmil olunup ağaları ile irsal olunduğun bildirmişsin. İmdi Süveyş'te bina olunacak gemilerin itmama erişmesi lâzımdır; buyurdum ki zikrolunan gemilerin levâzım ve mühimmatını tedarik ve ihzar edip itmama eriştirip hazır ve müheyyâ edesin ki lâzım oldukta bu hususa tevakkuf etmek lâzım gelmiye. Sene 967 Rabi-ul-evvel *(Mühimme defteri numara 3, s. 195)*.

[2] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar*, *varak 26 b* (Müteferrika tabı).

bağlantı duyduklarından Osmanlıların siyasetlerine uygun gelen bu cihetten de Süveyş donanmasına ehemmiyet vermeleri icabediyordu [1].

Osmanlıların deniz faaliyetleri en çok Akdenizde olup halbuki Portekizlilerin Kızıldeniz. Umman, Hint denizleriyle Basra körfezinde muvaffakiyet elde etmeleri ve buna mukabil Osmanlı donanmasının *Süveyş berzahı* dolayısiyle Kızıldenize çıkamaması Osmanlıların Portekizlilere karşı faik bir rol oynamalarına mani oluyordu. Osmanlı devleti hem bu manii bertaraf etmek ve hem de Hindistan'dan Hicaz'a gelen müslümanların yollarını açıp o tarafları nüfuzları altına almak ve aynı zamanda Hindistan ve Yemen ticaretini elde etmek için Süveyş kanalının açılmasına karar vermiş ve bu hususta keyfiyeti 975 Receb 12 (1568 İkinci kânun 12) tarihli bir hükümle Mısır beğlerbeğisine bildirmiştir. Bu hükümde Portekizlilerin istîla niyetiyle *Hindistan*'a teaddileri ve haccetmek için *Mekke*'ye gelecek olan müslümanlara bu yolu kapamaları dolayısiyle *hâdim-i haremeyn* olan pâdişâh tarafından din düşmanının elinde bulunması caiz

[1] Osmanlıların Mısır'a sahip olmaları, Hicaz ve Yemen kıt'asiyle Basra körfezine inmeleri, Cenubî Asya'daki İslâm devletlerini alâkadar etmişti; hattâ Hint denizindeki Somatra adasının şimal kısmında bulunan *Açe* ismindeki müslüman devletinin hükümdarı Sultan Alâeddin, Kanunî Sultan Süleyman'ın son zamanlarında İstanbul'a *Hasan* isminde bir elçi göndererek Portekizli'lere karşı yardım istemişti; bu sefir ancak II. Selim'in saltanatı zamanında İstanbul'a gelmiş ve ricasını arzeylemişti. Bunun üzerine hükûmet on beş *kadırga* ile iki *barça* ve sair levâzımatın verilmesi ve İskenderiye'de sancakbeğliğiyle kaptan olan Kurdoğlu Hızır Reis'in bu donanmaya amiral olması hakkında hem Hızır Reis'e bir berat gönderilmiş ve hem de bu hususa dair Mısır beğlerbeğisine bir ferman yollamıştı (*Mühimme* 7, s. 86 ilâ 90 ve s. 177, 182). Fakat bu sırada Yemen taraflarında isyan çıktığından Açe hükûmetine ve Hind sularına gidecek donanmanın tehiri zarureti hasıl olmuş ve elçiye şu hüküm gönderilmiştir:

Açe pâdişâhının elçisi Hasan'a hüküm ki,

Haliyâ Yemen canibinde fitne zuhur edip def' ve refi'leri ehemm-i mühimmâttan olmağın vilâyet-i Hind'e irsal olunacak donanma-i hümâyun bu sene tehir olunmuştur; buyurdum ki inşaallahü taalâ inayet-i hak celle ve alâ ile ol canibin fitne ve fesadı def' ve ref' olduktan sonra zikrolunan donanma-i hümâyun muahede olunduğu üzere mükemmel ve bîkusur irsal ve îsal olunur (*Mühimme defteri, s. 255*).

olmayan Hindistan'ın kurtarılarak o havalinin temizlenmesi icabettiği ve donanmanın Süveyş denizine geçmesi için bir kanalın açılması lâzım olduğundan bu işin vukuf ehli mimar ve mühendislere tetkik ettirilip açılacak kanalın mahalli ile tûl ve arzının ve kaç gemi girebileceğinin bir raporla acele bildirilmesi emrolunmuştur[1]. Fakat Akdeniz hâdiseleri sebebiyle kanalın açılması mümkün olmamıştır.

***

[1] Mısır beğlerbeğisine hüküm ki,

Bundan akdem hânedan-ı cihad âmâl ve dûdmân-ı izz-i envakımızdan geçen ecdad-ı izâm ve âbâ-i kiramım nevverallahü merakidehüm eyyam-ı nusret encam ve evan-ı saâdet fercâmlarını cihad ve gazaya sarfedip megarib ve meşarikten nice iklimler ve memleketleri şirk ve dalâletten şimşir-i zafer te'sirleri ile feth ve teshir ve memalik-i mahmiy-i Osmaniyyeye muzaf kılmışlardır. Selâtin-i namdar ve havakin-i âlî mikdarın tefahur ve tafdili Hâdim-i Haremeyn-i Şerîfeyn ile olup elhamdülillahi taalâ ol saâdet bana mukadder ve müyesser olup ol cevânibin ahval ve etvarı hüsn-i intizam üzere olmak aksav-ı muradımdır. Öyle olsa Portukal-ı (Portekiz) laîn memalik-i Hindistan'a taaddi cihetinden müstevlî olup ol canibten ziyaret-i Harameyn-i şerîfeyne gelen müslümanların yolları münsed olup andan gayri ehl-i islâm küffar-ı hâksar-ı düzeh makamın taht-ı hükûmetinde olmak reva görülmeyip hak taalânın ulûvv-i inayetine tevekkül ve hazret-i risalet penâhın aleyhi efdal-üs-salâvat mu'cizat-ı kesir-ül-berekâtına tevessül olunup diyar-ı Hindistan'ın küffar-ı hâksar elinden istihlâsına ve Haremeyn-i şerîfeynin dahî etraf ve eknafında bazı karye-i dâlle olup anların dahi ol cevanibten izaleleri lâzım olmağın inan-ı azimet-i hüsrevânem ol taraflara munsarif kılınmağa niyyet ve azimet olunmuştur; öyle olsa ol husus için küllî donanma-i hümâyunun ihzar olunmak tedarik olunup donanma-i hümâyunum denizden Süveyş deryasına geçmek için bir hark kesilmek galib sezâvardır.

Buyurdum ki vusul buldukta asla tehir ve terahi etmeyip ol yerin tamam ehl-i vukuf mimarların ve mühendislerin cemedip dahî yarar adamlar koşup irsal eyliyesin ki varup Akdeniz ile Süveyş deryasının mabeyinlerin tetebbû edip ol yer mahallinden hark olmağa kabil midir? ve tûlü ne miktar olur? ve yanaşur kaç gemi gitmeğe kabil olur? Tamam ma'lûm edinip arzeyliyesin ki ona göre tedariki görülüp kestirilip inşaallah-ül-aziz tamam oldukta inayet-i hak celle ve alâ ile ol diyara cihad, fî sebil-il-lâhi taalâ müyesser olup eğer Haremeyn-i şerîfeynin etrafını karye-i dalleden tathîr, eğer diyar-ı Hindistan'ın küffar-ı Portukal'dan feth ve teshiridir müyesser olup divan-ı âmâlimizde mastur ola. 12 Receb 975 (*Mühimme defteri 7, s. 258*).

Mısır beğlerbeğisi Hadım Süleyman Paşa'nın Süveyş donanmasiyle 946 h. 1539 m. tarihindeki meşhur Hint seferi ve Mısır kaptanlarından Pîrî Reis'in 959 h. 1552 m. senesindeki Hint seferi ve onun yerine Süveyş donanması kaptanı olan Murad Reis'in ve daha sonra Seydî Ali Reis'in 961 h. 1554 m. de yine bu havalideki faaliyetleri tarihlerimizde tafsilâtiyle yazılmıştır [1]. Harem-i hümâyun ağalarından Piyale'ye 988 zilkade'sinde Süveyş kaptanlığı verilmiş olup onaltıncı asrın sonlarına doğru ve daha sonraki tarihlerde artık Süveyş donanmasının faaliyeti görülmemektedir.

Tuna kaptanlığı ve Rusçuk tersanesi

Osmanlı devleti *Macaristan*'ı da işgal ettikten sonra Tuna nehrinde de donanma yapılmış ve *Tuna kaptanlığı* ihdas edilmişti. Tuna kaptanlığı iki mıntıkaya ayrılmış olup biri mansabından *Vidin*'e ve diğeri Vidin'den *Budin* eyaleti müntehasına kadar devam ederdi. Gerek Tuna'da ve gerek Tuna'ya dökülen nehirlerde işleyen gemi ve kayıklarla bunların kaptanları bu iki Tuna kaptanının emir ve nezâreti altında bulunuyorlardı. Her mıntaka kaptanının emri altında onar *firkate* ile bin kadar *bahriye azabı* vardı; bunlar nehirde gezerek emniyeti temin ederlerdi. Onyedinci asır sonlarında *Silistre*'den *Belgrad*'a kadar Tuna sahillerinde on iki adet ocaklık *şayka* ile kaptan bulunuyordu [2]. Macaristan'ın elden çıkması üzerine *Tuna büyük kaptanlığı* bire inmişti.

Karlofça muahedesiyle 1110 h. 1699 m. de Macaristan'ın (Tameşvar müstesna) Avusturyalı'lara terk edilmesi üzerine Tuna'daki donanma 19 *kalite* ve 5 büyük ve 28 küçük

[1] Bu Hind sularındaki faaliyet hakkında merhum Saffet Bey'in *Şark levendleri* isimli Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası'ndaki (Sene 4, s. 1521 ilâ 1540) makalesine de bakınız.

[2] Tuna'da *Filordin, Ada-i Kebir, İpek, Böğürdelen, Rahova, Hırsova Rusçuk* vesaire gibi on iki ocaklık şaykası olan mıntakalar vardı. 1108 h. 1696 m. de Avusturya muharebesi devam ettiğinden Tuna'daki on iki ocaklık şaykalardan *İsmail, İsakcı* mütevellilerinden ve sair o taraf zabitlerinden birer adet ve *Kili* nâzırından iki, Eflâk voyvodası tarafından beş şayka çıkarılması emrolunmuş ve bundan maada on *kalite*, otuz *firkate* ve otuz dokuz *şayka* ve yüz adet *üstü açık* dahî hükûmet tarafından temin edilmişti *(Reşid tarihi, c. 2, s. 397).*

firkate ve 3 *şayka* ve 100 *üstü açık* denilen nakliye kayığından müteşekkildi [1]. Üstü açıklardan on ikisi *Rusçuk*'da bulunuyordu [2]. Tuna gemilerinden *aktarma, şalope, kırlangıç* gemileri Tuna'nın muhafazası için kullanılıyordu. Tuna'dan geçecek zahire ve mühimmat gemilerini emniyet içinde sevk etmek için tayin olunan memura *girdap ağası* denilirdi [3]. Bundan başka *üstü açık* denilen gemilere bakan ve onların techiziyle mükellef olan memura da *açıklar ağası* ismi veriliyordu [4].

Rusçuk sahilinde bir tersane olup Tuna gemileri çok zaman burada kışlarlardı. Bu tersanede hafif donanma yapılır ve gemi tamir olunurdu. Marsigli, onyedinci asır sonlarına doğru Tuna nehrindeki Osmanlı donanmasının birinci sınıf yarım kadirga şeklindeki gemilerden mürekkep olup bunların onsekiz veya yirmi oturaklı olduğunu ve her oturakta iki veya üç kürekçi bulunduğunu yazıyor [5]. Yine burada ikinci nevi gemilerin 14 ile 16 oturaklı ve ikişer kürekli ve üçüncü sınıf olarak iki tarafında sekiz ilâ on kürekli olduğunu yazmakta ve bunların miktarının çok olduğunu beyan etmektedir; bu gemilerin kullanılışları pek kolay ve her türlü harekete müsaitti; bunları kullananlar nehirlerden aşağı süratle nasıl giderlerse yukarı doğru da aynı süratle yürütürlerdi. Tuna gemilerinin en büyüklerinde altı veya yedi fundluk ikişer top ve diğerlerine de yarım fundluk küçük toplar bulunurdu; Belgrad muhasarasında bu Tuna gemileri uzun müddet harp nizamında kalmışlar ve kaleyi nehir tarafından muhafaza etmişlerdi [6].

Birecik tersanesi

Osmanlılar onaltıncı asrın son yarısında Basra ve havalisini muhafaza etmek için *Birecik*'te küçük bir tersane kurarak burada bazı gemiler yaptırdıkları gibi [7] daha sonraları yani

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı, *numara 8494*), sene 1110.
[2] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı, *numara 8463*), sene 1204.
[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı, *numara 6121*), sene 1188.
[4] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı, *numara 6266*), sene 1152.
[5] *Marsigli* (Nazmi bey tercümesi), *s. 272.*
[6] *Marsigli* (Nazmi bey tercümesi), *s. 272.*
[7] Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki,

onsekizinci asır ortalarına doğru yine burada *Fırat* nehri için hafif bir filo vücuda getirmişlerdi.

1147 h. 1734 m. tarihli bir vesikaya göre *Birecik tersanesi*'nde altmış adet nehir gemisi yaptırılmağa teşebbüs edilmişti; bunlardan yirmi tanesi *firkate* ve kırk tanesi de daha küçük gemilerden olacaktı [1].

***

Mevkileri îtibariyle mühim olan bu tersanelerden başka *Sinop*'ta Candar oğulları zamanından kalma bir tersane olduğu gibi Marmara'da *İzmit tersanesi* ve bunlardan başka gerek Akdeniz ve gerek Karadeniz'de gemi yapan daha bir hayli tezgâhlar varsa da bunlar bildiğimiz şekilde tam ve hattâ yarı derecede gemi vesaitini haiz olmayıp îcabında ve ihtiyaç zamanında gemi yapan basit tezgâhları havi idiler; bununla beraber lüzumu halinde fevkalâde işe yararlardı.

Bu inşaat tezgâhlarının ne derece işe yaradıklarını *İnebahtı* (Lepant) mağlûbiyetini müteakip pek bariz olarak görmekteyiz ki bu yerleri daha aşağıda *donanma inşaat ve techizatı* kısmında isimleriyle gösterdik. Daha sonraki tarihlerde de muhtelif sahillerdeki bu gemi tezgâhlarından istifade olunmuştu.

Mektup gönderip Birecik'te binası ferman olunan gemiler ve nüzül için irsal olunan ahkâm-ı şerîfe sana vusul bulduğın ve her hususta ne veçhile tedarik ettiğin ve emrolunan yirmi pâre gemilerin on kıt'asının kerestesi, zamanında kestirilip henüz iskele etmediğin ve şimdi kereste kesmek (zamanı) olmadığın ve suyun tuğyanı dahi karib oluduğun bildirmişsin, her ne denmiş ise alâ veçh-it-tafsil malûm-ı şerîfim olmuştur. İmdi sekiz pare *kalite* kifayet eder; buyurdum ki vusul buldukta emr-i sabık üzere cidd-ü ikdam ve sa'y-i malâkelâm edip muaccelen sekiz pâre kaliteyi eriştirmek dahî irsal edersin ve *Birecik*'ten *Basra*'ya zikrolunan gemiler emin ve salim vasıl olur mu? yoksa Alban oğlu memlekete uğrayıp su yüzünden ve karadan zarar eriştirmek ihtimali var mıdır? ne yerden varıp vasıl olur. Ehl-i vukuftan tefahhus eyleyip anı da arz édesin ki anun gibi varıp vasıl olmaz ise, asîr olup zarar ihtimali var ise beyhude yere harç zayi olmaya ve dört yüz kürek dahi emrolmuş idi; anı dahi eriştirip gönderesin ve gemiler binası için bundan akdem dahi yarar mimarlar irsal olunmuştu. Hâliya arzettiğin üzere yarar reisler ve kapudan gönderilmiştir; vardıklarında veçh ve münasip olduğu üzere her gemiye tayin edip gönderesin. Sene 967 Cemaziyelahir 8 (*Mühimme defteri, numara 3, s. 266*).

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *numara 9047 ve 9048*, sene 1147.

II.

TERSANE HALKI

Azablar :

Osmanlı bahriyesinde ve tersane hizmetinde bulunan gemi kaptanlariyle azab reisleri, dümenci, yelkenci, kalafatçı, neccar (dülger), topçu ve vardiyanlara [1] *tersane halkı* derlerdi; bunlar her üç ayda bir hazineden maaş alırlardı.

Kâtip Çelebi'nin ifadesinden anlaşıldığına göre [2] *tersane halkı* denilince *azablar* kastolunmaktadır; Koçi Bey ise tersane halkını sayıp bunlara *azab* denildiğini söylemiyor; *Ayn-i Ali risalesi*'nde ise (onyedinci asır başları) "*Rüesa ve azabân ve tersane-i âmire hizmetinde olan bendegân ki tersane halkı itlak olunurlar*„ kaydiyle azablar ayrı olarak tersane halkı arasında gösterilmektedir [3]. Mühimme defterleri arasındaki bazı kayıtlardan da yalnız azablara tersane halkı denilmeyip azabların tersane halkı arasından bir sınıf olduğu görülüyor [4]. Zaten azablar devşirmeden gelmeyip Türkler arasından ve vilâyetlerden kefilli olarak alındıklarından bunların acemi oğlanlarından alınan kalafatçı, neccar, topçu ve humbaracılardan ayrı oldukları muhakkaktır.

[1] Gerek tersanede ve gerek gemilerdeki muhafız efrada ve emirleri tebliğ eden donanma çavuşlarına da *vardiyan* denilirdi. Aşağıdaki kayıt vardiyanların muhafız vazifesini gösteriyor:

«Tersane-i âmire zindanında üserâ hıfz ve haraseti için tayin olunan vardiyan neferatı kalil olup . . . » (*5665 numaralı Kâmil tasnifi bahriye defteri*'nin son yaprağındaki 11 şaban 1135 tarihli kayıt).

[2] «. . . Nev'-i evvel azabandır ki anlara tersane halkı dahi derler; kapudanlar, reisler ve kalafatçılar ve kumbaracılar ve neccarlar ve gayri mecmuu 1893 neferdir ve bir aylık mevâcibleri yetmiş yük akçedir . . » (*Tuhfet-ül-kibar*, Müteferrika tab'ı, *varak 66 b*). Bunlar hakkında Koçi Bey de şöyle diyor:

« Tersane halkı dedikleri kadirgaların reisleri ve dümencileri ve yelkencileri ve kalafatçıları ve topçuları, vardiyanları hayli halk olur. »

[3] *Ayni Ali risalesi, s. 92.*

[4] *Mühimme defteri, numara 10, s. 210, sene 979 ve Mühimme 21, s. 29, sene 980.*

Tersane halkından kaptanlara onyedinci asra kadar *reis* denilirdi[1]. Bunlardan başka gemilerdeki azab reisleriyle dümenciler, yelkenciler, vardiyanlar hep azab sınıfından olup neccar, kalafatçı, humbaracı ve topçular ve saire de tersanede ve gemilerde hizmet eden ve ayrı ayrı sınıf olan tersane halkından idiler.

Azabların bölükbaşısı demek olan reisliğe *badbânî* denilen yelkencilikten geçilirdi. Azab bölüklerinde reis, odabaşı ve aşçıbaşı zabit olarak bulunurdu. Reis, azablara kumanda ile onları idare ederdi. Gemi suvarisi olan azab reisine *vardiyanbaşı* denilirdi; bu suvari reis, sonra kaptan olurdu. Reisten sonra odabaşı gelirdi ve sonra aşçıbaşı geliyordu[2]. 950 h. 1543 m. tarihinde tersane halkı bin sekiz yüz nefer olup bunların içinden ikiyüz otuz neferi azab sınıfının reisi idi; bu kayda göre takriben sekiz azabın bir reisi vardı; bir az müddet sonra bu azab miktarı iki bin altıyüze çıkmış ve reislerin adedi de 377 olmuştu; fakat bu 377 reisin hepsi bölük sahibi değildi; içlerinde 227 si bölüklü reis ve yüzellisi de bölüksüz reisti. Bu kayda göre her bölükte on bir nefere bir azab reisi düşüyordu. Bölüksüz olan reislerin çoğu yelkenci iken terakki ederek azab reisi olmuşlardı.

Onyedinci asır ortalarında iki yüz seksen azab bölüğünün her birinde birer reis bulunup *bey gemileri* bölükleriyle *paşa gemisi* bölükleri mevcudiyle beraber bahriyedeki azab bölükleri mecmuu üçyüz elli kadardı. Marsigli, harp zamanı haricinde ve hazar vaktinde hükûmet kadirgalariyle, beylerin (derya beylerinin) kadirgalarında ve *heleyesa* veya *helesa* dediği gemide her bir bölüğü dört ilâ altı neferli, 330 azab bölüğü bulunduğunu ve azab mevcudunun 1364 olduğunu yazmaktadır[3]. Reislerden gemi sahibi olanlara *kaptan* denilirdi; reislerin yevmiyeleri onyedinci asır ortalarında seksen akçe-

[1] Kadırga reisleri gemilerin kaptanlarıdır. Onaltıncı asırda bunlara *gemi reisi* ve *kadırga reisi* denilerek diğer azab reislerinden tefrik olunurlardı. Onyedinci asırdan itibaren bunlara *kaptan* denilmiştir. Kaptanların birer feneri vardı. Kaptan olabilmek için azab reisi olmak ve bir düşman gemisi zabtetmek kanundu.

[2] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), *s. 145.*

[3] *Marsigli, s. 152.*

den yüzelliye kadar olurdu. *Fenerli reis* veya *hassa reisi* denildiği zaman bunların hükümete ait gemilerin kaptanı olduğu anlaşılırdı.

Bu bölüklü ve bölüksüz reislerden başka bir de *müteferrika reisleri* vardı; bölüklü reisliklerden biri münhal olacak olursa müteferrika reisleri bölüklü olurlardı [1] Çektirilerde bölüklü reisin maiyyetinde dokuz azab bulunuyordu. Bu azab reisleri, azapların bölükbaşısı demekti. Her bölükte onaltıncı asırda reis ile beraber on iki ve on üç azab varken kadırgaların ehemmiyetten düşüp kalyonların çoğalmasına mebni onyedinci asrın son yarısında ve onsekizinci asırda bölüklerde yedişer, azab bulunmakta idi.

Azablar, reislerin emrinde çektirilerle paşa, bey gemileriyle şalopelerde ve *İzmit*'ten kereste nakleden sefinelerde ve top gemilerinde, taş gemilerinde, kalelerde okçu ve tüfekendaz bir sınıf idiler [2]. Meselâ onaltıncı asır başlarında *Gelibolu*'da bulunan tersanede hizmet eden azablarla, kalafatçı, üstübücü, cebeci, topçu, humbaracı ve saire gibi tersane halkının gemi hizmetlerini bildiğimiz gibi [3] onaltıncı ve onyedinci asırlarda da bunların her iki hizmeti yani tersane ve gemi hizmeti gördüklerini bazı eserlerle vesikalardan anlamaktayız; meselâ 979 h. 1571 m. tarihinde Bahriye hizmetinde mevcut 2385 azaptan 150 neferinin *Rodos* gemilerinde ve onbeş azabın *Kavala* ve

[1] *Mühimme defteri, numara 18, s. 79, sene 979 şaban.*

[2] *Bahriye defteri* (Kâmil tasnifi), *numara 5636.* Azablar deniz ve kara için lüzum görüldükçe muayyen miktarda cemolunan kemankeşlerden ibarettir (*Halkondil zeyli*'ne ilâve olunan resimler kısmı).

[3] *Âşık Paşa zâde tarihi*, s. 97. Yavuz Sultan Selim zamanında ve 924 h. 1510 m. tarihindeki Gelibolu tahrir defterinde Gelibolu'da donanma hizmetinde olarak 93 azab bölüğü vardı; bir kısım bölükler bir *azab reisi* yani *bölükbaşı* ile bir *odabaşı* ve bazı bölükte bir *reis* ile bir *azab* ve bazılarında üç kadar azab neferi ve bir de esirlerin muhafızı olarak *gümî* (yelkenci) denilen bir azab vardı. Bu 93 bölükten birinci bölük reisi, bu azab bölüklerinin reis ve kaptanının ve ikinci bölük de kethüda bölüğü olup diğerleri azab reisinin emri altındaki bölüklerdir.

Yine bu defterde, azab bölüklerinden sonra *cebeci, kürekçi, kalafatçı, makaracı, üstübüci, topcı, kumbaracı, meremmetci*, at gemileri reisleri isimleriyle zikredilmektedir. (Bizim Başbakanlık arşivinde tetkik etmiş olduğumuz bu defter, Bay Fevzi Kurtoğlu'nun *Gelibolu ve yöresi tarihi* isimli eserinde de hülâsa edilmiştir).

kırk azabın *Sığacık* ve *Sakız*'daki gemilerin hizmetlerinde ve altmış neferinin Tersane nöbeti hizmetinde ve mütebakisinin de iki yüz kadar diğer gemilerde bulunmakta oldukları anlaşılıyor [1]. Bundan dolayı gemi hizmetindeki azablarla tersanede hizmet edenleri birbirinden ayırmak için bahriye defterlerinde *azabân-ı tersane-i âmire*, *azaban-ı donanmây-ı hümâyun* diye Tersane azapları diğerlerinden tefrik olunmaktadır [3].

Tersanede hizmet eden azapların ihtiyarları her gün nöbetle Tersanede gezinip muhafızlık yaparlar, diğerleri ise kaptan paşa, tersane emini, tersane kethüdası ve tersane ağası gemilerini çekip taş ve kereste gemilerine girerler ve forsa hizmeti olduğu zaman (yani gemilerde esir kürekçiler bulunduğu vakit) *kömü* de denilen yelkencilik vardiyanlık ederlerdi. Azabların yevmiyeleri onyedinci asırda dört akçeden yedi akçeye kadardı [3]. *Halkondil zeyli*'nin teşkilât kısmında beş, altı akçe yevmiyeli tersane azablarının (gemi azablarının değil) dört beş yüz kadar olup Tersanede bağlı gemilerin muhafazasında hizmet ettikleri yazılmaktadır [4].

Kalyonların ehemmiyetlerinin artması üzerine kalyoncular ve levendler meydan aldığından azablar ikinci dereceye düşmüşlerdir; bunların *Haliç*'te Tersane yanında bir kışlası olduğundan o mevki hâlâ *Azabkapısı* ismini muhafaza etmektedir.

Onbeş ve onaltıncı asırlarda azaba ihtiyaç olduğu zaman bunlar muayyen bir kanunla yirmi, otuz hânede bir güçlü, kuvvetli, bekâr Türklerden alınırlardı; bunlar kefilli olup Tersane hizmetine girince maaşa geçerlerdi [5]. Gemilere

[1] *Mühimme defteri, numara 10, s. 210* ve *Marsigli, s. 145.*

[2] *Mühimme defteri 21, s. 29.*

[3] *Eyyubî kanunnâmesi, s. 83* ve *Halkondil zeyli, teşkilât kısmı* (Türk donanması) *s. 129 ve müteakip sayfalar.*

[4] *Halkondil zeyli* (Türk donanması kısmı) *s. 130.*

[5] Kaptan paşaya hüküm ki,

Halâ tersane-i âmirem ve donanma-i hümâyunum mühimmatı için azab yazılmak mühimmattan olmağın 38 nefer yelkenci ve 38 nefer odabaşı ve 38 nefer gümî (yelkenci maiyyeti) ve 228 nefer azab ki cümle 342 nefer olur.... âdet ve kanun üzere yazılmak emredüp buyurdum ki vusul buldukta ferman olunan miktarı yelkenci ve odabaşı ve gümî ve azabların yarar ve istihdama kabil harp ve darba kadir ehil kimselerden yazıp defter eyleyip.... âdet ve kanun üzere ulûfelerin tayin eyleyüp defterin südde-i saâdetime gönderesin. Sene 980 (1572) (*Mühimme* 21, s. 29).

fevkalâde zamanlarda fazla mürettebat lâzım olursa onu kalelerdeki azablarla diğer müstahfız efrattan tedarik ederlerdi [1] *gümi* denilen Yelkenciler ile dümenciler de azablardandı; hizmetleri malûmdur.

Kalafatçılar:

Tersane halkı içinde bulunan *kalafatçılar* ayrı bir bölük olup ilk ve orta devirlerde acemi oğlanlarından ikişer akçe yevmiye ile tayin edilirlerdi; sonradan iltimas ile hariçten adam alınarak içlerinden reis ve kaptan olanlar da görülmüştü. Kalafatçıların onyedinci asırdaki mevcutları, Tersane ile paşa ve bey gemilerindekiler de dahil olmak üzere altı yüz kadardı. Bunların İstanbul'da iki yerde odaları vardı. Biri Galata'da *Kürekçi kapısı*'nda diğeri de Tersane'de *Kurşunlu mahzen* kurbindeki mahalde idi; zabit olarak odabaşıları ve aşçıları vardı [2]. Gerek Kâtip Çelebi ve gerekse Marsigli bu kalafatçıları da azablardan göstermekte iselerde esasta öyle değildir; fakat her halde sonraları bunların arasından azab reisi ve kaptan olanları görüldüğüne göre azablardan da kalafatçılar olduğu anlaşılıyor. Marsigli azablardan altmış neferinin kalafat işlerinde kullanıldıklarını ve şayet azab kifayet etmezse yanlarına acemi oğlanları verildiğini yazmaktadır [3].

Kumbaracılar:

Bunlar da Tersane halkından bir bölüktü; evvelce devşirmeden yani acemi oğlanlarından alınırlardı; miktarları onaltıncı asırda beş, altı yüz kadar olup onyedinci asır ortalarında kırk, elli nefer kalmıştı [4].

***

Tersane halkı mevcudunun onaltıncı asır ortalarında 1800 ve az sonra 2652 ve aynı asır sonlarında 2364 ve onyedinci

[1] *Mühimme defteri, s. 35 ve diğer vesikalar.*

[2] *Eyyubî efendi kanunnâmesi, s. 53* ve *Raşid tarihi c. 1, s. 391* ve *c. 3, s. 183.*

[3] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar, varak 66 b* ve *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi) *s. 145.*

[4] *Eyyubî Efendi kanunnâmesi, s. 53.*

asırın ilk yarısında 1893 ve aynı asırın şonlarında, yani 1084 h. 1673 m. ve 1002 h. 1593 m. ve 1100 h. 1693 m. tarihlerinde 790 ve onsekizinci asır ortalariyle son yarısında ise 727 kadar oldukları görülmektedir [1].

Tersane halkına, kâtip ve çavuşlarına ait yoklama defterlerinden iki defterin hülâsaşiyle bunların vazifelerine ait kayıtları bir fikir vermek için nümûne olarak aşağıya yazıyorum:

1084 h. 1673 m. tarihli bir defterin başlığiyle tersane halkı mevcudu [2]:

صورت دفتر جديد يوقلامهٔ مواجب جماعت مذكورين عن قاپودانان وكاتبان وچاوشان ورؤساى عزبان وقايقجيان وقلافتجيان وباروتراشان ترسانهٔ عامره وبعض خدام ترسانهٔ معموره برموجب دفتر يوقلامه وزير مكرم حضرت قپوادن مصطفى پاشا يسرالله مايشاء و با فرمان عالیشان دفتر معمول‌به شده و تحرير و فيابعد دستورالعمل شده الواقع فى غرهٔ محرم‌الحرام سنه ١٨٠٤

Kaptan-ı Tersane-i Âmire
Nefer
40

Kâtibân-ı Tersane-i Âmire
Nefer
12

Çavuşân-ı Tersane-i Âmire
Nefer
33

Rüesây-ı Tersane-i Âmire
Nefer
299

Azabânı Tersane-i Âmire [3]
Nefer
314

Kayıkçıyan-ı hazret-i kaptan paşa
Nefer
40

Kayıkçıyan-ı emin-i Tersane-i Âmire
Nefer
18

Kayıkçıyan-ı kethüday-ı Tersane
Nefer
31

Kayıkçıyan-ı ağay-ı Tersane-i Âmire
Nefer
11

[1] *Aynı Ali risalesi, s. 92* ve *Eyyubî kanunnâmesi, s. 53* ve *Tersane halkı defterleri* (Kâmil Kepeci tasnifi), *numara 5644, 5648, 5653, 5681.*

[2] *Bahriye defterleri* (Kâmil Kepeci tasnifi) *numara 5644, sene 1084.*

[3] Bu tersane azablarından bazılarının isimleri üzerinde bölük numaraları ve bazılarının da *reis-i paşa* (paşa gemisi reisi), *vardiyan, kalafatî, reis-i pâdişâh* (baştarde-i hümâyun reisi) ve *bârutraşan* gibi şerhler görülüyor.

Kâtib-i büzürg [1]
Nefer
11

Yine bu defterde bir bölük cemâat olarak ve fakat künyeleri üzerinde *neccarlar, kalafatçılar, üstübücüler, tersane kayıkçıları* diye şerhli bir sınıf vardır. Defterin sonlarında 15 kadar tersane camii imam ve hademeleriyle 31 kadar kaptan ve reislerin maaş alan yetimleri görülüyor.

Diğer 1156 h. 1743 m. tarihli tersane halkı defteri de hülâseten aynen şöyledir [2].

دفتر

جماعت قپودانان و کاتبان وچاوشان و رؤسا وعزبان و قایقجیان و قالافاتجیان ترسانهٔ عامره
و بعضی خدام ترسانهٔ معموره عمرالله تعالی الی یوم الاخره الواقع فی غرهٔ
م [محرم] سنه ١١٥٦

جماعت طاقم باشتردهٔ همایون	جماعت طاقم بدل کبیر	جماعت طاقم سفینهٔ کتخدا ترسانه
قاپدان رئیس	قاپدان رئیس	نفر
٣ ٦	٣ ٦	٧
جماعت قپودانان ترسانهٔ عامره	جماعت کاتبان ترسانهٔ عامره	جماعت چاوشان ترسانهٔ عامره
٢٥	١١	٣٢
جماعت رؤسای ترسانهٔ عامره	جماعت عزبان ترسانهٔ عامره [3]	جماعت خدمهٔ جامع شریف ترسانه
١٨٨	٢١٣	١٥
جماعت قایقجیان حضرت قاپودان پاشا [4]	قایقجیان کتخدای ترسانه	قایقجیان امین ترسانهٔ عامره [5]
٤٢	٣١	٢٥
قایقجیان اغای ترسانهٔ عامره	قایقجیان جانب بزرك ترسانهٔ عامره	جماعت قالافاتجیان ترسانهٔ عامره
٦	٤	١١١

[1] *Kâtib-i büzürg* کاتب بزرك tersane defterdarı makamında olan, maliye tarafından memur tersane kâtibi olup sonraları bu kâtibe *cânib efendi* denilmiştir.

[2] *Bahriye defterleri* (Kâmil Kepeci tasnifi) *numara 5681, sene 1156.*

[3] Bunların bazılarının isimleri üzerinde bölük numaraları ve bazılarının da *reis-i pâdişâh, 10 paşa, 14 paşa, vardiyan, mavna, kalafatî serdar, kethüda* ve saire gibi kırmızı mürekkeble şerhler vardır.

[4] Bunların da bazılarının isimleri üstünde *paşa kayığı reisi, vardiyan, mavna* şerhleriyle ne demek olduklarını anlayamadığım diğer bazı işaretler vardır.

[5] Tersane eminin kayıkçılarından bazılarının künyelerinde *reis-i pâdişâh, paşa, vardiyan* kayıtları görülüyor.

[6] Bu kalafatçı cemâatinin isimlerinin üzerinde bölük numaralariyle beraber meselâ *1 neccar 2 k, 3 k, 6 k 4 neccar* şerhleriyle *barutrapan* kaydı vardır.

Bu cemâatlerin mevcudları 727 olup bir günlük maaşları 6911 akçe tutmaktadır. Yine bu defterde yukarıdaki cemâatleri müteakip *Cemâatı vardiyan-ı Zindan-ı Tersane-i Âmire* başlığiyle 6 mevcutlu tersane zindancıları [1] ve 63 nefer de tersane tulumbacıları gelmektedir.

***

Kalyonların iyice taammümünden sonra yani onsekizinci asır başlarından îtibaren artık kürekle yürütülen çekdirilerin ehemmiyetleri kalmamağa başlayıp hemen bütün deniz faaliyeti yelkenli gemilere intikal edince deniz ve tersanedeki vazife ve isimlerde de tabiî bir takım değişiklikler olmuştur.

[1] Bu tersane zindancılarının mevcutları sonraki tarihlerde artmıştır. 1179 h. 1765 m. tarihli bahriye defterinde zindan vardiyanları on altı idi.

III.

KAPTAN PAŞA VE SANCAKLARI

Kaptan paşa :

Kaptan paşa veya *Kaptan-ı derya* Osmanlı bahriyesinin en büyük âmiri ve donanmanın baş kumandanıdır. Kaptanlık eskiden Gelibolu sancakbeği olana verilirdi ; bazı vezir-i âzam vezir ve beğlerbeğiler menkûben kaptan paşalığa tayin edilmişlerlerdi [1]. Fakat Hayreddin Paşa'dan îtibaren kaptan paşalık beğlerbeği rütbesindeki ümerâya verilmişti [2]. Bundan sonraki tarihlerde yani onaltıncı asrın son yarısiyle onyedinci asırdan îtibaren vezirlere verilmeğe başlanmış ve böyle devam etmiştir. Her ne kadar bazan beğlerbeğilik ile kaptan paşa olanlar da görülmüş ise de bunlar da tayinlerinden bir müddet sonra vezir olmuşlardır.

Rivayete göre kaptan Piyale Paşa (kaptan paşalığı tarihi 960 ilâ 974 h.) *Cerbe* ile *Sakız'ı* alıp *İstanbul*'a gelince kendisine ilk defa vezirlik verilmişti; fakat kaptanların vezir rütbesinde olmaları o tarihe kadar âdet olmadığından diğer vezirler buna hased etmişlerdi; lâkin bundan sonra kaptan paşalık fasıla ile beğlerbeğilik ve vezirlik arasında onyedinci asır başlarına kadar devam etti. Eğer kaptan paşa vezir değilse pâyesi Cezâir beğlerbeğiliğidir; bazan Cezâir beğlerbeğiliğinden yüksek pâye de verilirdi. Umumiyet itibariyle kaptan paşaların mutlaka denizcilikten yetişmeleri şart değildi; eyalet valilerinden ve kubbe vezirlerinden herhangi bir vezir kaptan

[1] « . . . Kapudan paşa tersanede deynek ile gezer hakim-i mutlaktır; selefte Gelibolu sancağı beği olup Hayreddin Paşa'ya gelince mirliva pâyesinde idi . . » (*Eyyubî Efendi kanunnâmesi, s. 51*).

[2] " . . . Kapudanlar evâil-i devlet-i aliyyede Gelibolu sancağına mutasarrıf olup feth-i Kostantiniyyeden sonra iktiza hesabiyle bazı vüzerâya berveçh-i arpalık liva-i mezkûr ile mansıb-ı kapudanî tevcih olunup nicesi dahi sancakbeği pâyesinde hizmet edip hizmeti mukabelesinde Cezâir eyaleti payesi, bâdehu vezâret inâyet olunurdu . . . (*Takvîm-üt-te'arih, varak 64*).

paşa olurdu; fakat bu usûlden çok zaman zarar görülmüş ve hattâ bu hal anlaşılmakla beraber kaptan paşalığın devamlı surette denizcilikten yetişmiş olanlara verilmesi bazı kanunlara rağmen yine mümkün olamamıştır.

Kaptan paşalığa bahriyeden yetişmiş birinin tayininde de muttarid bir kaide ve kanun yoktu; bazan, kaptan paşadan sonra en büyük donanma kumandanı olan *kapudâne-i hümâyun* denilen amiraldan ve bazan da *kaptan paşa eyaleti*'nde merbut sancakbeğlerinden [1] ve bazı kere de tersane reisi ile tersane kethüdasından tayin olunuyordu [2].

Kaptan paşa tayininde bunların makamlarına oturdukları zaman rütbelerine yani beğlerbeği ve vezir oluşlarına göre top atılması kanundu.

Kaptan paşa'nın elinde hâkimiyet alâmeti olarak sedefkâri asâsı olup Tersane'de onunla gezerdi; kaptan paşa'nın vezirliği varsa arz günlerinde divan-ı hümâyuna gelip derecesine göre vezirlerin yanında otururdu; bahrî işlere müteallik olup divan-ı hümâyuna gelmiş olan davalar kendisine havale olunarak divanda muayyen bir yerde oturup onlara bakar ve îcabeden kararları verirdi [3]. Tersaneye geldiği zaman orada da dava dinler ve dava işi nereye ait ise oranın kadısına *buyruldu* gönderir ve lüzum hasıl olursa davayı kadıya da havale ederdi.

Bahriyeye ait büyük, küçük bütün tayinlerden kaptan paşa mes'uldü; bazı mühim işleri sadr-ı âzama arzederdi; denize taalluk eden yani kendisine ait olan işler için hüküm yazmağa ve tuğra çekmeğe me'zundu; yani pâdişâh namına ferman yazar ve tuğra çekerdi. Derya kalemine ait olan zeamet ve tımarların tevcîhi ve bahriye tayinleri de kaptan paşaya aitti; yalnız ibtidadan yani ilk defa verilecek tımar için sadr-ı âzama telhis

[1] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 323* ve *Sicill-i Osmanî, c. 1, s. 134*; keza *Vasıf tarihi c. 2, s. 68 ve Sicill-i Osmanî, c. 2, s. 114.*

[2] 1144 h. 1731 m. de tersane reisi Hacı Hüseyin ağa mîr-i mîranlıkla kaptan paşa olmuştu *(Suphî tarihi, varak 37* ve *Vasıf tarihi, c. 1, s. 12.*

[3] Divan-ı hümâyunda kaptan paşa « Yedi kubbe vezirlerinden hariç bir mahalde oturup Tersane-i âmireye müteallik davaları dinlerdi » *(Evliya Çelebi seyahatnâmesi, c. 1, s. 201).*

takdim ederdi [1]. Zeamet ve tımarların kayıtlarının tashihi için de sadaret makamına telhis gönderirdi; buna da sebep Defterhâne'deki esas kayıtların tashihi ile bir yanlışlığa meydan verilmemekti.

Pâdişâhların Tersane'yi teftiş veya denize gemi inmesi münasebetiyle buraya gelişlerinde hükümdarın sadr-ı âzamın takdim ettiği ata binerek Tersaneyi dolaşması ve sadr-ı âzam ile kaptan paşa'nın sedefli asâ ile pâdişâhın önünde yürümeleri kanun icabındandı [2].

Vekil-i saltanat denilen sadr-ı âzamın da zaman zaman Tersane'yi gezmesi ve bahriye işlerini gözden geçirmesi kanundu; sadr-ı âzamın gelişinde kaptan paşa kendisini İskele üzerinde karşılayıp kendisinin taşıdığı sedef asâsını sadr-ı âzama verir ve önüne düşüp Tersaneyi gezdirir ve işler hakkında lâzımgelen izahatı verirdi.

Kaptan paşalar Istanbul'da bulunurlarken ister vezir ister mîr-i mîran olsunlar, cuma namazından sonra Paşa kapısına gelip Arzodası'nda sadr-ı âzamla, sadr-ı âzam seferde ise sadaret kaymakamiyle görüşürler ve arzuya göre bazan iki haftada bir defa sadaret kethüdasının odasına da uğrarlardı. Bunların sadaret kethüdalarının odalarına uğramaları sadaret kethüdalığının devlet hizmetinden sayıldığı tarihlerden itibarendir.

Kaptan paşaların onyedinci asırda senevî hasları mikdarı sekiz yük ve seksen sekiz bin beşyüz akçe yani sekiz yüz seksen sekiz bin beşyüz akçe idi [3]. Bundan başka *Kaptan paşa eyaleti*'ndeki adalardan otuz üç küçük adayı voyvodalara iltizama verirler ve oradan (onyedinci asrın son yarısında) yetmiş bin kuruş (bu tarihte seksen akçe bir kuruştu) varidat alırlardı [4]. Bu miktar ada iltizamı onsekizinci asır sonlarında üç yüz bin kuruşa çıkmıştı; bunun seksen bini iltizam bedeli

[1] Bu hususa ait bir vesika tersane defterhânesi kısmında vardır; oraya bakılsın. Bundan başka bk. *İbnülemin tasnifi vesikalar (Tevcihat kısmı) numara 1061, 1062, 1146 ve 1366.*

[2] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 105.*

[3] Bu miktar hasın 1017 h. 1608 m. senesinden beri verildiğini Eyyubi Efendi yazıyor (s. 51).

[4] *Evliya Çelebi seyahatnâmesi, c. 5, s. 316.*

olarak maliye hazinesine girer, gerisi kaptan paşaya kalırdı[1]. Bu gelirden başka vazife başında bulunan ve kaptan paşadan sonra ikinci amiral olan *kapudane*'den tutunuz da küçük kaptanlara ve tersaneye tayin edilen memurlara kadar *câize* ismiyle her sene hepsinden para alırdı[2]. Fakat bu kadar gelire mukabil kendisinin de fazla masrafı vardı; pâdişâha, valide sultana, kadın efendilere her seferden avdette ağır hediyeler verirlerdi.

Kaptan paşa sefere giderken ve avdette *Yalı köşkü*'nde pâdişâhın huzuruna kabulünde Yalı köşkünün döşeme bahası olarak pâdişâh hazinesine (İç hazineye) *döşeme baha* ismiyle yirmi bin kuruş (onsekizinci asır sonları) para vermesi usuldendi[3]. Has usûlü devam ettiği tarihlerde kaptan paşaların hasları nisbetinde sefere cebeli asker götürmeleri kanundu; onyedinci asırda bin kadar cebeli yani techizatı mükemmel maiyyet askerini sefere götürürlerdi[4].

Kaptan paşa donanma ile sefere çıktığı vakit kendi huzuriyle hukuk ve cezaya ait davaları dinler ve îcabederse hükm-i siyaseti (idam kararını) infaz ederdi. Donanmada bir de kadı bulunur ve şer'î hükümleri o verirdi[5].

Kaptan paşaların maiyyetlerinde *derya tercümanı* veya *donanma tercümanı* olarak bir zaman islâmlardan, sonra Rumlardan bir tercüman bulunur ve adalara müteallik işleri görürdü[6].

Kaptan paşaların kayıkları yedi çifte ve *kadirga burunlu* olup diğer vezirlerin kayıkları ise *kanca burunlu* idi. Vezir-i âzam'ın kayığının kıçı yeşil çuha ile örtülüdür.

***

Kaptan paşa tayini hakkındaki merasim divan-ı hümâyun içtimalarının kaldırılması ve bunun yalnız üç ayda bir Kapukulu ocaklarına maaş verilmesi gününe inhisar ettirilmesi sebebiyle tâdilâta uğramıştı. Onsekizinci asrın son yarısiyle

[1] *D'Ohsson*, c. 7, s. 412.
[2] *D'Ohsson*, c. 7, s. 432.
[3] *D'Ohsson*, c. 7, s. 432.
[4] Eyyubi Efendi, *Kanunnâme* s. 51 ve *Evliya Çelebi seyahatnâmesi c. 5, s. 315.*
[5] *Nimetî Efendi kanunnâmesi*, s. 45 ve *D'Ohsson, c. 7, s. 430.*
[6] *D'Ohsson, c. 7, s. 431.* Derya tercümanlığı usûl ve nizamına dair olan bir vesika 2977 numara ile Topkapı sarayı arşivindedir.

ondokuzuncu asır başlarında kaptan paşalığa tayin edilecek zat Bâb-ı âlî'ye davet olunup kendisine sadr-ı âzam huzurunda kaptan paşalığa tayinine dair olan ferman okunup bunun arkasından kürk giydirilir ve sonra alayla Tersane'ye gidip orada da merasim yapılırdı.

19 safer 1237 (1821 ikinci teşrin)'de Nasuh zâde diye maruf olan *kapudâne-i hümâyun* Ali Bey'e vezirlikle kaptan paşalık ve Cezayir eyaleti tevcih olunduğu zaman teşrifat mucibince aşağıdaki merasim yapılmıştı [1].

Ali Bey, Bâb-ı âlî'ye davet edilmiş, *Hazine odası*'nda otururken vezirlik takımı hazırlanmış ve kendisi teşrifatçı delâletiyle sadr-ı âzam tarafından kabul olunup sadr-ı âzam oturduğu minderden ayağa kalkmak suretiyle istikbal eylediği sırada Ali Bey etek öpmüş ve sonra sadr-ı âzamın oturmasını müteakip o da oturmuştur. Bunun üzerine kahve ve çubuk içilmiş ve bir müddet hususî surette görüşülmüş ve sonra başındaki şalı, destar-ı âdiye tebdil edilip şerbet. buhur, gülsuyu resmi icra olunmuştur [2]. Bu sırada *Çinili oda*'da mevcud Bâb-ı âlî ricali sadr-ı âzam'ın huzuruna girip yerlerine oturduktan sonra teşrifatçının işaretiyle Ali Bey ayağa kalkmış ve vezirlik fermanı reis-ül-küttab efendi tarafından okunduktan sonra kendisine vezirlere mahsus serâsere kaplı samur kürk giydirilmiştir. Ali Bey kürk giydikten sonra sadr-ı âzamın eteğini öpüp sadr-ı âzam kendisini salonun ortasına kadar teşyi etmiş ve vezir Ali Paşa Bâb-ı âlî ricali tarafından aşağı divanhânenin ortasına kadar teşyi olunup aşağıdaki binek taşında ata binmiş, çavuşbaşı ve maiyyeti yeni kaptan paşayı alayla Kireç iskelesine kadar getirmişler ve oradan kendisi filike ve kayıklarla tersaneye gitmiştir tersane iskelesine çıkan kaptan

[1] *Defter-i geomiye-i Oda-i teşrifat, 677 mükerrer* (Kâmil Kepeci tasnifi teşrifat defterleri), s. 43. Yine bundan evvel, yani onsekizinci asrın son yarısında vezir Karabağlı Süleyman Paşa'nın kaptan paşalığa tayininde de aynı merasim yapılmıştır (*Aynı tasnifteki teşrifat defteri, 676 mükerrer, s. 38*).

[2] Buhur tütsüsü, buhurdanlık içinde misafire getirilir, o da eliyle dumanını kendisine çekerek koklardı. Gül suyü da gülâbdanla şimdi kolonya serpilir gibi misafirin avucuna dökülürdü. Bu âdet elan yalnız mevlûd merasiminda tatbik ediliyor.

paşayı orada tersane emini ile tersane kethüdasının karşılamaları kanundu.

Kaptan-ı derya Ali Paşa doğruca Tersane'nin *Büyük köşk*'üne gitmiş, kahve içildikten sonra çavuşbaşıya hil'at giydirmiş ve bundan başka teşrifat defterine göre icabedenlere kaptan paşa tarafından hil'atler giydirilmiş ve bunu müteakip Tersane ricalinin kendisini tebrik eylemeleri için elindeki sedefli asâsı alınarak Divanha'neye gelmiştir. Burada tersane şeyhi dua ederek kendisine erkân sincap kürk giydirildikten sonra mehterhânenin ahengi arasında tersane ricali tebrik merasimini yapmışlar ve sonra tekrar Büyük köşke gelinerek teşrifat defteri mucibince hil'atler ilbas olunmuştur.

21 safer 1237'de yani tayininin üçüncü gününde Ali Paşa teşekkür zımnında Bâb-ı âlî'ye gidip sadr-ı âzamı ziyaret etmiştir. Burada Bâb-ı âlî ricali kendisini karşılayıp önüne düşerek sadr-ı âzamın huzuruna götürmüşler, orada kahve, şerbet vesaire ikramından sonra avdet ederken sadr-ı âzam kendisini odanın ortasına kadar teşyi etmiş[1] ve binek taşında sadr-ı âzam tarafından hediye edilen ata binerken kaide üzere makam-ı teşekkürde atın yularını öpüp binerek doğruca şeyh-ulislâmın ziyaretine gitmiştir.

27 saferde kanun üzere mîr-i alem tarafından kaptan paşanın tuğları ve nişancı tarafından da vezirlik diviti Tersane'ye götürülmüştür.

İşte Ali Paşaya yapılan bu merasim onsekizinci asırla ondokuzuncu asırın ilk yarısında kaptan paşaların tayin merasimi hakkında bir fikir vermeğe kâfidir.

Kaptan paşaların Tersane'deki ikâmetgâhlarına *Divanhâne* denilirdi. Pâdişâhlar herhangi bir suretle Tersane'ye geldikleri zaman bazan burada otururlardı[2].

[1] Sadr-ı âzam vezirleri oda ortasında karşılayıp avdetlerinde yine oda ortasına kadar teşyi eder ve diğer daha küçük beğlerbeği ve sancakbeği rütbelileri ve sefirleri oturduğu yerden ayağa kalkarak karşılardı. Nitekim Kaptan Ali Paşa odaya girdiği zaman sadr-ı âzam anı yerinden kalkarak karşılamış ve vezir olarak avdetinde ise salonun ortasına kadar teşyi eylemiştir.

[2] «... Kaptan paşaların karargâh-ı mahsusları olan divanhâneye şerefbahşâ ...» (Çelebi zâde; *Raşid seyli, s. 8, sene 1134*).

***

Kaptan-ı derya unvanı 1283 zilhicce (1867 nisan) tarihine kadar devam etmiş ve bu tarihte donanma kumandanlığı kaptan-ı deryaya bırakılarak bahriyenin nezâret-i maliyyesi kaptan-ı derya üzerinden alınıp *bahriye nezâreti* ismiyle ayrıca bir idare tesis edilmisti. O sırada kaptan-ı derya olan Mehmed Ali Paşa bu halden müteessir olarak istifa eylemiş ve bu istifadan bir hafta sonra da kaptan-ı derya unvanı kaldırılmış ve bunlara *bahriye nâzırı* denilmiştir. Kaptan-ı derya olanların tayinlerinde rütbelerine göre top atılması ve *paşa gemisi* tabir olunan gemiye bayrak çekilmesi ve paşanın bindiği filikaya başlı kıçlı bayrak asılması âdetleri de kaptan paşalıkla beraber kaldırılmıştır. Kaptan-ı deryalık 1293 cemaziyelevvel'de [1876 haziran] ve Kayserili Ahmed Paşa'nın ikinci defaki bahriye nâzırlığında tekrar ihdas edilmiş ise de aynı sene zilhiccesinde yine bahriye nezâretine çevrilmiştir.

Kaptan Paşa eyaleti

Kaptan paşa eyaleti'ne *Cezayir eyaleti* de denilirdi; çünkü Cezayir sultanı olan Barbaros Hayreddin Paşa Osmanlı devleti hizmetine girdikten sonra kendisine ait olan Cezayir kıt'ası yine üzerinde bırakılmış ve bir zamanlar kaptan paşalık bu eyaletle beraber tevcih olunmuştur. Hattâ bundan evvel kaptan paşa kısmında Nasuh zâde Ali Paşa'ya vezaretle kaptanlık tevcih edildiği zaman ismen bu Cezayir eyaletiyle beraber tevcih olunmuştu.

Kaptan paşaların onaltıncı asır ortalarına yakın zamana kadar merkezleri *Gelibolu* idi. Kaptan paşa eyaleti, devletin hudutlarının genişlemesi nisbetinde tevsî edilerek onyedinci asırda *haslı* ve *salyâneli* olarak iki kısım olmuştu; bunlardan kaptan paşa sancağı olan *Gelibolu ile Ağrıboz, İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlıeli, Rodos, Biga* ve *Mezistre*[1] sancakları haslı ve *Sakız, Nakşe* (Naksos), *Mehdiye* sancakları ise salyâneli, yani yıllıklı sancaklardı. Kaptan paşa sancaklarından Sığla yani İzmir ve havalisi tersâne kethüdasının hası idi. Yani oranın

[1040] Mezistre teleme peyniri demek olup Mora'nın cenubunda Manya. burnuna yakın yerde dağlarla çevrilmiş bir yerde idi.

sancakbeği, tersane kethüdası olup vazifesi İstanbul'da idi. Buranın yani kaptan paşa eyaletinin sancakbeğleri tımarlı sipahi ve zaimleriyle beraber donanma ile sefere gitmeğe mecbur idiler; fakat denizde askere fazla ihtiyaç olduğu zamanlarda kaptan paşa sancaklarından başka bazı sahil sancaklarının da deniz seferine gittikleri görülüyor; meselâ onaltıncı asır sonlarında kaptan paşa sancaklarından başka lüzum üzerine Antalya, Magosa, Kavala, Anapoli, Selânik, Menteşe, Gerniye sancakbeğleri ve Tımarlıları da deniz seferine iştirak etmişlerdi [1].

Kaptan paşa eyaleti'ne bağlı sancakbeğlerine *deryabeyleri* denilirdi. Bunlar kendi sancaklarındaki zeamet eshabı ve tımarlı sahipleriyle beraber kendi has ve salyânelerine göre bazıları bir ve bazıları ikişer, üçer kadirga ile sefere çıkarlardı; bunlardan başka onyedinci asır başlarında kaptan-ı derya Çelebi Ali Paşa tarafından *Kaptan paşa eyaleti*'ne ilhak edilen *Sakız*, *Nakşe* ve *Mehdiye* sancaklariyle *Kıbrıs*'ın *Lefkoşa*, *Baf*, *Gerniye* sancakları yıllıklı olup birer gemi ile sefere çıkarlardı. Onyedinci asırda *Kıbrıs* eyaleti kaptan paşa kalemine bağlı idi. *Lefkoşa*, eyalet merkezi olup eyalet valisinin bir gemisinden başka bir de yedeği bulunurdu; esas îtibariyle yedi sancak olan *Kıbrıs*'ın ada haricindeki *İçel*, *Alâiye*, *Tarsus* ve *Sis* sancakları sipahileri kara seferlerine giderlerdi; *İskenderiye*, *Mısır*, *Dimyat* beğleri de birer gemi ile deniz seferine çıkarlardı.

Onyedinci asırda *Kaptan paşa eyaleti*'ndeki Gelibolu sancağında 12 zeamet, 32 tımar vardı. Ağrıboz'un 12 zeamet ve 188 tımarlısı olup sancakbeği bir gemi ile denize çıkardı [2]. *İnebahtı*'nın 13 zeameti ve 287 tımarı vardı ve

[1] *Mühimme defteri 60, s, 186, sene 994.* Bursa livası sipahileri de 980 h. 1572 m. senesinde deniz seferine memur olmuşlardı (*Mühimme 19, s. 254*). Evliya Çelebi, Kavala ve Selânik sancaklarının da kaptan paşa eyaletine merbut olduklarını yazıyor ise de (c. 8, s. 117 ve 144) bu sancaklar daimî olarak kaptan paşa eyaletine merbut olmayıp ihtiyaca göre metinde gösterilen sancaklar gibi bazan kara ve bazan deniz seferine eşen sancaklar meyanında idi.

[2] Evliya Çelebi, Ağrıboz sancak beğinin üç kadırga ile sefere çıktığını yazmaktadır (*c. 8, s. 236*).

sancakbeği bir gemi ile sefere giderdi; *Midilli*'nin dört zaimi ve 83 tımarlısı ve bir gemisi, *Sığacık* sancağının 32 zeameti ve 230 tımarı ve bir gemisi ve *Kocaeli* sancağının 25 zeameti, 187 tımarı ve bir gemisi vardı; sonra bu sancağın tersaneye bin dinar bedel vermesi münasip görüldü; *Karlıeli* sancağının 11 zaimi ve 119 tımarlı sipahisi olup sancakbeği bir gemi ile sefere çıkardı; *Rodos* sancağında 5 zaim ve 71 tımarlı vardı ve gemisi bir tane idi. *Biga* sancağının 6 zeamet sahibi ve 146 sipahisi ve bir gemisi ve Mora kıt'asındaki *Mezistre* sancağının 16 zeameti ve 91 tımarlısı ve bir gemisi bulunuyordu.

Yukarıdan beri verdiğimiz malûmata göre onyedinci asır ortalarına doğru yalnız *Kaptan paşa eyaleti*'ne tabi sancaklardan deniz seferine 138 zaim ve 1434 tımarlı sipahi iştirak ederdi. Bunlardan has sahipleriyle zaimlerin cebelileriyle beraber donanma askeri mecmuu 1893 azab hariç olarak 4500 kişiyi bulurdu; bundan başka Cezayir, Tunus ve Trablusgarp kuvvetleri de üç, dört bin kişi ile ve mükemmel gemileriyle icabında donanmaya iltihak ederlerdi [1].

Derya kalemi

Kaptan paşa eyaleti'ne tâbi sancakların zeamet ve timar tevcîhatı, *mensûhat kalemleri* diye zikredilen çiftliklerin muameleleri derya kalemindeki Tersane defterhânesinde yapılarak kaptan paşa tarafından mühürlü tezkire verilirdi. Bazı tevcihler sadr-ı âzama arzolunarak Defterhâne'deki kayıtlarına işaret ettirilirdi. Mensûhat kalemleri Anadolu'daki eski yaya ve müsellem teşkilâtına ait olan çiftlikler olup derya kalemine verilmişlerdi. Mensûhat efradı sahillerin muhafazasına mahsus bir sınıf asker olup bahriye efradı bunlar tarafından ikmal olunurdu; bunlar da zeamet ve tımar teşkilâtında olduğu gibi bir teşkilâta tabi idiler; hizmete gelmedikleri zaman kendi yerlerine bedel gönderebilirlerdi [2].

[1] Nitekim kaptan-ı derya vezir Voynuk Ahmed Paşa'nın 1059 h. 1649 m. senesinde altmış kadırga, on mavna ve üç burton ile Akdeniz'e çıktığı zaman Trablus, Tunus ve Cezâir donanmaları mecmuu 26 burton ve on çekdirme ile donanmaya iltihak etmişlerdi (*Abdi Paşa vekayi'nâmesi, varak 6* ve Kâtib Çelbi *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihor, Müteferrika tab'ı, varak 67.*

[2] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), s. 148.

Derya kalemindeki zeametler eyaletlerde olduğu gibi muamele görürdü; yani zeametlere *tersane defter kethüdası* ve tersane tımarlı sipahi, muamelelerine de *tersane defter emini* bakarlardı; yalnız *Kaptan paşa eyaleti* haricinde olup deniz seferine eşen diğer sahil sancaklar, hangi eyalete merbut iseler bunların muameleleri mensup oldukları eyaletlerin defter kethüdasiyle defter eminleri taraflarından yapılıp o eyalet valisi tarafından tezkireleri verilirdi. Keza onsekizinci asırda muhassıllık ile idare edilen Kıbrıs tevcîhatı da kaptanlar tarafından yapılmayarak muhassalların İstanbul'a arzetmesiyle oluyordu [1].

Derya kalemine merbut sancakbeğleriyle bu sancaklardaki tımarlı sipahi zabitleri olan alaybeğleri, vazifelerine ait işlerde tersane ile muhabere ederlerdi; bu hususa dair bir alaybeğinin gönderdiği mektup üzerine tımar tevcihi hakkında kaptan-ı derya Cezayirli Hasan Paşa zamanında ve 1194 rebi-ul-evvel (1780 mart) tarihinde yapılan ibtida'dan tımar muamelesi bu gibi tevcîhat hakkında bir fikir vermeğe kâfidir:

"Kıdvet-ül-emasili vel-akran Sığla sancağı alaybeğisi Halil zîde kadrühu tersane-i âmireye mektup gönderip liva-ı mezbûrda Balat nahiyesinde Kızılcahavlu nam karye ve gayriden iki bin dört yüz altmış yedi akçe tımar mutasarrıfı sabî Mustafa Mehmed'in ismi mevcut ve cismi nâmevcud ve tımar-ı mezbur sepet timarı olup bilâ hasıl ve ol veçhile mahlûl olmağla sancak mülâzımlarından (namzedlerinden) orta boylu, elâ gözlü, acık kaşlı mezkûr Osman veled-i Abdullah'a verilmek bâbında inayet ricasınd arz itmeğin mucebince tevcih olunmak için sene erbaa ve tis'în ve miete ve elf اربع و تسعين و مائة و الف rabi-ul-evvelinin yirmi ikinci gününde düstur-ı mükerrem müşîr-i müfahham nizam-ül-âlem derya kaptanı vezir Gazi Hasan Paşa edamallahü taâlâ iclâlehû tarafından tevcih olunup

[1] *Kütüphânemizdeki dört numaralı yazma mecmua.* Burada şöyle deniliyor:

«Der eyalet-i Cezâir: Vukubulan tevcîhatları (zeamet ve tımar tevcîhatı) kaptan paşa hazretleri tarafından tevcih ve Tersane-i âmire defterhânesinden mühürlü tezkire verilir. liva-i Kocaeli, liva-i Sığla, liva-i Biga, liva-i Rodos, liva-i Midilli. Kıbrıs'ın tevcîhatı kaptan paşa tarafından olmayıp muhassılın arziyle İstanbul'dan yapılır.»

tezkiresi ihrac olunmak ferman buyrulmağın ber mûcib-i ferman-ı âlî sancağında sakin olup alaybeğisi bayrağı altında sefere eşmek ve hizmet eylemek şartiyle zikrolunan iki bin dört yüz altmış yedi akçe tımar veçh-i meşrûh üzre merkum Osman veled-i Abdullah'a tevcih olunup berat-ı âlîşan içün tezkire virildi. Tahrîren şehr-i rebi-ul-evvel 22, sene erbaa ve tis'în ve miete ve elf.

Beyurd-ı
Tersane-i Âmire

Bu tezkirenin sağ kenarında birinci satırın üstünde kaptan-ı derya *Gazi Hasan Paşa*'nın talik mührü vardır. Yine bu tezkirenin üst kısmında derya kaleminin şu kaydı görülüyor:

Tımar	Nahiye-i Balat
Osman veled-i Abdullah Kızılca Havlu tabi-i m. 2467	An tahvil-i sabî mustafa veled-i Mehmed; ismi mevcud ve cismi nâmevcud

Derya kaleminden verilen bu mühürlü tezkire divan-ı hümâyunun alâkalı kalemlerinde muamele görüp tamamlandıktan sonra sadr-ı âzama arzediliyor, o da *mucebince beratı virilmek buyruldu* işaretiyle tevcihi tasdik ediyor[1].

Derya kaleminde bütün *Kaptan paşa eyaleti*'ne bağlı sancaklardaki muameleleri havi defterler bulunurdu; burada gerek tersanenin askerî muamelâtına ve gerek tımar ve zeamete ait kayıtları tutan tersane defterhânesi ve ayrı ayrı kalemler ile kâtip ve şagirdler vardı.

Onsekizinci asır sonlarındaki bir kayda göre zeamet ve tımarları kaptan paşa tezkiresiyle tevcih edilen *Kaptan paşa* veya *Cezayir eyaleti* sancakları şunlardı:

Kocaeli, Biga, Gelibolu, Ağrıboz, İnebahtı, Karlıeli, Rodos ve Midilli[2].

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Tımar kısmı) *numara 3161.*

[2] Bu hususa ait 1183 zilhiccesinde (1770 m.) beratı verilmek üzere Tersane defterhânesinden mühürlü tezkere:

(Talik mühür)

همیشه درنیام حفظ باری شد حسام‌الدین

Demek oluyor ki eskiden *Kaptan paşa eyaleti*'ne merbut olan *Biga* ile *Mezistre* sancakları Kaptan paşa eyaleti'nden alınmışlardır.

Tersane Ricali

Tersanede kaptan paşadan başka başlıca tersane ricali şunlardır:

Tersane emini, tersane kethüdası, tersane ağası, liman reisi, tersane kâtibi veya *canip efendi, tersane reisi, tersane defter emini, tersane defter kethüdası, tersane ruznâmcesi, icare, mahzen-i çub, mahzen-i surp kâtipleri, kalyonlar kâtibi.*

Tersane emini:

Birinci sınıf hâcegân rütbesinde olan *tersane emini*, tersanenin ve gemilerin varidat ve masraf defterleriyle inşaat, tamirat ve alım satım işlerine bakar; bütün levazımatı mübayaa ve ihzar ve debboyların eşyalarını ve ayniyat defterlerini ted-

Kıdvet-ün-nüvvab-ilmühû,il- müteşerriîn Dimetoka kazası nâibi Mevlanâ Mehmed Şakir zide Tersane-i Âmireye mektup gönderip Sığla ve Menteşe sancaklarında İzmir ve gayri nahiyelerde Kesri nam karye ve gayriden yirmi dokuz bin altıyüz elli üç akçe zeamet ile eyalet-i Cezâir'in defterî şagirdlerinden Elhac Ali silâhdar-ı vezir Feyzullah Paşa Dimetoka'da ikamet üzere iken fevt olup zeameti ile şagirdliği mahlûl ve kıdvet-ülemasili vel-akran mumaileyh Abdullah, müteveffay-ı mezbûrun sahih sulbî oğlu olmağla müteveffa babası zeameti merhameten kanunlarından ziyadesiyle oğlu mezkûre verilmek bâbında inayet ricasına arz etmeğin mucebince merhameten gediğiyle maan tevcih olunmak için sene selâse ve semânine ve miete ve elf zilhiccesinin dokuzuncu günü tarihiyle düstûr-ı mükerrem müşîr-i müfahham nizam-ül-âlem bilfiil derya kaptanı vezir-i mükerrem Hüsameddin Paşa edamallahütaâlâ iclâlehu tarafından tevcih olunduktan sonra tezkireci ihrac olunmak ferman buyurulmağın alâ mâhüve-l-memur sefer eşmek şartiyle zikrolunan 29653 akçe zeamet ile eyalet-i Cezair'in defterî şagirdliği (Defterhâne şagirdliği) veçh-i meşruh üzere mûmaileyh Abdullah veled-i Elhac Ali silâhdar-ı Feyzullah Paşa zide kadrühuya tevcih olunup berat-ı âlîşanı için tezkire verildi. Tahriren 9 şehr-i zilhicce, sene selâse ve semanine ve miete ve elf.

Beyurd-i
Beşiktaş

Bu mühürlü tezkire muamele görüyor ve sadr-ı âzamın 25 zilhicce tarihli *macebince beratı verilmek buyrulda* işaretiyle berat veriliyor. (*Cevdet tasnifi vesikalar - Tımar kısmı - numara 3705*).

kik ve kontrol eyler, hülâsa tersaneye taalluk eden bütün irad ve masraf bunun nezâret ve vasıtasiyle yapılırdı; kendisine mahsus gemi ile altı çifte kayığı vardı; kaptan paşanın denize çıkışında kendine ait muamelâtta ona vekâlet ederdi[1]. Divan-ı hümâyun içtima ettiği tarihlerde müzakerelere iştirak etmez, fakat orada bulunarak kendisine sorulacak şeyler hakkında mütaleası alınır, veyahut kendisine îcabeden emirler verilirdi.

1219 h. 1805 m. tarihinde tersane eminliği, bahriye hazinesine bakmak üzere şıkk-ı salis defterdarı ve umur-ı bahriye nezâreti ismiyle tersane defterdarlığına kalb olunarak bu hizmete eski Paris sefiri Seyyid Ali Efendi tayin edilmişti; bu yeni usûle sebep Osmanlı devletinin kuvvetli bir donanmaya ihtiyacı ve buna da kuvvetli bir hazinenin lüzumu idi; bu suretle sarayın Kapı arası'nda müstakil bir tersane hazinesi teşkil edilerek Osmanlı donanmasının Avrupa bahrî devletleri donanması gibi yükselmesi için faaliyete geçilmişdi[2].

Tersane eminliği, III. Sultan Selim'in hal'ini müteakip tekrar meydana çıkmış ve 1246 h. 1830 m. tarihinde lağvolu-

[1] *Raşid tarihi c. 5, s. 316* ve *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), *s. 146*. Tersane emini hakkında G. A. Olivier şöyle diyor: Tersanedeki inşaat ve tamiratın yapılmasını kaptan paşa emreder; «Fakat tersane emini asıl bu işin kethüdasıdır; çünkü bahriyeye tahsis edilmiş olan paranın sarfı, tersanenin ve gemilerin bütün techizi anın nezareti altında cereyan eder; maiyyetinde şefler, şef muavinleri ve liman reisleri bulunur» *(Beşinci fasıl)*.

[2] *D'Ohsson, c. 7, s. 435 not* ve *Cevdet tarihi*, c. 7, s. 287 ve *Sicill-i Osmanî* c. 3, s. 544. Bu hususa dair merhum Safvet Bey'in Tersane-i âmire nizâmat ve feramin defterinden çıkararak *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*'nda (Sene 4, s. 1350) neşrettiği bir vesika sureti şöyledir:

«... ve fîmabâd tersane-i âmire emaneti lâfzı terkle umur-ı bahriye nezâretine rical-i devlet-i aliyyeden birinin intihap ve nasbı ve tersane-i âmire hazinesi îrad-ı cedid-i hümâyun ve zahire hazineleri gibi başkaca ifraz ve tahsis ve serf ve tezebzübden vikaye olunmak için şerait-i lâzimesi derciyle kanunnâmesi tertip ve tensîs kılınması hususuna irade-i keramet ifade-i hazret-i şehinşâhî taalluk edip cizye ve avârız ve mukataat-ı mîriyye mallarından ve îrad-ı cedid-i âmire hazinesinden ve kalyoncu bedellerinden tersane-i âmire hazinesi için ifraz olunan varidat ile nizâmat-ı saire-i tersanenin diğer bir kıt'a mufassal kanunnâmesi tensik olunmağla zevabıt-ı hazine ve revabıt-ı nezârete ve hatta şu veçhile kanun-ı metin vazolunur ki: ötedenberu hizmet-i istîfây-ı emval-i emîriyyeye memur olanlar şıkk-ı evvel defterdarı tabir olunagelip istifây-ı îrad-ı cedîd-i hümâyun hizmetine memur olanlara dahi şıkk-ı sânî defterdarı

narak bu vazife kaptan paşaların mes'uliyeti altına verilmiş ve bu iş için kendisine bir de muavin tayin olunmuştur[1]. Tersane veznesinden çıkan paranın yüzde onu tersane emininin maaşı karşılığı idi.

Tersane kethüdası :

Bahriye ümerasından olan *tersane kethüdası*, kalyonların taammümüne kadar visamiral [Tümamiral] mevkiinde idi. Birinci derecede tersanenin inzibatiyle alâkadardı; eskiden azab reisliğinden yolu ile gelir ve bir gemide *gardiyanbaşı*, yani suvari olur ve sonra *baştarde-i hümâyun* veya *hünkâr gemisi reisi* olur ve daha sonra kethüdalığa geçerdi; fakat sonraki tarihlerde *Kaptan paşa eyaleti*'ndeki deryabeğlerinden tayin edilmişlerdir.

Tersane kethüdası, kaptan paşadan sonra tersanenin birinci hâkimi olup, hakimiyetine alâmet olmak üzere elinde

itlak olunmağla umur-ı bahriye nezâretine tayin ve tahsis kılınan zatın hizmeti dahi memuriyyet-i cihadiyeden olmak hasebiyle bâis-i nüfuz ve îtibarı olmak için şıkk-ı sâlis defterdarı tabiriyle hitap olunup rütbesi şıkk-ı sânî defterdarının tahtı ve şıkk-ı râbi defterdarının fevkinde olarak güveze kaplı üst kürkü ile divan-ı hümâyunda kubbe altında şıkk-ı sânî defterdarının alt yanında kuud eylemeleri ve yedek götürmeleri kanun ola.

Ve işbu mansıb-ı celil tevcîhat-ı hümayûn defterinde şıkk-ı sânî defterdarının alt tarafına şıkk-ı salis ve tersane-i âmire defterdarlığiyle umur-ı bahriye nezâreti deyu kayıt olunup kendüye hitap olundukta *şıkk-ı sâlis defterdarı efendi* ibaresiyle yazıla ve tersane kethüdasından imtiyazını mucip olmak ve kaptan paşalara dahi müsavat mahzuru bertaraf kılınmak için nâzır-ı mumaileyh dümensiz yedi çifteye süvar ola ve umur-ı müteaddide-i tersane-i âmirenin rü'yetine dair yedine diğer kanunnâme-i mufassala virilmekle daima maslahatını yedinde olan talimatnâme ve kanunnâmelerin nassına tatbika ihtimam ve dikkat edip amden kusur ve tekâsülü zuhur eder ise muahaze oluna.

Kaldı ki tersane-i âmire hazinesine bu defa rabtolunan varidat esas-ı nizam olup bundan böyle teksir ve îradına sa'y ile şimdiki mürettebatına zeylolunmak usul-i nizamdan olmağla bu şartın icrasına îtina oluna. Ve hazine-i mezkûredan zabtı irade buyurulan mukataat ve derya kalemi zeamet ve tımarları vakit ve zamaniyle iltizam ve bedel-i iltizamları mültezimlerden ve esham faizlerinin taksitleri vakt-i hulûlunda ümenasından tahsil ve hazine-i mezkûreye teslim ve mukataat-ı mazbûtanın verilegelen emval-i mürettebeleri hazine-i âmireye ve mahallerine eda oluna.

[1] *Lütfi tarihi, c. 3, s. 148.* garb ocaklarından *Cezair*'de, *Yalı vekilharcı* tersane emini demekti (*Edib Efendi tarihi, s. 127*).

Hind kamışından mâvi renkli asâsı vardı; kayığı altı çiftedir pâdişâh baştarde ile Boğazda gezinti yaptığı vakit geminin dümenini tutmak buna aitti [1]. Evvelce kaptan paşalarla beraber sefere çıkmaları âdet iken sonraları tersanede bırakılmışlardı [2]. Kaptan paşa eyaletindeki Sığla sancağı [İzmir ve havalisi] bunun dirliği idi.

Tersane ağası:

Bu da kaptan paşanın Tersanede vekili olup elinde tersane kethüdası gibi Hind kamışından asâsı ve üç çifte kayığı vardı [3]. Tersane halkının maaşları verildiği zaman eyyam küsurlarından tersane ağası olanlara her mevacipte para verilirdi; bu para onsekizinci asırda iki bin beşyüz akçe idi [4].

Liman reisi:

Buna *liman kaptanı* da denilirdi. Derecesi *patrona ve riyale* derecesinde olup asâsının rengi onlarınki gibi mavi renkte idi [5]. donanma ile seferee bulunmuş kumandanlardan seçilirdi. Tersanede kıçtan karaya yatan gemilerin muhafızı olan ve *Mandacı* denilen tersane muhafızları bunun emrindedir. Mandaların mevcudu onsekizinci asır sonlarında altı yüz kadar olup içlerinden yüz ellisi her gece tersane rıhtımını baştan başa dolaşırlardı. Mandaların arasından üç kişi limanın ucunda bulunan her geminin içinde nöbet beklerlerdi [6]. liman reisi gemilerin demirbaş defterini tutardı.

Tersane kâtibi (Canib efendi):

Tersane kâtibine defterlerde *canib-i büzürk* ve *kâtib-i büzürk* isimleri de veriliyor [7]. Bu kâtip varidat ve masraftan tersane emininin muhasebesinde ne varsa kontrol ile onu deftere kaydederdi; tersane sarfiyyatında bu defterin kaydına

[1] *Selânikî tarihi* (bssılmamış nüsha), varak 339 b ve 440 a.

[2] *Naima tarihi c. 5, s. 80, 81* ; *Eyyubî kanunnâmesi, s. 51 Marsigli tercümesi.* s. 149.

[3] *Eyyubî efendi kanunnâmesi*, s. 51 ve *Marsigli, s. 149.*

[4] *Eyyubî efendi kanunnâmesi*, s. 51 ve *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defterleri, numara 5665, sene 1153* (Sondan bir yaprak evvel).

[5] *D'Ohsson, c. 7, s. 434.*

[6] *D'Ohsson, c. 7, s. 436.*

[7] *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defterleri, numara 5681, sene 1156* ve *numara 5644, sene 1084.*

itibar olunurdu; maliyedeki baş muhasebecilik ne ise maliye tarafından memur edilen canib efendilik de tersanede o idi; bunun maiyyetinde biri *ruznâmeci* ve diğeri *icare kâtibi* olarak iki daire şefi daha vardı.[1]

Tersane reisi

Bunun vazifesi tersaneye ait askerî zeamet ve tımarlara müteallik evrak ve defterleri muhafaza etmekti; tersanenin defter kethüdasiyle defter emini buna merbut idiler. Bunun vazifesi umumî tabirle tersane defterhânesi müdürlüğü idi.

Tersane defter emini :

Tersanede *Kaptan paşa eyaleti*'ne bağlı sancakların tımarlı sipahilerinin defterlerini *emin-i defter-i tersane* denilen bu defter emini tutar ve yapılan tayin ve kayıt tashihlerini yapar ve keyfiyeti büyük defterhâneye ve rüûs kalemine bildirirdi. Tersane reisi bunun âmiri idi; maiyyetinde kâtip ve şagirdleri vardı.

Tersane defter kethüdası :

Kethüday-ı defter-i tersane denilen bu vazife sahibi tersaneye ait zeametlerin muamelâtını idare eden dairenin müdürü olup maiyyetinde kâtip ve şagirdleri bulunurdu; bu da tersane reisinin emri altında idi.

Tersane ruznâmçecisi :

Tersane kâtipliğine bağlı olan ruznâmçeci, tersanenin günlük varidat ve masarifatını yazardı; eskiden bu iş için *halife* ismiyle iki kâtip mevcutken sonradan Mahmud Efendi, ruznâmçeyi ihdas etmişti. Tersane ruznâmçe kalemi bunun emri altında idi; kalyonların ihdasından sonra meydana çıkan *kalyonlar ruznâmçeciliği* bundan başkadır.

İcare kâtibi :

Kâtib-i icare denilen ve tersane kâtipliğine bağlı olan bu kâtip, ücretli tersane müstahdemleriyle amelelerinin ücretlerini

[1] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), *s. 146.*

tahakkuk ettirir ve bunların isimlerini hâvi defterleri tutardı. Bundan baska *sergi emini* [veznedar] denilen bir memur ücret ve maaşların tediyesine bakardı [1].

Mahzen-i çup ve Mahzen-i sürb emin ve kâtipleri :

Mahzen-i çup kereste mahzeni demek olup defterlerdeki *Mahzen-i sürb* de tersanenin bütün levazımatını havi mühimmat mahzeni idi [2]. Mahzen-i sürb'e halk türkçe karşılığı olarak *Kurşunlu mahzen* diyordu. Bu deppoylarda birer mahzen emini ile halife ve birer kâtip vardı, Mahzen-i sürb'e veya mağaza emini ve kâtibi olanlar, donanmaya ait olup depolarda bulunan bütün eşyayı kayıt ve muhafaza ederler; mahzen kâtibi gemilerin avdetinde bütün eşyayı tesellüm ile tekrar anbara kordu [3]. D'Ohsson, *anbarlar emini* ve *anbarlar nâzırı* diye bu vazifeleri zikrediyor. Bundan başka bir de *liman kâtibi* bulunup bu da kerestelerin tevzi defterlerini tutar ve gelip giden eşyayı defter ederdi [4].

Kalyon katibi :

Kalyonculuğun taammümünden sonra ihdas edilmiştir. Kalyon efradının kayıt ve kabulü ve ücretle kimin tesviyesi ve tersaneye merbut esirlerin iaşeleri buna ait olup kalyonların bütün levazım ve ihtiyac defterlerini tutardı. Kendisine muavin olarak *kalyonlar halifesi* denilen bir memur ile bir kalem hey' eti vardı. Bu vazife hasodalılara verilirdi; pek kârlı bir memuriyetti. *Raşid tarihi*'ndeki: "Kalyonlarda ulûfe ve mühimmat defterlerini zabteden kalyon defterdarı Hasan Hoca„

[1] *D'Ohsson, c. 7, s. 436.*

[2] «.. Mahzen-i sürb dimekle ma'rûf olan mühimmat mahzeni muhterik oldukta hey'et-i ulâsından mükemme "e âlâ veçh ile bina ve ibka ve bu esnada ittisalinde vaki Mahzen-i çup dimekle mezkûr olan kereste mahzeni dahi mürur-ı eyyam ile harap...» (*İzzî tarihi, varak 63, sene 1159*). Tersane nizamına dair kanunda da şöyle deniliyor. Eşyay-ı mezkûrenin, yani gemiler için mübayaa olunan eşyanın «muayene ve teslim-i mahzen olunarak yine Mahzen-i sürpten îrad ve masraf olunup nef-i mîrî husule geleceği zahir olduğundan başka aynı eşya Mahzen-i sürbe girip bâ'dehu hasb-el-lüzum donanmâ-i hümâyun kalyonlarına aynı mühimmat verilmek hasebiyle....» *(Halil Nuri bey tarihi,* s. 146).

[3] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), s. 146.

[4] *D'Ohsson, c. 7, s. 436.*

tabiri[1], bu defterdarın kalyon hocaları denilen ve her kalyonda ayrı ayrı bulunan başka bir memuriyet olduğunu gösteriyor. Kalyonlar kâtibi derece itibariyle riyale kaptandan sonra gelirdi.

***

Tersane başmimarı :

Gümüş asalı olan başmimarın maiyyetinde mimarlarla marangozlar vardı. Onsekizinci asrın ikinci yarısında başmimarın emrinde on mimar ile dörtyüz marangoz bulunuyordu.

Bunlardan başka *forsa zindanı* (esirlerin muhafaza edildikleri yer) *kâtibi* bu zindana girip çıkan esirleri yazardı. Gemilerin birer küçük mahzeni olup donanma avdet edince gemilerin buradaki mahzen kâtipleri soyup, levazımatını defter ederlerdi; gemilerdeki eski ve yeni eşyaların kayıtları da bunlara aitti; tersane emini bütün mevcut ve noksanı bunlar vasıtasiyle öğrenirdi[2]

Tersanenin *divanhâne çavuşları*'yle[3] tersane inzibatiyle alâkadar *tersane başçavuşu*'nun ve bunun kethüdasının hizmetleri de mühimdi. Bunlardan başka kalyonlar nakkaş başısı, dökümcübaşı, vardiyanbaşı vesaire gibi hizmet erbabı varsada vazılmadı.

[1] *Raşid tarihi, c. 2, s. 582 ve c. 4, s. 129.*

[2] *Eyyubî kanunnâmesi*, s. 52, 1120 h. 1708 m. senesinde donanmanın avdetinde Y e k ç e ş i m A l i K a p t a n 'ın kalyonunun cebehânesinde baki kalan barut âdet-i kadîme üzre barut mahzenine naklolunurken tutuşmuş ve kalyondaki levendleri havaya atıp Tersane sarayının ve hattâ karşısındaki Fener ve Balat'taki evlerin camlarını kırmıştı (*Raşid tarihi, c. 3, s. 254*).

[3] «Neferat-ı çavuşan-ı divanhâne-i âmire ve alem taşıyıcıyan-ı yeşil ve siyah, nefer-i hazret-i vezir-i mükerrem kapudan-ı derya ve evlâd-ı kapudan . . » (*Kalyonlar defteri*'nden naklen merhum S a f v e t B e y'in makalesi: *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*, sene 4, s. 1376).

IV.
DONANMA ÜMERASI

Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa geçmesine kadar bizzat hükûmet tarafından yaptırılan gemileri kullanan kaptanlara *hassa reisi* ve *kaptan* denilip Kaptan paşa sancaklarının sancakbeğleri tarafından haslarına göre temin edilen gemilere de *bey gemileri* denilirdi. Takriben 1682 senesinden itibaren donanmanın kaptan paşadan sonra gelen büyük amirallarına sırasiyle *kapudâne, patrona* ve *riyâle* isimleri verilip diğer kalyon ve saire süvarileri kaptan diye anılmışlardı.

Reis denilen eski kaptanlardan Kemal Reis, Pirî Reis, Murad Reis, Seydi Ali Reis, Turgut Reis, Salih Reis gibi meşhur denizcilerimize onaltıncı asırda kaptan denilmeyip reis denilmiş ve daha sonraları kaptan tabiri taammüm etmiştir [1]. Kaptan olan reislerle azap reislerini ayırmak için kaptan olan reislere *hassa reisi* denilirdi. Yalnız müstakil bir kaptanlık olan Süveyş donanması amiralı hakkında kaptan tabiri kullanılmıştır. Şu halde onaltıncı asırda kaptan paşa ile Süveyş kaptanına *kaptan* denilmiş ve diğer donanma kaptanlarına *reis* tabir edilmiştir; fakat sonra bu tabirler daha vazıh şekil almışlardır. Yani bir harp gemisini idare edenlere reis ve bir filoya kumanda edenlere de *kaptan* itlak edilmiş, fakat takriben onyedinci asırdan itibaren kaptan tabiri taammüm ederek reis, ikinci dereceye kalmıştır.

Kaptan paşa eyaletine merbut sancakbeğleri gemilerini kullanan kaptanlar ile hassa reisi veya *mîrî kaptan* denilen diğer donanma kaptanları Osmanlı bahriyesinin kaptanları idiler. Bunlar evvelce, yani kalyonun taammümünden evvel kadirgalarla sefere giderlerken sonraları yelkenli gemilerde vazife görmüşlerdi.

Kürek devrinde hassa kaptanları, gemi azabları bölükbaşıları olan reislerden tayin edilirlerdi. Her gemideki efrad kap-

[1] Galata'da hassa reislerinden Seydi Ali Reis yüzelli akçe ile Mısır kaptanlığına tayin edilmişti (*Mühimme defteri*, numara 4, s. 26).

tanın emri altında idi; bunlar gemilerine fener takarlardı[1]. Bu devirde kaptan olabilmek için cenkte düşman gemilerinden birini zabtetmek lâzımdı; yine kadirga devrinde kapudâne, patrona, riyâle gibi kalyon kaptanlarına ait tabirler kullanılmadığından bu gemilerin kaptanlarına *hassa reisi* ve *hassa kaptanı* denilmişti[2].

Sahil sancakbeğleri, olan deryabeğleri, mutasarrıf oldukları sancağın ehemmiyetine göre kaptan paşa ile beraber bir veya iki gemi ile denize çıkarlardı. Onaltıncı asırda Gelibolu sancağına mutasarrıf olan kaptan paşa ile beraber *Sığla, Midilli, Kocaeli, Biga, İnebahtı, Ağrıboz, Karlıeli, Antalya, Magosa, Kavala, Anapoli, Gerniye, Menteşe, Sakız* sancakbeğlerinin denize çıktıkları görülüyor[3]. Fakat bu mikdar her zaman aynı adedi muhafaza etmemis, sancak adedi ihtiyaca göre artmı veya eksilmiştir.

Deryabeğlerinin bir kusuru olmadıkça vazifeleri kayd-ı hayat şartiyle idi; hattâ bazan mahir denizci evlâd yetiştirmişse vazifesi babadan oğula intikal de ederdi.

Kapudâne:

Bu tabir 1093 h. 1682 m. tarihinden îtibaren taammüm eylemişti; hattâ o tarihte kaptan paşadan sonra beğlerbeği veya mîr-i mîran rütbesinde mîrî kalyonların birinci veya başkaptanı ve bir tuğ ile sancakbeği rütbesinde ikinci kaptanı mevcut olup üçüncü mîrî kalyon kaptanı yani riyâle kaptan yoktu ve ikinci kaptandan sonra kalyon kaptanları geliyordu[4].

[1] Turgut Reis İstanbul'a gelip «musahiplerinden Gazi Mustafa ve Uluc Ali ve Hasan Gülle ve Mehmed Reis . . . nam reisler gelip yetmiş seksen akçe ile herbirine fener verilmiş (yani hassa gemilerine kaptan olmuşlar) ama Turgutçaya Karlıeli sancağı münasip görülmüştür» (*Alî tarihi*, basılmamış ikinci cilt, varak 65) Turgut Reis diğerlerinden daha mümtaz olarak *Kaptan paşa eyaleti*'ndeki sancaklardan Karlıeli sancağına derya beği tayin edilmiştir.

[2] Kılıç Ali ve Haydar Reis'lerin tersane hizmetine tayinleri hakkında: «Magrib-i Cezâir'den gelen reislerden Uluc Ali Reis'e ve Haydar Reis'e kırkar akçe ulûfe tayin olunup hassa reislerden olmak buyruldu» (*Mühimme 2, s. 56 sene 963*) ?

[3] *Mühimme defteri, 60, s. 186, sene 994.*

[4] *Silâhdar tarihi*, c. 2, s. 253 ilâ 256. Mîrî kalyonlar başkaptanı

Kapudâne, birinci ferik amiral [Oramiral] mukabili olup bindiği geminin adı da *kapudâne-i hümayûn* idi. Kapudâne gemisi flamasını sancağın altına rekzederdi; onsekizinci asrın son yarısında kapudânenin salyânesi yani senelik maaşı dört bin beşyüz kuruştu[1]. Gerek kapudâne ve gerek patrona ve riyâlenin kaptanlık alâmeti olarak asâları vardı ve bunlar asâlariyle tefrik edilirlerdi. Kapudânenin asasının rengi yeşil ve diğer iki kaptanın asâlarının renkleri ise mavi idi. Liman reisinin asâsı da mavi renkli olduğundan dolayı bunlara *sahib-i deynek* denilirmiş[2]. Kapudâne-i hümâyun denilen kapudâne gemisinin bir kaptanı ile mülâzim-i evvel ve mülâzim-i sanî isimlerinde birer muavini vardı. Kaptanlıklardan biri münhal olursa mülazım-ı evvel kaptan olurdu.

Patrona :

Patrona ferik amiral veya şimdiki tabirle Koramiral (visamiral) mukabilidir; mîrî kalyonların ikinci kaptanı olup bazan beğlerbeği ve bazan sancakbeği rütbesinde olurdu; gemisine *patrona-i hümâyun* denilirdi. Patrona filâmasını prova (baş taraf) direğinin üstüne çekerdi; onsekizinci asrın son yarısında salyanesi üç bin beşyüz kuruştu.

Riyâle:

Kontramiral veya *liva 'amiral* [Tuğamiral]'dir. Patronadan sonra gelir ve gemisine *riyâle-i hümâyun* denilirdi. Riyâle, filâmasını mizan [kıç] direğine takardı. Maaşları senevî (Onsekizinci asrın son yarısında) üç bin kuruştu.

***

Bu üç büyük kaptana maaşlarından başka oğullarına mahsus olmak üzere yine onsekizinci asrın sonlarında her birine on gemici ücreti (bir gemici ücreti o tarihte kırk altı kuruştu) veriliyordu.

Mısırlı zâde İbrahim Paşa'ya vezâretle kaptanlık ve mirî kalyonlar ikinci kaptanı Baba Hasan Paşa'ya Mısırlı zâdenin mutasarrıf olduğu Kıbrıs eyaletiyle mîrî kalyonların başkaptanlığı verilmiştir (*Silâhdar tarihi, c. 2, s. 217*).

[1] *D'Ohsson, c. 7, kitap 8.*

[2] *D'Ohsson, c. 7, s. 434.*

Kapudâne, patrona, riyâle ve liman reislerinin azillerinde kaptan paşa, ehliyetli gördüğü suvari kaptanlarından birini Bab-ı âlî'ye inha ile tayin ettirirdi. Bu büyük kaptanlardan sonra eşkiden mîrî gemilerin reisi denilen ve gemilerine fener takan kaptanlar gelirlerdi ki sonradan bunlar mîrî kaptan kalyonlarının ihdasından sonra kapudâne, patrona ve riyâleden sonra gelen kaptanlara *suvari kaptan* [Tuğamiral] denilmişti. Bunların mülâzım ismiyle muavinleri vardı; suvari kaptanlarından birinin azil veya vefatında yerine mülâzım kaptan geçer ve onun yerine yani mülâzım kaptanlığa da kapudâne-i hümâyundaki başreis tayin edilirdi. Bu suretle münhal olan kapudâne başreisliğine patrona başreisi ve onun yerine riyâle başreisi terfi eder ve riyâle başreisliğine de diğer gemilerin başreislerinden bir müstaidi kaptanların re'yi ile intihap olunarak riyâleye başreis olurdu. Bundan sonra en son kalan gemi başreisliğine ikinci reis veya yelkencilerden biri gelir ve ikinci reisliğe ise üçüncü reis geçerdi[1]. Fakat bu usûlün mahzuru görülüp çünkü başreislik fen hizmeti olduğundan münhal kaptanlığın mutlaka kapudâne başreisine verilmeyip imtihanla kalyon reisleri içinden ehliyetlilerine verilmesi ve bu imtihanın sancak kaptanları denilen kapudâne, patrona ve riyâle kaptanları taraflarından yapılması münasip görülmüştür.

***

Kaptan paşa ile beraber kapudâne, patrona ve riyâle gemilerine sancak gemileri ve kaptanlarına da sancak kaptanı derler ve bu tabir onları *alay gemileri*'nden ayırırdı; kapudâne, patrona, ve riyâle gemilerinde biri yeşil, diğeri kırmızı renkte iki bayrak vardı; yeşil bayrağın ortasında zülfikar resmi ve kırmızı bayrakta da bir hilâl ile bir yıldız bulunuyordu; kaptan paşa bayrağına ise pâdişâhın tuğrası işlenmişti[2].

D'Ohesson'dan aldığımız bu notlar, kendisinin İstanbul'da bulunmuş olduğu onsekizinci asır sonlarına ait olup kaptan paşa ile donanmanın diğer amirallariyle başka gemilerin bayrakları zaman zaman tebeddüle uğramıştır; bu hususta etraflı

[1] *Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihi, s. 137.*
[2] *D'Ohsson, c. 7, kitap 8* (Bahriye kısmı).

malûmat almak için deniz lisesi öğretmeni merhum Fevzi Kurtoğlu'nun *Türk Bayrağı ve Ayyıldız* ismindeki eserine bakmalıdır [1]. Kâtip Çelebi, onyedinci asırda paşa baştardesiyle kethüda gemisinin filandire ve kıç bayrakları, rüzgâr bayrağına kadar hükûmet tarafından verilip sair kadirgaların yalnız kıç taraflarındaki sarı ve kırmızı renkteki bayrak hükûmet tarafından temin olunurdu demektedir [2].

Baştarde ve kadirgaların fenerlerinde yakılmakta olan sarı mumun her biri yarım okka ağırlığında idi. Diğer kadirgalarda ise kandil yakılır ve her birine iki kantar bezir yağı verilirdi. Kaptan paşanın gemilerinin bütün filâma ve bayrakları Tersaneden verilirse de diğer zabitan kadirgalarında bunları gemi kaptanları kendileri tedarik ederlerdi [3]

[1] *Türk Bayrağı ve Ayyıldız* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından), 1939 Ankara.

[2] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), varak 71 *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi) s. 143.

[3] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), varak 71. ve *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), s. 143.

V.

DONANMANIN DENİZE ÇIKMA MERASİMİ

Osmanlı donanmasının her sene ilk baharda denize çıkması 1502 senesinde ve II. Bayezid zamanında âdet olmuş ve ondokuzuncu asır ortalarına kadar devam etmiştir. Bu çıkıştan maksat ecnebîlerin ve korsanların taarruzlarından sahilleri muhafaza etmekti; onyedinci asır ibtidalarından îtibaren de bazan Boğaziçine kadar sokulan (1624 de) Kazaklardan sahilleri muhafaza için küçük bir donanma da Karadenize gönderilirdi[1]; daha sonraki tarihlerde de Akdeniz ve Karadenize iki donanma çıkarılmak âdet olmuştu[2]. Karadenize büyük donanma çıkarılması Rusya'nın büyümesinin îtibarendir. Osmanlı donanması ilk bahar ibtidasında denize çıkmak için kıştan hazırlanmağa başlar ve techîzatı ikmal edilenler alarga edilirler ve bu da şöyle olurdu: Kaptan paşanın denize çıkma zamanı yaklaşınca tersane emini, Bab-ı âlî'ye gelerek donanmadan techiz edilen gemilerin alarga edilmelerini sadr-ı âzama arz ile müsaade ister, sadr-ı âzam keyfiyeti bir telhis ile pâdişâha yazar ve alacağı müsaade üzerine müneccimbaşının gösterdiği uğurlu bir anda alarga muamelesi yapılırdı[3].

[1] *D'Ohsson, c. 7, bab 8, Bahriye kısmı, s. 426.*

[2] 1087 h. 1676 m. senesindeki baharda kaptan-ı derya Seyid Mehmed Paşa yirmi dört pâre kadırga ile mutat üzere Yalıköşkü merasiminden sonra Akdenize ve kaptan vekili Hasan Paşa da yine yirmi dört pâre kadırga ile Karadenize çıkmışlardı. Ertesi sene ise kaptan paşa Karadenize ve vekili de Akdenize hareket eylemişlerdi (*Raşid tarihi, c. 1, s. 320 ve 340*); keza 1090 h. 1679 m. senesinde kaptan-ı derya vezir Kaptan Mustafa Paşa otuz yedi kıt'a çekdiri ile Karadenize çıkmış ve ümeray-ı deryadan Rodos mutasarrıfı Abdülkadir Paşa da on kıt'a çekdiri ile Akdenize memur olmuş ve ertesi sene de kaptan paşa Akdeniz'e ve vekili Karadeniz'e çıkmışlardı (*Raşid, c. 1, s. 353, 361*). Daha sonraki tarihlerde de bu suretle Karadeniz ve Akdeniz'e ayrı ayrı iki donanmanın çıktığı görülüyor.

[3] Techiz edilen gemilerin alarga edilmesine dair fotoğrafisi vesikalar arasına konulan bir telhis ile hatt-ı hümâyun sureti aynen şöyledir:

Şevketlû kerametlû mehâbetlû kudretlû velinimetim efendim,

Donanmanın denize çıkması teşrifat ve merasim dairesinde yapılırdı. Onyedinci asır sonlarında bu hususa dair kanun şöyle idi: [1]

Donanmanın tersaneden çıkması takarrür edince vezirlerle şeyh-ul-islâm kazaskerler, nişancı ve defterdarlarla yeniçeri ağası davet üzerine sabah namazını müteakip erkence kendi kayıklariyle Tersaneye gelip kaptan paşanın odasında otururlardı; buraya en son sadr-ı âzam gelirdi. Kaptan paşa, sadr-ı âzamı iskele üzerinde karşılayıp önüne düşerek odasına getirirdi.

Hey'et bu suretle otururken vezir-i âzam, tersane eminiyle tersane kethüdasına donanmanın bütün levazımat ve ihtiyaçları görülüp yerli yerlerine teslim olunup olunmadığını sorar, onlar da muvafık cevap verirler ve her şeyin yapıldığını bildirirler, bunu müteakip bu iki zata ve kâtip ve sairlerine teşrifat defteri mucibince hil'atlar giydirilirdi. Bu sırada pâdişâh tarafından donanmanın çıkmasına dair müsaade haberi gelince vezirler kallâvî (daha evvelki tarihlerde selimî) kavukları, ulemâ örfleri ve diğer devlet erkânı selimî sepuşlarıyla kaptan paşanın baştardesine giderlerdi.

Kaptan paşanın odasından evvelâ tersane ve devlet erkânı çıkıp sadr-ı âzamın selâmına dururlar; en geride

pâdişâhım, Kaptan paşa kullarının Akdenize azimeti vakti takarrüp etmiş olduğundan elhaletü hazihi techiz olunmakta olan süfün-i donanmay-ı hümâyunlarından *Hıfz-ı Hudâ* nâm firkateyn ile *Iyd-i Nusret* nâm korvet bu defa tekmil levâzımatiyle tehiyie ve âmâde kılınmış olduğundan bu günlerde alarga olunmalarını tersane-i âmireleri emini efendi kulları Bab-ı âlî'ye gelip şifahen ifade etmekle salif-üz-zikr iki kıt'a sefinelerin alarga olunması muvafık-ı irade-i seniyye-i mülûkâneleri buyrulur ise keyfiyyet müşarünileyhe (kaptan paşaya) iş'ar olunacağı muhat-ı kiti şümul-i tacdârîleri buyruldukta emr-ü ferman şevketlû, kerametlû, kudretlû velinimetim efendim pâdişâhım hazretlerinindir.

Bu telhisin üst kısmına pâdişâh II. Mahmud şu batt-ı hümâyunu yazmıştır:

Benim vezirim,

Bir vakt-i mesud'da alarga olunmaları için müneccim başıdan zayiçesi getirtilip bâdehu icrasına mübaşeret oluna.

[1] *Nimetî Efendi kanunnâmesi*, s. 43 ve *Tevkiî Abdurrahman Paşa kanunnâmesi* (Millî Tetebbular mecmuası'nda).

sadr-ı âzam elinde sedef asâ olduğu halde dışarı çıkıp sağa ve sola selâm vererek geçer ve diğer vezirler ve ulemâ da sıra ile birbirlerini takip ederlerdi.

Bu alayın ve sadr-ı âzamın en ilerisinde reis-ül-küttab, çavuşbaşı ve elinde asâsiyle tersane kethüdası yürüyüp daha sonra yine elinde asâ ile kaptan paşa giderdi. Baştardeye girildiği zaman kaptan paşa sancağ-ı şerif dibinde ayakta durup sahil ve iskelelere yığılan halkı selâmlar. Bunlar böylece baştarde ile Kireç iskelesine (*Vezir iskelesi-Sirkeci iskelesi*) giderler. Orada sadr-ı âzam ile kaptan paşa kendi kayıklarına binip Yalıköşküne gelmiş olan pâdişâh tarafından kabul olunurlardı [1].

Pâdişâhın huzurunda kaptan paşaya samur kürklü serâsere kaplı hil'at ve sair donanma erkânına, tersane ağasına ve çorbacılara, gemi kaptanlarına, hil'atler giydirilip sadr-ı âzam ile kaptan paşa ve şeyh-ul-islâm, ulema ve rical-i devlet yine baştardeye gelip girerler ve Beşiktaş'a hareket ederlerdi. Yine kaptan paşa sancak dibinde durup Yalı köşkü karşısına gelince pâdişâhı selâmlar ve derhal kuru sıkı toplar atılmağa başlardı. Bu suretle donanma Beşiktaş önüne denizcilerin pîri Barbaros Hayreddin paşanın türbesi tarafına gelip buraya [Hayreddin iskelesi önüne] emir bırakırdı.

Her sene donanma çıkışında kadırga çekdirilerinden birinin nöbetle baştarde-i hümâyun yeri olmak üzere donatılması ve alay göstermesi kanundu [2].

[1] Akdeniz'de Fransa kalyonlarının faaliyeti duyulunca «mutad-ı kadim üzre kaptan vezir Bozoklu Mustafa Paşa donanmay-ı hümâyun ile Tersane-i âmireden çıkıp Yalıköşkünde vezir-i âzam vesatati ile huzur-ı pâdişâhîde seraserli kürk ve ümeray-ı bahriye kaftanlar giydikten sonra şenlikler ederek Beşiktaş'a ve onuncu perşembe günü Deryay-ı Sefid'e azimet eyledi» (*Silâhdar tarihi*, c. 1, s. 752); yine aynı tarzda kaptan-ı derya Mısırlı zâde İbrahim Paşa'nın denize çıkışı da bu tertip üzeredir. *Vasıf tarihi*'nin c. 1, s. 158'deki kaydına göre evvelce vezir-i âzamla kaptanın beraberce Yalıköşküne gelmeleri âdet iken sonraları vezir-i âzam ile şeyh-ul-islâmın pâdişâhtan evvel oraya gelip beklemeleri ve pâdişâh geldikten sonra kaptan paşanın gelip kürk giymesi kanun olmuştu.

[2] Her sene donanma çıkarılışında bir çekdirmenin baştarde-i hümâyun olmak üzere donatılması âdet olduğundan bu sene de ümeradan Ahmed Bey'in bindiği çekdirmenin alay göstermek için baştarde-i hümâyun

Kaptan paşa baştardesiyle Beşiktaş'a gelen hey'ete bahriye namına tersane emini tarafından Dolmabahçe'de bir ziyafet çekilir ve ziyafeti müteakip veyahut ziyafet sırasında sadr-ı âzam tarafından kaptan paşa, tersane emini, tersane kethüdası baştarde kaptanı, liman ve tersane reisleri, cânib efendi, tersane ruznâmçecisi ve kalyon devrinde kalyon kâtip ve halifesine ve sairlerine hil'atlar giydirilir ve bundan sonra kaptan paşaya vedâ edilerek gelenler kayıklariyle avdet ederlerdi.

Donanma Beşiktaş'a demirledikten bir veya bir kaç gün sonra ve bazan ayni günde Akdeniz ve Karadenizden hangi tarafa gidecekse oraya hareket ederdi. Donanmanın Beşiktaş önünde kalması kanunen a'zamî üç gündü[1]. Buradan hareketle Yedikule önünde de asker yerleşmek için bir, iki gün yatıp noksanını tamamlayarak hareket ederdi. Donanma Beşiktaş'tan kalkıp giderken Yalıköşkü önüne gelince pâdişâhı selâmlamak için top atardı; ibtida kaptan paşa gemisinden ve sonra diğer gemilerden toplar atılırdı[2].

Donanmanın tersaneden hareketine az bir müddet kaldığı zaman tersane usûlü üzere kaptan paşa baştardesine fener konur ve çıkmağa bir hafta kalınca hareket alâmeti olarak filan-

yeri olmak üzere donanıp döşenmesi hakkında takrir (*Cevdet tasnifi vesikalar, Bahriye kısmı, numara 1083*).

[1] *Saphi tarihi, varak 65*; bir mühimme defterinde (*Numara 8, s. 1, 2*) 977 h. 1570 m. de donanmanın Beşiktaş'tan hareketine dair şu ruznâme vardır:

M (yevm) fî 10 zilhiccet-üş-şerîfe 977

Bugün donanma gemileri Beşiktaş'tan salıp Yedikule'de yatmışlardır.

M. es-selâse fî 11 zilhiccet-üş-şerîfe 977 salı gecesi dört saatten sonra kalkılıp bugün beyn-es-selâteyn (akşamla yatsı arası) Tavşanadası'na gelip yanlamıştır.

M. 12 zilhiccet-üş-şerîfe 977 gecesi dört saat sonra kalkılıp paşa hazretleri (kara kuvvetleri serdarı) ve kaptan paşa bazı mavnalar yedeğin ikindi ile akşam mâbeyninde Gelibolu'ya gelindi.

Bu suretle donanma 19 zilhiccede Sakız'a ve 29 da Rodos'a gelmiştir.

[2] *Tabakat-ül-memalik, s. 124*; *Teşrifat mecmuası* (Kamil Kepeci tasnifi mükerrer), *s. 36* ilâ *38*. Bu teşrifat defterinde kaptan paşanın Yalıköşkünde huzura kabulü münasebetiyle yapılan merasime ait mufassal malûmat vardır. Bundan başka *Vasıf tarihi, c. 1, s. 114* ve *Edip Efendi tarihi, s. 7*.

dıra çekilirdi[1]. Bu filândıra çekilmesi için müneccimbaşı tarafından uğurlu bir saat tayin edilirdi[2].

Donanmanın hareket saatinin tayini de müneccimbaşıya ait olup anın gösterdiği uğurlusaat bir telhis ile pâdişâha arzolunarak iradesi alınırdı[3]. Bundan sonra Kaptan paşa hareket günü tekrar Yalıköşkünde huzura kabul olunup kendisine ve ümeray-ı deryaya hil'atler giydirilerek veda ederdi. Bu merasimde sadr-ı âzam ile şeyh-ul-islâmın bulunmaları kanundu[4]. Pâdişâh tarafından kaptan paşaya III. Murad zamanından kalma bir usûle riayeten ilâç ve tedavi parası olarak iki bin sekiz yüz doksan kuruşu (onsekizinci asır sonlarında) havi bir kese ihsan edilirdi[5].

***

Donanma Akdeniz'e çıktıktan sonra muharebe tertibatı alırdı; onyedinci asrın ortalarından itibaren kaide üzere Yelkenli olan kalyonlar önden giderler, onların arkasından *mavna*'lar ve daha geriden de *çekdiri* denilen kürekli gemiler

[1] *Naima tarihi*, c. 6, s. 76: Kaptan Murad Paşa donanma ile hareketinden evvel «Sa'y ve ihtimam gösterip baştardeye fenerleri nasb ve üç günden sonra donanma gemilerine levend yazısıdır; Bir hafta sonra filandire asılmak üzere tenbih...»

[2] «Donanmay-ı hümâyunun müddet-i çendrûzede azimet-i savb-ı meram edeceklerin iş'arı zımnında kaide-i Tersane-i âmire üzere, filandire ta'lik olunmak için saat-i sâ'd ihtiyarı mûtad-ı devlet ..... olmağla müneccimbaşı tarafından verilen suret-i zayiçe mucebince mah-ı cemaziy-el-âhirin (1202 senesi) yirmi yedinci sebt günü beş saat otuz altı dakika mürûrunda filandire ta'lik ve top endaht kılındı...» *(Edib Efendi tarihi, s. 6)*.

[3] *Telhis mecmuası* (Umumî Kütüphâne nüshası), *numara 5867. Vak'anüvis Edib Efendi* de şöyle demektedir:

«Şehr-i cemaziy-el-evvelin yirmi sekizinci günü ihtiyar olunan beş saat sekiz dakika mürûrunda hareketleri muvafık-ı rızây-ı şehinşâh-ı enam olmağın yevm-i mezburda Yalıköşküne sâye endâz-ı şevket-ü iclâl ve şeyh-ul-islâm efendi ve kaymakam paşa mûtad üzre birer sevb-i samur ile taltiften sonra kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa kullarına inzimam-ı duay-ı icabet ârây-ı şâhâne birle samur-ı faiz-üs-sürur iksa ve sair ilbas-ı hil'at olunan ümeray-ı derya şeref-i zeminbus ile îtilâ.....» (s. 7 ve 187)

[4] *Edip Efendi tarihi, s. 7.*

[5] *D'Ohsson, c. 7, s. 431.*

yürürlerdi[1]. Donanmanın düşmanla nasıl çarpışacağına dair Kâtip Çelebi'nin *Tuhfet-ül-kibar fî esfâr-il-bihar* isimli eserinde bir miktar malûmat varsa da bizim mevzuumuzdan hariçtir; yalnız donanmanın Boğazdan çıkıp Akdeniz'i gezerken almış olduğu tertibata dair olan kısmı buraya naklediyorum[2]:

"Donanma *Boğazhisar* (Çanakkale boğazı) dışında *Piyâle Paşa bahçesi servilikleri* denilen mahalde bir gün oturup su alırlar ve sandallarını Boğazhisar'a gönderip gemi yağlamak için otuzar tomruk çıra alırlardı; burada yatılırken donanmadan ayrılan iki kalite karakol olarak ileri gönderilir ve donanmadan iki, üç mil alargada tarassut hizmetini görürdü; Akdenizde donanmanın gecelediği her mevkide aynı tertibat alınırdı„.

"Sabah namazından sonra kalkılıp baştarde (kaptan paşa kadirgaşı) ortada, sair gemiler etrafında külaçka (kuluçka) tavuk yavrularını kanadı altına alıp yürüdüğü gibi teenni ile giderler, ulak gemisi gibi sür'atle gitmezler ve zikrolunan karakol kaliteleri üç mil ileri gidip gördükleri var ise işaret ederler ve tersane kethüdası ard karakol kethüdası olup on, yarar kadirga ile baştarde donanma ardınca gider, gece bir fener yakar. Zebun düşman gemilerini ve fırtınada yelkeni yırtılıp sereni kırılan gemileri yedeğe alıp imdad etmek maslahatı için bunlar geride giderler ve iki bey gemisi askerin dökün-tüsü var ise devşirmek maslahatı için donanmadan bir saat sonra kalkar. *Bababurnu*'ndan öte *Sivriceliman* ve *Midilli* ve *Sakız'a* varılır, andan Rumeli kenarına salınıp *Ağrıboz* ve *Moton*'dan *Avarin*'e (Navarin) varılır; bizim donanmanın mecmaı ve meydanbaşıdır; iki yarar kalite *küffar* yakasına dil almağa gönderilir. *Mesina* dahi *Avarin*'e karşı karşıya beşyüz mil yer; *küffar* donanmasının mecmaı ve meydan başıdır; Papa, Malta, Duka, Ispanya gemileri anda gelip Venedik ile haberleşürler.....„.

[1] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), *varak 62* ve *Naima tarihi, c. 6, s. 102* : «... vakt-i zuhur'da muvafık rüzgâr ile yürüdüler, mûtad üzere kalyonlar ileruye dizilip sekiz pâre mavna akablerince ve bir miktar çekdiri kalyonlara kafadar, kaptan paşa kadırgalariyle gerüde küffar gemilerine top menzili karib yaklaştıklarında.....» (Sene 1065).

[2] *Tuhfet-ül-kibar* (Müteferrika tab'ı), *68 a* ve 1329 tab'ı, *s. 148.*

***

Denize çıkmış olan donanmanın pâdişâh tarafından verilen müsaade üzerine kışa yakın[1] avdet ederek evvelâ *Kurşunlu mahzen* önüne demirlerdi; donanmanın bilâhare Halice girmesi ve Yalıköşkü merasimi müneccim başının göstereceği eşref saatte yapılırdı Sadr-ı âzam bu hususu bir telhis ile pâdişah'a arzeder, iradesini alır[1093] ve sonra donanma top şenlikleri yaparak pâdişâhı selâmlayıp tersane önüne demirlerlerdi.

Donanmanın avdeti ve *Kurşunlu mahzen* önüne[3] demirleyeceği günü kaptan paşanın, sadr-ı âzamın kapıcılar kethüdasiyle gönderdiği donanmış ata binerek yirmi nefer çuhadar ve on nefer mehterle vaki daveti üzerine doğruca Bab-ı âlîye gelmeleri kanundu ve iki gün sonra da Yalıköşkünde donanma ile çıkışta yapılan merasimin aynı yapılarak kaptan paşa pâdişâh tarafından kabul olunurdu. Bundan sonra kaptan paşa alayla tersaneye giderdi[4]. Bu sırada kaptan paşaya *Kurşunlu mahzen* önünde tersane emini tarafından kahve ve

[1] *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 256.*

[2] Şevketlû kerametlû mehâbetlû velinimetim efendim pâdişâhım, Kaptan paşa kullarının donanma-i hümâyunlariyle Halic-i dar-üs-saltanat-is-seniyyelerine duhûlüne binaen Yalıköşkü resminin işbu pazartesi günü icrası hususunda irade-i aliyyeleri müteallik olmağla müneccimbaşı efendi dâîleri tarafından iktiza eden zayiçesi taleb olundukta yevm-i merkumda ihtiyara sezâvar-ı vakit olmadığı beyaniyle gurre-i şaban-ı şerîf olan işbu çarşanba günü vakt-i sa'd ihtiyar ve zâyiçesini takdim ve tisyar itmeğin mâ'ruz-ı huzûr-ı cihandarîleri kılınmağla resm-i mezkûrun icrası zâyiçe muktezasına tatbîken çarşanba gününe tehir buyrulmak menût-ı irade-i seniyyeleri idügi malûm-ı âlîleri buyruldukta emr-ü-ferman şevketlu kerametlu mehabetlu kudretlu velinimetim efendim pâdişâhım hazretlerinindir.

III. Selim'e arzedilen bu telhis üzerine pâdişâh «İnşaallah çarşanba günü» hatt-ı hümâyununu yazmış ve telhisi iade eylemiştir. Bundan başka *Tarih vesikaları dergisi*'nde de (Sayı 2, s. 139) bu hususa işaret vardır.

[3] *Kurşunlu mahzen*, Galata'da Yeraltı camii'nin bulunduğu mahaldir.

[4] *Başbakanlık arşivi, dolab vesikaları* (Dolap 1, sandık 9, hatt-ı hümayun numarası 271) ve E s a d E f e n d i, *Teşrifat-ı kadîme*, s. 106, 107. Bazan kaptan paşa, geldiği gün Bab-ı âlîde sadr-ı âzamı ziyaretten sonra donanma ile Tersaneye gider ve üç gün sonra pâdişâh tarafından kabul olunurdu.

buhur resmi icra olunur ve yine tersane emini tarafından eline asâsı verilir (çünkü bu asâyı Tersanede kullanırdı) ve doğruca Divanhâneye gidilip orada âdet olduğu üzere duadan sonra tersane ricali taraflarından hoş geldin makamında etek öpülür ve bu merasim esnasında bir taraftan merterhâne çalarken diğer taraftan da Tersane ricaline hil'atlar giydirilirdi[1].

Kaptan paşanın donanma ile gelip sadr-ı âzamı ziyaretinden bir kaç gün sonra sadr-ı âzam alayla Tersaneye gidip kaptan paşanın ziyaretini iade ederdi[1].

[1] *Teşrifat-ı kadîme, s. 109.*

[2] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 144 ve Dolab vesikaları, dolab 1, sandık 10, hatt-ı hümâyun numarası 141.* Kaptan paşa tayini ve donanmanın avdeti esnasında yapılan merasim hakkında Bay Zarif Orgun tarafından *Tarih vesikaları dergisi*'nde neşrolunan vesikalara da bakınız (Sayı 2, s. 136).

VI.

DONANMA İNŞASI VE TEÇHİZATI

Osmanlılar onyedinci asır başlarına kadar donanama inşasına hummalı bir surette devam etmislerdir; üç kıt'ada geniş sahillere malik olan bu büyük devletin bilhassa *Akdeniz*'de kuvvetli bir donanmaya ihtiyacı vardı; *Karadeniz* bir Osmanlı gölü haline gelmiş olduğundan onsekizinci asra kadar burada onlar için hiçbir tehlike yoktu; bununla beraber onyedinci asır başlarından îtibaren *Kazaklar*'ın korsanlıklarına mebni buraya da bir küçük donanma gönderilirdi; bu asrın sonlarında *Leh* ve *Rus* seferleri dolayısiyle Karadenize de îcabında büyük donanma çıkarıldı.

Osmanlı harp gemileri *Gelibolu* ve *İstanbul* tersanelerinden başka Karadeniz Marmara ve Akdeniz sahillerindeki birçok iskele ve mevkilerde de yapılırdı; donanmaya olan ihtiyaç sebebiyle bu hariç tersanelerde yapılacak gemilerin miktar ve nevileri hükümet tarafından o mahallin kadılarına bildirilir ve müddeti de tayin olunurdu; bunların inşası için îcabeden malzeme ile mühendis ve ustalar ya mahallinden tayin olunur veya gönderilirdi. Onyedinci asrın ortalarına kadar her sene kırk tane kadirga yapılmak kanundu; sonrakı tarihlerde bu kanun terkedilmiş ve yavaş yavaş kalyon inşası ehemmiyet kesbetmişti.

Onaltıncı asrın son yarısında 979 h. (7 birinci teşrin 1571) *Lepant* veya *İnebahtı* mağlûbiyeti dolayısiyle Osmanlı donanmasının mahvolması üzerine Osmanlı devleti bir kış esnasında yani beş ay zarfında *İstanbul* ve *Gelibolu* tersaneleri de dahil olmak üzere evvelki donanma kadar belki daha muazzam ve bütün levazimatiyle mücehhez bir donanma yaptırmıştı. Bu donanma yukarıda söylediğimiz iki tersaneden başka [1]

[1] Hattâ geminin tezgâhlarının artması için pâdişâh Tersane Has bahçesi'nden bir miktar yer ayırtarak burada yeniden sekiz gemi yapılması için başkaca bir tersane vücuda getirilmiştir (*Peçevî tarihi, c. 1. s. 498*).

Varna, Burgaz. İnada, Vize, Ahyolu, Süzebolu Midye, Kefken, Silistre, Semendire, Samsun, Sinop, Biga, İzmit, Gemlik Yalova, Rodos, Antalya ve daha bazı mevkilerde yapılmış ve bunların inşası için her gemi yapılan yerin ormanlarından ve gemi inşa eden ustalardan istifade edilmiştir. Meselâ *Sinop*'ta yapılması emrolunan on dokuz kadirga ve üç baştarde ve bir at gemisi için *Samsun*'dan kereste, *Trabzon* ve *Batum* taraflarından gemi yapan ustalar ve kalafatçılar getirilmişti. İnşası emrolunan bu gemilerden on üçü *Antalya*'da yirmi beşi *Süzebolu*'da, beşi *Varna*'da, beşi *Samsun*'da, onbeşi *Kefken*'de, onbeşi *Varna*'da, on kadirga *Kemer*'de ve ikiyüz adet küçük gemi *Semendire*'de yaptırılmıştı. Diğer yerlerde de verilen adetler üzerine nevileri muhtelif gemi inşa ettirilmişti [1].

Bu gemilere lâzım olan yelken, kürek, halat, lenger (gemi demiri, çapa), zift, katran vesaire tersaneye ocaklık olan mahallerden ve sair icabeden yerlerden getirilerek beş ay içinde mükemmel bir donanma Akdenize çıkıp düşmanlarına meydan okumuştu.

Osmanlı donanmasının *Lepanto*'da fena bir halde mahvolması üzerine haklı olarak telâşa düşen yeni kaptan-ı derya Kılıç Ali Paşa, her söz düştükçe sadr-ı âzama *"Gemi teknesi yapmak mümkündür; fakat ikiyüz sefineye beş altı yüz lenger ve buna göre palamar, ip, yelken bulmak ihtimali yoktur»* dermiş. Cezayir korsanlığından gelmiş olup devletin idarî teşkilâtını henüz anlamamış bulunan Kılıç Ali Paşa'nın bu sözüne karşı vezir-i âzam Sokullu Mehmed Paşa:

"Paşa hazretleri, sen henüz bu devlet-i aliyyeyi bilmemişsin be, vallah böyle îtikad eyle; bu devlet ol devlettir ki murad edünürse cümle donanmanın lengerlerini gümüşten ve resenlerini ibrişimden, yelkenlerini atlastan etmekte sıuûbet çekmezler ve her hangi geminin mu'tad üzre alâtını ve yelkenini yetiştirmezsem bu minval üzere benden al„ [2] demiştir.

[1] *Mühimme defteri 5, s. 522* ve *Mühimme 10, s. 101, 107, 117, 118, 119, 129, 130, 140, 141, 152, 160, 177, 204, 231, 245, 268, 271* ve *Mühimme 12, s. 13, 20, 23, 26, 111, 114, 119, 120, 125.*

[2] *Peçevî tarihi, c. 1, s. 498.*

Bu sözden çok memnun ve müsterih olan Ali Paşa, kalkıp vezir-i âzamın elini öpmüş ve işte o mükemmel donanma bu himmet ve bu menba kuvveti ve bu muntazam teşkilât ile pek az zamanda ve hiç kimseye angarye olmadan yalnız iki yüzden fazla kadırga ve baştarde ile diğer ikinci ve üçüncü derecedeki gemiler bütün techizatları ve kürekçileriyle meydana gelivermişti [1].

Bunu yazmaktan maksadımız pek iyi organize edilmiş olan deniz teşkilâtının az zamanda gösterdiği başarıyı tebarüz ettirmek ve bu suretle daha aşağıda da söyliyeceğimiz gibi donanma inşasındaki menbaları kısmen göstermekdir.

Onsekizinci asır başlarında (1115 h. 1703 m.) Anadolu ve Rumeli'de gemi inşası emredilen bazı mahallerin isimleri şunlardı [2]:

Karadeniz'in Anadolu kıyısında: *Şile, Kefken* maa *Kerpe, Akçaşehir, Alaplı, Çayağzı, Ereğli, Bartın, Amasra, Kendiros, İnebolu, Alavrı* (İstefan limanında), *Sinop, Gerze, Samsun, Ünye, Giresun, Tirebolu, Görele, Trabzon, Rize, Gönye.*

[1] Bu hususdaki resmî vesikaları görmeyi arzu edenler Mühimme defterlerinden bilhassa onuncu numarasını tetkik ederlerse Osmanlı donanmasının kısa bir zamanda nasıl hazırlandığı hakkında iyi bir fikir edinebilirler. Bu İnebahtı mağlûbiyeti dolayısiyle *Halkondil zeyli*'ndeki bazı notları buraya alıyorum:

«Türkler yavaş yavaş gemicilikle ülfet kesbetmeğe ve gemiler inşa ederek kuvvetlerini arttırmağa başladılar ve âkibet öyle bir azim, kuvvet ve kudret sahibi oldular ki hâlâ, asker, esir, mürettebat, erzak, top ve mühimmatiyle mücehhez üçyüzden fazla *yelkenli, kadirga, kalyon* ve *birigantin* (perkende) ve *fusta* yani ince yelkenli kırlangıç gibi gemilerden mürekkep bir donanmayı bir kaç gün içinde denize salıverecek bir hale geldiler. Çünkü bu hususta uzun zamandanberi çalışıp sefayin-i harbiye için ne lâzımsa hepsini mebzûlen ihzar ve tedarik eylediler. Türklerin 1571 senesinde Selim'in devr-i saltanatında Lepanto kurbinde iki yüz gemi zayi etmek suretiyle giriftar oldukları kahkarî hezimet bize hiristiyan âleminin düşman-ı bî amanı olan bu müthiş hasımlarımızın karadan ziyade denizde mahv ve perişan edilebileceklerini gösterdi... Lepanto ağır darbesini yedikten sonra bellerini nasıl çarçabuk doğrulttuklarını, altı aydan daha kısa bir zamanda eskisinden daha kuvvetli nasıl bir donanma vücuda getirdiklerini gördük..» *s. (129).*

[2] *Bahriye defterleri* (Kâmil Kepeci tasnifi), *Numara 22, sene 1115*; fırkatelerin inşasına dair aynı defterde 26 şevval 1115 tarihli bir de ferman vardır. Ayrıca bk. *İbnülemin Bahriye kısmı, Numara 13, sene 1010.*

Bu iskelelerde cem'an 20 oturaklı üç ve 18 oturaklı üç ve 16 oturaklı on iki ve 14 oturaklı yirmi iki ki cem'an kırk firkate inşa edilecekti.

Karadeniz'in Rumeli sahilinde : *İneada, Ahtepolu, Vasilikoz, Süzebolu, Ahyolu, Burgaz, Misivri, Varna, Balçık, Kovarna, Mangaliye, Köstence, Karaharman, Kili, Akkerman, Özi, Gözlöve, Kefe, Kerş, Taman, Balıklago* (Balıklova).

Bu iskelelerde de 20 oturaklı dört ve 18 oturaklı dokuz ve 16 oturaklı yedi ve 14 oturaklı yirmi ki cem'an kırk fırkate yapılacaktı. Daha yukarıda söylediğimiz gibi îcabında başka mevkilerde de gemi yaptırılmakta idi [1].

Yapılacak gemilerin bütün levâzımatı için bunları yapacak mahaller donanma ihtiyacını temin için mütemadiyen çalışırlardı ; Tersaneye ait bütün levâzımat *ocaklık* olarak yeryer taksim edilmişti ; bunların her sene Tersane işlerine tahsisi îcabediyordu ; bunun için hükûmet her sene veya ihtiyaca göre ne kadar gemi yapacağını tesbit ettikten sonra bir taraftan bunların yapılacakları yerlerin kadılarıyle sair bu işlerle alâkadar olanlara emirler gönderirken aynı zamanda tersane ocaklığı olup donanmaya lâzım olan kereste, zift, tente, yelken bezi, kürek, *gomana* denilen demir urgan, halat, lenger ve saire için de bunları îmal eden ve ocaklık olan yerlere de fermanlar göndermek suretiyle bütün bu levâzımatın hazırlanmasını emrederdi. Kereste için gemi inşa edilen mahalle yakın ormanlardan istifade olunurdu. Meselâ *Sinop*'ta yapılacak gemiler için *Samsun* ve *Kastamonu*'dan [2], Cenupta Akdeniz kıyılarında *Antalya*'da yapılacak gemiler için de *Alâiye* ve *Payas* mıntakasından kereste tedarik edilirdi [3] ; bundan başka *Istanbul* tersanesi için *Kocaeli* sancağiyle *Bursa* kazaları [4] ve bazan Bursa'nın *Ahi-*

[1] 1228 h. 1813 m. de Bodrumda 59 buçuk zirâ kalyon yaptırılmıştı *(Cevdet bahriye 6172)*.

[2] *Mühimme defteri 5, s. 522* ve *Mühimme 10, s. 101, 141*.

[3] *Mühimme defteri 7, s. 438*.

[4] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), *varak 70*. On yedinci asır sonlarında (1107 h. 1695 m.) İzmit'ten tedarik edilecek kürek ve kerestenin yeni bir tahrir defteri bu hususta bir fikir vermektedir. Bu defterde mütenevvî kereste ve ağaçların isimleriyle bedelleri kalem kalem gösterilmiş ve ocaklık olan her kazanın vereceği miktar tesbit olunmuştur. Bu defterin başlığı şöyledir :

dağı'yle[1] Boğdan voyvodalığından kereste getirildiği[2] gibi bundan başka *Kırklareli, Prevadi, Karinâbad, Vize, Aydos, Çatalca, Silivri, Çekmece, Midye, Saray, Sinop, Misivri, Ahyolu* ormanlarından hem İstanbul ve hem de o taraflarda yapılan gemilerin kerestelerinin tedarik edildiği görülüyor. Yukarıda gösterdiğimiz gibi bilhassa Kocaeli sancağı İstanbul tersanesinin *kereste ocaklığı* idi; bundan başka Bursa sancağı kazalarından da her sene gemi tamiri için İstanbul'a ayrıca kereste geldiğini Kâtip Çelebi beyan etmektedir[3].

Tersaneye ait levâzımatı nakletmek ve gemi inşaatında amelelik yapmak üzere gerek tersanede ve gerek gemi yapılan

دفتر کرستهای میری قدرغها تابع ترسانهٔ عامره عن قضاء مذکورین در لواء قوجه ایلی عن تحریر جدید ابراهیم اغا با فرمان عالی و بمعرفة شرع شریف الواقع سنه ۱۱۰۷ بر موجب دفتر بمعرفة وزیر مکرم عثمان پاشا قائمقام آستانه درسابق

Bunu müteakib evvelâ İzmit kazasına geçiliyor ve şöyle başlıyor:

قضـــــــ

diğer yerlerde *yaya*, *müsellem*, *yörük*, *canbaz* vesaire gibi geri hizmetlerde istihdam edilen amele, nakliye ve rençber bölükleri vardı; gemiler Rumeli kıyılarında yapılacak ise Rumeli müsellemleriyle yörük, canbaz ve tatarlardan ve Anadolu sahillerinde ise yaya ve müsellemlerden istifade olunurdu. Bunlar nöbetle altışar ay hizmet ederlerdi [1].

Donanma techîzatında kullanılan kendir bezi için *Kastamonu* ve *Samsun*'daki kendir eminlikleri'nden istifade olunurdu [2]. Samsun'dan yedi bin kantar kendir bezi gelirdi; bundan başka *Ahtapolu* otuz kantar kendir verildi, bunlardan sonra *İzmir*, *Menemen*, *Mihaliç*, *Selânik*, *İnebolu*, *Misivri* ve *Bartın*'dan kendir gelirdi. Ayrıca *Tire* ile *Aydın* sancağı kazalarından tersane için ham kendir tedarik olunurdu [3]. Gemi

[1] Kütahya yayaları beyi Kasım Beye hüküm ki,

Hâliyâ sancağına müteallik olan yayaların bir nöbetlisi ki 639 neferdir Tersane-i âmire hizmetine tayin olunup buyurdum ki vardıkta zikrolunan bir nöbetli yayaları altışar aylık zâd-ü zevadeleriyle yayabaşılar ile ve mukaddemleriyle âdet ve kanun üzere ihrac edip vaktinde götürüp memur olduğun hizmette istihdam eyleyip itmamında dakika fevt eylemiyesin ... *(Mühimme 3, s. 206, sene 967)*.

Vize yörükleri su başısı....'na hüküm ki,

Bundan akdem Misivri, Süzebolu ve Ohyebolu (Ahyolu) nam mahallerde gemiler bina olunmak emrim olup... Çavuş gönderilip yapılmak üzere olmağın subaşılığına müteallik olan canbaz ve tatar ve yörüklerle varıp zikrolunan gemiler hizmetinde olup gemi hizmeti tamam oldukta Çekmece'de köprü hizmetine emredip buyurdum ki.... *(Mühimme defteri 5, s. 415, sene 973)*.

Bolu müsellemleri olduğu yerlerin kadılarına hüküm ki,

Bolu beği mektup gönderüp Sinop'ta vaki olan gemilerin binasına Bolu müsellemleri ferman olunup nöbetli müsellemlerin ihracına adamları ve çeribaşıları vardıkta bazı ocağın yamağı ziyade olup ve çiftlikleri mahsullü olmak ile defter-i cedid-i hâkanîde ikişer eşkün kayıt olunmuşlar .... *(Mühimme defteri 12, s. 26, sene 978)*.

Kütahya piyadeleri beğine hüküm ki,

Kütahya piyadelerinin nöbetlisi ki 601 ocaktır, Tersane-i âmire hizmetine tayin olunmuşlardır ; buyurdum ki vusul buldukta aslâ tehir ve tevakkuf eylemeyip zikrolunan piyadeleri berveçh-i isti'cal yayabaşıları ile ve mukaddemleriyle ve altı aylık zâd-ü zevâdeleriyle ihraç edip mahall-i memura götüresin ... (*Mühimme 47, s. 59, sene 990*).

[2] *Mühimme 3, s. 111 ve Mühimme 12, s. 75.*

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 5758* ve *Tuhfet-ül-kibar* (Müteferrika tab'ı), *varak 70 b.*

teknesi için lâzım olan katran, zift birinci derecede *Biga, Bayramiç, Tuzla, Kazdağı* [1], *Ağrıboz* [2] ve *Kastamonu* [3] ve ikinci derecede *Avlonya* [4] ve *Midilli*'den [5] getirtilirdi.

Gemilere lâzım olan yelken bezi ile tente bezi, *Boğazhisarı* (Çanakkale) havalisi ile [6] *Livadiye* [7] ve *Saruhan* (Manisa) sancağındaki kazalarla [8] *Aydın* ve *Menteşe* sancağından [9] ve *Ağrıboz, Atina, İstefe* (Teb) den [10] *Mısır*'dan [11] ve *İzmir* havalisinden [12] ve kalyonlar için lâzım olan yelken bezi de *Sedd-ül-bahir* ve *Kumkale*'den [13] tedarik olunurdu.

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 8102, sene 1219.*

[2] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 5866, sene 1237* ve *Numara 5862, sene 1233* (Zift ve reçine hükmü) ve *Cevdet tasnifi* (Bahriye kısmı), *Numara 132, sene 1235.*

[3] *Cevdet tasnifi* (Bahriye vesikaları), *Numara 5762, sene 1235*; Tersaneye zift ve reçine gönderilmesi hakkında hüküm.

[4] *Mühimme 3, s. 107,*

[5] *Mühimme 10, s. 115.*

[6] *Cevdet tasnifi* (Bahriye), *Numara 115, sene 1226.* Kâtip Çelebi, *Tuhfet-ül-kibar*'da tente bezinin ocaklık olarak *Eceovası*'nda ve îcabında İstanbul'da da dokunulduğunu yazar (Müteferrika tab'ı), *varak 70 b.*

[7] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar,* (Müteferrika tab'ı), *70 b.*

[8] *Mühimme 5, s. 293.* «Defter budur ki dergâh-ı muallâ bendelerinden zümre-i silâhdarandan İbrahim bendeleri yedinden sene semâne ve tis'amiye rebi-ül-âhırının yirmi ikinci günü ile müverrah bu dâîlerine hitaben emr-i şerif-i vacip-ül-itaa vârid olmağın mazmun-ı dürrubarında kaza-i Tarhanyattan donanma-i hümâyun gemileri için onbin kıt'a yelken bezi ve Galata'da olan hassa esari gönlek (gölmek) bezi için altmış bin zira' gömlek bezi satın alıp nuzzardan ve ümenadan ve ummalden akçe alıp ellerine hüccet veresin deyu ferman olunmağın . . .» (*Kâmil Kepçeci tasnifi Yeniçeri efendisi defteri, numara 4, sene 979 muharrem*).

Ayni defterde «İcmal-i muhasebe-i ihracat-ı kirpas-ı badbânî ve keştîhay-ı hassa ve kirpas-ı penbe esari-i Gebran-ı mîrî der Galata, sene 972-973» kısmından anlaşıldığına göre h. 972-3 senesinde donanma gemileri için Tarhaniyat kazasından yüzelli bin zirâ yelken bezi işlettirilmesi emrolunmuştur. Yelken bezi kıt'a üzerine emrolunmuştur; her kıt'a on beş İstanbul ziraıdır. Keza Akhisar'dan da yelkenlik bez işlettirilirdi (bk. aynı defter).

[9] *Mühimme 10, s. 172* ve *Cevdett asnifi* (Bahriye), *Numara 8225, sene 1230.*

[10] *Mühimme 3, s. 288.*

[11] *Mühimme 3, s. 225.*

[12] *Mühimme 10, s. 94.*

[13] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 8016.* Bu vesikada üçyüz top kalyon bezi ve kirpas verildiği görülüyor.

Kâtip Çelebi, *Tuhfet-ül-kibar*'da (varak 70 b) bir kadirgada üç köşeli (müselles) üç yelken olacağını yazıyor; bunlardan biri *can kurtaran* denilen büyük yelken olup gemiyi kumda yukarı kaldırtmak için açarlardı; bu yetmiş beş parçadan, yani bin dörtyüz zira bezden yapılırdı. Bu yelkeni onaltıncı asır sonlarında kaptan-ı derya Çelebi Ali Paşa lüzumsuz görüp kaldırtmıştı. *Orta yelken*, bin ikiyüz zirâ bezden yapılıp daima kullanılırdı; *borda* yani *fırtına yelkeni* denilen küçük yelken ise fırtınada açılırdı. Bir de her kadirgada dört köşeli altıyüz zirâ bezden yapılan *trinkete* ismi verilen ve her zaman ana serene açılan bir yelken daha vardı. Mavna ve baştardenin yelkenleri bunlardan farklı idi.

Her kadirgada iki tente vardı; her biri altmış beş top kalın bezden olup her bir top on beş zira gelirdi; yağmurda üst üste çekilirdi; mavna ile baştardenin tenteleri de kadirganın tentesinden ayrı idi. Tente bezi *Eceovası*'nda işlenirdi.

Tentelerin her sene biri kalkıp biri değiştirilir ve yelken ise üç dört senede bir tebdil edilirdi.

Gömülcüne sancağından gemi halatı, kendir teli ve üstübü, *Tire*'den keza gemi halatı[1] ve *Mısır*'dan iki bin kantar üstübü[2] getirtiliyordu; yine böylece donanma için *Mısır*'dan gelen üstübüden başka yüz kantar *ispavlu ipliği* ve elli kantar fitil de temin ediliyordu[3]. *Canik*, *Ünye*, *Şarkî Karahisar*'da donanma için kendir ve kendir teli hazırlanıyordu[4]. Yukarıda zikrettiğimiz üstübü gönderen mahallerden başka hassa gemiler yani donanma için Berkofca, Ilıca, Niş, Selânik, İstrumca, Florin, Kratova, Manastır, Köstendil, Filibe, Sidrekapsi,

[1] *Mühimme 10, s. 219.*

[2] *Mühimme 3, s. 325* ve *Mühimme 10, s. 116* ve *214.*

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 8239, sene 1174.*

[4] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *8114 sene 1230* ve *8187, sene 1226.* Canik'ten her sene 5610 kantar saftel ile dört yüz kantar ham kendir geliyordu *(Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 5769* ve *6504)*, Kâtip Çelebi, *Tuhfet-ül-kibar*'da kendir ocaklığı hakkında şöyle diyor:

«... Kendir ocaklığı Samsun'dan yedi bin kantar kendir muayyendir; Ahtabolu'dan otuz kantar, İzmir'den bir miktar tel ve kendir gelir; Menemen ve Mihaliç ve İnebolu ve Selânik ve Misivri ve Bartın semtinde bir mahal kendir ocaklıklarıdır (Müteferrika tab'ı, varak 70 b).

Demirhisar, Üsküp ve Ezine kazalarından da üstübü tedarik olunuyordu[1].

Kadirgaların *çadır* denilen kıç örtüsü astarı Mısır'dan gelirdi; her kadirgaya yetmiş zira beylik çuhadan çadır yaptırılır ve iki senede değiştirilirdi. Paşa baştardesinin çadırı Cağala zâdenin kaptan paşalığı zamanında [onaltıncı asır sonu] seraserden yapılmış ise de sonra yeşil ve kırmızı kadifeden yaptılar ve nihayet kırmızı kadifede karar kıldı. Paşa baştardesinin çadırı her sene değiştirilir ve eskisini paşanın maiyyeti alırdı[2].

Gemilerin kürekleri ocaklık olarak Kocaeli ve Bursa [3] ve Golos'da [4] Edirne'de II. Murad'ın vakıf köylerinde yapılıyordu. Sultan Murad'ın Edirne'deki Darülhadis vakfı köyleri avarızları mukabelesinde her sene tersaneye bin adet kadirga küreği veriyorlardı [5].

Gemilerin lengerleri Bulgaristan'daki *Samako* imalâthanelerinde yapılıyordu [6]. Bundan başka Samako kasabasından her sene tersaneye 790 kantar ham demir verilmekte idi. Birde Mihrimâh Sultan evkafı köyleri de her sene tersaneye 192 kantar ham demir verirlerdi [7]. Kalyon devrinde mirî kalyonlar için lâzım olan büyük lengerler İngiltere'den getirtilmekte idi. 1120 h. 1708 m. senesinde humbaracı ocağından *Ali Usta* isminde bir sanat sahibinin teşebbüsiyle Tersane gözleri arasında bir imalâthâne vücuda getirilip az zamanda yetmiş, seksen kantar büyüklüğünde demirler yaptırılmıştı [8].

[1] *Kâmil Kepeçi tasnifi defterlerden dört numaralı defter* (Donanma levazımı), *sene 972 ilâ 979*).

[2] *Tuhfet-ül-kibar, varak 81.*

[3] *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defteri, Numara 5655, sene 1107.*

[4] *Mühimme defteri 5, s. 238.*

[5] *İbnülemin tasnifi vesikalar* (Evkaf kısmı), *Numara 118, sene 1029.*

[6] *Mühimme defteri 5, s. 191.* Bir kadırgaya beş lenger lâzım olup yedi ilâ on kantar ağırlığında olurdu. Samakoda kalyon demiri dökülemiyordu. Kâtip Çelebi, *Tuhfet-ül-kibar*'da *tecdid-i lenger-i seftne* başlığiyle gemi lengerlerinin değiştirilmesinden şöyle bahsediyor: «Bir kadırgaya beş lenger lâzım. Yedişer, sekizer, dokuzar, onar kantar demirden olur, bir mavnaya ikişer çengelli on iki lengerte lâzım, on altışar kantar çeker, dört dahi dörder çengelli demir lâzım, on ikişer kantar çeker; baştardenin dahî öyle olmak gerek; bunların demiri mîrîden iştira olunur . . . » (*varak 70*).

[7] *İbnülemin tasnifi vesikalar* (Evkaf kısmı), *Numara 134, sene 1099.*

[8] *Raşid tarihi, s. 3, s. 258.*

Bedeli, Kolyoz mukataasından verilmek üzere donanma için ok ve yay (tabiî tüfeğin taammümünden evvel) tedarik edilirdi [1].

Her bir gemi inşasına ne kadar malzeme gideceği ve her bir geminin seferdeki donatım levâzımının ne kadar olduğu defterlerde mukayyet olduğundan bu hususta bir yanlışlığa mahal kalmazdı. Bu teferruat hakkında Kâtip Çelebi'nin Tuhfet-ül-kibar isimli eseriyle Marsigli'nin eserinde ve Başbakanlık arşivindekt Tersane defterlerinde kalem kalem kayıtlar vardır [2].

[1] *İbnülemin tasnifi* (Bahriye kısmı vesikaları), *Numara 21, sene 1030* ve *numara 99, sene 1084.*

[2] *Tuhfet-ül-kibar* (Müteferrika tab'ı), *varak 70* ve Marsigli *Osmanlı İmparatorluğunun zuhur ve terakkisinden inhitatı zamanına kadar askerî vaziyeti* (Bay Nazmi Tercümesi), *s. 141* ilâ *143* ve *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defterleri, 5757, sene 1127.*

VII.

OSMANLI BAHRİYESİNDE KULLANILAN GEMİLER

Osmanlılar, devletin kurulmasından îtibaren denizle alâkaları ve deniz sahillerinin genişliği nisbetinde donanmalarına tedricî surette ehemmiyet verip muasır devletleri ve bilhassa Venediklileri örnek yaparak gemilerinin nevi ve adetlerini arttırmışlar ve Akdeniz'de muazzam bir donanmaya malik olan Venedik'e galebe çala çala onaltıncı asrın ilk yarısında bu denizde hâkimiyeti elde etmişlerdir.

Osmanlıların kullandıkları gemiler muasırı olan denizci devletlerinki gibi (Fırkate, kalite, kadırga, mavuna yani çekdiri nevinden) kürekli ve yelkenli ve yalnız yelkenli olarak iki nevi idi. Kürekle yürüyen gemilere umumî tabirle *çekdiri* denilir ve oturak (bank) adedi itibariyle bunlar müteaddit sınıflara ayrılırdı.

Çekdirilerin en küçüğü *karamürsel* ve en büyüğü ise *baştarde* idi; çekdirilerin her birinde kürek adedi muayyendi; bunlarda mikyas, az yukarda söylediğimiz gibi oturak denilen kürekçi yeri idi. Gemilerin kaptanlarına evvelleri reis ve daha sonra kaptan denilmişti. Bütün gemilerde kaptan, reis, gümi veya vardiyan, kürekçi, cenkci ve saireden başka marangoz, kalafatçı, demirci, halatçi gibi îcabında gemide bir ârızayı tamir ve islah edecek ustalar bulunurdu. Çekdiriler ince donanma ve büyük donanma olarak iki kısımdı.

İnce donanma gemilerin meşhurları aşağıda gösterilmiştir; bunların büyük ve küçüklüklerine göre birbirlerinden farkları varsa da ben hepsini tefrik edemediğimden bir derece sırası takip edemedim zannındayım.

Kürekle yürüyen gemiler

Uçurma:

İnce donanmadan olup süratli kayıktı[1].

[1] *Zübdet-ül-vekayi, varak 276.*

Varna beş çifteleri :

Bu da ince (hafif) donanmadandı.

Karamürsel :

Çekdiri envaından olup İstanbul ile Marmara sahilleri arasında işleyen bir buçuk direkli sivri müselles yelkenli yarım güverteli Marmara kayıklarıdır; hem kürek ve hem yelkenle hareket ederlerdi; Venediklileri takliden müteaddit nevileri vardı.

Aktarma :

Tuna muhafazasında bulunan nehir gemilerindendi [1]. icabında donanmaya refakat ederdi. Düşmandan alınıp yedekte çekilen gemilere de Aktarma denilirdi.

Üstüaçık :

Tuna gemilerinden olup bir dümenci ve sekiz kürekcisi vardı; bunlar Tuna'nın bir çok iskelelerinde bulunurlardı; onsekizinci asırda Tuna'da yüz kadar üstüaçık mevcuttu [2]. Bunlar nakliyatta kullanılırlardı.

Çete kayığı :

Bunlar nehirlerdeki topçeken kayıklardandı [3].

Brolik :

Sığ yerlere girebilen hafif donanmadan olup muharip olarak yedi levend alırdı [4].

[1] *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defteri 6291, sene 1152 h.*

[2] *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defteri 8463, sene 1204* ve *8494, sene 1110* ve *Suphi tarihi, varak, 133.*

[3] *Kâmil Kepeci tasnifi bahriye defteri 8747, sene 1202 ve 8747 sene 1203.*

[4] « . . . yufka sularda ve sığ yerlerde . . . yedişer levendli brolık ki . . » *(Raşid tarihi. c. 3, s. 353)*; bir vesikada bu isim *vavlik* diye geçmektedir. *(Cevdet tasnifi bahriye vesikaları, numara 7314, sene 1150)*: «Karadenize çıkarılacak donanmadan üç kalyon, seksener kıt'a firkate, kanca başı, üstüaçık ve elli şayka ve kırk vovlık . .»

Celiyye :

İnce donanma gemilerindendi[1]; nehir ve ırmaklarda kullanılırdı.

Çamlıca :

Tuna'da işleyen nakliye gemilerindendi[2]. Onsekizinci asır sonlarında İstanbul tersanesinde yirmi sekiz arşın uzunluğunda yeni tarzda bir çamlıca yaptırılmıştı. Tuna nehrinde Avusturyalıların da çamlıca'ları vardı [3].

Kütük :

Şimdi gördüğümüz mavnadan küçük altları nisbeten, düz döşekli yapılmış içleri döşemeli ve başları kalkık ve içeriye bükülmüş sığ sularda ve çıkarma işlerinde kullanılan gemi olup şimdi bizde kömür nakli için kullanılır; bir adı da *orta kayık*'tır. Ayancık, Abana, Bartın ve Zonguldak havalisine kum, odun, kömür ve meyve nakledenler de *kütük*'tür. Kütük, tek kürekli ve yelkenlidir, yelkenleri yüksek aboneli latin yelkenidir; halk buna *hasır yelken* der.

At-kayığı :

Eski salapurya [küçük mavna] nın içerileri döşemelisi olup baş ve kıç tarafları rampalıdır. Rampalar hayvanların kaymaları için Cıta'lıdır. İki baş ve iki kıç tarafında dört küreği vardır. Timarlı sipahinin nakli için Çardak ile Gelibolu arasında kullanılırdı. Son zamana kadar Üsküdarla Kabataş arasında da kullanılmıştı.

Kancabaş :

Hafif filodan olup şayka ve üstüaçık ve sair ince donanma gemileri gibi sahillere sokulurlar ve nehirlere kadar girerlerdi[4].

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 6572* ve *Mühimme defteri 7, s. 283, sene 975.*

[2] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 3869.*

[3] «Tuna nehrinde Nemçe'nin ikiyüzden mütecaviz *Çam gemisi* tabir olunur kayıklara . . » (*Zübdet-ül-vekayi, varak 276*).

[4] « . . Yufka sularda ve sığ yerlerde zahire ve asker ve mühimmat

Şayka :

Altı düz büyük kayık olup *çayka* da denilirdi; yirmi ilâ elli muharip alırdı [1]. *Özi* ve *Dinyeper* nehriyle Tuna'da işleyen gemilerdendi; ocaklık olarak Tuna sahillerinde şaykalar vardı [2]. Şaykalar üç topla mücehhezdi; bunları Kazaklar da kullanırlardı.

Osmanlı şaykaları nehir sahillerini muhafaza ederlerdi. Evliya Çelebi, *zarbona* ismiyle şayka envaından olan bir gemiden bahseder (*C. 5, s. 173*). Evliya Çelebi'nin bu, zarbona dediği, karamürsel kayıkları tertibinde olup eskiden Karadeniz'in Rumeli sahillerinden İstanbula zahire getiren ve *zabun* denilen kayıklar olmalıdır.

İşkampavye (İşkampoye) :

İnce donanmadan ve aynı zamanda Tuna gemilerindendi [3]. Haberci gemisi olarak da kullanılmıştı [4]. Şimdiki bahriye erkânı işkampavye ile şalopeyi bir addediyorlar; filhakika her ikisi de ince donanmadan ve muharebe gemilerinden ise de işkampavye kürekli ve şalope yelkenli sınıftan addedilmişti.

Şahtur :

İnce donanma gemilerindendi Şahtur Fırat nehrinde eşya naklinde de kullanılırdı. *Kamus-ı bahrî* de buna *meşhuf*

ve cephane nakli için otuz levendli yüz yirmi kıt'a kancabaşe . . » *Raşid tarihi, c. 3, s. 353* ve *Suphi tarihi, varak 133* ve *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı) *Numara 5883, sene 1149* ve *Numara 6010, sene 1185.*

[1] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 5829, sene 1187.*

[2] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 170, 3867, 6535, 8503, 5829.*

[3] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 6579, sene 1183* ve *Silâhdar tarihi, c. 2, s. 788.*

[4] « . . . Hayreddin Paşa'nın bir yörük işkampavyesi vardı; karakulak olmak üzere onu daima yanından ayırmazdı; şöyle ki uçar kuşa hökmederdi, dokuz oturak idi . . » (Hayreddin Paşa'ya dair yazılmış olan ve Üniversite Kütüphânesinde Halis efendi kitapları arasında 4723 numarada bulunan bir eserden naklen *Lütfi Paşa tarihi*'nde merhum Müze hafız-ı kütübü Âlî Bey'in notu, s. 401).

[1150] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi), *Numara 6296, 6579.*

de denildiği yazılı olup teknesi gayet ince tahtadan yapılıp üzeri tamamen zift ile örtülmüştü. Grafe denilen kısa mablâklar ile sevk edilirdi ve dört köşe bir latin yelkeni vardı.

Çekelve :

İki direkli ve 23 arşın boyunda olup bahriyenin büyük filike ve yük gemilerindendi [1]. Bunun kullandığı yelkene çekeleve yelkeni denirdi.

Kırlangıç :

İnce donanmadan ve çekdirilerin firkateden küçüğü idi [2]. Kırlangıçlar muhabere ve karakol hizmetlerinde kullanılırlardı; bunların *tüccar kırlangıcı* denilen başka bir nev'i de vardı [3]. Başbakanlık Bahriye defterleri arasında 6823 numara ve 1205 H. 1790 M. tarihli defterde *(Kırlangıç-ı kebir-i nev icad)* ismiyle yüz mevcutlu bir kırlangıç görülüyor. Kırlangıç'ta bir suvari ile iki reis, badbânî, ağa, hoca, vekilharç ve muhtelif hizmetlere bakan yirmibeş zabit ve gediklisi vardı. Mürettebatiyle beraber mevcudu yüzü buluyordu.

Frikate :

Hafif donanma çekdirisi ve fragat'tan bozma olan *firkate,* on ilâ on yedi oturaklı idi; her küreğini ikişer, üçer kişi çekerdi; firkate ince donanma denilen sınıftan olup nehirlarde de kullanılırdı. Onsekizinci asır başlarında Tuna nehrinde 5 büyük ve 28 küçük olarak otuz üç firkate vardı [4]. Muharebe zamanında firkateler muharip olarak seksener levend alırlardı [5]. bir firkatede onsekizinci asır sonlarında bir reis, bir kılavuz, bir çavuş, bir marangoz, bir kalafatcı, bir topcubaşı

[1] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi), *Numara 7571* ve *Lütfi Paşa tarihi notu s. 399.*

[2] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi), *Numara 6539* ve *6546.*

[3] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi) *Numara 6744.*

[4] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 8494, sene 1110 ve Numara 6579, sene 1183* ve *6296.* «Evvel-i baharda Nemçe üzerine sefer mukarrer olmağla nehr-i Tuna donanması için yüz kıt'a firkate ve kalite inşası lâzım gelip Âsitaneden marangozlar irsal ve Tuna kaptanı Ali Paşa'ya ısdar-ı ferman olunup ...» (*Raşid, c. 2, s. 140*).

[5] *Raşid tarihi, c. 3, s. 353.*

ve altı sudegabo ki cem'an on iki nefer gedikli ile elli sekiz taşralı neferat vardı [1].

Çekdirilerin büyükleri de şunlardı:

Kalite:

Buna ecnebiler kalyota, galita, galyot derlerdi [2]. çekdiri nevinden olan kalite 19 ilâ 24 oturaklı bir gemi olup boyu 33 zira idi [3]. Büyük donanmadan başka [4]. Tuna donanmasında da onsekizinci asır başında on dokuz kalite vardı [5]; bilhassa takip hizmetinde kullanılan kalitelerde harp zamanında iki yüz yirmi kadar cenkçi bulunurdu [6]. Düşman takip ettiği için baş tarafında topu vardı.

Pergende (Birgende veya pergandi):

Ecnebi donanmalarındaki *brigantin* isimli gemiye bizce verilen ad. Pergende 18 veya 19 oturaklı olup boyu 33 ilâ 40 zirâ kadar olup, harp gemilerindendi [6] düşman kovaledığı için kalitaların baş taraflarında topları vardı.

Mavna:

Yirmi altı oturak yani çift kürekli ve iki katlı olup kadirgadan daha yüksek ve daha genişti; Boyu altmış beş zirâdı; her küreğini yedişer kişi çekerdi; bütün tayfasiyle beraber mevcudu altıyüz kadardı; mavnada yirmi dört pare top ile otuz topcu vardı; bu geminin kıç irtifaı yirmi ve baş taraf yüksekliği on iki karıştı. Mavnanın *manga* denilen iki küreği arasında üçer neferden yüzelli cenkci ve üsdat topcu bulunurdu. Mavna gemisinde on altışar okka gülle atan iki karış topu ve altı kolonborna ve iki kıç üzerinde dümen evinde ve iki kıç omuz-

[1] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defteri, numara 5760.*

[2] Bu isim *Rüstem Paşa tarihi*'nin Osman Ferid nüshasında bareketi olarak *kalyete* diye yazılıdır. Marsigli *kalyota* yahut *kalyot* diyor (*Bay Nazmi tercümesi*, s. 140). İtalyanlar kalita demişler, biz de oradan almışız.

[3] «... otuz üçer zira, yirmi üçer oturak olmak üzere üç kalite inşa olunmak...» Çelebi zâde, *Raşid zeyli, s. 241).*

[4] *Raşid tarihi, c. 2, s. 151.*

[5] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 8494, sene 1110* ve *Raşid tarihi, c. 3, s. 140.*

[6] *Raşid tarihi, c. 3, s. 353.*

[7] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi) *Numara 7433, sene 1185* ve *Numara 4007, sene 1194.*

luğunda ve kürek aralarında kanad üzerine konan on iki topla beraber yukarıda söylediğimiz gibi yirmi dört top vardı [1]. Kürekcilerin adedi 364 dü. Her mavnada, bir reis kaptan dört dümenci ve bir odabaşı emrinde âlâtçı denilen kırk kişilik, yelken ve saire kullanan efrad vardı [2]. Bir veya iki latin yelken kaldırırdı.

Gırab:

Uzun, başı sivri ve keskin olup kadırga tarzında ise de kadırganınki gibi yukarı kanadı ve kıç tarafında şahnişini yoktu; kürekler mazgal deliğinden geçirilmişti, güverte altından kürek çekiliyordu, direği kadırgaya benzerdi. Bunlar Başra körfeziyle Umman denizinde ve Dicle'de kullanılırlardı; Hindistan sahillerinde kullanılan bir nevi ticaret gemisine de *Gırab* ismi verilirdi. Muharebe gırablarının küpeşteleri gayet yüksek olup bu tarz, muharipleri düşman oklarından ve kurşunlarından muhafaza ederdi [3]. Müverrih Âlî, Seydi Ali Reisin 961 h. 1554 m. tarihinde Portekizlilerle yaptığı muharebeyi anlatırken "on iki kıta gırab yani çekdiri kalite„ diyerek gırabın, çekdirilerin kalite kısmından olduğunu beyan etmektedir [4].

Kadırga:

Buna ecnebi donanmalarında *gali* ve *galer* de denilmektedir [5]. Marsigli kadırgaları *zakala* ve *bey* kadırgaları namiyle iki sınıf göstermekte ve birincilerinin hükûmet ve diğerlerinin deryabeyleri tarafından yapılıp idare edildiklerini beyan etmektedir [6] yelken devrine yani kalyonculuğun birinci safa

[1] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı) *varak 71.*

[2] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı) *varak 69* ve ondan naklen *Cevdet tarihi* (1309 senesi tab'ı), *c. 1, s. 130.* Marsigli *mavnaya galeas* ve *gali* diyor (s. 140). Bunlar, Fevzi Kurtoğlu'nun kaydına göre ağır gali sınıfına mahsus teknelerdi (*Türklerin deniz muharebeleri*, s. 4).

[3] *Naima tarihi*'nde *gırab* hakkında biraz malûmat vardır (c. 2, s. 327*)*.

[4] *Âlî tarihi* (Basılmamış ikinci cild, kütüphânemizdeki nüsha), *varak 68.*

[5] *Marsigli tercümesi*'nde mavnaya *gali* denilmektedir (s. 140).

[6] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), s. 140.

geçtiği tarihe kadar Osmanlı donanmasının esasını kadirga tekneleri teşkil ederdi. Kadırgalar yirmi beş oturaklı olup sağ ve sol kürekleri adedi elli olmak icabediyorsa da bu oturaklardan biri Tuhfetülkibar'ın kaydına göre (varak 69 b) ocak yeri yani matbah olduğundan kürek adedi kırk dokuzdu.

Kadırganın her küreğini dörder beşer kürekçi çekerdi. Kadırgalar gayet uzun ve ensiz ve hemen su ile beraber denecek kadar alçak ve hareketleri pek seridi. Kadirgalar evvelce *karpuz kıçlı* değildi; fırtınaya dayandığı için onyedinci asırda bu biçimde yapılmışlardı [1]. Osmanlı kadirgalarının boyu 165 ilâ 168 ve arzları 21 ilâ 22 kademdi; yani iki bodoslamanın arası elli beş ve elli altı zirâ tulunda idi. Kıç irtifaı onsekiz ve baş irtifaı on bir karıştı. Her kadirgada harita kullanmasını bilen ve pusuladan anlayan bir kaptan ile bir odabaşının emrinde biri odabaşı olarak tirinkete (trinkit İtalyanca olup geminin prova direğinin birinci sereni ve bu serene bağlanan yelken demektir. bk. *Kamus-ı bahrî* ve *Lehçe-i Osmanî*) kullanan yirmi âlâtcı ile iki dümenci, bir yelkencibaşı ve yelkencinin emrinde olarak *gömi* denilen iki vardiyan iki dülger iki kürek yapıcı ve iki kalafatcı ki cem'an otuz beş kadar gedikli gemicisi ve bunlardan başka yirmi dört oturakta dörder kişiden 196 kürekcisi ile yüz cenkcisi vardı ve kadırga mevcudu üç yüz otuz kişi idi [2].

Onbeşinci asır sonlarında bir kadırgada bir büyük top ile dört darbazen ve sekiz adet te prankı topu bulunuyordu [4].

[1] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar, varak 69 b.*

[2] *Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar, varak 69* ve *Cevdet tarihi* (1309 tabı) *c, 1, s. 130* ve *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi) s. 140. Marsigli, *zakala* diye zikredip hükûmet tarafından yaptırıldığını söylediği bir kadirgada bir kaptan, bir gardiyan başı (kürekçi ve yelkencilerin âmiri) şuturman denilen seyr-ü sefere ve dümen işlerine memur bir kadirga reisi ve iki gümi ismi verilen ve gemide düdükle kumandaya kaptan tarafından memur vardiyan ve yirmi mevcutlu azab neferi ile odabaşı, iki kürekçi ustası, iki kalafatçı ustası, iki marangoz ustası, 196 kürekci ve 100 mürettebat olarak cem'an 327 nefer bulunduğunu yazıyor (Bay Nazmi tercümesi, s. 151).

[3] « . . Bir üstat yelkenci ve anın hükmünde iki kimse ki anlara *gümi* derler büyüğü silisre çalar ve küçüğü ayak üzere durup bazı yelkene müteallik hizmeti görür . . . » (*Tuhfet-ül-kibar, Müteferrika tab'ı, varak 69 b*).

[4] 893 h. 1488 m. tarihli *Levazım ve muhasebe defteri.* Her kadir-

Kanun olarak her sene kırk kadar kadırga yapılacaktı; Koçi beyin yazdığına göre kırk kadirgaya sekiz bin kürekci lâzımdı ki[1] dört yedek ile beraber yukarıdaki kürekci miktarını bulmaktadır[2].

Kalyonların taammümünden yani onsekizinci asır başlarından itibaren kadırgalar eski ehemmiyetlerini kaybetmiş ve tedricî surette vazifelerini kalyonlara devretmeğe başlamışlardı. Bunun için III. Ahmed devrinden başlayarak adetleri azaltılan kadırgalar Birinci Abdülhamid zamanında sona erdi ve yalnız kadırga nevinden olarak kaptan paşa baştardesi kaldı[3].

Baştarde :

Kadırga nevinden olan, orta ve yarım diye iki sınıf olarak gösterilen bartarde yirmi altı ilâ otuz altı oturak ve çift kürekli idi[4]. Her küreğini beş ilâ yedi kat kürekçi çekerdi. Yirmi altı oturaklı olan yarım baştardenin boyu elli yedi zira olup kaptan paşa baştardesinin boyu ise yetmiş ve yetmiş iki arşın idi ve her küreğini yedişer kürekci çekiyordu. Paşa baştardesinin mevcudu, yetmiş iki küreğinin her birini çeken yedi kişiden mürekkeb beş yüz kürekci, iki yüz on altı cenkci ve sair gemici ve topcusiyle beraber sekiz yüz kadardı, denizcilikte mahareti olan bir de reisi vardı. Baştardeler on yedinci asırdan itibaren karpuz kıçlı olarak yapılıyordu.

Kürekçilerin arasında üçer cenkci bulunurdu. Paşa baştardesinin kıç üzerinde üç feneri vardı[5]. Toplarından üçü başta olup yan taraflarında da dört, beş kadar hafif topları vardı.

ganın baş tarafından ondört, onbeş karış boyunda oniki okkalık gülle atan üç top ile yan taraflarında onar karış boyunda veya daha ziyade kolonborna toplar vardı, her kadirgaya yirmişer kantar veya daha ziyade barut verilirdi (*Tuhfet-ül-kibar, varak 71*).

[1] Koçi Bey, *Teşkilât mecmuası* (Kütüphânemizdeki nüsha), *s. 12.*

[2] 1113 h. 1701 m. tarihinde ehemmiyetleri artan kalyonların kadirgaya bedel kırk tane olduğu görülüyor; bunun üçü üç anbarlı idi *(Mühimme 112, s. 6)*.

[3] *D'Ohsson, c. 7, s. 424.*

[4] Orta ve yarım baştardelerin 27 ve 28 sırası, Venediklilerin baştardeleriyle asıl baştardelerin ise 32 sırası olduğunu Kâtip Çelebi'den naklen Marsigli yazıyor (*Bay Nazmi tercümesi* s. 140). Ayrıca bk. *Tuffet-ül-kibar, Müteferrika tab'ı, varak 69 b.*

[5] *Tuhfet-ül-kibar, varak 71.* Düşman baştardelerinin fenerleri tülüne dikildiği için Osmanlılar arzına koyarlardı.

Onsekizinci asır başlarına kadar gerek sulh ve gerek muharebe esnasında kaptan paşalar bunlardan *paşa baştardesi* denilen otuz altı oturaklısına binerlerdi; fakat kalyonların birinci safa geçmesine binaen 1113 rabi-ul-âhir (1701 Eylül) tarihinden îtibaren kaptan paşaların harp zamanlarında *baş kapudane* denilen kalyona binmeleri, üç fener ve üç bayrak takmaları ve harpsiz zamanlarda yine baştardeye binmeleri kanun oldu[1]. D'Ohsson, kaptan paşanın bayrağında pâdişâhın tuğrası bulunduğunu yazmaktadır[2].

Baştarde-i hümâyun :

Orta ve kaptan paşa baştardesinden başka bazı pâdişahların yaptırdıkları *hünkâr baştardesi* denilen her şeyi yeşil boyalı olan bir *baştarde* daha vardı; Sarayburnunda Hasbahçede Kanunî Sultan Süleyman bir tersane yaptırıp orada kendisi için bir yeşil baştarde inşa ettirmişti; bunun oğlu II. Selim ile torunu III. Murad da gaza niyetine aynı tersanede birer baştarde yaptırmışlardı; Boğaz gezintilerinde II. Selim, Kılıç Ali Paşanın ve III. Murad, kaptan-ı derya İbrahim Paşanın ve III. Mehmed, kaptan Halil Paşanın baştardesine binmişlerdi[3]. Üçüncü Mehmet de ceddi Kanunî Sultan Süleyman gibi Hasbahçe tersanesinde *Hünkar baştardesi* de denilen bir baştarde-i humâyun yaptırmış ve bu baştardeye kaptanı derya olan Çağala zade Sinan Paşa tarafından üç fener takılmış ve pâdişâh Boğazı gezmişti. Bu gezintide kanun üzere baştardenin dümenini tersane kethüdası tutmuş ve kaptan paşa ak elbise ile hizmette bulunmuştu[4]. Pâdişah baştardeleri de kaptan paşa baştardeleri gibi üç fenerli olup yalnız geminin rengi yani teknesi, ile kürekleri yelken ve direkleri yeşil boyalı idi. Bunun

[1] *Mühimme defteri 112*, s. 1: « Cenk esnalarında kaptan paşalar baştardeye suvar olup bina olunan kebir kalyona üç fener-i zaferfer ve üç bayrağ-ı nusret eser vazedip ana suvar olur, ona (başkapudâne) tesmiye ola. Evvelki kapudâne ikinci kapudâne olup ana yine kapudâne kapudanı suvar ola .. ».

[2] *D'Ohsson, c. 7, kitap 8* (Bahriye kısmı).

[3] *Selânikî tarihi, basılmamış kısım, varak 321* ve *Matbu nusha, s. 210.*

[4] *Selânikî tarihi, basılmamış kısım, varak 339 b. ve 440.*

sancağı da yeşil renkte idi[1]. Bir vezir donanma ile sefere serdar olsa bu pâdişah baştardesine biner ve direğine de kendi bayrağını çekerdi. Pâdişah baştardesi de karpuz kıçlı olurdu. Bu baştardenin seren direğinin ucuna demirden, altın yaldızlı bir kısım ilâve edilmekte ve buraya pikel (jiruet) ile ufak bir fener konulmaktadır[2]. Hünkâr baştardesinin reisinin vardiyan başı olması kanundu[3]. Pâdişah baştardelerinden yalnız bir tanesi, Avcı Sultan Mehmed'e ait olanı Deniz müzesinde mevcuttur.

***

Tuhfet-ül-kibar'ın kaydına göre (Müteferrika tab'ı, varak 69 b) kürek ve yelkenli olarak esas donanma büyük gemilerinden kanun üzere bulunması iktiza eden kırk kadırga ile altı mavnada ki donanma askerinin 16400 nefer olması iktiza ederdi; bunun onbin beşyüzü kürekçi ve beşbin üçyüzü de cenkci askerdi; yirmi bey gemisinde de yüzer cenkci bulunurdu[4].

Yine aynı eserdeki kayda göre (varak 71) gemiler iğneden ipliğe kadar bütün levazımatı Tersane mahzeninden alırlardı; her gemi kaptanına kumanya akçesi olarak (onyedinci asırda) onbeşer bin akçe verilir ve peksimetleri de temin olunurdu. Her kadırgada adam başına bir su varili ve her gemici ve kürekciye günde yarım okka peksimet hükümet tarafından verilirdi. Bu peksimet kaptan paşa gemisinde cenkci askerlerede verilirse de diğer gemilerde onlar yiyeceklerini kendileri tedarik ederlerdi.

Yelkenle yürüyen gemiler

Yelkenli deniz kuvvetleri iki ve üç direkli olarak iki sınıflı, bunlardan şalope, brik, uskuna iki direkli ve kalyon, fırkateyn, korvet üç direkli idiler. İki direkli gemilerin başlıcaları şunlardır:

[1] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), *varak 69 b. Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), *s. 143.*
Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar (Müteferrika tab'ı), *varak 69 b.*
Tuhfet-ül-kibar (Müteferrika tab'ı), *varak 69 b.*

Ateş gemisi:

Bunlar muharebe zamanında düşman donanmasını yakmak için kullanılırlardı; içleri mevadd-ı nariye ile dolu olup hususî surette yapılmışlardı; gemiciler bunu düşman üzerine sevk edip hedefe yaklaştıkları sırada içindekiler geminin arkasındaki lumbarlardan kendilerini denize atıp yüzerek geminin arkasına bağlı kayığa binip çekilirlerdi [1].

Şalope:

Küçük yelkenli ve anbarsız gemilerden olup muhabere işlerinde kullanılırdı; iki direkli ve yirmi yedi zirâ olurdu [2]. Her iki direğinde *sübye* denilen düz yelken vardı. 1230 h. 1815 m. tarihli bir deftere göre şalopede de bir reis, bir bâdbânî (yelkenci) iki rubulu reis, bir hoca-i emanet (kâtip vekili) bir çavuş, bir kılavuz, bir humbaracı halifesi ve dört humbar'acı ile bir topcu başı ve altı sudegabo (topcü efradı) ki cem'an on dokuz daimî ve 43 taşra efradı bulunup mecmu'u 62 kişi idi [3]. Oniki topu vardı.

Brik:

Yelkenli gemilerin iki direkli anbarsız [tek anbarlı] olanlarına brik denilirdi. Brikler yarım armalı, zamanının en serî harp gemilerinden olup küpeşte lumarlarında topu vardı; brik'in her iki direği *kabasorta* denilen dört köşe yelkenli idi 1230 h. 1814 m. senesinde bir brikte taşralı efrad denilen ve geminin sefere hareketinden evvel yalı halkından altı ay için ücretle toplanan efrad (bu taşralı efrada kalyonlarda kalyoncu derlerdi) hariç olarak geminin maaşlı mürettebatı 9 reis ve vardiyan, bir topçubaşı ile üç sudegabo, 8 zabit, dört marangoz ve kalafatcı, 20 gabyar ve 25 gönüllü olarak cem'an yetmiş kişisi vardı [4]. Yine aynı tarihlerde diğer bir brikte mürettebat miktarı bun-

[1] *Lütfi Paşa tarihi*'ne, merhum Âlî Bey tarafından ilâve edilen not, s. 397.

[2] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 5805, sene 1221* ve *Numara 7380, sene 1222.*

[3] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defterlerinden 5760 numaralı defter.*

[4] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defterlerinden 5760 numaralı defter.*

dan daha fazla idi [1]. Brikler yarım armalı zamanının en serî gemilerinden olup lumbarlı olan küpeştelerinde top vardı. Top adedi sonradan artmıştır. meşrutiyetin başlarında bahriye mektebi önünde talim gemisi olarak duran Nevîd-i fütuh briki sekiz toplu olup sinop faciası haberini İstanbul'a getirmişti.

Uskuna :

Bu da iki direkli yelkenlilerden olup 27, zirâ tulünde idi [2]. Bunun birinci direğinde *kabasorta* ve ikinci direğinde *sübye* denilen düz yelken vardı. Direklerinde üfki serenleri bulunmayan gemilere *sübye armalı* ve üfki serenler ile mücehhez bulunanlara *kabasorta armalı* denilirdi (*Kamus-ı bahri 221*). 1831 de yapılan bir uskuna'nın onaltı topu ve doksan mürettebatı vardı.

Şehtiye :

Buna *şityе* de denilir ; alelâde iki direkli olan şehtiye'ler büyük ve küçük olarak iki kısımdı ; küçük şehtiye'ler 23 ilâ 27 zirâ [3] ve büyükleri ise yirmi dokuz ilâ otuz beş zirâ olurdu [4]; büyükleri bazan üç direkli idi [5]. Bir vesikada *şehtiye brik* isimli iki direkli bir şehtiyeden bahsedilmektedir [6]. Diğer

[1] Bu brikin efradı şöyle idi :

رئیس اول	بادبانی	رئیس ثانی	رئیس ثالث	رؤسای ربعلی	اغای سفینه	وکیلخرج	چاوشان
۱	۱	۱	۱	۹	۱	۱	۲
قلاغوز	طبیب	سر طوپی	سودەغبوها	سر رەانغوز	سر قلفات	چراق قلفات	چراقرەانغوز
۱	۱	۱	۱٤	۱	۱	۱	۱

یکون
۳۸ نفرات کدیکلیان
۵۰ نفرات طشره
۸۸

[2] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Namara 6468 sene 1212* ve *Esfâr-ı Bahriye-i Osmaniyye s. 158*.

[3] *Cevdet Bahriye vesikaları 6970 ve 8360* (onsekizinci asır).

[4] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları. Namara 6468* ve *8774*.

[5] « Reâyâdan Anderya'nın şehtiye tabir olunur üç direkli, altı toplu, oniki karabine, yirmi iki tüfenk ve on beş bıçaklı sefinesinde kırk nefer gemici . . . » (*Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, 5643, sene 1219*).

[6] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 130* ve *157* (Sene 1242 ve 1249).

bir vesikada çamlıca ile şehtiye'nin aynı şey olduğu yazılmaktadır [1] Onsekizinci asır sonlarında *Şehtiye-i Mürg-i Bahrî* ismindeki şehtiye mevcudu iki yüz kadardı. Zabit ve gedikli mevcudu şöyle idi: bir kaptan ile reis-i evvel, sâni, sâlis ve bunlardan başka daha dört reis, bir badbânî, bir ağa bir hoca (kâtip) iki çavuş, bir vekilharç, bir topçubaşı ve on topcu kethüdası, bir serhazine, bir serdümen ve bir dümen kethüdası, bir aylak başı, bir kandil çavuşu ve birer kılavuz, sermarangoz, serkalafat ve üç kalafatcı ve bir varilci ki cem'an 37 zabit ve gedikli.

Bunlardan sonra beş aylakçı ve on iki topçu ve taşralı neferat denilen ve bazı kazalardan alınan efrad ve 18 kadar marnar aylakçı Rum ve 8 Ermeni olarak şehtiye mürettebâtı kaptanından başka 199 kişiyi buluyor [2].

Ağrıpar (Ağribar):

Bu da büyük gemilerden olup onbeşinci asır sonlarında bu geminin on üç şayka topu ve altı baş topu, dört büyük zarbazeni ve onaltı prankı topu vardı [3].

Korvet:

Üç direkli harp gemilerindendi; yalnız güvertesinde yirmi ilâ otuz topu vardı; uzunluğu 33 ilâ 39 zirâdı [4]. Ondokuzuncu asır başlarında bir korvette 11 zabit ve gedikli, 40 gabyar, 12 filikacı, bir topçubaşı ve altı sudegabo, 3 marangoz 3 kalafatçı ve 85 gönüllü mürettebat olup mecmuu 174 idi [5]. Tabiî kazalardan ücretle altı ay için alınan taşralı silâhendazlar bu yekûndan hariçti. Korvetlerin iki direği kabasorta ve üçüncü direk sübye donanımlı idi.

[1] *Cevdet tasnifi Cevdet tasnifi Bâhriye vesikaları, 8745, sene 1200* (Vesikada «*Çamlıca* tabir olunur şehdiye gemisi») deniliyor.

[2] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defterleri, Numara 5722 sene 1205.*

[3] 893 Rebiulâhir tarihli *Bahriye defteri.*

[4] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi), *Numara 5469, sene 1231* ve *Numara 7938, sene 1215* ve *Numara 6005.*

[5] *Bahriye vesikaları* (Kâmil Kepeci tasnifi), *Defter numarası, 5760.*

Barça :

Hem nakliye ve hem harp gemilerinden olup altları düzdü; iki ve üç direkli olurdu ve kalyon envaındandı. 893 h. 1487 m. tarihli bir deftere göre onbeşinci asır sonlarında bir barçada dört şayka topu, on iki kıta baş topu, oniki büyük zarbazen ve 35 kıt'a prankı ki cem'an büyük ve küçük 83 adet top bulunmakta idi. Bugün de Azak denizinde altları düz makineleri geride ve anbarları önde olarak nakil işlerinde kullanılan gemilere de Ruslar *barca* demektedirler.

Kalyon :

Üç direkli yelkenli büyük harp gemilerindendi. İki ve üç anbarlıları vardı. Güge, barça, burton, karaka, karavele[1] firkateyn, kapak ve üç anbarlı hep kalyon envaındandı. İki anbarlıları altmış ilâ seksen ve üç anbarlıları da seksen ilâ yüzon toplu olurdu. Kalyonlar büyük kıtada muharebe gemileri idi. Kalyonlar 43 ilâ 64 zirâ veya arşına kadar yapılırdı. Kalyon Os manlılarda ilk defa İkinci Bayezid zamanında yapılmıştı; bunun tûlü yetmis ve arzı otuz zirâ olup mevcudu da iki bindi; bunlara *göke* deniliyordu[2] Kanunî zamanında Venediklilerin karakaları nevinden kalyon yapıldı; bunlar 1500 ilâ 2000 tonilato hacminde idi; fakat bunların rüzgârsız havada sevkleri mümkün olmadığından dolayı kalyon yapma üsulü azaltılarak eskisi gibi hem kürek ve hem yelkenle giden çekdirilere ehemmiyet verildi; fakat on yedinci asır ortalarında Girit seferleri esnasında ve Çanakkale boğazının Venediklileri tarafından kapanması üzerine tekrar kalyon yaptırıldı; Köprülü zâde Fazıl

[1] «Tersane-i Âmirede binasına mübaşeret olunan iki adet karevele tabir olunur kalyonlar..» (*Çelebi zâde, s. 454*). Müselles şeklinde tek yelkenli ve kıç tarafı şahnişinli bir karavele resmi *Pirî Reis haritası*'nda vardır. Karavelelerin beşyüz levend ve beşyüz gemicisi vardı. Karavele-i gazalî, karavele-i şehbaz-ı bahrî için bk. *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, Numara 5883* ve *7437 ve 7854*. Karavele kırk zira ve daha fazla uzunlukta olurdu (*Ayni tasnif vesikaları, Numara 6692, sene 1186*).

[2] Gökeler hem çekdiri ve hem kalyon sınıfına dahil olurlar. Göke esasta çekdiri envaından ise de iki katlı, yani altında bir de top anbarı bulunması sebebiyle kalyon sınıfından sayılmıştır. 893 rabi-ul-âhir tarihli bir defterde *Kalyon-ı Mustafa Tanburî* diye bir kalyondan bahsedilmektedir. Göke, II. Bayezid zamanındaki İnebahtı muharebesinde kullanılmıştı.

Ahmed Paşa sadaretinde kalyon yapılması yine terk edildiyse de[1] 1093 h. 1682m. de Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın himmetiyle yeniden kalyona ehemmiyet verildi ve kalyonculuk için, bunu daha evvel tatbik etmiş olan garb ocaklarından üstat kaptanlar getirtilerek bu işe önem verildi ve Cezayerli Hasan paşa zamanında Kasımpaşa'da kalyoncu kışlası yapılarak kalyoncuların bekâr odalarına dağılarak edebsizlik etmelerinin önüne geçildi, bu suretle kalyonculuk tersanede başka bir ocak halinde inkişaf etti ve bunların kaptan, ağa, çavuş, hoca, ve topcularına müstevfa maaşlar ve tayinler tahsis edildi ve bundan sonra kalyonculuk devam etti[2]. Kalyonlar, on yedinci asır yarısından sonra isim almışlardır. Girit savaşı esnasında ilk defa uzun çarşı esnafı aralarında para toplayarak yaptırdıkları kalyona *uzunçarşı* ismini koymuşlardı. 1093 h. 1682 de kalyoncılığın ihyasından sonra şadırvan kıçlı, sungur kıçlı, uzun kıçlı, güneş kıçlı, küçük ay kıçlı, zülfikar kıçlı, servi kıçlı ve saire gibi adlarla zikredildikleri gibi[3] bunlara *tayyâr-ı bahrî*, *nihenğ-i bahrî*, *hediyyetülmülûk*, *şehbâz-ı bahrî* vesaire gibi isimler veriliyordu. Tersanede yapılan kalyonların arka kısımlarına münasip âyet ve hadis yazan hattata *muharrir-i kıç* denilirdi[4].

Firkateyn :

Üç direkli yelkenlilerdendi; hem güverte ve hem de an-

[1] R i k o, Fazıl Ahmed Paşa devrinde hafif kadirgalar inşa edildiğini ve kalyon inşasının bırakıldığını yazıyor (s. 491).

[2] *Silâhdar tarihi*, 1093 hicret senesi vekayii arasında *zuhur-ı kalyonha-i mîrî* başlığı altında kalyon yapılması ve kalyoncu teşkilâtı hakkında şu malûmatı veriyor: «Vezir-i âzam Venedik cümhuriyetine bazı teklif-ı mâla yutak etmekle beyinlerine nifak düşüp sefer tedarikine mübaşeret ile Tersane-i âmirede dört kıt'ası üçer anbarlı olmak üzere seksener ve altı kıt'a altmış tunç toplu on kıt'a mîrî kalyon binası için pâdişâhtan istizan edip bir miktar masraflarına Erdel hazinesini aldı ve Magrip ocakları gibi tersanede başka bir ocak olup büyüklerine dörder yüz, küçüklerine üçer yüz levend konmak ve ber birinin kaptanlarına yevmi yüz yirmişer ve ağalarına seksener ve çavuşlarına ve mutavassıt reislerine ve dağlacılarına ve hocalarına otuzar ve aylaklarına on sekizer ve topçularına onaltışar akçe ulûfe tayin eyledi...» (*Silahdar tarihi*, c. 1, s. 762).

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı) *5883, sene 1149 ve Nr. 6084, sene 1152* ve *Kâmil Kepeci tasnifi defterler, Numara 5756, sene 1127.*

[4] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi) *Numaaa 8423, sene 1189.*

barın da topu vardı; boyu muhtelif uzunlukta olup vesikalarda 45 ilâ 55 zirâ arasında yapılmış oldukları görülüyor[1]. Otuzdan yetmişe kadar topu vardı ve hareketleri seridi. Fırkatey'nin üç direği de kaba sorta olup zamanımızın muharebe krovazörü vazifesini görürdü; Kalyon envaından olan firkateynlerden *İskenderiye* isimli kapudâneye mahsus bir gemideki mürettebat ile taşralı efrat miktarı şöyle idi[2].

Rüesa maa vardiyan:

Reis-i evvel	Reis-i evvel-i emanet	Badbânî	Reis-i sânî
1	2	2	2

Reis-i sâlis	Rüesay-ı rubu'lu
2	23

Zabitan ve Gedükliyan:

Ağay-ı sefine	Seroda	Hoca-i evvel	Hoca-i emanet-i şorba
1	1	1	1

Hoca-i emanet-i jurnal	Hoca-i emanet	Vekilharç	Serdümen
1	2	1	1

Seraylak	Çavuşan	Çavuşân-ı emanet	Aşçı	İmam	Kılavuz
1	1	2	1	1	1

Tabib-i sefine	Varilci	Tulumbacı
1	1	1

Filikakeşan:

Reis-i filika	Neferat
2	19

Sudagaboha maa sertopî

Sertopî	Sudagabo
2	32

[1] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi) *Numara 5419, 6300, 6331, 6465, 6540, 6736, 7159, 7494, 7629.* Ve *Türklerin deniz harbi sanatine hizmetleri* s. 40.

[2] *Bahriye defterleri* (Kâmil Kepeci tasnifi), *Numara 5760.*

Humbaraciyan:

Halife-i Humbaraciyan	Neferat
1	4

Marangozan:

Sermarangoz	Neferat-ı rubu'lu	Çırak
1	3	1

Kalafatciyan: [1]

Serkalafat	Neferat-ı rubu'lu	Çırak
1	1	1

Çavuşân-ı kapudâne-i hümâyun	Neferat-ı esarî-i mîrî
12	16

Yekûn

Neferât-ı Gedükliyan ve saire	151
Neferât-ı taşra	299
	450

Kapak veya kaypak:

Kalyon envaından ve ikinci sınıf iki anbarlı harp gemilerinden olup güvertesinden başka her bordosunda iki sıra topu vardır; yani güvertesinden başka top anbarı ve *tavlon* denilen ikinci kat güvertesinde top bulunurdu. Top mevcudu seksen ile yüz on arasında idi; cenkcileriyle beraber mürettebatı sekiz yüz ile bin arasında bulunurdu. Bundan başka bir de üçüncü sınıf kapaklar olup bunun topu altmış ile seksen arasında ve zabit ve mürettebat ve cenkci mevcudiyle beraber kuvvesi altıyüz ilâ sekiz yüz kadardı.

[1] Bu kalafatçılara burgucu da denilmektedir. Meselâ Üçüncü Selim zamanındaki Tersane ıslahatına dair olan kanunnâmede (*Halil Nuri Bey tarihi, s. 147*) «Sancak gemilerinin ve kapak kaldırır kalyonların elyevm altışar, sekizer nefer gedikli marangozları ve ol miktar kalafat tabir olunur burgucuları müretteptir ...» deniliyor. Aynı tarihin bir sayfa sonrasında ise bir kaç yerde «*gedikli marangoz ve burgucular*dan» kaydiyle iki tabirin bir olduğu gösteriliyor.

Cenkciler hariç olmak üzere bir kıt'a kapak kalyonun başlıca reis ve sairesi şunlardı:

Sertopî-i evvel	Sertopî-i güverte	Sudagaboha	Reis-i evvel
2	1	64	2

Badbânî-i güverte ve anbar	Reis-i sanî	Reis-i sâlis
4	2	3

Rüesay-ı rubu'lu	Ağay-ı kalyon	Seroda-i kalyon	Hoca-i evvel
30	1	1	1

Hoca-i şorba	Hoca-i jurnal	Vekilharc-ı kalyon
1	1	1

Çavuşân-ı kalyon	Serdümen	Seraylakha	Serhazine	Anbarî
4	2	2	2	2

Sermarangoz	Serkalafat	Rubu'lu marangoz	Rubu'lu kalafat
1	1	10	5

İmam	Aşçı	Kılavuz	Sömbeki	Varilci	Çavuş-ı kandil
1	1	1	1	1	1

Kethüday-ı dümen	Kethüday-ı hazine	Tabip
1	1	1

Cem'an 151

Üç anbarlı :

Kalyon sınıfının en büyüklerinden olup 1093 h. 1682 m. senesinden îtibaren yapılmağa başlamıştır. Üç anbarlılar donanmanın dritnotları olduğundan güvertelerinden başka top anbarları ve tavlonları ve alttaki kontra-tavlonlarında topu vardı. Boyu 59 dan 64 zirâa kadar olurdu [1]. Bundan sonra İkinci Mustafa zamanında da üç anbarlı kalyon yapılmış ise de kullanılamadığından dolayı bozdurulmuş ve sonra III. Ahmed tarafından yeniden üç anbarlı kalyonlar yaptırılmıştı [2]. Bütün Üç anbarlı kalyonların hem güvertesinde ve hem de palavra, (ikinci kat) orta kat ve top anbarı denilen üç anbarında top-

[1] *Bahriye vesikaları* (Cevdet tasnifi), *Numara 7716, Sene 1211* ve *7747, sene 1156.*

[2] *Raşid tarihi, c. 5, s. 424* ve *Çelebi zâde tarihi, s. 8, 50, 582,*

lar vardı, top adedi güverte toplarından başka 110 ile 120 arasında ve mürettebatı da 800 ilâ 1000 kadardı [1]. Onsekizinci asırda çok miktarda üç anbarlı yapılmıştı; eski *Selimiye* ve *Mahmudiye* gemileri üç anbarlı büyük gemilerdendi. Üçüncü Selim'in adı verilen ve mühendis Brün tarafından yapılmış olan altmış iki zirâ boyundaki *Selimiye* üç anbarlısının mevcut efradı 1200 olup top adedi de 62 idi.

1230 h. 1815 m. senesinde kaptan paşaya mahsus üç anbarlı Mahmudiye kalyonundaki reis, gedikli, zabit ve mürettebat mevcudu şöyle idi [2].

Rüesa maa vardiyan:

Reis-i evvel	Badbânî	Reis-i sânî	Reis-i sâlis	Rüesay-ı rubul'u
2	2	2	2	30

Sudegabo maa sertopî:

Sertopîhâ	Sertopî-i emanet	Sudegabo'hâ
4	1	91

Zabitan ve Gediklüyan:

Ağay-ı kalyon	Seroda	Hoca-i evvel	Hoca-i Şorba
1	1	1	1

Hoca-i jurnal	Hoca-i emanet	Vekilharç	Serdümenha
1	2	1	2

Seraylakha	Çavuşan	Çavuş-ı Kandil	Aşçı	İmam	Tabip
3	6	1	2	1	1

Varilci	Nakkaş	Tavşan [3]	Cerrah	Tulumbaciyan	Ahengeran
1	1	1	1	5	2

Gönüllüyan
2

[1] 1108 h. 1696 m. senesinde yapılan üç ambarlıların mevcudu 1001 ve keza 1111 h. (1699 m.) senesinde yapılmış olan diğer bir üç anbarlının mevcudu da aynı miktarda idi (*Mühimme 112*, s. 6).

[2] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden Bahriye defteri, numara* 5760. Bu defterden başka büyük, küçük bütün gemilerin isim üzerine tertip edilmiş defterleri de vardır; meselâ 1205 h. 1790 m. senesine ait 5723 numaralı defter bu cümledendir.

[3] *Tavşan*, ince iş yapan usta marangoz demektir.

Gabyarân-ı Çamlıca:

Reis-ievvel	Badbânî	Reisi-sâlis	Neferat
4	3	2	31

Humbaraciyan:

Halife-i Humbaraciyan	Neferat
1	9

Marangozan:

Sermarangoz	Neferat	Çırak
1	8	1

Kalafatciyan:

Serkalafatî	Neferat	Çırak
1	7	1

Filikakeşan	Neferat	ve	Esarî-i Mîr-i
2	48		16

Yekûn

Rüesây-ı zabitan ve gönüllüyan-ı saire	310
Neferat-ı taşra (yani tüfenkendaz)	897
	1207

Onsekizinci asır başlariyle bu asrın sonu ve on dokuzuncu asır ibtidalarındaki kalyonların esas mürettebatı ve zamanla yapılan tadilat hakkında bir fikir vermek için aşağıdaki mukayeseyi yapıyorum:

1113 h. 1701 m. tarihinde bir kalyon mürettebatı ile yevmiyeleri[1]:

"Bir kıta kalyonu tesyir ve hîn-i mukabelede kifayet miktarı iktiza eden kapudan ve rüesa ve neferat-ı sairedir ki alelesami tertip üzredir„:

***

[1214] *Mühimme defteri 112, s. 7, sene 1113.*

Reis-i evvel	R. sânî	R. sâlis	Ruesay-ı sütun [1]	
1	1	1	7	beheri 30 dan
Yevm 90	Yeym 60	Yevm 50	Yevm 210	

Agay-i kalyon	Hoca-i kalyon	Seroda-i kalyon	Çavuş-ı levendat
1	1	1	1
Yevm 50	Yevm 30	Yevm 35	Yevm 30

Vekil harc	Çavuş-ı kandil		İmam-ı kalyon	Badbânî
1	2	beheri 20 den	1	1
Yevm 30	Yevm 40		Yevm 20	Yevm 60

Vardiyan		Sertopî-i evvel	Sertopî-i sânî	Kethüda-i topî-i evvel
1	30 dan	1	1	1
Yevm 60		Yevm 60	Yevm 60	Yevm 40

K. T. sânî		Muhafız-ı cebehane	Kethüda-i muhafızin-i cebehane
2	30 dan	1	1
Yevm 60		Yevm 30	Yevm 20

Anbarî-i ab	Reis-i sandal	Serdümen	Kethuday-i dümen
1	1	1	1
Yevm 25	Yevm 30	Yevm 25	Yevm 20

Dümenciyan		Aylakciyan		Topcıyan	
20	18 den	200	18 den	200 saatcıyan	16 dan
Yevm 360		Yevm 3600		98	
				298	
				Yevm 4768	

[1] *Rüesay-ı sütun*, kalyon direklerinden her birinin hizmetlerini idare eden reisler olup daha sonraki defterlerde bunlara *rüesay-ı rubu'la* denilmektedir.

Sandalcıyan		Ser kalafatî		Kalafatcıyan
40	20 den	1		3
Yevm 800		Yevm 40		Yevm 105

35 den

Sermarangozan	Marangozan		Varilciyan
1	3	35 den	2
Yevm 40	Y 105		Ye 50

25 den

Cerrah-ı kalyon	**Yekûn**
1	nefer
Yevm 40	533

Ondokuzuncu asır başlarında (1819) üç anbarlı bir kalyonun kanunnâme mucibince gedikli olan mürettebat ve zabitanı şöyle idi[1].

Sertopî-i evvel	Sertopî-i evvel	Sertopî-i Güverte	Sudagaboha[2]
1	1	2	120

Reis-i evvel	Badbânî-i güverte ve anbar	Reis-i sânî
2	4	2

Reis-i sâlis	Rüesay-ı rubu'lu[3]	Ağa-i kalyon	Seroda-i kalyon
2	40	2	2

Hoca-i évvel[4]	Hoca-i şorba[5]	Hoca-i jurnal
1	1	1

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 3233, sene 1235.*

[2] سودەغبر diye yazılan bu efradın topcubaşı maiyyetinde bulunan efrat top atan usta olduğu defterlerden anlaşılıyor.

[3] Yukarıda onsekizinci asır başlarında rüesay-ı rubu'luya *rüesay-ı sütun* (gemi direkleri reisleri) deniliyor.

[4] *Kalyon hocaları*, kalyon kâtipleri demekti. Hoca-i evvel, kalyonun birinci kâtibidir. «Mîrî kalyonlar icâd olalıdanberu kalyon hocası tabir olunan kitabet hizmetinde otuz akçe ulûfe ile kadimî emekdar ...» (*İbn-ülemin tasnifi tevcîhat kısmı, Numara 2075, sene 1126*). Cezayir, Tunus ve Trablus gemicileri arasında şecaatle maruf olana *sefine hocalığı* rütbesi verilirdi.

[5] Hoca-i Çorba = Kalyon iaşe kâtibi.

Vekilharc-ı kalyon	Çavuşân-ı kalyon	Serdümen	Seraylak
2	6	2	4

Ser hazine	Anbarî	Sermarangoz	Serkalafat	Rubu'lu marangoz
2	2	1	1	12

Rubu'lu kalafat	İmam	Aşçı	Klavuz	Sömbeki	Kandil çuvuşu
7	1	1	1	1	1

Kethüday-ı dümen	Kethüday-ı hazine	Tabip	Varilci
1	1	1	1

Bunlardan sonra onsekizinci asrın sonunda kaptan paşa kalyonunda bulunan altmış kadar zabit ve gediklinin vazifelerini tarif edelim [1]:

1. Suvari kaptan ile mülâzım denilen üç muavin [2].

2. Manevraları idare eden yirmi kadar reis. Bunların yelkenlerle gemi techizatı üzerinde vazifeleri vardı [3].

3. Badbânî (yelkenci) denilen bir debboy memuru.

4. Kalyonculara kumanda eden bir kalyon ağasiyle her biri odabaşı unvanını haiz iki muavin.

5. Kalyon başçavuşu, kalyoncuların zapt ve rabtiyle meşgul olup maiyyetinde altı kalyon çavuşu vardı ve bu çavuşların üçü geminin kıç tarafında ve diğer üçü geminin başında nöbet beklerler ve ellerindeki bastonlarla manevralara nezaret ederlerdi.

6. Kalyonun merdivenleri yanında nezaretle muvazzaf dört vardiyan bulunup bunlar her gece gemideki esirleri (esari-i mirî) anbara indirip muhafaza ederlerdi.

7. Kalyon imamı ve müezzini

[1] *D'Ohsson, c. 7, kitap 8, s. 427.*

[2] Bahriye vesikaları ve defterler arasındaki maaş defterlerinde *Süvarigan ve mülâzimîn-i mîrî* kaydiyle gemi suvari kaptanlarının ve bu mülâzımların isimleri geçiyor (*Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defterleri'nden 5723 ve 5708 numaralı defterler*).

[3] Üç anbarlılar'da bunların miktarının arttığı görülüyor. Bunlar rüsây-ı rubulu denilen reislerdir.

8. Bir dümenci başı ile altı dümenci

9. Anbarcıbaşı; mağaza veya anbarların ikinci şefi olup (birinci müdür badbânîdır) maiyyetinde yirmi kadar debboy ve anbar muhafızı vardır.

10. Bir topcubaşı ile altı topcu zabiti

11. Bahriye aylakcılarının âmîri dört aylakcıbaşı.

12. İki filika reisi: bunlardan biri kaptan paşanın büyük yedi çiftesini idare eder, diğeri de sancağın sandalına kumanda ederdi; bunların maiyyetlerinde bir provacı, iki hamlacı ve bir de sandal reisi vardı.

Kalyon mürettebatı ikiyüz aylakcı, dört yüz elli kalyoncu ve topcudan, elli filikacı veya şalop kürekçilerinden ve elli esirden mürekkebti; esirler bir seferde hizmet ettikten sonra günde kırk altı akçe yevmiye alırlardı.

Hükûmet bütün bir sefere ait olmak üzere adam başına iki kilo pirinç, iki kilo mercimek, üç okka zeytin yağı verirdi; bundan başka her beş gün için iki buçuk peksimed tevzi edilirdi. Her gemide kaç top varsa tayfalar o kadar mangalara ayrılmışlardı. Her manganın bir aşçısı ve bir de mangabaşı olan kethüdası vardı. On beş günde bir et, haftada iki defa da pilâv veriliyordu, manga kethüdası, manganın yiyecek masrafı için gemicilerin maaşlarına mahsuben kaptandan yüz kuruş alır ve İstanbul'a avdet edince hesap görürdü.

Donanmada hizmet eden bazı bahriyeliler

Osmanlı donanmasında hizmet eden, *azablar*, *levendler*, *kürekçiler aylakçılar*, *kalyoncular*, *gabyarlar* ve *sudagabo*'lar gibi muhtelif hizmet efradı vardı. Bunlardan tersane halkı arasında bulunan azablardan daha evvel bahsettik; şimdi sıra ile diğer sınıflardan bahsedelim.

Levendler:

Levend tabiri[1] onbeşinci asrın son yarısından itibaren yayılmağa başlamıştır. Yine bu asır sonuyla onaltıncı asırda Türk korsan gemilerinde çalışan ve Akdeniz'de faaliyette bu-

[1] Cevdet Paşa, *levend* tabirinin Şarklı demek olan *Levantino*'dan alınma olduğunu yazmaktadır.

lunan güçlü, kuvvetli denizcilere *levend* denilirdi [1]. Bu levendler sonradan Osmanlı bahriyesinde hizmet etmişlerdir. Bu suretle korsan Türklerden Osmanlı donanması hizmetine girmiş olan muharip askere *levend* ismi verilmiştir [2].

Donanmanın yaya tüfenkçi askeri olan levendlerin kayıt ve kabulleri için eski nizamnâme mucibince bir kılıç veya bir mızrak yahut da bir tüfenk veya bir tabancaları olması kâfi idi [3]. Levendler deniz kenarındaki Türklerle *Levend-i Rumî* ismiyle adalardaki Rumlardan alınırlardı; daimî bahriye sınıfından olan, bunların maaşları vardı [4]. Levendler bütün çekdiri ve kalyonlarda istihdam ediliyorlardı. Levendler ile kalyoncuları birbirlerine karıştırmamalıdır; levendler maaşlı ve daimî bahriye efradı ve kalyoncular ise donanma ihracında alınan muvakkat taşralı neferattır [5]. Levendler gemilerde ka-

[1] Piyale Paşa hazretlerine hüküm ki,

Haliyâ kıdvet-ül-ümera-il-millet-il-mûseviyye Nakşa (Naksos) dukası Yasef südde-i saâdetime adam gönderip Şaban Reis nâm levend Nakşa cezâirlerine girip reâyâdan esbablariyle birkaç zimmileri alıp esir edip ve bunun ikdamı nice levend dahi huruç edip daima fesad ve şenâatten hâlî olmadıkların bildirmeğin buyurdum ki .. (*Mühimme 7, s. 391, sene 975*).

[2] Vilâyet-i Anadolu'da yalılarda vâki olan beylere ve kadılara ve eminlere hüküm ki,

Hâliyâ gazadan safalu olan levend reislere ve sair levende gemi bina eyleyip gazaya varmak bâbında icazet-i hümâyunum olup olbabta taife-i mezbureye Avlonya azabları ağası olan levend kaptanı kıdvet-ül-emacid Kara Hoca zide mecdühû başbuğ tayin olunup ol taifenin cümle umuru müşarünileyhe tefviz olunmuştur; buyurdum ki. . sene 978 (*Mühimme defteri 12, s. 177*).

[3] *D'Ohsson, c. 7, s. 434*; bunun hangi tarihten kalma olduğunun eser sahibi göstermiyerek yalnız eski nizam mucibince olduğunu kayd ediyor.

[4] *A. A. Ollivier, beşinci fasıl.*

[5] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defterleri, Numara 5719* (Mevacib-i levendat-ı Mülk-i bahrî kapudâne-i hümâyun . . sene 1197) ve *Raşid tarihi*, c. 2, 359. İstanbul'dan harekette «kalyonlar levendatının mevâcib ve ulûfeleri tevzi ve taksim olunduktan sonra Tersaneden hareket edilip..» ve bundan başka donanma-i hümâyun kalyonlarından Bahr-i Sefid tarafından gelen altı kıt'a ve Bahr-i Siyah tarafından gelen yedi kıt'a kalyonların ber mucib-i yoklama derunlarında mevcut olan atik ve tashih-i derya *2250* nefer levendatın ya tevarih-i muhtelife-i güzeşte mevacibleri suvari ve mülâzimin-i kapudan kullarının müstahak oldukları altışar aylık salyâneleri , . » kayıtlarından (*Kâmil Kepeci, Bahriye 5708*) levendlerin

rakollukculuk eder ve muhafaza hizmetinde bulunurlardı [1].

Riko, onyedinci asırda Osmanlı bahriyesindeki levendlerin çoğunun Çanakkale ve havalisinden olduklarını ve bunlara *Kazdağlı* denildiğini, bahadır ve eli silâhlı olduklarını yazmaktadır [2].

Levendlerin İstanbul'da oturan ve *yerli levend* denilen sınıflarının bazı edebsizlikleri dolayısiyle 1130 h. 1718 m. senesinde ve kaptan-ı derya Süleyman Paşa zamanında bunların inzibatı için İstanbul'da, Galata, Üsküdar, Eyüp ve Beşiktaş'ta müteaddit *yerli levend kullukları* ihdas edilip hanlardaki levendler oralardan çıkarılarak bir intizam tesis olunmuştu [3].

Donanma işleri bozulunca bu levendlerden bir kısmı bazı paşaların maiyyetlerine girmişler ve bazıları da Anadolu'da topluca gezerek çapulculuğa başlamışlardı; bunların bu fenalıkların önüne geçmek için bir ocak teşkili düşünüldü, Karadeniz, sahillerinde bir tarassut kuvveti teşkil edilip kendilerine *Levend çiftliği* denilen mahalde bir kışla yaptırıldı; levendlerin reislerine *şahlevend* denilirdi; bunlar başlarına *barata* denilen kırmızı başlık giyerlerdi. Levendlerin arkalarındaki kollu beyaz gömleğin üstünde rengi kırmızı ve kenarları siyah harçlı bir yelek ile bacaklarında kısa ve mavi bir şalvar ve ayaklarında kırmızı yemeni vardı; bellerine sarı kuşak sararlardı [4].

Levendler arasındaki *Levend-i Rumî* denilen yine muharip sınıf, elbise ve başlıklariyle müslüman levendlerden tefrik edilirlerdi; bunların arkalarında sarı harçlı yeşil renkli bir yelek bacaklarında kısa şalvar, bellerinde, başlarında mavili, beyazlı

kalyon ve diğer gemilerde müstahdem taşralı efrattan başka oldukları anlaşılıyor. Eğer kalyoncular bu yekûna dahil olsa idiler bu on üç kalyon mevcudunun asgarî on bin olması îcabederdi. D'Ohsson da gemi mürettebatını sayarken levend, topcu, âdi gemici yani kalyoncu ve kalyonculara nazaran daha tecrübeli olan aylakcılardan bahsediyor (C. 7, s. 426). Olivier'nin eserinde (Beşinci fasıl) levendlerle kalyoncuların ayrı oldukları, fakat onsekizinci asırda her iki sınıfa da *kalyoncu* denildiği yazılıdır. Bu levend kısmının sonundaki nota bakınız.

[1] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), s. 148.

[2] Riko, *Osmanlı imparatorluğunun zaman-ı hazırı tarihi*, s. 494.

[3] *Raşid tarihi*, *c. 4*, *s. 392.*

[4] *Osmanlı teşkilât ve kıyafet-i askeriyesi*, s. 91.

yemeninin aynı bir kumaş vardı. Bundan başka kenarları ve, dikiş mahalleri kırmızı harçla çevrilmiş başlıklı bir yağmurlukları olup kuşaklarında bir bıçak taşırlardı[1]. G. A. Ollivier onsekizinci asır sonlarında levendlere artık *kalyoncu* denildiğini yazmaktadır[2].

Kürekçiler:

Osmanlı donanmasında iki türlü kürekçi vardı; bunlardan birisi İtalyanca *forsa* denilen kürekçiler olup harpte alınan esirlerdendi; bundan başka Osmanlı tebaasından cürüm sahibi olanlardan bazılarına da ceza olarak gemilerde kürek çekdirilirdi. On beş ve onaltıncı asırlarda bütün Akdeniz devletlerinde bu forsa usulü vardı; her gemide forsalara vardiyanlar nezaret ederlerdi; bunların kaçmamaları için birer ayaklarından zincirle alabandalara çakılı bulunurlardı; filhakika bunların fırsat buldukları zaman kaçtıkları görülmektedir[3].

Bu forsalardan başka devlet, kendi tebaasından ekseriyetle yirmi hanede bir olarak donanma için kürekçi alırdı[4]. Yani her yirmi hanede biri kürekçi olarak alınıp geri kalan on dokuz hanesi bu kürekçinin altı aylık iaşesini temin için para verirlerdi; bu suretle maliyede elli bin hane avarız hanesi olarak kürekçiye tahsis edilmişti; bu suretle elde edilen yüz elli bin kuruş maaş olarak toplanan kürekçilere verilirdi[5].

[1] *Osmanlı teşkilât ve kıyafet-i askeriyesi*, s. 91.

[2] Beşinci fasıldan: « . . . Bahriyenin tayfa ve askerlerine evvelleri *levend* yahut *levendî* derlerdi. Bügün artık onlara *kalyoncu* denilmektedir; birincileri (yani levendler) deniz kenarındaki şehirlerin Türklerinden yahut Adalar denizindeki Rumlardandır; daimî tayfadırlar, paralarını daima alırlar ve ilk emirde hemen gemiye binmeğe mecburdurlar. Kalyoncu askerler hep müslümandırlar ve ancak iş aldıkları zaman para alırlar. Silâhsızlandırıldıktan sonra memleketlerine avdet ve sivil hayattaki işlerine başlarlar.. »

[3] R i k o, kürek çekecek çok esir olduğunu ve Tatarların bu hususta anlara bir haylı esir verdiklerini söyledikten sonra İstanbul'daki esircilerin de kira ile yazlık olarak kürekçi esiri verdiklerini beyan ediyor (s. 493).

[4] R i k o, s. 493.

[5] K o ç i B e y, *Teşkilât mecmuası*, s. 12 (Kütüphanemizdeki nüsha).

Donanmaya her sene ne kadar kürekçi lâzımsa maliye tarafından sancak ve kazalara hükümler gönderilerek miktarı tayin edilen kadar kürekçi getirtilirdi [1]. Bazan kürekçi alınmayan yerlerden bunun bedeli alınırdı [2]. Hükûmet aldığı kürekçiye yevmiye verir ve bu parayı yukarıda söylediğimiz gibi tekâlifi-i örfiyyeden olarak ya avarız vergisinden veya on hanede veya yirmi hanede bir hesaba uygun gelecek surette kazalara tevzi ederdi. Riko'nun yazdığına göre Türkler arasından tedarik edilen kürekçilere halk ağzında *ahbab* ve esir kürekçilere de *çakal* denilirmiş [3].

Forsa yani esir kürekçilerin giycekleri pamuklu gömlek bezleri Saruhan sancağının *Tarhaniyat* ve *Akhisar* kazalarında yapılıyordu [4]. Gemilerde esir forsalarla Türk kürekçilerin karışık olarak bulunmaları emniyeti temin ederdi. Muharebe zamanlarında bir gemide yalnız forsa bulunursa bunlar, düşman tarafının galebesine çalışırlar ve küreklerini ona göre kullanırlar, isyan ederler ve kumandaya muhalif hareket yaparlardı.

Tam teçhizatlı olan her kadırgada kanunen iki kürek yapıcı, iki kalafatçı ve iki dülger bulunurdu [5].

[1] Kürekçi ihracına dair *Mühimme defter*'leriyle vesikalarda birçok hükümler vardır. Ezcümle *Mühimme 3, s. 242, Mühimme 5, s. 293* ve *Mühimme 7, s. 241* ve *Mühimme 12, s. 96* ve *İbn-ül-emin tasnifi bahriye vesikaları numara 3 ilâ 7, 14, 31 ilâ 35.* Kürekçi tedarikine dair bazı hüküm suretleri bu kısmın sonundadır.

[2] Bolu ve Viranşehir sancakları mutasarrıfı vezir Ali Paşa ya hüküm ki,

Mûteberân-ı rical-i devlet-i aliyyemden hâlâ Tersane-i âmirem emini Seyyid Abdurrahman Bey dame mecdühu'nun takdim eylediği bir kıt'a memhur takriri mefhumunda Tersane-i âmirem hazinesine berveçh-i ocaklık tayin olunan mebaliğden avârız-ı kürekciyan-ı Bolu malından 1475 kuruş ve Bolu sancağı kalyoncu bedeliyesi on bin kuruş ki cem'an on bin bin dörtyüz yetmiş beş kuruş, 1229 senesine mahsuben teslim olunmadığını ve mebaliğ-i mezkûre sâbıka Bolu sancağı mutasarrıfı Abbas Paşa'nın makbuzı olduğunu müş'ir zuhur eden defatir mucebince düyununa idhal olunmuş olduğuna binaen .... sene 1230 (*Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, numara 5730).*

[3] Riko, *s. 493.*

[4] *Kâmil Kepeci tasnifi Yeniçeri efendisi defteri, hususî numara 4.*

[5] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), *varak 69 b.*

Aylakcılar : [1]

Yelkenli gemi teşkilâtı kabul edildikten sonra her yelkenli gemide bunlardan muayyen miktar aylakcı bulunurdu; üç anbarlı kalyonlarda aylakcı mevcudu iki yüz kadardı; diğer kalyonlarda 150 ve daha az olabilirdi. Meselâ yukarıda görüldüğü üzere onsekizinci asır başlarında bir kalyonda iki yüz ayakçı bulunduğu gibi *D'Ohsson* da aynı miktarı göstermektedir [2]. Fakat 1197 h. 1783 m. de *Mülk-i Bahrî* kalyonunda aylakçı miktarı 155 [3] ve 1205 h. 1790 m. tarihli diğer bir donanma defterinde de *Bahr-i Zafer* kalyonunda 59 ve kapudâneye mahsus *Mukaddeme-i Nusret* kalyonunda da 43 aylakçı görülmektedir [4]. Aylakçılar arasında aylıklı olarak *marinar-ı Rum ve Ermeni* denilen hıristiyan aylakcılar vardı [5].

Aylakcılar donanmanın daimî maaşlı askeri olmayıp gemilerin denize çıkacakları zaman altı ay için toplanan ücretli bir sınıftı; hepsi alesseviye onsekizinci asrın son yarısında iki taksitte olmak üzere kırk altışar kuruş alırlardı; bunun yarısı peşin ve diğer yarısı da ağustosun onbeşinde verilirdi; bunların kayıt ve kabulleriyle ücretlerinin ilk tediyesi tersane salonunda merasimle yapılır ve bu merasimde kaptan paşa ile ikinci defterdar ve sair bahriye erkânı hazır bulunurlardı [6].

Aylakcıların başlarına *seraylakcı* denilip bunlar donanmanın esas zabitanından idiler ve hazineden maaşları vardı. Seraylakcılar üç anbarlılarda dört kişi olup kalyonlarla diğer yelkenlilerde aylakcı miktarına göre 3, 2 ve bire kadar olurdu [7]

[1] *Aylak :* İşsiz, güçsüz, boşta gezen demek olup aylakcı, boşta olup muvakkaten iş tutan gündelikci demektir. *(Lehçe-i Osmanî).* Ahmed Vefik Paşa'nın aylakcıyı tarifi elimizdeki kayıtlara göre doğru bir tariftir.

[2] *D'Ohsson c. 7, s. 427.*

[3] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defteri, numara 5719.*

[4] *Kâmil Kepeci tasnifi Bahriye defterlerinden 5723 numaralı defter, sene 1205.*

[5] *1205 tarihli maaş defteri* (Kâmil Kepeci tasnifi, numara 5723) de: دفتر فهرست مفردات مواجب ضابطان وكدكلويان و آيلاقجيان و طوپچيان و نفرات طشره و ماهية ايلاقجى مارنار روم و ارمنى و ساليانهٔ قپودانان سواريان و ملازمين ميرى başlıklı kısım

[6] *D'Ohsson c. 7, s. 426.*

[7] *Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları, numara 3233 ve Bahriye defterleri* (Kâmil Kepeci tasnifi), *Numara 5760* ve *aynı tasnif, numara 5723.*

Kalyoncular :

Yelkenli gemilerde daimî olmayarak her sene donanmanın denize çıkmasından evvel muayyen bir kısım kazalardan donanmada hizmet etmek üzere tertip edilen bahriye efradına *kalyoncu* veya *taşralı nefarat* denilirdi; bu taşralı efradın 1003 h. 1682 m. senesinde ihdas edilen kalyonculukla başlı başına bir ocak halinde bahriye hizmetine alındıkları görülüyor. Bunlar, levendler gibi daimî ücretli asker olmayıp fakat donanma hizmetiyle alâkadar ve lüzumu halinde donanma hizmetine getirtilip donanmanın dönüşünden sonra yine memleketlerine avdet ederlerdi. Bahriye kaleminde kalyoncu celb edilecek kazalar muayyendi.

Kalyoncular, hizmete alındıkları zaman maaş alırlar ve hizmetleri nihayet bulunca memleketlerine dönerlerdi[1]. Her sene donanma denize çıkmadan evvel gemilere kazalardan kalyoncu tedariki için lüzumu kadar efradın adedini ve kalyoncu alınacak olan kazaların isimlerini havi tersane kaleminden yazılmış olan bir defter, kaptan paşa tarafından Bab-ı âlî'ye takdim edilirdi. Bunun üzerine her kazanın mürettebi olan kalyoncunun gönderilmelerini havi bu kazaların kadılarına ve valilere hükümler yazılırken aynı zamanda celbedilecek kalyoncunun yarı maaşı da bu hükümleri götürecek olan mübaşirlerle yollanırdı; bu para tersane ruznâmçesinde hisap edilirdi; defter mucibince kalyoncu gönderecek olan her kazadan bir ağa, bir bayraktar ve bir miktar da kalyoncu veya taşralı efrad gelirdi[2].

[1] *G. A. Ollivier, beşinci fasıl.*

[2] Her sene sefere çıkacak olan donanmaya kalykncu tedariki için kazalardan alınacak efradın defteri ve yavmiyeleri şöyle yazılıyordu: (*Bahriye defterleri - Kâmil Kepeci tasnifi 5744*).

An kaza-i Çekmece-i sagir			An kaza-i Çekmece-i kebir			An kaza-i Silivri		
Nefer	Bir ay		Nefer	Bir ay		Nefer	Bir ay	
1	50	Ağa	1	50	Ağa	1	50	Ağa
1	28	Alemdar	1	28	Alemdar	1	28	Alemdar
23	529	Neferat	28	644	Neferat	38	874	Neferat
25	607		30	722		38	952	

İşte böylece her kazadan bir ağa ile bir bayrakdar ve münasip mik-

Celbedilecek kalyoncu efradı Çekmece kazalarından başlayarak Rumeli'de Edirne civarına kadar olan mahallerle Çanakkale mıntakası ve Batı Anadolu kazalariyle adalardan alınmakta idi [1].

Kalyoncuların Kasımpaşa meydanında kışlaları vardı; kalyoncuların başları olan kalyoncu çavuşları tersane dahilindeki Galata, Beyoğlu ve Kasımpaşa semtlerindeki inzibat ile alâkadar idiler; hâlâ Beyoğlu'nda *Kalyoncu kulluğu* isimli bir semtin bulunduğu malûmdur.

Kalyoncu çavuşlarının odaları Galata tarafında idi; bunlar onsekizinci asrın son yarısından îtibaren karşı tarafı yani Galata ve Beyoğlu cihetlerini haraca kesmişlerdi. Bellerinde gümüş saplı biri bir kulaç uzunluğunda ve diğeri daha kısa yatağan bıçakları ile çifte tabancaları vardı. Arkalarındaki bornusları yakasından bir düğme ile iliklenir ve ekseriya sağ eteği sol omuza atılırdı. Ayaklarına Galata biçimi ve kalyoncu biçimi denilen burnu kesik, üst tarafından ayak parmakları görünen kırmızı yemeni giyerlerdi; baldırları çıplaktı; çoğunun bellerinde lahuri şallar ve omuzlarında mevsime göre ince ve kalın çuhadan etrafı harçlı bornuslar ve başlarında *makdem* ve *puşi* denilen sırmalı ve ipekli sarıklar, sırtlarında kaytandan işlemeli Cezayir biçimi fermene ve ayaklarında bacakları kısa şalvar vardı. G. A. Olivier kalyoncu askerinin zabt ve rabtı olmayan bir sınıf olup sefere hareketlerinden önce hemen her zaman taşkınlık yaptıklarını ve hükûmetin bir hadiseden çekindiği için bunlara mümaşata mecbur kaldığını yazmaktadır [2].

II. Mahmud'un islâhatı esnasında 1243 rabi-ul-evvel ibtidası (1827) tarihiyle ilân olunan bir kanunla kalyoncu sınıfı kaldırılıp yerlerine *tersane tüfekçi neferatı* kaim olmuştur; yine bu kanunname ile kaptan paşa maiyyeti olan divanhâne çavuş-

tar efrad alınıyor ve bunlardan her birinin mahalline gönderilen maaş miktarı da bu defterde gösteriliyor. 1217 zilkadesinde tartip edilen bu defterde muhtelif kazalardan 90 ağa ve 94 alemdar ile 3831 nefer isteniyordu.

[1] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden 5744 numaralı defter.* Bu defterde kalyoncuların maaşları da gösterilmiştir.

[2] *G. A. Olivier, beşinci fasıl.*

larından iyi ahlâklı ve namuslu olanlar - çünkü bunların edebsizlikleri tahammül olunmaz dereceye varmıştı - *kavas* ismiyle alıkonup diğerleri kaldırılmış ve yerlerine tersane tüfekçi neferatı konmuştur [1].

Gabyarlar :

Gabyar, gemi serenleriyle yelkenlere bakan ve yelkenleri açarak armaları muhafaza ile intizamını muhafaza eden gemicilere denilirdi. *Gabya* İtalyanca bir kelime olup gemi direklerinin aşağısından itibaren ikinci kısmıdır [2] Direğin birinci kısmına *anadirek* ve üst kısmına *babafingo* denilirdi. 1768-1774 Türk-Rus harbine kadar donanmada gabyar yoktu, bu tarihten sonra Natika adaları ahalisinden ücretle gabyar alındı.

Küçük Hüseyin Paşanın kaptanlığında donanmada gabyar neferleri arttı; daha evvel bu hizmeti gemilerin reisleri yani *rüesay-ı sütun* tabir edilen reisler görürlerdi; yani yelken ve arma hizmetlerinde *rüesay-ı sütun* veya *rüesay-ı rubu'lu* denilen reisler istihdam olunurlardı; fakat onsekizinci asır sonlarında Küçük Hüseyin Paşa, kaptan-ı derya olunca arma hizmetini görmek üzere bu reislerin nezaretleri altında Suluca ve Çamlıca (Mora'da) hıristiyanlarından *gabyar* ve *marnel* (Marinar) denilen yeni bir sınıf konmuştur [3] Marinarlar arasında Rumlardan başka Ermeniler de bulunmaktadır [4].

1231 h. 1815 m. tarihli bir defterde Mahmudiye üç anbarlısında *Gabyaran-ı Çamlıca* diye dört reis-i evvel, üç badbânî iki reis-i salis ve 31 gabyar ve yine aynı defterde bir kurvette kırk ve bir brikte yirmi gabyar bulunduğu görülüyor [5].

[1] *Lütfi tarihi c. 1, s. 250* ve *Osmanlı teşkilâtı ve kıyafet-i askeriyyesi, s. 90.*

[2] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden Bahriye defteri, numara 5723 sene 1205 h.*

[3] *Gemici dili lügati*'nde *gabya* şöyle tarif ediliyor (*s. 176*): Ana direklerin üzerine sürülen çubuklara ve ana direklerin üstlerinde bulunan serenlere *gabya* denilir. Gabya serenleri bazı gemilerde tek ve bazı gemilerde çifttir. Çift olanlardan üsttekine *gabya* ve alttakine *abaşo gabya* adı verilir.

[4] *Kâmil Kepeci tasnifi 5723 numaralı defter.* Bu defterdeki kayıt mucibince marinarların mevâcibleri patrikhâneye teslim olunurdu.

[5] *5760 numaralı Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden bir Bahriye defteri.*

1236 h. 1820 m. tarihine yani Yunan ihtilâline kadar Osmanlı gemilerinde gerek levend Rumlardan ve gerek marnar ve gabyarlardan istihdam edilen Rumların yerlerine müslüman gemiciler istihdamı emrolunmuş [1] ve daha sonra 1243 rabi-ul-evvel ibtidası tarihiyle (1827 eylül) tertip ve ilân olunan tersane nizamına dair kanun mucibince bu Rum gabyarlar tamamen kaldırılarak bunların yerine denizciliğe vakıf Trablus-ı Şam, Beyrut, Sayda, Akkâ, Remle ve Gazze sahillerindeki müslüman bekâr uşaklarından gabyar ve marnel olarak bin nefer alınması münasip görülmüştü [2].

Sanatkârlar :

Bunlar gemilere taalluk eden sanat ve işleri gören nakkaşlar marangozlar, demirciler, kalafatçılar ve halatçılardır. Marangozlar gülle gelmesi veya başka suretle gemide bir rahne açıldığı zaman anı kaparlar, demirciler, demire müteallik bozuklukları tamir ederler, kalafatçılar, gemi su yaptığı zaman kalafat yaparlar ve halatçılar gemi halatlarını tamir ederler ve nakkaşlar da kalyonlara nakış yaparlardı [3].

[1] Bu hususa dair *Kalyonlar ruznâmesi*'ne kayıt olunan ilmühaber sureti : Tersane-i Âmire'de ötedenberu Rum milletinden mütefennin mellâh istihdam olunmakta ise de elhaletü hâzihi Rum kâfirlerinin mürtekib oldukları ehl-i islâm mellâhlarından gabyar tedarik ve istihdam olunmaktan eslem suret olmadığından sevahil-i deryada miktar-ı kâfi mellâh tedarik ve celbi lâzım gelerek Reşid ve Bulak ve İskenderiyye ve Dimyat taraflarından *Bahriye* tabir olunur Arap mellâhlarının gemicilik fenninde maharetleri olanlarından Tersane-i âmirede beherine üç ayda seksen kuruş ve yevmî ikişer adet nân ve münasibi veçhile tayinat îta ve aleddevam istihdam olunmak ve içlerinden yarar ve işgüzarları zuhurunda bil'imtihan fakat badbânî ve reislik hizmetleri verilmek üzere beşyüz ve *Akkâ* ve *Yafa* ve *Sayda* ve *Hayfa* ve *Beyrut* ve *Trablus-ı Şam* ve civarında olan *Avrat adası* ve sair münasip yerlerden yüz nefer mellâh tedarik ve tahrir ve kufelâya rabtile serîan irsal eylemeleri şerefsünih eden irade-i seniyye mucebince mutasarrıfîn ve valilerine tahrirat-ı samiye irsal ile tenbih olunmuş olmak mülabesesiyle keyfiyeyt ma'lûm olmak için kalyonlar ruznâmçesine sadr-ı âlî mektubî kaleminden varid olan ilmühaber kayıt oluna deyu ferman buyrulmağın mucebince kayıt olundu. Fî gurre-i za (Zilkade) sene 1236.

[2] *1243 rabi-ul-evvel tarihli kanun.*

[3] *Marsigli* (Bay Nazmi tercümesi), *s. 148*'de *Tuhfet-ül-kibar*'dan

Sudagabolar :

Bu isim defterlerde eski harflerle aynen سودەغبو = *sudagabo* imlâsında ve Halil Nuri Bey tarihinde ise سودەغابو tarzında yazılıyor ve kalyon ve diğer yelkenlilerde topçubaşı ile beraber kaydedilmiş olarak görünüyor. Sudagabo, onsekizinci asrın son yarısındaki tabirlerden olup daha evvel kullanıldığına dair bir kayıt yoktur. Onsekizinci asır başlarındaki kalyon efradı arasında sudagabo'lardan bahsedilmeyerek topçubaşı ve topçu kethüdasından sonra topçu olarak, saatçi ve topçu diye iki sınıf topçu zikrediliyor [1]. Sudagaboların bu saatçi denilen sınıf olması muhtemeldir.

1230 h. 1815 m. tarihli üç anbarlı Mahmudiye mürettebatı arasında *sudagaboha maa sertopî* başlığı altında dört topçu başı (güverte ve anbar kısımlarının) ve bir *sertopî-i emanet* denilen topçubaşı vekil veya ihtiyatı ile 91 sudagabo vardır [2]. Keza 1819 tarihli diğer bir üç anbarlı kalyonda da dört topçu başı (ikisi güvertenin) ile 120 kadar da sudagabonun bulunduğu görülüyor [3]. Bir kapak kalyonda biri güverte topçubaşısı olarak üç topçu ve 64 sudagabo [4] ve bir firkateynde de *sudagabo maa sertopî* kaydiyle iki topçubaşı ve 32 sudagabo bulunuyor [5]. Korvet'de bir ser topî ve altı sudagabo [6] ve bir brikte bir topçu başı ile üç sudagabo ve diğer bir brikte bir topçubaşı ve on dört sudagabo ve bir firkatede bir topçubaşı, altı sudagabo ve bir şalopede yine aynı miktarda sudagabo bulunmakta idi [7].

naklen ; bunlar kalyonlardaki san'atkârlar olup tersanede mimarbaşı maiyyetinde kalafatcı, demirci sınıflar vardı.

[1] *Mühimme defteri, Numara 112, s. 7, sene 1113*; bu kayıtta topçu mevcudu 298 olup bunun doksan sekizi *saatçı* denilen topçu sınıfı idi. Merhum Fevzi Kurtoğlu *sudagabo*'ları topcu ustaları diye kayd etmiş ise de adedinin çok oluşuna göre bunlar doğrudan doğruya topçu olmalıdır ; Çünkü defterlerde ayrıca topçudan bahsedilmiyor.

[2] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden 5760 numaralı defter.*

[3] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 3233.*

[4] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 3233.*

[5] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden 5760 numaralı defter.*

[6] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden 5760 numaralı defter.*

[7] *Kâmil Kepeci tasnifi defterlerden 5760 numaralı defter.*

İşte sudagaboların defterlerde topcubaşılarla beraber kayıt edilerek kalyon, firkateyn ve sairede ayrıca topcu neferlerinden bahsedilmemiş olmasından bu sudagaboların gemilerdeki topcu efradı olduğu anlaşılıyor. Vak'anüvis Halil Nuri Bey Üçüncü Selim zamanındaki Tersane nizam ve islâhatından mufassal surette bahsederken (bir gemide topçubaşılık gediği mahlûl olsa ol geminin topcu kethüdası ehl ise ana değil ise sudagabolardan fenn-i top - endazîde mütefennin ve mahareti zahir olana„ verilmesini kaydediyor ki bu kayıt [1] sudagaboların top atan efrad olduğunu göstermektedir [2].

Denize gemi indirilmesi merasimi

Osmanlı tarihleriyle teşrifat mecmualarında görüldüğü üzare Tersanede yapılan herhangi bir geminin vaz'ı esas-ı yapıldıktan sonra denize indirilmesi merasimi müneccimbaşı tarafından tayin edilen uğurlu bir saatte yapılırdı. Geminin denize indirilmesi merasiminde pâdişâhın bizzat bulunması kanununun, Sultan Süleyman zamanında başladığını Hammer kaydediyor [3]. Gemi inşasının biteceğine yakın âdet olduğu üzere *âvize* denilen, pâdişâh ve devlet ricali tarafından gönderilmiş olan kumaşlarla geminin donatılması âdetti; bu âvize veya askı dediğimiz merasim pâdişâhın müsaadesiyle olur ve hediyeler, başta pâdişâhınki olarak gemiye asılırdı [4].

Kalyonun denize inmesi günü tekarrür edince sadr-ı âzam tarafından şeyh-ul-islâm ile devlet ricaline gemi indirme merasimine gelmeleri için tezkireler yazılırdı. Merasime pâdişâh da

[1] *Halil Nuri Bey tarihi s. 141* (Kütüphanemizdeki nüsha).

[2] Gemilerin tarifleri ve techizatı hakkında kıymetli bilgisinden istifade ettiğim emekli deniz yarbayı Bay M. Nuri Pekergin'e teşekkür ederim.

[3] Üçüncü Mehmed zamanında Halil Paşa kaptan-ı derya iken «her birinde sekiz kürekçi bulunmak üzere onaltı sıra kürekten mürekkeb bir baştarde... inşa ederek Süleyman-ı Kanunî tarafından tesis ve Selim-i Sâni ve Murad-ı Sâlis zamanlarında muhafaza olunan kanun hükmüne tevfîkan pâdişâhın huzurunda denize indirdi» *Hammer tercümesi, c. 7, s. 244*).

[4] «ترتيب آويزه‌ها بقاليون كبير = Tertîb-i âvizehâ be-kalyon-ı kebîr» (*Vasıf tarihi, c.1. s. 23*).

gelirdi. Bu merasimde şeyh-ul-islâm efendi dua eder ve fatiha edip el yüze sürülünce felekler alınıp âdet olduğu üzere kızak ile gemi denize salıverilirdi.

Her gemi inişinden sonra derhal kurbanlar kesilir ve inşaatta hizmeti görülenlere derecelerine göre hil'atler giydirilirdi [1]. 1121 h. 1709 m. senesinde kaptan-ı derya Mehmed Paşa gemi indirme dolayısiyle Tersanede pâdişâh III. Ahmed'e bir ziyafet verip bâdehu yapılması bitmiş olan üç kıta kalyon suya indirilmiş ve pâdişâh tarafından vezir-i âzam, şeyh-ul-islâm ve Damad Ali Paşaya samur kürkler ve kaptan paşa ile tersane ricaline hil'atler giydirilmişti [2].

Pâdişâhlar gerek denize gemi indirilmesi ve gerek tebdil suretiyle Tersaneye geldikleri zaman yani her ne zaman Tersaneye gelirlerse hükümdarların oturmasına mahsus (tabii yelken devrinde) büyük kalyona çıkarlar ve burada otururlardı [3].

[1] *Raşid tarihi, c. 3, s. 138. 155, 171, 267i* ve *İzzî tarhi, s. 56.*

[2] *Raşid tarihi, c. 3, s. 318* ve *Raşid zeyli Çelebi zâde tarihi, s. 8, 50, 582* ve *Suphi tarihi, varak 63.*

[3] *Tarih vesikaları dergisi, sayı 14, s. 152*; bundan başka onsekizinci asırdaki gemi inişlerinde pâdişâhlar Tersaneye geldikçe kendilerine mahsus kalyona çıkarlardı.

VIII.

ONALTINCI ASRIN SON YARISINDAN İTİBAREN OSMANLI DONANMASI HAKKINDA BİR İCMAL

Osmanlı devletinin kuruluşuyla beraber vücuda getirilmiş olan küçük bir donanma, sonraları bu devletin genişliği nisbetinde esaslı ve şumullü bir teşkilâta tabi tutulmuş ve onaltıncı asır ortalarında kemal devrini bulmuştu; kısm-ı mahsusunda görüldüğü üzere devlet, donanması için lâzım gelen bütün eşya, alât, edevat ve sair levazımatı hazırlayacak ocaklık mahaller kurmuştu. Kemal Reis ve Burak Reis gibi büyük denizcileri Barbaros Hayreddin, Turgut, Kılıç Ali reisler gibi aynı mektepten yetişmiş olan amirallar takip etmişti. Bu asırda deniz ilminde Osmanlı bahriyesi muasır Avrupa denizcilerinden daha üstündü; mükemmel deniz haritaları ile denizciliğe dair eserlerin mevcudiyeti onaltıncı asrın ortalarına doğru Osmanlı deniz hâkimiyetinin modern bir şekilde inkişaf etmiş olduğunu göstermektedir; Osmanlı denizcileri gemiciliği amelî olarak öğreniyorlar ve maiyyetlerinide öyle yetiştiriyorlardı.

Onaltıncı asrın son yarısındaki bahriye teşkilatımıza ait olup o devri bizzat gören ecnebi bir tarihçinin notlarını bir fikir vermek için aşağıya yazıyorum:

"....Selim'in oğlu Süleyman'ın Cezayir kıralı bulunan Barbaros lakabiyle maruf Hayreddin'i davetle amiralliğa nasb ve tayininden evvel Türklerin gemicilikle ülfetleri pek azdı; yalnız başka gemicileri bulunmadığından korsanları istihdam edip bunların tecrübe ve maharetlerinden istifade ederlerdi [1].

[1] Osmanlılar filhakika donanma işinde Akdenizde dolaşan Türk korsanlarını hizmetlerine alıp anlardan istifade etmişlerdi ki meşhur Kemal Reis, Barbaros, Turgut bunlardandır. Kemal Reis, II. Bayezid'in daveti üzerine 900 h. 1484 m. tarihinde Osmanlı bahriyesi hizmetine girmişti. Bunu Kemal Reis'in birader zâdesi olan Pirî Reis b. Hacı Mehmed, meşhur *Kitab-ı bahriye* isimli eserinin mukaddemesinde şöyle anlatıyor (Ayasofya ktp. nüshası, s. 10, 11 - Türk Tarih Kurumu tarafından basılan nüsha):

Hayreddin Paşa uzun müddet amirallıkta kaldı; hıristiyan korsanları içinde korktukları Andrea Dorya'ya karşı durabilmek için bu zatı yerinden hiç kımıldatmadılar; bu müddet içerisinde Türkler gemiciliği öğrendiler; zekâ ve iktidar ve vesaitlerinin vüs'atı derecesinde bu ilimde fevkalâde ihtisas, meleke ve maharet sahibi oldular; hâlâ kısm-ı âzamı bizimkilerden daha metin ve ancak sıkletleri îtibariyle idareleri daha müşkül olmak üzere dörtyüz yelkenli kalyon, kadirga, mavna kırlangıç, brigantin (pergendi) gibi sefineleri vardır; İstanbul, İzmit, Amasra, Gelibolu, Rodos, Kıbrıs ve Avlonya'da bulunan bu gemilerin cümlesinin mürettebatı ile levazım-ı sairesi tam ve mükemmeldir; peksimed, tuzlu balık, et gibi erzak ve top, barut gülle ve mühimmat ile gemiler doludur; lüzumundan pek fazla gemilere maliktirler; maiyyetlerindeki zabitan ile beraber üçyüz kadar kaptan (reis) mevcuttur; herbirisi senevî beşyüzden bin iki yüz *ekü*'ye kadar maaş alırlar.

"Gemilerde kürek çekenler bir çok zincirbend (payzen) hıristiyan mahkûmudur; Yahudi kullanmazlar. Kürekçilerin adedi gayr-i kâfi gelirse Rumeli'de ve Anadolu'da bulunan Türk çobanlariyle zir-i tabiiyetlerinde bulunan Rumlardan ve sair hıristiyanlardan iştihdam ederler; bu maksatla donanma sefere çıkmadan üç ay evvel her sancak beği ile kadı ve subaşılara ve sair zabitana çavuşlar gönderip tayin olunan günde şu kadar miktar adam gönderilmesini, gelmi-

Pirimiz hem Kemali yâd edesin
Ki zira ol idi deryada kâmil
Çü vâkıf olmuş îdi bahre bî ad
Ki gerçi ol zaman çoğidi mellâh
Anunla Bahr-i ebyazı temamet
Hep Efrenç illerini gezmiş idik
Ki bir gün lütfedüben Bayezid Han
Buyurmuş kim Kemal gelsün kapuma
O emrin tarihi bu idi ey can
Ki ba'de şâhın emriyle seferler

Anın ruhunı dahi şâd edesin
Denizin ilmi üzre olan âmil
Kimesne yoluna bağlamadı sed
Veli fethi ana vermişti Allah
Bile seyreyledim gördüm vilâyet
Nice küfr ehli bağrın ezmişîdik
Bize gönderdi geldi emr-ü ferman
Deniz hizmetlerin etsun tapuma
Dokuz yüzde gelüben tuttuk ervtan
Deniz yüzünde bulmuştuk zaferler.

Âli'nin kaydına göre Kemal Reis aslen İzmir'in Karaburun taraflarından olup Ağrıboz'da azaplar reisi iken bir gemi ile korsanlığa başlamış ve sonra gemilerini çoğaltarak batı akdenize dehşet salmıştı (*Âli, basılmamış birinci cild, s. 171*).

yenlerden senevî yirmi beşer ekü (akçe) tahsiliyle irsalini emreylerler[1]. Umumiyetle her kadırgaya yüz elli kürekçi korlar, bunların gündelikleri üçer akçedir; aynı suretle *azab* askeri de cem eyleyip gemilere alırlar, bunların arasına bir miktar emektar yeniçeri ile cebeci ve sipahi denilen ulûfeli askerlerden karıştırıp adedlerini bu suretle yüz ve yüz yirmiye iblâğ ederler; bunlar kısmen fitilli tüfenk, ok ve kısmen de harbe ve mızrak ile müsellâhtırlar; seferin uzun ve kısalığına göre beş, altı akçe yevmiye alırlar ve gemiye biner binmez mürettebatın ve zabitanın hepsine defaten ve peşinen dokuz yüzer akçe verirler; maamafih zabitan ve mürettebatın yevmiyeleri on ikiden otuz akçeye kadar olmak üzere tahalüf eder[2].

"Her bir kadırgada iki topçu bulunur; geminin kıç tarafında bir top ile dört adet beş libre sıkletinde gülle atan *şakaloz* ve *moskē* ile bunlara müşabih hafif toplar vardır; top için elli ve sair silâhlara mahsus da yüz mermi ile miktar-ı kâfi barut mevcuttur; bunlardan maada mermilerle beraber elli adet arkeboz ile bir o miktar yay ve lüzumu derecede ok ile sair her nevi silâh ve mühimmat da bulunur.

"Kürekçilerle azablardan gayrisi senevî tahsisatlarını, isterlerse gemiye bindikleri zaman, isterlerse sefer esnasında alırlar maamafih gemilerin azim masarif-i seferiyyesi ne hazineden ne de pâdişâhın kesesinden tesviye olunur; masarifin ekserisi cizye emvalinden verilir.

"Bir donanmanın sevk ve ihracı lâzım gelince; gemilerin adedine göre îcabeden mürettebat ile silahendazların miktarı tesbit edilerek bir defter tanzim olunur, sonra eyaletlere bu miktar efradın cem ve kaydı, memurîn-i mahsusasına da İstanbul, Gelibolu veya sair mahalden irkâb olunacaklarına göre mahall-i mezkûre sevkleri emrolunurdu. Eğer yapılacak sefer büyük ve ehemmiyetli ise pâdişâh askerin emir ve kumanda-

[1] Yukarıda kürekçiler ve kürekci bedeliyesi hakkında malûmat verdik. Müellif yirmi hânede bir alınan bedeliyye'den bahsetmek istiyor.

[2] « . . . Akdeniz tarafına memur olan donanma-i hümâyun neferatının dört kıst ulûfeleri ve ümera-i deryanın salyâneleri için 1166 kese akçe ve Karadeniz tarafına memur olan donanma-i hümâyun mevacibi ve salyaneleri için . . . » *(Raşid tarihi, Müteferrika tab'ı, s, 229).*

sını deruhte etmek üzere bir paşa (serdar) ile kâfi miktar yeniçeri ve sipahi ve sair sunuf-ı askeriyyeden atlı ve yaya efradı gemilere tahmil ettirir; bunlar da muayyen günlerde muayyen iskele ve limanlarda isbat-ı vücut ederek gemilere binerlerdi; serdar olan paşa, karaya çıkacak veya bir mevkie taarruz ve hücum eyliyecek askere kumanda eder„.

Müverrih bundan sonra 1565 senesindeki Malta muhasarasında 150 kadirga, 17 kırlangıç ile kalyon, 8 mavna, 15 büyük *yük gemisi* (cargaison)dan mürekkeb bir Türk donanması bulunduğunu ve 1571 deki Lepant (İnebahtı) muharebesinde de Türklerin iki yüz kadirga ile elli galyot ve yirmi kırlangıç gemisi bulunduğunu beyan ettikten sonra gemi inşaatında kullanılacak ağaçların İzmit körfezi civarından ve bütün Anadolu sahilleri boyundan tedarik edildiğini ve dahilindeki ormanlardan kesilen gemi ağaçlarının Karadenizin bazı limanlarına indirildiklerini ve gemilerin kaburgalarını imalde müstamel eğri ağac'ın, *Ağaç denizi* denilen İzmit havalisindeki ormanlardan getirdiklerini ve yelken bezlerini, keten ve kendir yetiştiren rutubetli Trakya ovalarından tedarik eylediklerini ve memnû olmasına rağmen İtalya'dan gelen *olonne* tabir olunan bezler ile yine oradan yelken bezi mübayaa edildiğini ve demirin muayyen mahalden ve gemiyi kalafat yapmak için kullanılan zift ve tutkalın Suriye ve Fenike'den temin olunduğunu yazmaktadır[1].

***

İşte onaltıncı asrın son yarısında bir ecnebi müverrihinin de söylediği gibi Osmanlı donanmasının satvet ve mükemmeliyeti devletin diğer müessesatında da görüldüğü üzere muhtelif sebepler altında olarak tedricî surette zail olmağa başlamıştı; Kemal Reisten başlayarak nihayet Barbaros'un en yüksek dereceye çıkardığı Osmanlı bahriyesinin, bu büyük denizci mektebinin yetiştirmelerinden Kılıç Ali Paşa (1587) ile Uluç Hasan Paşanın (1590) vefatlarından sonra düşmekte ve eski kudret ve şevketini kaybetmekte olduğu görülüyordu; denizcilikten yetişmeyenlerin kaptan paşa olmaları bu sukutun âmillerinden birisi idi; Barbaros ile Turgut Reisin yetiştir-

[1] *Halkondil zeyli* (Teşkilât kısmı) *s. 131.*

melerinin arkası gelmeyip yerlerini tutan bulunmayınca saraydan çıkan ve yeniçeri ağalığından gelen tecrübesiz kaptan paşalar bir iş göremiyorlardı ; Cağala zâde Sinan Paşa kaptan paşa iken Koca Hacı Reis adında Turgut Reise yetişmiş eski bir denizcinin tavsiyesiyle hareket ettiği için iki def'ada on sene süren kaptanlığında hiç bir mağlûbiyete uğramamış ve yüzüne kir bulaştırmamıştı [1]. Görülüyor ki onyedinci asır başlarında eskisi gibi denizlerde muvaffak olmak, galebe çalmak değil işi zararsızca idare etmek muvaffakiyet sayılmıştı. On yedinci asırdaki muvaffakiyetsizliğin amillerinden biri de gemicilikte yeniliğe uyulmamakta ısrar edilmesi yani muasır devletler tarafından tatbik edilen kalyonculuğun ön safha alınmak istenmemesi idi.

Bu onyedinci asırdaki donanma faaliyetimiz zayıf olup bu hal onaltıncı asırda Akdeniz hâkimiyetini Türklere terk etmeğe mecbur olan Venediklileri yine üstün vaziyete çıkarmıştı. Bu cümhuriyet, donanmamıza galebe çalarak Boğaz dışındaki bazı adaları ve hatta Boğazın ağzındaki Bozcaada'yı bile alıp İstanbul'u tehdit eylemişti; Akdeniz'de bir çok adalarla Avrupa, Asya ve Afrika'da pek geniş sahillere malik olan Osmanlı devletinin donanmasındaki bu elim vaziyet bu devletin hayat ve istikbali cihetinden mühim tehlike arzetmekte idi ; Köprülü Mehmed Paşanın Bozcaada ile Limni'yi geri almak için çektiği zorluk Osmanlı donanmasının az zamanda ne kadar âciz vaziyete düştüğünü gösteriyordu [2].

Bu muvaffakiyetsizliğin sebeplerinden en mühimmi az evvel işaret ettiğimiz gibi Osmanlıların, artık ecnebî ve hatta Garp ocakları donanmalarında esas olan kalyon teşkilâtına lüzumu kadar ehemmiyet vermemeleri ve kürekli gemilerle iş görmeği henüz terk etmemeleri idi. Her ne kadar Osmanlılarda da yelkenli gemilerden kalyon ve bunun teferruatı kullanılıyorsa da bunlar he-

[1] *Tuhfet-ül-kibar fî esfar-il-bihar* (Müteferrika tab'ı), *varak 36 b.*

[2] Riko, kendi zamanındaki (onyedinci asrın ortaları) Osmanlı donanmasından bahsederken « . . Türklerin karada çok şevket ve kudret sahibi oldukları halde denizdeki nisbetsiz vaziyetlerinden dolayı Venedik gibi küçük bir cümhuriyet tarafından mağlûp edilmişlerdir; buna da sebep deniz ilmine adem-i vukuftur ; donanmalarına kumanda edecek meziyette ricalleri olmamasındandır . . . » diyor (*Fransızca tercümesi, s. 491*).

nüz ön safa geçmemiş ve kullanılmalarında kadırgalar ve diğer kürcklilerde olduğu gibi maharet gösterilmemekte bulunmuştu; çünkü kalyonlarda yelkencilik esastı. Osmanlıların kalyon teşkilâtında bunu daha evvel tatbik etmiş olan garb ocaklarının yardımları görülmüştü; nasıl ki Osmanlı donanmasının kemale ermesinde Cezayir hükümdarı Barbaros Hayreddin Paşanın ve arkadaşlarının mühim gayret ve faaliyetleri görülmüş ise kalyonculuğun tatbikinde de yine burada yetişmiş olan kaptanlardan istifade olunmuştu. Bundan dolayı yukarıda kalyondan bahsederken kısaca söylediğimiz veçhile kalyonun donanmada esas olması bir kaç defa tecrübe edilmiş, sonra kaldırılmış ve nihayet 1093 h. 1682 m. de kat'î olarak kabul edilmişti. Artık Osmanlı donanmasında fazla miktarda kalyon bulunuyor ve bu sayede Venediklilerin Akdenizde yarım asra yakın bir zaman elde ettikleri üstünlük ellerinden alınıyordu. 1102 h. 1690 m. senesinde kaptan-ı derya Mısırlı zâde İbrahim Paşa ile Akdenize yirmi dört kıt'a çekdiri, on beş adet kalyon ile firkateler çıkarılmıştı[1]. 1106 h. 1694 m. de Sakız adasını işgal eden ve bu sırada İzmir limanına sığınan Osmanlı donanmasını orada liman ağzını kapayarak muhasara eden Venediklilere karşı[2] yapılan çifte Hüseyin paşalar (Amcazâde ve Mezomorto Hüseyin paşalar) muharebesinde adedi artan kalyonlar sayesinde[3] Venedik donanması iki defa mağlup edilip Sakız kurtarılmıştı; bu muvaffakiyet kalyonlar kaptanı olan Mezomorto'yu kaptan paşalığa getirmiş ve daha sonraları da kalyonların adedi arttırılıp üstat denizciler sayerinde Venedik donanması mükerreren mağlûbiyete uğratılmıştır.

İşte Osmanlıların evvelce muvaffakiyet temin ettikleri çekdiri yani kürekli donanma usulü, onyedinci asır sonuyla

[1] *Raşid tarihi c. 2, s. 151.*

[2] *Silâhdar tarihi c. 2, s. 790.* Fransız konsolosunun müdahalesiyle Venedikliler, Osmanlı donanmasına ilişmiyerek çekilmişlerdir.

[3] Bu 1106 h. 1694 m. muharebesinde Osmanlı donanmasında yirmi kalyon ve yirmi dört çekdiri vardı. Sakız'ı Venediklilerden geri almak için yapılan *Koyun adaları* (Sakız'ın doğu kuzeyinde) muharebesinde düşmanın yirmi kalyonuna, onaltı Osmanlı kalyonu ve altı mavnasına da dört kalyon mukabil olup, yirmi dört pâre çekdirinin her birisi de Venediklilerin çekdirilerine karşı koymak suretiyle muharebe tertibatı alınmıştı. *(Raşid tarihi, c. 2, s. 305, 306).*

onsekizinci asır ortalarına kadar tamamen terk edilmemekle beraber 1093 h. 1682 m. den îtibaren yerini kalyonlara terke başlamıştı.

Kalyonculuk, Mezomorto Hüseyin Paşanın kaptan paşalığından îtibaren yükselmeğe başlamış ve bu hususta bir de kanun vücuda getirilmişti. 1699 da *Karlofca* muahedesini müteakip sadr-ı âzam Amcazâde Hüseyin Paşa bütün devlet teşkilâtında esaslı bir islâhatın zaruri olduğunu takdir etmişti ; kendisine bahrî islâhatta değerli denizcilerden kaptan-ı derya Mezomorto Hüseyin Paşa vukuflu bir yardımcı oldu ve bu islahat için mühim bir kanun yapıldı ise de kaptan paşa bu kanunun neşrinden bir buçuk ay evvel vefat etti ; 1113 rebi-ul-âhir (1701 m.) de ilân ve tatbik edilen kanunun en mühim vasfı kaptan paşalığın ve diğer deniz işlerinin denizcilikten yetişmiş olanlara verilmesinin esas olması idi. Sureti aynen vesikalar arasına konmuş olan bu kanundan hülâsa olarak aldığım bazı notları aşağıya yazıyorum [1].

Kanunun mukaddimesinde donanmanın ehemmiyeti beyan edildikten sonra Tersanede kalyon adedinin kırka iblağ edilmesi kayıt olunarak kaptan paşanın bütün deryabeğleriyle kaptan ve reislerin ve sair donanma ricalinin başbuğu olduğu zikredilmektedir.

Deryabeğleri, donanmanın eski emektarlarından olup salyanelerine göre beşer, altışar kat forsa ve yüz altmış nefer güçlü kuvvetli levendleri olacak ve maiyyetlerinde deniz ahvaline vâkıf kaptan ve reisler bulunacaktı.

Deryabeğlerinin faaliyetleri kaptan paşa tarafından teftiş edilecek, kanuna riayet etmiyenlerin gemileri ellerinden alınıp ehil ve müstahik olana verilecekti.

Birinci ferik amiral (Oramiral) olan *kapudâne* ile *patrona* (Ferik amiral-tümamiral), *riyale* (Liva amiral-tuğamiral) deniz umurunda faaliyet göstereceklerdi ; gerek bunların ve gerek kaptan ve reislerin azillerini mûcib halleri görülmedikce keyfî surette vazifelerinden uzaklaştırılmıyacaklardı.

Eğer kaptan paşanın değişmesi îcabederse kaptanlık kat'iyyen deniz ahvaline vakıf olmayan kara paşalarına verilmiyecek

[1] *Mühimme defteri, numara 112, s. 1, sene 1113 rebi-ul-âhır.*

ve kapudâne-i hümâyun kaptanı olan zat kim ise kaptan paşalık ana verilecekti; bu suretle münhal olan kapudâneliğe patrona ve anın yerine de riyale kaptanı gelecekti; şayet her nasılsa kapudâne kaptanının ehliyeti yok ise kaptan paşalık patrona ve riyaleden hangisi ehliyetli ise ona verilmek üzere sadr-ı âzama arzolunacaktı.

Silsile yapıldıktan sonra riyale kaptanlığı münhal olacak olursa bu vazife kalyon kaptanlarına verilecekti; bunun için kalyon kaptanları, kaptan paşanın huzurunda görüşerek aralarında riyale kaptanlığına geçmeğe liyakatlisi kimse anı tavsiye edeceklerdi; bu hususta kıdem ve ehliyeti haiz olan varsa riyalelik ana verilecek fakat kıdemi olup ehliyeti olmayana verilmeyip ehliyetlisi intihap olunacaktı; bu intihaptan sonra keyfiyeti kaptan paşa vekil-i mutlak olan sadr-ı âzama arz ile tayin emrini alacaktı.

Muharebe esnasında kaptan paşalar baştardeye binmeyip büyük kalyona binecekler ve üç fenerle üç bayrak takacaklardı; kaptan paşanın bindiği kalyona *baş kapudâne* ismi verilecek ve asıl kapudâne kalyonuna da *ikinci kapudâne* ismiyle kapudâne olan birinci ferik amiral (Oramiral) binecekti. Sulh zamanlarında ise kaptan paşa eskisi gibi baştardeye binecekti.

Muharebede yaralananlara istedikleri mahalden kendi maaşlariyle tekaütlük verilecekti.

Yukarıda amiral kaptanlardan başka diğer kalyonlardan her hangi birisinin kaptanlığı münhal olacak olursa yerine kapudâne-i hümâyun kalyonunun baş reisi olan zat o münhal kalyon kaptanlığına tayin edilecek ve diğer kalyonların reisleri dahi birer derece terfi eyliyeceklerdi.

Reis gediklilerinden münhal olursa kapudâne-i hümâyun ve sair kalyonlarda olan aylakcılardan reisliğe liyakati olan o mevkie getirilecekti.

Kalyonda topçubaşılık münhal olursa topçular kethüdası, topçubaşı olacak ve topçular arasından bir ehliyetlisi de topçu kethüdalığına tayin edilecekti.

Donanma gedikli zabitliklerinden biri münhal olursa o gediğe istidat ve liyakati olan tayin olunacak ve kalyonlardaki muayyen neferatın miktarı azaltılmayacaktı; levendlerin zabiti

olan kalyon ağaları ve hususiyle başağa olan kimsenin zabt ve rapta muktedir olması lâzımdı.

***

Denizcilikte birinci sınıfı işgal eden kalyonculuk sayesinde Osmanlı donanması 1184 rebi-ul-evvel (1770 temmuz) senesindeki *Çeşme* mağlûbiyetine kadar seksen sene müddetle Akdeniz hâkimiyetini tekrar elinde tutmuştu. Hattâ 1119 h. 1707 m. senesinde Akdeniz'e donanma ile çıkan Hacı Mehmed Kaptan yirmi kadar kalyon ile İspanya ve Mayorka adaları taraflarına kadar gidip Mesina'ya asker çıkarıp iki kalesini muhasara ile zabtetmiş ve Mesina'nın altmış mil mesafede bulunmasına mebni [1] muhafazası mümkün olamıyacağından dolayı zabtolunan kaleleri yıkıp bir haylı esir alarak avdet eylemişti [2]. Artık her Akdeniz'e çıkışta bir kısım kalyonlar yakalanarak İstanbul'a getiriliyordu [3].

1122 h. 1710 m. senesinde Deli Petro'ya karşı açılan meşhur seferde Karadeniz'e çıkarılan Osmanlı donanması 360 adet olup bu donanmada baştarde-i hümâyunda 3300 levend ve yirmi iki adet ümera çekdirileri ve onaltı bin levendli yirmi yedi adet kalyon ve iki yüz yirmi beşer levendli otuz kalita ve seksener levendli altmış adet firkate ve sığ yerlerde zahire, asker ve mühimmat nakli için otuz levendli yüz yirmi kancabaş ve yedişer levendli yüz brolik vardı [4].

Damad İbrahim Paşa'nın sadaretinde gemi faaliyetine bakılamadığından gerek gemi, gerek levazımat işi ihmal edilmiş, gemiler limanda kalmış ve bu yüzden kaptanlara ve tayfalara rahavet gelmiş ve denizcilikteki mümareseleri azalmıştı; 1146 h. 1733 m. senesinde ve Hekim oğlu Ali Paşa sadaretinde kaptan paşalığa getirilen Canım Hoca Mehmed Paşanın gayretiyle yirmi dört günde donanmanın bütün levâzımatı ikmal edilip denize çıkarılmıştı [5].

[1] Burası onaltıncı asırda Osmanlılara karşı düşman donanmalarının içtimâ mahalli idi. Osmanlıların ise aynı asır ve az daha sonraki tarihlerde içtimâ yeri Avarin (Navarin) limanı idi (*Tuhfet-ül-kibar*, son tab'ı, s. 149).

[2] *Raşid tarihi, c. 3, s. 231.*

[3] *Raşid tarihi, c. 3, 284, 300, 305.*

[4] *Raşid tarihi, c. 3, s. 353.*

[5] *Suphi tarihi, varak 54 b ve 55.*

Osmanlıların denizdeki bu sakin devrinde Venedikliler de eski faaliyeti göstermeyip anlarda da bir sukut başlamış olduğundan donanmanın faaliyetinden kalması derhal tesirini göstermemiş ise de donanma onsekizinci asır başlarındaki kadar olsun kuvvetli değildi; gerçi her sene sahilleri korumak için Akdenize çıkan donanma bir gezintiden sonra avdet eder olmuştu; bundan başka yaptırılan kalyonların işe yaraması düşünülmiyerek kıç tarafları müteaddit odalarla süslenip seyyar bir deniz köşkü haline getirilmiş ve bundan başka gemici yetiştirilmesi de ihmal edilmiş ve Tersane varidatı ve paşa gemilerine tahsis edilen yerlerin hasılatı ve salyâne kapudanlıkları me'kel olmuş ve kalyoncu askerleri de ticarete dökülmüşlerdi.

1113 kanunnâmesindeki esas maddelerden biri, donanma kaptanlığının, kaptan paşadan başlayarak dümen neferine kadar ehline verilmesini emrederken zamanla bu da terkedildiğinden kaptanlıklar, rüşvet ile ehliyeti olmayanlara verilir olmuştu. Her ne kadar donanmanın Akdenize çıkışında bazı korsan gemileri yakalanıp getiriliyorsa da[1] bu bir donanmanın alelâde üç beş gemisinin yapacağı karakol hizmeti demekti.

Osmanlı devletinde hal böyle iken Avrupa devletlerinde denizcilik fennî bir şekilde ilerlemekte olduğundan günün birinde Osmanlı donanmasının elim bir vaziyete düşeceği tabiî idi. Osmanlı donanması denizdeki kudretini kaybetmekte olan Venedik cümhuriyeti donanmasını daima kendisine rakip gördüğünden faaliyetinin derecesini ona göre uydurmuş ve bir gün kendisine Akdenizde başka bir hasım meydana çıkacağını düşünmemişti.

İşte 1182 h. 1768 m. deki Osmanlı-Rus muharebesini müteakip bu ümit edilmeyen tehlike gelip çatmıştı; 1184 h. 1770 m. de Rusların onbeş kapak ve altı firkateyn ve diğer hafif donanmadan müteşekkil bir filoları Baltık denizinden kalkarak. İngiliz ve Danimarkalı denizcilerin idaresinde ve Amiral İspiridof'un kumandasında olarak Septe boğazını geçip Akdeniz'e girmiş ve Mora sularına gelmişti. Bunun üzerine acele olarak

[1] *Vasıf tarihi, c. 1, s. 48 ve 77.*

kaptan-ı derya Hüsamettin Paşa kumandasiyle adetçe Rus donanmasına faik surette Akdenize çıkarılan Osmanlı donanması ehliyetsiz kaptanlar elinde bulunması sebebiyle Koyun adaları muharebesini müteakip Çeşme limanına girmiş ve bu sırada İngilizlerin tavsiyesiyle limana sevkedilen ateş kayıkları tarafından yakılmış ve Çanakkale boğazı düşman donanmasının girmesine açık kalmıştı.

Çeşme vak'ası, Osmanlı gemiciliğinin asrî bir şekilde teşkili için hükûmeti uyandırdı; kaptan paşalığa gelen Cezayirli Gazi Hasan Paşanın başladığı faaliyet tedricen artıyordu; 1187 h. 1773 m. de tesis edilen riyaziye mektebinden başka sadr-ı âzam Ispartalı Halil Hamid Paşanın himmetiyle 1198 h. 1784 m. de gemiciliğe ait bütün kısımları daha geniş şekilde ihata eden bir mühendis mektebi açıldı ve bunun tedrisatı Avrupa'dan getirilen kal'a mühendislerinden binbaşı La Fayet ile Munye gibi mütehassısların ellerine verildi ve asrî şekilde dersler gösterildi ki[1] buna dair olan vesika sureti bu kısmın sonundadır.

Cezayirli Hasan Paşa, Fransa donanması inşaat mühendisi Löroa (Leroi)ve muavini Durest adlarındaki Fransız mühendisleriyle maiyyeti olan ustalara Fransız gemileri biçiminde gemiler yaptırtmış, Küçük Hüseyin Paşanın kaptanlığı zamanında da Le Brun ve Benois isimlerindeki Fransız mühendisleri ile İsveçli Klenberg devlet hizmetine alınarak Türk tersanesinde mühim hizmetleri görülmüştü[2]. Bu hususta en çok Le Brun'ün faaliyeti

[1] *D'Ohsson, c. 4, s. 214, 215.*

[2] *G. A. Ollivier, fasıl 5* ve *Tornton, c. 2, s. 112;* Prof Enver Ziya Karal tarafından neşredilen III. Selim devrinde Osmanlı bahriyesi hakkında vesikalar (*Tarih vesikaları dergisi, sayı 3*) ve *Küçük Hüseyin Paşa lâyihası* (Cevdet tasnifi bahriye vesikaları, Numara 5849). Lâyihanın sureti vesikalâr arasındadır. Vak'anüvis Halil Nuri Bey'in de yazdığına göre Brün kalyon inşasında eski kızak usulünü ta'dil ile kalyonların kısmen kızakta ve üst kısmının da denizde ikmalini muvaık görerek indirilecekleri esnada kalyon çökmesinin önüne geçmiştir. Vak'anüvis şöyle diyor :

«. . . Bundan akdemce Tersane-i âmirede inşasına mübaşeret olunan elli dokuz zirâ' bir kıt'a kalyon-i hümâyunun îmal ve inşasına memur Fransa beyzâdelerinden Brün nam beyzâde bu mahzurun (kalyon çökmesi mahzuru) def'i tarikini bilmülahaza inşa olunacak kalyonlar karada tamamen inşa olunmayıp top lumbarlarından yukarı bazı mahalleri nakış olarak rûyi- deryaya tenzil ve bâ'dehu denizde iken noksan olan mahalleri

görülmemiş idi[1]. G. A. Ollivier' 1797 - 1798 de biri 62 zirâ ve üç anbarlı (*Selimiye*) olarak Osmanlı tersanesinde yirmi kalyon, yirmi firkateyn veyahut korvet ve bir de küçük geminin bulunduğunu yazmaktadır[2].

Onsekizinci asır sonlarında III. Sultan Selim'in gösterdiği büyük himmet üzerine Osmanlı donanması epi ehemmiyet kesbetmişti; bu son harekette Küçük Hüseyin Paşanın mühim gayret ve faaliyeti görülmüştü[3]. Bahriye mühen-

dahi tekmil ettirildiği surette hiffeti hasebiyle hîn-i nüzulde ol miktar çökmeyip ....»(s. 37). Filhakika Brün'un inşa ettiği 59 zirâ' kalyon bu suretle kısmen kızakta yapılıp bir saat-i muhtarda denize indirilmişti. Mühendis Brün'ün Mısır'ın Bonapart tarafından işgali ve Osmanlı devletinin Fransa aleyhine harp ilân etmesi üzerine işini bırakıp kaçmış olduğu vesikalar arasındaki Abdülkadir Paşa'nın tarihsiz lâyihasında görülüyer.

İstanbuldaki Fransız sefiri General Sebastiyani'nin Nopolyon Bonapart'a verdiği raporda Osmanlı donanmasının üçü anbarlı olmak üzere yirmi yedi harp gemisi yirmi kadar firkateyn'den mürekkep olup bunları inşa edenlerin Le Brun ile Benois olduğunu ve bu gemileri kullanacak ehliyetli zabitler yetiştiğini beyan etmiştir (*Türk Tarih vesikaları dergisi*, sayı 3, s. 205).

[1] Brün'ün faaliyeti hakkında bir fikir vermek için aşağıdaki notları aldım. 62 zirâ üç anbarlı *Selimiye* ile 63 zirâ *Tavus-ı bahrî* ismindeki kapudâne-i hümâyun kalyonu ve 59 zirâ' *Heybet endaz* isimli patrona kalyonu bizzat Brün'ün nezareti altında yapıldığı gibi *Beşaretnümâ* ismindeki riyale kalyonu Brün endazesiyle *Gemlik tezgâhı*'nda yapılmıştır. *Mesken-i gazi* firkateyni ve diğer bir haylı gemi ya bizzat Brün veya onun ölçüsüyle gönderdiği mühendisler tarafından diğer tezgâhlarda yaptırılmıştır. 53 zirâ boyundaki *Civan-ı bahrî* firkateynini Limni adasında mühendis Benuva inşa etmiştir (Enver Ziya Karal tarafından *Tarih vesikaları dergisi*'nde - Numara 3, s. 203 - neşredilen yazıya bakınız).

[2] *Ollivier, Fasıl 5*; aynı eser gemi tezgâhlarının İstanbul'dan başka Sinop, Gemlik, Çanakkale, Midilli ve Rodos'ta bulunduğunu yazıyor.

[3] Ollivier, Küçük Hüseyin Paşa'nın, pâdişâhın teveccüh ve îtimadına mazhar oluh bir haylı gemi yaptırdığını ve yaptırmakta olduğunu zikrettikten sonra «... Maalesef kaptan paşa bir devlet adamına yaraşacak görüşlere ve işgal ettiği yerin zarurî kıldığı bilgilere sahip değildir; kaptan paşa hünerinden fazla hüsn-i niyeti olan bir adam gibi en küçük teferruatla uzun uzadıya uğraşır. Onu, tersane işlerini bizzat idare eder ve bütün gün mevcudiyeti ile işçileri teşçi eylerken görürsünüz; fakat tasavvurlarında pek mahdut olduğundan sadece çok adette sefine yapılmasını emretmekle bir bahriye kurduğunu sanmıştır. Ticareti teşvik etmemiştir, hattâ tayfaların yetiştirilmesi hususunda bir plân bile tesbit etmemiştir; vakıa çoktanberi tersanede bir riyaziye mektebi mev-

dishanesinde ecnebî mütehassıslardan ders görüp yetişmiş olan Türk bahriyesi mühendislerinin nezaretleri altında İstanbul'dan başka bazı sahillerde de gemiler yapılmıştı[1]. III. Selim zamanındaki islâhata dair Vak'anüvis Halil Nuri Bey tarihinde (Kütüphânemizdeki nüsha, s. 134) ve ondan naklen Cevdet tarihinde (C. 5, s. 286) malûmat vardır; Cevdet paşa bunu pek muhtasar ve bir çok yerlerini anlamadığı için terk etmek suretiyle tarihine almıştır. Bu tarihte donanma dördü üç anbarlı olarak yirmi bir kalyon, altı firkateyn, dört korvet ve kırk kadar hafif filodan mürekkebti. Yine bu sıralarda bir İsveçli mühendisin gayretiyle İstanbul'da dokuz gemi tezgâhı yapılmış olup bunlardan beşi Tersanede, ikisi Hasköy ve diğer ikisi de Ayvansaray'da idi[2].

cuttur; *Tott* zamanında bir de seyr-ü sefer mektebi teşkil olunmuştur, fakat bunlar lâzımolan himayeyi görmemişler ve hocaların malûmatı mahdut olduğundan şu anda bu mekteplerden büyük faydalar melhuz değildir...»

[1] 1209 vekayii arasında Vak'anüvis Halil Nuri Bey şöyle diyor: «Bir kaç senedenberu teksir-i süfün-i donanmây-ı hümâyuna ihtimam-ı tam olunduğundan Tersane-i âmirede inşa olunan kalyonlardan maâda mukaddema tertip olunduğu üzre sevahil-i Bahr-i Sefîd ve Siyahın bazı münasip olan mahallerinde dahi peyderpey sefain-i hümâyun inşasına mübaşeret ve ikdam olunmağla tertip olunan mahallerden biri dahi *Edremit kemeri* (Burhaniye) dedikleri mahal idi; lâkin mahall-i merkum ancak firkateyn inşasına elverip kebir kalyon inşasına mütehammil olmadığından.... ana bedel Bahr-i sefid boğazında vaki *Sultaniye* kalesi pişgâhı hem kebir kalyon inşasına mütehammil ve hem kurbiyyeti hasebiyle kereste celbine çeşban idüğini erbab-ı vukuf ihbar etmeleriyle bazı mimarân-ı Tersane ile binnefs kaptan paşa hazretleri işbu sefer-ül-hayrın onuncu günü iki kıt'a kırlangıç ile Boğaza azimet ..... ve sekiz gün zarfında yine Der-i saâdete avdet buyurdular» (Kütüphânemizdeki nüsha, s. 5).

Türk bahriye mühendislerinin gemi inşasındaki faaliyetleri hakkında vesika ve lâyihalarda malûmat vardır.

[2] *D'Ohsson, c. 4, s. 422; G. A. Ollivier* de 1798 İstanbul'a gelen İsveç mühendislerinin havuz yaptıklarını yazıyor (*Beşinci faslın sonu*).

Gemi yapılmış olan başlıca kızaklar

Osmanlı devletinin ilk zamanlarından beri Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki münasip liman ve sahillerle bazı adalarda gemi yapma tezgâhları bulunup buralarda gemi yapılmış olduğunu bilmünasebe söylemiştik; buraları, bazı müdekkiklerin söyledikleri gibi tersane dediğimiz mükemmeliyette olmayıp ancak tekne yapan tezgâhlardandı. Her ne kadar Osmanlıların ilk zamanında İzmit ve Gemlik limanlarında, Anadolu beyliklerinden Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe ve Hamidoğullarının kendi sahillerinde gemi inşasına mahsus tersaneleri bulunmuşsa da bunlar zamanla ehemmiyetlerini kaybetmişlerdi. Bu tersaneler Osmanlılar zamanında ancak gemi tezgâhı hizmetini görüp bir gemiyi hem yapıp hem de bütün levazımiyle mahallerinde donatacak vaziyette değillerdi; bununla beraber tekne yapmak hususunda bu mahallerdeki tezgâhlardan çok istifade edilmiştir. Gerek kürek ve gerek yelken devrinde işe yarayan bu tezgâhlardan belli başlıları şunlardı:

Malûm olduğu üzere Kasımpaşa sahilinde yapılmış olan tersane sonradan genişletilmişti; burada beş tezgâh vardı; sonra yani onsekizinci asrın sonlarında ikisi Hasköy'de—ki tersanenin devamı demektir—ve diğer ikisi Ayvansaray'da olmak üzre dört tezgah daha yapılmıştı.Onaltıncı asır sonlarındaki mühimme defterleri arasında Samsun, Sinop, Amasya, Kefken, Midye, Ahyolu, Süzebolu, Varna, Silistre, Marmarada Yalova, İzmit, Gemlik, Biga kemeri, ve Akdeniz'de Rodos, Antalya tezgâhlarında ve tabii olarak Gelibolu'da kadırga ve diğer gemilerin yapıldığı görüldüğü gibi onyedinci ve hatta ondokuzuncu asırlarda da aynı yerlerde ve baz odalarda kalyon, firkateyn ve daha küçük yelkenli gemilerin yapıldığını arşiv kayıtlarından anlamaktayız.

Marmara'daki *Gemlik tersanesi* büyük harp gemisi yapmağa müsaitti. 1792 de burada elli beş zirâlık (bir zırâ-ı mimarî 75,8 santimetredir) bir kalyon, 1799 da elli bir zirâlık bir firkateyn ve 1805 de yine elli dokuz zirâlık bir kalyon yaptırılmıştı. Gemlik tersanesi sonradan genişletilmişti. Yine Marmara'nın Karabiga tezgâhında bazı küçük gemi tekneleri yapılmıştı; kerestesi Kazdağlarından getirilmek suretiyle Çanak-

kale'de gemiler inşa ettiriliyordu. 1797 de burada *Sayyad-ı bahri* isimli bir kalyon vücuda getirilmişti; Biga kemeri tezgâhında da orta hacimde sefine yaptırılmıştı.

Ege sahilinde *Kemer Edremit*'te (Burhaniye) orta gemiler yapılmış olup 1772 de iki gemi ile 1723 de *Dide-i Nusret* firkateyni burada inşa edilmişti. Limni adasında firkateyn ve Midilli adası ile *Molve tezgâhları*'nda 1733, 1735, 1760, 1783, 1790 senelerinde muhtelif eb'adda kalyonlar vücuda getirilmiş olduğu gibi Bodrumda da 1784, 1791, 1803, 1806 senelerinde kalyonlar yaptırılmıştı.

Rodos tersanesi kürek devrinde olduğu gibi yelken devrinde de ehemmiyetini muhafaza etmişti. Burada 1741, 1761, 1770, 1776, 1778, 1790, 1817 senelerinde müteaddit kalyonlar insa ettirilmişti.

Karadeniz sahilindeki *Misivri tezgâhları* ile Varna'nın kuzeyindeki *Çingene iskelesi*'nde korvet ve Karadeniz Ereğlisinde firkateyn ve kalyon, Bartın'da korvet ve Amasra tezgâhında kalyon yapılıyordu; Silistre tersanesinde ve Kalas'da Tuna nehrine mahsus küçük gemiler inşa ettirilmişti.

Sinop tersanesi mükemmel olup on altı ve onyedinci asırlarda kadırga ve daha sonra da kalyon yapmıştı. 1690 da burada altı kalyon tezgâhı birden kurulmuş olup bu kayıt, onyedinci asır sonlarında bu tersanenin ehemmiyet kazandığını göstermektedir; Sinop, daha sonraki tarihlerde de mühim surette faaliyette bulunup kalyon ve firkateyn yapmış ve ehemmiyeti ondokuzuncu asır sonlarına kadar sürmüştür. Bugün de Karadenizde donanmamız için her cihetçe en elverişli bir limandır.

IX.

DENİZ MEKTEBİNİN KURULUŞU HAKKINDA BİR İCMAL

Çesme mağlûbiyeti Osmanlı gemiciliğinde yeni bir devir açılmasına sebep oldu; bu hususta Türkiye'de askerî islahata memur edilen Baron dö Tot'un tavsiyesiyle (sureti vesikalar arasında görülen lâyihada kaydedildiği üzere) 1190 h. 1776 m. senesinde Haliçte Tersanenin *Darağacı* semtinde ve büyük maçunanın bulunduğu mahaldeki bir göz içerisinde *Hendese odası* ismiyle bir sınıf açılmıştır. Bu dershâneye günde doksan akçeli bir hoca ile otuz akçe yevmiyeli bir muavin ve yirmi akçe yevmiyeli bir âlât muhafızı tayin edilip on da talebe alınmıştı; talebeden beherine on ikişer akçe gündelik verilip hoca, muavin, muhafız ve on talebeye yani on üç kişiye de ayrıca ayda yirmi kuruş da yiyecek parası tahsis edildi. Haftada iki gün tatil yapılıp diğer günler derse devam edilecekti: bu mektebe ilk defa hoca olarak Cezayirli Hasan Hoca tayin edildi. Bu hoca, sonra mîrî kaptanlığına tayin edilince yerine imtahanla Seyyid Osman Efendi getirilmişti [1]. Bir müddet sonra Seyyid Osman Efendi Hasköy mühendisânesine (Kara mühandishânesi) dördüncü halife olunca yetişmiş Mühendishâne talebesinden Molla Mustafa Efendi hoca olmuştu.

Beş altı sene sonra bu Mühendishâne küçük geldiğinden Halil Hamid Paşa'nın sadareti ve Atâ Bey'in tersane eminliği zamanında Tersane zindanının yanında yani simdiki Camialtı yakınında iki, üç odayı havi bir mühendishâne yaptırıldı. 1197 (1782) İstanbul limanında bulunan *Şarleton* adlı Fransız firkateyninin komutanı binbaşı Truguet bu Mühendishanede deniz tabiyesi ve Fransız sefarethânesi memurlarından Tondo da

[1] Cezayirli Hasan Hoca, sonra da donanma gemilerine kaptan olup 1787 - 1792 deki Rus harbinde *Özi* kal'asının karşısında olup Rusların elinde bulunan *Kılburun* kalesini elde etmek için yapılan çıkarmada muvaffak olamadığından dolayı îdam edilmiştir.

hendese dersi muallimliklerini kabul ettiler Mektebin ilk küşad tarihi olan 1190 h. 1776 m. danberi burada yalnız hisab, coğrafya ve harita dersleri okutulurken tabiye ve hendese de ilâve edilmek suretiyle tedris sahası genişletildi. Fransız hocaları tarafından verilen notlar Kirkor ve Mihran efendiler tarafından Türkçeye çevrilip talebeye veriliyordu. Truguet'in tabiye kitabı *Usûl-ül-maarif fî veçh-i tasnif-i sefâin-i donanma* ismiyle türkçeye çevrilip 1202 h. 1782 m. de Fransız elçisi Şuvazol Gufye'nin himmetiyle Fransız sefarethânesi matbaasında basılmıştır. Truguet'in notları *Traitéde Pilotage et de Navigation ve Eléments de Géométrie* ismini havi olup Türkçeye çevrilmiş ise de basılmamıştır.

Halil Hamid Paşa'nın sadrâzamlığı zamanında Fransa'dan celbedilen istihkâm binbaşısı Moniye ve Lafayet Klave isimlerindeki iki kale mühendisi başka mektep olmadığından bu tersane mühendis mektebinde ders vermeğe başladılar (1198 h. 1784 m.). Bu suretle Tersane Mühendishanesinin yanında bir de Kara Mühendishanesinin nüvesi kurulmuştu. Bu iki Fransız. *Aynalıkavak Sarayı* bahçesinde yaptıkları bir istihkâm modeliyle amelî olarak ders veriyorlar, asıl hendese dersini de nazarî olarak Gelenbevî İsmail Efendi ile Kasabbaşızâde İbrahim Efendi okutuyorlardı. İstanbul'da bulunan Fransız hey'etinin Osmanlı devletini kara ve deniz askerî işlerinde asrı bir yeniliğe doğru götürmekteki faaliyeti Rusların dikkatini celbederek bunu önlemek istediler. Müttefiki olan Avusturya devletiyle birlikte Fransa'ya müracaat edildi. Bunun üzerine Avusturya imparatorunun damadı olan Fransa kıralı XVI. Louis 1788 de Türkiye'deki Fransız mütehassıslarının geri gelmesini emretti; fakat nazarî tedrisat devam etti.

1795 m. 1210 h. de Küçük Hüseyin Paşa Zamanında Deniz Mühendishânesinde bir inşaiye dairesi açıldı, bunun nezaret ve muallimliğine suret-i muhsusada Fransa'dan celbedilen *Brün* tayin edildi ve daha sonra buna talebesi Molla Mustafa ile, Midilli'de bir kalyon inşasına muvaffak olan Ahmed Hoca muavin tayin olundular; Ahmed Hoca birinci muavin olmuştu; çünkü Mösyö Brün, bunun yaptığı kalyonu görüp beğenmişti.

Mühendishâne odalarından birinde açılan bu inşaiye dershânesinde cuma ve pazardan başka her gün öğleden üç saat evvelinden ikindi zamanına yakın vakte kadar ders görülecekti. Derslerin birinci kısmı hisab, hendese; ikinci kısmı resim ve gemi resimleri; üçüncü kısım da her cuma günü hoca ile beraber gemi inşaatı tezgâhlarına gidip ameliyat görmekti. Bu inşaiye talebesi on kadardı ve kırtasiyeleri hükümet tarafından veriliyordu. Ders gören talebenin liyakat ve istidadı her ay kaptan paşaya veya vekiline bildirilecekti; bunlar haftada iki gün, pazartesi ve perşembe günleri ders levazımı daha mükemmel olan Hasköy'deki *Mühendishâne-i âmire*'ye yani Kara Mühendishânesine gelerek ders görüyorlardı.

Yine aynı senede gemi hocalarına mahsus harita ve seyr-i sefâin fennini öğretmek için bir kurs acıldı. Bu kursta harita ve seyr-i sefineye müteallik dersler gösterilecekti. Bundan başka bu gemi hocalariyle Tersane erkânının çocuklarından on iki yaşından yukarıları içinden yirmi kadarı buraya alınarak bir az yevmiye ile hoca mülâzımı ismiyle okutulmağa başlandı. Gemi hocalıklarında münhal olursa bunlardan yetişenler alınacaklardı.

Bundan sonra harita, coğrafya, seyr-i sefâin tahsiline dair Fransız mühendislerinden P a r a l e ismindeki mühendisin pratik olarak ders vermesi muvafık görülerek B r ü n nazarî ve P a r a l e amelî olarak ders gösterdiler.

1220 h. 1805 m. de Tersane Mühendishânesinin seyr-i sefain kısmı talebesi mühendis unvaniyle otuzdan otuz beşe ve hocası ikiye çıkarılıp bir de halife ismiyle yardımcı tayin edildi; gemi inşası tâlebelerinin miktarı eskisi gibi on olarak kaldı, daha sonra ise seyr-i sefâin talebesi otuza indirilip inşaiye talebesi yirmiye çıkarılmıştı.

Kanun üzere seyr-i sefâin talebelerinden mezun olanlar ibtida harp gemilerine jurnal hocası yani seyr zabiti, sonra çorba hocası (levazım zabiti) ve daha sonra da baş hoca yani ikinci kumandan ve nihayet imtihan vererek kaptan olacaklardı. İnşaiye talebesinden mezun olanların yolları da gemi mimarlığı idi. Mühendishânede mecburî dil Fransızca idi.

1237 h. 1821 m. de vukua gelen Kasımpaşa yangınında Mühendishâne yanmış ve mektep Tersanenin Parmakkapı denilen

errehâne yani bıçkıcı mağazasına nakledilmiş ve burada bazı tadilât yapılarak şöyle böyle bir okul haline sokulmuştur; fakat burası tekmil mektebi istîab etmediği için mektebin seyr-i sefain kısmı 1250 h. 1834 m. de Heybeliada'da 1244 h. 1828 m. de yapılan Kalyoncu kışlasına naklolunmuştur. Nihayet Tersane arkasındaki sırtta Cezayirli Hasan Paşa'nın konağı (Şimdi Deniz hastahânesinin bulunduğu yerde idi) satın alınarak dört yüz talebeye göre buraya bir Deniz Mühendishânesi yapılmağa başlandı ve 1254 h. 1838 m. de bittiğinden mektep buraya taşındı ve Deniz Mühendishânesi yelken devrine son veren Kırım harbine kadar burada kaldı.

Sultan Mecid zamanında Yaver Paşa namiyle şöhret bulmuş olan İngiliz donanması komodoru Valker tarafından Mühendishânenin yeni esaslara göre islahı hakkında bir takrir verilmişti; bu takrirde Mühendishâneye ait kitapların basılması için matbaa teşkili, derslerin mevsime göre nazarî ve amelî alarak tedrisi, kürek, yelken mümareseleri, karada *Okmeydanı*'nda sun'î tertibat ile gemi muharebesi, yelken, top talimleri yaptırılması, Fransız lisanına ehemmiyet verilmesi, harita tersimi ve saire ile sıhhî ve inzibatî tedbirler tavsiye ediliyordu.

Patrona-i hümâyun kaptanı Mustafa paşa'nın 1264 h. 1848 m. de verdiği bir lâyihada Bahriye tersanesin'deki tahsil müddetinin yedi sene olması çok olup bu müddetin dört seneye indirilmesi ve talebe adedinin de en çok yüz yirmi olması ve Darülfünundan talebe alınması mümkün oluncaya kadar zabit çocuklarından 14 ilâ 16 yaşları arasında çocuk alınması, ikinci sınıfan îtibaren talebelerin makine ve inşaiye talebesi olarak ayrılmaları gibi belli başlı maddeler ile sınıflarda okutulacak derslerden bahsedilmektedir.

Alınacak talebe, Kur'an okuyup yazı yazmayı bilecek ve ahval-i sıhhiye ve umumiyesi bir hey'et tarafından tetkik edilecekti. Mektebin birinci ve ikinci sınıflarındaki dersler her iki sınıf için müşterek olacaktı; üçüncü sınıfa geçilince makine ve inşaiye talebesi ayrılacak ve Fransızca esas olacaktı. Üçüncü ve dördüncü sınıf talebelerine ilmihal, arabî, hisap, hendese, cebir, resim, Fransızca ve güverteye ayrılan talebeye hey'et, müsellesat-ı küreviyye ve seyr-i sefâin ve makineye ayrılan ta-

lebelere de cerr-i eskal (Mihanikten bir kısım) ve inşaiye talebesine de o mesleğe muktazi dersler gösterilecekti.

Meclis-i bahriye bu lâyihaya, talim gemisi olarak talebeye tatbikat için bir gemi koydurmak ve bundan başka mecburî olan fransızcayı ihtiyarî yapıp İngilizceyi mecburi olarak kabul etmek suretiyle iki madde eklemiştir.

Bu lâyıha ile ilâvesi, hükümetçe kabul edilip tatbik edilmiştir.

Bundan bir müddet sonra Kasımpaşa'daki merkez Mühendishânesinin Heybeli'ye ve Sakızağacı'ndaki hastahanenin de Cezayirli konağının yerine inşa edilen Bahriye Mühendishanesine nakilleri yapılmıştır (1268 h. 1852 m.).

Yeni alınan talebe ile mektebin üçüncü ve dördüncü sınıflarındaki ders seviyesi arasındaki geniş farkı doldurmak için mektebe orta tahsil dersleri de konularak tahsil derecesi bir esasa bağlanmıştır[1].

[1] Bu hususlarda tafsilât için *Başbakanlık arşivi, Cevdet tasnifi Bahriye vesikaları* arasındaki 5849 numaralı vesika ile merhum Ali Haydar Alpagut ve merhum Fevzi Kurdoğlu'nun *Türklerin deniz harp sınıfına hizmetleri* (Kısım 3, 1941) ve *Deniz mektepleri tarihçesi* (İkinci kitap, 1941) isimli eserlerine bakılmalıdır.

X.

BAHRİYE TEŞKİLÂTINA ÂİT BAZI VESİKA SURETLERİ

Deniz lisesi Tarih öğretmeni merhum F e v z i K u r t o ğ l u' nun bana vermiş olduğu ve 893 h. 1478 m. tarihli bir defterden naklettiği bir kısım notlarda onbeşinci asır sonlarındaki donanmamızın bazı parçalarına konan toplara ait kayıtları buraya aynen alıyorum:

بارچهٔ بالی رئیس

طوپ شایقه	طوپ سر [1]	ضربزن بزرك	ضربزن کوچك	پرنفی
٤ قطعه	١٢ قطعه	١٢ قطعه	٢٠ قطعه	٣٥ قطعه

بارچهٔ محی‌الدین رئیس

طوپ شایقه	طوپ سر	ضربزن بزرك	ضربزن کوچك	پرنفی
٤ قطعه	١٢ قطعه	١٢ قطعه	٢٠ قطعه	٣٥ قطعه

موسی رئیس اغریپار

طوپ شایقه	طوپ سر	ضربزن بزرك	پرنفی
١٣ قطعه	١٢ قطعه	٤ قطعه	١٦ قطعه

کدیرغهٔ حاجی رئیس

طوپ سر	ضربزن	پرنفی
١ قطعه	٤ قطعه	٨ قطعه

کدیرغهٔ آیدین رئیس

طوپ سر	ضربزن	پرنفی
١ قطعه	٤ قطعه	٨ قطعه

قالیتهٔ حاجی رئیس

طوپ سر	ضربزن	پرنفی
١ قطعه	٢ قطعه	٤ قطعه

قایق طور علی رئیس

طوپ سر	پرنفی
قطعه ١	قطعه ٤

جمعاً طوپخانای متنوعه ایکی یوز اوتوز اوچ قطعه

[Cem'an tophây-ı mütenevvia iki yüz otuz üç]

[1] طوپسر = Top-ı ser, geminin baş tarafına konan toptur. « Her kadirgaya üç top verilir; beher baş topu ki ondört, onbeş karış, on iki vukiyye [okka] atar .. » (*Tuhfet-ül-kibar-son basma-156*).

طوپ شایقه	طوپ سر	ضربزن بزرك	ضربزن كوچوك	پرنقی
۱۱ قطعه	۳۰ قطعه	۲۸ قطعه	۵ قطعه	۱۱۰ قطعه

كهرچله	ڤان (Yay)	تیر (Ok)
۹۳ كیسه	۸۲۲ قبضه	۱۸ صندیق

دفتر عزبان قدیمی وآلاتجیان جدید برای فرستاد بود سفر بحر سپید

Defter-i azabân-ı kadîmî ve âlâtciyan-ı cedîd [1] beray-ı firistadbûd sefer-i Bahr-i Sepîd

ماونهٔ مصطفی زاده

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۳	نفراً ۱۷

كدرغهٔ براق

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۸	نفراً ۲۳

كدرغهٔ كتخدا یعقوب

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۸	نفراً ۱۳

كدرغهٔ عرب حمزه

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ٦	نفراً ۱٦

كدرغهٔ احمد برادر قایا

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۷	نفراً ۱۳

كدرغهٔ طرابزونلی حسن

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۳	نفراً ۱۷

Bu suretle devam ediyor. Mecmuu bir mavna ve on dokuz kadırgadır. Bunu müteakib defterde سفینه‌های طوپ = *Sefinehây-ı top* denilen on adet top gemilerinin mevcut eski azabları ile yeni alınan ve âlâtciyan-ı cedîd denilen yeni azabları zikrediliyor.

Bu da bittikten sonra قالیتها = *Kalitehâ* ismiyle bu gemilerdeki azab ve âlâtciyan-ı cedîd gösteriliyor:

قالیتهٔ طانه خلیل

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۵	نفراً ۱۰

قالیتهٔ درویش علی

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ۳	نفراً ۱۲

قالیتهٔ علی ولی محمد

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ٦	نفراً ۹

قالیتهٔ حاجی مصطفی

عزبان قدیمی	آلاتجیان جدید
نفراً ٦	نفراً ۹

Bundan sonra kayıklar geliyor; bunlar beş tanedir.

***

[1] Vesikada *alâtciyan* denilenlerin bir kısmı gemilerdeki yelkenci tayfadır. *Tuhfet-ül-kibar'da* mavnada « . . . dört üstad dümenci ve kırk alâtcı ki başta yelken ve trinkete kullananlar içlerinde biri odabaşı olur . . . » deniliyor. (*Yeni basma, s. 152 ve keza 153*).

Gemilere kürekçi toplanmasına dair bazı hüküm suretleri :

Yanya beğine hüküm ki,

Bundan akdem deryaya donanmây-ı hümâyunum çıkmak emrim olup olbabta kürekçi ihracı için maliye tarafından sancağında olan kadılara hükm-i şerifim ile kul gönderilmiştir; kürekçi muaccelen çıkıp emrim üzre erişmek ehemm-i mühimmattan olmağın buyurdum ki hükm-i şerîfim varıcak bu babta mukayyed olup bizzat mübaşeret edip kürekçi ihracı için mukaddema irsal olunan emr-i şerîfim üzre ihrac edip göndermek bâbında enva-ı ikdam ve ihtimam eyliyesin. Geç gelip yoksa noksan üzre ihrac olunmaktan hazer edip kadıları ve kulu kendi halinde komayıp emrim üzre ihrac edip göndermek bâbında dakika fevt etmiyesin; şöyle ki ihmal edip muaccelen sancağın kürekçileri emrolunan zamanda mahall-i memura gelip erişmeye asla özrün makbulüm olmayıp muakab olmağı mukarrer bilip ona göre basiret üzre olup emr-i şerîfimim icrasında ikdam ve ihtimam eyliyesin. Sene 973[1].

Birer sureti: Ağriboz, Midilli, Vize, Çirmen, Avlonya, Rodos beğleriyle, Karaman beğlerbeğisi ve Karaman sancağı beğlerine ve Anadolu beğlerbeğisi ile Anadolu eyaleti sancak beğlerine, Saruhan sancağına (Şehzade sancağı), Rum yani Sivas beğlerbeğisine, Mora, İskenderiye (İşkodra), Dukakin, Elbasan, İnebahtı, Ohri sancakbeğlerine yazılmıştır. Kütahya'da bulunan Şehzade Selim ile Saruhan'da bulunan Selim'in oğlu Murad'ın lalalarına da gönderilmiştir.

***

Teke beğine hüküm ki,

Bundan akdem deryaya donanmây-i hümâyunum çıkmak emrim olup olbabta kürekçi ihracı için maliye tarafından sancağında olan kadılara hükm-i şerifim ile kul gönderilmiştir. Kürekçi muaccelen çıkıp emrim üzre erişmek ehemm-i mühimmattan olmağın buyurdum ki....

[1] *Mühimme defteri 5, s. 247.*

Birer sureti: Kengarı, Sultanönü, Alâiye, Ankara, Bolu, Kastamonu, Karahisar-ı sahib, Hüdavendigâr, Biga, Karasi, Aydın, Menteşe, Hamideli, Kütahya (Şehzâde Selim'in sancağı) Saruhan (Şehzâde Murad'ın sancağı) sancaklariyle Sivas beğlerbeğisine, Amasya, Çorum, Canik, Karahisar-i Şarkî, Midilli ve Rodos beğlerine yazılmıştır [1].

***

Yirmi hanede bir kürekçi gönderilmesi hakkında 975 h. 1567 m. tarihli bir hüküm sureti:

Anadolu beğlerbeğisine ve Biga, Karesi ve Hüdavendiğâr ve Kütahya ve Sultanönü, Karahisar-ı sahib, Bolu ve Kastamonu sancakları beğlerine hüküm ki,

Haliya evvel-i baharda inşaallahü teâlâ deryaya donanmây-i hümâyunum çıkmak emrim olup kürekçi lâzım olmağın taht-ı livanızda vaki kadılıklara her yirmi haneye bir kürekçi tayin olunup kullarım varınca mukaddem kadılara tenbih olmak lâzım olmağın defter olunup dergâh-ı muallam çavuşlarından kıdvet-ül-akran Hasan irsal olunup buyurdum ki vusul buldukta ... [2].

***

Gemi levazımı tedarikine dair gönderilen hükümler

Yelken bezi, urgan ve kendir tedariki için kadılıklara gönderilmiş olan hükümlerden:

Saruhan sancağı kadılarına hüküm ki,

Bundan akdem Galata'da olan hassa kadirgaları mühimmi için beş bin kıt'a yelken bezi, dört bin kıt'a tente bezi satın alınıp akçesi mukataalardan verile deyu Mustafa nam kul ile maliye tarafından size hükm-i şerif gönderilmişti; zikrolunan bezin gelip erişmesi ehemm-i mühimmattan olmağın buyurdum ki vardıkta mezkûr kula, tevakkuf etmeyip siz kendiniz bizzat mübaşeret edip dahi zikrolunan miktar bezleri Nevruz'dan mukaddem bîkusur muaccelen göndermek bâbında ikdam ve ihtimam eyliyesin; husus-ı mezbur ehemm-i mühimmattandır; şöyle

[1] *Mühimme defteri, Numara 5, s. 293, sene 973.*
[2] *Mühimme defteri, Numara 7, s. 241, sene 975.*

ki Nevruz'dan mukaddem bî kusur gelip erişmeye asla olbabta özrün makbul olmak ihtimali yoktur; ana göre ikdam ve ihtimam eyliyesin. Sene 973 [1].

***

Ağrıboz ve Atina ve İstefe kadılarına hüküm ki,

Bundan akdem yelken bezi cem'i için Cezair çavuşlarından Ferruh Çavuşla size akçe irsal olunmuş idi. Mezkûr Ferruh Çavuş fevt olmağla zikrolunan yelken bezi cem olmadığı arzolunmağın husus-ı mezbur için giru Cezair çavuşlarından Atinalı Hüseyin Çavuş irsal olundu; buyurdum ki vardıkta emr-i şerif-i sâbıkım mucebince zikrolunan yelken bezini emr-i sabık üzre mezbur ile cem ve tahsil etmek bâbında gereği gibl ikdam ve ihtimam eyleyip dakika fevt etmiyesin. Sene 967 c [2].

***

Mısır beğlerbeğisine hüküm ki,

Bundan akdem sana hükm-i şerifim gönderilip donanmây-i hümâyunum için üstübü ve yelken bezi gönderesin deyu emrim olmuş idi; imdi ol emr-i hümâyunum mukarrerdir, buyurdum ki vardıkta tehir eylemeyip emr-i sabıkım üzre zikrolunan üstübüyi ve yelken bezin berveçh-i istîcal irsal eylemek ardınca olasın. Sene 967 [3].

***

Midilli begine hüküm ki (Sultan Murad'ın kapu kethüdasına verildi, fî 24 ş),

Bundan akdem gemiler mühimmi için İzmir'de ve gayrı ol nevahide cemolunup südde-i saâdetime gönderilmek emrim olan mîrî bez ve kendir İzmir'de olan Dubrovnik gemisine tahmil edip sana gönderip sen dahi südde-i saâdetime irsal eylemek için ferzend-i ercümend oğlum Murad tâle bekahü lalası Ferruh dâme ulüvvühûya hüküm yazılıp gönderilmiştir; buyurdum ki vusul buldukta

[1] *Mühimme defteri 5, s. 293.*
[2] *Mühimme defteri 3, s. 288.*
[3] *Mühimme defteri 3, s. 325.*

anun gibi mirî bez ve kendir ile zikrolunan gemi varup vâsıl oldukta içerü Boğaza götürüp teslim ettiresin. Sene 979 [1].

Aynı gemi ile Tire'de büktürülmekte olan urganlardan bir miktarının da gönderimesi Midilli ve Sakız sancakbeğlerine ve aşağıdaki hükümle Tire kadısına emrolunmuştur.

Tire kadısına hüküm ki (Mehmed Çavuşa verildi)

Südde-i saâdetime mektup gönderip emr-i şerif-i sabıkım mucebince ihzar-ı ferman olunan urganlardan bir miktarı itmama erişip kadırgalar gelip tahmil olunmasın bildirmişsin; olbabta her ne demiş isen malûm oldu; imdi bundan akdem bir Dubrovnik barçası tereke (zahire) ile girift olmagın İzmir'de olan mirî bezi tahmil ettirip südde-i saadetime getürmek için Midillü ve Sakız beğlerine ahkâm-ı şerife yazılıp gönderilmiş idi; anın gibi zikrolunan barçaya emrim üzre mirî bezi tahmil eyleyip gelmelü oldukta Tire'de emrim mucebince ihzar olunan urganları dahi tahmil edip bize getürmek için müşarünileyhimaya hükm-i hümâyunum yazılıp irsal olunmuştur; buyurdum ki vusul buldukta anun gibi zikrolunan barçaya oi caniplerde mirî bezi tahmil edip göndermelü olduklarında ihzar olunan urganları dahi tahmil ettirip müşarünileyhima ile bile gönderesin ve ne veçhile tedarik edip ne miktar ve ne makule urgan tahmil edip gönderdiğin yazıp bildiresin. Sene 979 [2].

***

Donanmada hizmetleri görülmüş olan reislerin terfileri hakkında bir hüküm sureti:

Cezayir beğlerbeğisine hüküm ki,

Südde-i saâdetime mühürlü defter gönderip hassa reislerinden (gemi kaptanlarından) bu defa donanmâ-i humâyun seferinde ve fethi müyesser olan kale-i Cerbe muhasarasında vesair vaki olan muharebelerde hizmette

[1] *Mühimme defteri 10, s. 93.*

[2] *Mühimme defteri 10, s. 219.* yirmi bin adet urganla kendir irsali hakkında yine Tire kadısına aynı tarihte başka bir hüküm yollanmıştır (*Mühimme defteri 12, s. 14*).

ve yoldaşlıkta bulundukların îlâm ettiğün ecilden şeref-i destbus-ı saadet menus ile müşerref olan on nefer reisler kullarımdan azablar kethüdası Süheyl'e yirmi beş ve Durmuş Reise yirmi ve sairelerine onar akçe emredip ve bunlardan maada defterde mukayyet olanlara dahi istihkaklarına göre tevzi ve taksim olunmak için üç yüz akçeyi zikrolunan on neferden maada reis kullaruma hizmetleri ve istihkaklarına göre tevzi ve tevcih eyleyip ve bu veçhile tevzi ettiğin defter edip gönderesin ki ana göre beratları verile ve mezkûrlara dahi tenbih eyliyesin ki beratların ihraç eyliyeler [1].

***

Sinop'ta yapılacak kadırgalara kereste gönderilmesi hakkında hüküm sureti:

Canik sancağı kadılarına hüküm ki,

Bundan akdem emrim üzre Sinop'ta binası ferman olunan gemilerin kerestelerin gemi bina olunacak mahalle indirmek için her birinüz (ün) taht-ı kazasına tayin olunan keresteyi indirmekte reayâ ve gayriden "biz kendir hizmetündeyüz„ deyu teallül ederlermiş. Buyurdum ki bu babta mübaşir tayin olunan dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mehmed zîde kadrühu vardıkta bundan akdem her birünüz taht-ı kazasına tevzi ve tayin olunan gemi kerestesin bizzat mahall-i memura indirip teslim eyleyip kimesneye ol veçhile kendirciyüz deyû teallül ve behâne ettirmiyesin; şöyle ki birünüz, taht-ı kazasında tayin olunan ağacı mahallinden indirmiyesiz, sonra özürünüz makbul olmaz ana göre mukayyet olasız sene 973 [2].

Gemilerin reis ve tayfalarına dair iki hüküm:

Südde-i saâdetime mektup gönderip emr-i şerîfim mucebince reis ve azab ve yelkenciyi görüp bilfiil hassa haretan ulûfe tasarruf eder üçyüzden ziyade reisi olup 2385 nefer azab olup lâkin üçyüz seksen neferi hizmetinde ve yüz elli neferi Rodos gemilerinde ve on beş neferi

Kavala'da ve kırk neferi Sığacıkta ve Sakız'da olan gemilerde ve altmış neferi Tersane nöbeti hizmetinde ve on iki neferi gümiler olup ve beş neferi tekaüd ve on beş neferi müteferrika olup ve otuz neferi mahzen (Tersane mahzeni=mühimmat anbarı) ve akçe hizmetinde oldukların ve cümle yedi yüz nefer olup baki 1678 nefer olur; iki yüz kıt'a gemiye onikişer nefer azabtan 2400 nefer olur; bu takdirce 720 nefer adam lâzım gelür ve donanmây-ı hümâyun gidicek Tersanede nöbet beklemeğe ve top gemilerine ve sair hizmete küllî adam olup reisler kifayet eyledüğin bildirmişsin. İmdi bir bölük, reis ile on olmak üzre tayin eyleyip yelkenci iken terfi ile reis olanları emr-i sabıkım mucibince gerû yelkenci eyleyip ekâbir yanında olan azabı cümle getürüp istihdam eylemek emredip buyurdum ki vusul buldukta emrim mucebince her bölük reisi ile on olmak üzre tayin eyleyip ve kadimden yelkenci olup terfile reis olanları gerû emr-i sabık muktezasınca ulûfe ile yelkenci eyleyip ekâbir yanında olan eğer müteferrikadır ve eğer azab ve gayridir cümlesini getürüp, gelmeyip hizmetlerinde ihmali olanların gedüklerin âhar hizmete yarar kimesnelere tevcih eyliyesin ve bilcümle Tersane-i âmirem hizmetkârlarından eğer azab ve eğer gayridir yabanda kimesne olduğuna asla rızây-ı şerifim yoktur; asla ve katiyyen bir ferdi yabanda komayup cümlesini getürüp istihdam eyliyesin; gelmiyenlerin gedüklerin yararlara veresin. Sene 979 [1].

***

Kapudân'a ve tersane eminine hüküm ki

Tersane-i âmirem ahvali kemal-i intizam üzre olup her hususu yerli yerinde olmak lâzım ve mühim olmağın ve kadimden Tersane-i âmiremde hizmet üzre olan reislerin ve neferatın ahvalleri malûm olmağiçün defterlerine müracaat olundukta 954 tarihinde 1800 neferin iki yüz otuz neferini reisler maadası yelkenciler ve neferler olup sonra 2652 nefer olup üç yüz yetmiş yedi neferi reis ma-

[1] *Mühimme defteri, 10, s. 110.*

adası badbânî ve mukarrer ve üçyüz yetmiş yedi reisin iki yüz yirmi yedisi bölüklü (Yani azap bölükleri reisi) ve yüz ellisi bölüksüz olup ve bölüksüz olanların ekseri badbânî iken terakki olmağla reis olup bölüklü reisler yelkencisiz kalmışlardır; amma ol veçhile olmak hilaf-ı kanundur. Sen bu babta kemal-i firaset ve ihtimam ile yoklayıp göresin, anun gibi yelkencilikten terakki olmağla reis olanların deryada mehareti varsa mutasarrıf oldukları ulufeleriyle yelkencisi olmayan bölüklü reislere yelkenci edesin ve bölüklü reislik düştükte evvelâ veçh gördüğün müteferrika reislere teklif edesin, eğer kabul ederlerse febiha, kabul etmezlerse yelkencilik hizmetinde istihdam eylediğin badbânîlere tevcih edesin; dahi yoklamada yelkenci iken terakki ile reis olup deryada mehareti olmayan kimseleri dahi başka defter edip arzeyliyesin ki sonra anlar hakkında dahi emrim ne veçhile sadır olursa mucibi ile amel edesin; amma şöyle ki bölüklü reislerin yelkencileri bunlarla itmama erişmeye, mukarrerlerden yetiştiresin ve bölüklü reislerin onar nefer üzre olmak kanundur; noksanları var ise tekmil ettiresin ve tamam tekmil olundukta kimesne hariçte yürümeyip herkes kendi hizmetinde olalar. Sene 979, Şaban 10[1].

Gemilere topçu ve barut tedariki hakkında bir hüküm:

Vezir Pertev Paşaya hüküm ki,

Südde-i saâdetime mektup gönderip hâlen donanma-ı hümâyunum gemilerinde topçu ve barut bulunmadığı î'lâm olunmuş; imdi kadîm-ül-eyyamdan her gemiye üçer ve kalitelere ikişer nefer topçu tayin olunu gelüp on beşer kantar barut dahi konulmak kadîmî âdet olmağın gemilere eğer topçu ve eğer barut, âdet-i kadîme üzre tevzi olunup verilmiş idi. Bilfiil Tersane-i âmiremde olan gemilere otuzar kantar barut tevzi olunup gönderilmek üzeredir buyurdum ki..... varup yusul bulduklarında anda topçular kethüdasın getürüp âdet-i kadîme üzre her gemiye tayin olunan topçular nice olmuştur? donanmâ-i hümâyunumla bile gitmediler mi? sonradan erişmek üze-

[1] *Mühimme defteri numara 18, s. 76.*

re midir? ne mahaldedir? eksük varmağa sebep nedir? malûm edinip dahi anun gibi donanmâ-i hümâyunuma tesbit olunan topçulardan vakti ile erişmeyenler ne mahalde olup ve kimler olduğun isimleri ile yazdırıp defter eyleyip arz eyliyesin ki siyaset oluna ve şimden sonra varan gemilere konulan barut-tan kusuru olanlara âdet-i kadîme üzre andan alıp tevzi ve taksim eyleyip reislerine muhkem tenbih eyliyesin ki barutı onat hıfz ve zabt eyleyip beyhude yere zâyi ve telef eylemeyip levende (Türk korsanları) satmaktan ziyade hazer eyliyeler. 978 Zilhicce [1].

Tuna nehri kenarındaki Semendire limanında gemi inşası-hakkında Semendire sancakbeğiyle Semendire kadısına gönderilmiş olan 979 Ramazan 10 tarihli hüküm sureti

Semendire beğine ve kadısına hüküm ki,

Bundan akdem maliye canibinden size fermân-ı şerîfim irsal olunup taht-ı livanda iki yüz kıt'a gemi (hafif donanma gemileri) bina olunmak emrim olmuş idi ; ol emr-i şerîfim mukarrerdir ; andan gayrı bazı umur-ı mühimmede istihdam için şaykalar dahi bina olunmak emrim olmuştur ; buyurdum ki vusul buldukta gemiler inaşı bâbında sadır olan ferman-ı şerîfim size ne gün vasıl olmuştur ? ve ne gün mübaşeret edip bu emr-i şerifim vardığı günde neye müncer olmuştur? mufassal ve meşruh bâb-ı saâdet meâbıma arz edesiz ; dahi eğer gemiler ve eğer şaykalar itmamı bâbında kemâl-i ikdamını vücuda getirüp avk ve tehirden hazer edip ahval neye müncer olmuş ise arz edersiz [2].

Kış ortasında karadan kızaklar ve arabalarla Samako [3] kasabasındaki demirhaneden gemi demir ve âlâtı gönderilmesi hakkında Samako ve Ahyolu'ya kadar yol üzerindeki kadılıklara gönderilen 979 tarihli hüküm sureti :

Samako'dan Ahyolu'ya gelince vaki olan kadılara hüküm ki,

[1] Mühimme *14, s. 5.*

[2] *Mühimme defteri 10, s. 231, sene 979.*

[3] *Samako* : demir dökümhanesi demek olup Sofya'nın güney doğusuna düşer. Osmanlılar zamanında demir levazımatının mühim kısmı burada işlettirilirdi.

Samako'da demir hizmetinde olan dergâh-ı muallâm çavuşlarından koyun çavuş Âstâne-i saâdetime mektup gönderip yüz kıt'a kadirgaya kifayet edecek demir âlâtı işleyip hazır ve müheyya eylediğin ve şiddet-i şitadan bahriyyen müzayeka olduğun bildirdi; öyle olsa bu husus ziyade mühim ve lâzım olduğu ecilden muaccelen irsal ve tahmil olunmak için çavuş-ı mezkûre hüküm gönderilmiştir. Zikrolunan kadırgalar mühimmatı Samako'dan her hanginizin taht-ı kazasına gelip vasıl olur ise bir an tahir ve terahi etmeyip isti'cal üzere kifayet miktarı araba ve kızak ihraç edip birbirinize irsal ve iysal eylemek emredip buyurdum ki vardıkta bu babta ikdam ve ihtimam üzre olup anun gibi Samako'dan kadirgalar mühimmi içün demir âlâtı her kanginizin taht-ı kazasına dahil olur ise bir an te'hir ve ârâm etmeyip muaccelen kifayet miktarı araba ve kızak ihrac ettirip dahi zikrolunan esbabı tahmil ettirip isti'cal üzre birbirinize irsal ve iysal eylemekte enva-ı sâ'y ve ikdam eyliyesiz; bu husus umur-ı mühimmedendir: sair zamana kıyas olunup ihmal ve müsahele mahalli değildir; eğer havass-ı hümâyunum ve eğer vüzera ve sair evkaf ve emlâk reayâlarıdır ve eğer muafiyet davası edenlerdir, bilcümle hiç bir ferde taallül ve bahane ettirmeyip muaccelen ferman olunduğu üzre kifayet miktarı araba ihracında ve kızak tedarikinde bezl-i makdur idüp ihmal ve tekâsülden gayet ihtiyat eyliyesin. 25 c sene 979[1].

Diğer bir hükümde bu demirlerin iki yüz kantar *broşnak demiri* ve üçyüz kıt'a *bilekü demiri* ve üçyüz kıta *lenger* (çapa) ve bazı kaynak demirleri ve bunlardan başka beşyüz kıt'a lenger ve yüz kadırgaya kifayet eder bir kaç nevi *eğserî* (çivi) olduğu anlaşılıyor[2].

Hükûmetin bu isticali Lepant mağlûbiyeti sebebiyle yeniden yaptırmakta olduğu gemileri donatmak içindir.

[1] *Mühimme defteri, Numara 10, s. 275.*
[2] *Mühimme defteri, Namara 10, s. 276.*

Osmanlı bahriyesinde bir dönüm noktası teşkil eden donanma kanunnâmesi [1]

Bu kanunnâme 1113 rabi-ul-âhir (1701 Haziran) da ve sadr-ı âzam Amca zâde Hüseyin Paşa'nın zamanında neşrolunmustur. Kanunun esasını hazırlayan Mezomorto Hüseyin Paşa ise de anın, kanunun neşrinden az evvel vefat etmesi üzerine yeni kanun Abdülfettah Paşa'nın derya kaptanlığı zamanında ilân ve tatbik olunmuştur.

Bu kanunun üstünde Padişah II. Mustafa'nın aşağıdaki hatt-ı hümâyunu vardı:

Suret-i hatt-ı hümâyun-ı
şevketmakrundur.

Bismihi sübhânehû ve teâlâ

باسمه سبحانه و تعالى

Biavnillahi teâlâ ve tevfikihi işbu kanunnâme-i hümâyun-ı şevketmakrûnım düstur-ül-amel ittihaz ve daima mazmuniyle amel olunup evlâd ve ensab ve ahlaf ve â'kabımdan ve vüzerâ ve vükelâ ve kapudânân ve sair kârdânân-ı devlet-i aliyye-i ebedpeyvendimden kimesne tagyir va tahrif eylemiye bu tertib nasr-ı din ve te'yid-i şeriat-ı seyyid-ül-mürselin içün vaz'olunmuş bir emr-i müstahsen olmağla herkim tagyirine cesaret eder ise فمن بدله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم *vaiydine mazhar ola ve inşâallahü teâlâ tasmim olundığı üzre kalyonlar erbaîne tekmil olundukta nisaba bâliğ oldu deyu ihmal olunmayup yine sene besene ocaklık bağlanan mahallerden Tersane-i âmireme kavi ve müstahkem kereste ihzar olunup mürur-ı eyyam ile köhne ve fersûde olan kalyonların yerine vazolunmak içün birden ikiden müceddeden kalyonlar bina ve inşa ve tevfir ve teksirine (ihtimam) oluna.* وما النصر الا من عندالله العزيزالحكيم .

[1] *Mühimme defteri Numara 112, s. 1-6.*

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين

الحمدلله الذى كوّر الليل على النهار و صير الفلك سياراً فى تيار البحار ليكون آية وحدانيته لاولى الابصار و دليلٍ قدرته لمن له عين الاعتبار و الصلوة و السلام على نبيه المجتبى المختار و على اله الاطهار و صحبه الاخيار.

Ammâbâd zemayir-i ülin-nühaye hayyiz-i hafâda ve maveray-ı reyb ve imtirada değildir ki hıfz-ı bilâd-ü-memalik ve sedd-i sugur ve mesalik berren ve bahren tdâd-ı atad(عتاد)ve tertib-i esbab-ı cihada mevkuf olmağla bu emr-i mergub-ül-mefad-ı memduh-ül-meâde himmet-i aliyye-i mülukânem daima masruf olup hususa ümmehat-ı mühimmat-ı bahriyyeden olan mîrî kalyonlara mahmul fürû ve usul bu âne değin bir zabıta-i mahsusa ile mensusa ve mersusa olmayıp külliyat ve cüz'iyyatında sereyân-ı mefasid ve tarayân-ı mekâsidden müberra veçh-i vecih-i sevab ârâ ile bir kaide-i külliye ve rabıta-i celiyyei vefiyye üzre bâdelyevm ahvalleri mazbut ve muamelât-ı mealleri meakid-i intizam ve istihkâma merbut olmak aksây-ı murâd-ı hümâyunum olmağla bu nesek-i sevab irtisam üzre revnak-ı nizam veriie ki işbu defter-i cemil-ül-eserde mastur olduğu üzre hâliya Tersane-i âmiremde mevcut olan yirmi yedi kıta kalyonlar بتوفيق الله الملك الجليل erbâine tekmil olunup takımları kırk kıt'a kalyon ve her birinin mühimmat ve neferatlarında tayy-ı defterde muharrer olan keyfiyyet ve kemiyyet tagayir ve tahriften me'mun ola ve kapudan paşa cümle ümera-i derya ve kapudânan ve rüesâ ve sair donanmay-ı hümâyunum ricaline başbuğ olup zümre-i mezbûrenin cümlesi mumaileyhin kelâmına îtimad ve hükümetine kemal-i روع rev' ile itaat ve inkiyat eyleyip mumaileyh dahi her fırkanın muktezay-i hallerine göre tertib-i esbab-ı nizamlarına ihtimam eyliye; hususa ümera-i derya, rical-i donanmanın kadîmî emektarlarından olup her birlerinden sadakat ve gayret ile eday-ı hizmet melhuz olmağla sefinelerinin takımlarında bir veçhile kusur ve fütur etmeyip salyanelerine göre beşer altışar kat forsa ve yüz altmışar nefer cengâver ve tüvâna ve dilaver levendden eksik eylemeyip ve dekayik-i merakip ve sefayine vâkıf ve fenn-i deryada mâhir kapudanlar ve reisler tutup tekmil-i mühimmat ve tetmin-i levazım ve âlât edip kapudan pa-

şa dahi bu vech üzre her birine mühimmatlarını itmam ettirip ve donanmây-ı hümâyun çıkması vakitlerinde kapudan paşalar yoklayıp hilâf-ı kanun taksirleri zuhur ederse muhkem tenbih ve tekid oluna; yine mütenebbih olmayanların sefineleri ellerinden alınıp ehil ve müstahikk olan ricale kapudan paşalar arzeyleyip nizamlarına ve her zümrenin muktezayat-ı tabakat ve derecatını müraat ve sadakat ve istikamet üzre olanlara istidat ve istihallerine göre veçh-i cemil ile mükâfat eyliye; nush-upende ve taan ve tevbihe muhtaç olanları muktezay-ı hale göre tehdid ve te'dib ile hüsn-i hâle tergib eyleyip isâet ve hiyanet ve fesad ve şekavete cesaret edenleri vukuı üzre der-i devletmedarıma arz eyliye ki cezaları tertip oluna ve kapudane-i hümâyun ve patrona ve riyâle kapudanları dahi alâ haseb-il-âde zabit-i raşid ve memurünbih oldukları hidematta muktezây-ı sadakat ve istikameti râsıd olalar ve eğer kapudan-ı derya ve eğer sair kapudan ve rüesanın mucib-i in'izal olur halleri zuhur etmedikçe azil olunmayıp biiradet-il-lâhi teâlâ hulûl-i ecel-i mukadder ve yahut mucibat-ı azl ve hacir'den olan hıyanet ve cinayet misillü sebeb-i âhar ile derya kapudanlığı gayre verilmek lâzım geldikte fenn-i derya ve ahval-i rical-i donanmaya vukufı olmayan kara paşalarından zinhar ve zinhar birine verilmeyip olvakitte kapudâne-i hümâyun kapudanı her kim bulunur ise yoluyla ona tevcih ve taklid oluna ve kapudâne kapudanlığı patrona kapudanına ve kezalik patrona kapudanlığı dahi riyâle kapudanına verilip bu vech üzre yollariyle hareket eyliyeler. Faraza kapudâne kapudanı bir takrib ile ol gedikte bulunup istihkak ve istihali bulunmaz ise patrona ve riyâle kaptanlarından her kangisi eslah ve elyak ise cümle ittifakiyle vekil-i saltanat-ı uzmâ rey ve tedbiriyle ana tevcih oluna ; lâkin kapudâne kapudanı müstahik ve müstait ise agrâz-ı fasinde tahallüli ile bir veçhile gadr olunmak ihtimali olmıya. Kapudâne kapudanı sadakat ve istikamet ve fenn-i deryada meharet ile mâruf ve müstahık olmağla yoluyla kapudan olup patrona kapudanı kapudâneye ve riyâle kapudanı patronaya kapudan oldukta riyale kapudanlığı dahi ecânibe verilmeyip sair kalyon kapudanlarından birine tefviz olunmak muktezayat-ı nizamdan ve lâzım-ül-ihtimam olan mehamdan olmağla cümle rüesa ve kapudanların kârdanları kapudan paşa huzurunda akd-i meclis-i

meşveret edip beyinlerinde riyale kapudanlığına ehak ve ahra olanı istikra eyliyeler ve mücerred eskiliğe îtibar olunmayıp hem atik ve telid ve hem celid ve reşidleri ihtiyar oluna; eğer içlerinde bu iki haleti câmi kimesne bulunmaz ise reşad ve sedad tarafı tercih olunup cümleden âkil ve dânâ ve şecî ve kâr âzmâ olanı intihab oluna ki silsileleri hasebiyle yolu derya kapudanlığına vasıl ve ol dereceye nail olur ise donanmây-ı hümâyunumu âhar donanma ile kavuşturmağa ve ayırmağa ve götürüp getirmeğe kudreti ve derya kapudanlığı umurunun hal ve akdine liyakati ola ve bu üslûb-ı mergub üzre riyale kapudanlığı içlerinden birine cümlenin ittifakiyle karardade olduktan sonra kapudan paşa dahi der-i devlet medârıma arz edip vekil-i mutlakım re'yiyle arzı mucebince tevcih oluna

ve cenk esnalarında kapudan paşalar baştardeye suvar olmayıp bina olunan kebir kalyona üç fener-i zaferfer ve üç bayrak-ı nusreteser vazedip ana suvar olup ana baş kapudâne tesmiye oluna. Evvelki kapudâne ikinci kapudâne olup ana yine kapudâne kapudanı suvar ola ve cenkte mecruh olanlara istedikleri mahalden vazifeler ile tekaüd verilip kayrıla. Eyyam-ı sulhte derya kapudanlarına de'b-i kadim üzre yine baştarde-i hümâyun caygâh ola ve sair kapudanlıklardan birisi dahi eğer tatarruk-ı memat ve eğer mucibat-ı azilden olan cinayet hasebiyle mahlûl oldukta yerine kapudânenin baş reisi ol kalyona kapudan olup sair kalyonların rüesâsı dahi bişart-il-istihkak silsile ile hareket eyliyeler ve münhalle olan reis gedikleri kapudâne-i hümâyun ve sair kalyonlarda olan aylakçıyan'dan reislik fenninden malûmat ve mehareti olanlara ve yolu geldikte işe yarar kimesneye virile; ve topçu başılık mahlul oldukta topçular kethüdası topçubaşı ve topçu neferatından atik ve erşedi kethüda ola ve ziyade yevmiyeye mutasarrıf olan zabitlerin gedikleri mahlûl oldukta muktezây-ı tariki üzre ol gedige istidat ve istihkakı olanlar nasb olunup şefaat ve rica ve vesail-i uhrâ ile terk-i evla olunmayıp yoluyla müstahikk olanlara gadr olunmaya; bâhusus ecanib idhalinden ziyade ihtiraz oluna ve eğer kapudan paşa ve eğer sair kapudanlar daiye-i tamâ veya sebeb-i âhar ile tertip ve tayin olunan kalyonlar neferatını

zinhâr ve zinhâr taklil eylemeyip her kalyon için tayin ve takvim olunan neferat ve mühimmatları bittamam tekmil oluna ve erbab-ı gaza ve eshab-ı vegaya zafer alel-âda, itaat-i emr-i hüda ve mutabeat-i şeriat-i garraya mebni olmağla cümle donanmây-ı hümâyunum ricali evamir ve nevahiye imtisal ile istihsal-i salah-ı hâle sây-i beliğ ve cidd-i bîdiriğ eyleyüp ve kalyon ağaları, hususâ baş ağa olan kimesne ziyade dindar ve zabt ve rabt hususunda kaviyy-ül-iktidar olup levendatı gereği gibi zabt ve rabt ile ibadullahın ıyal ve ârazlarına taarruzdan ve hilâf-ı şer'-i şerif teaddîye tesaddiden men ve zecr eyliyeler ve kalyonlar Cezayir'den ve yalılardan birine yanaşup lenger endaz-ı âram olduklarında her kalyonun zabitleri neferatını bir hoş zabt edip ol mahallin civarında bulunan kasabat ve kurâ ahalisine hilâf-ı şer'-i şerif teaddiden ve şekavet ve fesada tesaddiden menilerinde ziyade ihtimam eyliyeler; bâdettenbih şekavetten münzecir olmayıp zabitlerine her kim muhalefet ederse cümle donanmây-ı hümâyunum ricali ittifak ile ianet eyleyip ahz ve haps ve tâ'zir ve tedib ile cezasın tertip eyliyeler ve bast-ü-temhid olunan kaide daima mer'î ve düstur-ül-amel olup her kim buna mugayir hareket ve hilâfına kasd-ü-niyyet ederse der-i devlet medârıma arzolunup iktizasına göre mücazat kıl'una ki bu defterde bast olunan kaide ilâ maşaallah mer'î ve tagyir ve tahriften me'mun ve mahmi olup her madde yerlü yerince eda oluna ve kalyonların neferatları hususunda dahi vakit ve hale göre dikkat olunup esnây-i cenk ve sulhte iktiza itdüği vech üzre ve kalyonların sıgar ve kiberine göre neferatları tertip olunup bu veçhile nizam ve intizam verile.

Kaptan paşa eyaletine tabi zeamet ve tımarlılar hakkında 1113 h. senesi rabi-ul-âhırı sonlarında (1071 eylül) derya kaptanı Abdülfettah Paşaya hitaben yazılan hüküm[1]:

Kapdan Abdülfettah dâme ikbalehûya küküm ki,

Sen ki mîr-i mîran-ı mumaileyhsin Bahr-i Sefidde vaki Cezayir ve sevahilin biavnihi teâlâ hıfz ve harasetinde vesair lâzime-i zimmetin olan hidemât-ı hümâyunumun

[1] *Mühimme defteri*, 112, s. 17 ; bu hüküm bir sene sonra yani 1114 ramazanında tekrarlanmıştır (*Aynı Mühimme, s. 442*).

küllîsinde senden rizây-ı hümâyunuma muvafık hareket me'mul olmağla derya kalemi olan mensûhat ve Biga maa Gelibolu ve Kocaeli ve Sığla sancaklarında mahlûl olan zeamet ve tımarların tevcîhatı sana tefviz ve sipariş ve defterhâne virilmeğin imdi âhar dirliğe sülûk edenlerin ve eshabı fevt olanların zeamet ve tımarları bihaseb-il-kanun mahlûl olup fevt olan zaîmin iki oğlu kalur ise büyük oğluna beş bin, küçük oğluna dört bin, bir oğlu kalur ise beş bin akçe verilir.

Ve erbab-ı tımarın ancak bir oğluna üç bin akçe, icmalli ise icmali bozulmamak üzre cümleden ve icmalli değil ise dilediği yerden alur; şehîden fevt olanların cümle zeamet ve timarları merhameten kanunlarından ziyadesiyle oğullarına verilmek kanundur.

Babası fevt olduktan sonra vücuda gelen müteveffanın oğluna tımar verilmek ve icmallü kılıçtan hisse ayrılıp âhare verilmek ve askere ecanibten reayâ idhali hilâf-ı kanundur.

Veçh-i meşruh üzre amel ve oğlu olmayan müteveffanın âhar dirliğe sülûk ve müstahıkk-ı tevcih olan zeamet ve tımarları sancağında sakin alaybeğisi bayrağı altında sefere eşmek şartiyle eşkâlleri ve miralay arziyle tevcih ve Tersane-i âmire tahvil hükmü verildikten sonra altı aya değin der-i devletmedara getürüp berat etmek üzre muharrer tezkire verip tevcîhat hususunda ve sair memur olduğun hidemat-ı aliyyemde din-ü devlet-i aliyyeme lâyik ve ırz ve namus-ı saltanat-ı seniyyeme muvafık hareket edip hilâf-ı kanun tevcîhattan ve bir ferde gadr ve teaddîden ve hidemat-ı aliyyemde tekâsül ve taksirden begayet ihtiraz eylemek bâbında ferman-ı âlîşanım sadır olmuştur. Evahir-i r (Rabi-ul-âhir) sene 1113.

Bahriye Mühendishânesi'ne dair lâyıha

III. Sultan Selim zamanında Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptanlığı esnasında ve 27 receb 1211 (1797 Ocak) tarihiyle tersane mühendishânesine dair Bâb-ı âlîye takdim ettiği mühim bir lâyıha sureti. Bu lâyıhanın bir kısmının zayi olmasına rağmen içinde mühendishânenin ilk ihdasından da bahs

edilmekte ve kendi zamanına ait de kıymetli malûmat verilmektedir [1].

Baştan noksan olan sadr-ı âzam Safranbolu'lu İzzet Mehmed Paşa'nın derkenar buyruldusu:

Mübarek huzûr-ı hümâyuna arz olundukta *"Pek güzeldir; takrir mucebince tanzim olunsun,,* deyu hatt-ı hümayun-ı şevketmakrun şerefbahşây-ı sudur olmağla müşarünileyh hazretleriyle bilmüzakere mucibince tanzim ve senedatını telhis eyleyesiz deyu

buyruldu. 27 B[=Receb] Sene 211.

Donanmây-ı hümâyun kalyonlarında hendese ve coğrafya ilmini bilür adamlar bulunmak lâzimeden olduğuna binâen bundan akdem bin yüz doksan senesi Tersane-i âmire'nin *Darağacı* semtinde bir çeşm derununa bir hendese odası inşa olunup bir nefer hocaya yevmiye doksan akçe ve bir nefer başhalifeye otuz akçe ve bir nefer müstahfız-ı âlâta yirmi akçe ve on nefer müstaid şagirdlerin beherine onikişer akçeden yüz yirmi akçe cem'an on üç nefere yevmî iki yüz altmış akçe vazife ve şehriye yirmi kuruş dahi taamiye mah bemah Tersane sergisinden îta olunmak üzre tayin ile neferat-ı mezkûre haftada iki gün tatil ve mâada günlerde talim ve taallüm-i ilm-i hendese eylemek ve tayin olunan hocadan mâada gerek halife ve şagirdan ve gerek müstahfız-ı âlât, hademe-i Tersaneden olmak ve mutasarrıf oldukları vazifelerini cem ve iştira eylememek ve mahlûl vukuunda hoca bulunan kimesne arz ve kapudan paşa tevcihiyle her birleri mutasarrıf olmak vakt-i mezkûrda maharetleri led-el-imtihan nümâyan oldukta süfün-i hümâyundan sancak kalyonları ve sair muktazi olan sefaine kaptan paşa marifetiyle kadirlerine şâyeste vazife verilerek tayin olunmak suretiyle nizamı sene-i mezkûre hilâlinde bâ hatt-ı hümâyun başmuhasebeye kayıt ve bu veçhile talim ve taallüme şürû olunup sonra zikrolunan hendese odası zîk olduğundan merhum Ata Bey'in Tersane ema-

[1] *Cevdet tasnifi vesikalar* (Bahriye kısmı), *Numara 5849, receb* 27 sen *1211.*

netinde, emîn-i mumaileyh marifetiyle tersane sahasında hâlâ üç anbarlı kalyonun yapıldığı mahallin civarında birkaç odayı müştemil müceddeden bir mühendishâne inşa ve bâlâda beyan olunduğu veçhile memur olan hoca ve halife ve şagirdan mühendishâne-i cedide naklolunmuş oldukları.

Bâ'dehu bin yüz doksan sekiz ve dokuz tarihlerinde Françe tarafından Dölafet ve Monye namında iki nefer mühendis celbolunup mersumlar kale mühendisi olmalariyle Tersaneye münasebeti yoğise dahi ol tarihte Tersane-i âmireden gayri mahalde yapılmış hedesehâne olmadığından Tersane mühendishânesinde talim eylemeleri irade buyurulup bunlar, ameliyatı talim edeceklerine binaen asıl hendese ilmini dahi talibîne ifade eylemek için ulemadan Gelenbevî İsmail Efendi merhum ve Kasabbaşı (zâde) İbrahim Efendi tayin ve hâlâ şıkk-ı-sânî defterdarı Mustafa Reşid Efendi nezârete memur olmuşlar, sonra Kasabbaşı zâde İbrahim Efendi nâzır oldukta Gelenbevî İsmail Efendi ile bilmüzakere ol vakitte Hendesehâneye müdavemet edenlerden birkaç nefere birer miktar mahiye tayin olunduğu surette hem kendülerin devam ve ihtimamlarına bâdi ve hem sairlerinin şevk ve gayret ve tevafür-i meyl ve rağbetlerine müeddî olacağı mülâhaza ve istisvab etmeleriyle intihap olunan yedi nefer eshab-ı istîdadın altısına mahiye onar kuruş ve birine mahiye beş kuruş cem'an altmış beş kuruş Tersane tarafından verilen icare sergisinden mah bemah verilmek üzere tayin ve işbu yedi nefer kimesne Mühendishâne-i mezkûreye beher hafta salı ve cuma günlerinde müdavemet eyleyip fenn-i mezkûrı tahsil ve istifade üzre olduklarınca mahiye-i muayyeneleri verilip tekâsül ve kusurları zuhur eder ise veyahut fevt olanları olur ise Mühendishâne muallim ve nâzırlarının inhaları ve Tersane-i âmire arzlariyle yerlerine âhar münasibi tayin ve mahiyesinin ana î'tası tanzim olunmak ve zikrolunan yedi nefer kimesne bilmedikleri kavaid-i mühimmeyi talim ve istifade ve öğrendiklerini sair hâhişgerâna talim ve ifadeye sa'y ve dik-

kat eylemek şeraitiyle nizamı ikiyüz tarihinde bâ ferman-ı âlî başmuhasebeye kaydolunup merkum yedi neferin her birinin yedine başka başka suretleri verilmiş olduğu ve zikrolunan Françe mühendisleri bir iki seneden sonra vilâyetlerine gidip ve mumaileyh İsmail Efendi Selânik mollası oldukta yerine müderrisînden Palabıyık Mehmed Efendi tayin ve bâd-el-inhilâl bu esnada anın yerine dahi Baha Efendi dâîleri memur buyrulmuş olmagla bundan akdemce dest-i himmet-i velinimet-i şâhâne ile Hasköy'de kâin Humbaracı ve Lağımcı kışlakları kurbinde müceddeden tarh ve inşa olunan *Mühendishâne-i âmire*'ye verilen nizam üzre muvazzaf hoca ve hulefa ve şagirdan tertip ve tayin buyurulup lağım hafri ve humbara endahti fenleri zikrolunan Hendesehânede talim ve taallüm olunmakta olduğuna binaen nisbet-i hendesiye üzere kılâ binası ve berren isti'mal olunacak ebniye-i saire ve furu'atı bu sınıfın furu'atından ise dahi Tersane-i âmireden henüz naklolunmadıklarından mumaileyha Baha Efendi ve nazırı Kasabbaşı zâde İbrahim Efendi kulları sair memurlar ile Tersane-i âmire Hendesehânesine âmed-ü-şüdleri bazan müşahede olunmakta olduğu.

Kaldı ki bend-i evvelde muharrer olduğu veçhile asıl Tersaneye lûzumlı olan sefine inşa eylemek ve derya haritasını ve müteferriatını bilmek misillû hendese taallümüne bin yüz doksan tarihinde nizam verildikte Cezayirlü Hasan Hoca mühendishâne hocası nasbolunup bâdehu merkuma mîrî kapdanlık tevcih olundukta yerine Seyyid Osman Efendi memur kılınmış olup sonra mumaileyh Osman Efendi bilimtihan Hasköy Mühendishânesinde dördüncü halife olmaktan naşi yerine raşid şagirdanından Molla Mustafa kulları hoca tayin olunmuştur ve ilâ hâzâ el'an gerek bu sınıf ve gerek kılâ hendesesi teallüm edenler muayyen olan vazifelerini almaktadırlar ; ancak harben ve isti'malen cemi'-i teshilatı câmi ve Düvel-i Avrupa'da kavaid-i hendesiye ile ihtira ve tarh olunan sefain misillû devlet-i aliyye-i ebediyy-ül- istimrarda gemiler inşası vakit ve hale göre cümleden ehem olduğına binaen bundan akdem Françe'den celb olunan Brün nam mimar mühen-

disin veçh-i muharrer üzre sefine inşası fenninde yeditûlâsı ve mevkufünaleyhi olan usul ve fürû' ve sair donanmaya dair umurda hazz-ı evfası meşhud olmağla Mühendishâne-i mezkûrda hoca olan Mustafa kullarının rüşd ve zekâsı istiş'ar ve mühendis-i mersumdan ahz-ı fenne tergip zımnında taraf-ı çâkerânemden bazı müride ve îtibar olunmaktan nâşi bir, iki, üç sene zarfında vâfirce kesb-i san'at ve mersûmun fen ve endazesi üzre sefine inşasına tahsil-i liyakat etmekle *Kalas* iskelesinde yapılacak firkateyn inşasına tayin ve irsal olunup lâkin fenn-i mezkûrun kitaplarını tercüme ve Tersane-i âmirede yoluyla tahsiline kasd ve itina ve mecmu-ı ilim ve amelini kesb ile müstaid adamlar peyda olunmak derece-i vücubta olduğuna mebni bu hususı bir nizam ve rabıtaya bend içün mühendis-i mersûmun bu babta mülâhazası sual olundukta fenn-i mezkûrı talim ve taallüme Tersane-i âmire Mühendishânesi odalarından bir talimhâne tahsis ve tanzim ve mühendis-i mersûme tefviz ve teslim olunmak ve tayin olunacak şagirdan cuma ve pazar günlerinden gayri her gün öğleden üç saat mukaddem talimhâneye gelip tâ asra bir saat kalıncayadek taallüm ile iştigal ve ikamet eylemek ve talimleri aksam-ı selâse üzre olup kısm-ı evveli ilmi rakam ve ilm-i hendese ve kısm-ı sânîsi resim ve gemilerin tasvîratı ve kısm-ı sâlisi öğrendikleri kavaidi fiil ve amele götürmeleri olmak ve cuma günlerinde şagirdler mühendis-i mersûm ile gemilerin inşa ve tamir ve termim ve techiz ve tanzim olundukları mahallere varıp talimlerine muğlak bazı es'ile ve ecvibe ile teşhiz-i ezhan ve kendülerden hîn-i sualde cevaba muktedir olmaları içün mühendis-i mersûmun vereceği cevapları eyüce zabt ve îkan eylemek ve şagirdan-ı merkumeye muktazi olan kâğıt ve kurşun kalem ve bu kârda lâzım olan sair âlât ve edevat taraf-ı mîrîden verilip âlât-ı mezkûre her akşam mahsus bir dolaba kapanıp asla talimhâneden ihrac olunmayarak mühendis-i mersûmun verdiği minval üzre şagirdana taksim ve tevzi olunmak ve evkat-ı talimde talimhâneye muallim ve tercüman ve şagirdan ve tersaneye hâhiş eden derya zabitanından gayri ferd-i vahidin duhulü tecviz olunmamak

ve taallüm edecek şagirdandan her birinin kesbeylediği hüner ve marifetini ve derece-i istidad ve sa'y ve gayretini mühendis-i mersûm kaptan paşalara ve denizde bulundukları vakitte vekillerine ayda bir kerre ifade ve i'lâm eylemek ve mevadd-ı merkume ve sair şerait-i lâzime cümle şagirdanın nasb-ı ayn-ı intibahları olmak içün celî hatla bir kâğıda tahrir ettirilip talimhânenin duvarına yapıştırılmak hususlarını iş'ar ve teallüm edecek şagirdanın ve bunlara tayini lâzım gelen vazifelerin kemiyyet ve miktarları iradeye menut olan mevaddan olup lâkin Françe'de bu makule müteallimlerin mezid-i şevk ve rağbetlerine vesile olmak içün ziyadece vazife tayin eylediklerini müteallimlere aded-i muayyen takdirî olmayıp vakit ve hâle göre kâh azalıp kâh çoğaldıklarını ve fenn-i mezkûr sair sanayi misillû olmayıp nefsinde sâb ve asîr olmağla her biri tahsile muvaffak olamayıp bir takrip tayin ve memur olan bazı agbiyanın bir iki mah zarfında mahiyeti ve adem-i liyakati zahir oldukta o misillûları talimhâneden tard ve def edegeldiklerini ihbar eder.

Mühendis-i mersûmun minval-i muharrer üzere iş'ar ve ihbarı ma'kul ve şayan-ı itibar ve kabul olmakla iktizây-ı nizamı mülâhaza olundukta bu veçhile fenn-i mezkûrı tahsil ettirmekten meram devlet-i aliyyede dahi mühendis kalyon mimarları peyda olup hasbelhal düvel-i uhradan celb olunan mühendislerin eşhası zail ve mefkud oldukta tekrar âdem celbine hacet kalmayarak işbu muallimlerin gerek Tersane-i âmirede ve gerek taşra mahallerde inşa olunacak kalyonları niseb-i hendese üzre tarh ve inşaya kesb-i kudret eylemeleri ve kesb-i maharet eylediklerinde Tersane-i âmire mimarlıkları bunlara tevcih ve sair vücuh ile dahi sâye-i hazret-i şâhânede terfih ve teksir olunmaları olmağla.

(Bundan sonra takrîben otuz satır kadar yırtık olup yırtılmamış kısım şuradan başlıyor)[1]:

[1] Noksan kısımdan sonra altı, yedi satırda yarısı yırtılmış yarımşar satır varsa da yazılmadı.

Ve bu suretle donanmay-ı hümâyuna lüzumu olan fünun-ı hendesiye Tersane-i âmire Hendesehânesine tahsis buyrulmuş olup deryaya müteallik olan fenni teallüme memur sını f (bir kelime silik) ile işbu nizam üzre tayin olunacaklara Tersane-i âmire Mühendishânesi kifayet edip tevsie muhtaç olmıyacağı.

Ve bâlâda mezkûr olduğu üzre kalyon inşası fennini teallüm eden şagirdana aded tayin olunmadığı halde maaş-ı mahsûsuna tamâ'la lüzumundan ziyade hâhişgeranın hücümunu ve kesretini mucip olacağı melhuz olmağla fenn-i mezkûrun müteallimi on nefer olup ziyade yazılmamak ve içlerinden tahsil-i kemal ile kalyon inşasında istihdam için kader-i kifaye maaş ile mimarlık verildiği vakitte açık kalanın yerine müceddeden tahrir ile on nefere iblağ olunmak ve salif-ül-beyan fenn-i inşaat-ı süfüni, mühendis-i mersûm B r ü n talim edecek olduğuna binaen fenn-i mezkûr için şimdilik hocalık tertibi lâzım gelmeyip ve mühendis-i mersum dahi şimdiki mahiyesiyle canib-i devlet-i aliyyeden mükerrem olmak hasebiyle başka mahiye tayini iktiza etmeyip ancak bir başkalfa ve ikinci kalfa tertibine muhtaç olduğundan donanmay-i hümâyun kapudanlarından olup bundan akdem Tersane-i âmirede inşa olunan *Mukaddeme-i nusret* nam kalyonun mimarı Françalu mühendisten bu fenni talim ve oldukça tahsil ile hâlâ Midillü'de inşa olunan kalyonu başlı başına resm ve inşa eden A h m e d H o c a ile B r ü n'un şagirdi ve K a l a s'ta sefine inşasında müstahdem S e y y i d M u s t a f a H o c a'nın baş ve ikinci kalfalığa tâyinleri için yekdiğere rüchaniyeti mühendis-i mersûmdan sual olundukta A h m e d H o c a'nın yaptığı sefine meşhudı olduğundan bundan böyle tersanede fen n-i inşay-i süfüni görerek marifet ve hüneri müterakkî olacağına şahadet ile merkumun rüchaniyetini ihbar etmekle merkum Ahmed Hoca başkalfa ve merkum Mustafa Hoca'nın dahî evvelki hocalığı lağv ile ikinci kalfa nasbolunmak ve bâ'de zamanin mühendis-i mersum birisinin Tersaneden infisali vukuunda merkuman kalfalardan ma'rifetlu üstat bulunmazsa öyle bir erbab-ı kemalden üstat bulununcayadek başkalfaya hocalık ve ikinci kalfaya baş

kalfalık verilmek ve merkum Ahmed Hoca başkalfalığa tayin olunduğu surette kaptanlığının ref'i lâzım gelmekle kapudanlıkta şimdiki rütbesinin salyâne ve maaş tayinatı hisap ettirildikte mahiyesi seksen altı buçuk kuruşa reside oluyor. Merkum tarikından çıkarılmak hasebiyle füturuna sebeb olmamak içün başkalfalığa mahsus olan mahiye yüz kuruş ile şimdiki aldığı mülâzım tayinatı miktarı verilmek ve ikinci kalfa olacak Seyyid Mustafa'ya dahî mahiye seksen kuruş ile mülâzım tayininden dûnca tayinat tertip olunmak ve ba'de zamanin fenn-i mezkûr hocalığı münhal olup bunlardan hoca nasbı lâzım geldikte mühendis Brün mahiye şu kadar şey alurdu deyu iddia ettirilmeyüp ve mersûma verilen mahiye makîs olmayıp mahiye iki yüz kuruş verilmek istisvab olundığı.

Ve harita ve coğrafya ve seyr-i süfüne dair derya fününı tahsili hademé-i donanmây-ı hümâyuna rütbe-i vücubta olup ve fenn-i mezkûrı yalnız ilmen (nazarî) tahsil eden kimesne hîn-i hacette amelî icra edemiyeceği umur-ı müsellemeden ve ilim ve amel cihetiyle mütefennin üstat millet-i Efrençte bulunsa dahi Firengiyy-ül-ibare kitaplardan talim edecek olup müteallimîn ise fenni tahsile iştigalden evvel ibarât-ı Firengîyi tahsil ile tazyi-i evkat edeceklerinden başka hem tûl-i müddete ve hem suûbete duçar olacağı vareste-i kayd-ı işkâldir; bu surette fenn-i mezkûrun cihet-i âlîsini talime kadir bir üstadın tedarikine muhtaç olup Françelu mühendislerinden dahi geçen sene tedarik olunup donanmây-ı hümâyunda kılavuzlukta ve bazı hademe-i donanmaya fenn-i haritanın amelîsini icra ve tefhim hizmetinde istihdam olunan P a'r a l e nam Françelunun icray-ı ameliyat-ı fenn-i mezkûrda mahareti bilmüşahede âşikâr olmağla müteallimîn, fenn-i mezkûrun cihet-i âlîsini şalif-üz-zikir tedarik olunacak hocadan ve ameliyatını mühendis-i mersûmdan istifade ve icra ettirilerek hademe-i donanmanın fenn-i deryada tahsil-i maharetlerine veşile olacağı me'muldür. Kaldı ki mühendis-i mersûm elhaletü hâzihi canib-i mîrîden mahiye-i muayyene ile müstahdem olduğundan bu husus içün mahiye tayini iktiza etmeyip fakat ilmen ta'lim ve

ifadeye kadir bir üstadın tedarik olunup münasip mahiye ile hoca nasbolunması iktiza eylediği.

Ve fenn-i deryayı tahsil içün hariçten müteallimîn tedariki iktiza etmeyip yalnız donanmây-ı hümâyun hocaları teallüme tahsis olunmak umur-ı mû'tenadan olmağla hocaların dahî tersane nizamında gönüllü olarak mevâcib ve maaş-ı şitaiyeleri müretteb ve muntazam olduğundan bunlara bir akçe tayin olunmak iktiza etmeyip ve talim ve teallümlerine kapudâne hocaları nâzır olup teallümden ictinap edenleri kapudan paşalara ihbar etmek ve hademe-i Tersanenin yani kapudanan, hocalar ve rüesâ evlâdları babaları tarîkine sevk olunmak içün bu makule zadegândan dahî yirmi nefer şagird, hoca mülâzım olarak tertip olunup ve on iki yaşından noksanı yazılmayıp bunlara talim ettirilmek ve hocalıklardan münhal oldukça mühendishâne hocalarının istidadında şahadetleriyle bir ehakkı gemi hocası nasbolunmak ve yirmi neferden nâkıs kaldıkça yine salif-üz-zikir hademe-i Tersane evlâdlarından yazılıp tekmil olunmak ve hariçten yazılmamak ve işbu yirmi nefer şagirdan bî kisb-ü-kâr kalarak tarik-i âhara sülûk etmemek içün mahiye onbeşer kuruş vazife tayini ile bağlanmak hususları bilmüzakere karar verildiği muhat-ı ilm-i sâmîleri buyuruldukta ne veçhile irade-i aliyyeleri taallûk ederse olbabta ve herhalde emr-ü-ferman devletlû inayetlû sultanım hazretlerinindir.

Ve harita ve coğrafya fennini ilmen talime kadir üstad-ı mahirin vücudu nâyâb olup hâlâ Humbaracı kışlağı mühendishânesinde dördüncü halife olan Osman Efendi kulları fenn-i mezkûrun cihet-i ilmîsinde fâik-ül-akran olup mumâileyh sinin-i vâfireden beru Tersane mühendishânesi hocası iken bu fenni talim ve teallüme rağbet mefkud olduğundan mumaileyh Hasköy hendesehânesine nakile dördüncü halife nasbolunmuş olmağla yine Tersane Hendesehânesine naklolunduğu surette Hasköy Mühendishânesinde birkaç hulefa olmak hasebiyle nizamına ve talim ve teallümüne halel gelmiyeceği zâhir olduğundan yine mumaileyhin Tersane hendesehânesine hoca nasbolunması tasvip olunup ancak şimdiki olduğu tarikten mehcuriyeti

ve yolu işledikçe ziyade alacağı maaştan mahrûmiyeti hasebiyle füturuna sebep olmamak için Hasköy hendesehânesiyle muayyen olan senevî bin kuruş maaşı Tersane tarafından verilmek ve mülâzım kaptanlara verilen tayinat gibi bir tayin ihsaniyle Tersane hendesehânesine hoca nasbolunmak hususunda ne veçhile irade-i seniyyeleri taallûk eder ise olbabta emr-ü-ferman devletlû inayetlû sultanım hazretlerinindir.

III. Selim zamanında derya kaptanı Abdülkadir Paşanın Bahriye Mühendishânesi hakkında takdim ettiği tarihsiz bir lâyihasından [1]

Bundan akdem Tersane-i âmire Hendesehânesinde bâ irade-i aliyye talim ve teallüme dair nizam verilen iki maddenin biri sefâin inşası fenni olmağla fenn-i mezkûrun talimine ol vakit Tersane-i âmirede müstahdem olan Françelu Brün mühendis muallim tayin ve Ahmed Hoca Kaptan halife-i evvel ve Mustafa Hoca halife-i sânî nasb ve on nefer şagirdan tertip ve salif-üzzikr başhalife ve ikinci halife takdim-i hâk-i devletleri kılınan defterde mastur mahiyeler ve tayinat ve mar-elbeyan on nefer şagirdan dahî yevmiye yüzer akçe ûlufe tahsis ve i'ta olunmak ve mebaliğ-i merkume beher sene donanmay-ı hümâyunun icmali tanzim olunduğu vakitte kaç nefer malûm bulunursa icmale idhal ve mevâcib ihracında kalyonlar başhalifesi tarafından hıfz ve şehriyesi hisap olunup beher mah verilmek ve Hendesehâne-i merkume içün mübayaa olunacak eşya hocalarının memhûr tezkiresiyle donanmây-ı hümâyun tercümanı marifetiyle â'lâsından mübayaa olunmak üzre ve başmuhasebeye kayıt ve fenn-i mezkûre dair şurut-ı beyyine icra olunmak içün şurut-ı mufassala derciyle iktiza eden mahallere başka başka ilmühaberleri ve salif-üz-zikr başhalife ve

[1] *Başbakanlık arşivi vesikaları; dolab 1, sandık 16, evrak numarası 53.* Abdülkadir Paşa'nın kaptan-ı deryalığı şaban 1218 'den şaban 1219 'a kadar olup lâyihasını tabiî olarak kaptan paşa olmasını müteakip vermiş olacaktır. Küçük Hüseyin Paşa'nın vefatından sonra kaptan-ı derya olmuştur.

ikinci halifeye tahsis kılınan tayinat î'tası içün lâzım gelen suretle î'ta olunmuş olmağla mersum B r ü n nam mühendis Françelu aleyhine sefer-i hümâyun esnasında firar etmiş olduğundan elyevm Tersane-i âmirede müstahdem mimar B e n u v a kulları sefain inşası fennini talim etmekte ve fenn-i mezkûrı teallüm ve kesb-i maharet eden mühendisler dahi taşrada derdest-i inşa olunan süfün-i hümâyunda ve Tersane-i âmirede emr-i inşada istihdam olunmakta oldukları ve Hendesehâne-i merkumenin nizamı ilâ el'an tatarruk-ı halelden vikaye olunarak memur olan hoca ve halifeler ve şagirdan devam üzre gelip fenn-i mezkûr talim ve teallüm olunmakta ve muayyen olan şehriye ve tayinatları dahi î'ta olunmakta olduğu.

Ve Hendesehâne-i merkumede icrasına nizam verilen iki maddenin biri dahi harita ve coğrafya fenni maddesi olmağla Hasköy hendesehânesinde (Hendesehâne-i berrî) dordüncü halife olan O s m a n E f e n d i bendeleri Tersane-i âmire hendesehânesine nakil ile fenn-i mezkurı ilmen talime (nazarî olarak) hoca nasb ve ol vakit Tersane-i âmirede bulunan Françelu P a r a l e nam mühendis dahî icray-ı ameliyyatına muallim tayin ve müteallimîni olarak donanmay-ı hümâyun hocalarından maada kaptan ve rüesa ve hoca ve sair hademe-i Tersane evlâdlarından yirmi nefer hoca mülâzımı olarak şagird tertip olunmak ve bunlara fenn-i mezkûr talim ettirilmek ve hocalıklardan münhal oldukça şagirdan-ı merkumeden istidadına göre hocalarının şahadetiyle .... gemi hocası nasbolunmak ve mumâileyh O s m a n E f e n d i'ye ve halife-i evvel olan A h m e t H o c a'ya salif-üz-zikr takdim kılınan defterde maaş ve tayin tahsis ve salif-ül-beyan yirmi nefer şagirdana dahî mahiye on beşer kuruş tahsis ve i'ta olunmak .... elyevm mumâileyh ameliyyatına mukaddema muallim tayin olunmuş olan mersum P a r a l e nam mühendis Françelu aleyhine sefer-i hümayun esnasında Tersane-i âmireden defolunmuş olduğundan fenn-i mezkûrun amelini icra için şagirdan-ı merkuman geçen sene donanmay-ı hümâyun sefîneleriyle beraber Akdeniz'e ihraç ve fenn-i mezkûrun amelîsi dahi talim ve icra ettirilip şagirdan-ı merkuman inşaallahü tealâ bu sene-i

mübarekede dahî ihraç olunacak süfün-i hümayûn ile beraber benize çıkarılmak tasmim kerde-i çakerânem olduğu muhat-ı ilm-i âlemârây-ı âlîleri buyuruldukta ne veçhile irade-i sâmileri taalluk eder ise olbabta emr-ü ferman menleh-ül-emr hazretlerinindir.

Bahriye mühendishânesindeki muallim, mühendis, şagird mülazımlara dair kaptan-ı derya Abdülkadir Paşa'nın sadr-ı âzama takdim edip anın da Pâdişâh III. Selim'e arzeylediği lâyiha ile hatt-ı hümâyun sureti [1]:

Devletlu inayetlu merhametlû atıfetlû re'fetlu veliyy-ün-niam kesir-ül-lûtuf-ı v'el-kerem efendim hazretleri,

Bundan evvelce afv ve itlakı hâkipây-i hacetrevây-ı veliyy-ün-niamîlerinden istida kılınan kalyonlar başhalifesi Sadullah Efendi kullarının afv ve itlakına müsaade-i seniyye-i mülûkâneleri istihsaliyle iktiza eden emr-i âlî isdarına lûtf ve inayet buyurulduğunu şamil ve Tersane-i âmire Hendesehânesinde elyevm kimler vardır ve ne makule ulûm talim olunur ve hoca ve şagirdleri kimlerdir ve suret-i nizamı nasıldır ve vezaif ve tayinatları nedir? tashih ve tahkik ile rikâb-ı kamertâb-ı hümâyuna arz buyrulmasını mutazammın hatt-ı hümâyun-ı şâhâne şerefbahşây-ı sudur olmaktan nâşi ..... Tersane-i âmire hendesehânesinde talim ve teallüm olunan fünun-ı riyaziyye muhtel-i nizam olup Tersaneye ve donanmay-ı hümâyuna faydaları olmadığından Hendesehâne-i merkumede sefain inşası ve harita ve coğrafya fenleri talim ve teallüm olunmak üzere şerefriz-i sudur olan mübarek hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrun mucebince sâdır olan ferman-ı âlî üzerine iki yüz on bir tarihinde verilen nizamın [2] tahsis ve tahkik olunduğu veçhile keyfiyyeti bir kıt'a takrir-i çakerâneme derc ve tastîr ve elyevm hendesehâne-i merkumede harita ve coğrafya fennini talim ve teallüme devam eden üstat ve şagirdan esamileriy-

[1] *Başbakanlık arşivi vesikaları; dolab 1, sandık 16, hattı hümâyun numarası 61.*

[2] Bu 1211 nizamı yukarıda vesikalar kısmında sureti yazılan *Küçük Hüseyin Paşa lâyihasıdır.*

le şehriye ve tayinatları başka ve inşa-i sefîne fennini talim ve teallüm eden üstad ve mühendislerin kezalik esamileriyle muayyen olan mahiye ve tayinatları başkaca gösterilerek bir kıt'a defteri dahî tahrir ve terkip ve işbu arîza-i çakerânemle hâkipây-ı âlîlerine takdim kılınmağla . . . . . fünun-ı mezkûreyi teallüm ve tahsil etmiş mühendislerden taşrada derdest-i inşa olan süfün-i hümâyuna tayin ve memur ve Tersane-i âmirede mevcud ve müstahdem olanlar defter-i mezkûrda esamileri bâlâsına şartla işaret ve tastîr kılınmış olduğu ve şâgirdan-ı merkume dahî elyevm Tersane-i âmire Hendesehânesinde devam üzre talim etmekte oldukları ifadesiyle

Bende
Abdülkadir
Kapudan-ı derya

Pâdişâh, gerek bundan evvel bahsettiğimiz lâyihayı ve gerek bu arîza ve merbutunu okumuş ve arîzanın üzerine şunları yazmıştır:

"Bu mühendishâneye inşaallah vaktiyle ve kikkatl nizam veririm, kaptan paşanını mevcud hulefayı, donanma ile götüreceğine hazzettim; götürüb istihdam eylesün, lâkin dahî mülâzım tahrir eylesün. Donanma gittikten sonra dahî burada mülâzımlar tahsilinde ikdam eylesünler, ben de aralıkta gider bakarım. Lâkin bu fenlerini ifade edecek üstad yoktur, reis efendi Firenklerden bir üstad bulsun, tayin edelim."

Abdülkadir Paşa'nın takdim ettiği defterde sefîne inşası fennini talim ve teallüm eden üstad ve mühendisler şunlardır:

Ahmed Hoca Kapudan: Halife-i evvel Şehriye 100

Mustafa Hoca: Halife-i sânî Şehriye 83

Mühendisler:

Hafız Hoca	Ali Hoca	Mehmed Hoca	Manol	Kosti
25	25	25	25	25
Küçük Mustafa Hoca		Giridî Ahmed Hoca		Tâhir Hoca
25		25		25

İstanbulu Abdullah Hoca — Tanaş
25 — 25

Tersane hendesehânesinde harita ve coğrafya fennini talim ve teallüm eden üstad ve şagirdler:

Osman Efendi: Hoca-i evvel — Ahmed Hoca: Halife-i evvel
Şehrî — Şehrî
80 — 60

Şagirdlerin hepsinin aylıkları onbeşer kuruş olup isimleri aşağıya yazılmıştır:

Hafız zâde Eşref Hoca
Miftah ağası zâde Cafer Hoca
Mehmed Bey zâde İsmail Hoca
Karga zâde Ahmed Hoca
Keresteci zâde İsmail Hoca
Felemenk Kaptan zâde Salih Hoca
Çavuş zâde Halil Hoca
Kasımpaşalı Süleyman Hoca
Atiye Kaptan zâde İsmail Hoca
Tophâneli Seyyid Mehmed Hoca
Kabataşlı Hafız Ârif Hoca
Hacı Osman zâde Ali Hoca
Hoca Efendi zâde Şakir Hoca
Gemi ağası zâde Ahmed Hoca
Yeniçeşmeli Hafız Raşid Hoca
İmam zâde Abdi Hoca
Paşa Kaptan zâde Mustafa Hoca
Tophâneli Ahmed Hoca

Hendesehâneye devam eden üç mülazım da şunlardır.

İbrahim Kaptan zâde Selim Hoca — Âsitaneli Salih Hoca
Riyale Bey zâde Salih Hoca

***

II. Mahmud zamanında Tersane Mühendishânesine dair yedi bendlik bir lâyihadan hülâsa [1]

Bend 1: Tersane-i âmire hendesehânesinde mevcut

[1] *Başbakanlık arşivi vesikaları; dolab 3 saudık 92, evrak numarası 5.*

hulefa ve şagirdanın talim ve teallüm ile tahsil-i hüner etmeleri ve maharetli kaptan ve mimar ve mühendisler yetiştirilmesi lâzimeden ve muktezây-ı irade-i aliyyeden olup olbabta şifahen sâdır olan ferman-ı âlîleri mucebince nizam-ı keyfiyyeti led-es-sual merbûten takdim-i huzûr-ı âlîleri kılınan varakaya terkim olunduğu üzre Mühendishâne-i mezkûrda iki takım olarak mevcud olan hulefa ve şagirdanın bir takımı fenn-i inşa-i sefâin ve diğer takımı fenn-i harita ve coğrafya ve fünun-ı sâireyi talim ve tahsil eylemek üzre fenn-i inşaiyyede müstahdem olanların bir neferi tayinat-ı muayyene ve yüz elli kuruş mahiye ile halife-i evvel ve bir neferi tayinat-ı mürettebe ve yüz kuruş mahiye ile halife-i sânî ve yirmi bir neferi şagirdan olup üç sınıf ıtibariyle müretteb ve muayyen olan mahiye ve nân-ı azizi verilmek ve başhalifesi kesb-i maharet eyledikte hendesehâneden ihrac ve lâyikiyle maaş ve salyâne tahsisiyle mi'mârân zümresine idhal ve münhal olan başhalifeliğe ikinci halife kim ise halife-i evvel olmak ve şagirdana noksan terettüp etmemek için kaptan ve zabitan zâdelerden vesair müstaidînden biri şagird tayiniyle silsileleri tertip olunmak.

Ve fenn-i mezkûr halifeleri Tersane-i âmire sahasından maada taşra destgâhlara sefîne inşasına gönderilmeyip fenn-i mezkûru şagirdana talim ile şagirdandan iktidarı olanlar taşra tezgâhlara gönderilmek ve fenn-i harita ile meşgul olanların bir neferi yüzseksen kuruş şehriye ve tayinat-ı mürettebe ile hoca ve bir neferi yüz kuruş şehriye ve tayinat-ı mürettebe ile halife-i evvel ve bir neferi seksen kuruş şehriye tayinat-ı mürettebe ile halife-i sânî ve kırk beş neferi şagirdan olup esnaf-ı selâse itibariyle müretteb ve muayyen olan mahiye ve nân-ı azizleri verilmek ve bunların yolu kaptanlık olmak üzre fenn-i mezkûrda kesb-i hüner edenlerden kaptanlığa hâhişger olanlar ibtida küçük ve bâdehu büyük gemilerde hoca olup bir kaç sene donanmây-ı hümâyun ile geşt-ü güzar ederek ilmen ve amelen hüneri müsellem olanlar bilimtihan kaptanlık ile bekâm olmak ve başhocalık mahlûl oldukta halife-i evvel müstahik ise başhoca olmak, değil ise bir münasibi hoca

nasbolunmak ve halife-i evvel başhoca olur ise halife-i sânî bulunan halife-i evvel olmak ve sınıf-ı evvel şagirdanından bilimtihan biri halife-i sânî nasbolunmak ve anın yerine sınıf-ı sânî şagirdanından biri sınıf-ı evvel ve sınıf-ı sâlisten biri sınıf-ı sânîye ve kaptan zâde ve sair müstaidînden biri mülâzım zümresine idhal olunmak ve bunlar cuma ve salı haftada iki gün tatilinden maada eyyamda Mühendishânede talim ve teallüm ile meşgul olmak.

Bend 2: Kaptan ve zabitan evlâdları ve hariçten Hendesehâneye devam etmek istiyenler evvelâ bilâ maaş istihdam olunarak bâ'dehu sınıf-ı sâlis takımından silsile vukuunda sınıf-ı sâlise îsal olunmaları nizamından ise de bilâ maaş istihdam olunanların zaruret ile terk-i hizmet eylemelerine mebnî bunlara mahiye-i muayyeneyi tecavüz etmiyerek fenn-i haritada müstahdem olanları sınıf-ı evveli on ve sınıf-ı sâlisi dokuzar nefer olarak istihdam olunmakta olduğundan bu husus bilâ maaş istihdam olunan şagirdanın sebat ve devamlarına bâdi olduğu.

Bend 3: Elhaletü hâzihi Mühendishâne-i mezkûrdaki şagirdanın talim ve teallümlerine dikkat olunamadığından bunların bir kısmı Mühendishâne-i berriye'ye ve bir kısmı da zîk-ı maaşları dolayısiyle başka geçinecek yere gittiklerinden bunu men' ve müsaid ve kuvvetli hocalarla işin yürütülmesi ve elyevm hoca olan Gelenbevî zâde Mehmed Emin Efendi hem hastalıklı ve hem de kıllet-i maaşı her gün devama mani olduğundan ve elyevm fenn-i mezkûr baş halifesi Halil efendi her ne kadar fenninde mahir ise de hocalığı idareye adem-i iktidarını beyan ve itiraf eylediğinden hocalığa âhar biri taharri olunmakta iken Hendese hâne-i berriyede ikinci hoca olan divan-ı hümâyun tercümanı sabık müteveffa Yahya efendinin oğlu Mehmed Ruhuddin efendinin ilm-i hendesede meharet-i tammesi olduğundan başka Fransızca'dan Türkeçe'ye tercümeye muktedir olduğu hâlen divan-ı hümayun tercümanı İshak efendi bendeleri tarafından ihbar olunduğuna binaen hendesehâne-i berriyye hocası Ali beyefendi bendeleri nezd-i çakeriye celb birle husus-ı mez-

bur müzakere olundukta merkum Mehmed Ruhuddin Efendi senevî üç bin beşyüz kuruş maaş ve tayinat-ı malûme ile Mühendishâne-i Berriyyede ikinci hoca olup ihbar olunduğu üzere ilm-i hendesede mehareti olduğundan Mühendishâne-i Berriyyeye hocalığa şayân olduğunu ve fenn-i haritaya dair derslerden sınıf-ı sâlis şagirdanına fenn-i kitabet ve rakam ve sanat-i ressamiye ve mukaddemat hendese ve hesab ve Arabiyyat ve lisan-ı Fransavî ve sınıf-ı sanisine ilm-i coğrafya ve müsellesat-ı müsteviyye ve تحطيط tahtit-i bahriye ve ilm-i hendese ve nihayet-i hisab ve sınıf-ı evveline fenn-i mahrutiye ve ilm-i cerr-i eskal ve heyet ve müsellesat-ı küreviyye talim eylemesi lâzım gelür ise de ulûm-ı arabiyeyi talime merkumun iktidarı olmayup âhar arabi hocasına muhtaç olunduğunu ifade etmekle arabî dersi için ayrı bir hoca tâyini ile Ruhuddin efendinin mühendishane-i berrideki üç bin kuruş maaşla tersaneye hoca tayinini ve Gelenbevî zadenin devriye mollası olub zaruret içinde olduğundan kayırılması,

Bend 4 Mühendishane-i berrîye hattatı Mehmed efendi alil ve ihtiyar olması dolayısiyle uzun seneler mesbuk olan hizmetine mükâfat olarak maaşı olan elli kuruşla kayd-ı hayat şartiyle tekaüdü.

Bend 5 : Gemi adedinin çoğalmasına mebni maharetli kaptana çok ihtiyaç olduğundan mühendishanenin harita fenni kısmında yetişüp kaptan çıkacak talebenin azlığına mebni kadrosunun lâakal altmış sekize iblâğı ve dört sınıf îtibariyle birinci sınıf 8, ikinci sınıf 10, üçüncü sınıf 20, ve dördüncü sınıfın 30 olarak tertibi.

Bu harita fenni kısmından mezun olanların gemi hocalığından kaptan olmaları nizamları icabından ise de gemide hocalık hizmeti maslahat-ı âhar olduğundan hoca olanlar donanmay-ı hümâyun ile geşt-ü güzarında kapudanlık fennini öğrenemeyüp kapudan olanlar behemehal sınıf-ı evvel şagirdanından olmak ve vakt-i hazarda yani donanmâyı hümayun tersane limanında iken mühendishanede külliyevm talim ve taallüm ile iştigal eyleyüp donanmanın techizi vakti geldikte memur oldukları sefinenin kapudan-

lariyle bilmaiyye âlât-ı arma tanzimini ve armadadoluk fennini öğrenmeğe sây-ü gayret ederek bâdehu donanma hurucunda kapudanlariyle bilmaiyye maaşı muayyenesi ve mühendis namiyle geşt-ü güzar ve sevahil-i bahre bakarak sefine kullanmasını ve kılağuzluk fennini tahsil idüp geldiklerinde ilmen ve amelen mahareti zahir olanlar kapudan-ı derya bulunanlar huzurunda ve Tersane-i âmire emini ve sancak kapudanları kulları müvacehesinde imtihan olup kazananlar kapudan olmak.

Sunûf-ı sairede kesb-i hüner idüp sınıfı evvele idhale şayan ve müstahik olmayanlar mahrum olmamak içün gemi hocalığiyle çırağ olmak.

Bundan böyle baş hocalık mahlûl oldıkda halife-i evvel malûmat peyda ederek istihkak kesb etmiş ise baş halife olmak değilse âhardan hoca tayin edilmek; halife-i evvel, baş hoca olunca halife-i sanî hoca-i evvel olup diğerlerinden sıra tertip edilmek.

Donanmây-ı hümayun kapudanlarından fevt olanların evlâd-ı zükûruna on iki yaşına kadar şehriye onar kuruş mâhiye ve ikişer adet [yevmiye] nan virilüp vakti gelüp mahiye ve ekmeği kesilüp kendüsi Mühendishaneye kaydedilmek Kanunnâme-i hümâyunda meşrut olup silsile vukuunda bu gibi kapudan oğullariyle hariçten talip olan müstait çocuklar bilâ-maaş istihdam ve bâdehu silsile vukuunda on beş guruş mahiye ve bir aded ekmek ile eskisi gibi dördüncü sınıf zümresine ilhak olunmak.

Bend 6 : Fenn-i harita şagirdlerinin Hendesehâne-i Berrî'ye gitmekten men'i maddesinin biri dahi aylık maddesi olup beşinci bendde beyan olunduğu üzere harita şagirdlerinin altmış sekiz nefere iblâğı ve dört sınıf itibariyle iktiza eden aylıkları Mühendishâne-i Berriyyeye kıyasen sınıf-ı evvel şagirdanına 60, sânîye 45, saliseye 30 ve rabiaya on beşer olarak tertip buyurulması ve harita kısmı baş halifesi Halil Efendinin yüz guruş maaşının yüz elliye ve halife-i sanînin seksen guruş maaşının yüz guruşa iblâğına müsâade buyrulması.

Bend 7 : Fenn-i inşaiyede müstahdem hulefa ve şagirdanın aylıkları harita takımına nisbetle mûtedil oldu-

ğundan bunlar dahi tatilden gayri eyyamda Mühensishâneye devam ile muktezây-ı nizamları üzere sınıf-ı sâlis mülâzımlarına ilm-i hisap ve kitabet ve sınıf-ı sânisine usul-i hendese ve cebr-i mukabele ve sınf-ı evvel şagirdanına resm-i sefain ve bazan keresteye dair hususları ve endazehânede sefain resmi talim ve taallüm ile meharetli mimar yetiştirilmesi hususuna Mühendishâne hocası ve fenn-i mezkûr halifeleri dikkat ve gayret ederek nizam-ı mezkûrun icra ve istimrarına sarf-ı makdur eylemeleri lâzım geleceği malûm-ı devletleri buyruldukda emr-ü ferman hazreti menlehülemrindir.

KAYNAKLAR

A b d i P a ş a : *Vekayinâme.* Umumî Ktp. Yazması, Nr. 5154.

A b d u r r a h m a n P a ş a (T e v ḳ i î): *Kanunnâme.* Millî Tetebbular Mecmuası, III (İst. 1331), s. 497-544.

A b d u r r a h m a n V e f i k : *Tekâlif Kavaidi.* 2 Cilt. İst. basımı.

A b d u r r a h m a n Ş e r e f B e y *Topkapı Saray-ı hümâyunu.* TOEM, Sene 1-2.

A b d ü l a z i z (K a r a Ç e l e b i-z â d e) : *Zafernâme.* Hususî Ktp. yazma.

A b d ü l k a d i r E f e n d i : *Vekayi-i Tarihiyye,* Süleymaniye-Es'ad Efendi Kütüphanesi, Nr. 2151.

A h m e d R e f i k : *Enderun devâir-i aliyyesinden Arzodası.* TOEM. Sene 7, s. 110 v. d.

A h m e d T e v h i d B e y : *Hünernâme.* TOEM., Sene 1, s. 103 v. d.

A h m e d (T a ş k ö p r ü z â d e) : *Şakayık un-Numaniyye fî ulemâ id-Devlet il-Osmaniyye.* Mecdî'nin Türkçe tercümesi. İstanbul 1269.

Â l î (M u s t a f a) : *Künhül-ahbâr.* 5 Cüz (İst. 1277-1285) ve basılmamış son iki cilt (Hususî kütüphânemizde).

A l i A y n i (M ü e z z i n z â d e): *Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divan.* İstanbul 1280. Fransızcası : B e l i n : *Journal Asiatique,* 6. série, XV (1870), s. 239-288 'de. Almancası : B. A. T i s c h e n d o r f *Das Lehnwesen in den Moslemischen Staten.* Leipzig 1872, s. 56-103.

A l p a g u t (A l i H a y d a r) - K u r d o ğ l u (F e v z i) : *Türklerin deniz harp san'atına hizmetleri.* İst. 1936.

A n o n i m : *Buyruldu mecmuası.* Türk Tarih Kurumu'na Tarih-i Osmanî Encümeninden naklolunan kitaplar arasında Nr. 39.

A n o n i m : *Kanun-ı Osmanî ve Râbıtı-i Âsitâne.* Hususî Ktp. yazma.

Anonim: *Kavanin-i Yeniçeriyan.* Hususî Ktp. yazma.

Anonim: *Kanunnâme-i Âl-i Osman.* Süleymaniye Âtıf Ef. Ktp. Nr. 1734.

Anonim: *Kavanin-i teşrifat.* İst. Üniversite Ktp. yazması, Nr. T 220.

Arif Bey (Mehmed): *Fatih Kanannâmesi* (TOEM, 1330); *Kanunnâme-i Sultan Süleyman* (TOEM 1329).

Âsım (Çelebizâde): *Raşid tarihi zeyli.* İst. 1153 ve 1282 basımı.

Askalanî (İbn-i Hacer) *Enbâ ul-gumr fî ebnâ il-ömr.* Veliyyüddin Efendi Ktp. yazması.

Âşık Paşazâde: *Tarih-i Âl-i Osman.* İst. 1332. Âlî Bey nesri.

Atayî *Zeyl-i Şakayık un-Numaniyye.* İstanbul 1269.

Fr. Babinger: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig 1927.

M. Belin: *Essai sur l'histoire économique de la Turquie* (JA. 1864). Türkçe tercümesi: Ziya Karamürsel: *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler.* İst. 1931.

Bertrandon de la Broquiére: *Le Voyage d'Outremer.* Ed. Ch. Schefer. Paris 1892.

Cantacasin (Th. Spandouyn): *Petit traicté de l'origine des Turcqz.* Ed. par M. Ch. Schefer. Paris 1896.

Celâlzâde (Koca nişancı Mustafa): *Tabakat ülmemâlik ve derecat ül-mesâlik.* Millet Ktp. yazması.

Cemaleddin Mehmed: *Osmanlı tarih ve müverrihleri.* İst. 1314.

Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet.* 12 Cilt. İstanbul 1309 Matbaa-i Osmaniye basımı.

J. Chesneau: *Le Voyage de Monsieur d'Aramon.* Publ. par Ch. Schefer. Paris 1887.

D'Ohsson (Müradjea): *Tableau général de l'Empire Ottoman.* Paris 1791 basımı.

Dursun Bey: *Tarih-i Ebu'l-Fetih.* İstanbul 1330. Tarih-i Osmanî Encümeni neşri.

Edib Efendi: *Tarih.* 2 Kısım. Hususî kütüphânemizdeki yazma.

Es'ad Efendi: *Teşrifat-ı kadime.* İst. Matbaa-i âmire tab'ı.

Evliya Çelebi: *Seyahatnâme.* 10 cilt. İkdam ve TOE basımı.

Eyyubî Efendi: *Kanunnâme.* Hususî Ktp. yazma.

Feridun Bey: *Münşeât üs-Selâtin.* 2 Cilt. İstanbul 1274.

H. A. Gibbons: *The Foundation of the Ottoman Empire.* Oxford 1916; Türkçe tercümesi: Ragıb Hulusî: *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* İst. 1928.

Halil Nuri Bey (Vak'anüvis): *Tarih.* Hususî kütüphânemizdeki yazma.

Halkondil (Chalcondyle): *Histoire de la dècadence de l'Empire Grèce et l'établissement de celuy des Turcs.* Paris 1620 ve Arthur Thomas zeyli.

Hammer (Josef von): *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung.* Wien 1815. Türkçe tercümesi (kısmen): Halit İlteber: *Osmanlı devletinin siyasî ve idarî teşkilâtı.* İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası. C. 7.

Hammer (Josef von): *Histoire de l'Empire Ottomane.* Trad. Par J. Hellert. 18 vols. Paris 1835—1843. Atâ Bey tercümesi. 11 cilt. İst. 1330—1335.

N. Iorga: *Les Dardanalles.* Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique III (1915), s. 73 v. d.

İbn-i Kemal *Tarih-i Âl-i Osman.* Nur-ı Osmaniye Ktp. yazması. Nr. 3078; Fatih Ktp. yazması, Nr. 4205.

İbn-i Kesir: *El-Bidaye v'en-nihaye'nin Türkçe tercümesi.* Süleymaniye - Damad İbrahim Paşa Ktp. Nr. 896.

İdris-i Bidlisî: *Heşt Bihişt.* İst. Üniversite Ktp. yazması. Nr. F 225.

İstanbul Kütüphâneleri tarih, coğrafya yazmaları kataloğları. 7 Fasikül. İst. 1938—1947 (Millî Eğitim Bakanlığı Kitaplıklar Müdürlüğü yayınlarından).

İzzî (Süleyman) Efendi: *Tarih.* İst. 1199 senesi basımı.

Karal (Enver Ziya): *III. Sultan Selim devrine aid vesikalar.* Tarih vesikaları dergisi, sayı 3.

Kâtip Çelebi: *Tuhfet ül-kibar fî esfar il-bihar.* İstanbul 1141 İbrahim Müteferrika ve İstanbul 1329 Bahriye matbaası basımı.

Kâtib Çelebi: *Takvim üt-tevarih.* İstanbul 1146 İbrahim Müteferrika basımı.

Kâtib Çelebi: *Düstur ül-amel li-ıslah il-halel.* İst. 1280.

Kâtib Çelebi: *Fezleke.* 2 cilt. İstanbul 1286-7.

Kemaleddin Mehmed (Taşköprüzâde): *Tarih-i Saf.* İstanbul 1287.

Kınalı-zâde: *Tezkiret üş-şuerâ.* Yazma.

Kisbî Mustafa: *Tarih-i İbretnümây-ı Devlet.* Millet Ktp. Türkçe Tarih yazmaları, Nr. 384.

Koçi Bey: *Teşkilât mecmuası.* Hususî Ktp. Yazması ve Ali Kemali Aksüt neşri.

F. v. Kraelitz: *Fatih Kanunnâmesi.* Mitteilungen zur Osm. Geschichte I. (1927).

Kritovulos: *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî.* TOE neşri.

Kurdoğlu (Fevzi): *Türk bayrağı ve ayyıldız* Ankara 1938. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Seri VII. Nr. 4.

Kurdoğlu (Fevzi): *Türklerin deniz muharebeleri.* İst. 1938.

Kurdoğlu (Fevzi): *Gelibolu ve yöresi tarihi.* İst. 1939.

Lütfi Efendi: *Tarih,* 8 cilt. İst. 1290-1328.

Lütfi Paşa: *Tarih-i Âl-i Osman.* Âlî Bey neşri. İst. 1925.

Marcellus: *Souvenirs de l'Orient.* 2 cilt. Paris 1851.

Marsigli (Comte de): *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman.* Paris 1732. Türkçe tercümesi: B. Nazmi: *Osmanlı İmparatorluğunun zuhur ve terakkisinden inhitatı zamanına kadar askerî vaziyeti.* İstanbul. 1934.

Mehmed Paşa (Defterdar-Sarı): *Zübdet ül-Vekayi.* Es'ad Efendi Ktp. yazması, Nr. 2382.

Mehmed Paşa (Defterdar-Sarı): *Nasayih ül-ümerâ ve'l-vüzerâ.* Es'ad Ef. Kütp. yazması, Nr. 1830 ve M. Wright neşri (Princeton Üniversity, 1938).

Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye,* 4 cilt. 1308-1315.

Mehmed Süreyya: *Nuhbet-üt-vekayi.* 5 cüz. (birinci cüzü basılmıştır).

Mustafa Nuri Paşa: *Netayic ül-vukuat* 2. basım. İst. 1327.

Mustafa Sâfî Efendi: *Zübdet üt tevarih.* Veliyyüddin Ef. Ktp. yazması, Nr. 2428.

Nailî Abdurrahman Paşa: *Kavanin-i teşrifat.* Hususî. Ktp. Yazma.

Naima: *Tarih (Ravzat ül-Hüseyni fî ahbâr il-hâfıkeyn).* İst. Matbaa-i Âmire ve Müteferrika basımı.

Neşrî: *Cihannüma (Tarih-î Âl-i Osman).* Veliyyüddin Efendi Ktp. yazması.

Nimetî Efendi: *Kanunnâme.* Hususî Ktp. Yazma.

G. A. Ollivier: *Voyage dans l'Empire Ottoman et l'Egypte.* Paris 1801.

Peçevî (İbrahim): *Tarih.* 2 cilt. İst. 1281-1283.

Pirî Reis: *Kitab-ı Bahriye.* İst. 1938 Türk Tarih Kurumu yayınlarından Ser. I, 2.

Raşid: *Tarih.* İst. 1153. Müteferrika ve 1282 basımı.

Ricaut: *Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman,* traduit de l'Anglais par M. Briot. Paris 1671. (*B. Ali Şevket* tercümesi).

Rüstem Paşa: *Tevarih-i Âl-i Osman.* İst. Üniversite Ktp. Rıza Paşa kitaplarından, Nr. T 2438.

Sadeddin (Hoca): *Tac üt-tevarih.* 2 Cilt. İst. 1279.

Selânikî: (Mustafa) *Tarih.* İst. 1281 basımı. Basılmamış kısımlar: Süleymaniye - Es'ad Ef. Ktp. yazması, Nr. 2259.

Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ef.: *Tarih.* 2 Cilt. TOE neşri. İst. 1928. *Nusretnâme* (Basılmamıştır).

Solakzâde: *Tarih.* İstanbul 1297.

Subhî: *Tarih.* İst. 1198 İbrahim Müteferrika basımı.

Süleyman (Şamdanîzâde): *Müri üt-tevarih.*

Umumî Ktp. yazması, Nr. 5144 ve matbu kısımları (İst. 1338).

Tâib (Osman zâde Ahmed): *Hadikat ül-vüzerâ.* ve zeyilleri İst. 1271.

Tavernier (J. B.): *Voyage en Turquie, en Perse et aux Indes.* 3 Cilt. Paris 1676.

Telhis Mecmuası: Umumî Ktp. Yazması, Nr. 5867.

Thévenot (M. de): *Relation d'un voyage fait au Levat.* Paris 1665.

Thornton: *Etat actuel de la Turquie.* 2 Cilt. Paris 1812.

Uzunçarşılı (İ. H.): *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyruldulara dair.* Belleten 1941, sayı 17-18.

Uzunçarşılı (İ. H.) *Buyuruldu.* Belleten 1941, sayı 19.

Uzunçarşılı: *Kütahya şehri.* İst. 1931.

Uzunçarşılı (İ. H.): *XVIII. yüzyılda Boğdan'a voyvoda tayini.* İstanbul Üniversitesi Tarih Semineri Dergisi, sayı 1.

Uzunçarşılı (İ. H.): *Rumeli âyanlarından Trisnikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa.* İst. 1941 (Türk Tarih Kurumu yayınlarından. VII. Seri, 6.)

Vasıf Efendi: *Tarih.* 2 Cilt. İst. 1219.

***

Not: Bu eser yazılırken gerek Başbakanlık ve gerekse Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan ve konumuzu ilgilendiren müteferrik vesikalardan ve defterlerden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Bu vesikalar notlarda ayrı ayrı gösterildiğinden burada tekrar yazılmasına lüzum görülmedi.

DİZİN

I. Kişi adları

A

Abbas Paşa (Bolu mutasarrıfı), 483 n 2.

Abbas (Şah), 296 n 2.

Abdi (bk. Abdurrahman Paşa-Tevkiî), 191, 251 n 3.

Abdi (Musahib zâde-Çiftlik sahibi), 99.

Abdi Hoca (Imam zâde), 541.

Abdi Paşa, 261.

Abdullah Bey (Hasan Paşa zâde - Mirahur-ı evvel), 165.

Abdullah Efendi (Anadolu kazaskeri), 240 n.

Abdullah Efendi (Hoca zâde-Rumeli kazaskeri), 240.

Abdullah Efendi (Şeyh-ul-islâm), 335.

Abdullah Hoca (İstanbullu-Mühendishâneden), 541.

Abdullah Paşa (Kandiye mutasarrıfı), 134 n.

Abdullah Paşa (Kaptan-ı derya), 209,

Abdullah Paşa (bk. Nailî), 20 n. 2.

Abdullah Paşa (Seyyid-Sadr-ı âzam), 155 n 2.

Abdullah Yusuf (Dergâh-ı âlî çavuşlarından), 90.

Abdurrahman (Divan-ı hümâyun kâtiplerinden), 244 n 3.

Abdurrahman Efendi (bk. Habeşî zâde - Hazine muhasebecisi), 153 n.

Abdurrahman Paşa (bk. Abdi-Tevkiî), 191, 251, n 3, 252.

Abdurrahman Paşa (Ankara ve Kangarı mutasarrıfı), 151 n 1.

Abdurrahman Paşa (Başvekil), 179.

Abdurrahman Paşa (Hüdavendigâr mutasarrıfı), 207.

Abdurrahman Paşa (Şehrizor valisi), 204 n 5.

Abdurrahman Şeref Bey, 67, 68.

Abdülaziz Efendi (Kara Çelebi zâde), 17 n 2, 236, 340 n.

Abdülbaki Paşa (Defterdar), 60, 190, 372 n 1.

Abdülcelil Bey b. ül-Hâkim Mehmed Şirvanî (Defterdar), 325.

Abdulfettah Paşa (Kaptan), 523, 527.

Abdülgani zâde Efendi (Rumeli kazaskeri), 60.

Abdülhalim Efendi (Ahî zâde-Kadı), 181 n 3.

Abdülhalim Efendi (Hâce-i Sultanî), 224.

Abdülhamid I., 100, 119, 125n1, 131 n, 249, 309n 3, 316 n 1.

Abdülhamid II., 67 n 1, 126 n 2.

Abdülkadir Paşa (Kapdan-ı derya), 537 n 1, 539-540.

Abdülkadir Paşa (Rodos mutasarrıfı), 437n 2.

Abdulkerim Efendi (Reis-ül-küttab), 248.

Abdülkerim Nadir Paşa (Çırpanlı-Serdar), 158 n 1.

Abdülmecid (Sultan), 374, 510.
Abdülmuhyî Bey (Nişâncı), 220 n 1.
Abdürrahim Bey (Habeşî zâde-Tezkire-i evvel), 137 n 3.
Abdürrahim Efendi (Rumeli kazaskeri), 235 n 1.
Abdülvehhab Efendi (bk. Arap zâde), 117 n.
Abdülvehhab Efendi (bk. Yâsinci zâde —Şeyh-ul-islâm), 266.
Acem Ali Ağa, 335 n1.
Ağrıbozlu Bekir Paşa, 131n.
Ahî zâde Abdülhalim Efendi (Kadı), 181 n 3.
Ahmed I. (Osmanlı pâdişahı), 38, 145 n 1, 167, 183, 236, 311.
Ahmed II. (Osmanlı pâdişahı), 5, 116, 175, 360.
Ahmed III. (Osmanlı pâdişahı), 6, 31 n, 59, 114 n1, 130 n1, 136 n 3, 175, 197, 234, 250, 306-7 n, 334, 463, 473, 491.
Ahmed (Divan-ı hümâyun kâtiplerinden), 89.
Ahmed (Reis ül- küttab kesedarı), 88.
Ahmed (Silâhdar), 89.
Ahmed (Timar sahibi), 87.
Ahmed veled-i Mustafa (Timar sahibi), 100-1.
Ahmed Ağa (Surre emini), 133 n 1.
Ahmed Bey (Deniz ümerasından), 439.
Ahmed Efendi (Hazine kâtibi), 153 n.
Ahmed Hoca (Hoca-i evvel-i Mühendishâne), 508, 534 - 5, 537-8, 540-1.
Ahmed Hoca (Gemi ağası zâde), 541.
Ahmed Hoca (Karga zâde) 541.
Ahmed Hoca (Tophâneli), 541.
Ahmed Paşa b. Mahmud (Orhan Gazi'nin veziri), 111.
Ahmed Paşa, (II. Bayezid'i zirlerinden), 224.
Ahmed Paşa (Defterdar), 211-2, 363 n1, 383.
Ahmed Paşa (bk. Ekmekçi zâde), 171, 183 n2.
Ahmed Paşa (Eyyubî Hasan Paşa zâde — Bağdad valisi), 206 n 4.
Ahmed Paşa (bk. Gedik), 3.
Ahmed Paşa (bk. Hadım, Hafız — Mısır valisi), 195.
Ahmed Paşa (bk. Hafız), 191 n7.
Ahmed Paşa (bk. Hâin), 112.
Ahmed Paşa (Hamevî zâde — Rakka valisi), 205 n.
Ahmed Paşa (Hersek zâde), 122 n 3, 188.
Ahmed Paşa (Kanunî'nin veziri), 195.
Ahmed Paşa (bk. Kavanoz), 114 n 1.
Ahmed Paşa (Kayseriyeli), 420.
Ahmd Paşa (bk. Melek), 35, 62.
Ahmed Paşa (Mora valisi), 151 n 1.
Ahmed Paşa (bk. Tarhoncu), 323.
Ahmed Paşa (Sayda beğlerbeği), 133 n 1.
Ahmed Paşa (I. Selim veziri), 188.
Ahmed Paşa (II. Selim veziri), 190.
Ahmed Paşa (Şam beğlerbeği), 194 n 3.
Ahmed Paşa (Tevkiî), 60, 190 n 6, 215 n 5.
Ahmed Paşa (Vezir, h. 1028, m. 1619 da), 190.
Ahmed Paşa (Vezir-i âzam ; III. Murad'ın), 182 n 1.
Ahmed Paşa (Voynuk), 422 n 1.

Ahmed Şemseddin (bk. İbn-i Kemal), 37, 103.
Ahmed Tevfik Paşa (Sadr-ı âzam), 127 n.
Ahmed Vefik Paşa, 73 n 2, 179, 209 n.
Âkif (Mehmed-Teşrifatçı), 63.
Âkif Efendi (Paşa - Yozgadlı - Umûr-ı hariciye nâzırı), 246.
Âkif Paşa (Dahiliye nâzırı), 178.
Alâeddin (Sultan-Açe hükümdarı), 481 n 1.
Aleksandr (İskerlet zâde - Tercüman), 72.
Alemdar Mustafa Paşa, 129, 146 n 2, 162 n 4, 254, 264-5.
Alâeddin Paşa (Orhan Gazi'nin veziri), 111.
Âlî (Müverrih), 66.
Âlî Paşa (Mehmed Emin). 55 n, 74.
Ali Ağa (Dar-üs-saâde ağası), 35.
Ali Ağa (Hazine kethüdası), 363 n 1.
Ali Ağa (Kethüda), 154 n 2.
Ali Aziz Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyun'dan), 276.
Ali b. İbrahim (Yeniçeri), 349 n.
Ali Bey (Evrenuz zâde). 187 n 1.
Ali Bey (Kapıcılar kethüdası), 133 n 1.
Ali Bey (Mühendishâne hocası), 543.
Ali Bey (Zahire nâzırı), 267.
Ali Efendi bk. Es-seyyid-Paris elçisi) 275.
Ali Efendi (Kürd - Hâcegân-ı divan-ı hümâyundan), 50 n 3.
Ali Efendi (Şeyh-ul-islâm), 248.
Ali Efendi (bk. Şeyh zâde - Küçük kale tezkirecisi), 153 n.
Ali Efendi (bk. Yedekçi zâde - Silâhdarlar kâtibi), 153 n.
Ali Hoca (Hacı Osman zâde), 541.
Ali Hoca (mühendis), 540.
Ali Kaptan (bk. yekçeşm), 431 n 2.
Ali Paşa (Hadım), 188.
Ali Paşa (Bosna valisi), 84.
Ali Paşa (bk. Çandarlı zâde), 186.
Ali Paşa (Damad)), 491.
Ali Paşa (bk. Güzelce), 190 n 6.
Ali Paşa (bk. Hekim oğlu), 141 n 1, 129.
Ali Paşa (Kaptan), 60.
Ali Paşa (kaptan-ı derya), 209.
Ali Paşa (bk. Kılıç), 192 n 2, 392, 446-7.
Ali Paşa (II. Murad'ın veziri ?), 187.
Ali Paşa (Nasuh zâde), 418-9, 420.
Ali Paşa (Nemçe elçisi), 277 n 3.
Ali Paşa (bk. Semiz), 171, 189.
Ali Paşa (bk. Silâhdar), 128 n 1.
Ali Paşa (bk. Şahin), 119.
Ali Paşa (bk. Şehid), 50 n 1, 129, 148, 316,
Ali Paşa (Tuna kaptanı), 459 n 4.
Ali Paşa (Veli Paşa zâde), 116n3.
Ali Paşa (Vezir), 199 n 1.
Ali Paşa (bk. Yavuz), 118, 183.
Ali Rıza Efendi (Darphâne nazırı), 374.
Ali Usta (Humbaracı), 423.
Ali veled-i Süleyman (Timar sahibi), 100.
Amasyalı Bayezid Paşa, 112.
Amcazâde Hüseyin Paşa, 66, 148, 290, 497-8, 523.
Âmir (Vak'anüvis), 67.
Anderya (Reayâdan), 467 n 5.
Andrea Dorya, 493.
Arap Yahya Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyundan), 50 n 3.
Arap zâde Şeyh Abdülvehhab Efendi, 117 n.

Ârif Çelebi (Fethullah—Şehnâmeci), 65.
Ârifî Paşa (Başvekil), 179.
Askalanî (bk. İbn-i Hâcer), 1 n 2.
Âsım Efendi (Küçük Çelebi zâde -Vak'anüvis), 67.
Âsım Efendi (Mütercim -Vak'anüvis), 67.
Aslan (kethüda), 396 n 1.
Âşık Paşa zâde, 66.
Atâ Bey (Tersana emini), 507, 529.
Atâullah Efendi (Daphâne nâzırı), 267.
Atâullah Efendi (Şanî zâde-Vak'anüvis), 67, 73.
Atiye Kaptan zade, 541.
Avcı Sultan Mehmed (bk. Mehmed IV.), 4, 274 n 3, 465.
Ayas Paşa (Kanunî'nin sadr-ı âzamı), 188.

B

Baba Hasan Paşa, 434 n.
Baha Efendi (Mühendishâne hocası), 531.
Bahtgiray Sultan (Kalgay), 261.
Bali (Yeniçeri), 80.
Balta oğlu Süleyman Bey, 391.
Barbaros Hayreddin Paşa, 392, 414, 420, 439, 458 n 4, 492-493, 495, 497.
Baron de Tott, 504, 507.
Bartelemi Marsello (Venedik elçisi), 269 n 2.
Bateşne Şermnt (Fransız konsolosu), 315 n.
Batista (Venedik balyozunun tercümanı), 316.
Battal Hüseyin Paşa, 199 n1.
Bayezid I. (bk. Yıldırım).
Bayezid II. (Osmanlı pâdişahı), 102, 226, 270 n 2, 327, 392, 437, 469.
Bayezid Paşa (Amasyalı), 112, 128, 187.
Behcetî (Vak'anüvis), 67.
Behram (Budin defter emini), 107 n 2.
Bekir Ağa (Dergâh-ı âlî kapıcıbaşılarından), 278 n.
Beki Efendi (Şıkk-ı evvel defterdarı), 372 n 1.
Bekir Paşa (Ağrıbozlu), 131 n.
Benderli Selim Mehmed Paşa, 130.
Benedikto (Milan elçisi), 187, 268, 291.
Benois (Fransız mühendisi), 502-3 n.
Berkuk (Melik-i Zâhir—Memlûk hükümdarı), 1.
Bertrandon de la Brocquiére, 291.
Beşir Ağa (Hacı—Dar-üs-saâde ağası), 99, 250.
Bihiştî (Tarih-i âl-i Osman müellifi), 66.
Boğdan (Küçük Kantemir oğlu-Boğdan voyvodası), 6.
Bonapart (Napolyon), 503 n.
Boucicaut (Amiral), 390-1.
Bosnavî Mehmed Efendi (Anadolu muhasebecisi), 153 n.
Bostan zâde Mehmed Efendi (Rumeli Kazaskeri), 240.
Boyalı Mehmed Paşa, 216.
Bozoklu Mustafa Paşa, 101 n 3, 116, 161, 175, 324 n 4, 334.
Brün (Fransız mühendisi), 503 n, 508-9, 531, 534, 537.
Bulgaroğlu Yahya Naci Efendi, 73.
Burak Reis, 392, 492.
Burhan Efendi (Kara-Defterdar), 329 n 2.

Burhan Efendi (Kara—Anadolu defterdarı), 181 n 3.

C

Cafer Ağa (Kapıcılar kethüdası), 118 n 2.
Cafer Çelebi (Tâcî zade), 225.
Cafer Hoca (Miftah ağası zâde), 541.
Cafer Paşa (Şirvan muhafızı), 194 n 3.
Cafer Paşa (Hariç vezirlerden — h. 1003, m. 1594 de), 195.
Cafer Tayyar, 188 n 6, 225.
Canım Hoca Mehmed Paşa (Bahr-i sefîd kaptanı), 134 n. 500.
Castagnieres (Elçi), 290 n 1.
Celâleddin Paşa (Çapanoğlu), 205 n 1.
Celâl zâde Koca Nişancı Mustafa Bey — Çelebi, 128, 188 n 6, 215 n 3, 220, 225-6.
Cem'î Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyun'dan), 50 n 3.
Cerrah Mehmed Paşa, 189.
Cevdet Paşa (Ahmed), 65, 67.
Cezayirli Hasan Hoca, 507, 531.
Cezayirli Gazi Hasan Paşa. 100, 129, 131 n, 423, 502.
Cezerî, 215.
Curac (Nişancı ?), 226.

Ç

Çağala zâde Mahmud Paşa, 190.
Çağala zâde Sinan Paşa, 189, 192 n 2, 464, 496.
Çalı Bey, 391.
Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa, 111-2, 228, 319.
Çandarlı zâde Halil Paşa (Fatih'in sadr-ı âzamı) 112, 187.
Çandarlı zâde Ali Paşa, 186.
Çandarlı zâde İbrahim Paşa, 128, 187, 188.
Çapanoğlu Celâleddin Paşa, 205 n 1.
Çelebi Ali Paşa, 421, 452.
Çelebi Mehmed (Osmanlı hükümdarı), 2, 101-2 n 1, 112, 187, 389, 391.
Çelebi Mustafa Paşa, 134 n 3, 162.
Çelebi zâde Hasan Ağa (Rusçuklu), 261.
Çelik Mehmed Paşa (Karaman valisi), 207.
Çerkes Ali (Timar sahibi), 106 n 2.
Çivizade Mehmed Efendi (Şeyh-ul-islâm), 145 n 2.
Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa (Serdar), 158 n 1.
Çoban Mustafa Paşa, 112, 195.
Çuhadar Küçük Hüseyin Ağa, (bk. Küçük Hüseyin Paşa), 209 n 2.

D

Daltaban Mustafa Paşa, 205.
Damad İbrahim Paşa (Kanijeli), 171.
Damad İbrahim Paşa (Maktül-Makbûl), 8.
Damad İbrahim Paşa (Nevşehirli), 129, 130 n 1, 133 n 1, 137 n 3, 148, 175, 251-2, 256.
Davud Paşa, 171, 188.
Davud Paşa, (h. 1028, m. 1619da vezir), 190.

Davut Paşa (Kaptan—II.Bayezid-in vezirlerinden), 188.
Dede Efendi (Rumeli kazaskeri), 6.
Defterdar Abdülbaki Paşa, 190.
Defterdar Mustafa Paşa, 190.
Deli Petro, 500.
Demirtaş Paşa, (Timurtaş-Beğlerbeği), 112 n 1.
Derviş Efendi (Şıkk-ı sânî defterdarı), 181 n 3.
Derviş Mehmed Paşa, 249-50.
Dilâver Paşa, 190.
Divittar Mehmed Paşa, 155 n 2, 257 n 1.
Dölafet (Mühendis), 530.
Dölahey (Fransız sefiri), 273 n 1.
Drako zâdeler (Tercüman âilesi), 73.
Drumond (İngiltere büyük elçisi), 281 n3, 282 n1.
Duka (Boğdan voyvodası), 155 n.
Durak Mehmed Paşa (Kandiye muhafızı), 155.
Durest (Mühendis), 502.
Durmuş Reis, 518.
Dürrî zâde İbrahim Enis Efendi (Reis-ül-küttab), 244 n 3.

E

Ebubekir Efendi (Reis-ül-küttab), 92.
Ebubekir Paşa (Mısır valisi), 134 n.
Ebülfazl Çelebi, (Defterdar), 328 n1.
Ebussuûd Efendi, 233-4, 239.
Edhem Paşa, 179, n 1.
Edip Efendi (Vak'anüvis), 67.
Edirneli Mahmud Efendi (Kazasker- Kadı zâde), 28.
Eflâtun (Şehnâmenüvis), 66.
Ekmekçi zâde Ahmed Paşa, 181, 183 n 2.
Elkin (Lord - İngiliz elçisi), 281 n 3.
Emetullah Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 250.
Emin Efendi (Tuğrâkeş), 223.
Emîr Süleyman Çelebi, 101 n 5, 214.
Enverî (Vak'anüvis), 67.
Ertuğrul Gazi, 67 n 3.
Es'ad Efendi (Rumeli kazaskeri), 240, 340.
Es'ad Efendi (Vak'anüvis), 67.
Esma Sultan, 253.
Es- Seyyid Ali Efendi (bk. Seyyid Ali - Paris elçisi), 275.
Eşref Hoca (Hafız zâde), 541
Evrenuz zâde Ali Bey, 187.
Eyuboğlu (Denizli âyanı), 6-7.
Eyyubî Hasan Paşa, 206 n 4.

F

Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed), 2, 3, 8 n 3, 23, 25 n 2, 79, 95, 101 n 5, 112-3, 117, 142 n 2, 176, 186-7, 203, 214-215, 226, 228-9, 242, 326-7, 354 n, 360, 292, 396.
Fatma Sultan (Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın zevcesi; III. Ahmed'in kızı), 250-2, 265, 334.
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülüzâde), 4, 121, 129, 160 n 2, 173, 469, 470.
Fazıl Mustafa Paşa (Köprülü zâde), 116 n 4, 121, 129, 176, 191, 349 n.
Fazıl (Kâtip), 244 n 3.
Fazlullah (Ulemâdan), 325.

Fenârî zâde Mehmed Şah Efendi (Kazasker), 229.
Ferdinand I. (Avusturya imparatoru), 270 n 1
Ferhad Paşa (Serdar-Koca), 48, 108, 110, 162-3, 165, 168, 189 n 4, 193, 250 n.
Feridun Bey (Reis-ül- küttab), 49.
Ferriol (Fransa elçisi), 290-1 n.
Ferruh Çavuş, 516,
Fethullah Ârif Çelebi (Şehnâmeci), 65.
Fethullah Efendi (Şeyh-ul-islâm Feyzullah Efendi zâde), 6.
Fetih Ali Bey (Nadir Şah'ı elçisi), 297 n.
Feyzullah Efendi (Şeyh-ul-islâm), 6, 116, 340 n.
Feyzullah Paşa, 425 n.
Fransuva I. (Fransa kıralı), 269 n 4.
Frederik II. (Prusya kıralı), 135 n 2.

G

Galib Dede (Galata mevlevîhânesi şeyhi), 11.
Galib Efendi, 274 n 2.
Galib Paşa (Mehmed Said), 130.
Gazanfer (Kırşehir sancakbeyi), 81.
Gazi Hasan Paşa (bk. Cezayirli), 441 n 3, 502.
Gazi Mutafa Reis, 433.
Gedik Ahmed Paşa, 3.
Gelenbevî İsmail Efendi, 508, 530-1.
Gelenbevî zâde Mehmed Emin Efendi, 543-4.
Germiyan oğlu II. Yakub Çelebi, 214 n 2.
Giridi Ahmed Hoca (Mühendis), 540.
Giridî zâde Mehmed Paşa, 205 n 1.
Gürcü Mehmed Paşa, 60, 171, 190.

H

Habeşî zâde Abdurrahman Efendi (Cizye muhasebecisi), 153 n.
Habeşî zâde Abdürrahim Efendi (Tezkire-i evvel), 137 n 3.
Hacı Hasan zâde (Kazasker), 229.
Hacı Hüseyin Ağa (Tersane reisi), 415 n 2.
Hacı İbrahim Efendi (Tuğranüvis), 227.
Hacı İvaz Paşa, 187.
Hacı Mehmed (Kaptan), 500.
Hacı Mustafa Ağa (Dâr-üssaâde ağası), 116 n 4.
Hacı Paşa (Orhan Gazi'nin veziri), 111, 228.
Hadım Ali Paşa, 188.
Hadım Hafız Ahmed Paşa (Mısır valisi), 183, 195.
Hadım Sinan Paşa, 122 n 3.
Hadım Süleyman Paşa 400, 403.
Hadım Yusuf Paşa, 171.
Hafız Ahmed Paşa, 190, 191 n 7.
Hafız Ârif Hoca, 541.
Hafız Hoca (Mühendis), 540.
Hafız Mustafa Efendi (Eyub kadısı), 234 n 3.
Hâin Ahmet Paşa, 112.
Hâkî Efendi (Şair), 335.
Hakim (Vak'anüvis), 67.
Halet Efendi, 73, 263 n 1, 266-7, 274 n 1, 304.
Halil Bey (Sadr-ı âzam Selim Mehmed Paşa'nın kardeşi), 225.

Halil Bey (Sığla alaybeği) 423.
Halil Efendi (Maliye tezkirecisi), 336 n 1.
Halil Efendi (Matbah-ı Âmire emini), 152 n.
Halil Hamid Paşa, 100, 129, 253, 257 n 1, 502, 507-8.
Halil Hamid Paşa zâde Nurullah Paşa, 205 n 1.
Halil Hoca (Çavuş zâde), 541.
Halil Nuri Bey (Vak'anüvis), 65, 67.
Halil Paşa (Çandarlı-Kara Hayreddin), 111-2.
Halil Paşa (Çandarlı zâde-İkinci) 112, 187, 325.
Halil Paşa (Kaptan), 190 n 6, 490 n 3.
Halil Paşa (Mora muhassılı), 155.
Halil Paşa (Vezir), 60, 171.
Halil Paşa (Vezir - h. 1028, m. 1619 da), 190.
Halil Paşa (Sadr-ı âzam), 204 n2, 250.
Hamevî zâde Ahmed Paşa (Rakka valisi), 205 n.
Hamza (Karaman oğlu - Gemici), 394 n 1.
Hamza Bey (Muharrir-i memleket), 106.
Hamza Bey (Nişancı), 216.
Handan Bosna (Kâtip), 341 n.
Hasan (Açe Sultanı'nın elçisi), 401 n 1.
Hasan (Ali zâde), 216 n.
Hasan (Nevmüslim), 29 n 3.
Hasan Ağa (Çelebi zâde - Rusçuklu), 261.
Hasan Ağa (Kapıcıbaşı), 62.
Hasan Ağa (Yemişçi), 182 n 1.
Hasan Efendi (Peykî-Başdefterdar), 131 n.
Hasan Efendi (Defterdar), 332 n 4.
Hasan Gülle Reis 433 n.
Hasan Hoca (Kalyon defterdarı), 430.
Hasan Paşa (Ağrıboz ve Karlı ili sancağı mutasarrıfı), 87.
Hasan Paşa (Cezayirli - Gazi), 100, 129, 131 n.
Hasan Paşa (Çıldır valisi), 98 n 4.
Hasan Paşa (Eyyubi), 206 n 4.
Hasan Paşa (Hariç vezirlerinden — h. 1003, m. 1594 de), 195.
Hasan Paşa (Kaptan vekili), 437.
Hasan Paşa (Nakkaş), 60, 171, 190, 196.
Hasan Paşa (Rumeli beğlerbeği), 189 n 4, 190 n 6.
Hasan Paşa (Sadr-ı âzam), 209 n 3.
Hasan Paşa (Seyyid), 63, 175 n 2.
Hasan Paşa (Silâhdar), 199.
Hasan Paşa (Sokullu zâde), 193, 195.
Hasan Paşa (Tiryaki), 196.
Hasan Paşa (Vezir), 181 n 3.
Hasan Paşa zâde Abdullah Bey (Mîrahur-ı evvel), 165.
Haşim Efendi (Seyyid-Tezkire-i sânî), 137 n 3.
Hâtemî Süleyman Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyun'dan), 50 n 3.
Hattî Mustafa Efendi (Mevkufatçı), 227.
Haydar Reis, 433 n 2.
Hâyır Bey (Memlûk beyi), 195.
Hayreddin Paşa (bk. Barbaros), 392, 414, 420, 458 n 4, 492, 493.
Hayreddin Paşa (Çandarlı Kara Halil), 111-2, 319 n 1.
Hekimoğlu Ali Paşa, 14 n 1, 129, 500.
Hersek zâde Ahmed Paşa, 122 n 3, 188.

Hilmi (İbrahim) Paşa, 159 n 3.
Hıfzı (Vak'anüvis), 67.
Hızır Paşa (Hariç vezirlerinden - h. 1003, m. 1594 de), 195.
Hızır Reis (Kurdoğlu), 401 n 1.
Hoca İshak Efendi, 73, 543.
Hocazâde Abdullah Efendi (Rumeli kazaskeri), 240.
Hoca zâde Mehmed Paşa, 188.
Hunyad (Jan), 392.
Hüsameddin Paşa (Kaptan), 425 n.
Hüsam Reis, 396 n 1.
Hüseyin Ağa (Hacı—Tersane reisi), 415 n 2.
Hüseyin Ağa-Paşa (Küçük—Çukadar), 209 n 2.
Hüseyin Ağa (Yeniçeri Ağası), 340 n.
Hüseyin b. İsmail (Serterazici), 90.
Hüseyin Çavuş (Atinalı), 516.
Hüseyin Paşa, 89.
Hüseyin Paşa (bk. Amca zâde), 66, 148, 290.
Hüseyin Paşa (Anapa muhafızı), 151 n 1.
Hüseyin Paşa (Battal), 199 n 1.
Hüseyin Paşa (Erzurum valisi), 155 n.
Hüseyin Paşa (Maryol - Rumeli beğlerbeği), 236.
Hüseyin Paşa (Mezomorto), 116 n 3.
Hüseyin Paşa (Nasuh Paşa zâde), 206-7.
Hüseyin Paşa (Vezir), 60.
Hüsrev Paşa, 38 n 1, 188, 225.

İ

İbn-i Hacer-ül-Askalânî, 1 n 2, 2.
İbn-i Kemal (Ahmed Şemsed-Efendi), 37, 103, 187 n 1.
İbn-i Kesîr, 214.
İbn-i Sagîr (Tabib—Şemseddin), 1.
İbşir Mustafa Paşa, 119 n 1, 363 n 1.
İbrahim (Osmanlı pâdişâhı), 129, 210, 234, 244, 274 n 1, 278.
İbrahim (Silâhdar), 451 n 8.
İbrahim Ağa (Kapucubaşı), 62.
İbrahim Ağa, 499 n.
İbrahim Afif Efendi (Sadaret kethüdası kâtibi), 275.
İbrahim Bey (Çınat sancakbeği), 94.
İbrahim Bey (Karesi alaybeği), 87.
İbrahim Bey (Pasin sancakbeği), 155.
İbrahim Efendi (Kasabbaşı zâde), 530.
İbrahim Efendi (Şıkk-ı evvel defterdarı), 372 n1.
İbrahim Efendi (Yenişehir kadısı), 234 n 3.
İbrahim Enis Efendi (Dürrî zâde — Reis-ül-küttap), 244 n 3.
İbrahim Paşa (Ahıska valisi), 198 n 1.
İbrahim Paşa, (Çandarlı zâde), 128, 187-8.
İbrahim Paşa (Damad-Kanijeli), 165, 166, 171.
İbrahim Paşa (Damad-Makbul-Maktûl), 6, 8, 37, 118 n 1, 128, 164, 188, 189, 251n, 344.
İbrahim Paşa (Damad - Nevşehirli), 129, 137 n 3, 148, 175, 251, 252, 256, 334, 500.
İbrahim Paşa (Erzurum valisi), 207.
İbrahim Paşa (Hilmi - Sadr-ı âzam), 159 n 3.

İbrahim Paşa (Kabakulak), 191 n 7, 252.
İbrahim Paşa (Kubbe veziri). 119.
İbrahim Paşa (Mısırlı zâde), 434 n1, 439 n1, 497.
İbrahim Paşa (Vezir-Serasker), 154 n 2, 206.
İbrahim Paşa (h. 1094, m. 1683 te vezir), 191, 199 n 1.
İbrahim Paşa (Vezir-i âzam), 160.
İdris-i Bitlisî, 229.
İlyas b. Hızır (Topçu), 90.
İmam zâde (Anadolu kazaskeri), 233 n 3.
İpsilanti zâdeler (Tercüman âilesi), 73.
İsa Peygamber, 37.
İsa Çelebi (I. Bayezid'in oğlu), 101 n 5.
İsa Çelebi (Nişancı), 224.
İshak Efendi (Hoca), 73, 543.
İshak Paşa, 128, 187, 325 n1.
İskender Paşa, 188, 217 n 6.
İskerlet oğlu Nikola (Boğdan voyvodası), 6.
İskerlet zâdeler (Tercüman) âilesi), 72.
İskerlet zâde Yorgaki Logofet Bey (Tercüman), 74-5.
İsmail (Ankara mustahfızlarından), 85.
İsmail (Timar sahibi), 87.
İsmail Ağa (Mîr-i âlem), 340 n.
İsmail Efendi (bk. Gelenbevî), 530-1.
İsmail Efendi (Reis-ül-küttab kaymakamı), 92.
İsmail Hoca(Atiye Kaptan zâde), 541.
İsmail Hoca (Keresteci zâde), 541.
İsmail Hoca (Mehmed Bey zâde), 541.
İsmail Paşa (Mısır valisi), 199 n 3.
İsmail Paşa (Sadaret kaymakamı) 251.
İsmail Paşa (Vezir-i âzam), 205.
İstavraki (Tercüman), 73.
İvaz Mehmed Paşa, 16 n 3, 129, 252.
İvaz Paşa (Hacı), 187.
İzmirli Salih Paşa, 266.
İzzet Mehmed Paşa (Safranboluiu), 129, 529.
İzzet Molla (Keçeci zâde), 11.
İzzî (Vak'anüvis), 67.

J

Jan Hunyad, 392.

K

Kabakulak İbrahim Paşa, 191 n 7, 252.
Kabakulak Mustafa Ağa (Dâr-üs-saâde ağası), 35.
Kadı Çelebi (Veled-i Melek Ahmed Çelebi), 102 n 2.
Kadı zâde Mahmud Efendi (Edirneli - Kazasker), 28, 236 n 1.
Kadı zâde Şemseddin Ahmed Efendi (Kazasker), 235-6.
Kadri Efendi (Kazasker), 229.
Kadri Paşa (Başvekil), 179.
Kalmaki zâdeler (Tercüman âilesi), 73.
Kâmil Kepeci, 83, 88.
Kâni Paşa (Defter-i Hakanî nâzırı), 96 n 1.
Kanijeli Damad İbrahim Paşa, 165-6, 171.
Kanunî Sultan Süleyman, 6, 8, 31 n, 37, 58, 65, 66 n 1, 72 n, 88 n 2, 112, 118 n 1, 122, 128,

164, 176, 188, 195, 215 n 3, 217, 225, 230 n1, 233-4, 269 n4, 323 n6, 327, 329 n3, 344, 363, 397, 398, 401 n1, 464, 492.
Kaplan Paşa (Kaptan-ı derya), 191.
Kaptan Davud Paşa (II. Bayezid'in veziri), 188.
Kara Abdullah Efendi (Mevkufatçı), 233 n 3.
Kara Burhan Efendi (Anadolu defterdarı), 181 n 3.
Kara Çelebi zâde Abdülaziz Efendi, 17 n 2, 236.
Kara Çelebi zâde Mahmud Efendi, 229 n 2.
Kara Halil Paşa (Çandarlı-Hayreddin), 111-2, 228.
Kara Mahmud Reis, 320 n1.
Kara Murad Ağa-Paşa, 173 n 3, 249, 363 n1.
Kara Mustafa Paşa (Kemankeş), 129, 206, 311, 384.
Kara Mustafa Paşa (Merzifonî), 144, 148, 160 n 3, 191, 206.
Kara Rüstem (bk. Türk Rüstem), 319.
Kara Timurtaş Paşa, 186.
Karabağlı Süleyman Paşa, 418 n1.
Karaman oğlu Hamza (Gemici), 394 n1.
Karamanî Mehmed Paşa, 126, 228, 229.
Karlo (bk. Şarlken), 270 n 1.
Kasabbaşı zâde Ibrahim Efendi, 508, 530-1.
Kasım Bey (Kütahya yayabeği), 450 n 1.
Kasım Bey (Muharrir-i memleket), 106 n 2.
Kasım Paşa b. Abdullah, 325 n 1.
Kasım Paşa (Kanunî'nin veziri), 188.
Kastamonulu Sadullah Sadi Efendi (İstanbul kadısı), 37.
Kastalânî Molla Muslihüddin (Kazasker), 229.
Kâtip zâde (Hekim ve hattat), 117 n 1.
Kavanoz Ahmed Paşa, 114n1.
Kayseriyeli Ahmed Paşa, 420.
Kazancı zâde Ömer Ağa (Viyana şehbenderi), 274 n 4.
Kebirî zâde Mustafa Efendi (İstanbul kadısı), 234 n 3.
Keçeci zâde İzzet Molla, 11.
Kemal Paşa (II. Murad'ın veziri), 187.
Kemal Reis, 390, 392, 432, 492-3 n, 495.
Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 129, 206, 384.
Kepeci (Kâmil), 83, 88.
Keyvan (Tercüman), 71 n 3.
Kirkor Efendi, (Mühendishâne muallimi), 508.
Kıbleli zâde (Tersane emini), 152 n.
Kılıç Ali Paşa, 192 n, 392, 433, n 2, 446, 464, 493, 495.
Klenberg (İsveçli mühendis), 502.
Koca Ferhad Paşa, 250 n.
Koca Hacı Reis, 496.
Koca Nişancı (bk. Celâl zâde - Mustafa Bey-Tosyalı), 220, 225.
Koca Ragıb Paşa (Ragıb Mehmed Efendi), 63, 117 n 1, 129, 135 n 2.
Koca Sinan Paşa, 119, 166, 167, 182 n 1, 190, 192 n 2, 218 n, 363 n 1.
Koca Yusuf Paşa, 119, 129, 158 n 4.

Konstantin (Tersane tercümanı), 72.
Korki (Gürcü beyi), 48.
Kostaki (Tercüman), 73.
Kosti (Mühendis), 540.
Kozmadö Medici (Dük-Floransa elçisi), 276.
Köprülü Mehmed Paşa, 48, 116, 121. 129, 130 n 1, 131, 140, 160 n 2, 191, 250, 496.
Köprülü zâde Fazıl Ahmed Paşa, 4, 121, 129, 160 n 2, 173, 469-70.
Köprülü zâde Fazıl Mustafa Paşa, 116 n 4, 121, 129, 176, 349 n.
Köprülü zâde Numan Paşa, 191 n 2.
Kör Kostantin (İskerlet zâde Tercüman ve voyvoda), 73.
Köse Halil Efendi (Defterdar), 378.
كوترو كرلا (Floransa elçisi), 271 n 11.
Kurdoğlu Hızır Reis, 401 n1.
Kuyucu Murad Paşa, 118, 161 n 4, 167, 168, 183 n 2.
Küçük Çelebi zâde Âsım (Vak'a nüvis), 67.
Küçük Hüseyin Ağa-Paşa (Çukadar), 209 n 2, 487, 503, 508, 528, 537.
Küçük Kantemir oğlu Boğdan (Boğdan voyvodası), 6.
Küçük Mustafa Hoca (Mühendis), 540.
Küçük Nişancı (Ramazan zâde), 226.
Kürd Ali Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyun'dan), 50 n 3.

L

Ladislas (Macar kıralı), 269 n 3.
Lafayet Klave (Mühendis), 508.
Lala Mehmed Paşa (Serdar), 118
Lala Mustafa Paşa, 48, 182 n 1, 190.
Lala Şahin Paşa, 112 n 1.
Lâleli Mustafa Efendi (Nişancı), 222.
La'lî Mustafa Efendi (Maliye tezkirecisi), 153 n.
Le Brun (bk. Brün-Mühendis), 502.
Leon X (Papa), 396.
Lesli (Kont dö-Avusturya elçisi), 277.
Logofet (Yorgaki, İskerlet zâde — Tercüman), 74-5.
Lokman (Seyyid Hüseynî, Urmiyeli — Şehnâmenüvîs), 65,
Loredano (Venedik amiralı), 391.
Lörua (Leroi-Deniz inşaat mühendisi), 502.
Lutfi Efendi (Vak'anüvis), 65, 67, 68.
Lutfi Paşa (Kanunî'nin sadr-ı âzamı), 165, 188, 328 n 1.

M

Mahmud I. (Osmanlı hükümdarı), 16 n 3, 50 n 2, 63, 141 n 1, 155, 175, 176, 184, 191 n 7, 227, 251-2, 305, 308, 325.
Mahmud II. (Osmanlı hükümdarı), 11, 31 n, 53, 100 n 2, 151 n 1, 152 n, 177, 179, 199 n 2, 246, 254, 263-4, 298 n 4, 374, 438 n, 486, 541.
Mahmud (Emir), 102 n 2.
Mahmud Ağa (Çavuşbaşı), 191.
Mahmud Çelebi (Defterdar), 328.
Mahmud Efendi (Edirneli, Kadı zâde-Kazasker), 28, 236 n 1.
Mahmud Efendi (Kara Çelebi zâde), 229 n 2.
Mahmud Efendi (Reis), 254.

Mahmud Efendi (Ruznâmçeci), 429.
Mahmud Efendi (Seyyid-Rumeli kazaskeri), 239 n 4.
Mahmud Paşa (Çağala zâde), 190.
Mahmud Paşa (Fatihin sadr-ı âzamı), 128, 176, 187.
Mahmud Paşa (Vezir), 60.
Mahmud Paşa (Zal), 176, 190.
Mahmud veled-i Ahmed (Timar sahibi), 85-6.
Mâlûl zâde (Kadı), 239.
Manol (Mühendis), 540.
Mari Terez (Avusturya imparatoriçesi), 282, 307 n 2.
Marino Sanudo, 389.
Marsello Bartelemi (Venedik elçisi), 269 n 2.
Marsellus (Vikont dö), 301.
Maryol Hüseyin Paşa (Rumeli beğlerbeği), 236.
Mavrakordato Panayot Efendi (İskerlet zâde - Tercüman), 72-3.
Medhî Efendi (Divan kâtibi), 91-2.
Mehmed I. (bk. Çelebi-Osmanlı hükümdarı), 2.
Mehmed II. (bk. Fatih), 2.
Mehmed III., 31 n, 65, 66, 118 n 1, 171, 181, 329, 464, 490 n3.
Mehmed IV. (bk. Avcı), 4, 9, 35, 38, 62 n 1, 121, 199 n 4, 206, 210, 234 n 3, 249, 250, 364 n 3, 465.
Mehmed (Haremeyn muhasebesi kaleminden), 336 n 1.
Mehmed (Kethüday-ı Sadr-ı âlî), 216 n.
Mehmed Ağa (Rikâbdar), 340 n.
Mehmed Ağa-Paşa (Kapıcılar kethüdası - Nişancı), 196.
Mehmed Âkif Bey (Teşrifatçı), 63.
Mehmed Ali Bey (Kurenâ'dan), 178.
Mehmed Ali Paşa (Kapdan-ı derya) 420.
Mehmed-i Asgar (Cezerî zâde), 215.
Mehmed (Anadolu çavuşlarından), 109 n 2.
Mehmed (Ankara dizdarı), 85.
Mehmed Ataullah Efendi (Mollacık zâde - Kazasker), 235 n 1.
Mehmed (Hassa kozbekçi emekdarı), 100.
Mehmed (Hırsız), 81.
Mehmed (Kastamonu alaybeği), 86.
Mehmed (Muhasebe-i evvel şagirdi), 90.
Mehmed (Nevmüslim), 29 n 3.
Mehmed Bey (Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın oğlu), 133 n1.
Mehmed Bey (Kırşehır sancakbeği), 93-4.
Mehmed Bey (Müteferrika - Venediğe gönderilen elçi), 274 n2.
Mehmed b. Hasan (Topçu), 90.
Mehmed Çavuş, 91.
Mehmed Çelebi (Anadolu defterdarı), 328 n1.
Mehmed Çelebi (Osmanlı hükümdarı), 101-2 n 1, 112.
Mehmed Çelebi (Ta'likî zâde - Şehnâmeci), 65 n 2, 66.
Mehmed Efendi (Anadolu kazaskeri), 230 n 2, 235.
Mehmed Efendi (Bosnavî-Anadolu muhasebecisi), 153 n.
Mehmed Efendi (Bostan zâde - Rumeli kazaskeri), 240.
Mehmed Efendi (Çivi zâde - Şeyh-ul islâm), 145 n 2.
Mehmed Efendi (Hâcegân-ı Divan-ı hümâyundan, 50 n 3.

Mehmed Efendi (İstanbul mukataacısı), 153 n.
Mehmed Efendi (Mekkî-Şeyhul-islâm), 248.
Mehmed Efendi (Müftü), 145 n 1.
Mehmed Efendi (Mevkufatî-Sipahiler kâtibi), 153 n.
Mehmed Efendi (Seyyid, Dimetokalı-Ordu kadısı), 159 n 3.
Mehmed Efendi (Siyahî-Kalyonlar kâtibi), 153 n.
Mehmed Efendi (Şeyh zâde-Anadolu kazaskeri), 232.
Mehmed Emin Âlî Paşa, 55 n, 74.
Mehmed Emin Efendi (Gelenbevî zâde), 543.
Mehmed Muslu (Kâtip), 341 n.
Mehmed Nihad (Nevmüslim), 29 n 3.
Mehmed Paşa (Adana valisi), 205.
Mehmed Paşa (Boyalı), 216.
Mehmed Paşa (Canım Hoca), 134 n.
Mehmed Paşa (Cerrah), 189.
Mehmed Paşa (Cidde valisi), 134 n.
Mehmed Paşa (Çelik — Karaman valisi), 207.
Mehmed Paşa (Derviş), 249-50.
Mehmed Paşa (Divittar), 155 n2, 257 n 1.
Mehmed Paşa (Durak - Kandiye muhafızı), 155.
Mehmed Paşa (Giridî zâde), 205 n 1.
Mehmed Paşa (Gürcü), 60, 171, 190.
Mehmed Paşa (Hoca zâde), 188.
Mehmed Paşa (İbrahim Paşa zâde), 258 n 3.
Mehmed Paşa (İkinci vezir),171.
Mehmed Paşa (İvaz), 129, 252.
Mehmed Paşa (İzzet-Safranbolulu), 129.
Mehmed Paşa (Karamanî), 128, 228, 229.
Mehmed Paşa (Köprülü), 48, 116, 121, 129, 130 n 1, 131, 140, 160 n 2, 191, 250.
Mehmed Paşa (Lala-Serdar), 118.
Mehmed Paşa (Nişancı), 163.
Mehmed Paşa (Öküz), 190.
Mahmud Paşa (Pîrî), 122-3 n 1, 128.
Mehmed Paşa (Rumeli beğlerbeği), 154 n 2.
Mehmed Paşa (Satırcı), 48, 91, 163, 189 n 4, 193.
Mehmed Paşa (Silâhlar), 222.
Mehmed Paşa (Sinan Paşa zâde), 195.
Mehmed Paşa (Sokullu), 38, 122, 128, 135 n 2, 138, 166 n 1, 189. 190.
Mehmed Paşa (Şıkk-ı evvel defterdarı), 372 n 1.
Mehmed Paşa (Tevkiî), 216 n.
Mehmed Paşa (Tiryaki), 257 n 1.
Mehmed Paşa (Kanunî'nin veziri), 188, 225.
Mehmed Paşa (Vezir—m. 1619 da), 190.
Mehmed Paşa (Diğer vezir-h. 1028 de), 190.
Mehmed Paşa (Diğer Vezir-h. 1029 da), 60.
Mehmed Paşa (Vezir-i âzam), 60.
Mehmed Paşa (Yeğen), 129, 160 n 1.
Mehmed Recai (Vak'anüvis), 67.
Mehmed Reis, 433 n.
Mehmed Ruhiddin Efendi (Mühendishâne hocası), 543-4.
Mehmed Rüştü Paşa (Müterecim), 179.
Mehmed Said (Vak'anüvis), 67.

Mehmed Said Galib Paşa, 130.
Mehmed Said Paşa (Yirmi sekiz Çelebi zâde), 257 n 1.
Mehmed Şah Efendi (Fenarî zâde-Kazasker), 229.
Mehmed Şah Efendi (Okçu zâde—Nişancı), 223.
Mehmed Şakir (Dimetoka nâibi), 425 n.
Mehmed Şeyhî Efendi (Anadolu kazaskeri), 60.
Mehmed veled-i Ahmed (Tımar sahibi), 86.
Mehmed veled-i Ali (Tımar sahibi), 86.
Mehmed Zeynelâbidîn Ef. (Seyyid — Rumeli kazaskeri), 232.
Mekkî Mehmed Efendi (Şeyhul-islâm), 248.
Melek Ahmed Paşa, 35, 62.
Melik-i Zâhir Berkuk, 1.
Memik zâde Mustafa Efendi (Rumeli kazaskeri), 233 n 3.
Memiş Paşa, 206 n 3, 254.
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 144, 148, 160 n 3, 206.
Mevkufatî Mehmed Efendi (Sipahiler kâtibi), 153 n.
Mevkufatî Siyahî Mehmed Efendi, 153 n.
Mezomorto Hüseyin Paşa, 116 n 3, 393, 497-8, 523.
Midhat Paşa, 189 n 1.
Mihal zâdeler (Tercüman âilesi), 37.
Mihran Efendi (Mühendishâne hocası), 508.
Mısırlı zâde İbrahim Paşa, 434 n 1, 439 n 1, 497.
Molla Kabız, 37.
Molla Kastelânî (Muslihüddin-Kazasker), 229.
Molla Mustafa Efendi-Hoca 507-8, 531.
Mollacık zâde Mehmed Ataullah Efendi (Kazasker), 235 n 1.
Moniye (Mühendis), 508, 530.
Muallim Naci, 67.
Muhammed (Peygamber aleyhis-selâm), 29, 37, 133 n 1.
Muharrem (Tameşvar defterdarı), 108 n 1.
Muhyiddin (Balyabadra kadısı), 108 n 4.
Munis Paşa (Karaman beğlerbeği), 314 n 4.
Murad I., 101 n 5, 102, 112 n 1, 186, 214, 286, 319.
Murad II., 2, 102 n 2, 112, 187, 214, 291, 325, 391, 453.
Murad III., 4, 38, 65, 81, 118 n 1, 121 n 1, 182 n 1, 183, 215 n 3, 236 n 4, 244, 293, 352 n 1, 276, 464, 490 n 3.
Murad IV., 23 n 4, 181, 229 n, 244.
Murad b. Yahya el-ma'rûf bi-defterdar, 325.
Murad Ağa-Paşa (Kara), 173 n 3, 249 n 6.
Murad Efendi (Tuna aklâmı defterdarı), 181 n 3.
Murad Paşa (Kaptan), 441 n 1.
Murad Paşa (Kara), 173 n 3 249 n 6.
Murad Paşa (Kuyucu), 118, 161 n 4, 167, 183 n 2.
Murad Reis, 403, 432.
Murtaza Paşa (Adana valisi), 207.
Musa (Edirne kadısı), 60.
Musa Bey (Akşehir beyi), 103 n 2.
Musa Çelebi, 391.
Musa Paşa, 181.
Musa zâde Ubeydullah (Vak'anüvis), 67.

Musahip Mustafa Paşa, 191, 199 n 4.
Musahip zâdeler, 99.
Musahip zâde Abdi (Çiftlik sahibi), 99.
Musahip zâde Ömer (Çiftlik sahibi), 99.
Muslihüddi Kastelânî, 229.
Muslihüddin Efendi (Hâce-i Sultanî), 340 n.
Muslu Efendi (Budin defterdarı), 94.
Mustafa II. (Osmanlı hükümdarı), 50 n 2, 116, 250, 290 n 1, 473, 523.
Mustafa III., 5, 117 n1, 176, 312.
Mustafa IV., 31 n, 78, 162.
Mustafa (Eyub kadısı), 61.
Mustafa (Muhasebe kalemi şagirdi), 336 n 1.
Mustafa Ağa (Dar-üs-saâde ağası), 116 n 4.
Mustafa Ağa (Kabakulak), 35.
Mustafa Ağa (Mîrahur), 90.
Mustafa Ağa (Paşa - IV. Mehmed'in musahibi), 199 n 4.
Mustafa Ağa (Sadaret kethüdası), 258 n 3.
Mustafa Ağa (Yedikule hisarı dizdarı), 313 n 2.
Mustafa b. Celâl üt-Tuğrâî (bk. Koca Nişancı), 225.
Mustafa Bey (Halep defterdarı), 330 n 2.
Mustafa Bey (bk. Koca Nişancı-Celâl zâde), 128, 225.
Mustafa Bey (Mîrahur-ı sânî), 133 n 1.
Mustafa Bey (Yenişehirli-Rumeli defter nâzırı), 321 n 4.
Mustafa Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyun'dan), 50 n 3.
Mustafa Efendi (Hattî — Mevkufatî), 227.
Mustafa Efendi (Hüseyin Paşa zâde), 89.
Mustafa Efendi (Kebirî zâde —İstanbul kadısı), 234 n 3.
Mustafa Efendi (La'lî - Maliye tezkirecisi), 153 n.
Mustafa Efendi (Matbah emini), 339 n 1.
Mustafa Efendi (Memek zâde-Rumeli kazaskeri), 233 n 3.
Mustafa Efendi (Masraf-ı Şehriyârî), 153.
Mustafa Efendi (Şânî - Şehremini), 153 n.
Mustafa Efendi (Vak'anüvis), 67 n 2.
Mustafa Emin (Mültezim), 387 n 1.
Mustafa Hoca (Mühendishâne halifesi), 540.
Mustafa Hoca (bk. Molla Mustafa), 537.
Mustafa Hoca (Paşa Kapdan zâde), 541.
Mustafa Macar (Dellâk), 339 n 1
Mustafa Naîma Efendi (Vak'anüvis), 66.
Mustafa Paşa (Ağrıboz muhafızı), 134 n.
Mustafa Paşa (Alemdar), 129, 146 n 2.
Mustafa Paşa (Anapa muhafızı), 366 n.
Mustafa Paşa (Bağdad muhafızı), 210.
Mustafa Paşa (II. Bayezid'in veziri), 188, 224.
Mustafa Paşa (Bozoklu), 101 n 3, 116, 161, 175.
Mustafa Paşa (Çelebi), 134, n3.
Mustafa Paşa (Çoban), 112, 195.
Mustafa Paşa (Daltaban), 205.
Mustafa Paşa (Defterdar), 190.
Mustafa Paşa (İbşir), 119 n 1,

Mustafa Paşa (Kanunî' ri), 188.
Mustafa Paşa (Kaptan), 411 n, 437 n 2.
Mustafa Paşa (Kara-Kemankeş), 129.
Mustafa Paşa (Kara-Merzifonî), 144, 148. 160 n 3.
Mustafa Paşa (Lala), 48.
Mustafa Paşa (Musahib), 191.
Mustafa Paşa (Patrona-i hümâyun kaptanı), 510.
Mustafa Paşa (Rakka valisi), 379 n.
Mustafa Paşa (I. Selim'in veziri), 188.
Mustafa Paşa (Şıkk-ı evvel defterdarı), 331 n, 372 n 1.
Mustafa Paşa (Tevkiî), 99.
Mustafa Paşa (Vezir-h. 975 te), 193.
Mustafa Paşa (Vezir - h. 1028, m. 1619 da), 190.
Mustafa Paşa (Yemen serdarı), 218 n.
Mustafa Reşid Paşa, 130.
Mustafa Şehdi Efendi (Mukabele-i piyade), 153 n.
Mütercim Âsım Efendi (Vak'anüvis), 67.
Mütercim Mehmed Rüştü Paşa, 179.

N

Nadir Şah (İran hükümdarı), 298 n.
Nafiz Efendi (Mansûre defterdarı), 374.
Nailî Abdullah Efendi-Paşa, 20 n 2.
Nailî Efendi (Arabacı ocağı kâtibi — Prusya elçisi), 275.
Nailî Efendi (Tuğrâkeş), 222.
Naîma (Mustafa-Vak'anüvis), 66.
Naimî Çelebi (Reis-ül-küttab), 49.
Nakkaş Ali Efendi (Defterdar), 327 n 6.
Nakkaş Hasan Paşa, 60, 148, 171, 190, 196.
Nasuh Paşa, 145 n 1, 166-7, 171.
Nasuh Paşa zâde Hüseyin Paşa, 206-7.
Nasuh zâde Ali Paşa, 418-420.
Nedim Efendi (sefaret müsteşarı), 74.
Neşrî (Tarih-i Âl-i Osman sahibi), 66.
Nevbahar zâde (Defterdar), 222.
Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, 129, 137 n 3, 148, 175, 251, 256, 274 n 4, 275.
Nikokarsi? (Erdel elçisi), 61,
Nikola (İskerlet oğlu-Boğdan voyvodası), 6.
Nişancı Mehmed Paşa, 163.
Numan (Tımar sahibi), 87.
Numan Paşa (Köprülü zâde), 191 n 7.
Nureddin (Sarı Gürz), 103.
Nureddin Paşa (Halil Hamid Paşa zâde), 205 n 1.

O

Oğuz Ali Han (İran elçisi), 294 n1.
Ogüst II. (Zigismund — Leh kıralı), 270 n 3.
Okçu zâde (Nişancı), 226.
Olzik dosel Sing (İsveç elçisi), 306.
Oruç Bey (Tarih-i Âl-i Osman müellifi), 66.
Orhan Bey — Gazi (Osmanlı hükümdarı), 1-2, 101 n 5, 111, 214, 228, 389.

Osman I. (Gazi,) 67 n 3, 101 n 5.
Osman II., 190, 304.
Osman III., 141 n 1.
Osman (Tımar sahibi), 86.
Osman Ağa (Kasapbaşı), 152 n.
Osman b. Timur (Sipahi), 349n.
Osman Efendi (Hoca), 538.
Osman Efendi (Hâce-i evvel-i Mühendishâne), 541.
Osman Efendi (Tersane emini), 324 n 4.
Osman Paşa (Kaymakam), 449n.
Osman Paşa (Özdemir oğlu), 48, 119, 145.
Osman Paşa (Sirke-Mısır valisi), 250.
Osman Paşa (Şam emîr-i haccı), 133 n 1.
Osman Paşa (Topal-Serasker), 206 n 4.
Osman Paşa veled-i Malkoç (Tımar sahibi), 84.

Ö

Öküz Mehmed Paşa, 190.
Ömer (Eyub kadısı), 61.
Ömer (Musahib zâde), 99.
Ömer Ağa (Kazancı zâde — Viyana şehbenderi), 274 n 4.
Ömer Bey (Karahisar-ı sahib sancakbeği), 91.
Ömer Paşa (Serdar), 158 n 1.
Özdemir oğlu Osman Paşa, 48, 119, 145.

P

Palabıyık Mehmed Efendi, 531
Parale (Mühendis), 508-9, 535, 538.
Patrona Halil, 252.
Peçevî (Müverrih), 66.
Penah Efendi zâde Yusuf Ağâh Efendi (İngiltere elçisi), 275.
Pertev Efendi (Vak'anüvis), 67.
Pertev Efendi-Paşa, 57-8.
Pertev Efendi (Umûr-ı mülkiye nâzırı), 259.
Pertev Paşa (Vezir), 81, 189, 190, 520.
Peykî Hasan Efendi (Başdefterdar), 131 n.
Pietro Zeno (Naksos dukası), 391.
Pîrî Mehmed Paşa, 122, 123 n 1, 128, 164, 188, 229, 397.
Pîrî Reis b. Hacı Mehmed, 403, 432, 492 n 1.
Piyale (Defterhâne kâtibi), 103 n 2.
Piyale (Süveyş kaptanı), 403.
Piyale Paşa, 185 n 1, 190, 293 n 2, 396, 414, 480 n 1.

R

Ragıb Mehmed Efendi (bk. Koca Ragıb Paşa), 63.
Ragıb Paşa (Koca), 63, 129.
Rahîmî Bey (Muharrir-i memleket), 108.
Rahmi (Vak'anüvis), 67.
Râkım Efendi (Başmüneccim), 254.
Ramazan (Tımar sahibi), 85.
Ramazan zâde (Küçük nişancı), 226.
Râmi Mehmed Paşa, 116, 245.
Râşid (Vak'anüvis), 67.
Rauf Paşa (Başvekil), 177, 179, 238 n 2, 277 n 1.
Recep Çelebi (Reis-ül-küttab), 220 n 1.
Recep Paşa (Topal—Sadr-ı âzam), 23 n 4.
Re'fet (Vak'anüvis), 67.
Reis Mahmud Efendi, 254.
Reşid Paşa (Mustafa), 130, 178.

Rif'at (Vak'anüvis), 67.
Rif'at Paşa (Hariciye nâzırı), 54 n 4.
Robert II. (Sicilyateyn kıralı), 271 n 12.
Rükneddin (Mevlâna Zeyrek zâde-Kazasker), 239 n 4.
Rüstem Paşa, 88 n 2, 118 n 1, 166, 188, 189, 225.

S

Sadık Paşa, 179, 328 n1.
Sadık Paşa, (Varna muhafızı), 261.
Sadullah Efendi (Kalyonlar baş halifesi), 539.
Sadullah Efendi (Rikâb defterdarı), 373 n1.
Sadullah Sadi Efendi (Kastamonulu - İstanbul kadısı), 37.
Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa, 529.
Safvet Paşa, 74.
Saib Paşa (Mâliye nâzırı), 375.
Said Efendi (Baruthâne nâzırı), 267.
Said Paşa (Başvekil), 179.
Salih Ağa (Kapıcıbaşı), 62.
Salih Hoca (Âsitaneli), 541.
Salih Hoca (Riyale Bey zâde),
Salih Hoca (Felemenk Kaptan zâde), 541.
Salih Reis, 432.
Salih Paşa (İzmirli), 266, 278.
Sami (Vak'anüvis), 67.
Sarı Bey zâdeler (Tercüman âilesi), 73.
Sarıgürz Nureddin Efendi, 103.
Sarıca Paşa, 187, 390-1, 394-5.
Sârım Paşa, 277 n1.
Satırcı Mehmed Paşa, 48, 91, 163, 189 n 4, 193, 299 n.
Sebastiyani (General — Fransa sefiri), 276 n 4.
Selânikî (Müverrih), 66.
Selim I. (Bk. Yavuz Sultan Selim), 3, 269 n 4, 360.
Selim II., 185 n 1, 270 n2, 376, 401 n1, 464, 490 n 3.
Selim III., 11, 52, 57, 129, 130, 157, 196, 199 n 2, 249 n 5, 275, 309, 333, 337, 357 n1, 368, 443 n 2, 472 n1, 474, 490, 502-3, 504, 528, 539 n3.
Selim Hoca (İbrahim Kaptan zâde), 541.
Selim Mehmed Paşa (Benderli), 130, 255.
Selim Paşa (Sivas valisi), 206 n 3, 207.
Selim Sırrı (Tersane emini), 87.
Semiz Ali Paşa, 171, 189, 328 n1.
Serdar Ferhad Paşa, (bk. Koca Ferhad Paşa), 48.
Serdar İbrahim Paşa 206.
Seydi Ali Reis, 403, 432, 461.
Seyfullah Bey (Anadolu defderdarı), 330 n 2.
Seyyid Abdullah Paşa (Sadr-ı âzam), 155 n 2.
Seyyid Abdurrahman Bey (Tersane emini), 483 n 2.
Seyyid Ali Efendi (Osmanlı elçisi), 275, 426.
Seyyid Hasan Paşa, 63, 175 n 2.
Seyyid Haşim Efendi, (Tezkire-i sânî), 137 n 3.
Seyyid Lokman Hüseynî (Şehnâmenüvis), 65-9.
Seyyid Mahmud Efendi (Rumeli kazaskeri), 239.
Seyyid Mehmed Efendi (Dimetokalı-Ordu kadısı), 159 n 3.
Seyyid Mehmed Hoca (Tophaneli), 541.

Seyyid Mehmed Paşa, 437 n 2.
Seyyid Mehmed Zeynelâbidîn Efendi (Rumeli kazaskeri), 232.
Seyyid Mustafa Hoca, 534.
Seyyid Osman Efendi (Mirî kaptan), 507, 531.
Silahdar Ali Paşa, 128 n 1.
Silâhdar Hasan Paşa, 199.
Silâhdar İbrahim Paşa, 274 n 5.
Silâhdar Mehmed Paşa, 222.
Sinan (Defterhâne kâtibi), 103 n 2.
Sinan Ağa (Kapıcıbaşı), 163.
Sinan Paşa (Çağala zâde), 189, 192 n 2, 464, 496.
Sinan Paşa (Hadım,) 122 n 3.
Sinan Paşa (Kanunî'nin veziri), 118 n 1.
Sinan Paşa (Kıbrıs beğlerbeği), 166 n 1
Sinan Paşa (Koca-Vezir-i âzam), 101, 163, 166-7, 168, 182 n 1-2, 218 n.
Sinan Paşa (Sofu), 183.
Sinanüddin Yusuf Paşa (Orhan Gazi'nin veziri), 111.
Sinanüddin-el-fakîh (Vezir), 228.
Sirke Osman Paşa (Mısır valisi), 250.
Siyahî Mehmed Efendi (Kalyonlar kâtibi), 153 n.
Siyahî Mehmed Efendi (Mevkufâtî), 153 n.
Siyavuş Paşa, 63, 119, 165, 191, 251 n 2.
Sofu Sinan Paşa, 183.
Sokullu Mehmed Paşa, 38, 118 n 1, 122, 128, 138, 166 n 1, 168, 189, 190 446.
Sokullu zâde Hasan Paşa, 193, 195.
Suci Ağa (Kapıcıbaşı), 62.
Suphi (Vak'anüvis), 67.
Süheyl (Azaplar kethüdası), 518.
Sûsen zâde, 155.
Süleyman (Bk. Kanunî Sultan Süleyman), 6, 270 n, 350, 490.
Süleyman II. (Osmanlı hükümdarı), 35, 116 n 4.
Süleyman Bey (Balta oğlu), 391.
Süleyman Çelebi (Emîr - Y. Bayezid'in oğlu), 101 n 5, 394 n 2.
Süleyman Çelebi (İbn-i Kemal'in babası), 187 n 1.
Süleyman Efendi (Hatemî), 50 n 3.
Süleyman Efendi (Şaîr emini), 152 n.
Süleyman Faik Efendi, 254.
Süleyman Hoca (Kasımpaşalı), 541.
Süleyman Molla (Vak'anüvis), 67.
Süleyman Paşa (Hadım), 400.
Süleyman Paşa (Kanunî'nin veziri), 188.
Süleyman Paşa (Kaptan-ı derya), 481.
Süleyman Paşa (Karabağlı), 418 n 1.
Süleyman Paşa (Sadr-ı âzam), 191.
Süleyman Paşa (Ziştov muhafızı), 261.
Süleyman Şah (Germiyan oğlu), 325.
Sünbül Mehmed Efendi (Defterdar), 328 n 1.

Ş

Şah Abbas, 296 n 2.
Şahin Paşa (Rumeli beğlerbeği), 325 n 1.
Şahin Ali Paşa, 119.
Şakir (Vak'anüvis), 67.

Şakir Ağa (Toparabacı başı), 62.
Şakir Hoca (Hoca Efendi zâde), 541.
Şamî Mustafa Efendi (Şehremini), 153 n.
Şanî zâde Ataullah Efendi (Vak'anüvis), 67, 73.
Şarlken (=Karlo-İmparator), 270 n 1.
Şehabeddin Paşa, 187.
Şehdî Mustafa Efendi (Mukabele-i piyâde), 153 n.
Şefik (Vak'anüvis), 67.
Şehid Ali Paşa, 50 n 1, 129, 148, 316.
Şemseddin Ahmed Efendi (Kadı zâde-Kazasker), 235.
Şemseddin ibn-i Sagîr (Tabib), 1.
Şeyda Efendi (Tersane emini), 267.
Şeyh oğlu Mustafa (Şâir), 325,
Şeyh zâde Ali Efendi (Küçük kale tezkirecisi), 153 n.
Şeyh zâde Mehmed Efendi (Anadolu kazaskeri), 232.
Şuvazil Gufye (Fransa elçisi) 310 n 2.

T

Tabib Şemseddin (bk. İbn-i Sagîr), 1 n 2-2.
Tâcî zâde Cafer Çelebi, 224-5.
Tahir Hoca (Mühendishâne hocası), 540.
Ta'likî zâde Mehmed Çelebi (Şehnâmenüvis), 65 n 2, 66.
Tanaş (Mühendis), 541.
Tarhoncu Ahmed Paşa, 323.
Tecellî Mehmed Efendi (Hâcegân-ı divan-ı hümâyundan), 74.
Tevfik Paşa (Ahmed), 127 n.
Tevkiî Abdurrahman Paşa, 251 n 3.
Tevkiî Ahmed Paşa, 60, 190 n 6, 215 n 5.
Tevkiî Mehmed Paşa, 216.
Tevkiî Mustafa Paşa, 223.
Timurtaş Paşa (Anadolu beğlerbeği), 102, 112 n 1.
Timurtaş Paşa (Kara), 186.
Tiryaki Hasan Paşa, 196.
Tiryaki Mehmed Paşa, 257 n 1.
Tondo (Fransız sefarethânesi memurlarından), 507.
Topal Osman Paşa, 206 n 4.
Topal Recep Paşa, 23 n 4.
Tosyalı Celâl zâde Mustafa Bey (bk. Koca Nişancı), 128, 220.
Tott (Baron de), 504 n, 507.
Truguet (Fransız binbaşısı), 507-8.
Turgut Reis, 432-3n, 492, 495-6.
Turhan Valide, 121.
Türk Rüstem (bk. Kara Rüstem), 319 n1.

U

Ubeydullah (Musa zâde-Vak'anüvîs), 67.
Uluç Ali Reis, 433 n.
Uluç Hasan Paşa, 495.
Umur ibn-i Karaca Paşa, 102.

V

Valker (bk. Yaver Paşa), 510.
Vâsıf (Vak'anüvîs), 65, 67.
Vefik Paşa (bk. Ahmed Vefik), 73 n 2, 179.
Veli Ağa (Yeniçeri ağası), 189 n4.
Veli Çelebi (Hassa mukataat nâzırı), 320 n 1.

Veli Paşa (Trabzon valisi), 207.
Veli Paşa zâde Ali Paşa, 116 n 3.
Verninak (Fransa elçisi), 275, 308.
Vinchelsea (Kont - İngiliz elçisi), 296.
Voynuk Ahmed Paşa, 422 n 1.

Y

Yâsinci zâde Abdülvehhab Efendi (Şeyh-ul- islâm), 266.
Yahya Bey (Antalya kadısı), 105.
Yahya Efendi (Arap - Hâcegân-ı divan-ı hümâyun'dan), 50 n 3.
Yahya Efendi (Tercüman), 543.
Yahya Naci Efendi (Bulgar oğlu), 73.
Yakub Çelebi (Germiyan oğlu), 214 n 2.
Yavaşca Mehmed Efendi (Kadı), 230 n 2,
Yaver Paşa (bk. Valker), 510.
Yavuz Ali Paşa, 118, 183.
Yavuz Sultan Selim (I. Selim), 3, 6, 14 n 1, 66, 101 n 1, 114 n 1, 122-3 n 1, 164, 229, 269 n 4, 327, 392, 396, 398, 408 n, 492.
Yedekçi zâde Ali Efendi (Silâhdarlar kâtibi), 153 n.
Yeğen Mehmed Paşa, 129, 160 n 1.
Yekçeşm Ali Kaptan, 431 n 2.
Yemişçi Hasan Ağa, 182 n 1.
Yeşilli zâde (Cebeciler kâtibi), 153 n.
Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi, 275.
Yirmi sekiz Çelebi zâde Mehmed Said Paşa, 257 n 1.
Yıldırım Bayezid (I.Bayezid), 1, 67 n 3, 101 n 5, 102, 186.
Yorgaki Logofet (İskerlet zâde-Tercüman), 74-5.
Yozgatlı Âkif Efendi (Umûr-ı Hariciye nâzırı), 246.
Yunus (Tercüman), 72 n.
Yunus Ağa (Tersane emini), 261.
Yunus Paşa (I. Selimin sadr-ı âzamı), 188.
Yusuf (Defter emini), 100.
Yusuf (Erdel elçisi maiyyetinden), 61.
Yusuf (Sipahi), 89.
Yusuf (Tersâne emini), 155 n.
Yusuf Agâh Efendi (Penah Efendi zâde), 254 n 2, 267, 275.
Yusuf Ağa (Valide kethüdası), 254.
Yusuf Efendi (Tersane emini), 261.
Yusuf Paşa (Hadım), 171.
Yusuf Paşa (bk. Koca), 119, 129, 158 n 4.
Yusuf Paşa (Serasker), 207.
Yusuf Paşa (Sinanüddin — Orhan Gazi'nin veziri), 111.
Yusuf Ziya Paşa, 129, 160 n 3, 169 n 1, 170 n 2, 254 n 2.

Z

Zağanos Paşa, 187, 226.
Zâl Mahmud Paşa, 176, 190.
Zeynelâbidîn Paşa (Rumeli beğlerbeği), 205.
Zeynel Paşa (I. Selim'in vezirlerinden), 188.
Zeyrek zâde Mevlâna Rükneddin (Kazasker), 239 n 4.
Zigismund (II. Ogüst - Leh kralı), 270 n 3.
Zülfikâr (Tercüman), 61, 72 n.
Zülfikar Han (İran elçisi), 299n.

II. Yer ve topluluk adları

A

Abana, 457.
Abdurrahman Paşa sarayı, 251-2.
Âb-ı Sâfî, 449 n 3.
Acem (Memalik-i), 327 n 7, 330.
Acem Ali Ağa konağı, 335.
Acemi oğulları meydanı (Veznecilerde), 144.
Acı musluk, 334.
Açe, 401 n 1.
Ada, 440 n 3.
Ada-i Kebîr, 403 n 2.
Adala nâhiyssi (Saruhan'da), 99.
Adalar (Akdeniz'de), 230.
Adalar denizi, 390, 482 n2.
Adana, 205, 207, 281.
Aden, 95.
Âdilcevaz, 104 n 3.
Adil köşkü (bk. Kasr-ı adil - Kafes - Adil - penceresi), 7, 9, 10, 36-38.
Adil penceresi (bk. Kasr-ı adil), 38.
Adil penceresi (Edirne sarayı'nda), 38.
Adlî Tıb binası, 254.
Afrika, 496.
Ağa kapısı, (Yeniçeri ağası dairesi) 4, 148, 249, 255, 387.
Ağaç denizi (İzmit ormanları), 495.
Ağalar camii (Saray'da), 30 n 1.
Ağrıboz (Negrepont), 19, 87, 134 n, 204 n 2, 346, 359, 384, 389, 390-1, 420, 424, 433, 451, 493, n, 514, 516.
Ahiska, 198 n 1.
Ahtabolu, 450, 452 n 4
Ahyolu (Ohyebelu), 449, 453 n1.
Akağalar kapısı (bk. Bab-üssaâde), 15 n 1, 31 n.
Akçaşehir, 447.
Akdeniz, 268, 359, 389, 390, 393, 395-6, 401-2, 405, 437-8 n, 439 n 1, 440-1, 445, 448, 455, 479, 482, 492, 494 n2, 496, 498, 500-2, 505, 538.
Akdeniz adaları, 268.
Akdeniz boğazı, 182, 449 n3.
Akdeniz sahilleri, 268.
Akhisar, 449 n 3, 451 n 8, 483.
Akkâ, 314 n 2, 488.
Akkerman, 448.
Akkoyunlu devleti, 268.
Akşehir, 103 n 2. 218 n 3.
Akyazı, 449 n 3.
Alacahisar, 106.
Alâiye sancağı, 230 n 2.
Alasonya, 91.
Alay köşkü, 250-1 n 2, 253, 258, 265, 299, 303.
Alay meydanı (Topkapı sarayında ikinci yer - avlu), 8.
Amasra, 447, 493, 506.
Amasya, 112, 330, 505, 515.
Alavrı (İstefan limanında), 447.
Âmedî odası (Bab-ı âlî'de), 52, 265.
Anadolu, 32, 44, 51, 60, 68-9, 81, 83, 85, 91, 92, 102, 107 n 1, 109 n 2, 120, 139, 149, 153 n, 157 n 3, 163, 166, 216, 230, 244 n 3, 268, 303, 320 n 2, 321, 323, 327-8 n 1, 340-2, 333 n, 338, 340 n, 341, 330, 346, 349 n, 355, 360, 372 n 1, 377, 380, 394, 422, 447-8, 480 n2-1, 493, 514.
Anadolu beylikleri, 1, 214, 390.
Anadolu feneri, 102.

Anadolu kal'aları, 47.
Anadolu Selçukluları, 200n, 214.
Anadolu sol kolu sancakları, 230 n 2.
Anapa, 151 n 1, 366 n.
Anapoli, 421, 433.
Ankara, 85, 97, 102, 109 n 2, 151 n1, 152 n, 164.
Antalya, 105, 230 n 2.
Arac, 85.
Arafat, 81.
Araplar ve Arabistan, 106 n 5, 167, 215, 229, 231 n 2.
Arap mellahları (Bk. Bahriye), 488 n 1.
Arzodası (Topkapı Sarayı'nda), 3, 4, 24, 30, 34, 69, 131 n 2.
Arnavutluk, 358.
Arnavut Belgradı (Bk. Berat), 344.
Arzodasının mücazat kapısı, 30 n 1.
Arzodası (Bab-ı âlî'de), 125-6 n1, 127 n, 140, 149, 154, 264-6, 280, 284, 287, 305, 311.
Arzuhalciler köşesi (Soğukçeşme'de), 253.
Âsitane-i Saâdet (İstanbul), 212, 220 u 2, 310 n 1, 313 n 1.
Askerî Müze (Sent İren kilisesi), 303 n 2.
Asya, 271, 496.
At meydanı, 141.
Atina, 314 n2, 451, 516.
Attika, 390.
Avarin (Bk. Navarin), 442, 500 n1.
Avlonya, 19. 346, 359, 384, 451, 480 n 2. 493, 514.
Avrat adası, 488 n 1.
Avrupa, 56-7, 71, 129, 130, 269, 272, 274-5, 288, 311, 316, 399, 496, 501-2, 531.
Avrupa devletleri, 42 n 1, 51, 72 n, 272.
Avrupa pâyitahtları, 246.
Avusturya (bk. Nemçe), 4, 72, 91, 118, 129, 148, 162 n 2, 176, 193, 251, 270 n, 274-7, 278 n, 282, 288, 306-7 n 2, 312 n 3, 315-6 n1, 324 n 2, 363 n1, 324 n2, 363 n1, 403, 457, 508.
Ayancık, 457.
Ayasofya camii, 12, 14, 119, 252,
Ayasofya çarşısı, 141.
Ayasofya semti, 265, 306.
Aydın, 343, 381, 450-1, 515.
Aydınoğulları beyliği, 389, 390, 505.
Aydınoğlu tekkesi (Salkımsöğüt'te), 141.
Aydos, 449.
Aynalıkavak, 396.
Ayvansaray, 504-5.
Azak, 351 n 1.
Azak denizi, 469.
Azapkapı, 283.
Azaz, 165.
Âzerbaycan, 108.

B

Babadağı, 207, 449.
Bab-ı âlî (bk. Paşa kapısı, Mîrî saray, Paşa sarayı. Sadr-ı âzam kapısı, Kapı, Bab-ı âsafî, Vezir kapısı, Sublime Porte), 16 n 1, 22 n, 35, 39, 46 n, 52-3, 55, 56-7, 64, 68, 70, 72 n. 132, 138, 141 n 1, 142 1, 145 n 3, 146 n2, 153, 158, 172, 177. 208, 237-8, 249-256, 257, 262-7, 280, 282, 85, 286-7, 308, 313, 316, 368, 419, 528.
Bab-ı âlî odaları, 265.
Bab-ı âlî yokuşu, 264-5.

Bab-ı Âsafî (bk. Bab-ı âlî), 39, 124, 175, 177, 249, 265, 277 n 2.
Bab-ı Hümâyun (Topkapı sarayı'nda), 14, 16, 364.
Bab-ı Hümâyun dahilindeki Hastalar kapısı, 16.
Bab-ı kebir (Paşa kapısı'nda), 265.
Bab-üs-saâde (Topkapı sara'yında üçüncü kapı), 8, 13, 15, 17, 20 n 1, 24, 26, 27, 30-2, 33 n, 34, 36, 233 n 1 294, 305.
Bab-üs-saâde ağası odası (Topkapı sarayı'nda), 124.
Bab-üs-saâde aralığı, 233 n 1.
Baf, 421.
Bağdad, 18 n 2, 105 n 2, 112, 181, 192, 194-5, 206 n 4, 210, 220, 320 n 3.
Bahariye semti (Eyub'da), 120.
Bahariye yalısı (Büyük yalı-Sahilsaray), 120.
Bahçekapısı, 141, 280.
Bahr-i Sefid (Bk. Akdeniz), 134, 480 n 5, 513, 527.
Bahr-i Siyah (Bk. Karadeniz), 480 n 5.
Bahriye (Arap mellahları), 488 n 1.
Bahriye mühendishanesi (Bk. Mühendishâne-i Bahriye-Tersane mühendishanesi), 507-528.
Balat (İstanbul'da), 431 n 2.
Balat (Milet), 423.
Balayanes (Bk. Pilatya-Yassı ada), 391.
Balçık, 448.
Balıkesir, 343, 381.
Balıklago, (Balıklova), 448.
Baltık denizi, 501.
Balyabadra, 80, 108 n 4, 314 n 2.
Balyos hanı (bk. Elçi hanı-Çenberlitaş'ta), 269 n 1.
Balyos hanı (Halep'te), 269 n 1.
Bambul (Bk. Sintine-Tersane zindanı), 397 n 1, 399.
Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi, 439.
Barbaros iskelesi (Beşiktaş'ta), 439.
Bargiri, 104 n 2.
Bartın, 447, 450, 452 n 4, 457, 506.
Baruthâne kulesi (Tersane'de), 397 n 1.
Basra ve Basra körfezi, 320 n 3. 380, 400-1, 404, 405 n 1, 461.
Başbakanlık arşivi, 78, 92, 97, 135, 171.
Batı Anadolu, 486.
Batum, 446.
Bayramiç, 451.
Belgrad, 16 n 3, 72, 277 n 3, 335.
Bender, 155, 271 n 9.
Berat (Bk. Arnavutluk Belgradı), 344.
Bergama, 343.
Berkofça, 452.
Beşiktaş, 126 n 2. 425 n, 439, 440, 481.
Beşir ağa camii, 250, 265.
Beyazıt semti, 141, 254-5.
Beykoz, 277 n 1.
Beylikçi odası (Bab-ı âli'de), 265.
Beyoğlu, 278, 302, 307, 486.
Beyrut, 314 n 2, 488.
Bıyıklı Mustafa Paşa konağı (Bk. Bozoklu konağı), 334.
Biga, 100, 103 n 2, 420, 422, 424-5, 433, 446, 451, 515.
Biga kemeri, 505.
Bilâd-ı Selâse (Eyub-Galata-Üsküdar), 140.

Bilecik, 240 n, 381.
Binek taşı (Paşa kapısı'nda), 265.
Binek taşı (Topkapı sarayı'nda), 146.
Bingazi, 320.
Birecik ve tersanesi, 404-405,
Birinci avlu (Topkapı sarayında), 8, 254.
Birtus sancağı (Gürcistan'da), 48.
Bitlis, 104 n 2.
Bizans, ve Bizanlılar, 268, 389, 390, 392, 395.
Bodrum, 448 n 1, 449 n 3, 506.
Boğaz hisarları (Bk. Çanakkale), 160 n 2, 283, 314, n 2, 442, 451.
Boğaziçi, 175, 291 n, 307, 313, 427, 437, 464.
Boğdan, Boğdan voyvodalığı, Boğdan voyvodaları, 6, 72-3. 135, 155 n, 220, 272, 278, 283, 321, 359, 378, 449.
Bohemyalı göçebeler, 358.
Bolu, 343, 381, 449 n 3, 483 n 2, 515.
Bosna, 81, 94, 105 n 3, 161 n 2, 292, 341 n.
Bozcaada, 63, 391, 393, 496.
Bozoklu Mustafa Paşa konağı (Bk. Bıyıklı Mustafa Paşa konağı), 334.
Budin, 94, 105 n 2, 107 n 2, 112, 192, 195-b, 329 n 3, 403.
Buhara, 280.
Bulak, 488 n 1.
Bulgaristan, 453.
Burgaz, 446, 448.
Burhaniye (Edremit Kemeri), 504, n 1, 506.
Bursa, 1, 19, 27 n 3, 228, 231 n 3, 343, 346, 359, 381, 448-9.
Bursa hisarı, 1.
Büyük çekmece, 119.
Büyükdere, 307.
Büyük efendi (Tezkire-i evvel) odası (Bab-ı âlî'de), 266.
Büyük köşk (Tersane'de), 419.
Büyük Yalı (Eyub'da Bahariye'de), 120.
Büyük Yenice (Muğla'ya tâbi), 86.

C

Cafer Tayyar zâviyesi (Diyarbakır vilâyetinde), 188 n 6,
Cağaloğlu hamamı, 250 n 3, 251-2.
Cağaloğlu sarayı, 250.
Camialtı (Tersane'de), 507,
Candarlı oğlu beyliği, 111-2, 187-868.
Canik, 449 n 3, 452, 515, 518.
Cenevizliler ve Ceneviz hükümeti, 226, 268, 272 n 13.
Cenubî Asya, 401 n 1.
Cerbe adası, 414, 517.
Cezayir, 81. 414, 418, 422 n 1, 423 n 1, 424, 427 n 1, 433 n 2, 446, 477 n 4, 492, 497, 507, 516-7, 527, 531.
Cezayir eyaleti (Bk. Kaptan paşa eyaleti), 420-2.
Cezayirli konağı (İstanbul'da), 510-1.
389, 390, 395.
Cezayir, 81.
Cidde, 134 n.
Cirit meydanı kasrı (Tersane'de), 378 n 1.

Ç

Çaldıran, 101, 400n 1.
Çanakkale, 392, 451, 481, 486, 503 n 2,

Çanakkale boğazı, 283.
Çandar oğulları hânedanı, 111-2, 187-8, 268.
Çankırı sancağı, 207.
Çardak, 457.
Çardak iskelesi (İstanbul'da), 142 n 2.
Çardakaltı (Topkapı sarayın'da Divanhâne'de), 18 n 2.
Çarşıkapı, 335.
Çatalca, 183, 449.
Çamlıca (Mora'da), 487.
Çavuşbaşı dairesi (Paşa kapısında), 251, 254, 266.
Çavuşbaşı abdest odası (Bab-ı âlî'de), 266.
Çayağzı, 447.
Çekmeceler, 447, 449, 450 n 1, 486.
Çekmece-i Kebîr, 485 n 2.
Çekmece-i Sagîr, 485 n 2.
Çenberlitaş, 278.
Çemişkezek, 103 n 2.
Çıldır, 98 n 4.
Çınat, 94.
Çeşme, 500, 502, 507.
Çırağan yalı ve sarayı, 307 n 2, 311.
Çifte Hamam (Kastamonu'da), 224.
Çingene iskelesi, 506.
Çinili oda (Bab-ı âlî'de), 418.
Çirmen, 344, 514.
Çorum, 515.
Çubuk nâhiyesi (Ankara'ya tâbi), 85.

D

Dâdeler (Karesi'de — تابع ايورينديى) 87.
Danimarka hükûmeti, 127 n 1, 270-1 n 10, 314-5, 317, 501.
Darağacı semti (Tersane'de), 507, 529.
Dar-ül- Hadis (Edirne'de), 453.
Dar-üs-saâde kapısı (Topkapı sarayı'nda), 9.
Davutpaşa, 60, 120, 183-4.
Davutpaşa bahçesi, 60.
Davutpaşa ordugâhı, 91, 160.
Davutpaşa sarayı (Koca Ferhad Paşa sarayı), 250 n.
Defterdar kapısı (İst. Belediye dairesi yerinde), 255, 329, 334-5
Defterhâne (İst. Tapu ve Kadastro müdürlüğü civarında), 110.
Defterhâne (Topkapı sarayı'nda), 8, 9, 26, 110, 113 n 3, 246.
Demirhisar, 453.
Demirkapı (İstanbul'da), 268, 286, 335.
Deniz hastahânesi (İstanbul'da), 510.
Deniz mektebi (Bk, Bahriye mühendishânesi), 507-511.
Denizli, 6.
Dersaâdet (İstanbul), 127 n 1, 281 n 3.
Der-i saâdet (Topkapı sarayı), 65 n 2.
Dicle, 461.
Dimetoka, 88, 425.
Dimyat, 421, 458, 488 n 1.
Divanhâne (bk. Kubbe altı Topkapı sarayı'da), 9, 15, 17, 18 n 2, 21, 24, 25, 31, 243, 293, 297.
Divanhâne (Paşa kapısı'nda), 126, 109 n 3, 362 n 2.
Divanhâne kapısı (Topkapı sarayı'nda), 11, 16, 26-7, 300.
Divanhâne-i Cedid (Tersane'de), 397 n 1, 415.
Divan odası (bk. Divanhâne Paşa kapısı'nda), 265.

Divanyolu, 141, 143, 278 n 1.
Divit odası (Sadr-ı âzam'ın), 11, 300.
Diyarbakır, 48, 98 n 4, 103 n 2, 122 n 3, 167, 188 n 6, 205, 225, 229, 327, 330.
Doğu Yunanistan, 390.
Dolmabahçe, 175, 440.
Dolmabahçe sarayı, 127 n.
Domaniç dağları, 449 n 3.
Draç, 81, 314 n 2.
Drama, 381.
Drakozâdeler (Rum tercüman ailesi), 73.
Dubrovnik cumhuriyeti (bk. Raguza), 272, 297 n 2, 321, 378, 315, 516-7.
Dukakin, 514.
Dulkadir vilâyeti, 106 n 5.
Dumlupınar (Ankara'nın Çubuk nahiyesinde), 85.
Düvel-i Nasârâ, 275 n 1.

E

Ebussuûd caddesi (İstanbul'da), 265.
Eceovası, 451 n 6, 452.
Ecnebi sefarethâneleri (İstanbul'da), 278.
Edebiyat ve Fen fakülteleri binası (Eski Necib Efendi — Zeyneb Hanım konağı), 255,
Edincik, 390, 394.
Edirne, 4, 6, 9, 28, 38, 60-1, 90, 162, 184-5 n 1, 188, 197 n 2, 205, 231 n 3, 234 n 3, 236 n 1, 237, 239, 268, 291, 293 n 2, 359, 381, 453, 486.
Edirnekapısı, 144.
Edirne sarayı, 38.
Edremit Kemeri (Burhaniye), 504 n 1.
Eflak, Eflak voyvodalığı, Eflak voyvodaları, 27-3, 135, 220, 272, 274, 276 n 4, 278, 283, 321, 358, 378, 403 n 3.
Eğri, 181 n 3.
Efrenc ve Efrenc illeri, 493 n, 535.
Ege denizi, 390, 392, 506.
Ege sahilleri, 389.
Elbasan, 81, 514.
Elçi hanı (bk. Balyos hanı-Çenberlitaş'ta), 269 n 2, 278.
Eminönü iskelesi, 301.
Enez, 359.
Engürüs (Macaristan), 270 n 1.
Eramine-i Acem, 350 n.
Erbaa, 381.
Erciş, 104 n 2.
Erdebil, 299 n,
Erdel, Erdel voyvodalığı, Erdel voyvodaları, 61, 72 n, 135, 220, 272, 278.
Ereğli (Karadeniz kıyısında), 447, 506.
Ermeniler, 484, 487.
Erzurum, 48, 89 n, 98 n 4, 104 n 2, 107 n 1, 155 n, 191, 207, 330, 341, 343.
Eski Divanhâne (Topkapı sarayı'nda), 8, 27, 76, 288 n 2, 290 n 1.
Eski odalar, 144, 251 n 2.
Eski Paşa kapısı, 252.
Eski Saray, 35, 47.
Eskişehir, 101 n 5.
Eski Vezir sarayı (bk. Halil Paşa sarayı), 250-1.
Esma Sultan sarayı, 253.
Etniki Eterya komitesi, 266.
Evlâd-ı mutahhar (Yemen'de), 195 n 3.
Eyub semti, 46, 120, 140, 144, 147 n 3, 148, 176, 181, 234 n 3, 237, 328 n 1, 481.

Eyub camii, 117 n 1.
Ezine, 100, 457.

F

Fatih semti, 141.
Fatma Sultan mektebi, 265,
Fatma Sultan sarayı (Paşa kapısı), 250-2.
Fas devleti, 271.
Felemenk hükümeti (bk. Nederlanda Filandra), 127 n 1, 270, 272 n 13, 274 n 2, 278 n 3, 310 n1, 311, 314, 315, 350 n, 541.
Felemenk sefârethânesi, 278 n 3.
Fener, 431 n 2.
Fenerli Rumlar, 72-3.
Fenike, 495.
Fırat, 405.
Filandra (bk. Felemenk), 270 n 7.
Filardin (bk. Floransa), 271 n 11.
Filibe, 359, 381, 452.
Filordin, 403 n 2, 452.
Floransa krallığı, 270. 271, n 11, 276.
Foça, 268 n 2.
Forsa zindanı (Tersane'de), 431.
Frânçe (Fransa), 127 n 1, 269 n 1, 275 n 1, 288 n 2, 290 n1, 310 n 2, 314 n 4, 531, 533.
Frânçelu, 504, 536, 537-8.
Fransa ve Fransızlar, 24 n 2, 269 n 1, 270 n, 272-3 n 1, 274-6, 289, 290. 301, 307, n 2, 308, 310 n 1. 311 n 7, 313, 314, 314, 316 n 1, 317, 439 n 1, 502, 507, 508-510
Fransız sarayı (Sefarethâne), 302, 306.
Fransız sefârethânesi, 278, 302.
Frenkler, 394 n 1.

G

Galata, 11, 46, 117 n 1, 140, 181, 226, 237, 268 n 2, 278, 283-4. 307, 314, 328 n 1, 598-9, 410, 432, 421 n 8, 481, 486, 514.
Galata ahalisi, 226, 278 n 2.
Galata kalesi, 283.
Galata hıristiyanları, 278 n 2.
Galata kulesi, 284, 286. 367n1.
Galata mevlevîhânesi, 11.
Galatasarayı, 41, 176.
Garb ocakları, 427 n 1, 496.
Garbî Anadolu, 390.
Gazneliler, 376.
Gazze, 488.
Gence eyâleti, 198 n 1.
Germiyan oğulları, 214 n 2, 268.
Gebrân, 341 n.
Gebrân-ı Galata, 451 n 8.
Gelibolu, 344, 351 1, 389, 392, 394-7, 408, 414, 420-1, 424, 433, 440 n, 445, 457, 493, 494, 555.
Gelibolu tersanesi, 394-5, 505.
Gemlik, 446, 449 n 3, 503 n1, 505.
Gemlik tersanesi, 503 n 1.
Gerniye, 421, 433.
Gerze, 447.
Geyve, 449 n 3.
Gireson, 447.
Girit, 324 n 1, 363 n 1, 393, 469.
Golos, 314 n 2, 453.
Gömülcüne, 449 n 3, 452.
Gönye, 447.
Görele, 447.
Gözleve, 448.
Gümrükönü, 141.
Gürcistan, 108.
Gürcü beyleri, 48.

H

Habeşistan, 400.
Halep, 83, 107 n 1, 161 n 4, 216 n, 259 n 1, 314, 320 n 3, 327, 330.
Haliç, 396-7, 390, 409, 443, 507.
Halil Paşa sarayı 250,
Halk-ul-vâd, 89 n.
Hama, 384.
Hamid sancağı, 104, 230 n 2, 343, 381, 515.
Hamid oğulları beyliği, 505.
Hamya, 314 n 2.
Harem dairesi (Topkapı shrayı'nda), 9.
Harem ağaları odaları, 9.
Haremeyn-üş-şerîfeyn, 27 n 3, 124 n 3, 126 n 1, 212, 240, 248 n, 347, 357, 402 n 1.
Hasahır, 20 n 1, 127, 286, 299 n.
Hasan paşa hanı (İstanbul'da Beyazıt'ta). 141, 254.
Hasbahçe (Tersane'de), 445 n 1.
Hasbahçe tersanesi (Saroyburnu'da), 466.
Hasfırın, 298.
Hasköy, 504, 532.
Hasköy mükendishânesi (Mühendishâne-i Berriye), 507, 531, 536-7.
Hasoda (Topkapı sarayın'da), 30 n 1.
Hassa hil'at kârhânesi, 63 n 1.
Hastalar kapısı (Bab-ı Hümâyun dahilinde), 16.
Havuzlu köşk (Paşakapısın'da), 254, 266,
Hayreddin iskelesi (Beşiktaş'ta), 439.
Hazine dairesi (Paşa kapısı'nda), 254, 266, 418.
Hazine-i Evrak (Paşa kapısında), 76.
Hazine-i Evrak (Topkapı sarayında), 76.
Hazine-i Hasa dairesi, (Dolmabahçe sarayı'nda), 127 n.
Hazret-i Eyub semti (bk. Eyub), 61.
Helvahâne (Topkapı sarayı'nda), 15.
Hendese odası (Tersane'de), 507, 529.
Hendesehâne-i Bahriye (Bk. Tersane mühendishânesi), 530.
Hendesehâne-i Berriye (Bk. Hasköy mühendishânesi), 545.
Heybeliada, 510-1.
Hırsova, 403 n 2.
Hicaz, 330, 401.
Hindistan, 274 n 1, 280, 1400-3, 428.
Hind denizi, 400-1.
Hind müslüman devletleri, 271.
Hisar-ı Küçük (Tâbi-i Dimetoka), 88.
Hınıs, 104 n 2.
Hoca Paşa semti, 259, 255, 335.
Hoca Paşa çarşısı, 141.
Hoş Alay (Tâbi-i Kastamonu), 86.
Hotin, 155, 271 n 9.
Humbaracı kışlası , 531.
Humbaracı mühendishânesi, 536.
Hüdavendigâr sancağı, 207, 515.
Hünkâr köşkü (Bab-ı âli'de)-266.
Hürmüz , 400 n 1.

I

Ilıca , 452.
Irak , 230, 320, 380.

Irgat pazarı (İstanbul'da), 141.
Irva deresi, 391, 394.
Istabl-ı âmire, 126 n 2.
Istrumca, 452.

İ

İbrahim Paşa sarayı, 251 n 2.
İbrail. 341.
İçel, 381, 421
İkinci avlu (Topkapı sarayı'nda), 8, 15 n 1, 20 n 1.
İkinci kapı (Saray'da), 16 n 2.
Ikinci kubbe (Divanhâne'de), 19.
İkinci yer (Topkapı sarayı'nda—bk. İkinci avlu; Alay meydanı), 8.
İlgazi karyesi (Tâbi-i Ankara), 102 n 2.
İneada, 446, 448.
İlhanîler, 1, 111, 325, 365 n 2.
İncirli çiftliği, 119.
İnebahtı (bk. Lepant), 283, 344-5, 405, 420, 424, 433, 445, 446-7 n 1, 495, 514.
İnebolu. 447, 450, 452 n 4.
İngiltere ve İngilizler, 127 n 1, 223 n2, 270, 272, 274-5, 279 n 2, 281 n 3, 282 n 1, 286-7, 293, 296, 314, 315, 453, 501.
İpek, 403 n 2.
İpsilânti zâdeler (Rum tercüman âilesi), 73.
İran ve İranlılar, 48, 89 n, 108, 118 n 1, 122 n 3. 167, 183 n 2, 193, 206 n 4, 271, 277, 280 n2, 294 n 1, 296 n 2, 299 n, 301, 312 n 2, 324 n 1.
İran şarkındaki sünnî devletler, 271.
İsakçı, 341, 403 n 2.
İskenderiye (Bk. İşkodra), 344, 514.
İskenderiye (Mısır'da), 314 n 2, 401 n 1, 421, 488 n 1.
İskenderun, 269 n 1, 315 n 2.
İskerlet zâdeler (Rum tercüman ailesi), 72-6.
İslam devletleri, 1, 221, 228, 274 n 2, 40 , 401 n 1.
İslimiye, 381.
İsmail, 403 n 2.
İspanya, 270, 274 n 3, 394 n 1,
İsparta (Hamid), 381.
442, 500.
İstanbul, 4. 6, 16 n 3, 18-9, 26, 33 n 2, 37, 44, 46-7. 51, 60, 64, 71-2, 81, 90, 101, 105, 112, 115, 119, 123 n, 126, 138, 140-4 147-8, 152-4, 162, 175, 176, 181, 174-5, 189 n 4, 194-6, 199, 200, 205, 207-9, 210, 217, 226, 229, 231 n 3, 232, 234 n 3, 237-9, 240, 251-2, 262-3, 268 n 2-9, 271 n 11, 275-8 n, 279, 280, 281-4, 288, 290 n 1, 293, 296, 301, 308-315, 317, 322 n, 332, 340, 348, 350 n, 351 n 1, 356 n, 357-8, 391-2, 395-399, 401 n 1, 410, 414, 421, 423, 433 n 1, 448 9, 456-8, 480 n 5, 481-2 n 3, 493-5, 496, 503 n, 541.
İstanbul barutbânesi, 68.
İstanbul Belediye dairesi, 255.
İstanbul Hükûmet konağı, 253.
İstanbul Lisesi, 250.
İstanbul Tapu müdürlüğü, 110.
İstanbul Tersanesi (Tersane-i âmire), 396-399, 445, 448-9.
İstefan limanı, 447.
İstefe (Teb), 451, 516.
İsveç hükûmeti, 127 n 1, 270-1 n 8, 306-7 n 2, 314-5, 317, 502, 504.

İşkodra (Arnavutluk İskenderiyesi), 344.
ایوبندی (Tâbi-i Karesi), 87.
İtalya yarımadası, 270-1 n 12, 495.
İzmir, 45, 100, 314, n 2, 381, 425, 428, 450, 451-2 n 4, 493 n, 497, 516-7.
İzmit, 81, 102, 390. 394, 405, 408, 446, 448 n 4, 449 n, 493, 495, 505.
İznik (Bk. İznikmüd), 449 n 3.
İznikmüd (İznik), 394 n 1.

K

Kabataş, 541.
Kadıköy, 102, 120.
Kadırga, 253.
Kafes (bk. Kasr-ı Adil), 3, 5, 281 n 2.
Kafkasya, 272.
Kafkasya hanlıkları, 272.
Kahire, 314 n 2.
Kalafatçılar imalâthanesi, 283.
Kalas, 506, 532, 534.
Kalmaki zâdeler (Rum tercüman ailesi), 37.
Kalyoncu kışlası, 470, 510.
Kalyoncu kulluğu, 481.
Kanal (Haliç), 399.
Kandiye, 134 n, 155, 314 n 2.
Kandıra, 102.
Kângari (Çankırı) sancağı, 109, n 2, 151 n 1, 515.
Kanije, 166, 196.
Kapı (bk. Bab-ı Âlî), 46 n, 127 n 1, 159 n 3, 249.
Kapı arası (Saray'da), 368, 426.
Kapıcılar bölük başısı odası (Bab-ı Âlî'de), 266.
Kapıcılar kethüdası odası (Bab-ı Alî'de), 266.
Kaptan paşa eyaleti, 395, 420-2, 423 5, 427 8, 433 n, 527.
Kaptan paşa sancağı 432.
Karababa sokağı (Divanyolu'nda), 335.
Karabağ, 418 n 1.
Karabiga, 505.
Karaburun(İzmlir'de), 100, 493 n.
Karabürçek (Tâbi-i Araç), 85.
Karacahisar (bk. Sultan öyüğü), 101 n 5.
Karacakaya (Tâbi-i Marmara-Saruhan'da), 87.
Karadeniz, 359, 389. 391, 405, 437, 440, 445. 447, 456 n 4, 458, 494 n 2, 500, 506.
Karadeniz Boğazı, 182.
Karadeniz Ereğlisi, 449 n 3, 506.
Karadeniz sahilleri, 268.
Karahanlılar, devleti, 376.
Karaharman, 448.
Karahisar-ı Sahib (Afyon, 91, 515.
Karahisar-ı Şarkî, 381, 515.
Karakoyunlu devleti, 268.
Karaman eyaleti, 48, 83, 107 n 1, 207, 314 n 4, 330, 343 514.
Karaman oğulları, 112 n 1, 268, 319 n 2.
Kara Mustafa Paşa köşkü, 311.
Kara Mühendishânesi (Bk. Mühendishâne-i Berriyye), 507.
Karamürsel, 390, 394.
Karası, 87, 103 n 2, 343, 515.
Karesi beyliği, 389, 390, 505.
Karinâbâd, 81, 449.
Karlı ili, 87, 204, n 2, 420, 422, 424, 433 n 1.
Karlofça, 72, 129, 245, 272-4 n 4, 403, 498.
Karşıyaka (İstanbul'da Galata ve Beyoğlu), 278.
Kartal, 120.

Kartına, 339 n 1.
Kasımpaşa, 470, 505, 509, 511.
Kasımpaşa meydanı, 486.
Kasr-ı Adil (bk. Adil köşkü ; Kafes : Kasr-ı Sultanî), 5, 8, 17, 22, 36-38, 281 n 2
Kasr-ı Adil penceresi (bk. Tehlikeli pencere), 281 n 2, 303.
Kasr-ı Sultanî (bk. Kasr-ı adil; Kafes, adil köşkü), 9.
Kastamonu, 85. 109 n 2, 224, 381, 448-9 n 3, 450-1, 515.
Kavak iskelesi (Üsküdar'da), 120.
Kavala, 408, 421, 433, 519.
Kaynarca, 288, 316.
Kayseri, 381, 420.
Kazak'lar, 272 n 13, 437, 445, 458,
Kazdağı, 449 n 3, 451, 481, 505.
Kefe, 19, 341, 359, 448.
Kefken, 446, 505.
Kenar Edremit (Bk. Burhaniye), 446, 506.
Kendiros, 447.
Kerkük, 105 n 2.
Kerpe, 447.
Kerş, 448.
Kesri köyü (İzmir'de), 425.
Kethüda bey dairesi (Bab-ı âlî'de) 201, 254, 265-6.
Kethüda kâtibi odası (Bab-ı âlî'de), 254, 266.
Kıbrıs, 76, 79, 91. 164-6 n 1, 259, 314 n 2, 423, 434 n, 493.
Kılburun, 507 n 1.
Kıptiler, 212 n 1, 349 n, 386.
Kırım, 6, 158 n 1, 207, 252.
Kırım hanları, 207, 252, 271 n 9, 340 n.
Kırkkilise (bk. Kırklareli), 239 n 4.
Kırklareil (bk. Kırkkilse), 239 n 4, 449.
Kırşehir, 91, 85, 93-4.
Kızılcahavlu, 423-4.
Kızıldeniz, 400-1.
Kili, 403 n 2, 448.
Kilis, 84, 165.
Kireç iskelesi, 284 n 1-5, 287, 418. 439.
Kireççi başı iskelesi (bk. Kireç iskelesi), 284-5.
Kireççibaşı odası (Sirkeci'de), 284-5, 287.
Kite, 80.
Kocaeli, 381, 390, 420, 423 n 1, 433, 448-9, 453.
Koca Ferhad Paşa sarayı (bk. Davudpaşa sarayı), 250 n.
Kolyoz, 454,
Konya, 343, 380-1.
Koron, 314 n 2, 345.
Kostantiniyye (bk. İstanbul), 80, 211, 414 n 2.
Kovacılar (İstanbul'da semt), 141.
Köstendil, 155, 452.
Kovarna, 448.
Koyun adaları, 497 n 3.
Köstence, 448.
Kratova, 452.
Kubbe altı (bk. Kubbe-i hümâyun — Divan-ı hümâyn) 8-12, 20, 189, 290 n 1, 300, 363.
Kubbe-i hümâyun (bk. Kubbe altı). 8-12.
Kumkale, 451.
Kurşunlu mahzen (mahzen-i surb-Tersanede). 397 n 3.
Kutlu Diken karyesi, (Tâbi-i Ankara). 102 n 2.
كوجى اغيل karyesi (Tâbi-i Kırşehir). 85.
Küçük Ahır (Topkapı sarayında), 9.
Küçük Efendi Tezkire-i sanî odası (Bab-ı Âlî'de), 266.
Kürt beyleri, 110.

Kürekçi kapısı, 410.
Kürekhâne (Tersane'de), 397 n 1.
Kürk odası (Bab-ı âl'de), 265, 287,
Kürk odası Sofası (Bab-ı âlî'de), 278.
کوصر (Tâbi-i Hoşalay—Kastamonuda). 86.
Kütahya, 108, 381, 450, n 1, 514, 515.

L

Lâğımcı kışlası 531.
Lâtin korsanları, 389.
Lefkoşa, 314 n 2, 421.
Lehliler ve Lehistan, 4, 227. 270, 272 n 13, 274, 276 n 3, 445.
Lepant (İnebahtı), 283, 405, 445-7 n 1, 495,5) 22.
Limni, 449 n. 3, 496, 503 n 1, 306.
Lipve sancağı, 155 n.
Livadiye, 051'

M

Macarlar ve Macaristan, 189 n 4, 268-9, 270 n 1, 272 n 1, 272 n 13, 329 n3, 339 n1, 403.
Maçin, 341.
Mâden, 27 n 3.
Magosa, 421, 433.
Magrip ocakları, 470 n 2.
Mahzen-i Çûb (Tersane-i âmirede), 430.
Mahzen-i Sürb (bk. Kurşunlu mahzen), 430.
Malatya, 229.
Malkara, 163.
Malta, 442.
Manastır, 88, 452.
Manavgat, 343.
Mangaliye, 448.
Manisa, 81, 199 n4, 343, 451.
Manya burnu, 428 n 1.
Maraş, 107 n 1, 229.
Marmara denizi, 389, 390, 394, 405, 445, 456, 505.
Marmara (Saruhan'da), 87.
Marmaris, 449.
Matbaa-i Osmaniye, 278 n1.
Matbah-ı Âmire (Topkapı sarayında), 24, 27.
Mayorka adaları, 500.
Mecelle cemiyeti, 238.
Medine, 347, 351, 385.
Mehdiye, 420-1.
Mehmed Paşa köşkü (Üsküdar'da), 120.
Mekke, 247, 347, 351, 385, 400 n 1, 401.
Mekteb-i maarif-i adliyye, 53-4.
Mektubî dairesi (Bab-ı âlî'de) 251, 265-6.
Memlûkler, 1, 111, 221 n 5, 268, 400.
Mendehorye çiftliği (Adalada), 99.
Menemen, 450, 452 n 4.
Menteşe, 85-6, 343, 381, 421, 425 n, 433, 451, 515.
Menteşe dağları, 449 n 3.
Menteşe oğulları beyliği, 389, 390, 505.
Meram bağları (Konya'da), 380.
Merhalu (مرحلو) karyesi (Ezine'de), 100.
Mesina, 442, 500.
Meydancık, (İstanbul'da), 141.
Meyt iskelesi (Tersane-i âmirede), 397 n 1.
Mezistre, 420, 422, 425.
Mezrea-i Telin (Diyarbakır'da), 225.

Mısır, 6, 58, 82 n 2-3, 112, 118, 123 n, 134 n, 195, 197, 199, 211, 215, 221 n 5, 229, 230, 235, n 3, 240 n 1, 269, n 4, 349 n, 350 n, 354 n, 364, 386, 392, 396-8, 400-3, 421, 432, 451-3, 516.
Midilli, 204 n 2, 239 n 4, 343, 420, 422, 424, 433, 442, 449 n 3, 451, 503 n 2, 506, 508, 514, 515-7, 534.
Midye, 446, 449, 505.
Mihalıç, 103 n2, 343, 450, 552 n2.
Milâhzadeler, (Rum tercüman âilesi), 73.
Milan hükûmeti, 186, 268, 291-2.
Mirî saray, (bk. Bab-ı âlî), 251.
Misafir odası (Topkapı sarayı'nda), 248 n.
Misivri, 448-9, 450, 452 n 4, 506.
Modon, 314 n 2, 345, 442.
Mohaç sancağı, 106 n 2.
Molve kazası (Midilli'de) 239, n 4, 506.
Mora, 76, 80, 108 n 4, 119, 129, 130, 151 n 1, 152, n, 155, 266, 321 n 4, 345, 358, 420 n 1, 487, 501, 514.
Moskof krallığı (bk. Rusya), 270 n 2, 313 n 1.
Muğla, 85-6, 381.
Muhzır ağa dairesi (Bab-ı âlî'de), 251.
Murad Paşa sarayı, 250 n.
Musul, 320 n 3.
Mücazat kapısı (Arzodasında), 301 n 1.
Mühendishâne-i Âmire (Bk. Kara mühendishânesi - M. Berriye), 509, 531.
Mühendishâne-i Bahriyye, 507 511, 529-544, 545-6.
Mühendishâne-i Berriyye, 543-5.
Mühimmenüvîs odası (Bab-ı âlî'de), 52, 266.
Mülûk-i Nâsâra, 275 n 1.
Mürekkepçiler kapısı (Bayezidıde), 254.
Müslüman devletleri, 268.

N

Nahçivan, 244 n 3.
Naksos adası (Bk. Nakşe), 391, 483 n 1.
Nakşe adası (Bk. Naksos), 420-1, 480 n 1.
Nallı Mescid (İstanbul'da), 255, 264-5.
Napoli krallığı (bk. Sicilyateyn), 270, 271 n 12, 390.
Narda, 314 n 2.
Narinc kaleşi, 90.
Navarin (Bk. Avarin), 442, 500 n1.
Necib Efendi konağı (Yunan Edebiüat ve Fen Fakülteleri), 255.
Nederlanda (bk. Felemenk), 270, 310 n 1, 315.
Negrepon (Bk. Ağrıboz), 359.
Nemçe (bk. Avusturya), 160 n 2, 193, 230 n 1, 270-1 n 9, 272 n, 13, 274 n 3, 275-6 n 3, 277 n 3, 282, 308, 312, 314, 315-7, 457, 459 n 4.
Nemçe Herseklileri, 271 n 9.
Niğebolu, 390.
Nil, 386.
Niş, 381, 452.
Nişancı odası (Topkapı sarayı'nda), 9.

O

Odunkapısı, 141.
Ohri, 514.
Ohyebolu (Ahyolu), 450 n 1.

Ortakapı (Topkapı sarayı'nda), 8, 10 n 1, 16, 22 n 4, 27, 123, 258, 299, 300-1, 362 n 2, 368.
اورلا اوه (Manastır'da), 88.

Ö

Özî, 205, 448, 458, 507 n 1.

P

Padişah yolu (Topkapı sarayı' nda), 15 n 1.
Paris, 275, 290 n 1, 426.
Park kapısı (Salkım söğüt'te), 325.
Parmakkapı, 509.
Pasin sancağı, 83-4, 155 n.
Paşa kapısı (bk. Bab-ı âlî, Paşa sarayı, Mîrî saray, Sadr-ı âzam kapısı, Sadr-ı âzam dairesi, Kapı, Bab-ı âsafi, Paşa sarayı, Vezir kapısı, Sublime Porte), 5, 16 n 2, 35, 39, 55-6, 59, 68, 77, 79, 123 n 2-5, 127, 130-1, 134, 138, 131-2 n 1, 143 n 1, 146 n 2-7, 149, 152, 104, 158 9, 198, 172, 177, 184, 191, 200, 208-9, 238, 245, 249-50, 251-7, 262, 264-6, 279. 380, 282, 284-5, 289, 299, 308-9, 312, 334,
Paşa kapısı hazîne-i evrak ı, 76-7.
Paşa sarayı (bk. Paşa kapısı-Bab-ı âlî), 249.
Paşa sancağı, 88.
Payas, 448.
Pilatya (Yassıada-Balayanes), 391.
Piyale Paşa bahçesi ve serviliklerı, 442.
Portekiz ve Portekizliler, 270-1, 400-2 n 1, 461.
Portukal (bk. Portekiz), 270 n 5, 400 n 1-2 n 1.
Pozegan livası, 107 n 2.
Prevadi, 449.
Prusya, 129 n 1, 135 n 2, 170-1 n 9, 275, 309, 316 n 1.

R

Raguza cumhuriyeti (bk. Dubrovnik), 226, 272, 278, 378.
Rahova. 403 n 2.
Rakka, 205 n, 378 n 1.
Reis-ül-küttab dairesi (Paşa kapısın'da), 254, 265.
Reis Mahmud Efendi konağı (Beyazıt'ta), 254.
Remle, 488.
Resmo, 155.
Reşid, 488 n 1.
Rize, 447.
Rodos, 90, 205 n, 398, 408, 420, 422, 423 n 1, 424, 446, 449 n 3, 493, 503 n 2, 505-6, 514-5, 518,
Rodos şövalyeleri, 391.
Rum (Sivas vilâyeti), 107 n 1, 330 n 3, 314.
Rumlar, 72-7, 303, 394, 480, 482 n 2, 484, 487-8.
Rum âileleri, 73.
Rum tercümanlar, 72-7.
Rumelî, 6, 32, 51, 60, 71 n 3, 83, 91-2, 107 n 1, 111, 129, 139, 149, 154, 157 n 3, 161 n 2, 181, 186, 189, 190 n 6, 194, 204 n 5-5 219, 229, 230, 244 n 3, 291, 268, 291, 303, 320 n 2 1, 423, 325, n 1, 327-8 n 1. 331-2, 338, 340-1, 349 n, 357, 372 n 1, 380-1, 389, 390, 442, 447-8, 450, 458, 486.
Rusçuk, 101, 162, 261, 359, 403-4.
Ruslar ve Rusya (bk. Moskof kırallığı), 72, 127 n 1, 158 n 1, 160 n 3, 161 n 2, 270-1 n9, 274 n 2, 276 n 3, 278 n, 280-1 288, 307 n 5, 308, 311, 313-4, 316 n

1, 317, 360, 437, 445, 501, 507 n 1, 508.
Rus sefarethânesi (İstanbulda), 278 n 3.
Rusyalı tüccarlar, 270 n 2.
Rüşvan, 165.
Rüûs kalemi odası (Bab-ı âlî'de), 266.

S

Sadr-ı âzam dairesi (bk. Paşa kapısı), 13, 55.
Sadaret dairesi (bk. Paşa kapısı), 249, 551.
Sadr-ı âzamın divit odası (Topkapı sarayı'nda), 11.
Sadr-ı âzam kapısı (ba. Paşa kapısı), 249.
Sadr-ı âzam konağı (bk. Paşa kapısı), 249, 303.
Safed, 314 n 4.
Safranbolu, 129, 529.
Sahilsaray-ı Bahariye (Eyub'da), 120.
Sahn-i Divanhâne-i Bab-ı âlî, 159 n 3.
Sakız adası, 81, 155, 314 n2, 390, 409, 414, 420-1, 433, 442, 497, 517, 519.
Sakız ağacı (İstanbul'da semt), 511.
Salkımsöğüt, 141.
Samake, 381, 453, 521-2.
Samanîler, 376.
Samsun, 446-8, 450, 452 n 4, 505.
Sanbola (Tersane-i âmire'de), 397 n 1.
Sapanca, 449 n 3.
Saraçhâne, 141.
Saray (Topkapı sarayı), 4, 5, 30, 56, 63, 76.
Saray-ı âsafî (bk. Paşa kapısı), 130, 310 n1.
Saray-ı atik (Eski Paşa kapısı), 253 n 1.
Saray-ı Sadr-ı âzamî (bk. Paşa kapısı), 140.
Sarayburnu, 282 n, 311.
Saray kazası, 449.
Sarıbey zâdeler (Rum tercüman âilesi), 73.
Sarıçayır, 449 n 3.
Sarıkcı adasî (Bab-ı âlî'de), 254, 266.
Sârım Paşa yaylası (Beykoz'da), 277 n 1.
ساری نصاب karyesi (Kırşehir'de), 218 n 3.
Saruhan (Manisa), 87, 99, 343, 381, 457, 483, 514-5.
Saruhan oğulları beyliği, 389, 390, 505.
Sayda, 133 n 1, 314 n 2, 310 n 3, 488.
Seddül bahir (Çanakkale boğazı'nda), 451.
Sedefçiler semti (İstanbul'da), 335.
Segedin, 112.
Seki (Divan-ı hümâyun'da), 19, 17, 20.
Selâm taşı (Saray'da), 300,
Selânik, 68, 314 n 2, 322, 348 n, 359, 381, 421, 449 n 3, 450, 452 n 4.
Selânik baruthânesi, 68.
Selçukîler, 1, 365 n 2.
Semendire, 81, 105 n2, 446, 521.
Sent İrini kilisesi, 303 n 2.
Septe boğazı, 501.
Serez, 344, 381.
Sığacık, 409, 420, 422, 519,
Sığla, 423, 425 n, 428, 433.
Sicilya, 271 n 12.
Sicilyateyn krallığı (bk. Napoli), 127 n 1, 170, 271 n12, 309 n 3, 314-5.

Sicilya teyn sefaret hânesi (İstanbul'da), 278 n 3.
Sidre kapsi, 452.
Siget var, 323 n 6.
Silivri, 381, 449, 485 n 2.
Silistire, 81, 161 n 2, 381, 403, 446, 505-6.
Silistire Tatarları, 81.
Sinop, 381, 405, 446-7, 448-9, 503 n 2, 505-6, 518.
Sintine (bk. Bambil-Tersâne zindanı), 399.
Sirem, 81.
Sirkeci ve Sirkeci iskelesi, 126 n 2-7 n, 280, 284 n 1, 286, 306.
Sis, 421.
Sivas vilâyeti (bk. Rum), 48, 83, 101 n1, 107 n 1, 207, 330, 343, 381. 514-5
Sivriceliman, 442.
Siyavuş Paşa sarayı, 250 n.
Sırplar ve Sırbistan, 102, 226.
Sofya, 102, 381. 521 n 3.
Soğuk çeşme semti (İstanbul'da). 250-1, 264.
Soğukçeşme kapısı, 253.
Sublime Porte (bk. Bab-ı âlî), 249.
Sultan Ahmed semti, 335.
Sultaniye (Çanakkale Boğazı'nda), 449 n 3, 50 4 n 1.
Sultanöyüğü (Eskişehir'de Karacahisar), 101 n 5, 515.
Sultan İbrahim türbesi, 176.
Sultan Murad türbesi, 176.
Sultan Mustafa türbesi, 176.
Sultan Selim camii, 176.
Suluca, 487.
Sumatra adası, 401 n 1.
Suriye, 229, 230, 320, 327, 396, 398, 495.
Suyabatan sarayı (Bk. Yerebatan sarayı), 334.
Süleymaniye camii, 176, 250 n.
Süleymaniye imareti, 176.
Süleymaniye semti, 225.
Süveyş kanalı, 400, 401-3, 432.
Süzebolu, 446, 448, 450 n 1, 505.

Ş

Şahkulu kapısı (Tersane'de), 397 n.
Şam, 60-1, 81, 107 n 1, 133 n 1, 189 n 4, 194 n 3, 210-1, 327 n 7, 330, 356 n, 384.
Şarkî Anadolu, 229.
Şarkî Karahisar, 452.
Şehrizor, 204 n 5.
Şehzâde camii (İstanbul'da), 141, 144.
Şehzâde sancağı (Bk. Saruhan), 514.
Şengül hamamı (İstanbul'da), 250-1, 253.
Şengül hamamı yokuşu, 250, 265.
Şeyh-ul-islâm kapısı, 238.
Şile, 447.
Şimalî Afrika, 271.
Şirvan, 194 n 3.
Şuhut kasabası, 80.
Şurâ-yı devlet binası (İstanbul'da), 225.

T

Tahtodası (bk. Arzodası-Topkapı sarayı'nda), 30 n 1.
Tahvil kalemi odası (Bab-ı âlî'de), 296.
Taman, 448.
Tameşvar, 403.

Tapu ve kadastro umum müdürlüğü arşivi (Ankara'da), 97.
Tarhaniyat, 451 n 8, 483.
Tarih-i Osmanî Encümeni, 67.
Tarsus, 421.
Taşoz adası, 449 n 3.
Tatarlar, 482 n 3.
Tatarpazarı, 359.
Teb (İstefe), 45,
Tebriz, 195.
Tehlikeli pencere (bk. Kasr-ı adil), 37.
Tekeili, 214 n 2, 343, 514.
Tekeili sancağı, 105, 230 n 2.
Tekirdağı, 381.
Tekke mevkii (Üsküdar'da), 301 n 1.
Telin mezreası (Diyarbakır'da), 188 n 6.
Temeşvar, 81, 107 n 1-8 n 1.
Tercüman Yunus Bey mahallesi (İstanbul'da), 72 n.
Tersane-i âmire, 73, 76, 115, 140, 152 n 1, 155 n, 246, 396-9, 410, 418-9, 423, 425 n, 519-20, 523, 529-544.
Tersane defterhânesi, 422, 424 n 2.
Tersane Hasbahçesi, 445, n 1.
Tersane Hazinesi (Saray'da Kapıarası'nda), 426.
Tersane mahzeni, 465, 519.
Tersane mühendishânesi, 507-511, 529-544.
Tersane sarayı, 431 n 2.
Tersane zindanı, 507.
Terziler kârhanesi (Salkımsöğüt'te),553.
Teşrifatî dairesi (Bab-ı âli'de), 59, 266.
Teşrifatî dairesi (Topkapı sarayı'nda III. Ahmet zamanına kadar), 59.
Tezkireci dairesi (Paşa kakısı'nda bk. Tezkire-i evvel ve sânî daireleri), 251.
Tezkire-i evvel dairesi (Büyük tezkireci dairesi-Paşa kapısı'nda), 266.
Tezkire-i sânî dairesi (Küçük tezkireci dairesi-Paşa kapısı'nda), 266.
Tırhala, 91, 344, 359.
Tırnova, 381.
Timur oğulları devleti, 268.
Tiresancağı, 109 n 3, 450, 452, 517.
Tirebolu, 447.
Tokat, 356 n.
Tomruk dairesi (Bab-ı âlî yanında), 252, 254, 264-5.
Tophâne ve Tophâne iskelesi, 68, 153 n, 280-1, 283-4, 287, 290 n 1, 541.
Tophâne çeşmesi, 302, 306.
Tophane kapısı, 283.
Topkapı, 282 n 1.
Topkapı köşkü (Sarayburnu'nda), 282 n.
Topkapı sarayı (Yeni saray), 8, 110, 250, 244.
Toskana dukalığı, 227, 270.
Tosya, 359.
Totregan, 101 n 3.
Trablusgarp, 320, 242 n 1, 477 n 4.
Trablusşam, 314 n 2, 330, 488.
Trabzon, 207, 268, 446-7.
Trabzon Rumimparatorluğu, 268, 391.
Trakya ovaları, 495.
Tulça, 341.
Tuna nehri, 81, 181 n 3, 329, 341, 358, 380, 403, 404, 456-7, 458-9 n 4, 460, 506, 521.

Tuna boyu, 189 n 4.
Tunca nehri, 9 n 3.
Tunus, 89 n, 422 n 1, 477 n 4.
Tuzla, 451.
Türkiye, 129, 269, 270 n 2-1 8, 275-8 n, 289, 361, 400, 507, 507.
Türkiye cumhuriyeti, 179n2.
Türkler, 72 n, 74. 128, 226, 271, 273, 275-6, 389, 390-2 394 n 1, 398-9, 409, 447 n 1, 480, 482 n 2, 483, 492, 495-6.
Türk devlet adamları, 112.
Türk kadıları, 182.
Türk korsanları, 479, 521.
Türk köylüleri, 2.

U

Ulahlar, 292.
Uluyol (Divanyolu), 143-4.
Umman denizi, 400-1, 461.
Unkapanı, 141, 143.
Uşak odaları (Bab-ı Âlî'de), 266.
Uyvar, 171.

Ü

Üçüncü Ahmed kütüphânesi (Topkapı sarayında), 30 n 1.
Üçüncü kapı (bk. Bab-üs-saâde), 233 n 1,
Üçüncü kubbe (Divan-ı hümâyun'da), 19.
Üçüncü yer (Topkapı sarayı'nda), 30.
Ünye, 447, 452.
Üsküdar, 46, 61, 89 n 2, 120, 140, 181, 183 n 3, 2-4, 234 n 3, 237, 280, 296 n 2, 301, 328 n 1, 457, 481.
Üsküdar bahçesi, 61, 311.
Üsküp, 381, 453.

V

Valide camii, 141.
Valide Sultan imâreti, 176.
Van, 104 n 2, 204 n 5.
Varna, 261, 381, 446, 448, 505-6.
Vasilikoz, 448.
Vasvar, 277.
Venedik ve Venedik cumhuriyeti, 127 n 1, 129, 160 n 2, 268-9, 272-4 n 2, 268 8-9, 272-4 n 2, 276 n 3, 279, 280, 283-4, 297 n 1, 312-3 3 1, 314-6, 323, 389, 390-1, 394 n 1, 395, 398, 442, 455, 463 n 4, 469, 470 n 2, 436-7, 501.
Venedik hazîne-i evrakı, 272.
Vezir iskelesi (bk. Kireç-Kireççibaşı iskelesi), 284 n1, 286-8, 290 n 1, 439.
Vezir kapısı (bk. Bab-ı âlî - Paşa kapısı), 177, 249.
Vezir yolu (Topkapı sarayı'nda), 15-6.
Vezir-i âzam sarayı (bk. Bab-ı âlı - Paşa kapısı), 250.
Vezir kapısı sediri (Divan-ı hümâyun'da), 17, 18 n 1.
Vezneciler semti (İstanbul'da), 141, 144.
Vidin, 381, 403.
Vilâyet-i Rum, 330 n 2.
Viranşehir, 381, 449 n 3, 483 2 2.
Viyana, 274 n 3.
Vize, 446, 449, 450 n 1, 514.

Y

Yafa, 488 n 1.
Yahud taifesi, Yahudiler, 350 n, 493.
Yalakâbad (Yalova), 449 n 3.
Yalı bahçesi, 145 n 1.
Yalıköşkü, 120, 417.
Yanaki zâdeler (Rum tercüman âlesi), 73.
Yanbolu, 88 n 2.

Yanya, 381, 514.
Yassıada (Bk. Balayanes-Pilatya), 391.
Yatakodası (Bab-ı âlî'de), 266.
Yediada cumhuriyeti, 297n2.
Yedikule, 122 n 3, 313, 363.
Yemen, 112, 167, 192, 195, 202, 218 n, 320, 400-1.
Yemiş iskelesi, 142 n 2.
Yeniçeri ağası dairesi (bk. Ağa kapısı), 249.
Yeniçeşme, 541.
Yeni Kasır (Dolmabahçe'de) 175.
Yeni Paşa kapısı (bk. Fatma Sultan sarayı), 252.
Yenisaray, (Bk. Topkapı sarayı ve saray(, 8, 9, 46, 61, 362 n 2.
Yenişehir, 234 n 3.
Yenişehir-i Tırhala, 359, 389.
Yerebatan caddesi (Ayasofya semtinde), 252.
Yerebatan sarayı (Bk. Suyabatan sarayı), 334.
Yergöğü, 359.
Yetmiş kaptan, mahzenleri (Tersane'de), 397 n 1.
Yıldırım Bayezid hastahânesi (Bursa'da), 1.
Yıldız sarayı, 126 n 2.
Yozgad, 246.
Yunanlılar ve Yunanistan, 335 n 1, 488.
Yusuf Ağa konağı (Beyazıt'ta), 254.
Yürükân-ı Akyazı, 449 n 3,

Z

Zabtiye nezâreti caddesi, 335.
Zal Mahmud Paşa camii (Eyub'da), 176.
Zal Mahmud Paşa imâreti (Eyub da), 176.
Zal Mahmud Paşa medresesi (Eyub'da), 176.
Zaviye-i Cafer-i Tayyar (Diyarbakır'da), 225.
Zeynep Hanım konağı (bk. Necip Efendi konağı-Yanan Edebiyat ve Fen Fakültesi binası), 255.
Zeyrek (İstanbul'da), 143.
Ziştov, 261.
Zonguldak, 261, 457.

III. Terimler ve önemli maddeler

A

Âbâdî kâğıd, 64.
Abâyiliat, 286.
Acem defterdarı, 327 n 4.
Acemi ocağı, 351 n.
Acemi oğlanları, 144, 365 n 2.
Açıklar ağası, 404.
Âdet-i ağnam, 327, 334 n 361, 376, 384.
Âdet-i ağnam akçesi, 334 n.
Âdet-i ağnam defteri, 372.
Âdet-i ağnam kalemi (Bk. Ganem kitabeti kalemi), 361.
Âdî defter, 41.
Âdî destar, 208, 286.
Agel-i Bağdadî, 194.
Ağrıbar-Agripar, 468, 512.
Ağaç, 376.
Ağça, 376.
Ağa karakulağı (Bk. Kethüda-y-ı sadr-ı âlî karakulağı), 172, 259.
Ağa mumcuları, 143, 144.
Ağayan-ı ocak, 159 n 3.

Ağayan-ı rikâb-ı hümâyun, 340 n.
Ağay-ı kalyon, 473-4, 476-7.
Agay-ı sefîne, 467, 471.
Ağı, 376.
Ağıl resmi, 384.
Ağır divan rahtlı at, 286, 306.
Ağır raht, 174.
Ağnam defterleri, 344.
Ağnam rüsumu, 344.
Ağnam vergisi (Bk. Resm-i ağnam), 164.
Ağrıboz mukataacısı ve mukataası, 19, 384.
Ahır kethüdası, (Sadr-ı m'ın), 170, 285.
Ahır zabiti, 170.
Ahidnâme, 40, 51, 55, 92, 182, 214, 273, 283.
Ahkâm defterleri, 82-3.
Ahkâm kayıd defteri, 371.
Ahkâm-ı maliya, 381.
Ahkâm-ı maliye kâtibi, 336.
Ahkâm-ı mirî 342.
Ahkâm-ı şerîfe, 185 n 1, 405 n.
Ahkâm kâğıdları, 193.
Ahkâm kâtipleri, 49, 342-4, 345.
Ahkâm tezkirecisi, 343.
Akağa'lar, 30 n 1.
Akbayrak ağası (Sol ulûfeciler ağası), 283.
Akçe, 47, 85, 89, 90, 91, 106, 108 n 1, 164. 165-6, 203, 204, 216, 324 n 2, 354 n, 369, 370, 376, 379, 384.
Akçe kesesi, 385.
Akçe tahtası, 376.
Akdiye defterleri (Kadı defterleri), 233.
Akhadım ağaları, 305. 362.
Akıncılar, 103, 109, 97, 104.
Akıncı defteri, 97, 104.
Akkâm, 170.
Aktarma, 404, 456.
Âlâ at, 176.
Âlâ cizyesi, 349 n, 350 n.
Âlâ hil'at, 63 n 1.
Âlâ yer, 109 n 3.
Alâmet-i sadaret (Bk. Mühr-i hümâyun), 113 n 3.
Âlât-ı arma, 545.
Âlât-ı darb-u-ta'zir, 143.
Âlât ciyan-ı cedîd, 513.
Alay, 143-4, 146 n 3, 160, 283-8.
Alay başçavuşu, 202.
Alay beyi, 43 n 6, 80.
Alay çavuşu, 124 n 3, 176, 210.
Alay gemileri, 435.
Alçak kumaş, 63, n 1.
Alemdar, 47.
Alem mehterleri, 351 n 1.
Alkış, 14, 285. 287.
Altı bölük (Kapıkulu süvari ocağı), 120, 158, 347.
Altı bölük ağaları, 120, 158.
Altıncı vezir, 190 n 6.
Âmed işareti, 56
Âmedci (Bk. Âmedî), 44. 55-8, 64, 71, 127 n, 168, 200, 307.
Âmedî (Bk. Âmedci), 56, 64, 265, 267.
Âmedî-i divan-ı hümâyun, 56, 245.
Âmedî-i divan-ı hümâyun hulefâsı, 56 n 2.
Âmedî kalemi, 40, 55-8.
Âmedî odası, 52, 247.
Âmedî odası memurları, 247.
Âmil, 342-3.
Anadolu beğlerbeği, 18 n 1, 81, 91, 102, 109, n 2, 163, 216, 236, 244 n 3.
Anadolu defterdarı, 25, 163, 181 n 3, 327-8, 330, 331-2, 333 n, 343.
Anadolu defteri nezâreti, 321 n 4.

Anadolu efendisi (Bk. Anadolu kazaskesi), 233 n 3.
Anadolu ikinci mukataacısı, 343.
Anadolu kadıları, 32.
Anadolu kazaskeri, 14, 17-8, 32, 54, 139, 149, 229-231, 232-240, 340 n.
Anadolu kazaskeri divanı, 236 n 4.
Anadolu mevkufatcısı, 343.
Anadolu mevkufatcısı kalemi, 343.
Anadolu muhasebecisi, 19, 68-9, 337, 341, 356 n.
Anadolu muhasebesi defterleri, 355 n 2, 372.
Anadolu muhasebe kalemi, 47, 153 n, 341, 346, 355.
Anadolu mukataa-i evveli, 343.
Anadolu mukataacı-ı evveli kalemi, 343.
Anadolu mukataacı-i sânisi, 343.
Anadolu mukataaları kalemleri, 336.
Anadolu mustahfızları defteri, 83.
Anadolu sarraf kumpanyaları, 380-1.
Anadolu üçüncü mutakacısı, 343.
Anbarî - anbarcı, 473, 478.
Anbarcıbaşı, 479.
Anbızâne, 377.
Arabacı başı, 126 n 1, 158, 267.
Arabacı ocağı, 126 n 1, 149.
Arabacı ocağı kâtibi, 126 n 1.
Arap defterdarlığı, 106 n 5, 327 n 7.
Arap ve Acem defterdarlığı, 330.
Arap ve Acem kazaskerliği, 229,
Arazi-i emîriyye, 360
Arazi tahriri, 101-3, 104, 106, 107-110.
Arazi tahrir defteri, 96, 97, 101-2, 107-110, 224, 386.
Arazi tahrir emini, 103.
Arazi tahrir kâtibi, 103.
Arazi tahrir memuru (Bk. muharrir-i memleket), 106.
Arife tahtı, 31 n.
Arîza, 24 n 3, 35.
Arma, 545.
Armadadorluk, 545.
Arpa emi 10, 20, 68-9, 346, 354.
Arpalık, 45, 87, 166, 904, 232, 239, 314 n 4.
Arpalık maaşı, 240.
Arslanlı (Esedî kuruş-Felemenk kuruşu), 350 n.
Arşiv (Hazine-i evrak), 76-8.
Arz divanı, 59.
Arz-ı memleket, 320 n 2.
Arz-ı mirî, 320 n 2.
Arz günleri, 3, 26, 30-5, 61, 115, 122, 415.
Arza girme, 4, 18, 33, 34-6, 121 n 1.
Arz odası mürafaası 238, 264.
Arz tezkiresi, 243 n 4,
Asakir-i Bostaniyan-ı hassa, 70.
Asakir-i Mansûre, 374, 384.
Asakir-i Mansûre kitâbeti, 70.
Asakir-i Mansûre nâzırı ve nezâreti, 69-70.
Asesler, 141 n 3.
Asesbaşı, 21, 124 n 3, 139, 141 n 3, 142, 283, 285-6.
Ashab-ı mesalih kâğıdı, 52.
Askerî defter, 161 n 2.
Askerî resm-i kısmet, 240.
Askerî tevcîhat, 180.

Aşçıbaşı (gemilerde), 471, 473-4, 478.
Aşçıbaşı, 407.
Aşçı (Sadr-ı âzam'ın) 169.
Aşçı yamakları, 28.
At gemileri, 81.
At kayığı, 457.
At takımı, 174.
Ateş gemisi, 466.
Atîk divân defteri, 83.
Atîk eşkinci suret defteri, 83
Atîk Halep defteri, 83.
Atîk Karaman defteri, 83.
Atîk kaza defteri, 83.
Atîk Mısır defteri, 83.
Atîk Paşa defteri, 83.
Atîk sâlis Anadolu defteri, 83.
Atîk sânî Anadolu defteri, 83.
Atîk Sivas defteri, 83.
Atîk vüzera defteri, 83.
Atlas kese, 127 n.
Atlas kırmızı kese, 126 n 2.
Atlas kubur, 199 n 1.
Atlas-ı frengî, 194.
Atlı ases, 142 n.
Atlı mukabelecis, 68.
Atlı mukabele kalemi, 347.
Atmacacı başı, 47.
Av, 4, 47, 106.
Av ağası, 47.
Avâmil, 54.
Avârız, 348, 357, 372.
Avârız tâifesi, 241.
Avcılar, 106.
Avcı bölükleri (Şikârîler), 47.
Âvîze, 490.
Avlonya maa Ağrıboz mukataaları kalemi, 346, 352.
Avlonya mukataacısı, 19, 359, 384.
Ayak divanı, 13-4.
Âyanlar, 6, 204 n 5, 321, 322 n.
Âyan-ı vilâyet, 386 n 1.
Âyaniyye, 322 n.
Âyar (bk. Ölçek), 377.
Âyar ayı, 377.
Aylakçılar, 468, 477, 479, 484.
Aylakçıbaşı, 479.
Azablar, 89, 398 n 1, 406, 408, 410, 412, 479, 518.
Azaban ağaları, 397 n 1.
Azaban reisleri, 406, 408.
Azaban-ı donanmay-ı hümâyun, 409.
Azaban-ı kadîmî, 513.
Azaban-ı Tersane-i âmire, 411.
Azak kalesi beşlileri, 351n1.

B

Bab menasıbı, 57.
Bab-ı âli erkânı, 70.
Bab-ı âlî hademesi, 154.
Bab-ı âlî kalemleri, 53.
Bab-ı âlî kâtipleri, 255.
Bab-ı âlî memurları, 255.
Bab-ı âlî ricali, 152 n, 159 n 3.
Bab-ı âlî tercümanı (Bk. Divan-ı hümâyun tercümanı), 307.
Bab-ı âlî teşrifat defteri, 254 n 2.
Bab-ı âlî tuğracılığı, 227.
Bab-ı defterî (Defterdar kapısı), 334-6, 337, 346, 353
Bab-ı hümâyun kapıcıları, 15.
Bab-üs-saâde ağası (Bk. saray kapı ağası), 17, 46, 124.
Bac resmi, 97, 370.
Bac-ı kırtıl (bk. Selâmet akçesi), 377.
Bac-ı kil, 377.

Badbânî, 407, 467, 471, 474, 475, 479.
Badbânî-i anbar, 473, 477.
Badbânî-i güverte, 473, 477.
Baha-i çuka-i mîrahurî, 365 n 2.
Baha-i çuka-i pîrahen, 365 n 2.
Baha-i çuka-i zîreame, 365 n 2.
Bahr-i Sefîd kaptanlığı, 134 n.
Bahriye azabı, 403.
Bahriye efradı, 358.
Bahriye nâzırı, 263, 420.
Bahşiş, 132.
Bakayâ defterleri (Bk. Bâki defterleri), 333, 371.
Bakırcı, 241.
Bâki çavuşları (Eyaletlerde), 333 n 2.
Bâki defterleri (Bk. Bakayâ defterleri), 333.
Bâkikulu, 333.
Balıkavı resmi, 359.
Balık mukataası, 384.
Baltacılar, 26 n 1
Balyos-Balyoz (Bk. Baylos), 127 n 1, 269, 283, 309 n 3, 313 n 1, 314, 316.
Barça, 397, 400 n 1, 401, 469, 512, 517.
Baruthâne emini, 58, 346, 354.
Baruthâne nâzırı, 257.
Bârû-traşân, 411 n, 412.
Baş bâkikulu (Bk. Ser gulâm-ı bâki), 124 n 3, 333, 361, 387.
Baş bölükbaşı, 144.
Başçadır, 162.
Baş çavuşlar, 144.
Başdefterdar (Bk. Birinci defterdar-Şıkk-ı evvel defterdarı), 23 n 4, 25, 125 n 1, 131 n, 211, 226, 244, 329, 330, 332-3, 326-8, 341-2, 363, 368, 370.
Başdefterdar vekili (bk. Rikâp defterdarı - İkinci defterdar), 373.
Başdivittar, 21 n 1.
Başhoca (Tersane mühendishânesi'nde), 543.
Başhalife (Tersane mühendishanesi'nde), 529, 537.
Başkâtip, 126 n 2-7.
Başkapıcıbaşı, 26 n 2.
Başkapıkethüdası, 170 n 1.
Başkaptan, 433.
Baş kapudâne, 464, 499.
Başmâbeyinci, 126 n 2.
Başmuhasebe ve başmuhasebe kalemi, 27 n 3, 93-4, 163, 313 n 2, 317 n 2, 337, 346-7, 354, 360. 368, 371, 379 n, 529.
Başmuhasebe kalemi defterleri, 371.
Başmuhasebeci (Muhasebe-i evvel), 19, 68-9, 71, 126 n 1, 336 n 1, 346, 355.
Başmuhasebe kesedarı, 68, 355.
Başmukataa kalemi, 27 n 3, 346, 352, 359.
Başmukataacı (Mukataacı-i evvel), 27 n 3, 346. 352, 359.
Başmüneccim, 254.
Baştarde, 400 n 1, 403, 440, 455, 463, 464, 526.
Baştarde-i hümâyun (bk. Hünkâr baştardesi), 403, 427. 464.
Baştarde-i hümâyun rei 403, 427.
Baştercüman (Divan-ı Hümâyun'da), 18 n 1.
Başvekâlet, 177-8, 238 n 2.
Başvekil, 177-9.
Başvergisi (Cizye), 321, 348, 357.
Battal kâğıdı, 64.
Baylos (Bk. Balyos), 269.

Bayrak resmi, 202.
Bayrakdar, 89.
Bayram alayı, 147.
Bayram tebriki, 59, 63, 115.
Baz be-hazine, 377.
Baz teslim para, 377.
Bazdâran, 106.
Bedel-i cizye, 378.
Bedel-i nüzul, 357, 372.
Bedel-i nüzul defteri, 372.
Bedel-i nüzul bakaya defteri, 372.
Bedel-i öşr ve îcar-ı zemin, 378.
Bedel-i timar, 379.
Beldaran defteri, 371.
Beylerbeyi kapıkethüdaları, 52.
Berat, berat-ı şerif, berat-ı hümâyun, 23, 43, 44-6 n, 50 n 1, 51, 70, 74, 84 6, 89 n, 90, 109, 2 4, 221, 223, 230-1 240-3, 144, n 3 246, 258, 342-344, 350 n, 357, 360, 370 n 1, 371 n, 380.
Berat kayıt defteri, 371.
Berat kesesi, 128, 246.
Berat kuburu, 246.
Berat resmi, 56, 230, 231.
Berat tarihcisi, 19.
Beratlı sınıf, 230 n 2.
Beratlı tercümanlar Sefarethâneler'de), 316.
Berat tecdidi, 223.
Bervech-i iltizam emin, 378.
Bervech-i iltizam nâzır, 378.
Bervech-i mâlikâne, 378.
Bervech-i muhassıllık, 378.
Beşinci vezir, 189, 190 n 6.
Beşyüz akçelik mevleviyyet, 231.
Beyaz çuha ferace, 123 n 3.
Beyaz çuhaya kaplı postîn samur kürk, 124 n 3.
Beyaz çuhaya kaplı samur kürk, 123 n 2.
Beyaz dîba kese, 128 n 1.
Beyaz meşihat kürkü (Ferve-i beyzâ), 123.
Beyaz tuğralı kâğıd, 185, 218 n.
Beyaz üzerine hat, 374 n 2.
Beygemileri, 407.
Bey kadırgaları, 461.
Beylerbeyi (Bk. Anadolu ve Rumeli beylerbeyi), 18, 26 n 2, 33 - 4, 43-5, 48, 21, 58, 71 n 3, 81, 104-5, 107-8 n 1, 112 n 1, 115, 133 n 1, 140, 148-152, 154, n2, 166-7, 180, 182 n 1, 186, 187, 189, 194 n 3, 202-3, 206, 210, 215, 216-7, 221, 225, 236, 240 n 1, 244 n 3, 258, 314 n 4, 321 n 2, 378, 400 n 1, 414-5, 433, 514, 517.
Beylik fermanı, 43.
Beylikçi-i divan-ı hümâyun, beylikçi, 39, 40-2, 51-2, 64, 68-9, 124 n 3, 256, 265.
Beylik-Beylikçi kalemi (Bk. Divan kalemi), 39, 40-3, 64, 245.
Beylik kalemi iilâmcısı, 42-3.
Beylik kalemi kanuncusu, 42-3.
Beylik kalemi kesadarı, 40, 42.
Beylik kesedarı, (Beylik kalemi kesedarı), 52-3.
Beylik kalemi mümeyyizi, 42-3.
Beylikçi odası, 52.
Beyt-ül-mal, 320 n 2. 342-3, 344.
Bıyıklı sığalar, 169.
Bî-hâsıl, 374.
Bilâ cebeli tasarruf olunan zeâmet, 50 n 3.
Bilâd-ı selâse kadıları, 140.
Bileküdemiri, 522.
Bina emini, 255, 347, 354.

Birgende (Bk. Brigantin ; Perkendi), 460, 397.
Birinci defterdar (Bk. Başdefterdar-Şıkkı-ı evvel defterdarı), 25 n 3, 330 n 5.
Birinci mîrahur, 120, 165, 286, 356.
Birinci mukataacı (Mukataacı-i evvel), 341-2.
Birinci mukataacı kalemi, 341-2.
Birinci müneccim (Başmüneccim), 119.
Birinci ruznâmeci (Bk. Büyük ruznâmeci - Ruznâmçe-i evvel), 19, 338.
Birinci sınıf hâcegân, 69.
Birinci tezkireci (Bk. Tezkire-i evvel), 21-2, 137, 201.
Birinci vezir, 187-8, 189, 190 n 6.
Bîrun ağaları (Bıyıklı ağalar-Sadr-ı âzam'ın), 69, 168, 169.
Bîrun erkânı (Sadr-ı âzam'ın), 149.
Bîrun hazinesi (Bk. Dış hazine, Maliye hazinesi, Mîrî hazine), 60, 339 n 1, 364, 369.
Bîrun hazinedarı, 339 n 1.
Bîrun kâğıd emini, 69.
Bîrun kaptanı, 397 n 1.
Bîrun ta'yinatı, 353.
Bîrunî hazine (Bk. Bîrun hazinesi), 362 n 1.
Bitikçi, 39 n 1.
Bodrum hazinesi, 363.
Bosna defteri 161 n 2.
Bostancılar, 21, 124 n 3, 139, 142, 351 n 1.
Bostancıbaşı, 142 n 4, 206.
Bostancıbaşı hasekileri, 106, 173.
Bostancılar kethüdayeri, 21.
Bostancılar odabaşısı, 21, 124 n 3, 129, 142.
Boyama, 283, 248 n.
Bölük ağaları, 15-6, 20 n 1, 27, 115, 140, 144, 149.
Bölükât-ı erbaa, 46, 89, 283, 356.
Bölükât-ı erbaa ağaları, 283.
Bölükbaşıları, 124 n 2, 408.
Bölük halkı (Bk. Kapıkulu süvarileri), 118 n 2, 122 n 3, 149.
Bölük kethüdaları, 144.
Bölük lüreis (Donanma'da), 520.
Börk, 28, 302.
Brigantin (Bk. Birgende-Perkendi), 397.
Brolik, 456.
Broşnak demiri, 522.
Buhur merasimi, 26, 126 n 1, 287, 418 n 2, 444.
Burma sarık, 1.
Bursa mîzan-ı harir defteri, 372.
Bursa mukataa kalemi, 27 n 3, 346, 352, 359.
Bursa mukataacısı, 19.
Burton, 422 n 1, 469.
Buyurmak (Buyuruldu işareti koymak), 243.
Buyuruldu, 45 n 2, 53, 83, 84, 100, 121 n 1, 126 n 2, 154, 207, 243, 257, 260, 329, 333, 336, 367, 379, 387, 415, 424-5.
Buyuruldu işareti, 243.
Bütçe, 323-5.
Büyük defterhâne (Maliye defterhânesi), 429.
Büyük divan (Bk. Divan-ı Hümâyun), 1-2.
Büyük donanma, 455.
Büyük efendi (Bk. Tezkire-i evvel), 266.
Büyük elçi, 279.

Büyük kale kalemi, 19, 346, 351, 556 n.
Büyük kale defteri, 10, 358.
Büyük kale tezkirecileri, 19, 153 n.
Büyük kol (Teftiş), 144, 147 n 3, 148.
Büyük kol kanunu, 144.
Büyük ruznâmçe (Bk .Ruznâmçe-i evvel), 337.
Büyük ruznâmçe kalemi, 352, 371.
Büyük ruznâmçe defteri, 339 n 1, 371.
Büyük ruznâmçeciler, 19, 36, 68, 69.
Büyük telhis kesesi, 78.
Büyük tezkireci (Bk. Tezkire-i evvel), 39, 68, 69, 149, 256, 243.
Büyük yelkenli, 397.

C

Câize, 157, 164-5, 202, 258.
Canbaz, 241.
Cânib efendi (Bk· Cânib-i büzürg - Derya kâtibi), 355, 412, 425, 428-9, 440.
Cânib efendi dairesi. 355.
Cânib-i büzürg (bk. Cânib efendi), 428-9.
Cebe defteri. 98 n 4.
Cebeciler ve Cebeci, ocağı, 46, 63, 89, 124 n, 126 n 1, 149, 192, 350, 358, 408.
Cebecibaşı, 15-6, 101, 126 n 1, 158, 267.
Cebeciler çavuşu, 15-6 n 2, 139, 143.
Cebeciler kapı çavuşu, 172.
Cebeciler kethüda yeri, 124 n 3.
Cebeciler kâtibi, 68. 126 n 1, 153 n.
Cebeci ocağı ağaları, 149.
Cebehâne-i mühimmat nâzırı, 126 n 1.
Cebeli asker, 49 n 5, 50, 203. 417.
Cebeli defteri, 97.
Cebeli resmi, 379.
Celeb, 141.
Celiyye, 457.
Cedîde-i evvel, 19.
Cedîde-i sânî, 19.
Cemâat-i azabân-ı Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i çavuşân-ı Tersâne-i Âmire, 412.
Cemâat-i Kalafatcıyan-ı Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i Hademe-i Cami-i Şerif-i Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i Kâtiban-ı Tersâne-i Âmire, 412.
Cemâat-i Kapudanan-ı Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i Kayıkciyan-ı Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i Rüesây-i Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i Takım-ı Baştarde-i hümâyun, 41.
Cemaât-i Takım-ı Bedel-i kebîr. 412.
Cemâat-i takım-ı Sefîne-i Kethüday-ı Tersane-i Âmire, 412.
Cemâat-i Vardiyan-ı Zindan-ı Tersane-i âmire, 413.
Cenaze alayı, 59.
Cenkci, 455.
Cep harçlığı (Hükümdar'ın), 364.
Cerrah, 29.
Cerrah-ı Kalyon, 477.
Cerrahîn-i Hassa, 47.
Cevşen, 166.

Ceyb-i Hümâyun hazinesi (Harem-i Hümâyun hazinesi), 363.
Cibayet, 240-1, 382-3.
Cihat beratları, 214.
Cihat rüûsları, 46.
Cihet tasarruf edenler, 240-1.
Cizye (Bk. Başvergisi), 75, 319, 321, 334, 338, 339 n 1, 348-9 n, 350 n, 378.
Cizye baş bâkîkulu, 334.
Cizye bohçaları, 349 n, 350 n.
Cizyedar, 349 n, 350 n.
Cizye defteri, 10, 340, 349, 371.
Cizye iltizamı, 349 n.
Cizye-i Gebran, 341 n.
Cizye kâğıtları, 350.
Cizye kâtibi, 350 n.
Cizye memuru, 357.
Cizye muhasebecisi, 19, 68, 126 n 1, 350 n.
Cizye muhasebesi, 124 n 3, 116 n 1, 153 n, 346, 348, 358.
Cizye muhasebesi defteri, 373.
Cizye mültezimi, 357.
Cülûs tebliği, 275.
Cülûs tebriki, 279.
Cuma divanı (Huzur mürafaası -Sadr-ı âzam'ın) 138-9, 181.

Ç

Çadır mehterleri, 20 n 2, 351 n 1.
Çadır mehterbaşısı, 20 n 2, 170.
Çakırçı, 44.
Çakırcıbaşı, 47.
Çakşır, 299 n 2.
Çam gemisi, 457 n 3.
Çamlıca, 457.
Çapa (bk. Lenger), 522.
Çardak çorbacısı, 142.
Çarşanba divanı (Sadr-ı âzamın), 140, 181.
Çaşnigir ağalar (Bk. Zevvâkîn-i Dergâh-ı âlî - Zevvâkîn-i Hassa), 16, 26, 47, 50 n 1, 114 n 3, 146, 181 n 3, 338, 339 n 1, 340.
Çaşnigir (Sadr-ı âzam'ın), 170.
Çavuşlar (Çeşitli hizmetlerdeki), 16, 20 n 1, 21—3, 48, 138, 143, 149, 207, 265, 286, 326, 339 n 1, 411, 412, 467, 474, 516.
Çavuşan-ı kalyon, 473, 478.
Çavuşân-ı kapudâne-i hümâyun, 472.
Çavuşân-ı Rumeli, 91.
Çavuşân-ı Tersane-i Âmire, 411—4.
Çavuşbaşı, 2 n 3, 14—17 20—27, 31—34, 39, 69, 80, 114—5, 118, 126 n 1, 137—9, 144, 146—7, 168, 182 n 1, 201, 227 n 1, 233 n 1, 245, 247—8, 253—6, 262—266, 283-8, 294, 299, 300-3, 419.
Çavuşbaşı kesedarı, 201.
Çavuş-ı kandil, 473-4, 476.
Çavuş-ı levendat, 476.
Çavuşlar emini, 124 n 3, 282-3.
Çavuşlar kâtibi, 69, 124 n 3, 139, 256, 283, 286.
Çekdiri, 283, 395, 408, 437, 441-2, 455.
Çekdirme, 422 n 1.
Çelenk, 206.
Çeltikçi, 241, 342-3.
Çeribaşı, 105.
Çete kayığı, 456.
Çeyiz alayı, 250.
Çırak, 472, 475,
Çırak-ı kalafat, 497.
Çırak-ı marangoz, 467.

Çift akçesi (Bk. Tasma akçesi), 320 n 2.
Çiftlik (Mukataat), 106, 361.
Çiftlik kaydı namahsus defter, 372.
Çiftlik mukataa defteri, 371.
Çorbacı, 302, 304.
Çubuk resmi, 128 n 1.
Çuhadar, 209 n 2, 314.
Çuhaya kaplı kürk, 581.
Çürük akçe, 366 n.

D

Dahil müderrisi, 215.
Dahiliye nâzırı, 178, 263.
Dahiliye nezareti memurları, 247.
Dahiliye vekâleti, 259.
Darbazen-ı büzürg, 513.
Darbazen-i küçük, 514.
Darphane emini, 68, 69, 263, 346.
Darphane nâzırı, 267, 314.
Dar-üs-saâde ağası, 35, 46 n, 99, 116 n 4, 121, 134 n 3, 135, 247, 248 n, 363.
Davet hattı, 162.
Davet tezkiresi, 248 n,
Darphâne-i Âmire defterdarı, 374, hazinesi, 374.
Davul, 208.
Deâvi nâzırı, 263-4.
Defter akçesi, 322.
Defterci (Beylik kalemi'nde), 43.
Defterdar, 2-4, 9, 14-5, 17-19, 21-9, 33-6, 39, 43 n 6, 46 n, 68-9, 71, 94, 105 n 1, 108 n 1, 113-5, 131, 134 n 2, 150, 159 n 3, 164, 190, 191-2, 219 n 2, 221-3, 227, 228 n 4, 230 n 1, 243, 247-8 n, 253, 250 n, 263, 267, 319, 320-329, 330-337, 342, 353, 355, 358, 358, 361, 363, 365-6 n, 368, 370, 372, 374, 378-9, 387, 438.
Defterdar kesedarı, 275.
Defterdar'ın kuyruklu buyruldusu-imzası, 23, 380, 387.
Defterdarın kuyruksuz imzası (=Küçük sah), 380.
Defterdar pençesi, 332-3.
Defterdar tezkirecileri, 342.
Defterdar vekili, 181.
Defterdar-ı kebîr, 60.
Defterdar-ı şıkk-ı evvel, 331 n, 372 n 1.
Deferdârî-i Memalik, 325.
Defterdar Kapısı (bk. Bab-ı defterî), 329, 332, 334, 336, 337-8, 346.
Defterdar kapısı halifeleri, 335-6, 342 n 2.
Defterdar kapısı hocaları, 335-6.
Defterdar kapısı kâtipleri, 335-6.
Defterdar kapısı şagirdleri, 335-6.
Defterdarlık mektubî kalemi, 360.
Defter emini, 39, 68, 69, 95-6, 98, 100-1, 107 n 2, 124 n 3, 126 n 1, 216, 223, 227, 331, 356.
Defter eminliği tuğracılığı, 227.
Defterhâne, 43 n 6, 44 n, 83-4, 93, 95, 97-9, 100-1, 103-5, 110, 117, 185 n 1, 218, 362 n 2, 416.
Defterhâne emini, 321 n 4.
Defterhâne kâtipleri, 103, 339 n 1.
Defterhâne kayıdları (Kuyud-ı Hakanî), 117.
Defterhâne kesedarı, 218.

Defterhâne şagirdlığı (bk. Defterî « »), 425 n, 426.
Defter hazinesi, 39, 326.
Defter-i ahkâm-ı kuyudat-ı maliye, 373 n 1.
Defter-i atîk, 102, 197.
Defter-i Azaban-ı kadimî ve âlâtciyan-ı cedid, 513.
Defter-i Cedîd-i Hakanî, 107, 225.
Defter-i Hakanî 101.
Defter-i Hakanî nezâreti, 96 n 1.
Defter-i icmal (bk. Defter-i mücmel), 97, 103, 108 n 4.
Defter-i mufassal, 103-4, 108 n 4.
Defter-i mücmel (bk. Defter-i icmal), 97, 102, 104.
Defter-i yoklama, 410.
Defterî (bk. Defterdar), 372 n 1.
Defterî şagirdliği (bk. Defterhâne şagirdliği), 425 n, 426.
Defter kethüdası, 98.
Defterli (Dirlik sahibi asker), 207.
Deli, 146, 210.
Delibaşı, 16.
Dellâk-i Silâhdaran, 339 n 1.
Demirci, 398, 455.
Deniz levendleri, 392.
Deniz ümerâsı, 116 n 3.
Der âmed, 379.
Derbentci, 241.
Dergâh-ı âlî, çavuşları, 142, 340 n, 515, 518, 522.
Dergah-ı âlî kapıcıları (Ortakapı kapıcıları), 21 n 4.
Dergâh-ı âlî kapıcıbaşısı, 90, 237, 286, 349.
Dergâh-ı âlî müteferrikaları, 65 n 2, 66 n 1.
Dergâh-ı âlî müteferrikabaşısı, 220 n 2.
Derkenar, 92-5.
Dersiye, 37.
Derunî hazine (bk. İç hazine), 362 n 1.
Derya beyleri, 421, 427, 433.
Derya kalemi, 382, 422-3, 424, 415.
Derya kaptanı (bk. kaptan-ı derya), 423, 525, 527, 537.
Derya tercümanı (bk. Donanma tercümanı), 417.
Derya zâbitanı, 532.
Destar ağası, 202.
Destar bedeli, 202.
Destar-ı âdi, 418.
Destarlı kavuk, 137 n 3.
Destimal, 24, 78.
Devlet hazineleri, 362-373.
Devr (bk. Devr-i muhasebe), 140, 379.
Devr akçesi, 204 n 5.
Devrhân, 45, 47.
Devr-i muhasebe, 130.
Devr kürkü, 130-2.
Devriye mollası, 544.
Devşirme, 113.
Dış ağası (Sadr-ı âzamların), 208.
Dış hazine (bk. Bîrun hazinesi; Maliye hazinesi; Mîrî hazine), 9, 10-1 n 1, 17, 20, 95, 319, 364-5.
Dış hazine hazinedarbaşısı, 17, 124 n 3.
Dîdeban (Tersane-i Âmire'de), 397 n 2.
Dil oğlanı, 75, 314, 442.
Dilsizler, 305.
Dirlik, 50, 53, 84, 104, 106-8, 164, 168, 207, 328.
Dirlik sahibi, 105.
Dirlik tezkireleri, 104.

Divan (bk. Divan-ı hümâyun; Kazasker divanı, Sadr-ı âzam divanı).
Divan bisatlı at, 141-2, 286.
Divan elbisesi, 114.
Divan-ı deâvî nâzırı, 238 n 2.
Divan-ı hümâyun, 1-99, 100-110, 114-5, 118, 136-8, 146, 159, 161 n 4, 180-1, 184, 216-7, 221, 223, 225-8, 233-3 n 1, 235, 238, 242-3, 256-9, 260-7, 326, 331, 362, 364, 369, 376, 415, 426.
Divan-ı hümâyun âmedî kalemi, 55-8.
Divan-ı hümâyun âzaları, 6, 13-20, 21-9, 31, 217, 242, 266.
Divan-ı hümâyun başdivittarı, 21 n 1.
Divan-ı hümâyun başterceümanı, 18 n 1.
Divan-ı hümâyun beylikçileri, 51.
Divan-ı hümâyun duacısı, 12, 15.
Divan-ı hümâyun çadırı, 162.
Divan-ı hümâyun çavuşları, 2, 21, 22 n 3, 29, 47, 50 n 1, 68, 115, 120, 124, 138-9, 146, 274 n 3, 339 n 1.
Divan-ı hümâyun çavuşları kâtibi, 68.
Divan-ı hümâyun defterleri, 79 80, 82, 88, 91.
Divan-ı hümâyun divittarı, 55.
Divan-ı hümâyun efendisi, 68.
Divan-ı hümâyun erkânı 15, 19, 20 n 2, 25 n 1, 26, 61, 165.
Divan-ı hümâyun hademeleri, 201,
Divan-ı hümâyun halifeleri, 10, 19.
Divan-ı hümâyun heyeti, 9, 10, 15, 19, 31, 33 n 3, 37, 184, 229, 333, n 3, 331, 376.
Divan-ı hümâyun hocaları (bk. Hâcegân-ı divan-ı hümâyun), 10, 19, 27, 39, 68-9, 70-1, 74, 149, 150, 152 n, 181, 215 n 5, 219, 223, 243, 275.
Divan-ı hümâyun ictimaları, 1-7, 17-9, 21-29, 34 n 4, 37, 181-2 n 1, 232, 365, 417.
Divan-ı hümâyun ictima günleri, 1.
Divan-ı hümâyun imamı, 12.
Divan-ı hümâyun kalemi, (bk. Beylikçi kalemi), 29, 40-3, 92, 134 n, 215-6, 314, 361 n 1.
Divan-ı hümâyun kalemi hâcegânı, 50.
Divan-ı hümâyun kalemi kâtipleri, 53.
Divan-ı hümâyun kalemi mülâzimleri, 49 n5, 50.
Divan-ı hümâyun kalemi nizamnâmesi, 52.
Divan-ı hümâyun kalemi reisliği, 245.
Divan-ı hümâyun kalemi zeameti, 55 n.
Divan-ı hümâyun kalemleri, 39, 40-9, 50-58, 64, 68, 242, 245-6.
Divan-ı hümâyun kalemleri reisleri, 19.
Divan-ı hümâyun kalem reisleri daireleri, 19.
Divan-ı hümâyun kâtipleri, 10, 19, 27, 34, 40 n1. 43 n5, 47-9, 65 n2, 66, 89, 220, 237, 242, 339 n1, 340 n.
Divan-ı hümâyun kâtipleri şagirdânı, 89.

Divan-ı hümâyun kayıd defteri, 91-2.
Divan-ı hümâyun kuyudatı 161.
Divan-ı hümâyun küttap gedikli-leri, 49 n3.
Divan-ı hümâyun manasıbı, 157.
Divan-ı hümâyun mühimmeleri, 40.
Divan-ı hümâyun mühimme kalemi, 40.
Divan-ı hümâyun kalemi âmiri (bk. Beylikçi kesedarı), 40.
Divan-ı hümâyun mülâzimleri, 49 n5.
Divan-ı hümâyun müzakereleri, 2-3, 5, 17, 21, 81-2.
Divan-ı hümâyun ricali, 124.
Divan-ı hümâyun rüûs defteri, 88.
Divan-ı hümâyun rüûs kalemi. 54.
Divan-ı hümâyun rüûs kalemi kâtipleri, 54.
Divan-ı hümâyun sakaları, 47.
Divan-ı hümâyun sakabaşısı (bk. Sîm sakalarbaşı), 16.
Divan-ı hümâyun şagirdleri, 10, 19.
Divan-ı hümâyun şeyhi, 12.
Divan-ı hümâyun tahvil kalemi, 43-5. 54.
Divan-ı hümâyun tahvil kalemi kâtipleri, 54.
Divan-ı hümâyun tarihçisi, 55.
Divan-ı hümâyun tenbihçisi, 12.
Divan-ı hümâyun tercümanı (bk. Bab-ı âlî tercümanı), 21, 61, 71-6, 137, 279 n 2, 287. 307, 543.
Divan-ı hümâyun tercümanlığı beratı, 74-6.
Divan-ı hümâyun tezkiresi, 90, 336.
Divan-ı hümâyun tezkirecileri (bk. Divan-ı hümâyun kâtipleri), 237.
Divan-ı hümâyun vezneda-rı, 124 n 3.
Divan-ı hümâyun'a âid dirlik, 53.
Divan-ı hümâyun'a âid timar, 53.
Divan-ı hümâyun'a âid zeamet, 53.
Divan-ı Maliye, 372 n 1.
Divanî kese, 354 n.
Divittar, 29, 21, 28, 49, 55, 155, n 2, 168, 201-2, 222, 231, 340 - 346.
Diyarbakır defterdarlığı, 327 n 7.
Dizdar, 44-5, 89, 313 n 2.
Doğancı, 241.
Dokuzkat mehterhâne, 208.
Dolab (bk. Haremeyn evkafı hazinesi), 363.
Donanma kanunnâmesi, 523 v. d.
Donanma tercümanı (bk. Derya tercümanı), 417.
Donanma ümerâsı, 430-436.
Donanmay-ı hümâyun, 417-420, 432-448, 514, 516-7, 520, 523-5, 529, 534-7, 542, 544-5.
Donanmay-ı hümâyun hocaları, 538.
Donanmış at, 125 n 1, 202 n 3.
Dört bölük suvarileri, 356.
Dördüncü defterdar (Şıkk-ı râbi defterdarı), 333.
Dördüncü sınıf hâcegân, 69.
Dördüncü vezir, 62, 147, 187, 189, 190 n 6.

Döşemebaha, 417.
Duacı (Divan'da), 12, 15, 287.
Dubronik barçası, 517.
Duka altını, 167, 354 n, 369.
Dümenci, 406-7, 410, 456, 513 n 1.
Düvel-i ecnebiyye defatiri, 92.

E

Ecnas-ı nukud ve erkamı hâvi hazine defteri 371.
Ecnebî sefirleri (bk. Elçiler), 8, 30 n 1, 61, 71-6, 127, 242, 245.
Ecnebî tercümanları, 52.
Ecnebî tüccarları (bk. Müste'men taifesi), 56,
Edirne gümrüğü defteri, 372.
Ednâ cizyesi, 349 n, 350 n.
Eğseri (= Çivi), 522.
Ehl-i berat, 241.
Ehl-i cihat, 219.
Ehl-i hıref, 47, 340 n, 345, 351 n 1.
Ehl-i hıref cemâatları, 47.
Ehl-i zimmet, 350 n.
Ekmekçiler, 143, 357 n 1.
Ekmekçibaşı, 26.
Elbise nizamnâmesi, 123 n 3.
Elçiler, 51, 56, 58, 61, 127 n 1, 268-272, 305-317.
Elçi başkâtibi, 279, 284.
Elçi kabulü merasimi, 24, 25 n 3, 35, 61, 223, 266, 305-309, 310-317.
Elçi tercümanı, 287.
Emanet (Eminlik), 241.
Eminler, 115, 332 n 2, 342, 343, 348 n 1, 355, 378.
Emin-i cizye-i Gebran, 339,
Emin-i defter-i Tersane-i Âmire, 429.
Emin-i matbah, 339 n 1.
Emîr-ül-ümerâ (bk. Beğlerbeği), 186, 219, 325 n 1.
Emr-i şerif, 516, 521.
Enderun ağaları (Sadr-ı âzam'ın), 168.
Enderun halkı, 37.
Enderun hazinesi (bk. İçhazine ; Saray hazinesi), 362-3 n 1.
Enderun kâğıt emini, 69.
Enderun kaptanı, 397 n 1.
Enderun kuşçuları, 339 n 1.
Enderun ricali, 192, 254 n 1.
Enderun serkilercisi, 46.
Enderun ta'yinatı, 353.
Enderun tekaüdleri, 339 n 1.
Erbab-ı kalem (bk. Ulûfeli kâtipler), 90, 338.
Erbab-ı seyf, 259.
Erbab-ı timar, 98 n 4, 196, 107 n 1, 208, 528.
Erkân-ı devlet, 58, 226, 247.
Erkân-ı divan-ı hümâyun, 14.
Erkân kürkü, 140-1, 146, 286, 419.
Erkân minderi, 267.
Erkân paça samur kürk, 128 n 1.
Esame, 347, 349, 350, 355, 383.
Esame çalma (= Terkin), 383.
Esedî kuruş (Arslanlı kuruş), 350 n.
Esham beratı, 348,
Esham kayıdları, 322.
Eskisaray ağası, 35.
Eskisaray kapıcıları, 47.
Esnaf kethüdaları, 44, 46 n, 47.
Eşkinci, 447-8.
Eşrefî altın, 369, 370.
Etibbâ-i hassa, 47.

Evâmir kalemi, 373.
Evlâd-ı fâtihan, 97.
Evlâd-ı fatihan defteri,
Evkaf cihetleri, 47.
Evkaf-ı selâtin, 95.
Evrak kesesi, 78.
Evrak-ı cizye, 350 n.
Evsat cizyesi, 349 n, 350 n.
Eyalet defterdarı (bk. Kenar defterdarı), 328, 330.
Eyalet divanları, 76.
Eyalet hazineleri varidat ve masarifat defteri, 371.
Eyalet kadıları (Mevâli), 148.
Eyalet maliye daireleri, 328 n4.
Eyalet mutasarrıfı, 51,
Eyalet valisi, 184.
Eyalet vergi tevzi defterleri, 322.
Eyalet vezirleri, 120.

F

Fenn-i harita şagirdi, 545.
Fenerli reis, 408.
Ferace şamur kürk, 133 n 1, 201. 258.
Ferik amiral, 434.
Ferman-ı hümâyun, ferman, 23, 50 n 2 52, 64, 78, 82, 214, 219, 225, 227, 261, 521.
Ferman kesesi, 78.
Ferve-i beyzâ (Beyaz meşihat kürkü), 123, 127 n, 147.
Ferve-i samur, 124.
Fesin ihdası, 227.
Fıstıkî kâğıd, 64.
Fidye-i necat, 80.
Filandire, 436, 441.
Filika, 418, 420.
Filori, 202, 220.
Firkate, 400 n 1, 404, 405, 448, 455.
Firkateyn, 532.
Fodla, 20 n 2, 28.
Forsa-Forsa hizmeti, 409, 431, 524.
Fosta, 397, 446.

G

Gammaz (Altı çifte kayıt), 283.
Galata çorbacısı, 283.
Galatasarayı kapıcıları, 47.
Galebe divanı (bk. Ulûfe divanı), 13, 14. 20, 24, 28, 36, 61, 223.
Gali, 390.
Ganem kitabeti, 346, 353, 372.
Ganem kitabeti kalemi (bk. Âdet-i ağnam kalemi), 346, 361.
Gardiyan başı, 427.
Garipler, 68, 347.
Garipler kâtibi, 68.
Gaşiye, 167, 227.
Gayr-ı mensûh, 241,
Gedik, 49 n 5, 85, 153.
Gedik ağaları, 155.
Gedikliler, 49 n 5, 69, 256.
Gedikli kâtibi, 69, 256.
Gedikli müteferrika, 349.
Gedikli zeamet, 50 n 2.
Gedik timar, 85.
Gemi azapları bölükbaşısı, 432.
Gemi başreisi, 434.
Gemi başhocalığı, 545.
Gemi hocası, 538, 545.
Gemi reisi (bk. Reis), 394n1, 407 n, 517-8.
Gemi ücreti, 434.
Gılmanân-ı Mandıra-ı mîrî, 365 n2.
Girdap ağası, 404.

Gomana, 448.
Göç (Pâdişahların), 4.
Gönüllü, 16, 146.
Gulâm-ı sânî-i şıkk-ı evvel, 341 n.
Güğer harvanî, 227.
Güherçile mubayaa defteri, 382.
Gümi-Gömü-Kömü (Yelkenci), 408, 409, 410, 455, 519.
Gümrük, 20, 45, 50, 97, 182, 252, 358.
Gümrük emini, 20, 182, 252.
Gümrük mukataatı defterleri, 372.
Gümrük resmi. 97, 458.
Gümüşlü asâ'lar (Kapıcı ve çavuşbaşıların), 15.
Güreci, 109.
Güvezekaplı üstkürkü, 427.

H

Hâcegân-ı divan-ı hümâyun, 10, 19, 27 n1, 50 n3, 57, 58, 63-9, 70-1, 88, 151, 226, 260-1, 265.
Hâcegân-ı divan-ı hümâyun halifeleri, 19.
Hâcegân-ı divan-ı hümâyun şagirdleri 19.
Hâcegân memuriyetleri, 69.
Hâcegân rütbesi, 54, 68.
Hâcegân tevcîhatı, 152 n 1.
Habeşî kâğıd, 64.
Hademe-i Bab-ı âlî, 69, 154, 262.
Hademe-i Bab-ı Âsafî (bk. H. Bab-ı âlî), 168, 256.
Hademe-i Bab-ı vâlâ (bk. H. Bab-ı âlî ve Asafî), 159 n 3.
Hademe-i Donanma, 535.
Hademe-i Tersane, 529, 538.
Hafif donanma, 521.
Halatçı, 398, 455.
Haleb defterdarı, 327.
Halife (Defterdarlık kalemlerinde), 335, 360.
Halife (Donanma'da), 429.
Halife (Tersane mühendishânesi'nde), 537-9, 540, 541-5, 545,
Halife-i evvel (Tersane mühendishânesi'nde), 537, 540-3, 545.
Halife-i sânî (Tersane mühendishânesi'nde), 537-8, 540-3, 545.
Hama mukataası, 384.
Han kesesi, 78.
Haraç (bk. Arazi vergisi), 164, 319, 320 n 2, 321, 327, 334 n, 348 n 1.
Haraççı, 349.
Haraççı defteri, 349.
Harac-ı mukaseme, 320 n 2.
Harac-ı muvazzaf, 320 n 2.
Haracî arazi, 319-320.
Harc defteri, 58.
Harc-ı imza, 322.
Harçlık-ı Ceyb-i hümâyun, 364 n 3.
Harem ağaları, 9, 121 n 1, 252.
Haremeyn evkafı hazinesi (= Dolab), 363.
Haremeyn muhasebe defteri, 373.
Haremeyn muhasebecisi, 19, 126 n 1, 336 n 1, 347.
Haremeyn muhasebesi kalemi, 336 n 1, 346-7, 356, 359.
Haremeyn mukataa defteri, 373.
Haremeyn mukataa kalemi, 27 n 3, 346, 357, 359.
Haremeyn mukataacısı, 19, 124 n 3.
Haremeyn, müfettişi, 248 n.
Haremeyn pâyesi, 240.
Haremeyn vakıfları, 359.
Harem-i hümâyun, 403.

Harem-i hümâyun hazinesi (bk. Ceyb-i hümâyun hazinesi), 363.
Hariç ez defter, 97, 102, 105, 110.
Hariç ez tahrir, 104.
Hariciye nâzırı, 55 n, 242, 255, 247, 263.
Hariciye nezâreti, 247.
Hariciye nezâreti memurları, 247.
Hariciye vekili (bk. Hariciye nâzırı), 242.
Harita başhalifesi (Tersane mühendishânesi'nde), 544.
Harvanî, 123 n3, 227.
Has, 95, 97, 104, 106, 117, 155, 164, 165, 203-4, 218 n2, 219, 226, 230 n1, 244, 321 n3, 324 n 3, 326, 344, 352, 380, 386, 417, 420, 422.
Has beratı, 97.
Has defteri, 97, 104.
Hasbî tevliyyet, 230.
Haseki, 206.
Hasılat defteri, 371.
Hasılat-ı öşriyye, 164.
Hasırcı esnafı, 81.
Hasır yelken, 457.
Haslar mukataacısı, 19, 153 n.
Haslar mukataası defteri, 373.
Haslar mukataası kalemi, 346, 351-2, 359.
Hasoda başı, 128.
Hasodalılar, 30 n1.
Hassa çakırcıbaşı, 47.
Hassa çamaşırcıları, 47.
Hassa çayır, 164.
Hassa kadirgaları, 515.
Hassa kaptanları (bk. Hassa reisleri), 432-3.
Hassa kozbekçi, 100.
Hassa mimarları, 340 n.
Hassa müezzinleri, 339 n1.
Hassa reisleri, (bk. Hassa kaptanları), 408, 432-3, 517.
Hassa tabibleri, 340 n.
Hass-ı sâde hil'at, 63 n 1.
Hass-ül-has bâ postîn samur kürk, 124 n 3.
Hass-ül-has bâ postîn hil'at, 63 n 1, 124 n 3.
Hatayî, 202.
Hâtem-i sadaret, 182 n 1.
Hâtem-i vekâlet, 182 n 1.
Hatib, 45.
Hatt-ı hümâyun, 24, 36, 41, 50 n 2, 57-8, 77-8, 88, 93, 99, 115-6, 121, 123 n 1, 125-7 n, 131-3 n 1, 152 n, 155-6, 162, 183-4, 210 n 1, 232, 246, 259 n 4, 282 n 1, 350 n, 363, 366 n, 374 n 2, 379, 434, 443, 523, 539.
Hatt-ı hümâyun kesesi, 78.
Hatt-ı şehriyarî, 121 n 1.
Hatt-ı şerif, 80, 125 n 1, 151 n 1.
Havâî hisse, 105 n 2.
Havâî varidat, 386.
Havala (bk. Havâle), 380.
Havalât defteri, 371.
Havale (bk. Havala), 380.
Havas, 372 n 1.
Havass-ı hümâyun, 218 n 2, 321 n 3, 327, 384, 387, 522.
Haymana, 241.
Hayme mehterbaşısı, 376.
Hayta, 210.
Hayyatîn-i hassa, 351 n 1.
Hazariyye defteri, 161 n 2.
Hazariyye vergisi, 203.
Hazine (İç - Dış hazine), 20, 26, 54, 60, 95 n 1, 113 n 3, 114 n1, 230-1 n 1.
Hazine başkâtibi, 339 n 1.
Hazine çadırı, 370.
Hazinedar, 17, 128 n 1, 153, 202, 369.

Hazinedar başı, 17, 33, 63 n 1, 78, 369.
Hazine defterdarı (Mal defterdarı - Kenar defterdarı), 328 n 1, 330.
Hazine defterleri, 20.
Hazine hası (=Hükümdar hası), 104-5.
Hazine-i Âmire, 65 n 2, 338, 340 n, 366 n, 367, 374.
Hazine-i Âmire defterdarları, 340 n, 374-5.
Hazine-i Âmire kâtipleri, 340 n.
Hazine-i Âmire şagirdleri, 339, 340 n.
Hazine-i Evrak (Arşiv), 76-8.
Hazine-i hassa muhasebecisi, 127 n.
Hazine-i hümâyun kethüdası, 312.
Hazine kâtibi, 202.
Hazine kethüdası, 363 n 1.
Hazine-mande, 204 n 2, 385.
Hazine-mande ulûfe, 90.
Hazine masraf defteri, 371.
Hazine mukataat defterdarlığı, 374.
Hazine mum mührü, 17.
Hazine sarrafı (bk. Kuyruklu sarraf), 380-1.
Hazine teslimat defteri, 371.
Hazine tezkiresi, 365-6, 380, 384.
Hazine varidat defteri, 371.
Hazine varidat ve masarifat defteri, 371.
Hazine vekili, 362.
Hekimbaşı, 117 n 1.
Hendesehâne hocası, 537.
Hey'et-i vükelâ, 179, 263.
Hilâl (Kemik kürdan), 26.
Hil'at, 58-9, 63 n 1, 65 n 2, 70, 124 n 3, 132, 152-3, 202, 206, 209, 266, 281 n 2, 305-6, 323 n 3, 369, 419, 440-1, 444.
Hil'at defteri, 60.
Hil'at giydirilmesi, 120, 124, 126, 152-3, 239, 246, 248 n, 438.
Hil'at hazinesi, 362.
Hil'at-ı âlâ, 124 n 3.
Hil'at-ı has, 124 n 3, 130 n 1.
Hil'at-ı sadaret-i uzmâ, 120.
Hil'at-ı vezâret, 133 n 1.
Hind kamışı âsa, 428.
Hisar eri, 106.
Hisse-i mîrî, 380.
Hitabet, 83, 113, 240.
Hitabet defteri, 83.
Hizmet-i tevkî, 215 n 5.
Hoca (Defterdarlık kapısı kalemleri şefi), 335, 338.
Hoca (Tersane'de), 529-530, 531-9, 540-4.
Hoca-i evvel (Tersane'de), 541, 545.
Hoca-i pâdişah, 340 n
Horanta, 265.
Hudud muhafızları, 355.
Humbaracı'lar, 407-8, 531, 536.
Humbaracıbaşı, 126 n 1, 267.
Humbaracı defteri, 83.
Humbaracı ocağı, 126 n 1.
Humbaracı ocağı kâtibi, 126 n 1.
Humsmukataası, 384.
Huzur mürâfaası (Cuma divanı; Sadr-ı âzam'ın), 138-9, 237, 238.
Hüccet, 80, 230 n 2, 240.
Hüddam defteri, 256 n.
Hüddam-ı Tersane-i Mamûre, 408.
Hükm-i hümâyun, 241, 243, 514, 516.

Hükm-i siyaset, 417.
Hükümdar hası (bk. Hazine hası), 104, 106.
Hükümdara pişkeş çekilmesi, 58.
Hünkâr, 2, 60, 145.
Hünkâr gemisi reisi, 427.
Hünkâr hocası, 145.

I

Islavca, 226.
Islavca buyuruldu'lar, 226.
Islavca muharrerat, 226.
Istabl-ı âmire saraçları, 351 n 1.
Ittıknâme, 240.

İ

İbka (= Mukarrer), 86, 148, 150-5, 157 n 3, 202.
İbka fermanı (= Mukarrer fermanı), 202.
İbka hükmü, 153-5 n.
İbka kürkü, 148.
İbrikdar ağa, 202.
İbtida rüûs defteri, 89 n.
İcar-ı zemin (= Bedel-i öşür), 378.
İcare, 425.
İcare kâtibi, 429.
İcmal defteri (=Defter-i mücmel), 103.
İcmal hülâsası, 353.
İcmal kalemi (Defterhâne'nin), 96.
İcmalli kılıç, 528.
İçağası (Sadr-ı âzam'ın), 208.
İçel müderrisliği, 231.
İç hazine (Saray-Enderun hazinesi), 11, 319, 362-3. 417.
İçoğlanı, 17, 210, 305.
İfraz, 106.
İfraz hazinesi, 363.
İhtisab ağası, 142-3.
İhtisab mukataatı defterleri, 372.
İhtisab resmi, 97.
İhzariye hizmeti, 237 n 1.
İkinci defterdar, (ayrıca bk. Rikâb defterdarı), 126 n 1, 343.
İkinci kapudâne, 526.
İkinci mîrahur, 356.
İkinci mukataacı, 341-2, 344.
İkinci müneccim, 119.
İkinci ruznâmeci (=Küçük ruznâmeci-Ruznâmçe-i sânî), 19, 338.
İkinci sınıf hâcegan, 69.
İkinci tezkireci (Tezkire-i sânî), 21, 22, 137, 201.
İkinci vezir, 15, 23, 25, 117, 122, n 3, 147, 187-190 n 6.
İkindi divanı (Kazaskerlerin), 236 n 4.
İkindi divanı (Sadr-ı âzam'ın), 5, 13, 33, 38, 48, 114, 136-8, 140, 181, 262.
İkindi rüûs defteri, 88.
İlâm, 230 n 2.
İlâ-hazine, 377.
İlbas-ı hil'at (bk. Hil'at giydirilmesi), 250 n 2.
İlmiye rütbeleri, 54.
İlmiye tevcihleri, 115.
İlm-i nahv, 54.
İltizam, 165, 203, 347 n 1, 349 n, 352, 359, 360-1, 370 n 1, 377-8, 382-4, 385, 387 n, 416.
İlyazıcı, 102 n 1.
İmam, 45.
İmamet, 83, 89, 240-1.
İmamet defteri, 83.
İmdadiyye-i hazariyye, 203.
İmdadiyye-i seferiyye, 203.
İn'am defteri, 60.
İnce donanma (bk. Hafif donanma), 455-8.

İrad defterleri, 324 n 4.
İrad ve masraf ruznâmesi defteri 371.
İrad-ı cedid hazinesi (bk. Nizam-ı cedid hazinesi), 368, 426.
İrad-ı cedid nâzırı, 363.
İrad tezkireleri, 346, 353.
İrade-i şâhâne, 5 n 4, 441.
İrsaliye hazinesi, 202, 363, 371 n.
İslahat fermanı (1272 H. 1856 M. tarihli), 351 n.
İspence, 75.
İstanbul baruthânesi nâzırı, 68.
İstanbul fındık altını, 350 n.
İstanbul gümrüğü defteri, 356 n, 372.
İstanbul kadısı kethüdası, 142.
İstanbul kâğıdı, 64.
İstanbul kaymakamı, 184.
İstanbul mazûlleri, 235 n 1.
İstanbul mukataacısı, 19, 153 n.
İstanbul mukataası kalemi, 90, 346, 352, 359.
İstanbul pâyesi, 240.
İstanbul zer-i mahbûbu, 350 n.
İstikraz defteri, 371.
İşerleri, 322 n.
İştira zahiresi, 163.
İydiyye, 202.
İzinnâme, 217 n 2.
İzn-i sefine, 182.

K

Kadı, Kadılık, 13, 32, 37, 43, 46, 81, 103, 105, 108 n 4, 117 n 1, 134, 138, 140-4, 148, 180-2, 216 n, 229, 230-4, 237-8, 240, 322 n, 330 n 2, 331, 345 n 1, 349 n, 350 n, 357, 395 n 3, 415, 448, 514-8, 521.
Kadı defterleri (Akdiye defterleri), 233.
Kadı kassamları, 230 n 2.
Kadıleşker (bk. Kazasker), 32 n 2.
Kadı nâibleri, 239, 241.
Kadı namzedleri, 234.
Kadı rüûsları, 88.
Kadı rüûsları defteri, 88.
Kadılık beratı, 230.
Kadılık beratı resmi, 230.
Kadın efendi, 321 n 3, 417.
Kadın efendi hasları, 321 n 3.
Kadifeye kaplı samur kapaniçe kürk, 6.
Kadirga, 390, 395-7, 400 n 1, 401, 407, 421-2, 433, 436-7, 439, 442, 446, 455, 513, 517-8, 522.
Kadirga reisi, 407.
Kaftan, 34 n 5, 70, 219, 306-7 n.
Kaftan ağası, 202.
Kaftan baha, 204 n 5.
Kaftancı (Sefâretlerde), 314.
Kaftancıbaşı, 59, 70, 369.
Kâğıd bîrun emini, 381.
Kâğıd emini, 69, 342, 344-5, 381.
Kağıdçıbaşı, 369.
Kahve bidati mukataası, 356 n.
Kahve bidati mukataası defteri, 356 n.
Kahve sunma merasimi, 126 n 1, 128 n 1, 248 n, 419, 443.
Kahvecibaşı, 202.
Kâhya bey (bk. Kethüday-i sadr-ı âlî), 257, 285.
Kaime, 64.
Kaime kesesi, 78.
Kalafatçı, Kalafatî, 406-8, 410-1, 446, 455.
Kale ağalığı, 45.

Kale azabları, 44.
Kale muhafızları, 51, 351.
Kale mustahfızlığı, 89.
Kale neferleri, 46.
Kale topçuluğu, 89.
Kaleler tezkirecileri (Büyük—Küçük), 19, 341-3, 345.
Kaleler tezkireciliği kalemi, 341-3, 345.
Kalem buyrultusu, 51.
Kalem reisleri (Divan-ı hümâyun'da) 19.
Kalem reisleri daireleri, 19,
Kalem reisleri şagirdleri, 27.
Kalem zeametleri, 54.
Kalemiyye, 165, 216 n.
Kalemiyye dairesi, 360-1.
Kalemiyye dairesi defteri, 372.
Kalemiyye resmi, 360.
Kalite, 403, 405 n, 455, 513.
Kallâvî (Telli kavuk), 146, 149, 280, 438.
208, 244.
Kalyon, 393, 399, 529, 530, 533-4, 413, 430, 432, 440, 442, 446, 456 n 4, 523-6.
Kalyon kaptanları, 433.
Kalyon reisleri, 435.
Kalyonlar başhalifesi, 539.
Kalyonlar kâtibi, 68-9, 430, 153 n, 425, 430-1, 440.
Kalyon kâtibi halifesi, 440.
Kalyonlar nakkaş başısı, 431.
Kalyonlar ruznâmçeciliği, 429.
Kancabaş, 457.
Kancaburunlu kayık, 417.
Kançılar, 314.
Kanun-ı nev-müslim, 28.
Kapaniçe kürk, 6, 362 n1.
Kapı (bk. Bab-ı âlî), 125 n1.
Kapı ağası, 17, 24, 31, 33 n3, 119, 122 n3, 134.
Kapı arası hazinesi (bk. İrad-ı cedid hazinesi), 368.
Kapı halkı (Vezir-i âzam dairesi erkânı), 168, 203, 207.
Kapı halkı (Vezirlerin), 210.
Kapı ricali (bk. Kapı halkı), 158.
Kapıcı'lar, 20 n 1, 21, 32 n 1, 47, 138-9, 150, 233 n 1, 251, 285.
Kapıcıbaşı'lar, 20 n 1, 26, 45, 62, 90, 163, 205, 305, 322 n, 339, 358.
Kapıcılar bölükbaşısı (Sadr-ı âzam'ın), 266.
Kapıcılar kethüdası, 2 n 3, 14-16, 21-2, 24-7, 31-3, 62, 117-9, 132-3 n 1, 134, 144, 150, 233 n 1, 251 n 2, 266, 285, 443.
Kapıcılar kethüdası kâtibi, 27.
Kapı kethüdaları (Beğlerbeği'lerin), 152, 210.
Kapı kethüdaları (Ecnebî devletlerin), 61, 127 n 1, 272, 274, 276, 288, 308-9 n 3, 317.
Kapı kethüdaları (Vezirlerin), 152, 209, 210.
Kapıkulu askerleri (bk. Kapıkulu ocakları), 143, 192, 251 n 2, 341.
Kapıkulu ocakları, 5, 13, 24, 33, 36, 61, 68-9, 122, 130, 132, 149, 159, 162, 191, 263, 333, 351 n 1, 353, 368, 376-7, 379, 385, 387, 417.
Kapıkulu piyade ocağı, 351 n 1.
Kapıkulu suvari ocağı, (=Altı bölük), 20 n 1, 120, 192, 208 n 1, 339 n 1, 347-8, 356, 370, 383.
Kapıkulu suvari ocağı bölük ağaları, 20 n 1, 120.
Kapılı, 210.

Kapısı mükemmel vezir, 207.
Kaptan (bk. Kapudan), 407, 411-2, 417, 432, 435,455, 523-4.
Kaptan-ı Tersane-i Âmire, 411.
Kaptan paşa, 14-5 n 1, 16 n 2, 18, 25 n 3, 26, 33 n 2, 60, 116 n 3, 124, 126 n 1, 135, 140, 158, 190-2, 246, 258, 262, 267, 312, 399, 409, 414-6, 417-422, 426-7, 433, 435-6, 439, 440, 442-4, 524-6, 529, 533, 537 n 1.
Kaptan paşa baştardesi, 440.
Kaptan paşa bayrağı, 435.
Kaptan paşa gemisi, 440.
Kaptan paşa hasları, 417.
Kaptan paşa kayığı, 426.
Kaptan paşa tuğraları, 419.
Kaptan-ı derya, 81, 116 n 3, 124 n 3, 192, 209, 263, 393, 414, 419, 420, 422 n 1, 424, 437, 441, 466, 537 n 1, 540, 545.
Kapudan (bk. Kaptan), 545.
Kapudâne (bk. Kapudâne-i hümâyun), 417, 432-436.
Kapudâne başreisliği, 435.
Kapudâne hocaları, 536.
Kapudâne kaptanı, 525.
Karakol kaliteleri, 442.
Karakol kethüdası, 442.
Karamürsel, 455-6.
Kapudâne-i hümâyun, 415, 418, 434, 525.
Kasaban-ı Meydan-ı Yeniçeriyan, 339 n 1.
Kasabbaşı, 152 n 1, 347, 354.
Kassam, 230 n 2, 240-1.
Kassam-ı askerî, 230 n 2.
Kâtib defterleri, 97.
Kâtiban-ı divan-ı hümâyun, 89.
Kâtiban-ı Tersane-i Âmire, 411-2.
Kâtib-i büzürg-i Tersane, (bk. Cânib Efendi), 412, 428.
Kâtib-i icâre, 429.
Kâtib-i Yeniçeriyan, 365 n2.
Kavaslar (Sefarethâneler'de), 265.
Kayık, 417-8, 440, 457, 513.
Kayıkciyan, 411-2.
Kayıkciyan-ı Ağay-ı Tersane-i Âmire, 411-2.
Kayıkciyan-ı Cânib-i büzürg-i Tersane-i Âmire, 411-2.
Kayıkciyan-ı Emin-i Tersane-i Âmire, 411-2.
Kâyıkciyan-ı Hazret-i kaptan paşa, 411.
Kayıkciyan-ı Kethüday-ı Tersane-i Âmire, 411-2.
Kaymakam (bk. Sadaret kaymakamı; Rikâb-ı hümâyun kaymakamı).
Kaymakam divanı, 182 n1.
Kaymakam-ı rikâb-ı hümâyun, 180, 441.
Kaymakamlık fermanı, 181 n3.
Kayyum, 47.
Kaza kadıları, 231.
Kaza tahvil defteri, 83.
Kazalar şer'î hasılatı (=Rüsûmu), 229.
Kazaskerler, 2-4, 14-8, 20, 22-3, 25-8, 33, 37, 45, 59, 60, 114, 117 n, 120, 124, 134 n2, 138-9, 148-150, 158, 181-2 n1, 205, 219, 228-240, 263, 312, 324 n4, 331, 339 n1, 363, 438.
Kazasker divittarı, 231.
Kazasker ikindi divanı, 236 n4.
Kazasker kassamları, 230 n 8, 231.

Kazasker kâtibi, 230.
Kazasker muhzırı, 231, 237.
Kazasker muhzırbaşı, 26, 230.
Kazasker tevcîhi, 231.
Kazayây-ı örfiyye, 113.
Kazayây-ı şer'iyye, 113.
Kefe mukataası, 19, 359.
Kefe mukataası kalemi, 359.
Keman (=Yay), 513.
Kenar defterdarı (bk. Eyalet defterdarı; Hazine defterdarı), 328, 330.
Kerrâke, 284, 305.
Kese-Kise, 76, 78, 132, 202 n3, 324 n2, 353, 369, 381-2, 385, 441.
Kesedar-Kisedar, 40, 128 n 1, 245.
Kese kalemi (bk. Tahvil—Nişan kalemi), 39, 43-45, 50, 51, 64.
Kese kalemi şagirdi, 51.
Kese-i reis-ül-küttap, 88.
Kese-i Rumî, 354 n.
Kesim (=Maktu'), 380.
Kesmeli at, 286.
Kesr-i munzam, 326-7.
Kethüda gemisi, 436.
Kethüday-ı defter-i tersane, 429.
Kethüday-ı sadr-ı âlî, 68, 153, 154, 158, 168, 202, 256-8, 265, 267.
Kethüday-ı sadr-ı âlî çuhadarı, 259 n 2.
Kethüday-ı sadr-ı âlî hazinedarı, 202.
Kethüday-ı sadr-ı âlî kaftancısı, 259.
Kethüday-ı sadr-ı âlî kalemi, 55, 258--9.
Kethüday-i sadr-ı âlî karakulağı, 202, 259.
Kethüday ı sadr-ı âlî kâtibi, 69, 153, 256, 258, 266.
Kethüday-ı sadr-ı âlî mehterleri, 259.
Kethüday-ı sadr-ı âlî mühürdarı, 202.
Kethüdayeri, 21, 124 n 3, 138-9, 143.
Kıbrıs divan tercümanlığı, 76.
Kıç bayrakları, 436.
Kıdemli divân kâtipleri, 50.
Kılıç alayı, 59.
Kıdemsiz divan kâtipleri, 50.
Kılâ tezkirecisi (bk. Kaleler tezkirecisi), 342.
Kılâ tezkirecisi kalemi, 342.
Kılavuz çavuşu, 283.
Kılıç timar, 528.
Kırkar akçelik içel müderrisi, 231.
Kırlangıç, 404, 446.
Kırmızı atlas kese, 78.
Kırmızı bayrak (Donanma'da), 435-6.
Kısmet-i askeriyye, 230-1.
Kızlar ağası, 247, 307.
Kızak, 521-2.
Kibar ulemâ evlâdı (bk. Zâdegân-ı ilmiyye), 240.
Kilercibaşı, 33 n 3, 202.
Kireççibaşı, 284-5.
Kisve-baha, 29.
Kitabet-i Cebeciyan, 153 n.
Kitabet-i Silâhdaran, 153 n.
Koçı (=Araba), 75.
Koloğlanı, 142.
Kola çıkma, 141-4, 181.
Kollukçu, 143.
Konsolos'lar, 56, 269 n 1, 307 n 1, 314, 315.
Konsolosluk beratı, 314.
Konsolos tercümanı, 307 n 1.

Kontramiral, 434.
Kontuş samur, 284.
Korvet, 438, 438.
Koyun emini, 20, 163.
Koyun emini defteri, 163.
Kömü (bk. Gümi), 409.
Köprücü, 241.
Kubbe vezirleri, 14, 17-8 n 1, 23, 25 n 3, 33, 117-8, 147, 164, 186-192, 193-208, 209-213, 215, 221, 224, 342, 345, 415 n 3.
Kubbenişin vezirler (bk. Kubbe vezirleri), 186, 192, 215 n 5.
Kubur kakum, 284.
Kûhî yer, 104.
Kuka serpuş, 6.
Kulak, 136.
Kul kethüdası, 20, 126 n 1.
Kullar defteri, 34.
Kumaş defteri, 60.
Kupon kesesi, 78.
Kurenay-i şehinşâhî, 178.
Kuruş, 164, 354 n.
Kuşaklık hil'at, 63 n 1, 124 n 3.
Kuyruklu buyuruldu, 387.
Kuyruklu imza (Defterdarların), 23, 329, 332, 380.
Kuyruklu sarraf (bk. Hazi sarraf), 380.
Kuyruksuz imza (Küçük sah), 365
Kuyud-ı ahkâm-ı mîrî, 83.
Kuyud-ı Hakanî (bk. Defterhâne kayıdları), 117.
Kuyumcubaşı, 312
Küçük berat, 88.
Küçük defterdar (bk. Defterdar-ı şıkk-ı sâlis), 25.
Küçük efendi (bk. Tezkire-i sânî) 266.
Küçük elçi, 281.
Küçük evkaf kâtibi, 68.
Küçük evkaf muhasebecisi, 358.
Küçük evkaf kalemi, 346, 351, 358.
Küçük evkaf pâyesi, 88.
Küçük kale defteri, 10.
Küçük kale kalemi, 346, 351, 358.
Küçük kal'e tezkirecileri, 19, 153 n.
Küçük mîrahur (bk. Mîrahur-ı sânî), 133 n 1.
Küçük muhasebeci, 19.
Küçük ruznâmeci-Küçük ruznâmçe (bk. Ruznâmçe-i Sânî; İkinci ruznâmeci), 19, 46-7, 68, 153 n, 339, 340, 341 n, 367.
Küçük ruznâmçe defteri, 340 n.
Küçük ruznâmçe kalemi, 346, 349, 356 n, 358.
Küçük sah (Kuyruksuz imza), 365, 380.
Küçük telhis kesesi, 78.
Küçük tezkireci, 39, 68-9, 139, 256.
Küçuk vezir, 189.
Küreğe konulma, 81.
Kürekçi, 372,408 n-9, 455-6, 514, 515.
Kürekçiler defteri, 372.
Kürekkeşan azabân, 397,
Küreklı gemiler, 392, 441.
Kürk, 6, 47, 59, 124, 305-6,
Kürk giyme merasimi, 124, 418, 439.
Kürsü şeyhleri, 158.
Küttab gediklileri, 49 n 5.
Kütük, 457.

L

Lâğımcılar, 83, 126 n 1, 267, 531.
Lâğımcıbaşı, 267.
Lâğımcı defteri, 83.
Lâğımcı ocağı, 126 n 1.
Lâğımcı ocağı kâtibi, 126 n 1.
Lâtin yelkeni, 457,
Lenger (= Çapa), 522, 527.
Levendler, 389-90, 392, 456,
Lezez ulûfesi, 311.
Liman reisi, 425
Liman kaptanı, 428.
Liva amiral, 434.
Liva mutasarrıfı, 51
Liva mevkufat defteri, 372, 428, 434-5
Lokmalı kutnî iç kaftan, 219, 243.

M

Maaş defterleri, 387.
Maaş icmalleri, 347.
Maaş-ı şitaiyye, 536.
Maaş sergisi, 131.
Maaş kalemi (bk. Salyâne mukataası kalemi).
Maaşlı divan-ı hümâyun kâtibi, 48.
Maaşsız divan ı hümâyun kâtibi, 55.
Mabeyn baş kitabeti, 238 n 2.
Mabeyn çavuşları, 127 n.
Mabeynci, 127 n, 305.
Maadin mukataası, (bk. Maden iltizamı) 261 n 2, 384.
Maden iltizamı kalemi, 358.
Maden maasalyâne kalemi, 346, 352.
Maden mukataacısı, 19, 27 n n.
Maden mukataası, (bk. Maadin mukataası; Maden iltizamı), 19, 27 n 3 358.
Mahalsiz cihet, 231.
Mahkeme-i Şer'iyye sicilleri, 322.
Mahlûl, 347, 349, 351. 423, 528.
Mahlûl Anadolu defteri, 83.
Mahlûl defterleri, 86
Mahlûl-i mufassal, 103.
Mahrec mevâlisi (bk. Mazûl kadılar), 240.
Mahzen-i çûb emini, 430.
Mahzen-i çûb kâtibi, 430.
Mahzen-i surb emini, 430.
Mahzen-i surb kâtibi, 425.
Makaracı, 408.
Makrama-i dest (=El havlusu), 26 n 2, 1 5.
Maktûᶜ (bk. Kesim), 380.
Mal defterdarı, (bk. Hazine defterdarı), 163, 326, 328 n 1, 331.
Mal-i Cizye, 350 n.
Mal-i mirî, 332.
Mal-i mukayyed, 378.
Malikâne, 164, 203, 205 n, 347, 354, 360, 378-9.
Malikâne halifesi, 347, 354, 360.
Malikâne halifesi kalemi defterleri. 371.
Malikâne kayd defteri, 371.
Malikâne mukataat, 384.
Malikâne halifesi kalemi, 360.
Maliye ahkâm defteri-372.
Maliye ahkâm kâtipleri, 340 n.
Maliye defterhânesi, 10, 20, 26, 34.

Maliye defterleri, 10, 370, 381-3, 381.
Maliye hazinesi (bk. Bîrun-Dış hazine), 106, 362 n 2, 364-5, 367-8, 384.
Maliye hazinedar başısı, 78.
Maliye kalemi, 53, 346, 348, 351, 353, 357-8, 360-1, 372.
Maliye kalemi şagirdleri, 53.
Maliye mahkemesi, 361.
Maliye mektupçuluğu, 373.
Maliye nâzırı, 263.
Maliye nezâreti, 54, 338, 374-5.
Maliye tarihcisi, 68.
Maliye tezkirecisi, 19, 27 n 3, 124 n 3, 336 n 1.
Malûmiye, 385.
Manasıb tevcîhi, 121 n 1.
Manasıb-ı ilmiyye, 113.
Manasıb-ı seyfiyye, 113.
Manasıb-ı sitte, 227.
Manasıb- kapudan, 414.
Mandacı, 428-9.
Mansûre hazinesi, 374.
Mansûre hazinesi defterdarlığı, 334.
Marangoz, 398, 455.
Ma'ruzat-ı Dahiliye odası, 247.
Ma'ruzat-ı Hariciye odası, 247.
Maslahat güzar'lar, 57, 274, 276, 309 n 3, 316-7.
Masraf defteri, 324 n 4.
Masraf ruznâmeleri, 367.
Masraf-ı has kâtibi, 124 n 3.
Masraf-ı şehriyârî kâtibi (bk. Masraf-ı has kâtibi), 69.
Masraf-ı şehriyarî kalemi, 346, 353,
Masraf tezkireleri, 346, 353.
Masraf ve varidat ve istikraz defteri, 371.
Matbah-ı Âmire, 25 n 1, 341.
Matbah-ı Âmire aşçıyamakları, 28.
Matbah-ı âmire emini, 10, 20, 26, 68, 124 n 3, 339 n 1, 346, 354.
Matbah-ı Âmire neferleri. 47.
Matracıbaşı, 146.
Mavî asâ, 428.
Mavna, 400 n 1, 412, 422, 440-1, 455, e57, 513.
Mazul kadılar (bk. Mahrec mevâlîsi), 240.
Mazûliyet maaşı, 70.
Meclis-i Meb'usan, 209 n.
Meclis-i vâlâ reisi, 55 n.
Meclis-i vükelâ, 57, 179.
Meclis-i vükelâ mazbata kâtipliği, 87.
Mehterler, 210, 443.
Mehterbaşı, 26.
Mehterhâne, 137, 208, 286, 419, 449.
Mektubçu (bk. Mektubî), 132, 147, 168, 256, 260-1, 265, 382, 382, 285.
Mektubî efendi, 64, 266-7.
Mektubî-i defterî kalemi, 356, 352.
Mektubî-i sadr-ı âlî, 55, 260.
Mektubî-i sadr-ı âlî başhalifesi, 261.
Mektubî-i sadr-ı âlî başhalifesi kâtibi, 261.
Mektubî-i sadr-ı âlî kalemi, 55.
Mektub kesesi, 78.
Mektum mühimme, 82.
Memâlik kadıları, 230 n 2.
Memhur temessük, 363 n 1.
Mensuh - mensuhat 241, 382,

Mensuh mukataalar âmiri, 19.
Mensuhat kalemi, 422.
Menşur, 23, 83, 180, 214, 217, 225.
Menşur defteri, 83.
Menzil halifesi kalemi, 360, 372.
Menzil ücreti, 322.
Merasim elbiseleri, 114, 283.
Meremmetçi (Donanma hizmetinde), 408.
Merhem akçesi, 28.
Meskûkât, 16 n 1.
Meşihat, 47, 240.
Meşk-i tuğra, 189.
Meşrutiyet, 67, 179.
Metropolitlik beratı, 351.
Mevâcib, 36 n 1, 58, 130 n, 131 n, 332, 341, 349, 351, 377, 385, 536.
Mevâcib defteri, 332.
Mevâcib ihracı, 351.
Mevâcib-i kılû, 365 n 1.
Mevâcib-i müşahere hârân-ı hızane-i âmire, 340 n.
Mevadd-ı askeriyye muhallefatı, 230 n 2.
Mevâlî (bk. Vilâyet kadıları). 44, 45, 139, 148-9.
Mevcud, 424.
Mevcudatçı, 336, 343, 345.
Mevcudatî (bk. Mevcudatçı).
Mevcudatî kalemi, 336.
Mevkuf = Memur ücreti), 55, 382.
Mevkufat, 338.
Mevkufat defteri, 10, 372.
Mevkufatçı, 19, 124 n3, 233 n3, 330 n5, 336, 341-4, 346, 348, 353, 357, 361.
Mevkufatçı kalemi (bk. Rüsûm kalemi), 341-2, 346, 348, 353, 357, 361.
Mevkufatî (bk. Mevkufatçı), 336.
Mevkufatî-i Anadolu kalemi, 336.
Mevkufatî-i şıkk-ı evvel, 330 n5.
Mevkufatî-i şıkk-ı evvel kalemi, 336,
Mevkufçu, 382.
Mevleviyyet, 231.
Mevlûd alayı, 59.
Mezraadar, 46 n.
Mısır beğlerbeğileri, 240 n1.
Mısır hazinesi (bk. Mısır irsaliyesi), 58, 364.
Mısır irsaliyesi, 364 n2.
Mısır kesesi, 354 n.
Mısır mühimme defteri, 82.
Mısır zer-i mahbûbu, 350 n.
Mısır zincirli altını, 350.
Miftah ağası, 202, 541.
Mihmandar, 276 n4, 277, 286.
Mimar ağa, 20.
Mimarlar, 339 n1.
Mimlemek. 383.
Mindere çıkma, 54.
Mîrahur, 118-9, 120, 133 n1, 314.
Mîrahur (Sefaretlerde), 314.
Mîrahur-ı evvel, 120,
Mîrahur-ı sânî, 90, 133 n1
Mîr-i alem, 26 n 2, 33 n 3, 149, 201-2, 209, 340 n, 419.
Mîr-i hac, 133 n1.
Mîr-i mîran (bk. Beğlerbeği), 85, 186, 189, 340 n, 341, 366 n, 415-6, 433, 527.
Mîr-i mîran beratı, 341.
Mîr-i liva (bk. Sancakbeği), 44, 148.
Mîrî ahkâm, 343, 345.
Mîrî arazi (=Arazi-i emîriyye), 319. 320, 347 n 1.
Mîrî gemiler, 435.
Mîrî gemi reisleri, 435.

Mîrî hazine (bk Bîrun hazinesi, Dış hazine; Maliye hazinesi), 319, 364-5.
Mîrî hilʿat, 369.
Mîrî kâtıbi, 361.
Mîrî kalyonlar, 433-4.
Mîrî kalyonlar başkaptanı, 433.
Mîrî kalyonlar kaptanları, 433.
Mîrî kaptan, 432.
Mîrî mandıra, 365 n 2.
Mîrî mubayaat, 348.
Mîrî mukataalar, 352, 379, 382, 384, 386.
Misafiret (Elçi tevkifi), 313.
Mîzan kalemi (bk. Büyük Ruznâmçe kalemi), 353.
Mîzan-ı harir, 356 n.
Mîzan kıç direği, 434.
Mora defteri nezareti, 321 n 4.
Morateröümanlığı, 76.
Muaccele, 383-4.
Muafnâme-i hümâyun, 45.
Muallem asakir-i bostaniyan-ı hassa, nezâreti, 70.
Mufassal defteri, 97, 103-4, 188 n6, 224-5.
Mufassal kalemi, 96.
Muhak, 32 n 2.
Muhallefat dairesi, 355.
Muhallefat defteri, 371.
Muhallefat halifesi, 360.
Muhallefat halifesi kalemi, 360, 371.
Muhassıllık ve muhassıl, 165, 205, 216 n, 259, 386 n 1.
Muharrerat, 56.
Muharrir-i memleket, 103, 105-6.
Muhasebe devri (bk. Devr), 131.
Muhasebe-i Anadolu, 124 n 3, 336.
Muhasebe-i Anadolu, kalemi, 336.
Muhasebe-i evvel (bk. Başmuhasebeci), 19, 90, 124 n 3, 346, 354, 365 n 2.
Muhasebe-i evvel şagirdliği, 90.
Muhasebe ihracatı malleri, 371.
Muhasebe kalemi erkânı, 27.
Muhtesib, 141, 144.
Muhzır ağa, 21, 24, 31-2 n 1, 36, 124 n 3, 138-9, 142, 144, 146, 231, 237.
Muhzır ağa ortası, 142.
Muhzırbaşı, 26-7, 143 n 1, 230.
Muhzır yoldaşları, 142.
Mukabeleciler, 27, 69, 326 n, 336, 356.
Mukabeleci kalemi, 336, 341.
Mukabele-i süvari ve piyade kalemleri, 336, 341, 346-7.
Mukarrer (bk, İbka), 150, 202.
Mukarrer fermanı (İbka fermanı), 202.
Mukataa, Mukataat, 100, 106, 165, 204, 216, 332 n 2, 338, 342-4, 349 n, 351-2, 353-6 n, 359, 378-9, 382-8, 385-7 n, 515.
Mukataa defterleri, 370-1.
Mukataacı, 330, 332 n 2, 336, 343.
Mukataaci-i evvel (bk. Birinci mukataacı, 341-2.
Mukataacı kalemi (bk. Birinci mukataacı kalemi), 336, 341-342-3.

Mukataacı-i sânî (bk. İkinci mukataacı), 341-2, 344.
Mukataacı-i sânî kalemi (bk. İkinci mukataacı kalemi), 341-2,
Mukataacı-i sâlis, 344.
Mukataa-i Anadolu kalemi, 336.
Mukataa-i Bursa kalemi, 336.
Mukataa-i maâdin kalemi. 336.
Mukataa-i şıkk-ı sânî kalemi, 336.
Mukataa-i zemin (= İcar-ı zemin; bedel-i öşr), 378.
Mukataat rüûsu, 88.
Mukataat beratı, 189n, 348.
Mukataat beratı, 348
Mukatat defterleri 10, 330 n 2.
Mukataat hazinesi, 202,
Mukataat kâtipleri, 47.
Mukataat kayıtları, 354.
Mukataat zararı, 322 n.
Mukayyed bedeli, 165 n 1.
Muktazî işareti, 41.
Mumcular, 142.
Musalahanâme, 55.
Mutak, 421.
Mutakka, 241
Mutasarrıf, 87, 134n, 209-210.
Muvakkiᶜ (bk. Nişancı), 214.
Muvakkiᶜ-i tuğra. 215 n 5.
Mübayaat defteri, 371.
Mübayaa ağnamı (bk. Ondalık koyun), 382.
Mübayaa ahkâmı defteri, 382.
Mübayaa olunan top beygir defteri, 382.
Mübayaa zahiresi (bk. Rayic zahiresi), 382.
Mücaz kadı, 234.
Mücaz müderris, 234.
Mücevveze, 114, 137-8, 142, 148, 219, 244. 258, 280.
Mücmel defteri, 104.
Müderrisler ve müderrislik, 45, 89, 103, 139, 149-150, 231, 233-4, 237, 242.
Müderrislik rüûsu, 88.
Müeccele, 383
Müfettiş-i emvâl, 302 n 2.
Müfti (bk. Şeyh-ül-islâm), 17 n 2, 32 n 2, 233 n 1, 238.
Müfti-i kanun (bk. Nişancı), 215 n 4, 219.
Mühendisler (Tersane-i Âmirede), 540.
Mühendishâne hocaları, 529-546.
Mühendishâne hulefâsı, 531.
Mühendishâne muallimleri, 530.
Mühendishâne mülâzımları, 529-544.
Mühendishâne nâzırları, 530.
Mühendishâneş girdleri, 529-544.
Mühimme defterleri, 40-1, 79, 80-2, 92, 161 n 2.
Mühimme-i Mısır ve mektûmu, 82.
Mühimme kayıdları, 52.
Mühimme müdürlüğü, 53.
Mühimmenüvîsân, 40, 52-3.
Mühimme nüvîsân odaları, 52.
Mühr-i hümâyun, 17. 19, 26, 34, 113, 117-9, 120, 123 n 2, 124, 132, 182-3, 250, 310, 312, 365.
Mühr-i sadaret, 250 n2.
Mühr-i şerîf (bk. Mühr-i hümâyun), 63, 114 n1.
Mühr-i vekâlet bk. Mühr-i hümâyun), 125 n1.
Mühürdar, 125 n3, 202.

Mühürlü tezkire, 422, 423 n 1, 424 n 2.
Müjde parası, 237.
Mükâleme mazbataları, 55.
Mülâzim (Tersane-i Âmire mühendishânesinde), 529-537.
Mülâzim kaptan, 435, 537.
Mülâzimet gediği, 49 n5.
Mülâzim-i evvel (Gemi'de), 434.
Mülâzim-i sânî (Gemi'de), 434.
Mülkiye nâzırı, 263.
Mülkiye nezâreti, 259.
Mülkiye rütbeleri, 54.
Mülknâme-i hümâyun, 45, 224, 228.
Mültezim, 88, 332, 334, 378, 280. 582, 381. 385.
Müneccim başı, 438, 443-4.
Müsaade-i hümâyun, 70.
Müsalehanâme, 72.
Müsellem, 97, 103-4, 106, 382.
Müsellem defteri, 97, 104.
Müst fız, 44, 85.
Müstahfız-ı âlât (Mühendishâne'de), 529.
Müste'men tâifesi (=Ecnebî tâcirler), 52.
Müste'men tâifesi defteri, 52.
Müstevfî, 325.
Müşahere, 349.
Müşahere hârân, 339 n1.
Müşahere hârân defteri, 371-2.
Müşahere hârân-ı Hızâne-i Âmire, 340 n.
Müşir, 246 d3, 260n.
Müteferrika, 16, 47-8, 50 n 1, 89, 97, 114 n 3, 120, 146, 207, 338-9 n 1, 340 n.
Müteferrika ağaları, 16.
Müteferrika başı, 220 n 2, 226.
Müteferrika reisleri (Donanmây-ı hümâyun'da), 408.
Mütekaid müteferrika, 47.
Mütesellim, 246, 321-2.
Mütesellimlik defteri, 161 n 2.
Mütekaidîn defteri, 371.

N

Nâfüruht, 384, 386.
Nâfüruht mukataat, 386 n 1.
Nâib, 239, 322 n.
Nakiblik, 6.
Nakib-ül-eşraf, 6.
Nakkare, 208.
Nâme-i hümâyun, 41, 64, 247-8 n, 281, 308, 310 n 1.
Nâme defterleri, 92.
Nâme müsveddeleri, 92.
Nanpâre, 100.
Nasb-ı müvellâ, 113.
Navul halifesi, 357.
Navul kalemi, 357 n 1.
Neccar (Donanma hizmetinde), 406, 412.
Nefîr, 208.
Nefiy ve kalebend defteri, 23 n 1.
Nemalı (=Gelirli), 379.
Nevmüslim, 28-9 n 3.
Nevruziyye, 202.
Nezâret (Çiftlik), 359.
Nişan, Nişan-ı hümâyun, 74-6, 83, 209, 214, 220 n1, 325, 344-5, 348 n 1, 370 n 1.
Nişan (Defterdarın imzası), 345 n 1.
Nişan defteri, 371 n.
Nişan kalemi (bk. Kese—Tahvil kalemi) 39, 43-5.
Nişan kaydı, 94.
Nişancı (bk.Tevkiî; Muvakkiᶜ), 2, 14, 17-8, 20, 25-6, 33, 39, 59, 69, 79, 89, 95, 98-9, 100-1, 124 n 3, 126 n 1, 149, 161-2, 189. 190, 192, 201, 209, 214-219, 220-227,

242, 244, 247, 263, 266, 321, 356, 419, 438.
Nişancı divittarı, 201.
Nişancı hası, 219-220, 244.
Nişancı vekili, 181.
Nişancı kesedarı, 201, 219.
Nişanlı bâkî defteri, 334 n.
Nişanlı haraç defteri, 349 n.
Nişanlı kâğıd, 217.
Nizam-ı cedid, 129, 333, 350 n, 368.
Nizam-ı cedid hazinesi (bk. İrad-ı cedîd hazinesi), 368.
Nöbet, nöbet çalmak (Nevbet), 31 n, 137-9.
Nüzul emaneti, 346.
Nüzul emini, 163, 354.
Nüzul emini defteri, 163.
Nüzul kaydı, 348.
Nüzul zahiresi, 163.

Ocak ağaları, 4, 24, 114, 148, 263.
Ocak bölükbaşıları, 144.
Ocak erkânı, 117n.
Ocak imamı, 126 n1.
Ocak kapı kethüdası, 142.
Ocak kethüdası, 144.
Ocak muhzırı ağa, 16, 20, 387.
Ocaklık, 351-2, 446, 448, 523.
Ocaklık mevâcib, 351-2.
Odabaşı, 142-4, 407-8, 513.
Okçu (Donanma hizmetinde), 408.
Ondalık koyun (bk. Mübayaa ağnamı), 382.
Oramiral, 434.
Ordu defteri, 83.
Ordu hazinesi, 370.
Ordu kadısı, 237.
Ordu mühimmesi, 82.
Ordu şikâyet defteri, 161 n2.
Ordudan tayin, 162.
Ordudan verilen rüûs, 46.
Orta çavuşları, 144.
Orta elçiler, 127 n1, 279, 284.
Ortakapı kapıcıları (bk. Dergâh-ı Âlî kapıcıları), 21 n4.
Orta kayık, 457.
Orta mütevellileri, 267.
Orta raht, 219.
Orta zabiti, 285.
Ortakçı, 241.
Osmanlı maliye dairesi (bk. Defterdar kapısı), 338.
Osmanlı vak'anüvisleri, 64-68.
Otağ-ı hümâyun, 101 n1,
Oturak (Gemilerde), 448.

Ö

Örf, 23 n2, 138, 142, 147.
Örfî tekâlif-Örfî vergi, 319, 323, 364.
Öşr, 319, 378-380, 383.
Öşrî arazi, 319-320.
Özengi ağaları, 258.

P

Pâdişah avları, 4.
Pâdişah göçleri, 4.
Pâdişah hası, 105, 352.
Pâdişah hazinesi (bk. İç hazine), 417.
Pâdişah hocası, 116 n4.
Pâdişah mehterhânesi, 123 n2.
Pâdişah mührü (bk. Mühr-i hümâyun), 10.
Pâdişah silâhdarlığı, 118.
Pâdişah zevceleri, 121.
Para kesesi, 132.
Paşa baştardesi, 436.
Paşa defteri, 83.
Paşa defterlisi, 208 n1.

Paşa gemisi, 407, 420.
Paşa kapısı erkânı vericali, 124-5, 168.
Paşa kayığı, 412.
Paşa kayığı reisi, 412.
Paşa unvanı, 260 1n.
Patriklik beratı, 351.
Patrona, patrona-i hümâyun, 428, 432-5, 525.
Patrona başreisliği, 435.
Patrona kaptanı (bk. Patrona), 525.
Pâye-i fetvâ (= Şeyh-ül-islâm pâyesi), 17 n 2.
Pençe, 51, 135 n 2, 136, 257. 342, 365 n 1, 387.
Pençik resmi, 319-320.
Perişanî kavuk, 141-2, 244.
Perkendi (bk Birgende; Briganrin), 397, 446.
Peşkeş, 164.
Peşkir ağası, 202.
Peyk, 20 n 1, 124, 340 n.
Pirinç mukataası resmi, 359, 384.
Piskapos halifesi, 361.
Piskapos halifesi kalemi, 361.
Piskapos mukataacılığı, 42, 361 n 1.
Piskapos mukataası kalemi, 346, 351, 373.
Piskapos mukataası kalemi defteri, 373,
Piyade mukabelecisi, 19, 47, 68, 124 n 3.
Piyade mukabelesi kalemi, 47, 346, 350-1, 358.
Piyade mukabelesi kalemi defteri, 10, 373.
Piyade rüûsları, 46.
Postîn samur kürk, 124 n 3.
Prangı, 513.
Prova direği (Gemilerde), 43.

R

Raht hazinesi, 355.
Raht kâtibi, 355.
Rayiç zahiresi (bk. Mübayaa zahiresi), 382.
Reâyâ tâifesi, 230 n 2, 241.
Recec mevâcibi, 130 n 1.
Reis (Donanma hizmetinde), 407-8, 411-2 432-4, 440, 455, 518, 520, 524, 526.
Reis efendi (bk. Reis-ül-küttap), 21, 77, 128 n 1, 208, 244 n 3, 246, 253, 307.
Reis gedikleri (Donanma'da), 526.
Reis-i pâdişah (Donanma'da), 411-2.
Reis-i paşa (Donanma'da), 411.
Reis kalemi (= Reis-ül-küttap kalemi), 243 n 2, 240.
Reis kalemi evrak muhafızı, 245.
Reis-ül-küttap, 10, 14-17, 19, 21-4, 27, 31, 39, 42, 44, 47-9, 51, 55-7 n 2. 59, 63, 68-9, 70-1, 77, 79, 84, 88, 92, 99, 100, 123 n2, 125-6, 131-2, 137, 144-5 n 3, 146-7, 162, 168, 201-2, 209, 214 n 1, 216-7 n 1, 219, 220, 227, 242-8, 254-6, 260, 262-3, 267, 280, 285, 287, 307, 310, 331, 335, 356, 418, 439.
Reis-ül-küttap kesedarı, 88, 132, 145 n 3, 201, 245.
Reis-ül-küttap zeametleri, 244.
Resîd etmek, 367.
Resîd işareti, 219, 243, 245, 367. 384.
Resîd muamelesi, 243.
Resîd tahvili. 367.
Resm-i âdî, 281.
Resm-i ağıl, 384.
Resm-i ganem, 376, 384.

Resm-i kısmet, 230 n 2, 240.
Resm-i kısmet-i askerî, 230 n 2, 240.
Reşen mevacibi, 377.
Rical-i Bab-ı Âlî, 247.
Rical-i devlet, 247, 439.
Rical-i kalem-i Divan-ı Hümâyun, 49 n 5.
Rical-i donanma, 524.
Rikâb-ı hümâyun. 3 n 4, 116, 202 n 3, 223, 323 n 3.
Rikâb-ı hümâyun ağaları, 4, 33, 114 n 3, 140, 149, 339 n 1, 340 n.
Rikâb-ı hümâyun ahkâm defterleri, 373,
Rikâb-ı hümâyun âmedcisı, 71.
Rikab-ı hümâyun başmuhasebecisi, 71.
Rikab-ı hümâyun defterdarı, 71, 373.
Rikab-ı hümâyun defterleri, 161, 180.
Rikâb-ı hümâyun kaymakamı (bk. Sadaret kaymakamı), 82, 134-5, 161, 180-185.
Rikâb-ı hümâyun memuru, 71.
Rikâb-ı hümâyun mühimmesi, 82, 180.
Rikâb-ı hümâyun rüûsları, 46.
Rikâb-ı hümâyun şikâyet defteri, 180.
Rikâb reisi, 71, 92.
Rikâbdar, 340 n.
Riyâle ve Riyâle kaptanı, 428, 432, 433-5, 526.
Riyâle başreisliği, 435.
Riyaset-i Meclis-i vükelâ, 179.
Rukʿa, 79, 80.
Rumca, 226.
Rumeli ahkâm tezkireciliği kalemi, 341-2.
Rumeli ahkâm tezkireci 341-2.
Rumeli beğlerbeği, 18, 71, 128, 186, 189, 205, 219, 236, 331, 333 n 3.
Rumeli defterdarı, 327-8 n 1.
Rumeli defteri, 161 n 2, 321 n 4.
Rumeli defteri nezâreti, 321 n 4.
Rumeli emîr-ül-ümerâsı (bk. Rumeli beğlerbeği), 186.
Rumeli kadıları, 32.
Rumeli kazaskeri, 6, 14, 17-8, 32, 54, 139, 149, 229, 230 1 n 2, 232-3 n 3, 234-5 n 1, 236 n 4, 237, 239, 240, 261, 340 n, 361.
Rumeli muhasebecisi, 340.
Rumeli muhasebesi kalemi, 336, 340.
Rumeli mustahfızları defteri, 83.
Rumeli sarraf kumpanyası, 380-1.
Ruznâmçe - Ruznâme-i hümâyun, 10, 63 n 1, 335 n 2, 365 n 1, 368-9.
Ruznâmçe-i evvel, (bk. Büyük -Birinci ruznâmçe ve ruznâmçeci), 68, 124 n 3, 126 n 1, 337-8, 346, 354.
Ruznâmçe-i evvel kalemi, 336, 338-9, 346.
Ruznâmçe-i sânî (bk. İkinci küçük ruznâmçe), 338.
Ruznâmçe-i sânî kalemi, 336, 338-9.
Ruznâmçe kalemleri, 47, 96, 368.
Ruznâmçe kâtibi, 368.
Ruznâmçe kesesi, 26, 34.

Ruznâmçe temessükleri, 353.
Ruznâmeciler (bk. Büyük-Küçük ve Birinci-İki ruznâmeciler, Ruznâmçe-i evvel ve sânî), 19 n 1, 27, 329, 429.
Ruznâme defterleri, 338 n2, 339 n1.
Ruznâme kalemleri (bk. Rüznâmçe-i evvel-Ruznâmçe-i sânî; Birinci ve İkinci ruznâmçe; Büyük ve küçük ruznâmçe), 339-342, 344.
Rüesâ (Donanma'da; bk. Reisler), 406, 412.
Rüesay-i Tersane-i Âmire, 538.
Rüsûm bedeli, 378.
Rüsûm defteri, 58.
Rüsûm kalemi (bk. Mevkufat kalemi), 357.
Rüsûm müfredat defteri, 230 n 2.
Rüsûmat dairesi, 142 n 2.
Rütbe maaşı, 240.
Rüûs, rüûs-ı hümâyun, 45-48, 75, 88-93, 180, 243, 367.
Rüûs buyuruldusu, 48, 84.
Rüûs buyuruldusu defteri, 90.
Rüûs-ı hümâyun defterleri, 47-8, 88, 90-1.
Rüûs-ı hümâyun kalemi, 39, 41, 45-8, 50-2, 64, 245, 429.
Rüûs-ı hümâyun kalemi gediklileri, 46.
Rüûs-ı hümâyun kalemi kâtipleri, 46.
Rüûs-ı hümâyun kalemi kesedarı, 47.
Rüûs-ı hümâyun kalemi serhalifesi, 47.
Rüûs-ı hümâyun kalemi şagirdleri, 46.
Rüûs-ı hümâyun kaleminden verilen rüûs, 46.
Rüûs-ı hümâyun kayıdları, 95.
Rüûs-ı hümâyûn kesesi, 78.
Rüûs-ı kaza (Kadı rüûsları), 88.
Rüûslu şagird, 49 n5.
Rüûs maaşı (bk. Zâdegân-ı ilmiyye maaşı), 240.
Rüûs resmi, 47.
Rüzgâr bayrağı, 436.

S

Saat-i muhtar, 219.
Sadaka tevliyetleri, 351.
Sadaret alayı (bk. Sadr-ı âzam alayı), 123 n 2, 127 n, 284 n 3.
Sadaret dairesi erkânı, 12 n.
Sadaret kaymakamı (bk. Rikâb-ı hümâyun kaymakamı sadr-ı âzam kaymakamı), 100, 117 n, 119, 120, 131 n, 161, 166, 180-185, 209 n 3, 251 n 2, 254, 261
Sadaret kaymakamı varidat ve masarifat ruznâme defteri, 371.
Sadaret kethüdası (bk. Sadr-ı âzam kethüdası; Kethüday-ı sadr-ı âlî), 16 n 2, 55, 64, 118, 245, 275, 387, 416.
Sadaret kethüdası kâtibi, 275.
Sadaret kürkü, 123.
Sâdât, 241.
Sade samur kürk, 124.
Sâdire defteri, 91.
Sadreyn efendiler, 38 n 2, 125 n 1, 237 n.
Sadr-ı âzam, (bk. Vezir-i âzam), 2, 5, 11, 15 6, 19-20, 22, 24, 30-2, 34-5, 44 n, 46, 48, 50,

54, 56-9, 63-4, 70-1, 74, 80, 82, 84, 91, 93, 97-112, 113-128, 129-144, 145-160, 161-176, 177-185, 190 199, 200-213, 217, 223, 227, 231, 233 n 3, 234 n 1, 237-8, 243-5, 257-272, 278, 280, 282, 284-5, 305-310, 324 n 4, 326, 329, 333, 351, 365, 370, 380, 387, 416, 418-9, 438-440, 523.

Sadr-ı âzam ağaları, 202, 285.

Sadr-ı âzam alayı, 124, 127, 250 n 3.

Sadr-ı âzam alayı çavuşu, 124 n 3.

Sadr-ı âzam buyuruldusu, 53, 83, 115, 329, 333, 336, 365, 366 n.

Sadr-ı âzam çarşanba divanı, 138, 130.

Sadr-ı âzam çuhadarı, 144, 202.

Sadr-ı âzam destar ağası, 202.

Sadr-ı âzam dış ağaları (bk. Bıyıklı ağalar).

Sadr-ı âzam divanları, 5, 23, 1-4, 136-140, 232, 247, 255, 258.

Sadr-ı âzam divittarı, 202.

Sadr-ı âzam enderun ağaları, 169.

Sadr-ı âzam hası, 259, 352.

Sadr-ı âzam hazinedarı, 202.

Sadr-ı âzam hazine kâtibi, 202.

Sadr-ı âzam ibrikdar ağası, 202.

Sadr-ı âzam ikindi divanı, 5, 114, 136-138, 262.

Sadr-ı âzam ikindi rüûs defterleri, 88.

Sadr-ı âzam kaftan ağası, 202.

Sadr-ı âzam kahveci başısı, 202.

Sadr-ı âzam kâhyası (bk. Sadr-ı âzam kethüdası - Sadaret kethüdası), 257.

Sadr-ı âzam kapıcıları, 201.

Sadr-ı âzam kapıcıları bölükbaşısı, 201.

Sadr-ı âzam kapıcıları kethüdası, 132, 138.

Sadr-ı âzam kaymakamı (bk. Sadaret kaymakamı Rikâb-ı hümâyun kaymakamı), 59, 123 n 3.

Sadr-ı âzam kethüdası (bk. Sadaret kethüdası; Kethüday-ı sadr-ı âlî), 93, 126 n 1, 132, 236-7, 253-4, 256-259, 261, 263, 355.

Sadr-ı âzam kethüdası dairesi, 145 n 3, 256.

Sadr-ı âzam kethüdası kâtibi, 256.

Sadr-ı âzam kilercibaşısı, 202.

Sadr-ı âzam kolu, 141-145.

Sadr-ı âzam maaşı, 164-166.

Sadr-ı âzam mehterhânesi, 123 n 2.

Sadr-ı âzam mektupçusu, 260-1.

Sadr-ı âzam miftah ağası, 202.

Sadr-ı âzam mühürdarı, 202.

Sadr-ı âzam peşkir ağası, 292.

Sadr-ı âzam otağı, 137.

Sadr-ı âzam selâm ağası, 201.

Sadr-ı âzam sermehteranı, 202.

Sadr-ı âzam silâhdarı, 144, 202.

Sadr-ı âzam telhisleri, 162, 232.
Sadr-ı âzam tezkirecisi, 124 n 3.
Sadr-ı âzam tezkirecisi şagirdi, 124 n 3.
Sadr-ı âzam varidat ve masarifat ruznâmçe defteri, 371.
Sadr-ı Rûm (bk. Rumeli kazaskeri), 235 n 1.
Sağ akçe, 379.
Sağ garibler, 356 n 1.
Sağ ulûfeciler, 356 n 1.
Sah işareti, 39, 45, 51, 93, 133 n 1, 136, 219, 245, 257, 333, 365, 368, 387.
Sahib-i deynek, 434.
Sahil sancakbeyleri, 433.
Sahn-i seman müderrisi, 215.
Saka'lar, 26.
Saka'lar kethüdası, 25.
Sakabaşı, 15, 25.
Salapurya 457.
Salgın, 62 n 1.
Sâlis Anadolu defteri, 83.
Sâlis Rumeli defteri, 83.
Saltanat sancağı, 192.
Sâlvâne, 83, 116 n 3, 524.
Salyâne defteri, 83.
Salyâne mukataası, 261 n2.
Salyâne mukataası kalemi (=Maaşlar kalemi), 359.
Salyâneli sancak, 420.
Samsoncu başı, 126 n1.
Samur kapaniçe kürk, 6.
Samur kürk, 13 n1, 192, 201-2, 206 n 4, 208, 306.
Samur muhasebesi defteri, 60.
Sancağı-şerif, 439.
Sancakbeyi, bk. (Mîr-i liva) 43-4, 48, 51, 80-1, 93-4, 103, 140, 148, 150, 165, 180, 189, 221, 242, 321 n 3, 414-5, 419, 421, 422-3, 432-4, 514-5, 517, 521.
Sancakbeyi hasları, 379.
Sancak defteri, 83.
Sancak kadıları, 230 n 2.
Sancak kadıları kassamları, 230 n 2.
Sancak kaptanları, 435.
Sancak kalyonları, 529.
Sancak mevkufat defteri, 372.
Sânî Anadolu defteri, 83.
Sânî Rumeli defteri, 83.
Saraçbaşı, 144.
Saray ağaları, 132, 356.
Saray ağaları defterleri, 356.
Saray aşçıları, 351 n1.
Saray gılmanları, 351 n1.
Saray halkı, 93.
Saray hazinesi (bk. Enderun hazinesi-İç hazine), 362
Saray hekimleri, 339 n 1.
Saray helvacıları, 47 351 n 1.
Saray kapıcıları, 356.
Saray peykleri, 339 n 1.
Saray sakaları, 351 n 1.
Sarı bayrak (Donanma'da), 436.
Sarıkçı, 254.
Sa'y-i mîrî, 385.
Sebeş 166.
Sedef asâ, 419, 439.
Sefaret başkâtipleri (bk. Elçi başkâtipleri), 307 n 1.
Sefâret kâtibi, 307.
Sefâret kethüdası, 314.
Sefâret müsteşarı, 74.
Sefâret tercümanı (bk. Elçi tercümanı), 307, 314-6.
Seferde bulunanların varidat ve masarifat defteri, 371.
Seferiyye vergisi, 203.
Sefinehây-ı top, 513.

Sefirler (bk. Elçiler), 21, 273.
Sefir başkâtipleri (bk. Sefaret ve Elçi başkâtipleri), 57.
Sefir kabulü merasimi (bk. Elçi kabulü merasimi), 5, 13, 20, 59.
Sekban, 210.
Sekbanbaşı, 28, 126 n 1, 143, 171, 267.
Selâm ağası, 132, 201.
Selâm çavuşu, 14, 21, 139.
Selâmet akçesi (bk. Bac-ı kırtıl), 377.
Selânik baruthânesi nâzırı, 68.
Selâtin camileri vakıfları, 356.
Selimî kavuk, 137-8, 140, 141-3, 146, 148, 244, 280, 438.
Senebaşı tevcihâtı, 209.
Senelik tevcihât, 58.
Sepet timarı, 423.
Serâserekaplı samur kürk, 124, 130 n1, 206 n4, 284, 418, 439,
Serâser kuşak, 142.
Serbevvabîn-i Dergâh-ı âlî, 340 n.
Serbevvabîn-i Sadr-ı âlî, 201.
Serdar, 192, 217.
Serdar rüûs defteri, 88.
Serdar-ı ekrem, 50 n1, 71, 82, 91, 101, 134, 138, 161-3, 166, 180, 182 - 3 n 2, 184, 192, 209 209 n 3, 217, 223, 254 n 1, 370.
Serdarlık beratı, 161.
Serdefterci (Beylik kaleminde), 48.
Sergi, 68-9, 130-2, 334, 365, 373, 384, 385, 529-530.
Sergi defteri, 373
Sergi döşemek, 130, 385.
Sergi halifesi, 334, 365.
Sergi kâğıdı, 373.
Sergi kalemi, 373.
Sergi nâzırı, 68-9, 334.
Sergulâm-ı bâkî (bk. Başbakî kulu), 124 n 3, 361.
Serkâtib (bk. Sefaret başkâtibi), 287.
Sermehteran-ı Enderun, 202.
Serterazuculuk, 90.
Seyisler, 265.
Sırkâtibi, 31 n.
Sırmalı beyaz harvanî, 123 n 3.
Sicil, Sicillât (Kadılıklarda), 81, 240.
Silâhdar ağa, 121, 126 n 1, 134 n 1, 202.
Silâhdarlar bölüğü (Kapıkulu ocaklarından), 46, 89, 114 n 1, 118, 126 n 1, 207, 208 n 1, 339 n 1, 347-8, 349 n, 356.
Silâhdarlar kalemi, 346, 348, 356.
Silâhdarlar kâtibi, 68, 126 n 1.
Silâhdarlar kethüdayeri, 124 n 3.
Silistre defteri, 161 n 2.
Sîmsakalar başı (Divan-ı hümâyun sakabaşısı), 16.
Sipah ağası, 126 n 1, 131.
Sipah ocağı, sipah bölükleri, 46, 89, 126 n 1, 207, 208 n 1, 347.
Sipah kalemi, 346, 356.
Sipah kâtibi, 68, 126 n 1.
Sipah kethüdayeri, 124 n3.
Sipahi—Sipahiyan, 80-1, 89, 104-5, 218 n3, 326, 349 n, 382, 385, 421.
Sivas defterdarlığı, 330.
Siyakat, 365 n2.
Siyaset-i sultanî, 23 n2.

Sof üst elbisesi, 219, 243.
Sol garibler, 356 n1.
Sol ulûfeciler, 283, 356 n1.
Sol ulûfeciler ağası, 383.
Solaklar, 124, 144.
Solak ortası, 144.
Sorguç, 142, 192, 206.
Subaşı, 21, 124 n 3, 139, 141-2 n 1, 283. 285-6.
Sudûr, 267.
Suğla yer, 380, 385.
Sultan hasları (bk. Hükümdar hasları), 321.
Sultanî (Altın sikke), 19 n 1, 354 n, 369, 370.
Sultanzâde, 340 n.
Sûr-ı hümâyun, 328 n 1.
Surre-i hümâyun, 59, 133, 247, 248 n, 351, 385.
Surre-i hümâyun alayı, 59.
Surre-i hümâyun defteri, 248 n. 351.
Surre-i hümâyun emini, 133, 385.
Surre-i hümâyun ihracı, 247, 351.
Süpürgeli kuka serpuş, 6.
Süpürge sorguç, 141-2.
Sürsat, 163.
Sürsat zahiresi, 163, 372.
Sürsat zahiresi defteri, 372.
Süvari bölükleri (Kapıkulu ocaklarından), 14-5, 28, 358.
Süvari bölükleri ağaları, 14-6, 28.
Süvari kaptan, 435.
Süvari kassamları, 230 n 2.
Süvari mukabele defteri, 10, 373.
Süvari mukabele kalemi, 47, 347, 356, 308, 373.
Süvari mukabelecisi, 19, 69, 356, 383.

Ş

Şagird (bk. Divan-ı hümâyun kalemi şagirdleri — Defterdar kalemi şagirdleri — Tersane mühendishânesi şagirdleri).
Şagirdlik gediği, 49 n 5.
Şahinci, 44, 342-3.
Şahinci başı, 47.
Şalope, 404.
Şam defterdarlığı, 327 n 7.
Şam kadılığı, 61.
Şatır, 210.
Şatırbaşı, 146.
Şayka, 404, 456 n 4, 477, 521.
Şehiremini - Şehremini, 10, 20, 68-9, 115, 124 n3, 126 n 1, 164, 331.
Şehir kadılıkları, 228.
Şehir kethüdaları, 241.
Şehir subaşısı (bk. Subaşı), 141.
Şehnâme, 65.
Şehnâmenüvîs, 65.
Şehzâde hocaları, 117 n 1.
Şehzâde lalaları, 514, 516.
Şehzâde tebrikleri, 31n.
Şerh defteri, 83.
Şerhli timar, 50 n2.
Şerʿî hasılat, 229.
Şerʿî mahkemeler, 321, 357.
Şerʿî vergi, 319, 321, 364.
Şeyh-ül-islâm (Ayrıca bk. Müfti), 6, 22 n2, 37, 46, 62, 115-7 n, 120, 123-5 n 1, 127 n, 134, 145-150, 205, 208, 215 n 4, 231-2, 234-5 n 1, 238-9, 245, 247-8, 255, 263-4, 266 - 7 306, 312, 324 n 4, 419, 438-9, 441.
Şeyh-ül-islâm arzı, 150 n 3.
Şeyh-ül-islâm kapısı, 238.
Şeyh-ül-islâm pâyesi (Pâye-i fetva), 17 n 2.
Şeyh-ül-islâm tebdili, 247.

Şeyh-ül-islâm telhisleri, 235 n 1.
Şikâr (bk. Av), 66.
Şikârîler (bk. Avcı bölükleri), 47.
Şıkk-ı evvel defterdarı, (bk. Başdefterdar), 328 n 2, 330, 332-3 n, 344, 374.
Şıkk-ı râbi defterdarı (Dördüncü defterdar), 333, 427.
Şıkk-ı sâlis defterdarı (bk. Küçük defterdar; Tuna Yalıları defterdarlığı), 25, 329, 332-3 n, 374 n 1, 426-7.
Şıkk-ı sânî defterdarı (İkinci defterdar), 181 n3, 227, 328, 332-3 n, 343-5, 368, 374 n 1. 426-7, 530.
Şıkk-ı sânî defterdarı varidatçısı, 19.

T

Tabbahîn-i hassa, 47.
Tabl-u-alem mehterleri, 47.
Tahrirat, 51, 56, 64.
Tahrirat kesesi, 78.
Tahrir defteri (bk. Arazi tahrir defterleri — Mufassal ve mücmel defter), 104, 225.
Taht (Arzodası'nda), 30 n 1, 31.
Tahvil, Tahvilât, 44, 60, 85-7, 340-1 n, 385
Tahvil, Tahvilât defteri, 60, 86.
Tahvil dairesi mahlûl defteri, 86-7 n.
Tahvil hükümleri, 54, 85-6.
Tahvil kâğıdı, 44 n 1, 344.
Tahvil kâğıdı kalemi (bk. kese ve nişan kalemi), 39, 41, 43-45, 52, 64, 86, 88, 245.
Tahvil kalemi defterleri, 84, 87.
Tahvil kalemi mülâzımı, 45.
Tahvil kelemi mubayyızı, 45.
Tahvil kalemi şerh defteri, 87.
Tahvil kesedarı, 44.
Tahvil muamelâtı, 83.
Tahvil nizam defteri, 83.
Tahvil tezkireleri, 44, 85.
Takımlı at, 227.
Takli d-i kaza, 113.
Takrir, 24 n 3, 55-6, 58, 132, 245.
Talik hat, 66.
Tanzimat-ı hayriyye, 39 n 1, 57, 240, 302, 254.
Tapu defterleri, 97-8, 218, 223, 225.
Tarhoncu Ahmed Paşa lâyihası, 323.
Tarihçi kalemi, 360.
Tashih derkenarı, 225.
Tashih evâmirî, 98.
Tashih fermanı, 218.
Tashih kayıdları, 218 n3.
Tasma akçesi, 320 n2.
Taşçı, 81.
Taşra hazinesi (bk. Dış hazine), 362.
Tatar, 241, 322.
Tatil günleri, 136 n 3, 264 n2.
Tatlı resmi, 126 n 1, 248 n.
Tayyarât, 386.
Tazminat-ı harbiyye, 283.
Tebdil gezmek, 121.
Tefavüt-i hasene, 386.
Tekaüdiyye, 50, 165-6, 204, 229.
Tekaüd hası, 204.
Tekâlif-i örfiyye, 241, 321, 322-3.

Tekâlif-i örfiyye defterleri, 322.
Tekâlif-i şakka, 62.
Telhis, 5, 21, 24, 31-2, 34 n 2, 36, 55-6, 64, 121 n 1, 122, 127, 132, 134, 216, 231, 243, 245, 331, 352, 365 n 2, 366 n.
Telhisci, Telhisî, 5, 77, 134, 144, 168, 201, 264.
Telhis kâğıdı, 64.
Telhis kesesi, 21, 78, 132, 243.
Telli kavuk (bk. Kallâvî), 149.
Temliknâme, 325.
Tenbihçi (Divan-ı hümâyun'da), 12.
Tente bezi, 515.
Terakki, 12, 48, 89, 105 n 2, 115.
Tercümanlar, 56, 61, 71-2, 74-79, 280, 284.
Tereke defteri, 371.
Tersane, Tersane-i Âmire, 10, 47, 68-9, 72, 87, 126, 140, 181, 263, 283, 321 346, 354, 399, 406, 411-2, 415-6, 419, 420-9, 431, 438-9, 442-4 529, 530-539, 540-545.
Tersane ağası, 409, 425, 428, 439.
Tersane anbarı emini, 69.
Tersane anbarı nâzırı, 69.
Tersane başçavuşu, 431.
Tersane başmimarı, 431.
Tersane defterdarlığı, 426.
Tersane defterhânesi, 416 n 1, 422-4.
Tersane defter emini, 424, 425, 429.
Tersane defter kethüdası, 423, 425, 429.
Tersane divanhâne çavuşları, 431.
Tersane emaneti, 529, 530.
Tersane emini, 10, 69, 87, 126 n 1, 263, 321 n 4, 346, 354, 399, 409, 419, 425-6, 438, 519, 545.
Tersane halkı, 406.
Tersane hazinesi, 426.
Tersane kâtıbi, (bk. Cânib efendi), 425, 428, 429.
Tersane kayıkçıları, 412.
Tersane kethüdası, 47, 283, 409, 415, 419, 420-1, 425, 427-8, 438-9, 442.
Tersane muhafızları, 428.
Tersane reisi, 69, 415, 425, 429, 440.
Tersane ricali, 419, 424-5, 444.
Tersane ruznâmçecisi, 425, 429. 440, 489.
Tersane ruznâmçe kalemi 425, 429.
Tersane sergisi, 529.
Tersane şeyhi, 419.
Tersane teftişi (Sadr-ı âzam'ın), 140, 181.
Tersane tercümanı, 72.
Tersane timarlı sipahisi, 423.
Tertîb-i divan, 5 n 4.
Teslimatçı (Teslimatî), 19,343,345.
Teslimatçı defteri, 10.
Teslimatçı kalemi, 336.
Teşrifatçı, 19, 26, 55, 58-64, 68, 168, 208, 246, 256, 259, 285, 343, 418.
Teşrifat defteri, 10, 60, 63, 148-9, 419.
Teşrifat halifesi, 59.
Teşrifat kalfası (bk. Teşrifat halifesi), 59.
Teşrifat kalemi, 54-5, 59, 64.
Teşrifat kanunları, 59.
Teşrifat kesedarı, 59, 131.
Teşrifat kesedarı yamağı, 59.

Teşrifat nâzırı, 286.
Teşrifat şagirdleri, 59.
Teşrifat yevmiye defteri, 59.
Tevcîhat, 45-6 n, 48, 54, 74, 150-7, 180, 202, 207, 253, 423.
Tevcih fermanı, 44.
Tevcih-i emâret, 113.
Tevcih-i eyalet, 113.
Tevcih-i hitabet, 113.
Tevcih-i tevliyyet, 113.
Tevcih-i timar, 113.
Tevcih-i ulûfe, 113.
Tevcih-i zeâmet, 113.
Tevcih tezkireleri, 351.
Tevkiî (bk. Nişancı), 14, 17, 60, 99, 161, 214-219, 220-227, 248 n, 264.
Tevkiî kalemiyle tashîh, 222-4.
Tevliyyet, 89.
Tezkire, 79, 84, 91, 125, 372, 380.
Tezkireci (Tezkireî), 17n 1, 21 n 3, 22, 126 n 1, 128, 132, 137, 144, 146-7, 168, 237, 242-3, 263, 280, 285, 328 n 4, 345, 382.
Tezkireci-i (Tezkire-i) ahkâm-ı Anadolu, 336, 343.
Tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı evvel, 330 n 5, 336.
Tezkire-i ahkâm-ı sıkk-ı evvel kalemi, 336.
Tezkire-i ahkâm-ı Rumeli, 342.
Tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı sânî, 336.
Tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı sânı kalemi, 336. 344.
Tezkire-i divan (Maliye divanın'da), 336 n 1.
Tezkire-i evvel (bk. Birinci tezkireci), 21, 124 n 3, 137 n 3.
Tezkire-i maliye, 373 n 1.
Tezkire-i sânî (bk. (İkinci Tezkireci), 124 n 3.
Tezkire-i şıkk-ı evvel (bk. Tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı evvel), 336.
Tezkire-i şıkk-ı sânî (bk. Tezkire-i ahkâm-ı şıkk-ı sânî), 336.
Timar, 43, 45, 48-9 n 5, 53, 69, 80, 83, 85, 86, 88, 91, 94, 99, 100, 103, 105-6, 113, 117, 207-8 n 1, 218 n 2, 230 n 1, 324 n 3, 342-3, 379, 380, 385-6, 416, 421-2, 424, 429, 527-8.
Timar defteri, 102, 104.
Timar defterdarı, 98, 103, 330-1 n 1,
Timar mutasarrıfı (bk. Timar asyabı), 423.
Timar ashabı, 56, 96.
Timar tezkiresi, 341.
Timar tevcîhâtı, 84, 422, 423 n1.
Timar yoklaması defteri, 97.
Timarlı çavuş defteri, 97.
Timarlı divan-ı hümâyun kâtibi, 48, 49 n 5, 50.
Timarlı Sipahi, 38, 104, 168, 421, 423.
Timarlı sipahi zabitleri, 423.
Tîr (Ok), 513.
Tobra (bk. Torba), 78.
Toğulga, 166.
Tomar, 76.
Toparabacı ocağı, 46, 350, 355, 358.
Toparabacı ocağı erkânı, 63.

Toparabacıbaşı, 62.
Top gemileri, 513.
Top-ı ser, 513.
Top-ı şayka, 513.
Topçular (Donanma hizmetinde), 406-8, 520.
Topçubaşı, 126 n 1.
Topçu kethüdası (Donanma hizmetinde), 520.
Topçu kethüdayeri, 124 n 3.
Topçu ocağı, Topçular, 46, 124 n 3, 126 n 1, 149, 192, 358.
Topçu ocağı ağaları, 149.
Topçu ocağı, çavuşu, 139, 143.
Topçu ocağı erkânı, 63.
Topçu ocağı kâtibi, 126 n 1.
Tophâne emini, 354.
Tophâne kâtibi, 68.
Tophâne nâzırı, 69, 126 n 1.
Topra (bk. Torba), 76-8.
Trinkete, 513 n 1.
Tuğ, 201, 204-6 n, 206, 258, 397 n1.
Tuğra, 23, 70, 98, 99, 100, 104, 135 n 2, 136, 185, 189, 192, 206-7, 214, 218, 221, 227, 243 n 1, 248 n, 325 n 2, 342, 344-5, 358, 362 n 2, 364 n 3.
Tuğra çekmek, 206-7.
Tuğraî (bk. Nişancı), 214.
Tuğrakeş, 222-3, 227.
Tuğrakeş-i ahkâm (bk. Nişancı), 214.
Tuğralı bâkî defteri, 334 n.
Tuğralı ahkâm, 161, 180, 329.
Tuğralı ahkâm kâğıdı, 161.
Tuğralı emr-i şerif, 181.
Tuğralı ferman, 100, 161, 246.
Tuğralı kâğıdlar, 162.
Tuğralı mühr (bk. Mühr-i hümâyun), 113, 364 n3.
Tuğranüvis, 227.
Tuğrây-i ahkâm, 121 n1.
Tuğrây-i garrâ, 114 n1,
Tuğrây-i şerîf hizmeti (= Nişancılık), 214, 218.
Tuna ahkâmı defterdarı, 181 n 3.
Tuna yalıları defterdarlığı (bk. Şıkk-ı sâlis defterdarı), 329.
Turnacıbaşı, 126 n 1.
Tut (Kıbtî ayı), 212, 386.
Tuz mukataası, 384.
Tuzcu, 241, 342-3.
Tüfekçiler, 146, 210.
Tüfekendaz, 408.
Türkçe, 71, 226.
Tütün resmi defteri, 372.

U

Uçurma, 454.
Ulak, 322.
Ulak gemisi, 442.
Ulakçı, 241.
Ulemâ, 124, 128, 142, 163, 234, 263 439.
Ulûfe, 24, 28, 33, 61, 89, 113, 131 n 1, 233, 332, 338-9 n 1, 341. 349 n, 355 n 2, 376, 379, 383, 400 n 1, 430, 433.
Ulûfe defteri, 356 n.
Ulûfe devri (bk. Devr-i muhasebe), 130 n 1.
Ulûfe divanı (bk. Galebe divanı), 13, 35-6, 59, 281.
Ulûfe kesesi, 24, 36.
Ulûfe telhisi, 33, 36.
Ulûfe tevzii, 5, 13, 24, 28, 35, 161 n 4, 237, 263.
Ulûfeciler (Kapukulu ocakların-

dan. Bk. Sağ ve sol ulûfeciler), 68, 347.
Ulûfeciler kâtibi, 68.
Ulûfeli divan-ı hümâyun kâtipleri (bk. Erbab-ı kalem), 48 n 5, 50, 338.
Ulûfeli müteferrika, 46, 207.
Ulûfesiz divan-ı hümâyun kâtipleri, 89.
Ulûfesiz divan-ı hümâyun şagirdi, 89.
Ummâl (=Âmiller), 350 n.
Ummâl-ı cizye, 350 n.
Umum hilʿatı, 124.
Umûr-ı bahriye nezâreti, 426-7.
Umûr-ı hariciye müsteşarı, 53.
Umûr-ı hariciye nezâreti, 246, 260 n.
Umûr-i mülkiye nâzırı, 259.
Umûr-ı mülkiye nezâreti, 260 n.
Urgan, 517.
Urgancı, 398.

Ü

Üç anbarlı kalyon, 530.
Üç defterdar (bk. defterdar-ı şıkk-ı evvel, defterdar-ı şıkk-ı sânî, defterdar-ı şıkk-ı sâlis), 69.
Üç tuğlu paşalar, 18 n 1.
Üçüncü defterdar (bk. Defterdar-ı şıkk-ı sâlis), 126 n 1, 332.
Üçüncü mukataacı kalemi (bk. Mukataac-ı sâlis kalemi), 344.
Üçüncü sınıf hâcegan, 69.
Üçüncü vezir, 117-7, 147, 187-9, 190 n 6.
Üçyüz elli akçelik mevleviyyet, 231.
Ümerâ, 133.
Ümerâ-yi bahriye, 439.
Ümerâ-yi derya, 437, 441, 524.
Üsküf, 114 n 3, 138, 142, 166.
Üsküflü kapıcı, 119.
Üst kürkü, 21, 33, 64.
Üstü açık, 404, 456-7.
Üstübücü, 408, 412.

V

Vâiz, 45.
Vâiziyye, 47.
Vakʿa-i hayriye, 263-4.
Vakʿanüvis, 55, 64-68.
Vakıf arazi, 117, 379.
Vakıf mülk kayıtları, 96.
Vakıf mütevellileri, 13.
Vakıf nâzırı, 180.
Vakıf rüûsu, 88.
Valiler, 13, 48, 51, 134-5, 165, 184, 186, 202-3, 205 n, 206-7, 209, 259, 321-2.
Valide Sultan, 121, 417.
Valide Sultan kethüdası, 254.
Vardiyanlar, 406-7, 409, 411-2, 455.
Vardiyanbaşı, 407, 431.
Varidat müsvedde defteri,
Varidat ve masarifat gündelik, gündelik mîzan defteri 371.
Varidat müsvedde zincir defteri, 371.
Varidat-ı gayr-ı melhûze, 387.
Varidatçı (bk. Varidatî), 336, 341-343, 367.
Varidatî-i şıkk-ı evvel, 330 n 5.
Varidatî-i şıkk-ı evvel kalemi, 336, 343.
Varidatî-i şıkk-ı sanî, 344.

Varidatî-i şıkk-ı sânî kalemi, 336.
Varide işareti, 56 n 3.
Varno beş çiftesi, 456.
Vergi tevzi defteri, 321-2.
Vekilharç, 26.
Vekil-i saltanat (bk. Sadr-ı âzam), 416.
Vezâret alâmeti, 204.
Vezâret alemi — bayrağı, 201, 204, 209.
Vezâret beratı, 128.
Vezâret beratı kuburu, 128.
Vezâret diviti, 209, 419.
Vezâret fermanı, 210.
Vezâret kürkü, 246.
Vezâret menşuru, 208 n 1, 209, 210.
Vezâret takımı, 418.
Vezâret tuğu, 201, 204, 209.
Vezirler, 2-4 6, 9, 11, 14-5, 17-8, 20, 22 n 3, 23, 25, 27-8, 32-4, 36, 38, 44-5, 47, 51, 54, 58, 60-1, 104, 114, 124, 128, 137, 147, 149, 150, 161, 165-6, 177, 180, 186-192, 193-208, 209-217, 226 n 4, 228, 233, 236, 247, 257-272, 325 n 1, 327, 331, 359, 376, 378, 415, 419 n 1, 439, 522, 523.
Vezir dış ağası, 208.
Vezir içağası, 208.
Vezir kapı halkı, 107.
Vezir kapı kethüdası, 52.
Vezir selâm çavuşları, 14.
Vezir-i âzam (bk. Sadr-ı âzam), 2-4, 6, 9-10, 13-17, 19, 21-3, 25-32, 33-5, 37-8, 60-1, 95, 111-128, 129-144, 145-160, 161-176, 177-186, 188, 190, 193-208, 209-213, 219, 223-224, 228-9, 242-243, 249, 257-272, 281, 286, 311-2, 325, 439, 446.
Vezir-i âzam ağaları (bk. Sadr-âzam ağaları), 114.
Vezir-i âzam alayı (bk. Sadr-ı âzam alayı), 114.
Vezir-i âzam arzları, 116.
Vezir-i âzam buyrulduları (bk. Sadr-ı âzam alayı), 90.
Vezir-i âzam dairesi erkânı, 168-173.
Vezir-i âzam divanları (bk. Sadr-ı âzam ağaları), 115.
Vezir-i âzam hasları (bk. Sadr-ı âzam hasları), 218 n 3.
Vezir-i âzam ikindi divanı, (bk. Kadr-ı âzam ağaları), 13.
Vezir-i âzam kapıcılar kethüdası, 139.
Vezir-i âzam kayığı, 417.
Vezir-i azam kethüdası, (bk. Sadr-ı âzam kethüdası kethüday-i sadr-ı âlî), 16.
Vezir-i âzam otağı, 118 n 2, 138.
Veznedarlar, (bk. Vezzan), 19 n 1, 24, 376.
Veznedarbaşı, 334.
Vezzan (bk. veznedarlar), 336.
Vilâyet askerleri, 358.
Vilâyet defterdarı, 150 n 2, 375.
Vilâyet kadıları, (bk. Mevâlî), 43, 230 n 2, 241.
Vilâyet kadıları kassamları, 230 n 2.
Vilâyet muhasebeciliği, 375.
Visamiral, 427, 434. (=Brolik), 456 n 4.
Voynuk, 97, 241.
Voynuk defteri, 97.
Voyvoda (Tahsil memuru), 72-3, 164, 203, 321-2, 378, 416.
Vüzerâ (bk. Vezirler), 3 n 4, 18 n 1, 35 n 2, 113, 121 n 1, 172, 225, 228 n 4, 266.
Vüzerâ beratları, 128 n 1.

Vüzerâ hası voyvodaları,
Vüzerây-i izâm, 60, 62, 113 n 3.

Y

Yafta, 105.
Yağcı, 241.
Yarlığ (bk. Yerlığ), 75, 212.
Yasağ-ı pâdişahî, 23 n 1.
Yasakçı (Sefarethânelerdeki yeniçeriler), 278.
Yâve, 342-4.
Yaya'lar, 106, 241, 382.
Yayabaşı'lar, 142 n 2.
Yaya defteri, 97, 104.
Yazı (Malî ıstılah), 386-7.
Yazıcılar, 9, 76.
Yedikule hazinesi, 262-3.
Yelyenbezi, 515-6.
Yelkenci, 406-7, 409, 410, 518, 520.
Yelkenli, 390, 446.
Yemeklik (Ziyafet), 120.
Yemen irsaliyesi, 202.
Yeniçeri'ler, 14, 16, 20, 24 n 1, 28, 36, 61, 80-1, 114, 130, 137-9, 143, 146, 192, 254, 278, 287, 306, 349 n.
Yeniçeri ağası, 4, 15-6, 26-8, 31-2. 101, 114, 118, 120, 124 n 3, 126 n 1, 142-4, 148-9, 162, 164, 181, 228 n 4, 233 n 1, 249, 253, 258, 263, 267, 340 n, 438.
Yeniçeri ağası maiyyeti, 4.
Yeniçeri efendisi (bk. Yeniçeri kâtibi), 95, 346, 353.
Yeniçeri efendisi kalemi, (bk. Yeniçeri kâtibi kalemi), 95, 346, 353.
Yeniçeri kâtibi, 16, 68, 95, 126 n1.
Yeniçeri kâtibi kalemi, 353.
Yeniçeri kethüdası, 16, 144, 149.
Yeniçeri kullukları, 141.
Yeniçeri ocağı, 4, 14, 20 n1, 25 n1, 31, 63, 141 n3, 177, 237, 254, 263, 350, 358, 374.
Yeniçeri ocağı ağaları, 14, 20 n1.
Yeniçeri ocağı kâtibi, 63.
Yeniçeri ocağı muhzırı, 20.
Yeniçeri ocağ. zabitleri, 20 n1.
Yeniçeri ortaları, 24 n2.
Yeniçeri orta zabiti, 285.
Yeniçeri serdarı, 276 n4.
Yeniçeri zabiti, 276 n4.
Yenisaray ağası, 46.
Yerlığ (bk. Yarlığ), 75.
Yerli kulu askeri, 358.
Yeşil atlas kese, 128.
Yeşil bayrak (Donanma'da), 435.
Yevmiye defteri (Maliye'de), 338 n2.
Yıllık tevcîhat (bk. Senelik tevcîhât), 70.
Yıllıklı sancaklar, 420.
Yoklamacı, 85-6.
Yörük, 97, 103-4, 241.
Yörük defteri, 104.
Yumacı, 241.
Yük, 106, 166, 203-4, 216 n, 219, 353-4 n, 364 n 3, 367, 387.
Yüzbaşı, 79.
Yüzelli akçelik kadılık, 231,

Z

Zabt-ı defter müzâzimet, 231 n 2.
Zâdegân-ı ilmiyye (bk. Kibar ulemâ evlâdı), 240.
Zâdegân-i ilmiyye maaşı (bk. Rüûs maaşı), 240.
Zağarcıbaşı, 126 n 1.

Zahirebaha, 204 n 5.
Zahire nâzırı, 126 n 1, 263 n1, 267.
Zaîm'ler (bk, Şuamâ), 208, 421-2.
Zaîm-ül-cüyûş ve'l-asakir, 228.
Zaviyedarlık, 89.
Zayiçe, 438, 441, 443.
Zayiinden rüûs, 89.
Zeâmet, 43, 45, 48-9 n 5, 53-4. 56, 64, 99, 105, 113, 117, 207-8 n 1, 218 n 2, 244, 324 n 3, 326, 379, 380. 386, 416, 421-5, 429, 527-8.
Zeâmet ashabı, 56, 421.
Zeâmei beratı, 97.
Zeâmet defteri. 97, 104
Zeâmet geniklileri, 48.
Zeâmet tevcîhatı, 69, 423 n 1.
Zeâmet rüûsu, 88.
Zeâmetli çavuş defteri, 97.
Zeâmetli divan-ı hümâyun kâtibi, 48, 49 n 5, 50.
Zeâmetli müreferrika defteri 97.
Zekât, 319.
Zerefşan kâğıt 66.
Zevvâkîn-i hassa (bk. Çaşnigir), 47.
Zevvakîn-i dergâh-ı âlî (bk. Çaşnigir), 340 n.
Zil, 208.
Zimmet halifesi, 355, 360, 371.
Zimmet halifesi kalemi, 355, 360, 371.
Zimmet kalemi defterleri, 371.
Ziyafet masraf defteri, 60.
Zuamâ (bk. Zaim'lér), 98 n 4, 105 n 2, 106.
Zuamâ gediklileri, 50 n 1.
Zurna, 208.
Zülüflü baltacılar 26 n1.

RESİMLER

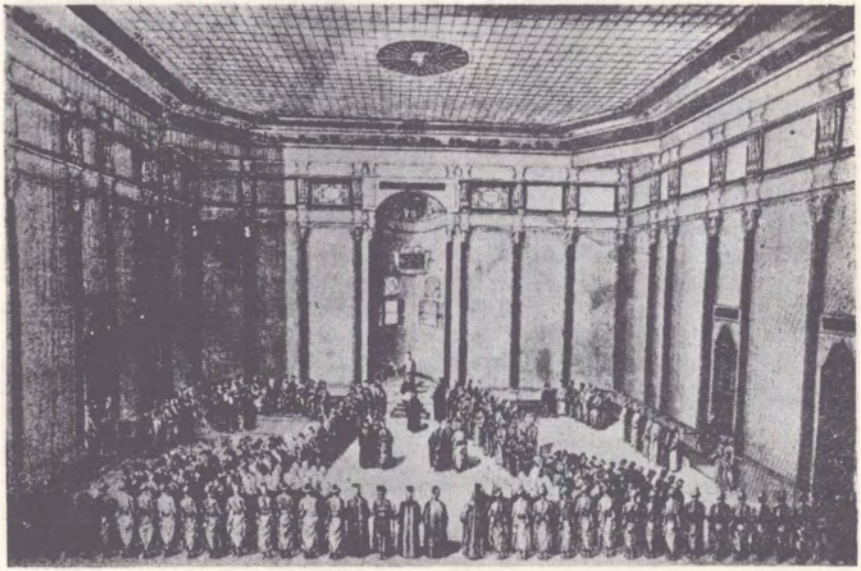

Res. 1 — Sadr-ı âzamın divanı.

Res. 2 — Divan-ı hümâyun resmi ve Vezir-i âzamın Divan-ı hümâyunda elçi kabulü.

Merkez Teşkilâtı

Res. 3 — Vezir-i âzam.

Res. 4 — Vezir-i âzam.

(Başında *kallâvî* denilen serpuş verdır.)

Merkez Teşkilâtı

Res. 5 — Vezir-i âzam.
(Başında *mücevveze* denilen kavukla.)

Res. 6 — Kaymakam.

Res. 7 — Üç tuğlu vezir.

Merkez Teşkilâtı

Res. 8 — Reis-ül-küttab Efendi.
(Başındaki kavuk *kafesî destar*'dır.)

Res. 9 — Hâcegândan biri.
(Başında *Selimî* denilen serpuş vardır.)

Merkez Teşkilâtı

Res. 10 -- Soldan sağa 1) Başçuhadar, 2) Defterdar efendi, 3) Defter emini, 4) Nişancı veya tevkii, 5) Darphâne emini.

Res. 11 — Soldan sağa 1) Bab-ı âlî alay başçavuşu, 2) Çavuşbaşı, 3) Beylikci, 4) Âmedci efendi, 5) Büyük tezkireci.

Res. 12 — Soldan sağa 1) Teşrifatcı, 2) Sadr-ı âzam kethüdası, 3) Teşrifat halifesi, 4) Hil'at giyen, 5) Hil'at giyip avdet eden memur.

Res. 13 — Reis-ül-küttab efendi ve elçiler.
(Solda ayaktaki Divan tercümanıdır).

Merkez Teşkilâtı

Res. 14 — Kazasker efendi.

Res. 15 — Kaptan paşa ve çavuşları.

Res. 16 — Bahriye zabiti.

Res. 17 — Kaptan.

Res. 18 — Levend.

Merkez Teşkilâtı

Res. 19 — Bahriye neferi.

Res. 20 — Vis Amiral.

Res. 21 — Kapudâne bey.

Merkez Teşkilâtı

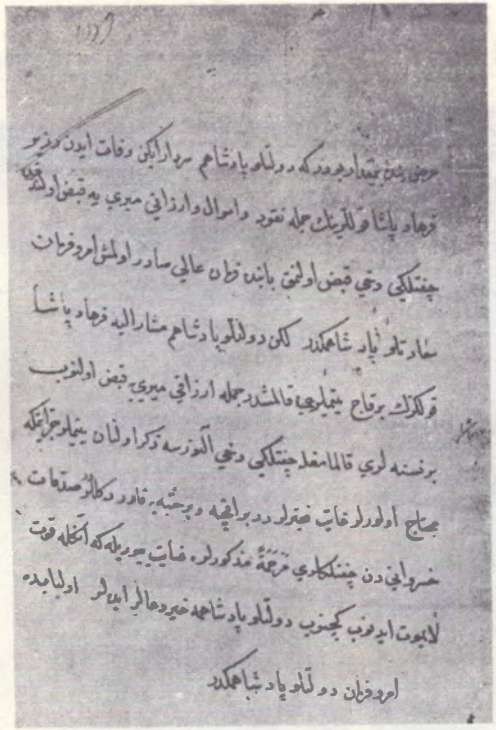

Res. 22— Vezir-i âzam Ferhad Paşanın yetimleri hakkında Vezir-i âzam Derviş Paşa'nın bir arîzası ve I. Ahmed'in

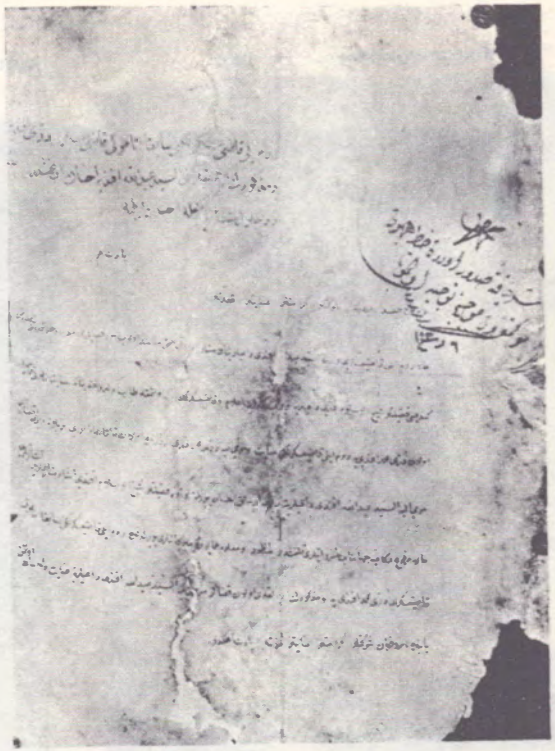

Res. 23 — I. Mahmud'un kazaskerlik tevcihine dair hatt-ı hümâyunu.

Merkez Teşkilâtı

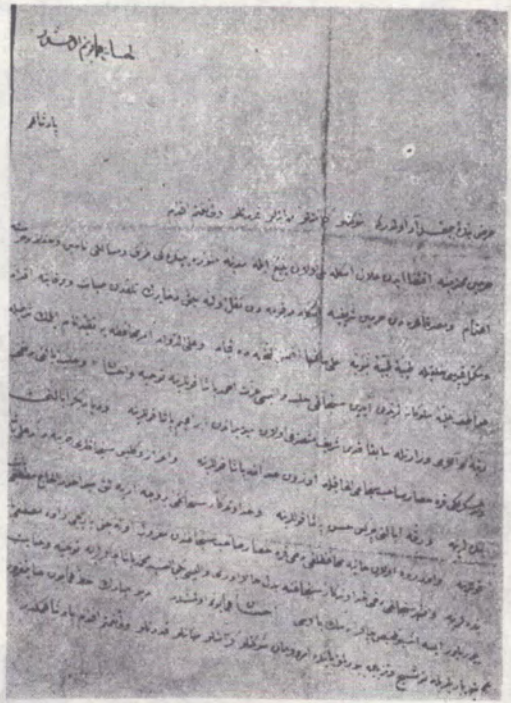

Res. 24 — Tevcihat arzı.

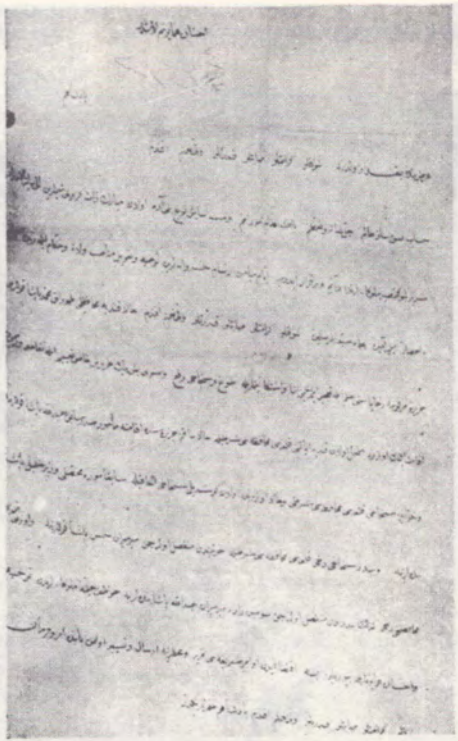

Res. 25 — I. Mahmud zamanı arzlarından ve hatt-ı hümâyun.

Merkez Teşkilâtı

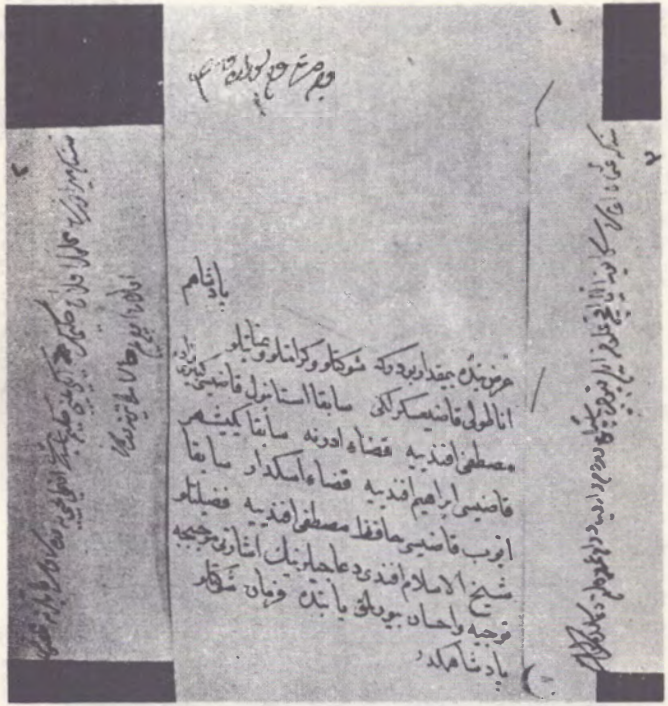

Res. 26 — 1) Avcı Mehmed'in (IV. Mehmed) vezir-i âzam telhisi üzerine hatt-ı hümâyunu. 2, 3) Aynı hükümdarın beyaz üzerine iki hatt-ı hümâyunu.

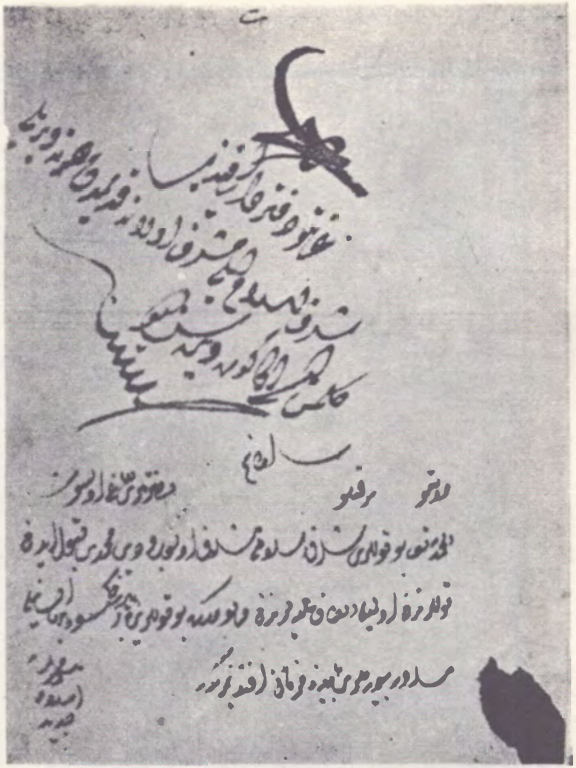

Res. 27 — Yeni müslüman olup Mehmed adını alan birinin âdet olduğu üzere *kisvebaha* ile taltifine dair istidası.

Merkez Teşkilâtı

Res. 28 — Hıristiyan iken islâmiyeti kabul eden Ahmed'e kanunen verilecek elbise akçesi istidası.

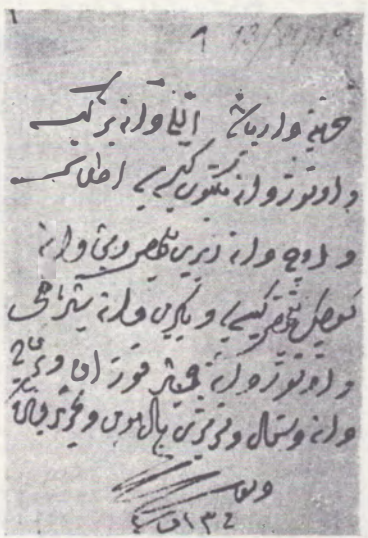

Res. 29 — Divan-ı hümâyun'a lüzumu olan nâme ve mektup kesesi vesaire için vezir-i âzamın hazinedar paşaya buyuruldusu.

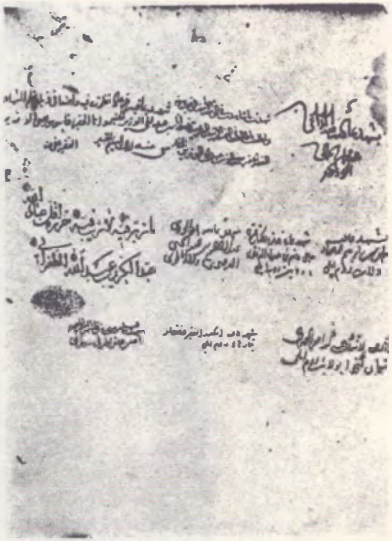

Res. 30 — Vezir-i âzam Pirî Paşa ile diğer vezirlerin isim ve imzaları ve vezir-i âzamdaki mühr-i hümâyun.

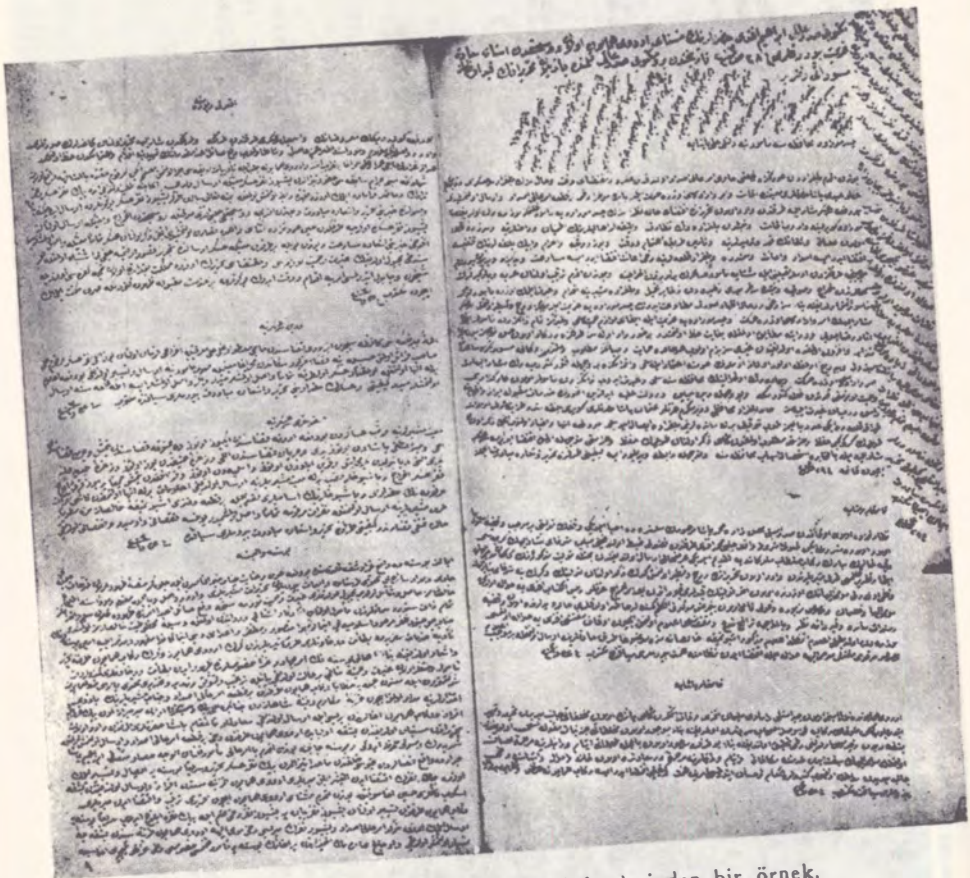

Res. 31 — Mektubî-i Sadr-ı âlî defterlerinden bir örnek.

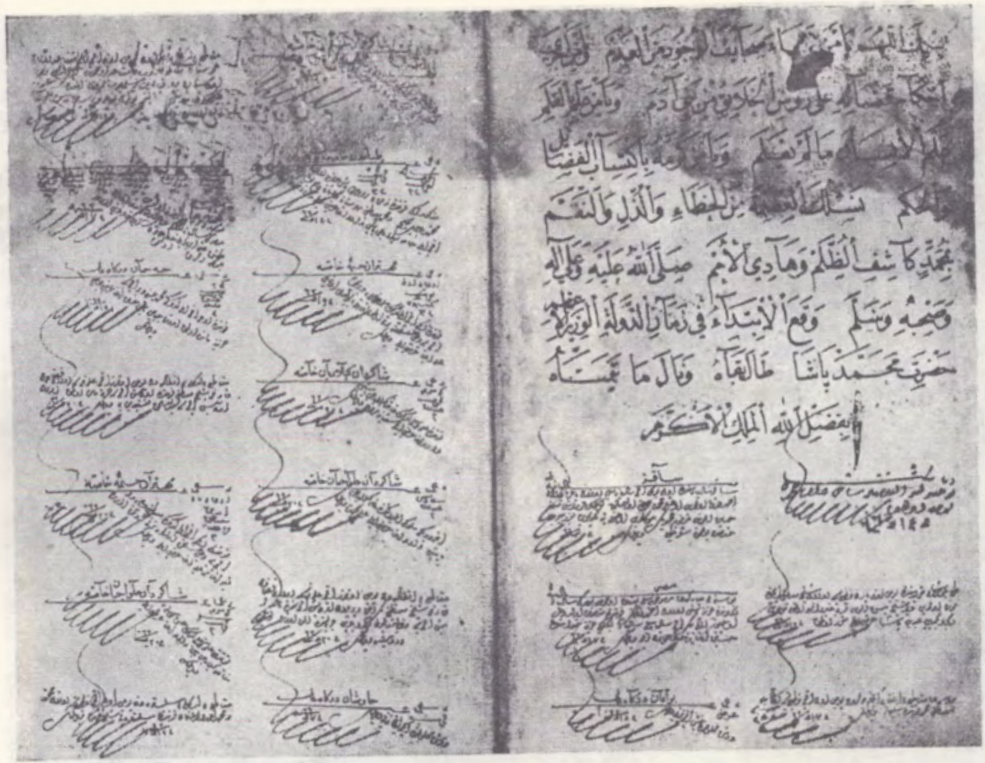

Res. 32 — Rüûs buyuruldusu defterinden örnek (Köprülü Mehmed Paşa zamanı).

Merkez Teşkilâtı

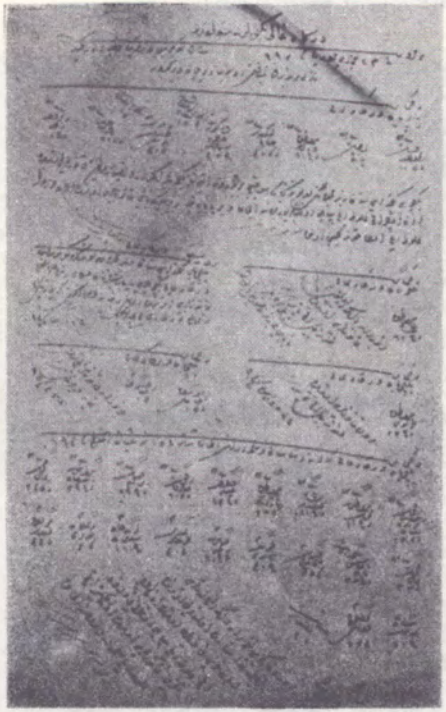

Res. 33 — Rüûs buyuruldusu defterinden örnek.

Res. 34 — Rüûs buyuruldusu defterinden örnek.

Merkez Teşkilâtı

Res. 34 — Nişan (Berat) defterinden örnek.

Merkez Teşkilâtı

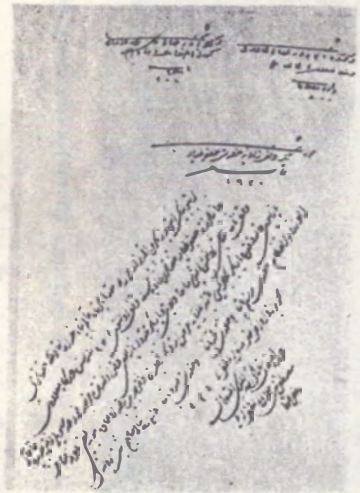

Res. 35 — Koca Nişancı Celal zade Mustafa Bey'in 585 No. lu bir tapo defteri kenarındaki tashih yazısı. (949 H.).

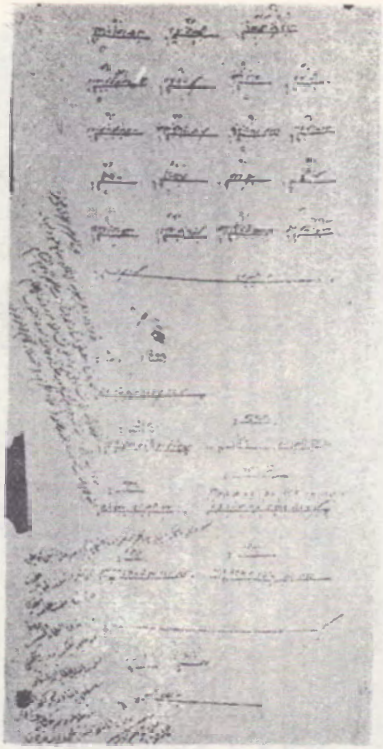

Res. 36 — Aydın Livası mufassal defterinden bir örnek.
(Kenarında Nişenc Candarlı zade İsa Bey ile Taç zade Cafer Çelebi'nin derkenarları vardır).

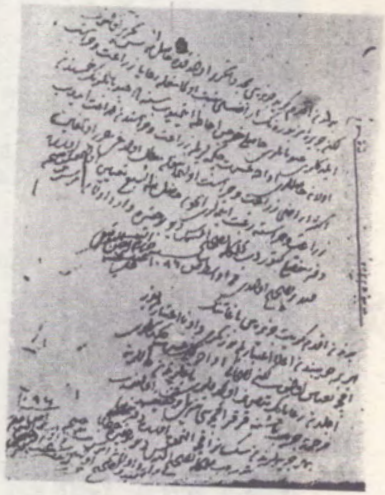

Res. 37 — Nişancı Abdurrahman Abdi Paşa'nın 1086 tarihli bir tapo defterindeki tashihi.

Merkez Teşkilâtı

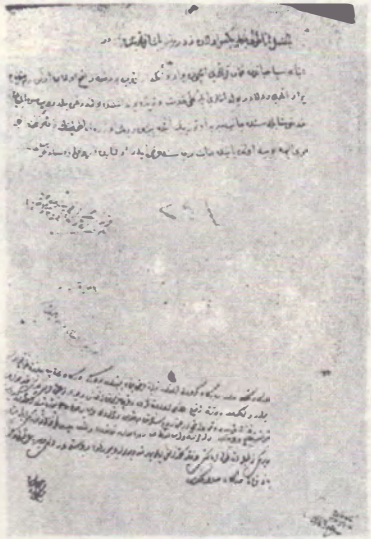

Res. 38 — Anadolu valisinin arzı üzerine bir timarlı sipahiye Anadolu eyaletinin defter kethüdalığı tevcihi.

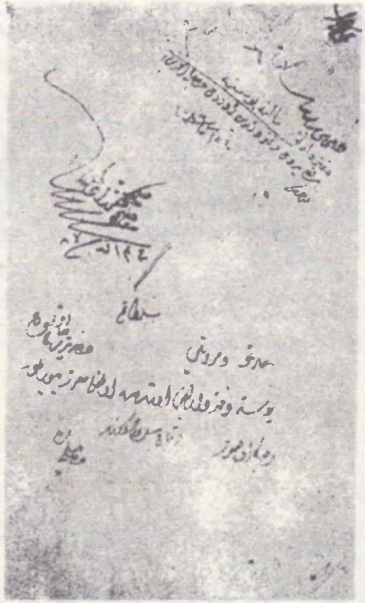

Res. 39 — Bosna defterdarlığı tevcihi muamelesi.

Res. 40 — Maliye kalemlerinden birine tayin için defterdar'ın arzı.

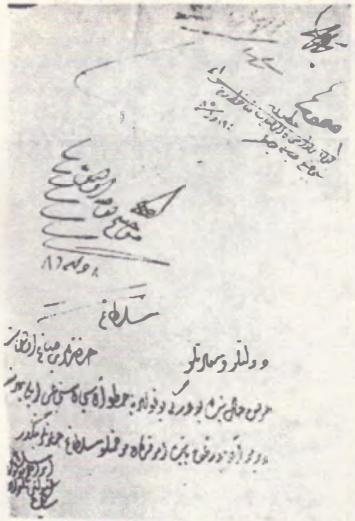

Res. 41 — Sancak tevcihi istidası ile tevcih muamelesi.

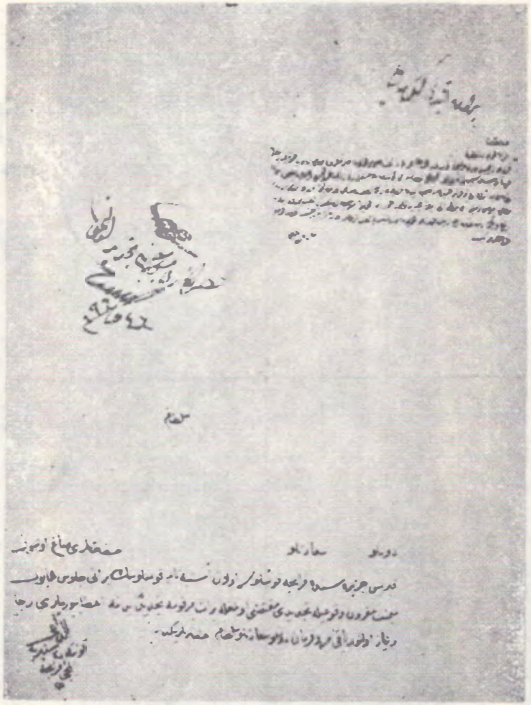

Res. 42 — Kıbrıs adasındaki Fransız konsolosunun cûlus münasebetiyle beratının tecdidi hakkında Fransa sefirinin istidası ve muamele.

Res. 43 — Şam eyaleti tevcihi fermanı.

Merkez Teşkilâtı

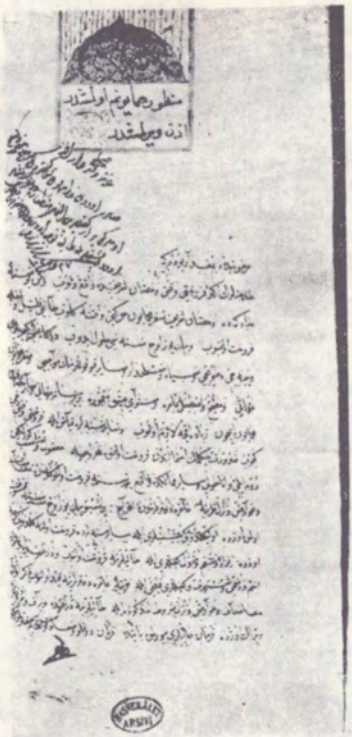

Res. 44 — Rumeli ve Anadolu'daki mirî mukataatın yarar kefiller alınmak suretiyle iltizamı hakkında defterdarın beyaz üzerine arzı ve hükümdarın müsaadesiyle Sadrâzamın sahlı derkenarı.

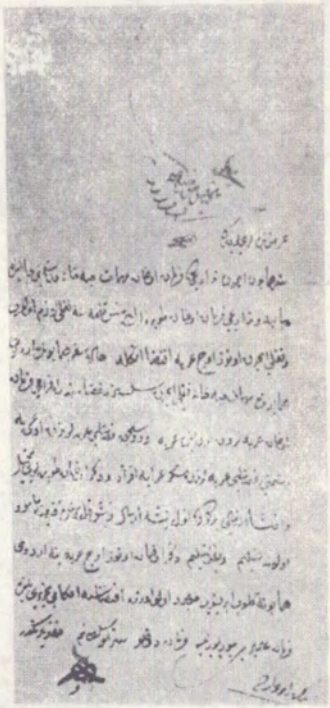

Res. 45 — Defterdarın 1128 hicrî tarihi beyaz üzerine arzı ve vezir-i âzamın derkenarı ve hatt-ı hümâyun.

Res. 46 — Mukataat satışı hakkında defterdar'ın arzı ve pâdişahın iradesi ile Vezir-i âzam'ın sah keşideli derkenarı.

Res. 47 — Maliyenin ruznâmçe temessükü (1168).

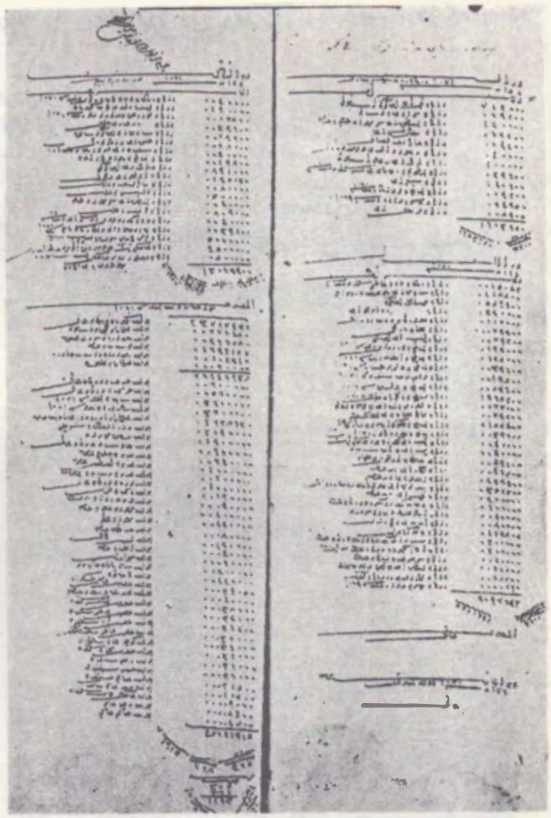

Res. 48 — Büyük rüznamçe hazine defterinden örnek.

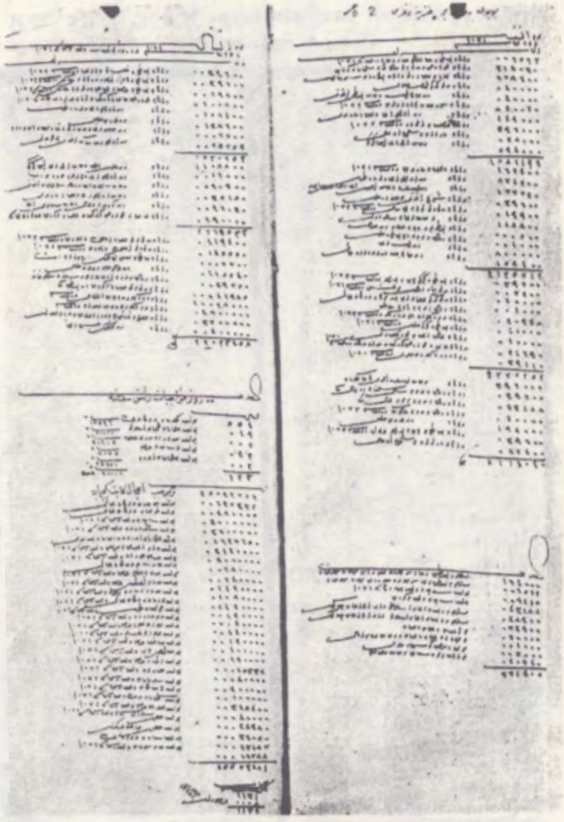

Res. 49 — Büyük rüznamçe hazine defterinden örnek.

Merkez Teşkilâtı
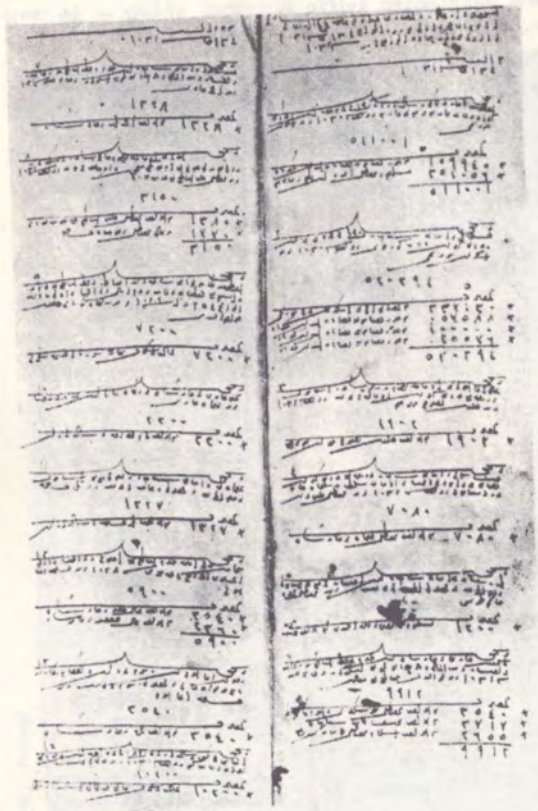
Res. 50 — Hazinenin varidat ve masarifat yevmiye defterinden.

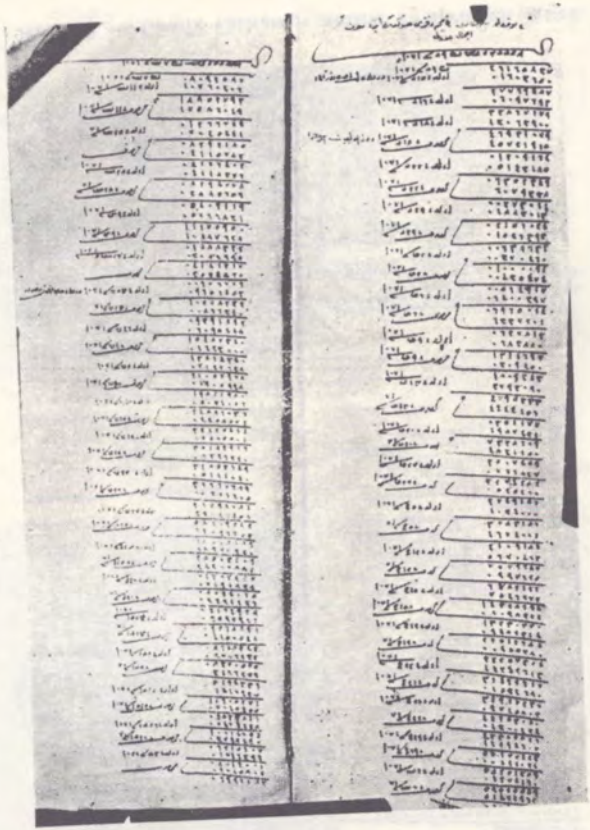

Res. 51 — Büyük rüznamçe irad ve masraf icmali defterinden.

Merkez Teşkilâtı

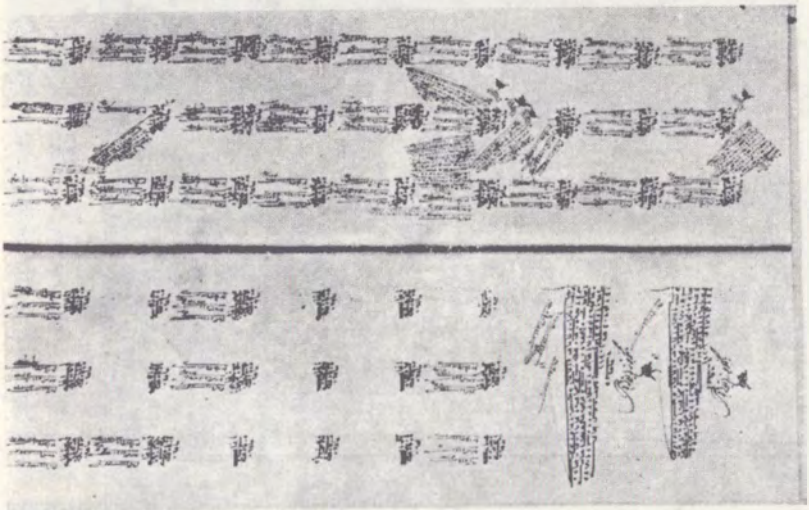

Res. 53 — Küçük ruznamce defterinden örnek.

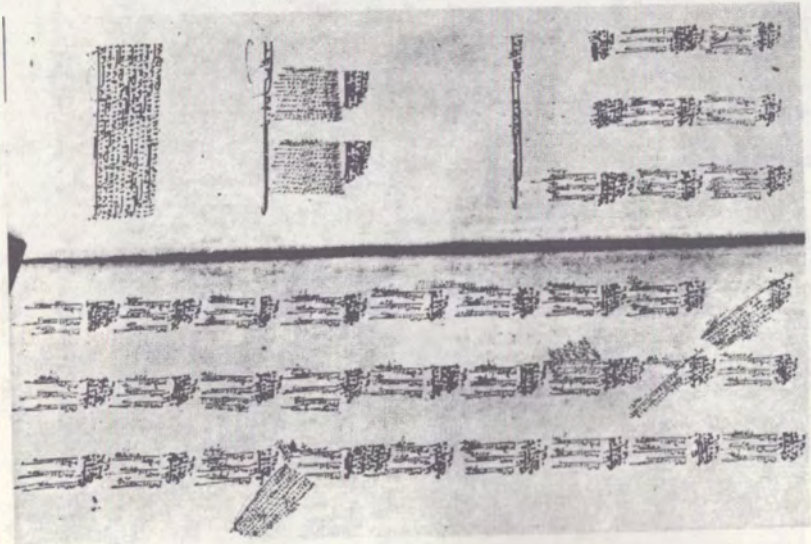

Res. 52 — Küçük rüznamce defterinden örnek.

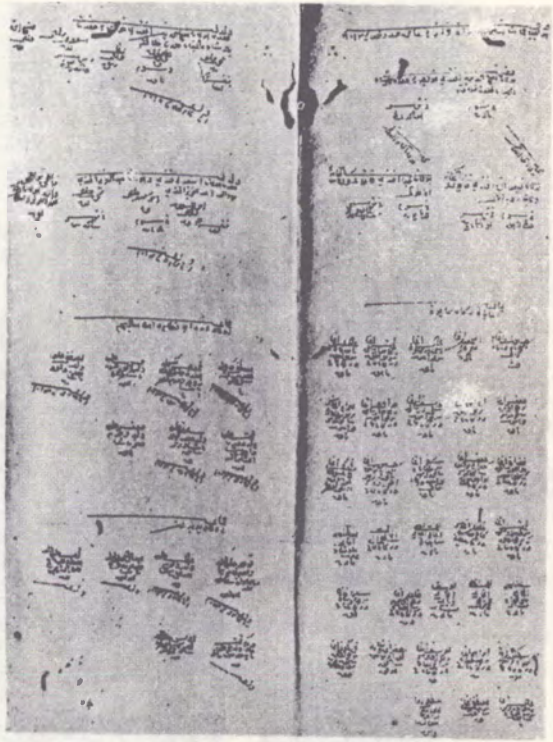

Res. 54 — Küçük ruznamçe defterinden örnek.

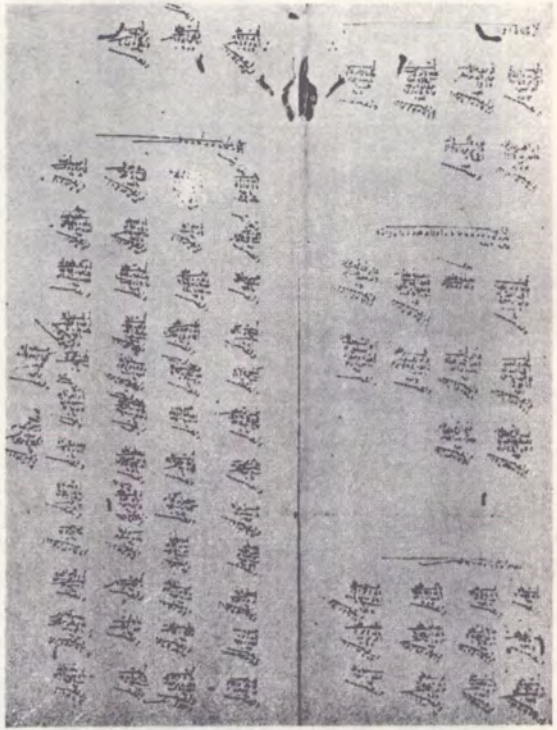

Res. 55 — Küçük ruznamçe defterinden örnek.

Merkez Teşkilâtı

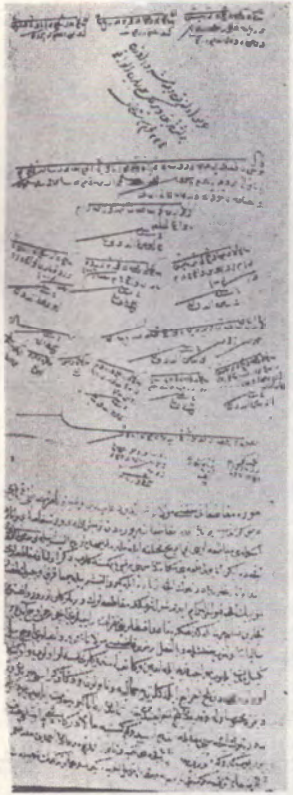

Res. 56 — Mukataat defterinden örnek.

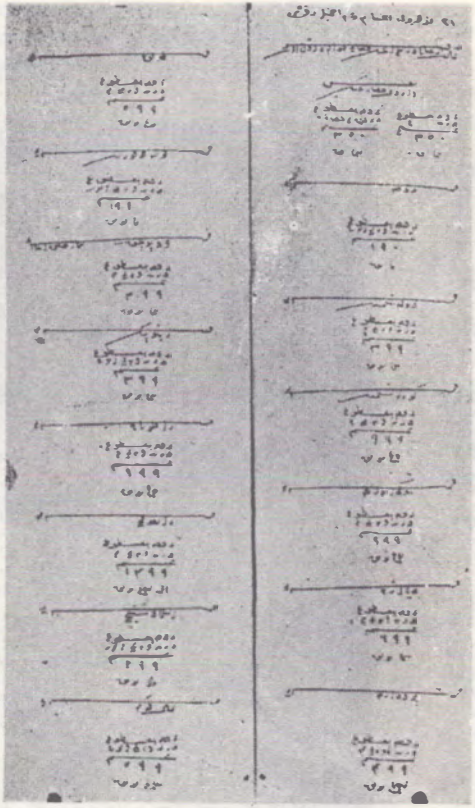

Res. 57 — Ağnam defterinden örnek.

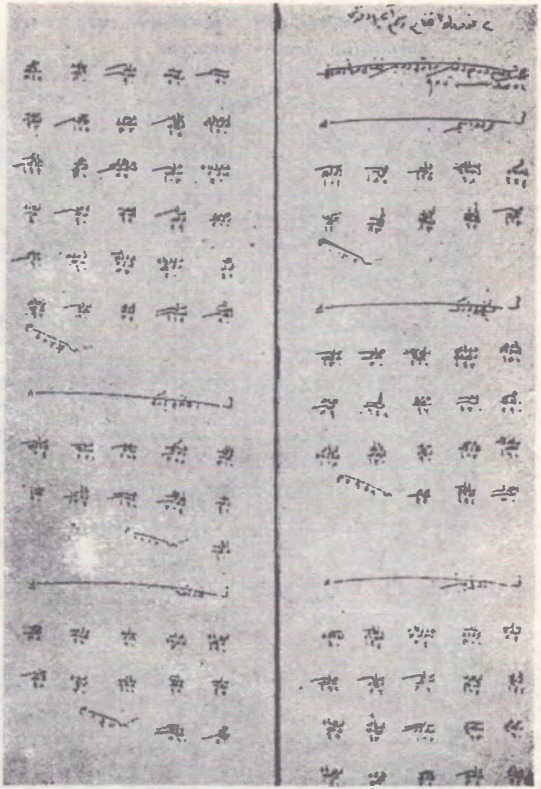

Res. 58 — Ağnam ve resmi ağıl defterinden örnek.

Merkez Teşkilâtı

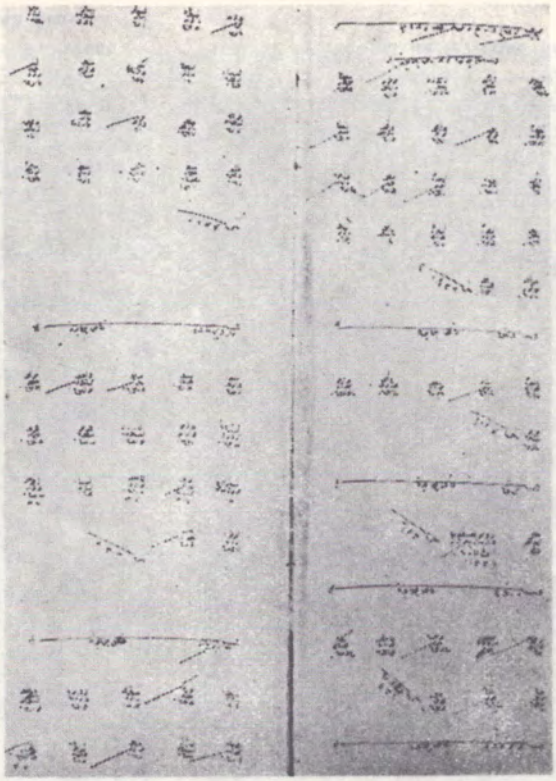

Res. 59 — Âdet-i ağnam defterlerinden maktu ağnam ile eşhas üzerine ağnamı gösteren örnek.

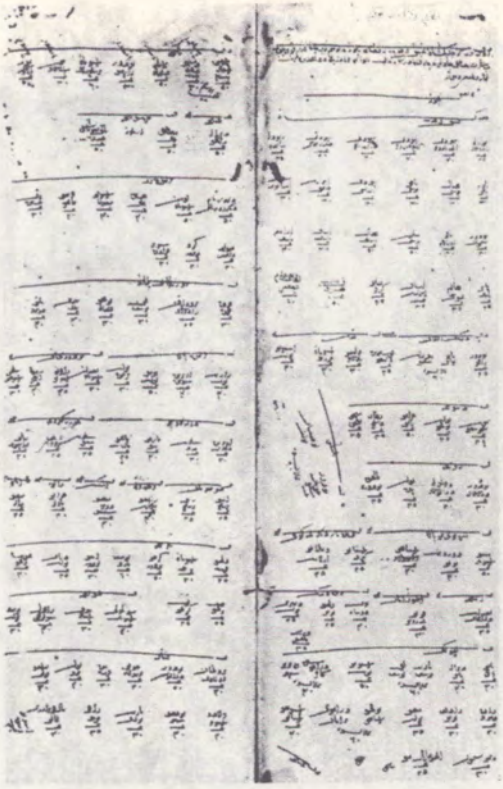

Res. 60 — 4 numaralı ağnam defterleri arasındaki celepkeşân defterinden örnek.

Merkez Teşkilâtı

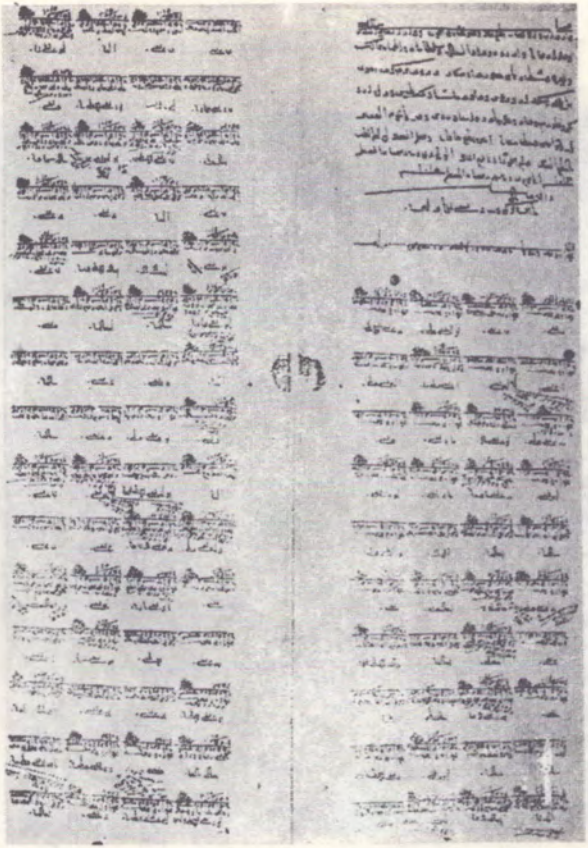

Res. 61 — Sarayın varidat ve masarifat muhasebe defterinden.

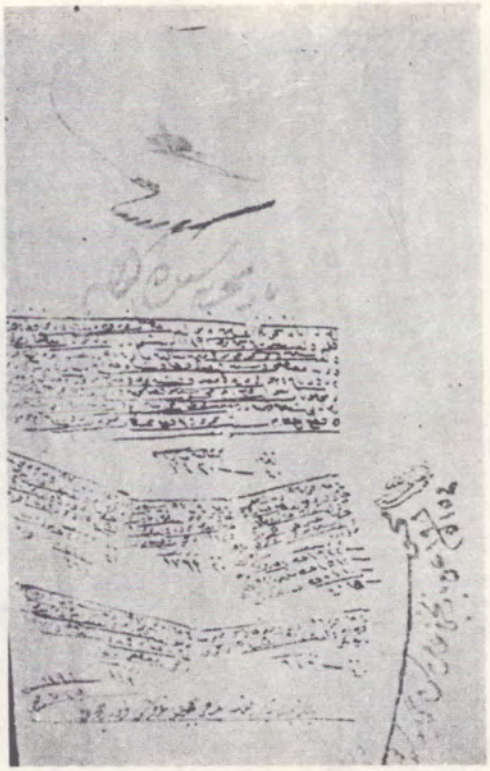

Rs. 62 — Maliyeye ait hazine muamelesi (1198).

Merkez Teşkilâtı

Res. 63 — Cizye Nişan (Berat) ve hüküm örneklerinden.

Res. 64 — Cizyeye ait hükümlerden.

Merkez Teşkilâtı

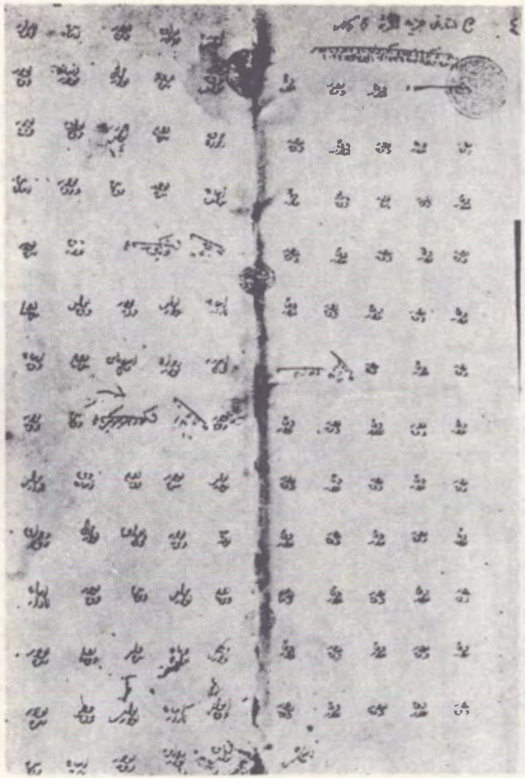

Res. 65 — Cizye defteri örneklerinden.

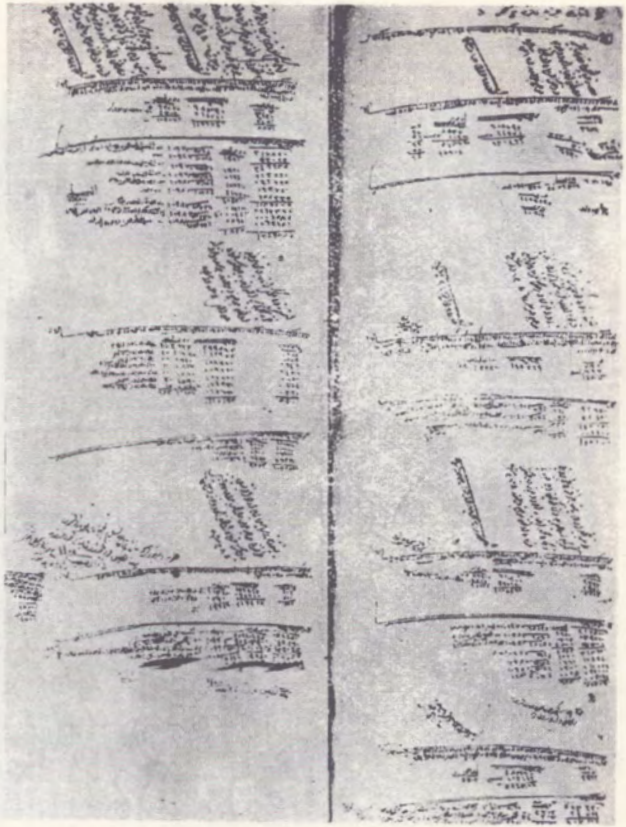

Res. 66 — Cizye defteri örneklerinden.

Merkez Teşkilâtı

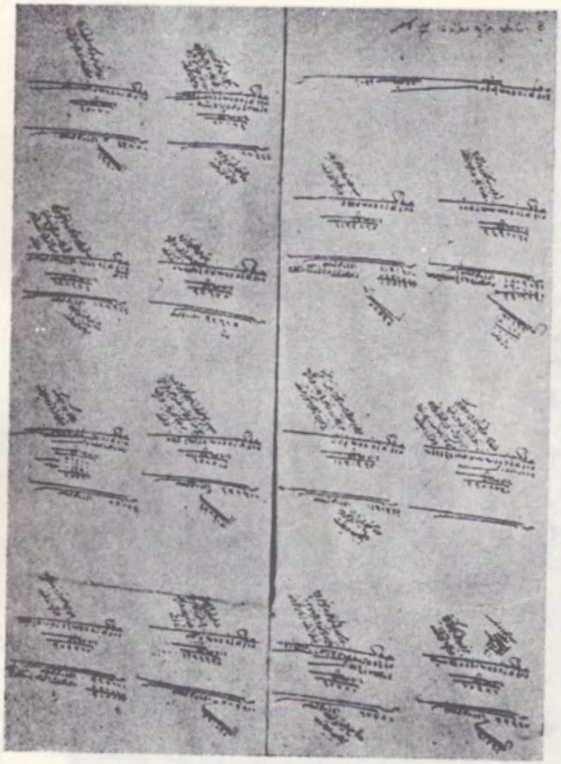

Res. 67 — Cizye defteri örneklerinden.

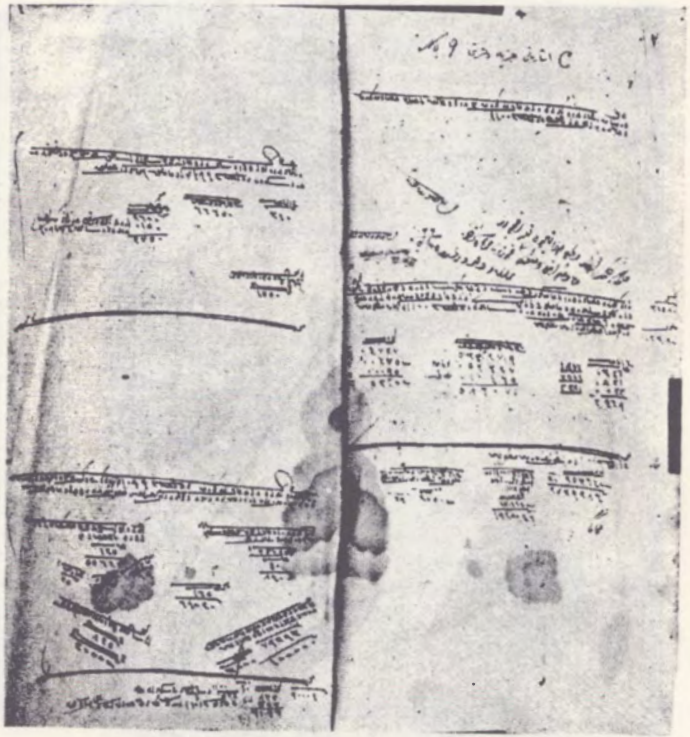

Res. 68. — Cizye defteri örneklerinden.

Merkez Teşkilâtı

Res. 69 — Cizye derecesini gösterir mühürlerden.

Res. 70 — Cizye derecesini gösterir mühürlerden.

Merkez Teşkilâtı

Merkez Teşkilâtı

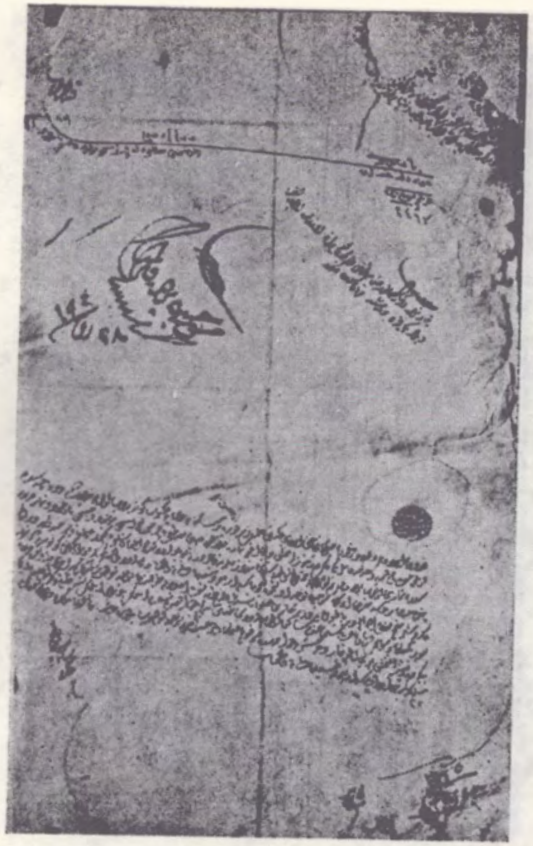

Res. 71 — Tersaneye ait timarlardan.

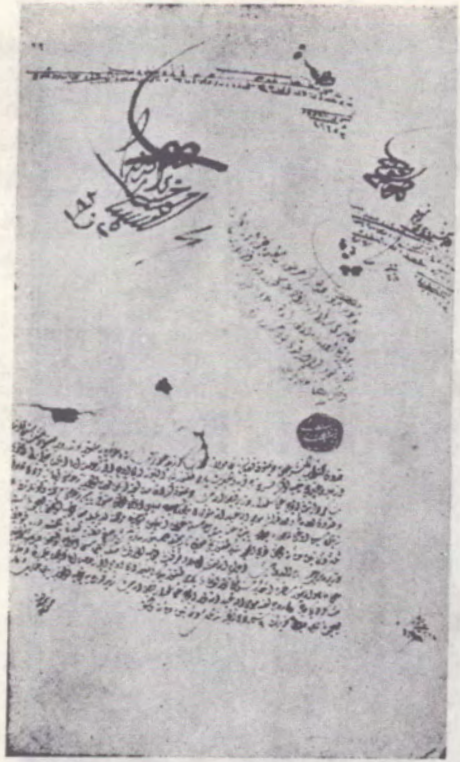

Res. 72. — Kapdan-ı derya Hüsameddin Paşa'nın Beşiktaşta bulunurken tımar tevcihine dair.

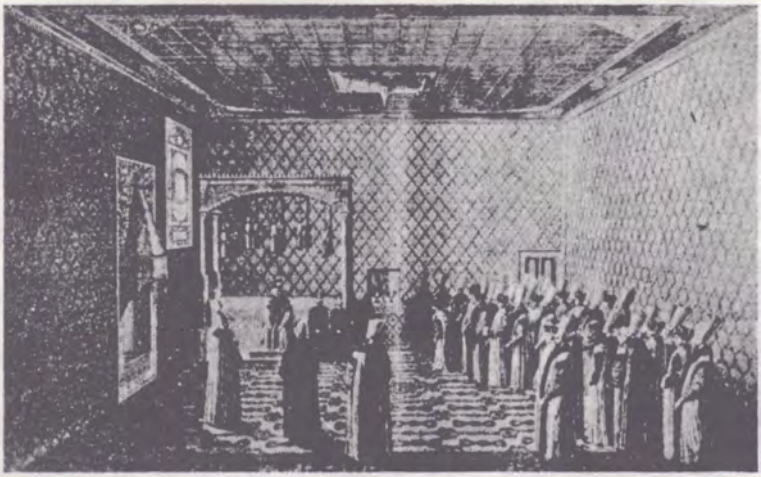

Res. 73 — Pâdişahın elçi kabulü merasimi.

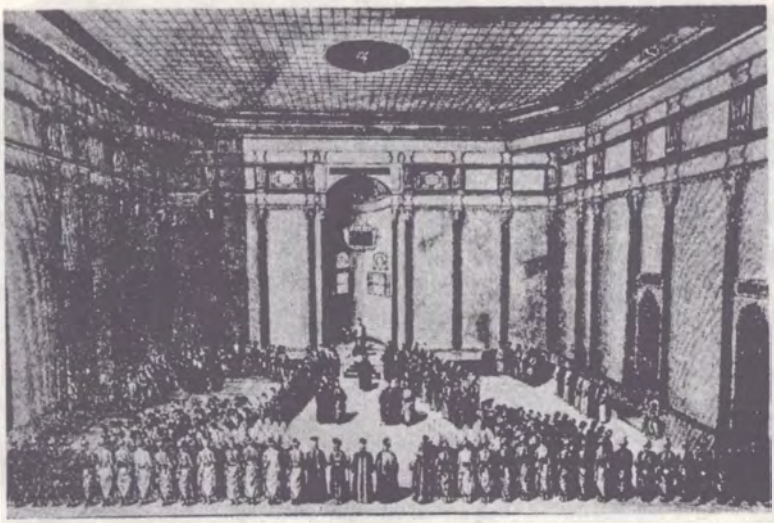

Res. 74 — Sadr-ı âzamın divanı.

Merkez Teşkilâtı

Res. 75 — Arz odası'nın planı.

Res. 76 — XVI. yüzyıl ortalarında bir tapo defteri kenarında nişancı derkenarı.

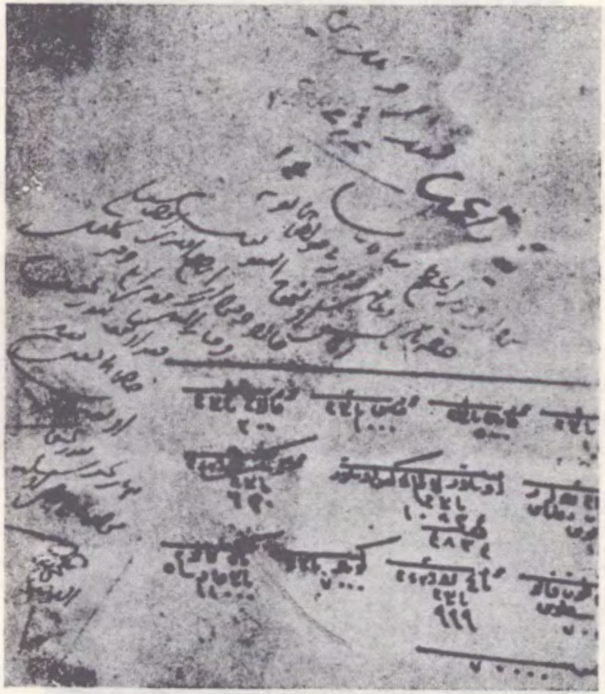

Res. 77 — XVI. yüzyıl sonlarında bir tapu defterinde nişancı derkenarı.

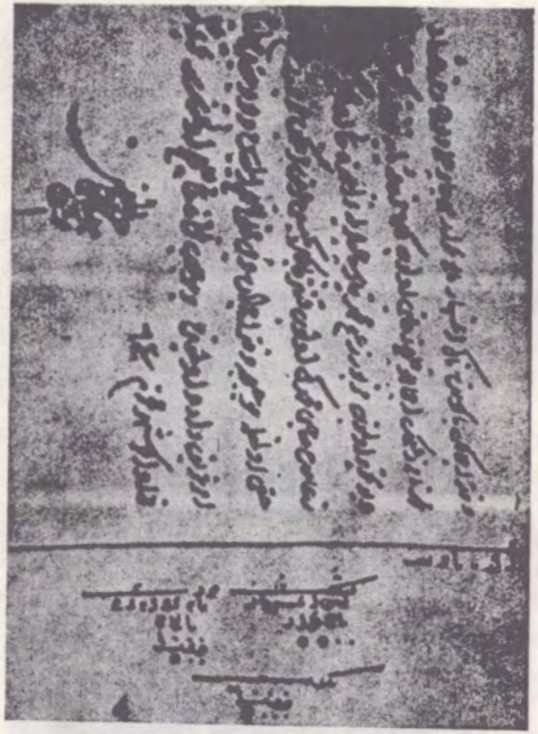

Res. 78 — XVII. yüzyıl ortalarındaki bir tapu defterinde nişancı derkenarı.

Merkez Teşkilâtı

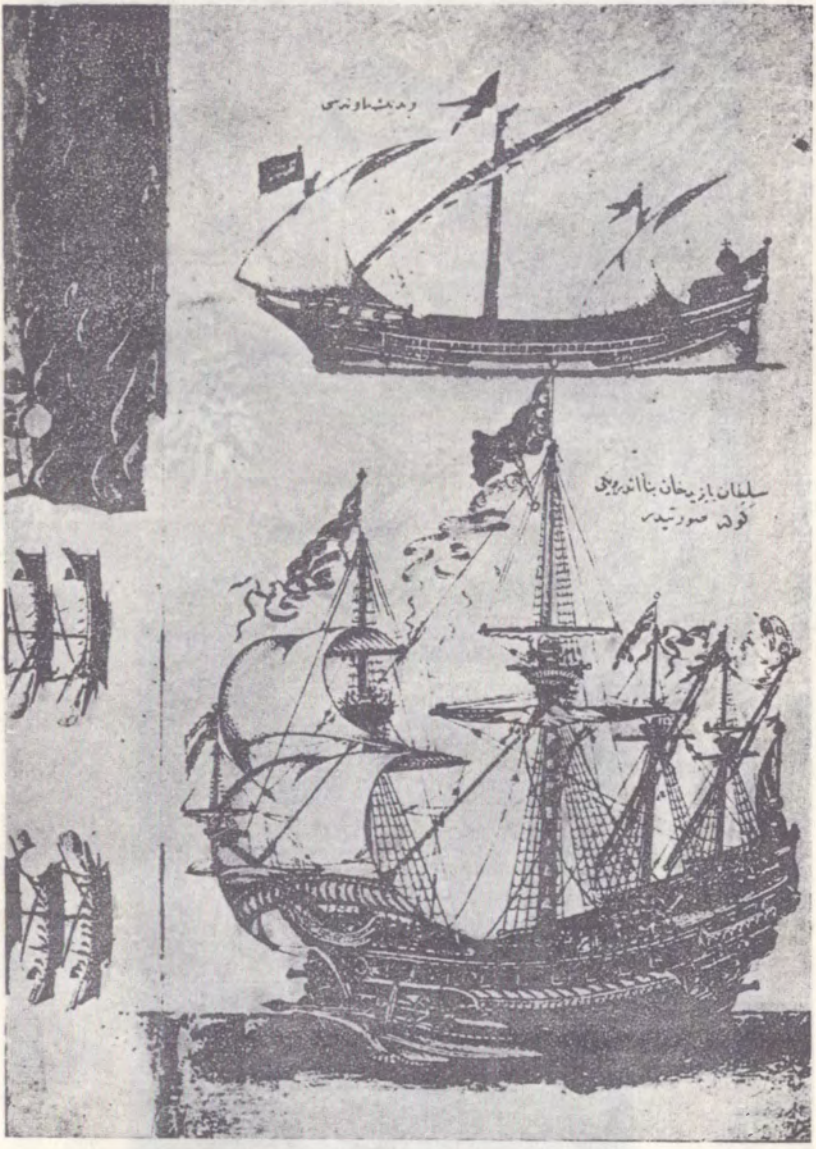

Res. 79 — İstanbul tersanesinin ilk zamanlarına ait inşaattan « Köke » ler, (II. Bayezid devri).

Merkez Teşkilâtı

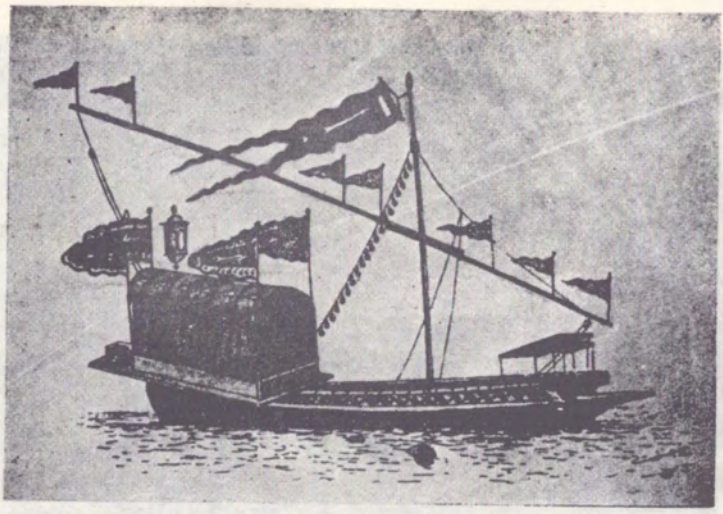

Res. 80 — Osmanlı kadırgası.

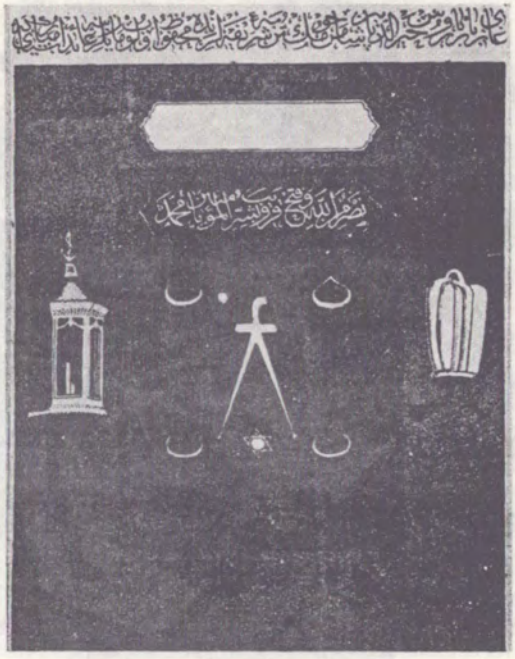

Res. 81 — Barbaros'un sancağı.

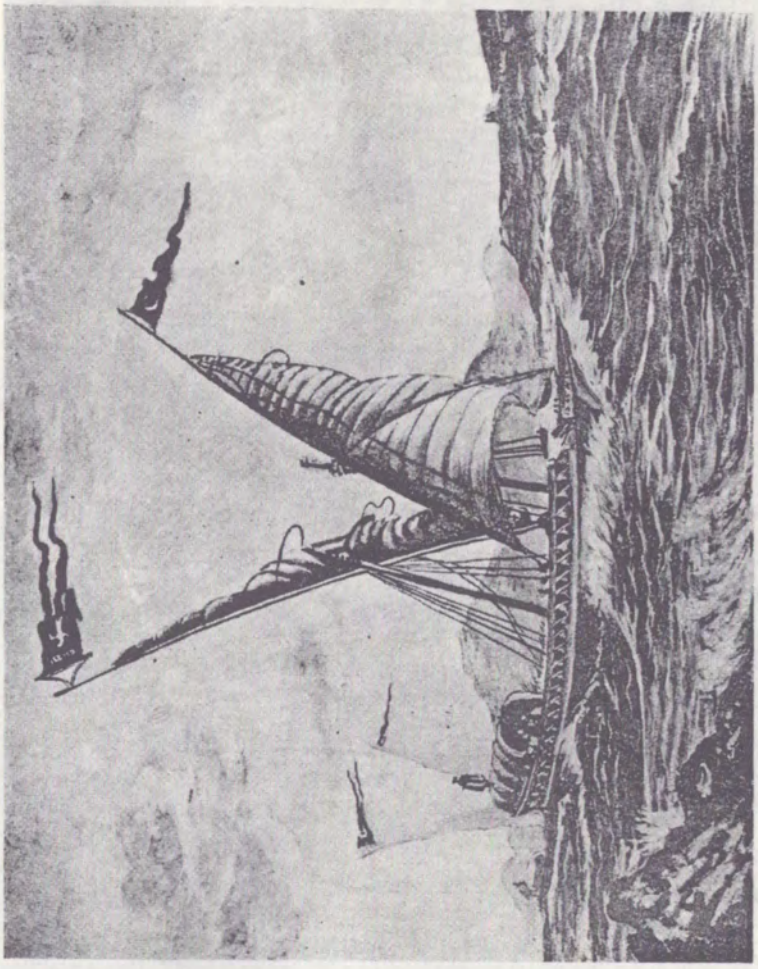

Res. 82 — Osmanlı kadırgası.

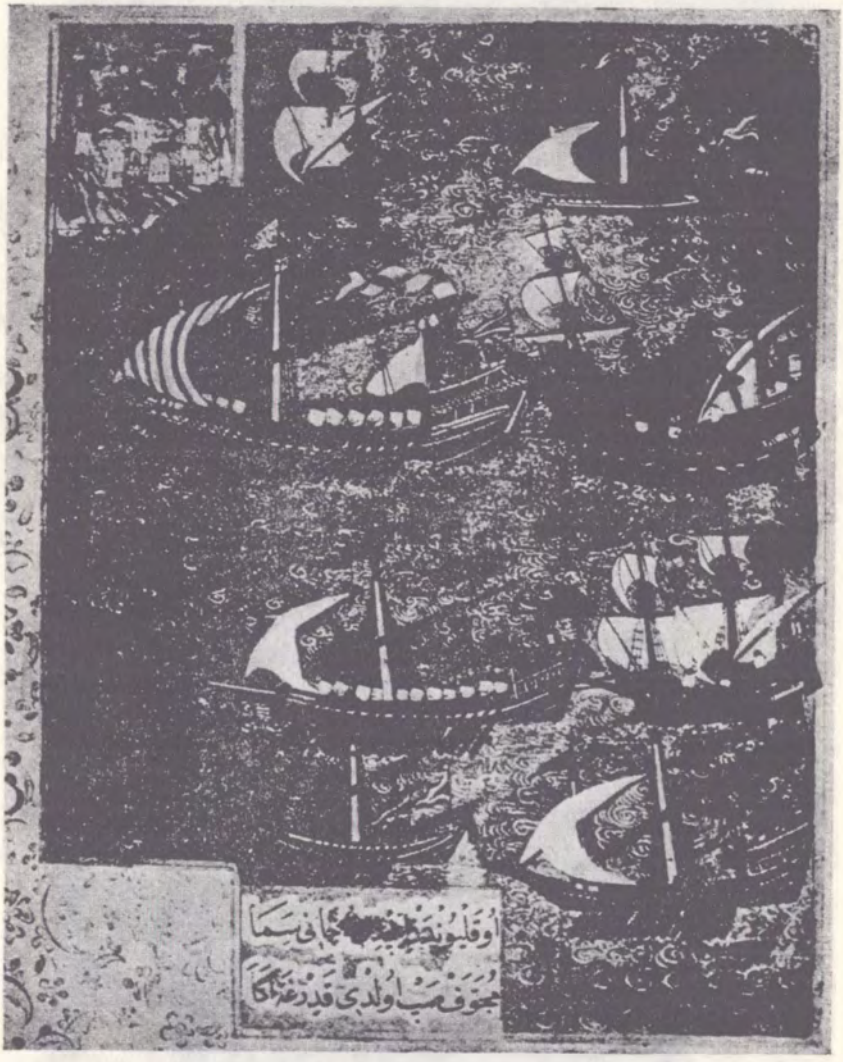

Res. 83 — II. Osman zamanında Türk donanmasından bazı parçalar, (Kadırgalar).

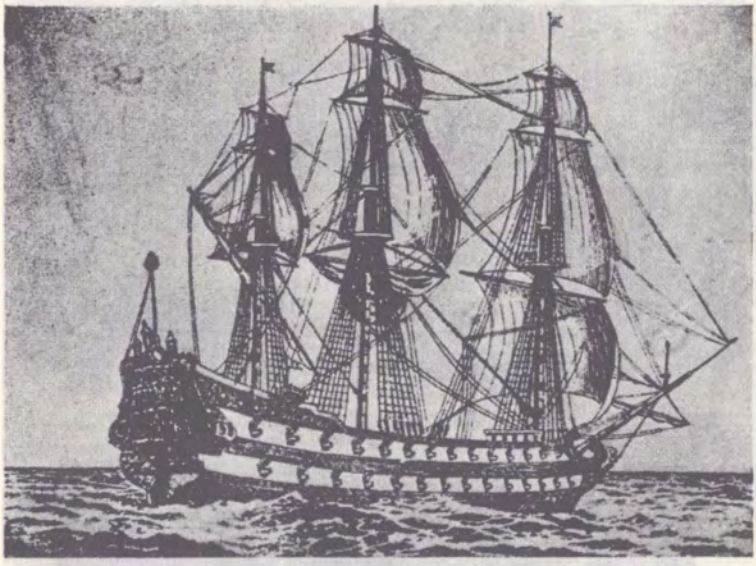

Res. 84 — Türk kalyonu.

Res. 85 — Kalyon.

Merkez Teşkilâtı

Res. 86 — III. Selim zamanındaki Türk donanmasından.

Res. 87 — Küçük Hüseyin Paşa'nın Mısır seferine iştiraki sırasında binmiş olması muhtemel kalyon. (Bu sefer münasebetiyle Küçük Hüseyin Paşa'ya yazılan medhiyenin üst kısmındaki fezyinattan, Topkapı Sarayı Müzesinde).

Merkez Teşkilâtı

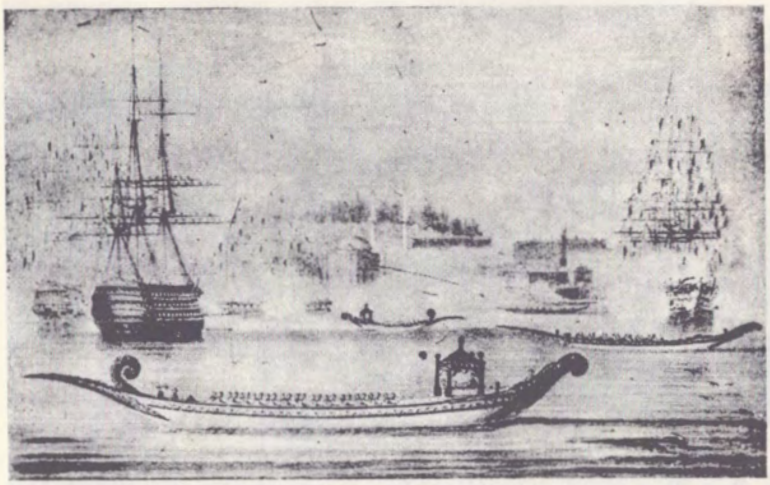

Res. 88 — Abdülmecid'in tersane önünden geçişi ve üç anbarlı kalyonlar.

Res. 89 — İlk Zırhlı firkateynlerimiz (Abdülaziz devri).

Res. 90 — XVIII. Yüzyılda türk donanmasının İstanbul önünde bir merasimi.

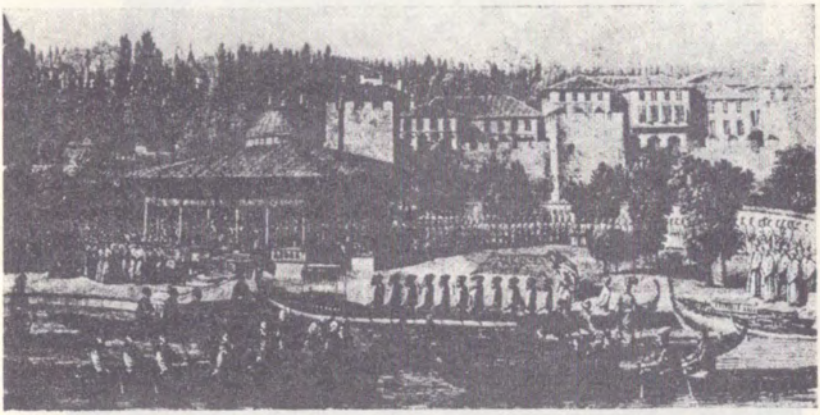

Res. 91 — Kaptan Paşa'nın sefere giderken pâdişah tarafından kabul edilmesi.

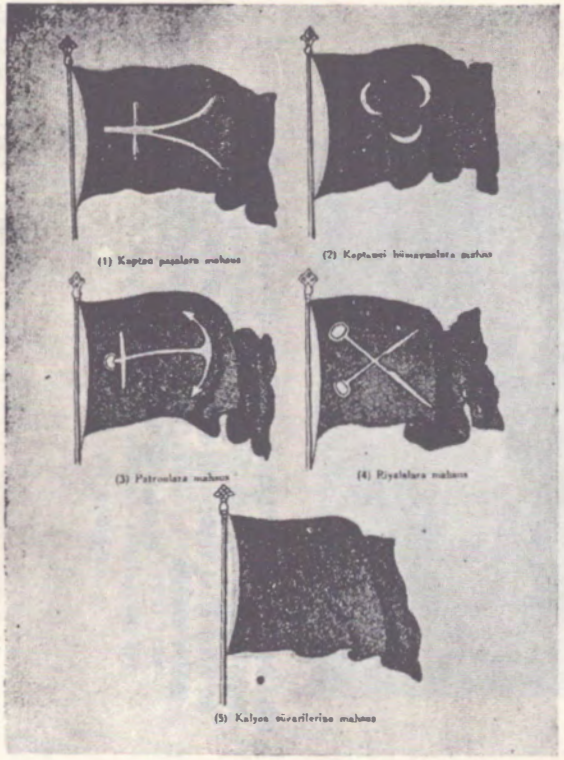

Res. 92 — Osmanlı bahriyesine ait muhtelif bayraklar (Hepsi al zemin üzerinedir).

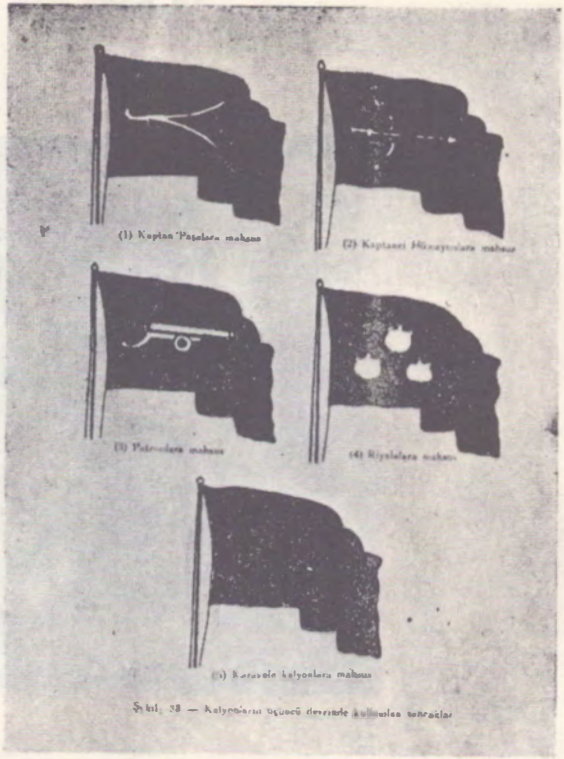

Res. 93 — Osmanlı bahriyesine ait bayraklardan (Hepsi mavi zemin üzerinedir).

Merkez Teşkilâtı

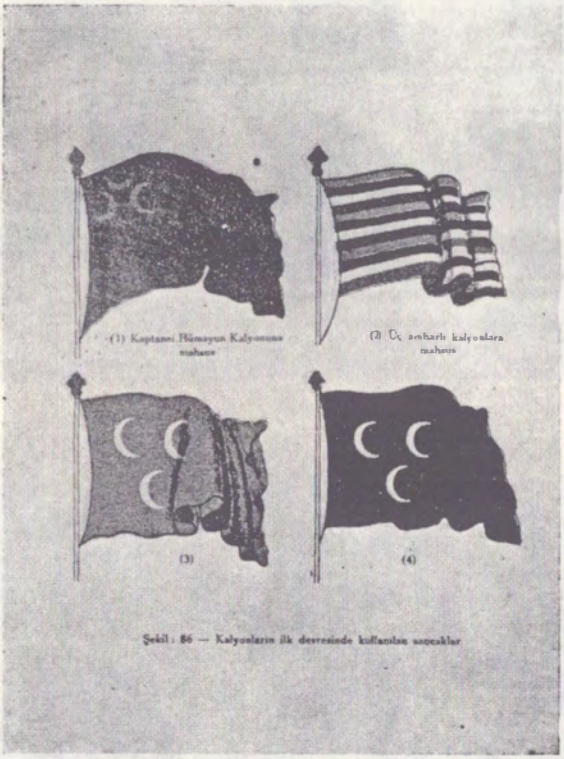

Res. 94 — Osmanlı bahriyesine ait bayraklar: 1) Kırmızı zemin üzerine yaldızlı üç hilâl. 2) Altunî sarı, beyaz, kırmızı, mavi renkler üç defa tekrar ediliyor. 3) Mavi zemin üzerine üç beyaz hilâl. 4) Kırmızı zemin üzerine üç beyaz hilâl.

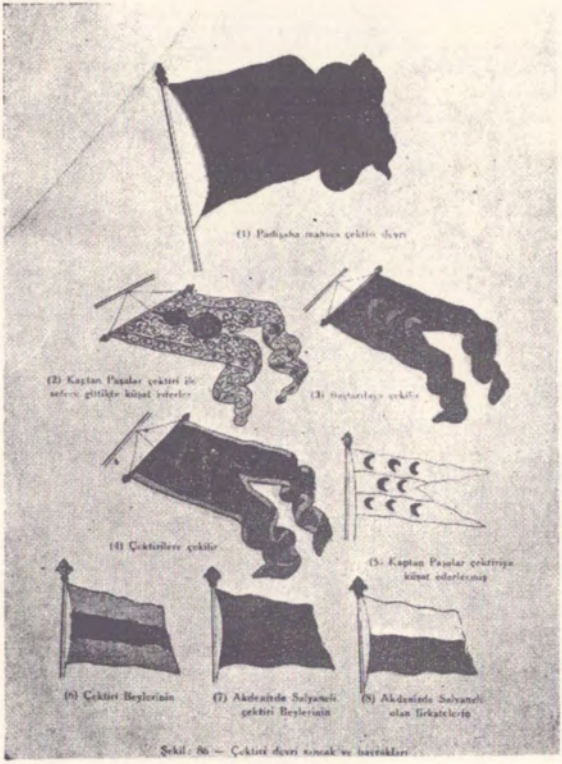

Res. 95 — Osmanlı bahriyesine ait bayraklar : 1) Al zemin üzerine yaldızlı hilâller. 2) Mavi zemin üzerine 3) Al zemin üzerine yaldızlı hilâller. 4) Kırmızı zemin üzerine kenarları mavi. 5) Zemin beyaz hilâller kırmızı. 6) Ortası al, iki yanı mavi. 7) Al zemin üzerine yaldızlı hilâller, 8) üst parça beyaz, alt kısmı al.

ISBN 978-975-16-0042-4

Fiyatı: 55,00 TL